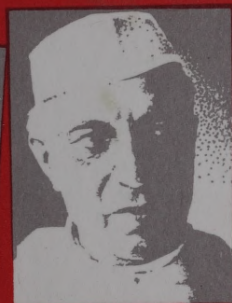
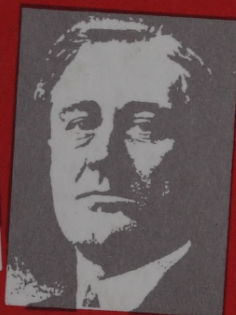

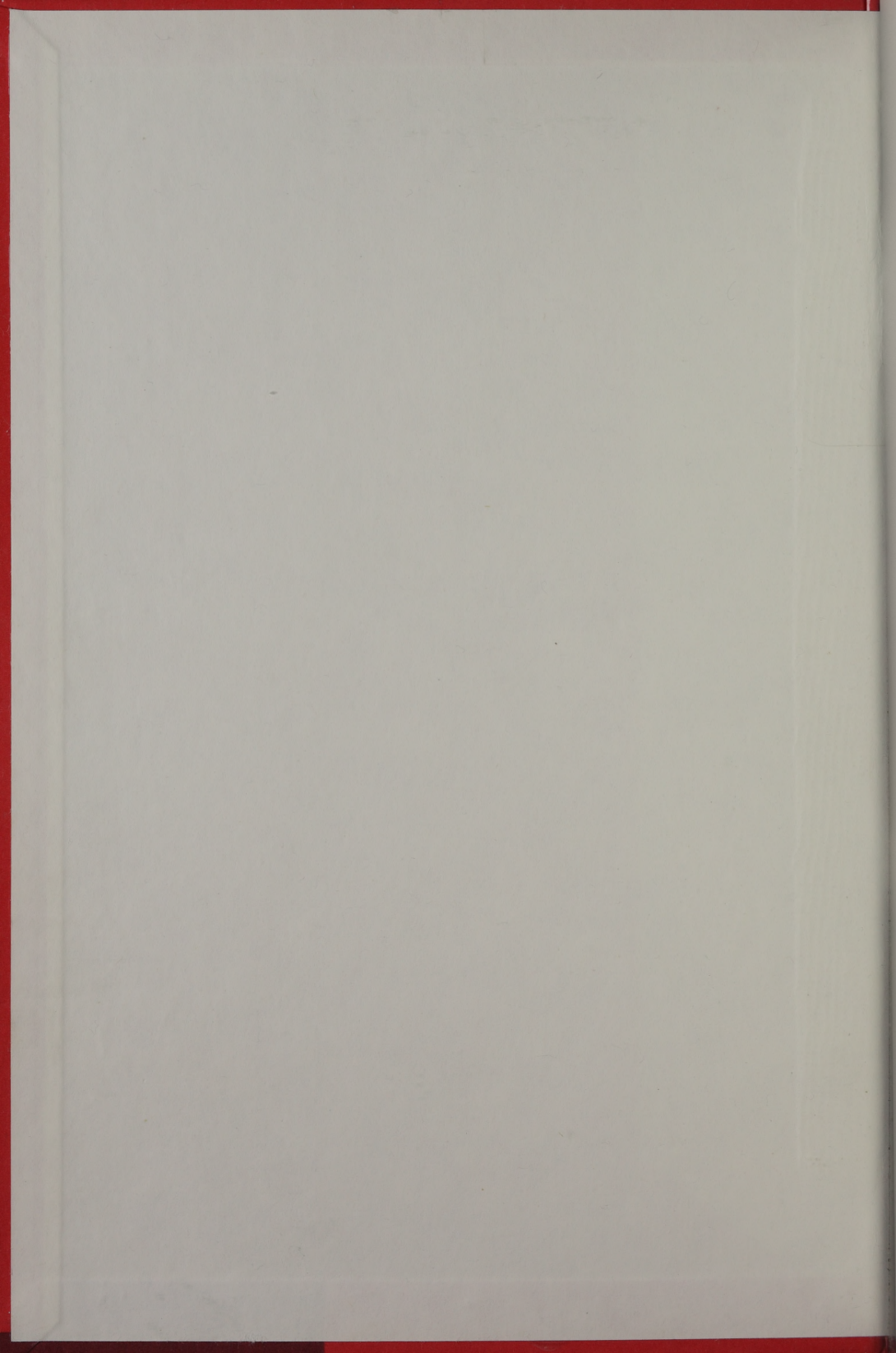
R. D. KORNVELS

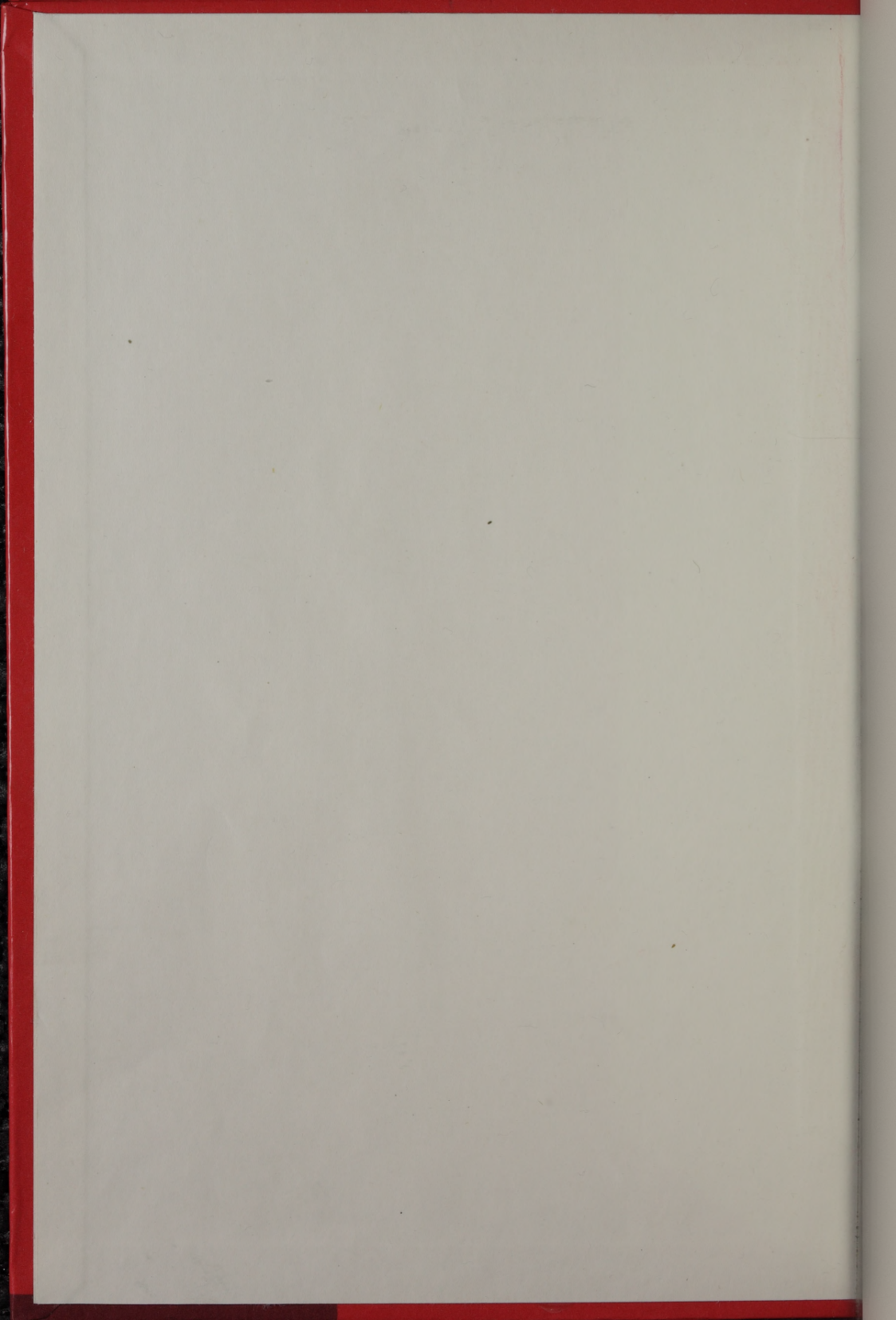
PASAULES VĒSTURE DIVDESMITAJĀ GADSIMTĀ

ZVAIGZNE ABC

1. 1. 1919
Pascules vestuve
dividesmitajā
gaisinā.

~~96-4~~
L 75

Latvian National
BIBLIOTEKA

100022775

REZERVĒTS
KO 172

L
9

R. D. Kornvels

*Pasaules vēsture
divdesmitajā
gadsimtā*

ZVAIGZNE ABC

93/99(072)
Ko 720

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

~~96-~~ 8.210

0303025173

World History in the Twentieth Century

R. D. Cornwell, M. A.

Headmaster, Pilgrim School, Bedford

Tulkots no 11., atkārtotā izdevuma, kas laists
klajā 1993. gadā

No angļu valodas tulkojuši *Maruta Dzērve* (1.—4. nod.),
Jūlijs Aldersons (5. nod., 6. nod. — Lielbritānija līdz
1939. g. — un 10. nod.),
Renāte Ābeltiņa (6. nod. — Lielbritānija no 1939. g.,
7.—9. nod.) un *Ieva Strelēvica* (11.—14. nod.)

Tulkojuma zinātniskais konsultants *Guntis Štamers*
Redaktore *Nora Bērziņa*

- © Longman Group Limited (formerly Longmans, Green &
Co. Ltd) 1969, 1980. This translation of *World
History in the Twentieth Century*, Second Edition is
published by arrangement with Longman Group Limited, London
© Tulkojums latviešu valodā, 1996, apgāds «Zvaigzne ABC»

ISBN 0-582-33075-0 (angļu izd.)
ISBN 9984-560-19-8

Satura rādītājs

Karšu un diagrammu saraksts x

1. Eiropa no 1900. gada līdz 1919. gadam

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	1
LIELVALSTIS, 1900—1914	2
Starptautiskie notikumi, 1900—1914	6
PIRMAIS PASAULES KARŠ, 1914—1918	14
Karojošās puses; Rietumu fronte; Austrumu fronte; Eiropas dienvidaustrumu daļa; Itālija; Karš uz jūras; Karadarbības beigas	
MIERA LĪGUMI	25
Miera konference Parīzē; Līguma noteikumi; Noregulējums Austrumeiropā; Komentārs par Versaļas noregulējumu	

2. Eiropa no 1919. gada līdz 1945. gadam

IEVADA PĀRSKATS	31
DIKTATŪRU IZPLATĪŠANĀS	33
Itālija; Turcija; Spānija; Portugāle; Austrumeiropas valstis	
DEMOKRĀTIJA FRANCIJĀ	43
VĀCIJA	44
Veimāras Republika, 1919—1933; Vācija Hitlera vadībā, 1933—1945	

OTRAIS PASAULES KARŠ, 1939—1945	60
1939. gada septembris—1940. gada septembris;	
1940. gada septembris—1942. gada oktobris;	
1942. gada oktobris—1944. gada jūnijs;	
1944. gada jūnijs—1945. gada maijs	

3. Eiropa kopš 1945. gada

KARALAIKA VIENOTĪBAS BEIGAS, 1945. GADS	73
PLAISA AUG, 1945—1947	75
AUKSTAIS KARŠ, 1947—1953	79
Trumēna doktrīna; Māršala plāns;	
Komunistiskais apvērsums Čehoslovākijā 1948. gadā;	
Dienvidslāvijas strīds ar Krieviju; Berlīnes blokāde,	
1948—1949; Ziemeļatlantijas Līguma Organizācija	
(NATO);	
Divu Vācijas valstu radišana; Vācijas apbruņošanās	
un Rietumeiropas apvienošanās	
AUKSTĀ KARA ATKUSNIS, 1953—1959	86
1960.—1978. GADS	89
Krīze Austrumu—Rietumu attiecībās, 1960—1962;	
Saspilējuma atslābums, 1963—1968; 1968.—1978. gads	
AUSTRUMEIROPA KOPŠ 1953. GADA	95
1953.—1956. gads; Polijas sacelšanās 1956. gadā;	
Ungārijas sacelšanās 1956. gadā; 1956.—1968. gads;	
Čehoslovākija 1968. gadā; Polija 1970. gadā;	
1968.—1977. gads	
FRANCIJA	103
Viši režīms, 1940—1944; De Golla valdība,	
1944—1946; Ceturtā republika, 1946—1958;	
Piektā republika, 1958—1978	
RIETUMVĀCIJA, 1949—1978	113
ITĀLIJA	120
SPĀNIJA	123
PORTUGĀLE	126
GRIEĶIJA	127
TURCIJA	128
KIPRA	130
«EIROPIEŠU» KUSTĪBA	132
Eiropas ogļu un tērauda apvienība, 1951. gads;	
Eiropas ekonomiskā asociācija, 1957. gads; Eiropas	
brīvās tirdzniecības asociācija, 1959. gads; Eiropas	
asociāciju izaugsme	

4. Krievija

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	144
Politika; Ekonomika; Politiskās partijas	
1905. GADA REVOLŪCIJA	147
1906.—1914. GADS	149
PIRMAIS PASAULES KARŠ, 1914—1917	151
1917. GADA REVOLŪCIJA	152
1917.—1921. GADS	155
Boļševiki nostiprina savu varu; Pilsoņu karš, 1918—1920; Ekonomika	
1921.—1928. GADS	160
Jaunā ekonomiskā politika; Ārpolitika; PSRS izveidošana; Ļeņina nāve 1924. gadā; Cīņa par vadību	
1928.—1941. GADS	164
Piecgadu plāni un kolektivizācija; Tīrīšanas; Ārpolitika	
KRIEVIJA KARĀ, 1941—1945	169
STAĻINA PĒDĒJIE DZĪVES GADI, 1945—1953	170
Rūpniecība un lauksaimniecība; Valdība	
HRUŠČOVA DESMITGADE, 1953—1964	172
Cīņa par varu; Destalinizācija; Rūpniecība un lauksaimniecība; Hruščova krišana, 1964	
BREŽNEVS, 1964—SEPTIŅDESMITO GADU VIDUS	178
Valdība; Ekonomika; Sabiedrība; Politiskā brīvība; Krievija septiņdesmito gadu vidū	

5. Amerikas Savienotās Valstis

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	184
AMERIKAS SAVIENOTO VALSTU ADMINISTRĀCIJA	187
Prezidents Teodors Rūzvelts, 1901—1909; Prezidents Tāfts, 1909—1913; Prezidents Vudro Vilsons, 1913—1921; Prezidenti Hārdings, Kūlidžs un Hūvers, 1921—1933; Prezidents Franklins Rūzvelts, 1933—1945; Prezidents Trumens, 1945—1953; Prezidents Eizenhauers, 1953—1961 Prezidents Kenedijs, 1961—1963; Prezidents Džonsons, 1963—1969; Prezidents Niksons, 1969—1974; Prezidents Fords, 1974—1977	

6. Lielbritānija

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	223
1900.—1914. GADS	227
Konservatīvo valdība, 1900—1905;	
Liberāļu valdība, 1905—1914; Ekonomiskā vēsture, 1900—1914	
PIRMAIS PASAULES KARŠ, 1914—1918	237
Eskvits — premjerministrs, 1914. g. augusts—1916. g. decembris; Loids Džordžs — premjerministrs, 1916. g. decembris—1918. g. novembris; Kara sekas	
LAIKĀ STARP KARIEM, 1918—1939	240
Koalīcijas valdība, 1918—1922; Konservatīvo valdība, 1922—1924; Leiboristu valdība, 1924. g. janvāris—oktobris; Konservatīvo valdība, 1924—1929; Leiboristu valdība, 1929—1931; Nacionālā valdība, 1931—1939	
OTRAIS PASAULES KARŠ, 1939—1945	253
PĒC 1945. GADA	257
Leiboristu valdība, 1945—1951; Konservatīvo valdība, 1951—1964; Leiboristu valdība, 1964—1970; Konservatīvo valdība, 1970—1974; Leiboristu valdība, 1974—1979	
SADRAUDZĪBA	289

7. Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	295
1900.—1914. GADS	299
Marokas krīze, 1905—1906, 1911;	
Arābu nacionālisma pirmsākumi; Vācu ietekme Turcijā; Krievu-britu ietekme Persijā;	
Cionistu kustība	
PIRMAIS PASAULES KARŠ, 1914—1918	303
1918.—1939. GADS	305
Mandātu nodibināšana; Irāka; Sīrija un Libāna; Transjordānija; Palestīna; Saūda Arābija; Ēģipte; Sudāna; Ziemeļrietumu Āfrika; Persija	
OTRAIS PASAULES KARŠ, 1939—1945	314
1945.—1979. GADS	315
Arābu valstu līga; Palestīna un arābu-izraēliešu	

jautājums, 1945—1979; Izraēla, 1948—1977;
 Ēģipte; Jordānija; Sīrija; Libāna; Irāka;
 Saūda Arābija; Sudāna; Ziemeļrietumu Āfrika;
 Lībija; Irāna (Persija)

8. Āfrika

DEVIŅPADSMITĀ GADSIMTA BEIGAS	370
DIENVIDĀFRIKA LĪDZ 1910. GADAM	371
KOLONIJU RAŠANĀS	374
Britijas Rietumāfrika; Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika; Kongo; Briti un vācieši Austrumāfrikā; Angola un Mozambika; Rodēzijas un Njasalenda	
AFRIKĀŅU VALDĪŠANA LIBĒRIJĀ UN ETIOPIJĀ	378
EIROPIEŠU VARAS NOSTIPRINĀŠANĀS UN TĀS IZRAISĪTĀ EKONOMIKAS ATTĪSTĪBA, 1900—1945	378
Zelta Krasts un Nigērija; Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika; Beļģu Kongo; Kenija, Uganda un Tanganjika; Angola un Mozambika; Rodēzijas un Njasalenda; Dienvidāfrika	
AFRIKĀŅU NACIONĀLISMA ATTĪSTĪBA NO 1945. GADA LĪDZ NEATKARĪBAI	388
Zelta Krasts; Nigērija; Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika; Kongo; Tanganjika, Uganda un Kenija; Angola un Mozambika; Rodēzijas un Njasalenda	
ĀFRIKA PĒC NEATKARĪBAS IEGŪŠANAS	408
Gana (Zelta Krasts); Nigērija; Zaira (Kongo); Etiopija; Dienvidāfrika	

9. Indostānas pussala

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	430
NACIONĀLĀS KUSTĪBAS SĀKUMS, 1905—1916	433
GANDIJS UN PILSONISKĀ NEPAKĻAUŠANĀS, 1916—1922	434
SAIMENA KOMISIJA UN APAĻĀ GALDA KONFERENCE, 1922—1935	437
MUSULMAŅI PIEPRASA PAKISTĀNU, 1935—1945	440
PĒDĒJAIS POSMS CEĻĀ UZ NEATKARĪBU, 1945—1947	442
INDIJA PĒC 1947. GADA	444
Neru, 1947—1964; Šastri, 1964—1966; Gandija kundze, 1966—1977	

PAKISTĀNA PĒC 1947. GADA	463
Ajubhāns, 1958—1969; Jahjahāns, 1969—1971;	
Pakistāna pēc 1971. gada	
BANGLADEŠA PĒC 1971. GADA	472

10. Ķīna

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	474
CINU DINASTIJAS GALS, 1900—1912	478
MILITĀRISTU PERIODS, 1912—1928	479
GOMINDĀNS UN KOMUNISTI	480
1928.—1937. GADS	483
Terora kampaņas un Ziemeļrietumu pārgājiens;	
Gomindāna valdība; Gomindāns un Japāna	
KARŠ PRET JAPĀNU, 1937—1945	488
KOMUNISTU UZVARA, 1945—1949	489
KOMUNISTU ĶĪNA	492
Valdība; Ekonomiskā politika; Dzīves apstākļi;	
Nacionālās minoritātes; Ārpolitika; Ķīna septiņdesmito	
gadu vidū	

11. Japāna

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	515
1900.—1918. GADS	518
Ārpolitika; Iekšpolitika	
1918.—1931. GADS	521
Iekšpolitika; Ārpolitika	
1931.—1937. GADS	524
1937.—1945. GADS	525
Karš pret Ķīnu, 1937—1941; Klusā okeāna	
karš, 1941—1945	
1945.—1952. GADA OKUPĀCIJA	528
1952.—SEPTIŅDESMITO GADU VIDUS	530

12. Dienvidaustrumu Āzija

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	533
Austrumindija; Malaja; Indoķīna	
1900.—1942. GADS	536
Austrumindija; Malaja; Indoķīna	
JAPĀNU OKUPĀCIJA, 1942—1945	541

NEATKARĪBA, 1945—1977	543
Indonēzija; Malaizija; Indoķīna (Vjetnama, Laosa, Kambodža)	

13. Centrālā Amerika un Dienvidamerika

DIVDESMITĀ GADSIMTA SĀKUMS	565
Argentīna; Brazīlija; Čīle; Meksika	
1900.—1978. GADS	570
Meksika; Argentīna; Urugvaja; Brazīlija; Venecuēla	
AMERIKAS SAVIENOTO VALSTU IETEKMES PIEAUGUMS	586

14. Pasaules organizācijas

PASAULES ORGANIZĀCIJU ATTĪSTĪBA	593
TAUTU SAVIENĪBA	594
Tautu Savienības struktūra; Tautu Savienības mērķis; Politiskā darbība; Sociālā un ekonomiskā darbība; Tautu Savienības neveiksmes cēloņi	
APVIENOTO NĀCIJU ORGANIZĀCIJA	600
Apvienoto Nāciju Organizācijas struktūra; 1945.—1978. gads; Pasaules attīstība un iedzīvotāji	

VĀRDU RĀDĪTĀJS	635
----------------	-----

BIBLIOGRĀFIJA	647
---------------	-----

Karšu un diagrammu saraksts

Kartes

Eiropa 1900. gadā	3
Dienvidaustrumeiropa pēc otrā Balkānu kara	11
Pirmais pasaules karš: karojošās puses	15
Rietumu fronte, 1914—1918	16
Eiropa Pirmā pasaules kara laikā	21
Centrālā Eiropa un Austrumeiropa 1923. gadā	28
Hitlera ārpolitika 1933.—1939. gadā	53
Eiropa Hitlera vislielākās varas laikā 1942. gada septembrī	65
Francijas ziemeļdaļa, Beniluksa valstis un Reinzeme	70
Centrālā Eiropa un Austrumeiropa 1945. gadā: teritoriālās pārmaiņas un okupētās zonas	76
Eiropas dalījums	88
Eiropas saimnieciskie bloki 1960. gadā	136
Krievija Pilsoņu kara laikā, 1918—1920	157
Ziemeļamerika	185
Britu impērija 1914. gadā	224
Turcijas impērija 1914. gadā	302
Arābu pasaule 1924. gadā	307
Izraēla un tās arābu kaimiņvalstis 1948. gadā	318
Izraēlas ieņemtās teritorijas 1967. gada karā	327
Āfrika 1880. gadā. Eiropiešu un turku ietekmes zonas	372
Dienvīdāfrika 1900. gadā	373

Āfrika 1914. gadā	379
Nigērija ar Biafru	415
Āfrika 1980. gadā	426
Indostānas pussala pēc 1947. gada	445
Kašmira un Indas upe	454
Ķīna divdesmitajā gadsimtā	475
Korejas karš	508
Japāņu ekspansija, 1895—1942	516
Indoķīna, Malaja un Indonēzija	540
Centrālā Amerika un Dienvidamerika	569

Diagrammas

Eiropas ekonomiskās asociācijas uzbūve	137
Valdības un politiskās partijas Lielbritānijā, 1900—1979	228
Bezdarbs un mazumtirdzniecības cenas, 1900—1978	249
Lielbritānijas maksājumu bilance, 1900—1978	260
Tautu Savienība	595
Apvienoto Nāciju Organizācija	602
Iedzīvotāji un ienākumi uz vienu cilvēku: 1967, 1975—1976	616

470	Äänne 1914
471	Äänne ja äänne
472	Äänne 1910
473	Indo-Eurooppalaiset kielet 1914
474	Kielitiede ja kielitiede
475	Kielitieteellinen tutkimus
476	Kielitiede
477	Kielitiede
478	Kielitiede
479	Kielitiede
480	Kielitiede
481	Kielitiede
482	Kielitiede
483	Kielitiede
484	Kielitiede
485	Kielitiede
486	Kielitiede
487	Kielitiede
488	Kielitiede
489	Kielitiede
490	Kielitiede
491	Kielitiede
492	Kielitiede
493	Kielitiede
494	Kielitiede
495	Kielitiede
496	Kielitiede
497	Kielitiede
498	Kielitiede
499	Kielitiede
500	Kielitiede

Ilmuksia

501	Ilmuksia
502	Ilmuksia
503	Ilmuksia
504	Ilmuksia
505	Ilmuksia
506	Ilmuksia
507	Ilmuksia
508	Ilmuksia
509	Ilmuksia
510	Ilmuksia
511	Ilmuksia
512	Ilmuksia
513	Ilmuksia
514	Ilmuksia
515	Ilmuksia
516	Ilmuksia
517	Ilmuksia
518	Ilmuksia
519	Ilmuksia
520	Ilmuksia
521	Ilmuksia
522	Ilmuksia
523	Ilmuksia
524	Ilmuksia
525	Ilmuksia
526	Ilmuksia
527	Ilmuksia
528	Ilmuksia
529	Ilmuksia
530	Ilmuksia
531	Ilmuksia
532	Ilmuksia
533	Ilmuksia
534	Ilmuksia
535	Ilmuksia
536	Ilmuksia
537	Ilmuksia
538	Ilmuksia
539	Ilmuksia
540	Ilmuksia
541	Ilmuksia
542	Ilmuksia
543	Ilmuksia
544	Ilmuksia
545	Ilmuksia
546	Ilmuksia
547	Ilmuksia
548	Ilmuksia
549	Ilmuksia
550	Ilmuksia

1.

Eiropa no 1900. gada līdz 1919. gadam

Divdesmitā gadsimta sākums

1900. gadā pasauli pārvaldīja mazais Eiropas kontinents. Zinātniskās un rūpnieciskās zināšanas kopā ar militāro spēku un varenību uz jūras nodrošināja 400 miljoniem eiropiešu ievērojamu pārkumu politiskās ietekmes ziņā un augstāku dzīves līmeni nekā vairumam pasaules iedzīvotāju.

Septiņas no divdesmit neatkarīgajām valstīm varēja saukt par lielvalstīm. Tās bija Krievija, Vācija, Austrungārija, Lielbritānija, Francija, Itālija un Turcijas impērija. Vācija un Itālija bija samērā jaunas valstis, kas bija izveidojušās pirms trīsdesmit gadiem, tomēr Vācija ar saviem daudzajiem iedzīvotājiem un rūpniecisko un militāro varenību bija acīmredzot visstiprākā Eiropas kontinentvalsts. Turpretī Lielbritānija bija visvarenākā valsts pasaulē, jo tās impērijā ietilpa ceturtdaļa zemeslodes iedzīvotāju un tikpat daudz no sauszemes platības; Lielbritānijas karaliskā flote un tirdzniecības flote valdīja pār jūrām, un industrija bija augsti attīstīta.

No šīm divdesmit valstīm tikai divas (Francija un Šveice) bija republikas, pārējās valstīs valdīja monarhi ar dažādu varas stiprumu, sākot ar Krievijas cara un Turcijas sultāna absolūto diktatūru un beidzot ar cēlo karalienes Viktorijas konstitucionālo monarhiju Lielbritānijā. Vienīgi Krievijai, Turcijai un nelielajai kalnainajai Melnkalnes valstij nebija parlamenta.

Eiropas valstu robežas bija noteiktas, maz rēķinoties ar etniskām, valodas un reliģijas atšķirībām, un tāpēc nacionālisms izvērtās par vienu no lielākajām problēmām. Piemēram, Austroungārijā dzīvoja vācieši, ungāri, čehi, poļi, slovakieši un serbi; Eiropas Krievijā ietilpa somi, igauņi, (latvieši — *Red.*), lietuvieši, poļi un rumāņi; un turki joprojām valdīja pār albāņiem, grieķiem, serbiem un bulgāriem. Norvēģu nacionālisms noveda pie Norvēģijas atdalīšanās no Zviedrijas 1905. gadā, un Īrija iestājās par neatkarību no Lielbritānijas. Nacionālisms Eiropas dienvidaustrumos izrādījās ļoti bīstams drauds mieram šajā kontinentā.

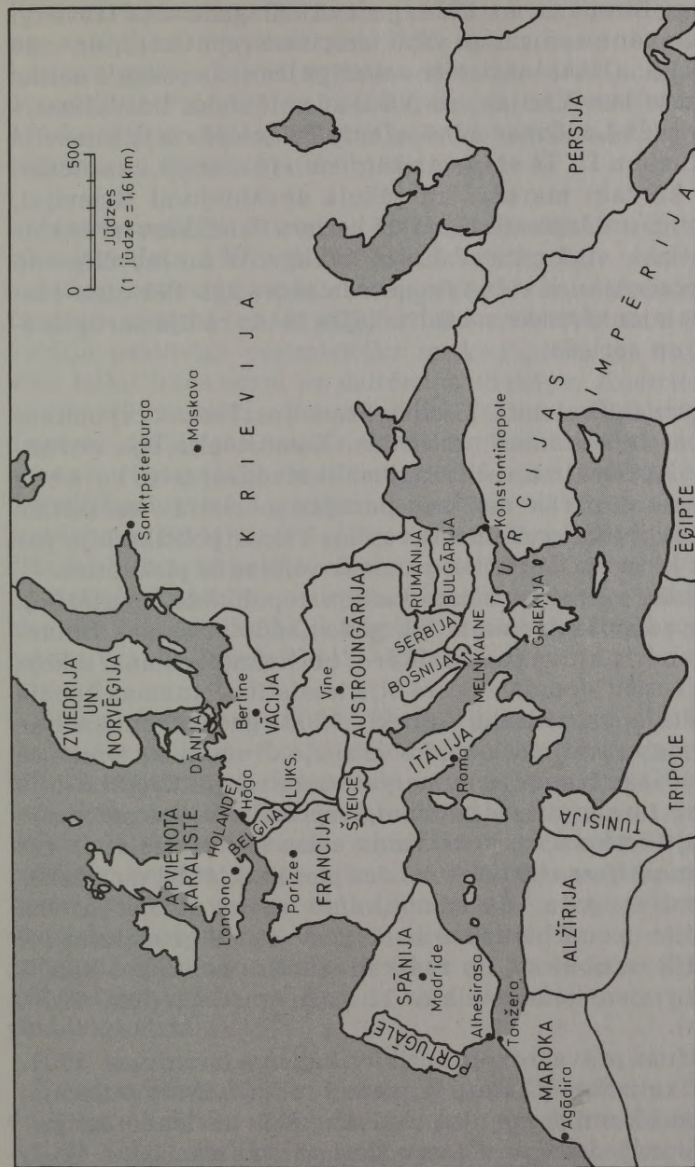
Lielvalstis, 1900—1914¹

Vācija. Vācijas rūpnieciskie sasniegumi nenovēršami piešķīra tai valdošu stāvokli Eiropā un ievilka to spriegā saimnieciskā sacensībā ar Lielbritāniju. Šo saimniecisko labklājību bija galvenokārt radījušas vācu vidusšķiras, kuras, nespēdamas iegūt kaut cik nozīmīgu politisko varu, visu vērību veltīja rūpniecībai un tirdzniecībai. Konstitūcija deva lielu varu ķeizaram un ar viņa starpniecību — kancleram un armijai. Reihstāgam bija maza loma — daļēji tādēļ, ka tajā bija pārāk daudz partiju, kuras balstījās vairāk uz šķiru interesēm nekā uz skaidriem principiem, bet galvenokārt tādēļ, ka valdība nebija reihstāgam atbildīga.

Kanclers bija Vācijas valdības galva un bija atbildīgs vienīgi ķeizaram. No 1900. gada līdz 1909. gadam šo amatu ieņēma fon Bilovs. Uzskatos būdams konservatīvs, viņš bija pārliecināts, ka vācu tautas prāts un raksturs nav piemērots pašpārvaldei un tādēļ tautai vajadzīga stingras izpildvaras vadība. Pēc viņa līdz 1914. gadam kanclera amatā bija Betmans-Hollvēgs, godprātīgs un strādīgs politiķis, taču viņam pietrūka personības spēka, lai «savaldītu» ķeizaru Vilhelmu II (1888—1918).

Vilhelmam bija sarežģīts raksturs. Viņš bija dzīvs, nemiērs, svaidīgs un impulsīvs, melodramatisks un mīlēja izrādīties, un tāds viņš mulsināja diplomātus. Viņa neapdomīgie un lielīgie izteikumi stipri vairoja saspīlējumu, kas

¹ Krievija un Lielbritānija apskatītas attiecīgi 4. un 6. nodaļā.

Eiropa 1900. gadā

pieauga Eiropā pirms 1914. gada. 1900. gadā viņš labvēlīgi izteicās par huņņiem un viņu terorisma reputāciju, un viņš arī sacīja: «Nākotnē neviens svarīgs lēmums pasaulē netiks pieņemts bez Vācijas un Vācijas valdnieka līdzdalības.» 1908. gadā Londonas avīzē «*Daily Telegraph*» bija intervija ar Vilhelmu II. Tā sākās ar vārdiem «jūs, angļi, esat traki, traki kā zaķi martā», un sekoja apvainojumi Krievijai, Francijai un Japānai. Kaut arī ķeizars daudzkārt izrunājās netaktiski, viņš patiesībā bija inteligents un labvēlīgs un pēc apdomāšanas vienmēr sprieda saprātīgi. Bet viņa «dedzīgās iejaukšanās» sabiedriskajās lietās radīja sarūgtinājumu un spriedzi.

Francija. Pretstatā Vācijai Francijas Trešās republikas valdības bija visumā nestabilas. Konstitūcija bija novājinājusi izpildvaru un stiprinājusi likumdevējvaru, kurā bija pārstāvētas pārāk daudzas partijas ar vairāk sašķeltām nekā vispār nacionālām interesēm. Vispār politikā bija par daudz individuālisma un par maz vēlēšanās piekāpties.

Turklāt vairākas krīzes kaitēja republikas reputācijai. Deviņpadsmitā gadsimta 80. gados kāds virsnieks Bulanžērs gandrīz kļuva par diktatoru, un šim notikumam sekoja liels finanšu skandāls, kurā bija iesaistīta Panamas kanāla kompānija un vairāki politiķi. 1900. gadā Francija bija tikko atguvusies no šoka, ko izraisīja dramatiskā Dreifusa prāva. Kāds franču armijas virsnieks ebrejs Dreifuss bija saņēmis no kara tiesas netaisnīgu spriedumu, kas paredzēja vientuļņu ieslodzījumu uz Velna salas (*Devil's Island*). Šis kļūdainais tiesas lēmums nonāca plašā atklātībā un aizskāra armijas godu. Šādu notikumu gaitu atbalstīja visi Francijas monarhistiskie un konservatīvie grupējumi un kritizēja republikāņi un radikāļi. Sacēlās politiskas kaislības, un visa lieta ievilkās 12 gadu garumā (līdz 1906. gadam).

Dreifusa prāvai sekoja antiklerikālisma izvirdums. 1901. gadā tika izdots likums, ka katrai reliģiskai organizācijai jāieģūst likumīga atļauja pastāvēt; vēlāk nevienam reliģiska ordeņa biedram neatļāva nodarboties ar mācīšanu. 1905. gadā Romas katoļu baznīcu atdalīja no valsts.

Politiskās krīzes un antiklerikālisms bija tā pārņēmis politiku, ka maz tika darīts sociālajā likumdošanā. Kā sekas izraisījās (pēc 1906. gada) streiki un vardarbība. Tos nesaudzīgi apspieda, jo visumā Francija bija pārticīga un

lielā mērā konservatīva zeme. Sociālistu partijas bija vājas un sašķeltas, un tieši pēc 1906. gada nacionālistiskais labējais spārns kļuva stiprāks. Bet tas neradīja agresīvu ārpolitiku. Francija nebija kareivīga, un valdībai tikai 1913. gadā ar pūlēm izdevās panākt karadienesta pagarinājumu no diviem uz trim gadiem.

Austroungārija. Austrijas un Ungārijas duālā monarhija tika izveidota 1867. gadā. Abām valstīm bija atsevišķas valdības, bet viens valdnieks, kam pakļāvās kopīga armija, finanšu sistēma un ārpolitika. Bet attiecībā uz nākotni valdīja pastāvīgs pesimistisks noskaņojums, jo impērija visu laiku likās esam uz sairšanas sliekšņa. Austrieši un ungāri (kuri bieži vien nesadarbojās) pārvaldīja pārāk daudzas atšķirīgas tautas. Sevišķi jūtami sāka uzstāties slāvi, kuri pieprasīja, lai impērija kļūst par federālu valsti, draudēdami pretējā gadījumā izstāties — droši vien, lai pievienotos Serbijai. Šis slāvu nacionālisms auga, bet valdība kā bijusi, tā palika vāja un neizlēmīga, un tādēļ «šajā izlozītajā impērijā» vairojās problēmas un spriedze. Sabiedrībā bija pārliecība, ka impērija sabruks līdz ar imperatora Franča Jozefa (1848—1916) nāvi.

Itālija. Itālija, tāpat kā Vācija, bija viena no Eiropas jaunajām valstīm, tomēr atšķirībā no Vācijas tā joprojām bija kā politiski, tā ekonomiski vāja un tikai pretendēja uz lielvalsts statusu. Politiskā ziņā Itālijai bija maz godīgu valstsvīru un kompetentu administratoru un pārāk daudz politisko partiju; sekas tam bija nestabils valdības. Ekonomiskā ziņā valstij trūka materiālo resursu un bija vispārēja nabadzība, it īpaši dienvidos. Tas divdesmitā gadsimta sākumā izraisīja streikus un vardarbību. Turklāt arī Itālijas valsts un Romas katoļu baznīcas starpā bija pastāvīgi strīdi.

Turcijas impērija. Turcijas impērija daļēji aplūkota 7. nodaļā par Vidējiem Austrumiem, kur aprakstīts impērijas Āzijas daļas un Vācijas ietekmes pieaugums. Jau ilgāku laiku Turcija bija «Eiropas slimniece» («*the sick man of Europe*»). Likumiem un kārtībai brūkot, impērija pamazām saruka un 1900. gadā tās Eiropas teritorijā bija vairs tikai Albānija, Maķedonija un Trāķija, un vārda pēc vēl Bosnija un Bulgārija. Kopš 1876. gada Turcijā valdīja sultāns

Abdilhamits II, spējīgs cilvēks ar asu prātu un stipru gribu, bet viņa valdīšana pamazām pārvērtās par slepenības un terora režīmu. Dzīvodams pastāvīgās bailēs no nogalināšanas, viņš turēja aizdomās ikvienu.¹ Pēc kristīgo armēņu masu slaktiņiem deviņpadsmitā gadsimta 90. gados Gladstons nosauca Abdilhamitu II par «lielo slepkavu» un Klemanso dēvēja viņu par «sarkano sultānu». «Viņš bija rīkojis nogalināšanas un spīdzināšanas tādos apmēros, kādus līdz Hitlera atnākšanai pasaule nebija piedzīvojusi gadu simteņos.»² Šis bargais un tomēr neveiksmīgais režīms izraisīja augošu neapmierinātību, it īpaši jaunajos armijas virsniekos, kuri atbalstīja «Jauno Turku (jaunturku)» organizāciju. Tā gribēja, lai Eiropa izbeidz savu mūžīgo pazemojošo jaukšanos Turcijas lietās, un vēlējās izveidot liberālu konstitūciju. 1908. gadā jaunturki kļuva par noteicējiem Konstantinopolē, un Abdilhamits diennakts laikā kļuva par konstitucionālu monarhu. Šī pārmaiņa bija pārāk strauja, un nākamajā gadā sultāns atbalstīja kontr-revolūciju. Tā neizdevās, Abdilhamitam nācās atstāt valdnieka troni savam brālim. Tomēr arī jaunturki nebija veiksmīgāki par Abdilhamitu Turcijas problēmu risināšanā.

Starptautiskie notikumi, 1900—1914

Biedrošanās Eiropā. 1900. gadā piecas no Eiropas lielvalstīm bija sadalījušās divās bruņotās nometnēs. Vienā nometnē bija centrālās lielvaras — Vācija, Austroungārija un Itālija —, kuras Bismarka vadībā 1882. gadā bija izveidojušas Trejsavienību. Šās vienošanās svarīgākais punkts paredzēja, ka Vācija un Austrija palīdzēs viena otram gadījumā, ja uzbruktu Krievija. Otrajā nometnē bija Krievija un Francija, kuras 1894. gadā bija vienojušās, ka palīdzēs viena otrai, ja uzbruktu Vācija. Pārejās lielvalstis — Lielbritānija bija norobežojusies, un Turcijas impērija bija pārāk vāja, lai spētu īstenot jebkādu citu jēgpilnu politiku kā vien to pašu tradicionālo rīdīšanu.

¹ Kādai franču elektrokompanijai ar lielām grūtībām izdevās ieskaidrot Abdilhamitam, ka dinamo motoriem nav nekā kopīga ar dinamītu un ka viņam nedraudēs uzspridzināšana, ja mājā būs ievilkta elektrība. *J. Huslip. The Sultan.*

² *H. Nicolson. «The Observer», 16 Nov., 1958.*

Tomēr līdz 1904. gadam bija notikušas divas pārvērtības: Itālija bija faktiski izstājusies no Trejsavienības, un Lielbritānija bija vienojusies ar Franciju par kolonijām. Francija bija katrā ziņā ieinteresēta, lai Itālija tiktu nodalīta no Trejsavienības; savukārt Itālija vēlējās saņemt Francijas atbalstu savam nodomam okupēt Tripoli. Tāpēc 1900. gadā tika noslēgta slepena vienošanās par Itālijas atbalstu franču okupācijai Marokā un Francijas atbalstu itāliešu iebrukumam Tripolē. Divus gadus vēlāk Itālija kļuva par nederīgu locekli Trejsavienībā, jo bija slepeni solījusies pretējā nometnē esošajai Francijai, ka paliks neitrāla, ja Francijai kāds uzbruktu.

Aptuveni līdz 1896. gadam Lielbritānija īstenoja «spīdošās izolācijas» politiku. Pēc 1896. gada vairāku iemeslu dēļ sāka rasties nedrošības sajūta. Arvien vairāk pasliktinājās attiecības ar Franciju — koloniālo strīdu dēļ Siāmā (Taizemē) un Fašodā (sk. 298. lpp.). Likās, ka britu ietekmi Vidējos Austrumos un Indijas robežu drošību apdraud Krievijas ekspansija Persijā un Afganistānā un Vācijas augošā interese par Turcijas impēriju (sk. 301. lpp.). Likās arī, ka līdzšinējā sauszemes lielvalsts Vācija tagad cenšas arī pārspēt britu jūras varenību, jo 1896. un 1900. gadā pieņemtie divi likumi par jūras floti bija pamatā plašas kuģu būves programmai. Arī notikumi Dienvidāfrikā spilgtāk izcēla Lielbritānijas izolāciju. 1896. gadā pēc neveismīgā «Džeimsona reida» (sk. 371. lpp.) Transvālā ķeizars telegrammā apsveica Krīgeru ar būru panākumiem. Vēlāk, kad izcēlās angļu-būru karš, britu rīcība sastapa naidīgu nosodījumu no Eiropas puses.

Lielbritānija tāpēc nolēma atteikties no izolācijas un meklēt sabiedrotos. Divas reizes, 1898. un 1901. gadā, tā mēģināja tuvoties Vācijai, bet sabiedriskā doma bija naidīga abās valstīs, Vācijas noteikumi bija pārāk nereāli, un sarunas apsīka. Šī neveiksme sarunās ar Vāciju, kā arī strauji augošā Japānas varenība radīja vilinājumu noslēgt līgumu ar Japānu, kas tika izdarīts 1902. gadā (sk. 518. lpp.). Bet, tā kā pieauga Japānas naidīgums pret Krieviju un Francija bija Krievijas sabiedrotā, tad Anglijas un Japānas alianse vēl vairāk rosināja Angliju un Franciju uz savstarpēju vienošanos. Sarunām nepieciešamo gaisotni nodrošināja Edvarda VII vizīte Parīzē un Francijas prezidenta vizīte Londonā. 1904. gadā tika panākta vienošanās par ietekmes sfērām Marokā un Ēģiptē (sk. 299. lpp.) un par citiem

koloniālo strīdu jautājumiem, un tā sākās «*Entente Cordiale*» («Sirsnīgā antante») un ilgs, vismaz draudzīgu attiecību, ja ne pastāvīgas sadarbības, periods.

Līdz 1904. gadam Vācijas starptautiskais stāvoklis bija ievērojami pasliktinājies. Itālija vairs nebija drošs sabiedrotais, Austroungārijai bija nopietnas iekšpolitiskas grūtības, un Lielbritānija bija panākusi koloniālu vienošanos (kaut arī nebija noslēgusi aliansi) ar Franciju.

Lai pārbaudītu šīs angļu-franču vienošanās stiprību, Bīlovs pierunāja ļoti negribīgo ķeizaru doties uz Tanžeru 1905. gadā (sk. 300. lpp.). Šī pirmā Marokas krīze bija tiši provocēta, tomēr iznākums bija Vācijai nelabvēlīgs. Alheiras konferencē 1906. gadā vienīgi Austrija atbalstīja Vāciju, un angļu—franču attiecības nostiprināja vienošanās par armijas un flotes speciālistu tikšanos. Turklāt nākamajā gadā Lielbritānija vienojās ar Krieviju¹ par Persiju, Afganistānu un Tibetu (sk. 302. lpp.).

Lielbritānijas vienošanās ar Franciju un Krieviju vēl nebija noformētas kā militāras alianses. Bet Vācijas straujā kuģu būvniecība un agresīvā diplomātija spieda Lielbritāniju tuvināties Francijai. Ķeizars droši vien uzskatīja, ka Vācijas flote atturēs Lielbritāniju no iesaistīšanās kontinentālā karā. Viņš publiski paziņoja, ka spēcīga jūras flote ir būtiski nepieciešama lielvalsts prestižam un ka Vācijas flote esot radīta tieši šādam nolūkam, nevis lai apdraudētu britu pārākumu uz jūras. Tomēr Lielbritānija uzskatīja, ka šāda vācu flote var būt vērsta vienīgi pret viņu, un tāpēc sākās flotes būvēšanas sacensība, kas ne tikai bija dārga, bet arī vairoja saspīlējumu.

1911. gadā izcēlās otrā Marokas krīze, kad vācu karakuģis «Pantera» ieradās Atlantijas krasta pilsētā Agādīrā (sk. 300. lpp.). Britu stingrajai nostājai bija izšķiroša loma, un vēlreiz tika demonstrēta Lielbritānijas solidarizēšanās antantē ar Franciju.

Balkāni. Gan Eiropas dališana divās grupās, gan bruņošanās sacensība to starpā un Marokas krīze — tas viss veidoja situāciju, kas varēja izraisīt karu Eiropā. Krīze, kura galu galā kļuva par cēloni kara sākumam 1914. gadā, izveidojās kā kulminācija virknei iepriekšēju notikumu Balkānos.

¹ Tā tika izveidota triju valstu Antante — Lielbritānija, Francija un Krievija.

Dienvidaustrumeiropa bija «sāpīga vieta» visā iepriekšējā gadsimtā, jo Austrija, Krievija un vietējās nacionālistu grupas sacentās, gribēdamas Balkānu teritoriju pārņemt no Turcijas impērijas, kas kļuva aizvien vājāka. No 1897. gada līdz 1908. gadam Austrija un Krievija uz laiku pārtrauca sāncensību, vienodamās nosodīt jebkādas iekarošanas mēģinājumus Balkānos. Bet 1908. gadā abas valstis bija atkal gatavas cīnīties par saviem tīkojumiem šajā Eiropas daļā. Kas attiecas uz Krieviju, tad tās ekspansiju Ķīnā bija apturējušas japāņu uzvaras 1904.—1905. gadā, un ekspansiju Persijā un Afganistānā iegrožoja 1907. gada vienošanās ar Lielbritāniju. Krievijai bija arī nepieciešams novērst uzmanību no iekšpolitiskajām problēmām un kaut daļēji atgūt Japānas dēļ zaudēto prestižu. Turklāt spiedienu uz valdību izdarīja aprindas, kas atbalstīja panslāvismu (ne visai skaidrs termins, ar ko parasti apzīmē Dienvidaustrumeiropas slāvu vienotību ar Krievijas slāviem).

Arī Austrija pati līdz 1908. gadam bija izšķīrusies par rīcību Balkānos. Tās impērijā saasinājās iekšējās etniskās problēmas. Serbija, kas bija maza, neatkarīga slāvu valsts, bija spēcīgas slāvu nacionālās kustības centrs. Austrijas valdībai bija divas izvēles iespējas politikā: vai nu atļaut slāviem aiziet no impērijas, vai arī paplašināt Austrijas robežas, lai iekļautu Serbiju un citas nemierīgas slāvu grupas. Pirmā iespēja tika noraidīta, jo tā nozīmētu Hābsburgu impērijas iziršanu, tāpēc tika pieņemta otrā alternatīva. Šī politika varēja izraisīt Krievijas opozīciju, bet Austrijā bija pārliecība: ja Vācija atbalstīs Austriju, tad bija ļoti iespējams, ka Krievija apmierināsies tikai ar verbālu opozīciju.

Jaunturku revolūcija 1908. gadā sagādāja izdevību gan Austrijai, gan Krievijai atsākt darbību Balkānos. Revolūcija nozīmēja, ka Turcijā var rasties stipra un moderna valdība. Tāpēc, pirms vēl tāda varēja nodibināties, Austrija un Krievija vienojās, ka Austrija anektēs Bosniju un Hercegovinu¹, savukārt Krievija varēs brīvi pārvietot savus karakuģus caur Dardaneļiem un Bosforu uz Vidusjūru. Drīz pēc tam Austrija paziņoja, ka anektē abas iepriekšminētās provinces, un Bulgārija deklarēja pilnīgu neatkarību

¹ Kopš 1878. gada šīs abas provinces pārvaldīja Austrija, bet tiesiski tās joprojām ietilpa Turcijas impērijā.

no Turcijas, bet Krievija nesaņēma starptautisku atbalstu saviem jūras šaurumu plāniem, pat ne no Lielbritānijas un Francijas.

Austrijas rīcība izraisīja neapmierinātību Balkānos, to nikni nosodīja arī sarūgtinātā Serbija un neveiksmi cietusi Krievija. Bet Vācija stingri atbalstīja Austriju, un tam bija izšķiroša nozīme, jo Krievija neriskēja sākt jaunu karu tik neilgi pēc sakāves Tālajos Austrumos. Visa šī epizode bija sagādājusi pazemojumu Krievijai un sagrautas cerības Serbijai (kura bija cerējusi pati sagrābt Bosniju un Hercegovinu). Tomēr vēl nozīmīgāks faktors bija tas, ka Vācija bija pamudinājusi Austroungāriju atkārtot ekspansionistisko politiku, neraugoties uz to, ka tādējādi tiktu provocēta Krievija un Serbija. 1909. gadā Vācijas armijas ģenerālštāba priekšnieks pat aizgāja tik tālu, ka apsoliya savam amata brālim Austrijā, ka gadījumā, ja Austrija iebruktu Serbijā un Krievija palīdzētu Serbijai aizstāvēties, Vācija ies Austrijai palīgā. Nākamajos trijos gados Balkānos valdīja nedrošs miers.

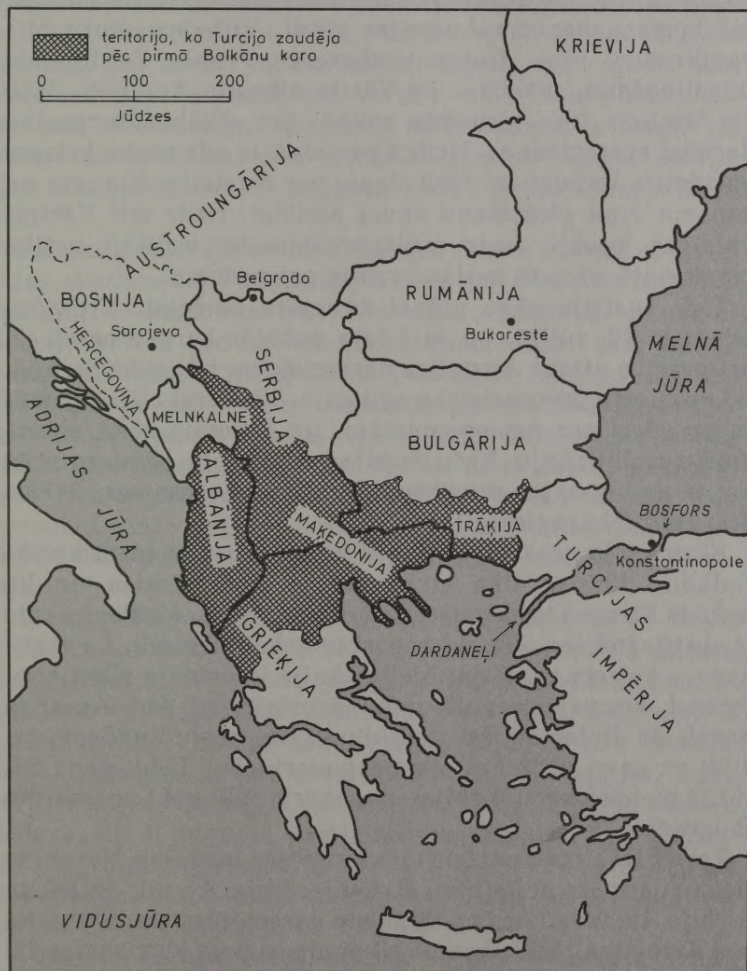
Tad, Marokas otrās krīzes ierosināta, Itālija 1911. gadā iebruka Tripolē. Itālijas panākumi šajā pēdējā Turcijas impērijas provincē Ziemeļāfrikā iedrošināja Balkānu valstis plānot Eiropā palikušo Turcijas provinču atdalīšanos, un 1912. gada martā izveidojās Balkānu savienība. Tajā sākumā bija Serbija un Bulgārija, bet drīz pievienojās Grieķija un Melnkalne. Oktobrī šī savienība uzbruka un ātri sakāva turkus pirmajā Balkānu karā (1912—1913).

Tagad radās problēma, kā sadalīt jauniekarotās teritorijas. Krievija atbalstīja Serbijas vēlmi okupēt Albāniju, lai gūtu pieeju pie Adrijas jūras. Bet Austrija baidījās, ka tas pārāk stiprinās Serbiju, un uzstāja, ka Albānijai jākļūst par neatkarīgu valsti. Turklāt Vācija atkal atbalstīja Austriju. 1912. gada decembrī Betmans-Hollvēgs sacīja: «Ja Austrijai, kamēr tā nodrošinās savas vitālās intereses, .. uzbruks Krievija, tad Vācija karos.» Notika, kā Austrija vēlējās. Pēc vēstnieku konferences Londonā 1913. gada maijā tika parakstīts Londonas līgums. Turcija Eiropā saruka līdz teritorijai ap Konstantinopoli, izveidojās jaunā Albānijas valsts, un citas Balkānu valstis sadalīja savā starpā Maķedoniju.

Tomēr Maķedonijas sadalīšana nebija apmierinājusi Bulgāriju, kura negaidot uzbruka Serbijai un Grieķijai. Bet

Bulgārijai uzbruka Turcija un Rumānija un to ātri sakāva. Otrais Balkānu karš beidzās 1913. gada augustā ar Bukarestes līgumu, pēc kura Bulgārija zaudēja kaimiņvalstīm daļu savas teritorijas.

Šo Balkānu notikumu kulminācija bija gadu vēlāk — mazajā kalnu pilsētiņā Sarajevā, Bosnijā. Svētdien, 1914. gada 28. jūnijā, kāds Bosnijas serbs, vārdā Princips, nogalināja Franča Jozefa brāļadēlu un troņmantnieku

Dienvidaustrumeiropa pēc otrā Balkānu kara

erchercogu Franci Ferdinandu. Slepkaivību bija plānojusi organizācija «Melnā roka» Belgradā. Tā bija slepena biedrība, kuras vadītājs bija arī militārās izlūkošanas priekšnieks Serbijas kara resorā. Tomēr vēl joprojām nav skaidrs, vai šī sazvērestība bija zināma Serbijas valdībai.

Austrija šajā notikumā tūdaļ saskatīja izdevību likvidēt Serbiju kā patstāvīgu valsti. Tika nolemts sadalīt Serbiju starp Bulgāriju, Austriju un Albāniju. Bet, tā kā Krievija acīmredzot bija gatava atbalstīt Serbiju, vajadzēja nodrošināties ar Vācijas gatavību palīdzēt. Piektajā jūlijā Potsdamā ķeizars pieņēma Austrijas sūtni. Vilhelms, kuru bija saniknojusi viņa drauga erchercoga Franča Ferdinanda nogalināšana, piekrita, ka Vācija atbalsta Austriju, taču šis lēmums tika pieņemts steigā, bez sīkākas turpmāko darbību apspriešanas. Neilgā pastaigā pa pils parku ķeizars pastāstīja Betmanam-Hollvēgam par Austrijas lūgumu un saņēma viņa piekrišanu savai atbildei. Nedz citi Vācijas valdības locekļi, nedz militāro dienestu vadītāji netika pieaicināti, viņiem netika prasīts pat padoms.

Tad Austrija sāka plānot ultimātu Serbijai. Ultimātu nosūtīja 23. jūlijā, un tajā bija dažādas bargas prasības, arī prasība atļaut Austrijas darbiniekiem iebraukt Serbijā, lai apspiestu pretaustrisko aģitāciju. Visi uzskatīja ultimāta prasības par nepieņemamām, un Krievija sāka plānot daļēju mobilizāciju. Taču Serbijas atbilde bija samiernieciska: tā atzina dažas prasības un piedāvājās iesniegt pārējās Starptautiskajā tiesā Hāgā.

Eiropa bija uzskatījusi, ka šī krīze, tāpat kā iepriekšējās Balkānu krīzes, tiks atrisināta ar kompromisu un ka nekāds Eiropas karš neizcelsies. Tagad likās, ka šis uzskats ir apstiprinājies. «Tagad nepastāv nekādi iemesli, lai sāktu karu,» ķeizars rakstīja. Lielbritānija ierosināja rīkot konferenci krīzes noregulējuma apspriešanai. Bet Austrija nevēlējās diplomātisku risinājumu un, pasludinādama atbildi uz savu ultimātu par neapmierinošu, 1914. gada 28. jūlijā pieteica karu Serbijai un gandrīz tūlīt sāka bombardēt Belgradu.

Tagad izšķiroša nozīme bija Krievijas nostājai. Neraugoties uz ļaunām nojautām, Krievijai likās, ka tai jāatbalsta Serbija, lai izvairītos no tālākiem pazemojumiem. Šķita, ka bez Krievijas palīdzības ne tikai aizies bojā slāviskā serbu tauta, bet arī Eiropas centra lielvalstis kontrolēs jūras šaurumus, jo Rumānija, Bulgārija un Turcija atbalstīja

Vāciju un Austroungāriju. Īsi pirms Austrijas ultimāta Serbijai bija beigusies Francijas oficiāla vizīte Krievijā, tāpēc tika uzskatīts par iespējamu, ka Francija palīdzēs Krievijai. Un — pārlicībā par draudošu mobilizāciju Vācijā — 31. jūlijā tika atklāti paziņots izšķirošais lēmums par vispārēju mobilizāciju Krievijā.

Šajās pēdējās miera dienās Eiropā nebija skaidrības, kas nosaka politiku Vācijā — ķeizars, kanclers vai armija. Katrā ziņā pastāvēja bīstams saskaņotības trūkums. Ir iespējams, ka ikviens izmisīgi bažījās par lietu stāvokli un vēlējās izvairīties no kara, tomēr jūta: ja jau karam jā sākas, tad labāk, lai tas notiek tagad, 1914. gadā, kad Vācija ir stiprāka nekā būs varbūt vēlāk. Kad pienāca ziņa par mobilizāciju Krievijā, likās būtiski svarīgi, lai Vācija dotos uzbrukumā pirmā. Tāpēc arī Vācijas armija tika mobilizēta, un 1. augustā Vācija pieteica karu Krievijai.

Vācijai nebija strīdu ar Franciju, tomēr Francijas-Krievijas alianses dēļ Vācijas armija jau sen bija plānojusi karot gan ar Franciju, gan Krieviju. Apmācība un mobilizācija notika pēc Šlifena plāna (izstrādāts 1892. gadā), kurš paredzēja 6 nedēļu ofensīvā cauri Beļģijai sagraut Franciju un tad doties vispārējā uzbrukumā Krievijai. Alternatīva plāna nebija, tādēļ tagad bija nepieciešams strīds ar Franciju. Vispirms vācieši ar ultimātu pieprasīja Francijas neitralitāti. Tiešu atbildi Vācija nesapņēma un, provokatoriski apgalvodama, ka no Francijas puses notiekot uzbrukumi Vācijai, 3. augustā pieteica karu Francijai.

1914. gada vasarā Lielbritānija bija aizņemta ar Īrijas krīzi un ne liberāļu valdība, ne visa tauta nebija gatava karam Eiropā. Domas dalījās jautājumā, vai Lielbritānijai atbalstīt vai neatbalstīt Franciju. Notikums, kas vienoja Lielbritānijas nostāju pret Vāciju, bija vāciešu prasība atļaut nekavēti izvest savu armiju cauri Beļģijai, kura starptautiski bija atzīta par neitrālu valsti. Beļģija atļauju nedeķa, un 4. augustā Vācija iebruka Beļģijā. Tad Lielbritānijas valdība pieprasīja, lai Vācijas spēki atstāj Beļģiju līdz pusnaktij. Atbilde netika saņemta, un 4. augustā Lielbritānija pieteica karu Vācijai.

Tādējādi Eiropa atkal karoja — pēc vispārēja miera laikmeta, kas bija visilgākais tās vēsturē.

Pirmais pasaules karš, 1914—1918

Karojošās puses

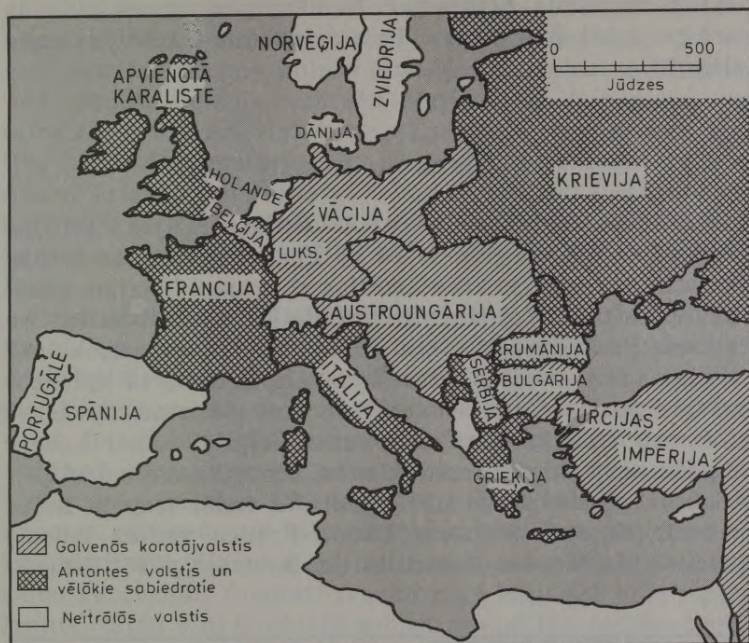
Galvenās karotājas bija Vācija, Austroungārija, Turcija un Bulgārija. Divas pēdējās iestājās karā attiecīgi 1914. gada oktobrī un 1915. gada septembrī. Kopš gadsimta sākuma Vācijai bija stipra ietekme Turcijas impērijā, un, daļēji iespaidota tādējādi, ka pretī Konstantinopolei stāvēja vācu karakuģis, Turcija nolēma pievienoties galvenajām karojošajām lielvalstīm. Bulgārija piebiedrojās, cerēdama iegūt teritoriju, ko tai neizdevās dabūt Balkānu karu laikā. Šo četru partnervalstu vidū Vācija noteikti bija vadošā ar savu piecmiljonu vīru armiju, kas bija divreiz lielāka nekā Austroungārijas armija.

Galvenajām karotājvalstīm pretī nostājās deviņas valstis: Krievija, Francija, Lielbritānija, Itālija, Savienotās Valstis, Beļģija, Serbija, Rumānija un Grieķija.¹ Itālija sākumā bija neitrāla valsts, bet nolēma iesaistīties karā, cerēdama uz izdevību iegūt kādu teritoriju savos ziemeļaustrumos, ko joprojām pārvaldīja Austroungārija. Tāpēc Lielbritānija, Francija un Itālija 1915. gada aprīlī parakstīja slepeno Londonas līgumu, kur Itālija piekrita iestāties karā pret centrālajām lielvarām ar noteikumu, ka pēc kara dabūs kāroto teritoriju. Nākamajā mēnesī Itālija pieteica karu.

Savienoto Valstu attieksme pret Eiropas notikumiem sīkāk aprakstīta 5. nodaļā. Vairums amerikāņu 1914. gadā vēlējās, lai viņu zeme paliek neitrāla, un prezidents Vilsons redzēja sevi samierinātāja lomā. Turpmākajos trijos gados Savienotās Valstis sniedza Lielbritānijai un Francijai aizvien lielāku morālu atbalstu un vērtīgu materiālu palīdzību un 1917. gada aprīlī sāka karot šo valstu pusē.

No visām Pirmajā pasaules karā karojošām valstīm Krievijai bija vislielākā armija, bet acimredzot vissliktāk apmācīta un apbruņota. Francijai ar tās impēriju 1914. gadā bija 4 miljoni karavīru, turpretī Lielbritānijas armijā bija tikai ceturtdaļmiljons, no kura puse atradās ārzemēs, un tikai 100 000 vīru varēja doties aizstāvēt Beļģiju. Abās pusēs ģenerāļiem bija maza karadarbības pieredze, un

¹ Rumānija un Grieķija pieteica karu galvenajām karotājvalstīm attiecīgi 1916. un 1917. gadā, tomēr notikumos daudz neiesaistījās.

Pirmais pasaules karš: karojošās puses

militārā stratēģija un taktika bija balstīta vairāk teorijā nekā praksē. Gan Lielbritānija, gan Vācija līdz 1914. gadam bija izveidojušas milzīgas jūras flotes. Britu flote ar divdesmit drednautiem bija stiprāka par vācu floti, kurai bija tikai trīspadsmit drednauti. Toties britu flotei bija jāaizstāv impērijas daļas pa visu pasauli un jūras ceļi, kas tās savieno. Britu jūras flotes sakāve būtu apturējusi jūras tirdzniecību, un tad gandrīz noteikti sekotu Lielbritānijas ātra sakāve. Kara laikā attīstījās aviācija. Sākumā to izmantoja izlūkošanai, vēlāk — uzbrukumiem ienaidnieka pozīcijām.

Eiropas tautas šo karu sākotnēji uzņēma ar lielu entuziasmu. Britu armijā iestājās trīs miljoni brīvprātīgo, un Ruperts Bruks varēja sacīt: «Lai pateicamies Dievam, ka esam šeit Viņa noliktajā stundā.» Tā kā kara cenzūras dēļ¹

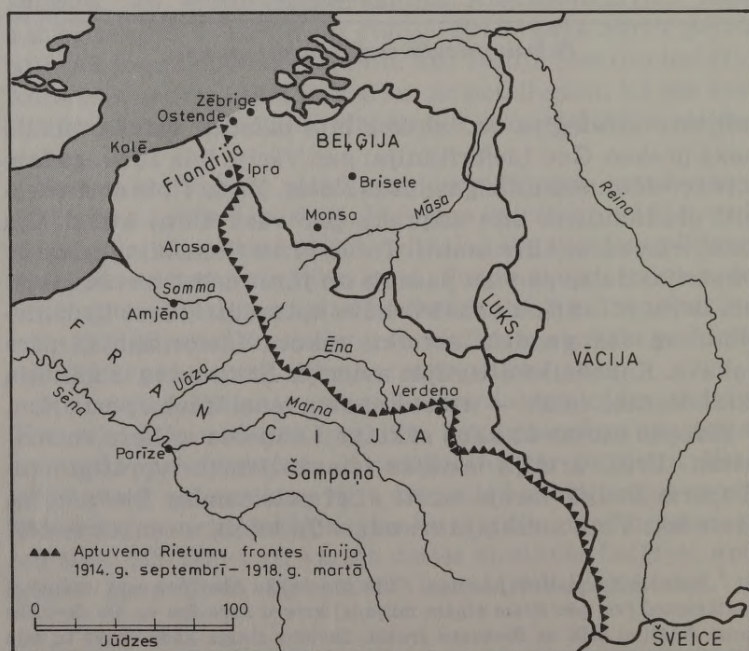
¹ Rezultātā izplatījās baumas. «Tika ziņots, ka Aberdīnā esot izcēlušies simttūkstoš (vai pēc citām ziņām miljons) krievu karavīru un tie devušies cauri Anglijai ceļā uz Rietumu fronti. Ikviens zināja kādu, kurš to bija redzējis; daudzi pat apgalvoja, ka esot redzējuši sniegu uz karavīru zābakiem.» A. J. P. Taylor. The First World War.

valdija vispārēja neinformētība, Eiropas jaunekļi devās karā gandrīz vai ar prieku. Taču drīz viņus sagaidīja smaga vilšanās.

Rietumu fronte

Pirmā pasaules kara sākumā Vācijas armijas darbojās saskaņā ar Šlifena plānu. Tā kā Francijas-Vācijas robeža tika stingri sargāta, vācu armijas stiprajam labajam spārnam vajadzēja virzīties cauri Beļģijai uz rietumiem no Parīzes. Pēc tam tas apietu loku uz austrumiem, kamēr nelielas vācu armijas uzbruktu pāri Reinai, tā aplencot franču armijas. Tā bija teorija. Praksē plāns neizdevās.

Vāciešu straujo virzīšanos cauri Beļģijai tomēr kavēja beļģiešu neatlaidīgā aizstāvēšanās, uzspridzinātie dzelzceļi aizturēja papildspēkus un apgādi. Tā radās iespēja Britu ekspedīcijas spēkiem sera Džona Frenča vadībā ieņemt pozīcijas pie Monsas franču līnijas kreisajā pusē. Vāciešu

Rietumu fronte, 1914—1918

uzbrukumi atspieda frančus atpakaļ, taču tāpēc atkāpās arī angļi, lai saglabātu sakarus ar saviem sabiedrotajiem, un abas armijas ieņēma jaunas pozīcijas ziemeļos no Parīzes. Tad vācieši nolēma uzbrukt Parīzei no ziemeļiem, un septembra sākumā viņu armijas pārgāja Marnas upi. Notika izšķirošā Marnas kauja, tika apturēta vāciešu virzīšanās uz priekšu, un viņi atgāja līdz Ēnas upei. Pēc tam abas karojošās puses steidzās uz Lamanša piekrasti, lai iegūtu kontroli pār ostām, tāpēc sīvas cīņas norisa Flandrijā pie Ipras.

1914. gada nogalē bija izveidojusies nepārtraukta frontes līnija, kas stiepās no jūras — dienvidos no Ostendes — līdz Alpu kalniem. Aktīvai karadarbībai ar pārvietošanos bija pienākušas beigas, un, nespēdamas nevienu flangu izkustināt no vietas, abas puses izraka sarežģītas tranšeju sistēmas, tā ka gandrīz nenovēršams kļuva pozīciju karš. Lielākas operācijas tika apturētas ziemas laikā, kamēr armijas saņēmas un papildināja spēkus. Angļi, kuriem frontes līnija bija tikai 30 jūdžu gara, nesteidzīgi organizējās karošanai, turpretī franču ziņā bija 400 jūdžu gara fronte, tātad viņi uzņēmās sabiedroto pūliņu lauvas tiesu. 1915. gadā vācieši nolēma koncentrēties uzbrukumam Krievijas austrumos un aprobežoties ar aizstāvēšanos Rietumu frontē. Tādējādi šis gads visumā pagāja, frančiem un angļiem uzbrūkot stiprām vācu aizsardzības pozīcijām, kam aizmuguri sargāja dzeloņstieples un ložmetēju posteņi. Tika atgūtas nelielas zemes joslas, bet izlaušanās varbūtība bija pārāk maza.¹ 1915. gada beigās sers Duglass Heigs kļuva Frenča vietā par angļu karaspēka komandieri. Heigs bija ļoti zinošs un strādīgs štāba darbinieks, arī ļoti drosmīgs un pārliecināts karavīrs, tomēr viņam pietrūka elastības un oriģinālu ideju.

1916. gada februārī—jūlijā vācieši uzbruka Verdenai — slavenajam franču cietoksnim, kas atradās viņu nocietinājumu līnijas izvirzījumā. Vāciešu štāba priekšnieks fon Falkenheins acīmredzot centās radīt frančiem lielus dzīvā spēka zaudējumus, jo paša cietokšņa ieņemšanai nebija īpašas nozīmes. Un dzīvā spēka zaudējumi bija lieli. «Verdenas gaļasmašīnā» dzīvību zaudēja 300 000 franču un

¹ Angļu neveiksmē pavasara ofensīvā tika vainots patronu trūkums. Tāpēc ieroču ražotājus mudināja strādāt čaklāk un izklaides iestādes slēdza pēcpusdienās; un šāds ierobežojums ir joprojām spēkā.

nedaudz mazāk vācu karotāju.¹ Ģenerālis Petēns bija apsolījis franču tautai, ka «viņi netiks cauri», tāpēc par spīti visām šausmām un asinsizliešanām franči vāciešu neveiksmīgo mēģinājumu ieņemt Verdenu uzskatīja gandrīz vai par savu uzvaru.

Jūlijā angļi rīkoja lielu ofensīvu pie Sommas upes, strauji mazinādami jau tā atslābstošo vācu spiedienu uz Verdenu. Iepriekš, kā parasts, bija artilērijas bombardēšana, kas bija sadzirdama pat simt jūdžu attāļajā Kentā un tāpēc izpalika pārsteiguma moments. Un tā jau pirmajā uzbrukuma dienā angļi paši zaudēja 60 000 vīru, to skaitā 20 000 kritušo. Tomēr sākums bija angļiem veiksmīgs, un tika iegūtas kādas astoņas jūdzes zemes, kam gan nebija faktiskas nozīmes. Sekoja divu mēnešu ilgas niknas kaujas ar lieliem zaudējumiem un mazsvarīgu iznākumu. Septembrī angļi izmēģināja tankus, bet to skaits bija pārāk mazs. Rudenī lieli lietī apturēja ofensīvu.

Verdenas un Sommas kaujās krita un tika ievainoti pavisam 1 600 000 karavīru, un ainavas ar cilvēku liķiem uz dzeloņstieplēm kļuva par populārāko Rietumu frontes attēlojumu. Angļu dzejnieks Roberts Greivss, kurš bija karojis šajā frontē, vēlāk rakstīja:

«No 1914. gada ziemas līdz 1918. gada ziemeļiem franču un flāmu ierakumi bija mūsu mājas, mūsu cietumi un mūsu kapsētas. Un kā tie izskatījās? Tās bija slēptuves pret uzbrukumiem no gaisa, steigā izraktas dubļainā laukā, apjotas ar dzeloņstieplu murskuļiem, ar milzīgām krāterveida bedrēm visapkārt, pakļautas ne tikai nemitīgiem mainīga stipruma uzlidojumiem, bet arī pastāvīgiem pēkšņiem profesionālu slepkavu uzbrukumiem, turklāt bez jebkāda nodrošinājuma pret applūšanu lietus laikā. Nebija ne koku, ne putnu, ne labības laukā; nebija puķu, vienīgi kādreiz īsu brīdi ziedēja savvaļas maģones; nebija savvaļas dzīvnieku, vienīgi žurkas.»²

Ideālisms, kas bija 1914. gadā, tagad bija kļuvis par vilšanos.

1916. gada pēdējās nedēļās notika pārmaiņas Austroun-

¹ A. J. P. Taylor. The First World War.

² Raksts avīzē «The Observer», 1958.

gārijas un Lielbritānijas vadībā. Austrijas imperators kopš 1848. gada Francis Jozefs nomira novembrī, un mēnesi vēlāk angļu premjerministra amatā Eskvita vietā stājās enerģiskais Loids Džordžs (sk. 6. nodaļu). Šis pārmaiņas uzreiz neietekmēja karadarbības vadīšanu. 1917. gada martā vācieši atkāpās līdz kopīgi izveidotai aizsardzības — t. s. Hindenburga — līnijai, un līdz gada beigām turpinājās angļu un franču ofensīvas. Aprīlī angļu karaspēks devās pēkšņā un veiksmīgā uzbrukumā un ieņēma Vimī kalnugrēdu pie Arasas. Franču karaspēks jaunā, par daudz pašpaļāvīgā virspavēlnieka Nivelā vadībā devās neveiksmīgos uzbrukumos Šampaņā. Francijas armijā milzīgie dzīvā spēka zaudējumi un slikti organizētā medicīniskā palīdzība ievainotajiem radīja neuzticību vadībai, un izcēlās dumpis. Sabiedrotajiem par laimi, vācieši aptvēra situāciju tikai tad, kad dumpis jau bija beidzies. 1917. gada vasaras nogalē Flandrijā, dienvidos no Ipras, kāds angļu uzbrukums sākās ar dramatisko Mesinas kalna spridzināšanu (eksplozija bija sadzirdama Dauningstrītas desmitajā namā) un izbeidzās parastajos lipīgajos dubļos. Šo kauju dēvēja par Pašendēlas kauju — Ipras tuvumā esošā ciemata vārdā.

1917. gada aprīlī Savienoto Valstu kara pieteikums Vācijai ievērojami uzlaboja noskaņojumu Lielbritānijā un Francijā (amerikāņu rīcības motīvi tuvāk aplūkoti 5. nodaļā). Tomēr līdz kara beigām amerikāņi tā arī nepaspēja pietiekamā skaitā apmācīt un sagatavot savu armiju karšanai, bet Lielbritānija un Francija bija cietušas lielus zaudējumus. Krievijas sabrukums (sk. 4. nodaļu) nozīmēja to, ka Vācija pārsviedīs divīzijas no Austrumu frontes uz Rietumu fronti. Vācieši saprata, ka tā ir viņu pēdējā izdevība. Angļu īstenotā Vācijas blokāde no jūras puses bija ļoti efektīva un radīja nopietnas grūtības, turpretī vāciešu zemūdeņu kampaņa bija cietusi neveiksmi. Vāciešiem bija jāuzbrūk un jāuzvar Rietumos, kamēr viņiem vēl bija skaitliskais pārsvars un kamēr blokāde viņus nebija sagra-vusi saimnieciski.

Vācu ofensīva sākās 1918. gada martā. Izmantodami miglu un bez iepriekšējas artilērijas apšaudes pārsteiguši pretinieku, vācieši sagrava angļu pretestību un ieguva 40 jūdzes zemes. Šajā kritiskajā situācijā franču ģenerālis Fošs tika iecelts par Sabiedroto armiju virspavēlnieku, lai labāk saskaņotu rīcību. Maija beigās pēc veiksmīga uzbrukuma frančiem vācieši vēlreiz nonāca pie Marnas upes.

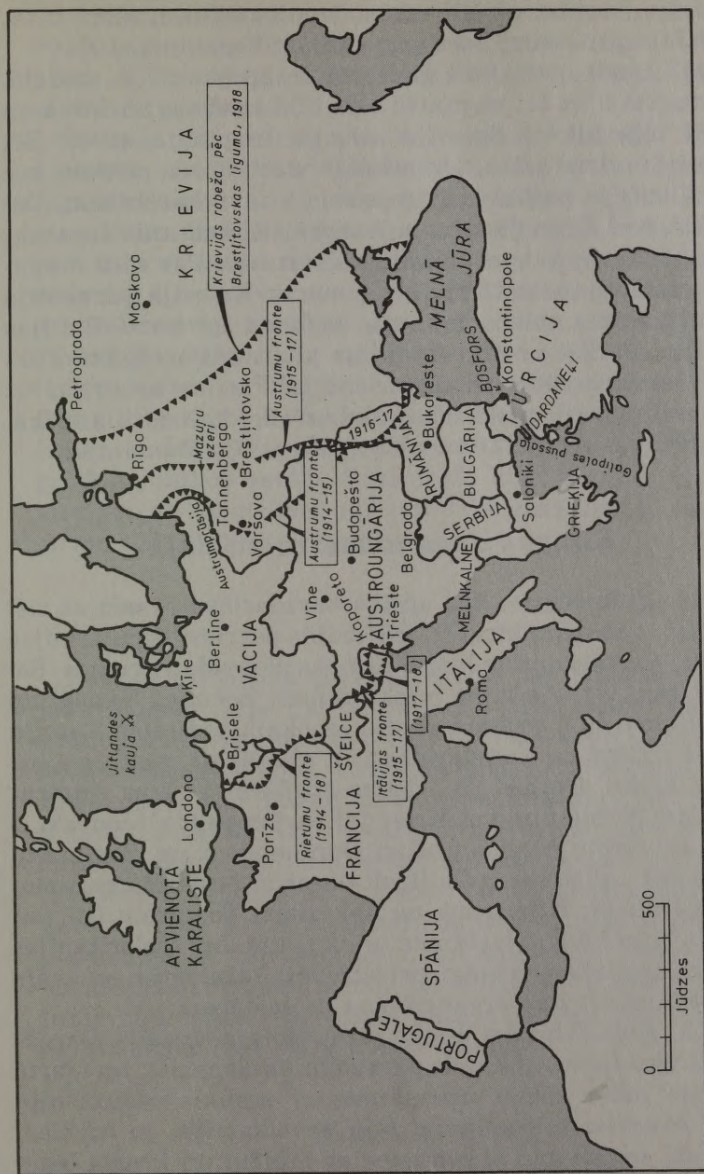
No septiņdesmit jūdžu attāluma Parīzi bombardēja milzīgs vācu lielgabals, ko dēvēja par «Lielo Bertu».

Tomēr Sabiedroto spēki, kaut atsviesti atpakaļ, nebija salauzti, un vācieši šajā pēdējā cīņā bija zaudējuši neaizvietojamus karavīrus. Jūlija vidū Lielbritānija, Francija un Savienotās Valstis — tagad skaitliskā pārkumā — devās pretuzbrukumā, un 8. augustā sākās vispārēja ofensīva visā frontes līnijā. Šī bija vāciešiem «kara melnākā diena»: kopš tās viņi sāka saprast, ka nespēs karā uzvarēt. Oktobra sākumā angļi pārrāva Hindenburga līniju, un šis fakts pārliecināja vācu ģenerāļus, ka karš zaudēts. Ar Savienoto Valstu prezidenta Vilsona starpniecību sākās miera sarunas. Beidzot, 1918. gada 11. novembra rītā plkst. 11 — laikā, kad Vācijas armija nemitīgi atkāpās un tās rokās bija vairs neliels gabaliņš no Francijas zemes, — Pirmā pasaules kara lielgabali tika aplūsināti.

Austrumu fronte

Karadarbība Austrumu frontē sākās ar Krievijas iebrukumu Austrumprūsijā un Austrijā. Sākumā krieviem veicās, bet tad vācu divīzijas steidzīgi pārsviedās no Rietumu frontes un kaujās pie Tannenbergas un Mazuru ezeriem veiksmīgi apstādināja krievu baismīgo uzbrukuma vilni, kas līdzīgi ceļa rullim sašķaidīja visu, kam vēlās pāri. Šajā Austrumprūsijas daļā ezeros un purvos noslīka tūkstošiem krievu kareivju un gandrīz 100 000 tika saņemti gūstā. Tad feldmaršala fon Hindenburga vadībā vācieši iebruka Krievijas Polijā, un krievu armija, kuras karotprasme un apbruojums nekam nederēja, cieta neizmērojamus zaudējumus. Neskaitot nelielos panākumus pret austriešiem, arī 1915. gads krieviem bija nelaimes gads. Viņu karavīri, no kuriem daudzi cīnījās bez šautenēm, pazaudēja teritoriju Francijas lielumā. Vācieši guva uzvaru pēc uzvaras un saņēma gūstā milzumdaudz karavīru ar visu bruojumu, ieņēma Varšavu un padzina krievus no Lietuvas.

Taču Krievijai vēl bija tikpat daudz karavīru rezervē, un 1916. gada vasarā ģenerāļa Brusilova vadībā norisa veiksmīga ofensīva pret Austriju. Vāciešiem atkal bija jāatvelk savi spēki no rietumiem, lai balstītu Austrijas armiju, kuras fronte bija sagrauta. Beigās krievu uzbrukumu

Eiropa Pirmā pasaules kara laikā

apturēja, turklāt vācieši vēl ieņēma Rumāniju, kura 1916. gadā bija pieteikusi karu galvenajām karotājvalstīm.

1917. gada notikumi Krievijā ir aprakstīti 4. nodaļā. Neraugoties uz to, ka martā cars bija atteicies no troņa un valstī bija jukas, Krievijas armija turpināja karot. Bet pretestība drīz saira, un vācieši virzījās uz priekšu bez šķēršļiem, pa pēdām mājupejošiem krievu kareivjiem. Decembrī, kad Krievijā varu bija sagrābuši komunisti, parakstīja pamieru, kam sekoja miera sarunas. Par spīti bargajiem noteikumiem 1918. gada martā Krievija parakstīja Brestļitovskas miera līgumu, saskaņā ar kuru Baltijas valstīm, Polijai un Ukrainai bija jābūt neatkarīgām. Faktiski šīs teritorijas tika pievienotas Vācijas impērijai uz tiem nedaudzajiem mēnešiem, kuru laikā līgums bija spēkā. Tikpat bargus noteikumus Vācija izvirzīja Rumānijai.

Eiropas dienvidaustrumu daļa

1914. gada beigās, kad apsīka karadarbība Francijas ziemeļdaļā, daži kara stratēģi iedomājās pagriezt vācu armijas flangu, dodoties uzbrukumā Eiropas dienvidaustrumos. Šai idejai bija vēl trīs citas priekšrocības. Sekmīgs Sabiedroto uzbrukums šajā reģionā varētu labākajā gadījumā Turciju vispār izslēgt no karadarbības un sliktākajā gadījumā atgriezt turku armijas no Vācijas apgādēm Vidējos Austrumos. Arī Serbijai un pat Krievijai varētu palīdzēt vairāk, it īpaši ja varētu brīvi iet cauri Dardaneļiem un Bosforam. Doma par uzbrukumumu Gallipoli pussalai piederēja galvenokārt Čerčilam, Kičeneram un Eskvitam. To varētu īstenot, ja viss būtu kārtīgi izplānots un izpildīts, bet Lielbritānijas valdība pietiekami rūpīgi neizstrādāja stratēģiju, un vāja bija arī uzbrukuma organizēšana un vadīšana.

1915. gada februārī angļu jūras flote apšaudīja Dardaneļu ārējos fortus. Tā zuda pārsteiguma elements, un martā rīkotais jūras spēku uzbrukums ar nolūku izlauzt ceļu cauri šaurajai ūdens joslai bija neveiksmīgs, jo turkiem bija labi sagatavota aizsardzība ar mīnām un krasta baterijām. Aprīlī un augustā Lielbritānijas, Jaunzēlandes un Austrālijas karaspēki izsēdās Gallipoli pussalā. Bet karotāju skaits katrreiz bija nepietiekams, un turki saglabāja valdošās pozīcijas, no kurām varēja apšaudīt izsēšanās pludmales. Līdz rudenim kļuva skaidrs, ka panākumu nav,

un Lielbritānijas kara ministrs Kičeners ieteica evakuēties 1915. gada decembrī. Sabiedroto karaspēks tika veikli evakuēts, un tā bija gandrīz vienīgā labi organizētā operācija visā šajā pasākumā.

Gallipoli ekspedīcija bija šausminošs piemērs tam, kā atjautīga stratēģiska ideja tiek īstenota pēc nepietiekamas sagatavošanās un ar nepareizu vadību.¹ «Mēs katrreiz aizsūtījām divas trešdaļas no nepieciešamā vienu mēnesi par vēlu,» sacīja Čērčils. Sabiedroto spēki no Gallipoli pussalas tika pārvietoti uz Salonikiem, un divarpus gadus tur nelietderīgi atradās pusmiljons vīru. Tiešām, vācieši dēvēja Salonikus par savu «lielāko gūstekņu nometni» (*internment camp*). Serbija, atsitusi divus iznīcinošus Austrijas uzbrukumus, beidzot padevās kopīgajam vācu, austriešu un bulgāru uzbrukumam 1915. gada oktobrī. 1918. gadā Salonikos esošās Sabiedroto armijas ļoti veiksmīgi virzījās uz ziemeļiem un jau bija sasniegušas Donavu, pirms tika parakstīts pamiers.

Itālija

Itālijas iestāšanās karā Sabiedroto pusē pagriezta Austrijas spēkus no Krievijas frontes uz Itālijas ziemeļiem. Divus gadus kalni bija austriešu varā un itālieši no līdzenumiem devās vairākkārtējos neveiksmīgos uzbrukumos. Tomēr 1917. gadā, kad līdž ar Krievijas sabrukumu kaujas Austrumu frontē izbeidzās, septiņas vācu divīzijas no Krievijas devās uz Ziemeļitāliju. Oktobrī itālieši tika pievārtēti Kapureto kaujā ziemeļos no Triestes, kur zaudēja ceturtdaļmiljonu vīru un lielus materiālu krājumus. Angļi un franči piesteidzās ar papildspēkiem, un Sabiedroto frontes līnija noturējās Venēcijas ziemeļu pusē. Tomēr itāliešu noskaņojums bija cietis, viņi jutās karā vilušies, un šī vilšanās sajūta saglabājās vēl pēc kara beigām.

Karš uz jūras

1914. gadā Lielbritānijai bija pasaulē stiprākā jūras flote. Jau kara pirmajās nedēļās visa vācu tirdzniecības un kara flote tika padzīta no jūrām (izņemot Baltijas jūru) un sākās

¹ A. J. P. Taylor. The First World War.

Vācijas piekrastes blokāde. Visos četrarpus kara gados jūras kauju bija maz. 1914. gada decembrī vācu karakuģu eskadra tika iznīcināta pie Folklandu salām, un 1915. gada janvārī vācieši Dogeras sēklī tikko paglābās no pārspēka. Vācieši tomēr palika ostās un izvērta zemūdeņu karu. Britu laineris «*Lusitania*», kas veda arī šāviņus, tika nogremdēts 1915. gada maijā, un ap 1000 cilvēku, to skaitā vairāki amerikāņi, noslika.

Šā kara lielākā jūras kauja notika 1916. gada maijā patālu no Jitlandes pussalas. Cīnījās ap 250 karakuģu, to skaitā piecdesmit līnijkuģi. Tā bija kauja bez uzvaras: angļu zaudējumi bija lielāki, bet vācu flotile atgriezās ostā un vairs neparādījās līdz pat kara beigām. Tādējādi stratēģiskais stāvoklis palika nemainīgs, jo angļi saglabāja kontroli pār jūrām.

Reāli apdraudēta Lielbritānija bija 1917. gadā. Pirmajā februārī Vācija pieņēma būtiski svarīgo lēmumu pievērsties neierobežotam zemūdeņu karam. Tas nozīmēja, ka jebkurš kuģis Lielbritānijas ūdeņos neatkarīgi no valstiskās piederības un attiecībām pret karu kļūst par mērķi vācu zemūdenēm. Tūdaļ tika nogremdēti Savienoto Valstu kuģi, un tas — kopā ar Meksikas incidentu (sk. 190. lpp.) — pamudināja Savienotās Valstis aprīlī pieteikt karu Vācijai. Vācu zemūdenes darbojās ārkārtīgi efektīvi. 1917. gada martā un aprīlī tās nogremdēja 600 tirdzniecības kuģus. Lai mazinātu zaudējumus uz jūras, Loids Džordžs ieviesa konvoja sistēmu. Rezultātā zudumi drīz vien samazinājās no viens pret četri līdz viens pret simtu. Gada beigās vāciešiem vairs nebija nekādu cerību atgriezt Lielbritāniju no svarīgāko preču piegādēm. 1918. gada pavasarī bloķējošie kuģi pārdrošā uzbrukumā gandrīz aizvēra Zēbriges un Ostendes ostas, kurās atradās vācu zemūdeņu bāzes.

Tāpēc britu kara flote ar pilnām tiesībām varēja apgalvot, ka uzvarējusi karā uz jūras, kaut arī bez izšķirošas kaujas. Ar Vācijas blokādi veicās arvien labāk, un arī vācu zemūdeņu drauds bija atvairīts. Šis pārākums jūrās tika noturēts bez īpaši liela dramatisma un tomēr bija ļoti nozīmīgs.

Karadarbības beigas

Pamiers iestājās ar 1918. gada 11. novembri. Vāciešu militārais stāvoklis Francijā un pašmāju politiskā situācija — 9. novembrī ķeizars atteicās no troņa — spieda viņus

piekrist bargiem noteikumiem. Bija jāatdod flotile un visi kara materiāli; jāatstāj visas okupētās teritorijas un Reinzeme jāpakļauj sabiedroto okupācijai; Brestļitovskas un Bukarestes miera līgumi attiecīgi ar Krieviju un Rumāniju bija jāanulē.

Tā beidzās visiznīcinošākais karš, kāds jebkad līdz tam bija piedzīvots. Vienpadsmit miljoni cilvēku tika nogalināti. Šī cilvēku izkaušana bez jebkādas šķirošanas notika tikai tāpēc, ka militārie vadītāji nespēja atrast citus aizsardzības salaušanas veidus kā vien tiešu frontālu uzbrukumu. Milzīgie šausmu un nogalināšanas apmēri, kā arī šā upura acīmredzamais veltīgums nozīmē to, ka Pirmais pasaules karš ir atstājis mantojumā nākamajām paaudzēm lielāku zaudējuma un veltīguma sajūtu nekā Otrais pasaules karš. 1939.—1945. gada karā abu pušu mērķi bija aptuveni skaidri; 1914.—1918. gada karā nebija skaidri izprotami nevienas valsts nolūki (izņemot varbūt Austroungāriju). Cilvēku dzīvību upurēšana bez jebkāda skaidra mērķa veicināja vēlāko pacifisma kustību Lielbritānijā 20. gados un 30. gadu sākumā.

Miera līgumi

Miera konference Parīzē

Miera konferenci atklāja Parīzē 1919. gada janvārī, divus mēnešus pēc pamiera noslēgšanas. Bija pārstāvētas trīsdesmit divas valstis un trīs ceturtdaļas zemeslodes iedzīvotāju, un piedalījās daudzas neoficiālas delegācijas un spiediena grupas. Nebija pārstāvēta Krievija, neitrālās valstis un uzvarētās valstis, tomēr šī bija pirmā lielā vispasaules miera konference.

Vispirms lielu darbu padarīja t. s. «desmita padome», kurā ietilpa pa diviem pārstāvjiem no Lielbritānijas impērijas, Francijas, Savienotajām Valstīm, Itālijas un Japānas. No šīm piecām valstīm beigās palika trīs, un svarīgos lēmumus pieņēma Francijas premjerministrs Klemanso, Lielbritānijas premjerministrs Loids Džordžs un Savienoto Valstu prezidents Vilsons. Šie trīs vīri bija krasi atšķirīgi: vecais, ciniskais Klemanso interesējās tikai par Francijas drošību; stingrais ideālists Vilsons īsteni neorientējās Eiropas problēmu sarežģītībā; un Loids Džordžs bija enerģisks samierinātājs.

Konference ir tikusi kritizēta par lēno darbu, jo attiecības ar Vāciju tika kārtotas sešus mēnešus, un vēl ilgāk vilkās līgumu sagatavošana citām uzvarētajām valstīm. Bet lietas bija sarežģītas, un tās sarežģījās vēl vairāk Krievijas revolūcijas izraisītās sabiedrības viļņošanās dēļ.

Uzvarējušās lielvalstis gribēja sasniegt divus galvenos mērķus. Pirmkārt, tās gribēja izveidot nacionālas valstis Eiropā uz Krievijas, Turcijas, Austroungārijas un Vācijas impēriju drupām. Īstenībā Austrumeiropas jaunās valstis radās līdz ar kara izbeigšanos, bet miera konferencei bija jānosaka skaidras robežas un jānostiprina šo valstu saimnieciskā dzīvotspēja un drošība. Otrs mērķis bija vājināt Vāciju un tās sabiedrotos un aizkavēt vācu militarisma atdzimšanu. Šo mērķi sasniegt īpaši vēlējās Francija, kura vienā līguma punktā gribēja fiksēt bufervalsts izveidošanu Reinzemē starp Vācijas un Francijas robežām. Lielbritānija un Savienotās Valstis šo ideju tomēr noraidīja. Vispār Loids Džordžs mīkstināja noteikumus, cik vien tas bija iespējams valdošā pretvāciskā noskaņojuma apstākļos.¹

Galarezultātā Vācijas valdībai tika piedāvāti noteikumi, kurus tā uzskatīja par neattaisnojami bargiem. 1918. gada oktobrī, lai arī sakāve bija neizbēgama, vācieši bija lūguši pamieru, cerēdami, ka miera sarunām par pamatu tiks ņemti prezidenta Vilsona «četrpadsmit punkti». Viņš tos bija izvirzījis kādā savā runā 1918. gada janvārī un piedāvāja miera noregulējuma pamatā likt nāciju pašnoteikšanos. Tomēr, saņemusi piedraudējumu atsākt karu, Vācijas valdība bija spiesta piekrist Parīzes konferences noteikumiem, un 1919. gada 28. jūnijā, tieši piecus gadus pēc atentāta Sarajevā, apjomīgais miera līgums tika parakstīts Versaļas pils Spoguļu zālē.²

Līguma noteikumi

1. Šlēsvisgas ziemeļdaļa tika atdota Dānijai, un daži nelieli apgabali — Beļģijai.

2. Elzasa-Lotrīnga tika atdota Francijai.

¹ Lielbritānijā 1918. gada decembra vispārējās vēlēšanās populāri bija arī tādi lozungi kā «pakārt ķeizaru» un «piespiedīsim Vāciju samaksāt».

² Šajā pašā zālē 1871. gada janvārī — pēc Francijas sakāves Francijas-Prūsijas karā — tika izveidota Vācijas impērija.

3. Zāru nodeva uz 15 gadiem Tautu Savienības komisijas pārvaldīšanā, pēc tam tās liktenis bija jāizlemj tautas nobalsošanā. Līdz tam laikam ogļraktuves tika nodotas Francijas rīcībā.

4. Reinzeme bija jāokupē Sabiedrotajiem, kas pēc tam aizietu no tās trijos paņēmienos; bija jādemilitarizē 50 km josla Reinas austrumkrastā.

5. Austrijas pievienošanās Vācijai (*anšluss*) tika aizliegta.

6. Polija tika iepriecināta ar koridoru uz Baltijas jūru; koridorā esošajai Vācijas ostai Dancigai bija jāpaliek brīv-pilsētai Tautu Savienības pārraudzībā.

7. Tautas nobalsošanai bija jāizlemj Augšsilēzijas nākotne (sk. 14. nodaļu).

8. Agrākajām Krievijas teritorijām — Somijai, Igaunijai, Latvijai un Lietuvai — bija jābūt neatkarīgām.

9. Visas Vācijai piederošās kolonijas kļuva par Tautu Savienībai pakļautām mandātteritorijām.

10. Vācijas armijai bija jāierobežojas ar 100 000 karavīriem. Tika atļauta neliela flote, bet aizliegts turēt zemūdes un aviāciju.

11. Vācija tika vainota kara sākšanā, tāpēc tai bija jāmaksā reparācijas kā atlīdzinājums par karā nodarītajiem postījumiem. Šī punkta izstrādi uzdeva Reparāciju komisijai, kura 1921. gada aprīlī pieņēma lēmumu par 6,6 miljardiem angļu mārciņu, kas bija jāmaksā pa daļām.

12. Tautu Savienības statūti tika ierakstīti teksta sākumā šajā un arī citos līgumos, kuri veidoja politisko noregulējumu pēc Pirmā pasaules kara.

Noregulējums Austrumeiropā

Nākamā gada laikā (1919—1920) tika parakstīti miera līgumi ar Austriju, Ungāriju un Bulgāriju. Šie līgumi stipri mainīja politisko ģeogrāfiju, tādēļ ir vērts tos aplūkot visus kopā.

1. Trieste, Istra un Tiroles dienviddaļa Austrijā tika atdotas Itālijai.

2. Bohēmija un Morāvija Austrijas ziemeļdaļā kļuva par pamatu jaunajai Čehoslovākijas valstij.

3. No Ungārijas ziemeļdaļas, Bosnijas, Hercegovinas,

Centrālā Eiropa un Austrumeiropa 1923. gadā

Melnkalnes un Serbijas bija jāizveido jaunā Dienvidslāvijas valsts.

4. Ungārijas austrumu daļas pievienojās Rumānijai.

5. Bulgārijai tika atņemtas dažas teritorijas un atdotas Rumānijai un Grieķijai.

1920. gadā tika parakstīts Sevras līgums ar Turcijas sultāna valdību. Saskaņā ar šo līgumu Turcijas impērija Vidējos Austrumos kļuva par Tautu Savienības mandātteritorijām (sk. 7. nodaļu), bet Trāķija un Smirna tika atdotas Grieķijai. Turku nacionālisti, kurus vadīja Mustafa Kemals, kas bija arī vadījis Gallipoli aizstāvēšanu, bija aizvainoti par šādu pašas Turcijas dalīšanu. Un tā pavisam drīz grieķi tika aizdzīti no Smirnas, sultāns gāzts un sāktas jaunas miera sarunas. 1923. gadā Lozannas miera līgums paredzēja, ka Trāķija un Smirna tiek atstātas turkiem, bet pārējie Sevras līguma punkti paliek spēkā.

Komentārs par Versaļas noregulējumu

Miera noregulējuma izstrāde pēc Pirmā pasaules kara bija ļoti liels un sarežģīts uzdevums Eiropas valstsvīriem. Viņi panāca vispilnīgāko Eiropas politiskās ģeogrāfijas pārveidojumu, kāds jebkad ir ticis veikts vienā paņēmienā.¹ Tik lieli pārveidojumi neizbēgami izraisīja kritiku, un miera noregulējums, kā arī tā sasniegšanas veids tika kritizēts par sešiem galvenajiem trūkumiem.

Pirmkārt, uzvarētās valstis nepiedalījās miera sarunās. Šis bija diktāts jeb diktēts miers, tāpēc vācieši jutās mazāk saistīti tā noteikumu ievērošanā, jo šo noteikumu izstrādāšanas laikā neviens nebija ar viņiem apspriedies.

Otrkārt, pašnoteikšanās princips tika attiecināts uz visām tautām, izņemot vāciešus. Vācieši, kuri dzīvoja Polijas koridorā, tika upurēti Polijas saimnieciskai vajadzībai pēc pieejas pie Baltijas jūras. Sudetijas vācieši tika iekļauti Čehoslovākijā ģeogrāfisku un aizsardzības apsvērumu dēļ. Vāciskajai valstij Austrijai netika atļauts savienoties ar Vāciju tāpēc, ka šī kombinācija būtu pārāk varena. Tādējādi Vācijai palika pārestības sajūta. Treškārt, šo pārestības sajūtu vēl pastiprināja uzliktās reparācijas. 6,6 miljardi angļu mārciņu — galīgā izlemtā summa — stipri pārsniedza

¹ D. Thomson. Europe Since Napoleon.

Vācijas maksātspēju. Reparācijas ne tikai radīja saimnieciskas grūtības zemēs, kuras saņēma Vācijas maksājumus, bet tās arī paildzināja kara iesvelto rūgtumu. Ekonomists Keinss viens no pirmajiem kritizēja reparācijas.

Ceturtkārt, šis noregulējums radīja varas vakuumu Eiropā. Vācija bija stipri novājināta gan politiski, gan ekonomiski, tomēr bija saglabājusi ievērojamu spēka potenciālu. Tagad pie tās austrumu robežām neatradās vairs milzīgās Krievijas un Austroungārijas impērijas, bet gan mazas, vājas un jaunas valstis. Turklāt divas nozīmīgākas pasaules lielvalstis bija atkāpušās no aktīvas līdzdalības Eiropas lietās. Krievija tagad bija komunistiska valsts, un tās attiecības ar pārējo Eiropu pasliktinājās, un 1920. gadā Savienotās Valstis «izolējās» pēc tam, kad Senāts bija atteicies ratificēt Versaļas miera līgumu. Tikai ļoti novājinātā Francija ar Lielbritānijas atturīgu atbalstu bija palikusi kā Vācijas potenciālā spēka atsvarotāja.

Piektkārt, tika sacīts, ka noregulējumā nav veltīta pietiekama uzmanība saimnieciskām vajadzībām. Saimnieciskas vienības, kā, piemēram, Augšsilēzija, tika sadalītas, un tajā pašā laikā tika radītas vēl jaunas valstis ar garākām robežām. Tas nozīmēja, ka tarifi, kuri paaugstināja cenas un vispār traucēja preču kustību, arī vairojās skaitliski.

Pēdējā kritiskā iebilde bija, ka šis noregulējums ir radījis daudzas nacionālās minoritātes valstu iekšienē. Eiropas iedzīvotāji bija tik ļoti sajaukušies, ka nebija iespējams novilkt kārtīgas nacionālas robežas tā, lai katrā valstī dzīvotu tikai vienas tautības cilvēki. Valstis deva solījumus ievērot minoritāšu tiesības, bet attiecības bieži bija nelaipnas.

2.

Eiropa no 1919. gada līdz 1945. gadam

Ievada pārskats

Ir aprēķināts, ka karojošās puses iztērēja Pirmajam pasaules karam 45 miljardus angļu mārciņu, un šajā milzīgajā summā nav ieskaitīta nogremdēto kuģu un izpostīto īpašumu vērtība. Kamēr Eiropas saimniecība bija iejūgusies kararatos, ārpus Eiropas esošās valstis, it īpaši Savienotās Valstis un Japāna, guva labumu. Eiropai tāpēc bija jāveltī milzīgas pūles, lai atjaunotu savu relatīvo labklājību un stāvokli pasaulē. Šo atjaunošanu kavēja divi faktori: Eiropas valstis vēl bija sarūgtinājuma varā, kas kavēja ātri atsākt starptautisku tirdzniecību; un reparācijas un kara aizņēmumu maksājumi mazināja investīcijas.

1921. gadā Parīzes konferences izveidotā Reparāciju komisija noteica kopējo summu, kas Vācijai jāmaksā Francijai, Beļģijai un Lielbritānijai — 6,6 miljardi angļu mārciņu. Kamēr Vācija maksāja reparācijas, Francija atmaksāja aizņēmumus Lielbritānijai un Lielbritānija — Savienotajām Valstīm. Šie parādi tika samaksāti galvenokārt zeltā, kurš pamazām uzkrājās Savienotajās Valstīs. 1923. gadā Vācija pārstāja maksāt reparācijas; tūlīt Francijas karaspēks okupēja Rūru, un pilnīgi sabruka Vācijas valūta (sk. 46. lpp.).

Pēc šiem posta pilnajiem gadiem Eiropa pamazām atkopās. Laika posms no 1924. gada līdz 1929. gadam bija samērā labklājīgs, jo reparācijas tika maksātas pēc saprātīgākiem noteikumiem un starptautiskā tirdzniecība vērsās plašumā.

Tomēr šī atveseļošanās nebija pavisam droša un bija atkarīga galvenokārt no Savienoto Valstu aizdevumiem, kā arī no starptautiskās gaisotnes, kas uzlabojās pēc tam, kad 1925. gadā tika parakstīti Lokarno līgumi. Laikā no 1929. gada līdz 1933. gadam saimniecisko atjaunotni grāva vispasaules saimnieciskā depresija un starptautisko gaisotni saindēja notikumi Vācijā un Tālajos Austrumos. Savienotās Valstis bija piedzīvojušas sprādzienveidīgu ekonomisko uzplaukumu no milzīgām spekulācijām akciju tirgū, bet 1929. gada oktobrī pēkšņi sabruka uzticēšanās amerikāņu rūpniecībai (sk. 195. lpp.). Sekas izpaudās divējādi. Pirmkārt, Savienotās Valstis pārstāja aizdot naudu ārzemēm un prasīja atdot atpakaļ aizdoto; šis solis īpaši skāra Vāciju un Austriju. Otrkārt, Savienotajās Valstīs strauji kritās lauksaimniecisko ražojumu cenas, un sekoja šo cenu krišanās pasaules tirgū. Lauksaimniecības produktu audzētāji vairs nespēja nopirkt citas preces, un tāpēc samazinājās patēriņa preču pieprasījums visā pasaulē. Tas izraisīja plašu bezdarbu un politiskus sarežģījumus.

Tūlīt pēc kara visās Eiropas zemēs, izņemot komunistisko Krieviju, valsts pārvaldes forma bija demokrātija. Demokrātiskās valstis bija sakāvušas diktatoriskos režīmus, un demokrātija kā pārvaldes forma baudīja augstu prestižu. Tomēr, kā teicis Deivids Tomsons, notikumi kā savvērējušies iepotēja cilvēkos apziņu, ka demokrātija kā pārvaldes forma ir pārāk vāja un maz iedarbīga, lai ar tās palīdzību risinātu pēckara sasāpējušās problēmas. Eiropas valstīs citā pēc citas izveidojās autoritāras valdības: Ungārija, Itālija, Turcija, Spānija, Albānija, Portugāle, Polija un Dienvidslāvija to izdarīja 20. gados, un desmitgades otrajā pusē arī Lielbritānijā, Vācijā un Francijā pie varas nāca konservatīvas valdības. Šādai ievirzei bija dažādi iemesli. Austrumeiropā demokrātija kā pārvaldes forma bija par grūtu un par jaunu, turklāt Eiropas politiķi, kopumā ņemot, nenodrošināja tādu vadību, kas būtu citiem iedvesmojoša un ietekmīga. Tomēr vislielākās grūtības sagādāja tas, ka ekonomiskie un sociālie apstākļi bija pārāk nenokārtoti. «Bija grūti iedomāties apstākļu kopumu, kas būtu vēl nelabvēlīgāks mēģinājumiem politiskās pašpārvaldes laukā; un diez vai būtu jābrīnās, ka tik jauna pārvaldes forma tik ātri tika atmesta.»¹

¹ D. Thomson. Europe Since Napoleon.

Šķiet, ka pastāv korelācija starp demokrātiju un labklājību, jo 30. gadu pēkšņā saimnieciskā lejupslīde pastiprināja vilšanos demokrātijā un gandrīz ikvienā Eiropas valstī radās kustības, kas vēlējās autoritāru valdību. Tās saņēma atbalstu no armijas virsniekiem, Romas katoļu garīdzniekiem, zemesīpašniekiem un lielrūpniekiem, kā arī no nenodarbinātajiem strādniekiem. Vācijā demokrātija ātri izbeidzās ar Hitlera nākšanu pie varas 1933. gadā. No lielākajām valstīm vienīgi Lielbritānijā un Francijā demokrātija turpināja pastāvēt.

Diktatūru izplatīšanās

Itālija

Itālijā parlamentārā sistēma bija nestabila jau kopš valsts izveides 1870. gadā. Pēc kara liberālie premjerministri, kas nomainīja cits citu un pārstāvēja vienmēr nelielu vairākumu, izrādījās nespējīgi atrisināt Itālijas problēmas. Bija vārga ekonomika, liels valsts parāds un neattīstīta rūpnieciskā ražošana. Tauta bija cietusi lielus zaudējumus karā, kurš bija nepopulārs kā sociālistu, tā proaustriiski noskaņoto katoļu vidū, un nacionālisti bija neapmierināti ar to, kā Versaļas līgumā bija noteikta Itālijas robeža. 1919. gadā itāliešu dzejnieks D'Annuncio izveidoja Fjumē (Rijekā) miniatūru fašistisku valstiņu, iekarodams šo pilsētu ar bijušo karavīru palīdzību. Pēc kāda laika Itālijas armija viņu padzina. Turklāt vēl notika streiki, masveida atlaišana no darba un ielu kaujas; valdība pacieta šīs nelikumības cerībā, ka vardarbības norimsies. Lūk, tādos apstākļos izauga fašisms.

Benito Musolīni bija dzimis 1883. gadā. Viņa tēvs bija kalējs un aizrautīgs sociālists. Musolīni bija viegli aizkautināms un untumains zēns. Viņš apmeklēja vairākas skolas un beidzot ieguva pamatskolas skolotāja tiesības. Dažus gadus viņš strādāja visādus darbus — mūrnieka palīgs, melnstrādnieks, miesniekzellis — un beigās kļuva par žurnālistu ar sociālistiskiem uzskatiem. Būdams veikls un ietekmīgs runātājs, viņš sāka atbalstīt vardarbības lietošanu; un viņš sarāva sakarus ar sociālistiem, kad tie bija pret Itālijas iestāšanos Pirmajā pasaules karā. 1917. gadā Musolīni tika smagi ievainots un vēlāk atgriezās žurnālista

darbā. Kad karš bija beidzies, viņš neatlaidīgi uzstājās par diktatūras ieviešanu.

1919. gadā izveidojās fašistu partija, un Musolīni neka vējoties tai piebiedrojās. Sākumā partijai bija maz atbalstītāju, izņemot bijušos karavīrus un konservatorus. Tās politika bija neskaidra. Tā aizstāvēja varu, spēku un disciplīnu¹, bet «neviens, arī Musolīni, nezināja, ko nozīmē fašisms — izņemot nežēlību pret kreisajiem spēkiem».² 1920. gada beigās fašistu spēki bija stipri auguši. Viņus atbalstīja rūpnieki un zemes īpašnieki, nacionālisti un bijušie karavīri, vidusšķiras un neapmierinātā jaunatne. Fašisti plaši izmantoja terorismu un saviem pretiniekiem uzbruka ar nažiem, rungām un šautenēm. 1921. gada vēlēšanās viņi parlamentā ieguva 35 vietas, un strauji pieauga šīs partijas biedru skaits. Citas politiskās partijas bija pārlieku sašķeltas, lai kopīgi stātos pretī šim fašisma draudam, un īstenībā 1922. gada sākumā bija ilgstoša valdības krīze. 1922. gada oktobrī Musolīni sarīkoja fašistu gājienu uz Romu. Četras fašistu kolonnas no dažādām pusēm ienāca galvaspilsētā, un, piekāpdamies šī spēka demonstrējuma priekšā, karalis aicināja Musolīni izveidot valdību. Fašisma triumfa pamatā bija gan demokrātisko partiju līderu nespēja sadarboties un rīkoties noteikti, gan arī Musolīni kā politiska taktiķa un demagoga talants.

Pagāja četri gadi, kamēr Musolīni nodibināja savu diktatūru. Pa to laiku valdībai tika piešķirtas neierobežotas pilnvaras atjaunot kārtību un izdarīt būtiskas reformas. 1924. gada vēlēšanās, pēc tam kad vēlētāji bija tikuši nedaudz iebiedēti, 65 procenti balsu tika nodotas par fašistiem. Mateoti, sociālistu līderis un atklāts fašisma kritizētājs, vērsās pret vēlēšanu norises nepilnībām. Drīz viņš tika noslepkavots, un bija skaidrs, ka tas ir galējo fašistu darbs. Pēc tam opozīcija atstāja parlamentu, bet tas neiespaidoja Musolīni rīcību. Tika cenzēta prese un izbeigtas brīvās vēlēšanas, opozīcijas partijas tika izdzēstas un to līderi nogalināti vai apcietināti. Tagad parlaments bija kļuvis vairs tikai par gumijas zīmogu Musolīni pavēļu un rīkojumu apstiprināšanai. Piešķīris sev vadoņa (*Il Duce*) titulu, viņš 1926. gadā kļuva par diktatoru ar likumdošanas

¹ fašisms < *fascis* (lat.) — saišķis. Senajā Romā valdniekiem (konsuliem) pa priekšu nesa nūjiņu saišķus, kas simbolizēja viņu varu sodīt.

² E. Wiskemann. *Europe of the Dictators, 1919—1945.*

dekrēta tiesībām, un visa vara tagad bija koncentrēta viņa rokās.

Musolīni bija neparasts premjerministrs. Viņš daudz vingroja pirms brokastīm un bieži ieradās karaliskās pieņemšanās nenoskuvies. Miljoniem itāliešu viņš bija elks (glāzes, no kurām viņš bija dzēris, tika vērtētas kā svētas relikvijas), un dažā ziņā viņa valdīšanas laiks bija Itālijai labvēlīgs.

1926. gadā tika izdots likums par arodbiedrību un darba devēju organizēšanos korporācijās. Tām bija jānokārto algas un darba apstākļi, bet jebkuri strīdi bija jārisina tribunāliem. Streiki un masveida atlaišanas no darba tika aizliegtas. Lielākā daļa iedzīvotāju tika sadalīti pa korporācijām pēc profesijām. Korporācijas apvienojās nacionālās federācijās, un visām priekšgalā bija korporāciju ministrs. 1938. gadā likvidēja parlamentu un tā vietā izveidoja valdošu orgānu, kas pārstāvēja fašistus un šīs korporācijas. Tā bija sarežģīta sistēma, kuras galvenais nolūks acīmredzot bija palīdzēt diktatūrai kontrolēt saimniecisko dzīvi visā valstī. Patieso varu saglabāja Musolīni un administrācijas un armijas vadītāji.

Musolīni saprata, ka nepieciešams iegūt atbalstu no Romas katoļu baznīcas, kas jau simpatizēja fašismam. Domājot par to, skolās tika ieviesta obligāta reliģijas mācīšana. 1929. gadā tika noslēgta Laterānas vienošanās. Tā beidzot likvidēja konfliktu starp baznīcu un Itālijas valsti, kurš bija pastāvējis kopš vienotās valsts izveidošanās 19. gadsimta vidū. Vatikāna pilsēta tika atzīta par neatkarīgu valsti, un savukārt baznīca atzina Itālijas Karalisti. Turklāt Romas katoļticībai bija jāķūst par Itālijas valsts reliģiju. Šī vienošanās bija Musolīni konstruktīvākais un ilgstošākais sasniegums, un tas piešķīra fašistu partijai zināmu respektablumu.

Fašisma saimnieciskie sasniegumi ir daudz reklamēti, it īpaši sabiedriskie darbi, kas bija galvenais veids, kā samazināt bezdarbu. Tā tika uzcelti jauni tilti, ceļi un kanāli, dzelzceļa stacijas, slimnīcas un skolas. Zeme, it īpaši Pontīnes purvi Romas apkārtnē, tika uzlabota, to nosusinot un apmežojot. Strauji pieauga mākslīgā zīda, hidroelektroenerģijas, čuguna un tērauda ražošana un kviešu audzēšana. Tomēr, par spīti šiem sasniegumiem, dzīves līmenis gandrīz nemaz neuzlabojās. Saimnieciskā panīkuma laikā 30. gadu sākumā šie sabiedriskie darbi tikai necīgā mērā mazināja milzīgo bezdarbnieku skaitu. Patiesībā tautas

neapmierinātība ar fašismu līdz 1935. gadam bija sasniegusi tādu kulmināciju, kas deva divus iemeslus iebrukumam Etiopijā: šī militārā operācija novērsa uzmanību no saimnieciskajām grūtībām un sagādāja darbu.

Musolīni ārējā politika bija stingra un nacionāli ievirzīta, un tās vispārējais mērķis bija celt Itālijas prestižu Eiropā. Piemēram, 1923. gadā, kad robežkonfliktā starp Grieķiju un Albāniju tika nogalināti četri itālieši, Musolīni, kurš uzskatīja sevi par albāņu aizstāvi, pieprasīja no grieķiem atvainošanos un kompensāciju. Saņēmis atteikumu, viņš bombardēja un ieņēma Grieķijai piederošo Kerkīras (Korfu) salu. Tautu Savienības un lielvalstu vēstnieku iejaukšanās beidzot panāca noregulējumu: grieķi samaksāja kompensāciju, un itālieši atstāja Kerkīru. 1924. gadā tika panākta vienošanās ar jauno Dienvidslāvijas valsti par Rijeku. Šī pilsēta kļuva par Itālijas daļu, bet tai apkārt esošās slāvu zemes tika pievienotas Dienvidslāvijai.

Divi iemesli, lai iebruktu Etiopijā, jau tika minēti. Vēl Musolīni gribēja atriebt sakāvi, ko 1896. gadā pie Aduvas etiopieši bija sagādājuši itāliešiem, viņš vēlējās arī pabeigt Itālijas Austrumāfrikas impērijas izveidi, okupējot Etiopiju un tādējādi savienojot Eritreju ar Itālijas Somāliju. 1934. gada decembrī itāliešu un etiopiešu karaspēka starpā izcēlās robežsadursme, kurā tika nogalināti ap trīsdesmit itāliešu. Itālija pieprasīja kompensāciju, un Etiopija griezās pēc atbalsta Tautu Savienībā. Kamēr risinājās sarunas par noregulējumu, itāliešu karaspēka kustība turpinājās, un 1935. gada oktobrī Musolīni pēkšņi devās atklātā uzbrukumā Etiopijai.

Pēc nedēļas Tautu Savienība pasludināja Itāliju par agresoru un vienojās par ekonomiskām sankcijām pret to. Taču Lielbritānija un Francija negribēja pārāk aizvainot Musolīni, baidīdamās, ka tad Itālija satuvinātos ar nacistisko Vāciju. Tāpēc sankcijās neiekļāva ogles un naftu, un arī Suecas kanālu Itālijas kuģiem neslēdza. Turklāt Lielbritānijas ārlietu ministrs Hors un Francijas premjers Lavāls 1935. gada decembrī piekrita plānam, kas paredzēja atdot Itālijai apmēram divas trešdaļas Etiopijas, Etiopijai pretī saņemot mazu zemes josliņu, kas dotu pieeju Sarkanajai jūrai. Kad šis plāns nonāca atklātībā, Horam bija jāatkāpjas no amata, un viņa vietā nāca Īdens. Tomēr tas maz ko mainīja politikā, un naftas eksports uz Itāliju turpinājās.

Pa to laiku, lietodama aviāciju un sinepju gāzi, Itālijas armija turpināja iekarot Etiopiju, un 1936. gada maijā tās galvaspilsēta Adisabeba tika okupēta. Jūlijā izbeidzās sankcijas. Šāds iznākums, protams, radīja saspīlējumu Itālijas attiecībās ar Lielbritāniju un Franciju un tuvināja Itāliju Vācijai.

Musolīni politika attiecībā pret Spānijas pilsoņkaru, Hitlera darbība, Albānijas rīcība un Otrais pasaules karš tiks aplūkots šajā pašā nodaļā. Līdz 1940. gadam Musolīni sekmiņi īstenoja valsts ārpolitiku. Viņš «padarīja Itāliju par lielvalsti ja ne pēc bruņojuma, tad vismaz pēc ārējā veidola». ¹ Tomēr Musolīni bija sliekšme nepareizi novērtēt Itālija un citu valstu spēkus, un viņa režīma pēdējos gados Itālija aizvien vairāk pakļāvās vāciešu pazemojošajai kundzībai.

Turcija

Pirmais pasaules karš beidzās ar Turcijas sakāvi, tās impērijas okupēšanu un Sabiedroto militāru valdību Konstantinopolē. Bija skaidrs, ka jebkurš miera līgums paredzēs arābu provinču atdalīšanos no impērijas. 1919. gadā jau likās, ka iespējama pašas Turcijas dališana, jo Smirnā (Izmirā) izcēlās viena grieķu armija, un nākamajā gadā sultāns atzina Sevras vienošanos, kas paredzēja, ka piecus gadus Smirnā būs grieķu administrācija.

Tagad Sabiedroto valdības sastapās ar turku nacionālās pretošanās kustību. Vienīgais karā nesakautais turku ģenerālis Mustafa Kemals, Gallipoli aizstāvēšanas varonis, organizēja turku pretošanos grieķiem Anatolijā. Kemals iekārtoja sev štābu Ankaras pilsētiņā un no šīs bāzes vadīja uzvarošu karagājienu pret grieķiem, kuri beidzot tika padzīti no Smirnas. Notika jaunas sarunas ar Sabiedrotajiem, un turki panāca labākus noteikumus 1923. gada Lozannas līgumā (sk. 29. lpp.). 1922. gadā Kemals atcēla sultanātu ², un nākamajā gadā Turcija tika pasludināta par republiku ar prezidentu Kemalu priekšgalā. Par jauno valsts galvaspilsētu kļuva Ankara, kas bija tikai nedaudz lielāka par lielu ciematu un kurā nebija elektrības un citu civilizācijas ērtību.

¹ A. J. P. Taylor. Apskats avīzē «The Observer» 1964. g. 14. jūnijā.

² Sultāns kopā ar savām sievām un pavadoņiem slepeni atstāja pili divās britu armijas sanitārajās automašīnās un ar britu karakuģi devās trimdā.

Kemals, kurš vēlāk pieņēma Ataturka titulu (kas nozīmē «visu turku tēvs»), bija viens no īstenajiem revolucionāriem vēsturē. Viņa mērķis bija pārveidot Turciju no aziātiskas zemes par eiropesku valsti. Tas nozīmēja, ka šis konservatīvās tautas paražās un uzskatos jānotiek dziļam apvērsumam. Kemals organizatoriski apvienoja savus atbalstītājus republikāniskajā tautas partijā un sākumā izdeva konstitūciju, kas nodrošināja vispārējas vēlēšanu tiesības, un tautas sapulci, kas ievēlēja prezidentu, kurš savukārt sastāda valdību. Tomēr opozīcija no tiem, kuri neatbalstīja citas Kemala pārmaiņas, kā arī sacelšanās kurdu vidū noveda pie opozīcijas partiju apspiešanas un personiskas diktatūras nodibināšanas 1925. gadā. Kemals pēc tam vairs nemēģināja vadīt valsti, izmantojot parlamentāro sistēmu. Viņa valdīšana bija kārtīga un progresīva, bet ne demokrātiska.

Stingrā musulmaņu reliģija islams bija naidīga iecerētajām reformām, kas tuvinātu Turciju Rietumiem. Tāpēc Kemalam vajadzēja vājināt islamu. Tika likvidēta sabiedrības lietu ministrija un kalifāts (islama augstākā vadība). Musulmanisma skolas tika slēgtas, un ieviesa laicīgo izglītību. Reliģiskās brālības tika apspiestas, un svēto kapi kā pielūgsmes vietas tika slēgti. Reliģiskās tiesas tika atceltas, un musulmanisko tiesību vietā stājās jauni likumu kodeksi, kas bija izstrādāti pēc Eiropas paraugiem. 1928. gadā Turcija tika pasludināta par laicīgu valsti, un tātad islams vairs nebija valsts oficiālā reliģija. Viena no pazīstamākajām reformām paredzēja kriminālbildību par feskas valkāšanu (feska bija islamiskās ortodoksijas simbols). Kemals centās emancipēt sievietes: tika veicināta lielāka saskarsme ar vīriešiem — 1925. gadā Kemals publiski dejoja ar kādu sievieti sabiedriskā vietā, un tā bija pirmā reize Turcijas vēsturē; sievietes ieguva tiesības vēlēties un tikt ievēlētām parlamentā; daudzsievisība tika atcelta, un sievietes tika iedrošinātas vairs nevalkāties sejas plīvuru. Latīņu alfabēts nāca arābu alfabēta vietā, un Kemals pat sacerēja «Alfabēta maršu», kuru dziedādami cilvēki varēja burtus ātrāk iegauvēt. Tas viss kopā izvērsās par lielu sociālu revolūciju, kas nenotika bez ievērojamas reliģiskas opozīcijas.

Turcijas nabadzību vēl pastiprināja kara (kurš beidzās 1923. gadā) atnestais posts un grieķu uzņēmēju aizbraukšana. Aziātiskā Turcija atrodas uz augstas, kailas plakankalnes ar liesu augsni, tāpēc grūti nodarboties ar lauksaim-

niecību. Neraugoties uz to, trīs ceturtdaļas iedzīvotāju nodarbojās ar lauksaimniecību, un Kemals sāka īstenot zemes reformu, sadalīdams lielos zemes īpašumus. Plaši izvērtās dzelzceļu būve, attīstījās rūpniecība un darbi rak-tuvēs, un naudu patērēja vairāk rūpniecībai nekā lauk-saimniecībai. Tomēr Kemals nebija tautsaimnieks, un jūta-ma saimnieciska uzplaukuma nebija.

Ārpolitikā Kemals uzturēja miermīlīgas un draudzīgas attiecības ar kaimiņvalstīm. Labas attiecības ar Grieķiju saglabājās tādējādi, ka Grieķijā dzīvojošie turki tika ap-mainīti pret Turcijā dzīvojošajiem grieķiem. 1934. gadā Turcija, Rumānija, Grieķija un Dienvidslāvija garantēja cita citai kopīgās robežas un saliedējās ciešāk kopā augošo fašisma draudu priekšā.

Kemals Ataturks nomira 1938. gadā. Viņa veikums bija izcils, tomēr laikam mazāks, nekā viņa leģenda stāsta, jo vēl daudz bija darāms, lai Turcija kļūtu par mūsdienīgu valsti. Jaunais prezidents bija Ismets Inonu, un viņam izdevās pasargāt Turciju no Otrā pasaules kara.

Spānija

Spānija bija saimnieciski nabadzīga zeme ar neattīstītu rūpniecību un atpalikušu lauksaimniecību, kas radīja so-ciālu neapmierinātību provincēs. Līdz 1923. gadam parla-ments strādāja slikti vairāku iemeslu dēļ: bija stipras lokālisma tendences, it īpaši Katalonijā; rosīgi darbojās ekstrēmisti, kā, piemēram, komunisti un anarhisti; ļoti liela vara bija baznīcai un armijai — pirmā kontrolēja izglītību un bija ļoti konservatīva, un otra uzskatīja, ka ir tiesīga jebkurā krīzes situācijā iejaukties un mainīt valdī-bu. Politika bija zaudējusi cieņu, un izvirzījās maz patiesi spējīgu un vadīt protošu politiķu. Rezultātā valdības bija vājas un īslaicīgas.

Šīs situācijas iznākums bija tāds, ka 1923. gadā Katalo-nijas augstākais ģenerālis Primo de Rivera gāza valdību un nodibināja militāru diktatūru. Karalis, armija, rūpnieki un zemes īpašnieki — visi viņu atbalstīja, opozīcijā bija tikai sociālisti. Civilā valdība bija acīmredzami sabrukusi, un ilgas pēc likumības un kārtības atnesa jaunajam režī-mam vispārēju atbalstu. Septiņus gadus valdīja stingra, bet diezgan atzīta militārā diktatūra. Kārtība tika atjaunota

arī Spānijas Marokā, kur kareivīgi cilšu pārstāvji bija līdzējuši panākt valsts apvērsumu. Straujš saimniecisks uzplaukums Eiropā tajā laika posmā palīdzēja Spānijas valdībai, kura organizēja arī sabiedriskus darbus, lai mazinātu bezdarbu. Bet politiķi un kreisais spārns joprojām bija opozīcijā, un 1929. gadā Primo de Rivera zaudēja armijas atbalstu. Nākamajā gadā viņš noguris un vīlies atstāja Spāniju un sešas nedēļas vēlāk Parīzē nomira. Pašvaldību vēlēšanas 1931. gadā parādīja, ka vairākums vēletāju pilsētās atbalsta republikāņus, un arī karalis Alfonso XIII devās trimdā.

1931. gadā Spānija kļuva republika ar vienpalātas parlamentu, ko ievēlē visparējās vēlēšanās. Tomēr konstitūcijā vairāki paragrāfi bija vērsti pret baznīcu — baznīca tika atdalīta no valsts, jezuīti izslēgti, un tika atzīta laulības šķiršana pēc vienošanās. Šie paragrāfi saprotamā kārtā izraisīja naidīgumu labējos grupējumos, jo vairāk tādēļ, ka šās konstitūcijas pieņemšanai sekoja antiklerikālas vardarbības vilnis, kā, piemēram, baznīcu dedzināšana. Parlaments, kurā vairākums vēlējās sociālu revolūciju, 1932. gadā izdeva agrārlikumu. Tas paredzēja vairākās vietās nacionalizēt neapstrādāto zemi un nodot to bezzemniekiem. Tomēr šo likumu ieviesa negribīgi, un laukos iniciatīvu pārņēma ekstrēmisti. Pēc tam tika atcelts likums, kas aizliedz publiski kritizēt bruņotos spēkus, un armija tika pakļauta naidīgiem preses uzbrukumiem.

1933. gada vēlēšanās notika vispārējs pagrieziens pa labi, un nākamos trīs gadus Spānijā valdīja labējie republikāņi. Bet pieauga neapmierinātība. Bieži mainījās valdības, un 1934. gadā vispārēja streika izraisītas sacelšanās Katalonijā un Astūrijā tika bargi apspiestas, izmantojot armiju, ko vadīja ģenerālis Franko. 1936. gada februāra vēlēšanās uzvarēja republikāņu, sociālistu un komunistu izveidotā Tautas fronte. Stiprā opozīcijā pret jauno valdību nostājās labējais spārns, ko tagad pārstāvēja falangisti — Spānijas fašistu partija, kuras dibinātājs bija mirušā diktatora Primo de Riveras dēls. Pamazām visa zeme ieslīga haosā un vardarbībā. Streiki, baznīcu dedzināšana, politiskas slepkavības, kā arī dienvidos notiekošā zemes sagrābšana zemnieku rokās — viss liecināja, ka valdība zaudējusi kontroli valstī.

1936. gada jūlijā prasmīgais un nežēlīgais ģenerālis Franko, kuram bija ievērojamas militāras spējas, sāka

militāru dumpi Spānijas Marokā. Viņš pārcēlās uz Spāniju. Dumpinieku rokās krita pilsētas tikai pašos dienvidos, bet pārējā Spānija pretojās. Armija bija gaidījusi nelielu pretestību tikai no politiķu puses, bet tautas masveida pretošanās padarīja nenovēršamu pilsoņu karu.

Dumpinieki, kurus dēvēja par nacionālistiem, saņēma atbalstu no rietumu apgabaliem, toties Spānijas austrumi, ziemeļi un vidusdaļa atbalstīja republikāņus. Republikāņi bija stiprāki saimnieciskā ziņā, jo pārvaldīja vairumu pilsētu un saņēma lielāku tautas atbalstu. Viņu armijas veidojās pamatā no anarhistu, sociālistu un komunistu milicijas. Nacionālistiem bija vairāk ieroču un vīru, un lielāka karotmāka. Tomēr, Spānijai par nelaimi, abas puses kļuva par vilinājumu ārvalstu atbalstam. Itālija piegādāja 60 000 vīru, un Vācija sūtīja augstus tehniskos padomniekus un piketējošos bumbvedējus palīgā Franko. (Vācieši uzskatīja Spāniju par mācību poligonu savai taktikai un ieročiem.) Republikāņi saņēma vērtīgu, bet ierobežotu palīdzību no Krievijas, kā arī no daudzu valstu brīvprātīgajiem¹, kas ieradās lielā skaitā. Turpretī Lielbritānijas un Francijas politika bija apstādināt ārvalstu intervenci, lai nepieļautu, ka konflikts kļūst starptautisks. Tomēr rezultātā republikāņi nesaņēma tik lielu ārvalstu palīdzību kā nacionālisti. Ārvalstu palīdzības apjoms acīmredzot bija izšķirošais faktors šajā karā.

Abas puses karoja ar mežonīgu nežēlību. Aiz frontes līnijām tika nogalināti gūstekņi, un ikvienas pilsētas sagrābšanu vadīja eksekūcijas. Tika nodarīti milzīgi postījumi; piemēram, Spānijas ziemeļos mazā Gernikas pilsētiņa tika burtiski nolīdzināta ar zemi pēkšņa vācu uzlidojuma laikā², un upuru bija ļoti daudz.

Republika aizstāvējās visā zemē un, kaut gan cīnījās apņēmīgi, pamazām zaudēja teritoriju. Līdz 1938. gada pavasarim nacionālisti bija aizgājuši līdz Vidusjūrai starp Barselonu un Valensiju, tādējādi sašķeļot pretinieku spēkus. Gadu vēlāk abas pilsētas krita un beidzās pretošanās Madridē. Šis karš nodarīja milzīgus postījumus — domā-

¹ Josips Brozs, nākamais Dienvidslāvijas maršals Tito, organizēja jaunesaukto plūsmu cauri Francijai no mazas kreisā krasta viesnīciņas Parīzē. Tur iesaistījās «daži tīri piedzīvojumu meklētāji, tādi kā beļģietis *Nick Gillian*, kurš savu ricību motivēja ar «avantūras garu, pagurumu un šo lietaino 1936. gada rudeni». *H. Thomas. The Spanish Civil War.*

² To savā slavenajā gleznā ir iemūžinājis *Pikaso*.

jams, vairāk par pusmiljonu cilvēku zaudēja dzīvību, — un Otrais pasaules karš vēl pavairoja saimnieciskās atjaunotnes grūtības. Ģenerālis Franko turpināja valdīt Spānijā līdz savai nāvei 1975. gadā.

Portugāle

Pirms 1910. gada Portugāli apgrūtināja tādas pašas problēmas kā Spāniju: politiska nestabilitāte, vājas finanses un stipras kreisi noskaņoto kustības. 1910. gadā notika republikāniska revolūcija, kas saņēma vispārēju atbalstu no tautas un arī armijas. Tomēr situācija neuzlabojās: valdībā bija biežas maiņas un saimniecība faktiski sabruka.

1926. gadā iejaucās armija un nodibināja militāru diktatūru. Divus gadus vēlāk ekonomikas profesors Salazars tika iecelts par finanšu ministru. 1932. gadā viņš kļuva par premjerministru un valdīja Portugālē līdz 1968. gadam.

Austrumeiropas valstis

Ungārija. Vispārēja sajukuma laikā Pirmā pasaules kara beigās Ungārijā tika sastādīta komunistiska valdība. Tomēr rietumu lielvalstis izveidoja blokādi, zemē iebruka rumāņi, un 1919. gada beigās varu pārņēma admirālis Horti. Tad ar konservatīvo elementu atbalstu tika nodibināta pusfašistiska diktatūra, un tā turpināja pastāvēt līdz padomju okupācijai 1944. gadā.

Polija. 1919. gadā tika izveidota Polijas Republika ar Pilsudski priekšgalā. Poļi izšķīrās par ļoti demokrātisku konstitūciju, tomēr drīz vien atklāja, ka politiskās pieredzes trūkums apgrūtinā šādas pārvaldes formas sekmīgu darbību. 1926. gadā Pilsudskis, kurš jau vairs nebija valsts vadībā, ar armijas palīdzību sagrāba varu. Tagad valdība bija stingrāka, bet ne despotiska, un norisa straujāka saimnieciskā attīstība.

Albānija. Pēc kara kāda musulmaņu klana līderis Ahmeds Bejs Zogu kļuva par Albānijas faktisko diktatoru. 1928. gadā viņš pasludināja sevi par karali Zogu un valdīja līdz 1939. gadam, kad zemi okupēja Itālija.

Dienvidslāvija un Rumānija. Dienvidslāvijā 1929. gadā un Rumānijā 1938. gadā sabruka parlamentārā pārvalde. Abās valstīs tika nodibinātas karaļu diktatūras.

Austrija. Pēc Versaļas miera līguma Austrija kļuva par mazu, ārvalstu ieskaustu valstiņu. Tās abas valdošās partijas vēlējās savienību ar Vāciju. Konstitūcija nodrošināja parlamentāru pārvaldi, tomēr pēc tam, kad kanclera amatā bija stājies katoļu mācītājs Zeipels, notika pagrieziena uz autoritārisma pusi. 1929. gadā Zeipels atkāpās no amata. Nākamo triju gadu laikā valdības bieži mainījās un nespēja novērst saimniecības sabrukumu. Galu galā Dolfuss (sīks vīriņš, augumā mazāks par 152 cm, pazīstams ar iesaukām Milimetriņš vai Mikipelīte) kļuva par kancleru un nodibināja īstu diktatūru.

Demokrātija Francijā

Pirmajā pasaules karā tika nogalināti gandrīz divi miljoni franču karavīru un civiliedzīvotāju, Francijas ziemeļi bija izpostīti, un bija sakrājies milzīgs iekšējais parāds. 1919. gada vēlēšanās lielu balsu vairākumu saņēma konservatīvie, un tas tika uztverts kā balsojums par mieru un kārtību un par Francijas militārās varenības saglabāšanu. Nākamajā gadā premjerministrs Klemanso, kurš bija ļoti autoritārs un par vecu, aizgāja privātā dzīvē, un nākamajā desmitgadē Francijas politiku noteica Puankarē un Briāns. Divus gadus — no 1924. gada līdz 1926. gadam — pie varas bija kreisa valdība, bet tā bija pārāk sašķelta, lai gūtu sekmes, un 1926. gadā Puankarē vēlreiz nāca pie varas, vadīdams koalīcijas valdību, kurā piedalījās visi vadošie politiķi. Valdībai piešķīra tiesības risināt saimnieciskās problēmas ar dekrētu palīdzību, un nākamie trīs gadi bija relatīva miera un labklājības laiks, kad mazinājās saspīlējums starpvalstu attiecībās un ievērojami uzlabojās saimnieciskā dzīve. Taču 1929. gadā Puankarē aizgāja pensijā, un ārlietu ministrs Briāns arī bija jau cienījamā vecumā. Trīsdesmitajos gados neradās neviens tik spējīgs līderis, kādi bija šie vīri.

Pasaules ekonomiskā krīze Franciju ilgu laiku skāra mazāk nekā citas valstis, jo Francijā rūpniecība un lauksaimniecība bija labā līdzsvarā. Tomēr 1933. gadā bezdarbnieku

skaits jau stipri pārsniedza miljonu. Parlamentā daudzās partijas nespēja vienoties par tādu politiku, kas spētu glābt situāciju, un, kamēr tika veidots kabinets pēc kabineta, Francijas politika nonāca strupceļā. Tad 1933. gada rudenī ievērojamu politisku krīzi izraisīja Staviska lieta. Krievijas ebrejam finansistam Staviskim bija draugi ietekmīgos amatos parlamentā, policijā un tiesā, un viņa nāve mīklainos apstākļos palīdzēja radīt sabiedrībā uzskatu, ka parlaments ir korumpēts.

Pēc dažiem mēnešiem 1934. gada februārī labējo spēku mēģinājums izdarīt valsts apvērsumu izraisīja niknas vienas dienas ielu cīņas Parīzē. Kaut gan puču apspieda, nākamajos divos gados galēji labējie grupējumi Francijā pastāvīgi pieņēmas spēkā. Rēķinādamies ar šo fašisma draudu, komunisti, sekodami Maskavas rīkojumiem, sāka sadarboties ar sociālistiem, un pēc 1936. gada vēlēšanām tika sastādīta Tautas frontes valdība Blūma vadībā. Tā pastāvēja tikai vienu gadu, jo saimnieciskās grūtības un iekšējās šķelšanās noveda pie Blūma atkāpšanās. Līdz 1940. gadam pie varas bija virkne vāju valdību.

Francijas vājumam laikā starp abiem pasaules kariem bija vairāki cēloņi. Saimniecība bija atpalikusi: masveida ražošana nebija attīstīta, lauksaimniecība bija neefektīva, un nopietnas bažas radīja dzimstības samazināšanās. Politika bija nestabila, jo izpildvara bija vāja un neradās patiesi izcili vīri, kuri ņemtu vadību savās rokās, arī parlamentā bija ļoti daudz viduvējību, kas turklāt organizējās pārāk daudzās partijās. Deputātu konservatīvie uzskati bieži bija šķērslis reformām. Visā šajā laikā labēji noskaņoti žurnālisti pastāvīgi izmantoja pret Republiku vērstu naidīgu propagandu. Tomēr Francijā demokrātija izdzīvoja, neraugoties uz saimnieciskām un politiskām grūtībām. Un tikai ārvalsts iebrukums 1940. gadā darīja galu Trešajai Republikai.

Vācija

Veimāras Republika, 1919—1933

1918. gada novembrī Vācija bija militārā ziņā galīgi sakauta, tāpēc arī bija samazinājusies armijas autoritārā ietekme politikā. Pagurusī un vīlusies tauta sacēlās pret tādu pārvaldes formu, kas bija novedusi Vāciju līdz sakāvei.

Berlīnē, Minhenē un Ķīles flotē izcēlās nemieri, un šajās pilsētās tika izveidotas padomes (*soviets*). Ķeizars atteicās no troņa, tika pasludināta republika un radīta jauna valdība, ko vadīja labējais sociālists Ēberts. 1919. gada janvārī tika ievēlēta Nacionālā sapulce, kurai bija jāizstrādā konstitūcija. Nākamajā mēnesī tā uz laiku sanāca Veimāras pilsētiņā, jo Berlīnē vēl bija nemieri.

Nacionālā sapulce izstrādāja «vienu no vispilnīgākajām demokrātiskajām konstitūcijām uz papīra», kādas jebkad ir sarakstītas». ¹ Vācijas joprojām palika federācija, kurā varu dalīja centrālā valdība Berlīnē un provinču pašvaldības. Reihstāgu ievēlēja vispārējās vēlēšanās, ievērojot proporcionālu pārstāvību, un valdība bija tam atbildīga. Prezidentu ievēlēja tauta tiešās vēlēšanās, tāpat kā Savienotajās Valstīs, un viņam tika piešķirtas plašas pilnvaras ārkārtējos gadījumos. Ēberts kļuva par pirmo prezidentu. Tādējādi Vācijai pirmo reizi bija patiesi demokrātiska konstitūcija. Bija jābūt ļoti labvēlīgam kā iekšējam, tā arī starptautiskajam klimatam, lai šāda konstitūcija darbotos zemē, kurai nav demokrātijas pieredzes. Diemžēl Veimāras Republikai, kura bija dzimusi no sakāves un nesaņēma no tautas pietiekamu atbalstu, pastāvēšanas pirmais laiks izvērtās ļoti vētrains.

1919. gadā Berlīnē izcēlās komunistu dumpis, kas ir pazīstams kā spartakiešu sacelšanās. To vadīja Kārlis Lībknehts un Roza Luksemburga, ļoti spējīga Polijas ebrejiete. Tomēr dumpi drīz apspieda neregulārais karaspēks, ko organizēja labējie spēki un komandēja profesionāli virsnieki no izformētās armijas.

Gandrīz visu 1919. gadu Minhenē notika sporādiski nemieri, bet arī tos galu galā apspieda labējie spēki. Jūnijā Veimāras valdībai lika parakstīt Versaļas miera līgumu. Vairumam vāciešu līguma noteikumi likās pārāk bargi un netaisnīgi, un tie politiķi, kuri atzina līgumu, kļuva ļoti nepopulāri — daudzus pat nogalināja labējie ekstrēmisti. 1920. gadā labējie mēģināja izdarīt valsts apvērsumu Berlīnē. Kāds nezināms provinces ierēdnis, vārdā Dr. Kaps (*Dr. Kapp*), pasludināja jaunu režīmu, bet Berlīnes strādnieku vispārējs streiks drīz darīja pučam galu.

1921. gadā Parīzes konferences ieceltā Reparāciju komisija izlēma, ka summa, kas Vācijai jāmaksā, būs

¹ *D. Thomson. Europe Since Napoleon.*

6,6 miljardi angļu mārciņu. Divus gadus Vācija maksāja regulāri. Šajā periodā marka, kas jau tā bija zaudējusi vērtību kara laikā izlaistās papīrnaudas dēļ, kļuva vēl nevērtīgāka. Tāpēc Vācija vairs nesaņēma ārvalstu aizdevumus, un 1923. gadā Vācijas valdība paziņoja, ka vairs nespēj maksāt reparācijas. Franču armija tūdaļ okupēja Rūru un, neskatoties uz ģenerālstreiku, uzsāka tur ražošanu, un ar muitas barjeru palīdzību atšķēla Rūru no pārējās Vācijas. Tas izraisīja valūtas sabrukumu, kā redzams no šādas tabulas.

Maiņas vērtība pret £ 1:

1914. g.	15 markas
1922. g.	760 markas
1923. g. janv.	72 000 markas
1923. g. nov.	16 miljoni marku.

Papīra naudu iespieda lielos daudzumos, jo bija vajadzīgs milzīgs skaits banknošu, lai nopirktu pat vienu tasi kafijas. Tie, kam piederēja nauda, guva labumu, un tie, kam piederēja īpašums, kļuva bagāti. Turpretī iekrājumi, vērtspapīru ieguldījumi un pensijas pilnīgi zaudēja vērtību, un algu pirktspeja bija tuva nullei. Visi, kas no tā cieta, bija sarūgtināti un tātad bija potenciāli Hitlera atbalstītāji.

1923. gada septembrī franči atstāja Vāciju, jo saprata, ka Vācijas valdība, ko tagad vadīja Gustavs Strēzemanns, bija gatava atsākt reparāciju maksājumus. Sekoja strauja Vācijas saimniecības uzlabošanās.

Hitlers un nacistu partija. Divus mēnešus pēc franču aiziešanas Hitlers pirmoreiz un neveiksmīgi mēģināja iegūt kontroli pār Vācijas valdību. Ādolfs Hitlers piedzima 1889. gadā mazā Austrijas pilsētiņā pie Vācijas robežas. Viņa tēvs bija muitas ierēdnis. 18 gadu vecumā Hitlers devās uz Vīni studēt mākslu. Viņš divas reizes neveiksmīgi mēģināja iestāties Vīnes Mākslas akadēmijā. Pēc tam aizvadīja četrus nelaimīgus, vientulīgus un bezcerīgus gadus, strādādams vienkāršus darbus, zīmēdams pastkartes ar Vīnes skatiem un taisīdams plakātus un reklāmas. Šo gadu laikā izveidojās viņa uzskati: viņš kļuva par kaismīgu vācu nacionālistu, uzskatīja slāvus par zemāku rasi, un viņā aizvien pieauga histērisks naidis pret ebrejiem, kurus viņš nosodīja kā vainīgus visās lietās, kas vien viņam nepatika. Demokrātija viņam nebija vajadzīga.

1913. gadā Hitlers ieradās uz dzīvi Minhenē un, kad sākās Pirmais pasaules karš, tūdaļ brīvprātīgi pieteicās armijā. Gandrīz visus četrus gadus viņš bija frontē vai tās tuvumā. Viņš kļuva par kaprāli un karoja apzinīgi un drosmīgi, tādēļ tika apbalvots ar Dzelzs krustu. Uz laiku zaudējis redzi 1918. gada rudenī, viņš kara beigās sagaidīja hospitālī. Drīz pēc tam viņš atgriezās Minhenē.

1919. gadā Hitlers iestājās sīkajā un nenozīmīgajā nacionālsociālistiskajā vācu strādnieku partijā (ko vēlāk saīsināti sauca par nacistiem). Drīz viņš kļuva par šīs partijas līderi un panāca, ka Minhenē tajā iestājās masveidīgi. Partijas politika bija neskaidra, bet pamatā tas bija nacionālisma un sociālisma sajaukums, kas laika gaitā izrādījās populārs. Praktiski visiem, kas kaut kādā veidā bija sarūgtināti, bija atļauts iestāties šajā partijā. Hitlers, «lielākais demagogs vēsturē»,¹ bija izcili apdāvināts orators. Tas, kā arī uniformas, karogs ar kāškrustu, dziedamie marši un vardarbības lietošana piesaistīja atbalstītājus. Partijā iestājās bijušie virsnieki Rēms, Hess un Gērings; vienu no partijas avīzēm vadīja skolotājs Štreihers, kurš par ebrejiem bija vēl sliktākās domās nekā Hitlers.

Hitlers bija pārliecināts, ka 1923. gada krīze ir devusi viņam iespēju sagrābt varu Bavārijā un varbūt arī Berlīnē. Novembrī viņš kādā mītiņā nomaļā Minhenes aluszālē izteiksmīgi pasludināja, ka sākusies «nacionālā revolūcija». Bet nākamajā dienā policija izklīdināja garu nacistu kolonnu, kuras priekšgalā gāja Hitlers kopā ar bijušo feldmaršalu fon Lūdendorfu, ko Hitlers bija pierunājis piedalīties. Hitleru notiesāja uz pieciem gadiem cietumā.

No sprieduma izpildes bija pagājuši tikai deviņi mēneši, kad Hitleru atbrīvoja, bet šo mēnešu laikā viņš bija rakstījis «*Mein Kampf*» («Mana cīņa») — pusautobiogrāfisku grāmatu, kurā bija viņa politiskās idejas. Piemēram, viņš uzskatīja, ka vācieši ir valdošā rase un ka viņiem nepieciešama *Lebensraum* (dzīves telpa); tāpēc jāiekaro Austrumeiropa, lai šo telpu nodrošinātu.

1924.—1929. gads. 1923. gada otrajā pusē Strēzemans bija Vācijas kanclers un turpmāk ārlietu ministrs līdz savai nāvei 1929. gadā. Būdams praktisks valstsvīrs, viņš vadīja Veimāras Republiku tās īsajā uzplaukuma laikā. Vecā,

¹ A. Bullock. Hitler. A Study in Tyranny.

nevērtīgā nauda tika izņemta no apgrozības, un tika izlaista jauna nauda, kas nodrošināja sabiedrības uzticību. Lieli Amerikas aizdevumi kļuva par pamatu pārbūvētai un modernizētai Vācijas rūpniecībai, un drīz Vācija sāka dominēt Eiropā saimnieciskā ziņā. Tikai vēlāk kļuva redzams, ka šī saimnieciskā uzlabošanās ir bijusi mānīga.

1924. gadā jaunu kārtību reparāciju maksājumos noteica Dauesa plāns (nosaukts starptautiskās ekspertu komitejas priekšsēdētāja amerikāņu baņķiera Čārlza Dauesa vārdā). Vācijai tagad bija jāmaksā gadā 2,5 miljardi marku un vēl vairāk tad, ja tā kļūs bagātāka, turklāt reparāciju kopējā summa palika nenoteikta. 1929. gadā Junga plāns beidzot noteica, ka jāmaksā ikgadējas reparācijas piecdesmit deviņus gadus pēc kārtas.

Šī relatīvā labklājība panāca to, ka mazinājās politisko ekstrēmistu, nacionālistu un komunistu pievilcīgums. 1924. gada vēlēšanās mērenie ieguva efektīvu vairākumu un saglabāja to tik ilgi, kamēr turējās kopā, un 1928. gadā nacistiem izdevās iegūt tikai divpadsmit vietas. 1925. gadā nomira prezidents Ēberts, viņa vietā ievēlēja feldmaršalu fon Hindenburgu — karavīru, kurš neko no politikas nesaprata un bija septiņdesmit septiņus gadus vecs. Hindenburgs, protams, simpatizēja labējam spārnam, bet tāpēc vismaz pierima nacionālistu opozīcija pret republiku.

Divdesmito gadu vidū norima starptautiskais saspīlējums. 1925. gadā tika parakstīti Lokarno līgumi. Tie nodrošināja, pirmkārt, Lielbritānijas un Itālijas garantijas ne-grozāmai Vācijas robežai ar Beļģiju un Franciju, un, otrkārt, Francijas garantiju Vācijas apņēmībai necensties mainīt savas austrumu robežas citādi kā miermīlīgiem līdzekļiem. Lokarno patiesi veicināja vispārēju Eiropas nomierināšanu, bet šim līgumam bija arī divi nevēlami iznākumi. Pirmkārt, Lokarno līgums paredzēja, ka Versaļas līgums nav spēkā, ja Vācija individuālā kārtā neratificē tā punktus, un, otrkārt, Vācijas austrumu robežas zaudēja noteiktību. Tomēr nākamajā gadā Vācija iestājās Tautu Savienībā. Vēl pēc diviem gadiem, 1928. gadā, tika izstrādāts Keloga pakts. Sešdesmit piecas valstis parakstīja paktu, kas noliedza karu kā strīdu risināšanas līdzekli. Šo starptautiskā saspīlējuma atslābumu lielā mērā bija veicinājušas biežās tikšanās starp Strēzemanu, Briānu un Ostenu Čemberlenu.

Pa to laiku nacistu partija tika atjaunota, bet biedru skaits auga lēni. Tomēr vērtīgs jaunpienācējs bija Jozefs

Gebelss — augsti inteliģents žurnālists, kuram piemita rets propagandista talants.¹ Tika paplašināta brūnkreklaino un zābakoto trieciennieku armija (SA — *Sturm-Abteilungen*), un SA iekšienē izveidoja SS² — izmeklētu miesassardzi Hitleram. Tika izveidots «hitlerjūgends» un «Darba fronte», un 1927. gadā Nirnbergā sākās partijas gadskārtējais kongress, kas vienmēr izvērtās par notikumu ar lielām emocionālām izrādēm. Taču, neraugoties uz šīm jaunajām darbībām, nacistiem politikā nebija panākumu. Viņu sekmu vairošanai bija nepieciešama pasaules saimnieciskā krīze.

Pasaules saimnieciskā krīze un nacistu partija. Cēloņi, kas izraisīja pasaules saimniecisko lejupslīdi ar sākumu Savienotajās Valstīs 1929. gada rudenī, ir aprakstīti 5. nodaļā. Neviena valsts neizjuta šo depresiju tik stipri kā Vācija, jo tūdaļ tika pārtraukti Amerikas aizdevumi un ieguldījumi un strauji mazinājās pieprasījums pēc Vācijas precēm. Bezdarbs pieauga no 1,3 miljoniem 1929. gada septembrī līdz 6 miljoniem un vairāk 1933. gada janvārī. Šis pēdējais skaitlis nozīmēja vienu trešo daļu no pieaugušo vīriešu skaita valstī.

1930. gada sākumā valdība taupības nolūkos samazināja sociālos izdevumus. Reihstāgs pretojās, bet prezidents fon Hindenburgs īstenoja šo deflācijas politiku, izmantodams savas ārkārtējā stāvokļa tiesības. Gan šī politika, gan tās īstenošanas paņēmieni bija nepopulāri, un nacisti, saņēmuši lielrūpnieku finansiālo atbalstu, izvērta niknu propagandu. 1930. gada septembra vēlēšanās viņi saņēma 6 miljonus balsu un ieguva Reihstāgā 107 vietas. Komunisti ieguva septiņdesmit septiņas vietas, tā ka ekstrēmisti Reihstāgā bija kļuvuši daudz stiprāki. Lielais bezdarbs kopā ar stipro ekstrēmismu noveda pie visaptverošām nelikumībām un ielu cīņām starp nacistiem un komunistiem.

1932. gada aprīlī Hitlers kandidēja uz prezidenta amatu sāncensībā ar 84 gadus veco Hindenburgu. Ar 19 miljoniem balsu tika ievēlēts vecais prezidents, bet 13 miljoni vāciešu

¹ Reiz viņš sacīja: «Jebkuriem meliem, bieži atkārtotiem, galu galā notic.»

² SS = Schutzstaffel (*vāc., burtiski* — aizsardzības ešelons) — elitāra militāra nacistu partijas vienība, kas kalpoja kā Hitlera miesassardze un kā īpašu uzdevumu policija. (*Tulk.*)

atbalstīja Hitleru. Jūlijā jaunas vēlēšanas deva nacistiem jau 230 vietas Reichstāgā. Tagad viņi bija pati lielākā partija, bet nebija vajadzīgajā vairākumā. Fon Pāpens — nesen ieceltais labējo kanclers — tagad uzaicināja Hitleru valdībā par vicekancleru, domādams, ka nacistus var savaldīt, ieceļot amatā. Taču Hitlerš tēmēja uz visaugstāko amatu un noraidīja piedāvājumu. Novembrī nacisti zaudēja divus miljonus balsu, un attiecīgi samazinājās viņu vietu skaits — līdz 196. Likās, ka ir sākusies reakcija pret viņu vardarbīgumu. Tas iedrošināja politiķus, kuri nekādi nespēja noticēt, ka Hitlerš ir patiesi bīstams. 1933. gada janvārī notika sarunas starp nacionālistiem, ko vadīja fon Pāpens, un nacistiem, ko vadīja Hitlerš, par koalīcijas valdības izveidošanu. 1933. gada 30. janvārī Hitlerš kļuva par Vācijas kancleru un fon Pāpens — par vicekancleru.

Tagad Veimāras Republikas kā demokrātiskas valsts beigas bija vairs tikai laika jautājums. Hitlerš gribēja iegūt vairākumu Reichstāgā un pierunāja Hindenburgu rīkot vēl vienas vēlēšanas. Nacisti tagad kontrolēja radio, presi un valdības finanses un vadīja masu propagandas kampaņu. Februāra beigās, nedēļu pirms paredzētajām vēlēšanām, ugunsgrēks nopostīja Reichstāga ēku Berlīnē. Kaut gan ir iespējams, ka tas bija nacistu darbs, ugunsgrēkā tika vainoti komunisti. Ar to tika attaisnota nedēļu ilga, neierobežota nacistu izrēķināšanās ar komunistiem un visiem citiem pretiniekiem. Dekrēts par ārkārtēju stāvokli apturēja indivīda brīvības garantijas, kas bija ietvertas konstitūcijā.

Tam visam par spīti vēlēšanās martā nacisti saņēma tikai 43 procentus balsu. Taču komunistu partija bija apspiesta, un nacisti ar nacionālistu un Romas Katoļu centra partijas atbalstu ieguva divu trešdaļu vairākumu, kas bija vajadzīgs, lai izdotu likumu par varas piešķiršanu. Tas piešķīra kancleram diktatoriskas pilnvaras uz četriem gadiem. Tagad Hitlerš varēja izdot kādus vien dekrētus vēlējās un Vācijas īsajam demokrātijas mēģinājumam bija pienācis gals.

Veimāras Republikai bija jārisina pārāk daudz problēmu pārāk īsā laikā. Jau gandrīz pašā sākumā tā bija zaudējusi popularitāti, būdama spiesta pieņemt Versaļas miera līgumu. Atbalstu tai vēl vairāk mazināja abas lielās ekonomiskās krīzes (1923. gadā un 1929.—1933. gadā). Īslaicīgās koalīciju valdības nespēja risināt bezdarba problēmu, jo tām pietrūka vai nu ekonomisko zināšanu, vai politiskās

stabilitātes. Republika visu laiku bija politiski vāja. Partiju bija pārāk daudz, un, izņemot Strēzemanu, to vadoņu spējas bija ierobežotas. Strēzemans bija izcils valstsvīrs, bet pārējie politiķi zobojās par viņu un uzbruka viņam. Pastāv uzskats, ka vācieši savā būtībā nebija demokrātiski. «Vācijas republikā reti vīri bija patiesi demokrāti savā sirdī.»¹ Katrā ziņā vāciešiem nebija pieredzes, kā darbināt demokrātisku valdību. Daļēji tieši šā iemesla dēļ tik plašu atbalstu mācēja iegūt Hitlers, kuram piemita izcilas politika spējas.

Vācija Hitlera vadībā, 1933—1945

Iekšējā politika. Nacisti ar dažādiem paņēmieniem panāca kontroli pār visām Vācijas dzīves jomām. Visas citas politiskās partijas tika aizliegtas. Arodbiedrības likvidēja, to līderus arestēja, un strādniekiem lika iestāties Vācijas Darba frontē. Streikus pasludināja par nelikumīgiem, algas noteica valdība, un Darba fronti nacisti izmantoja, lai kontrolētu rūpniecību. Zemju valdības un parlamentu tika likvidēti, un Vācija vairs nebija federācija. Civilais dienests un tiesu sistēma nonāca nacistu kontrolē, tā ka neviens, ko nacisti gribēja terorizēt, vairs nevarēja saņemt aizstāvību. Nacistu partijas organizācija bija varena un ietekmīga. Ierēdņu hierarhija sākās no Hitlera pašā «augšā» un «aizsniedzās» līdz katras strādnieku barakas uzraugiem pašā «apakšā». Propagandu pārzināja Gebelss, kuram, tāpat kā Hitleram, piemita gandrīz vai pārdabiska vāciskās psiholoģijas izpratne. Nacistu saietos milzīgi pūļi skandēja saukli «*ein Volk, ein Reich, ein Führer*» («viena tauta, viena valsts, viens vadonis»). Īpaši tika iespaidota jaunatne, lai tā iestātos Hitleriskās Jaunatnes Savienībā, kur galvenais bija paklausība fīreram. Prese, māksla un literatūra tika pakļauta nāvējošai cenzūrai. Izglītību kontrolēja, un mācību grāmatas tika pārskatītas.

Gestapo jeb Valsts slepeno policiju izveidoja Himlers, kādreizējais vīstkopis, kurš arī kontrolēja SS un kuram Vācijā bija vislielākā vara tūlīt aiz Hitlera. Otrais komandieris tūlīt aiz Himlera bija Heidrihs, kurš bija atbildīgs par koncentrācijas nometnēm. Tajās vairāki simttūkstoši

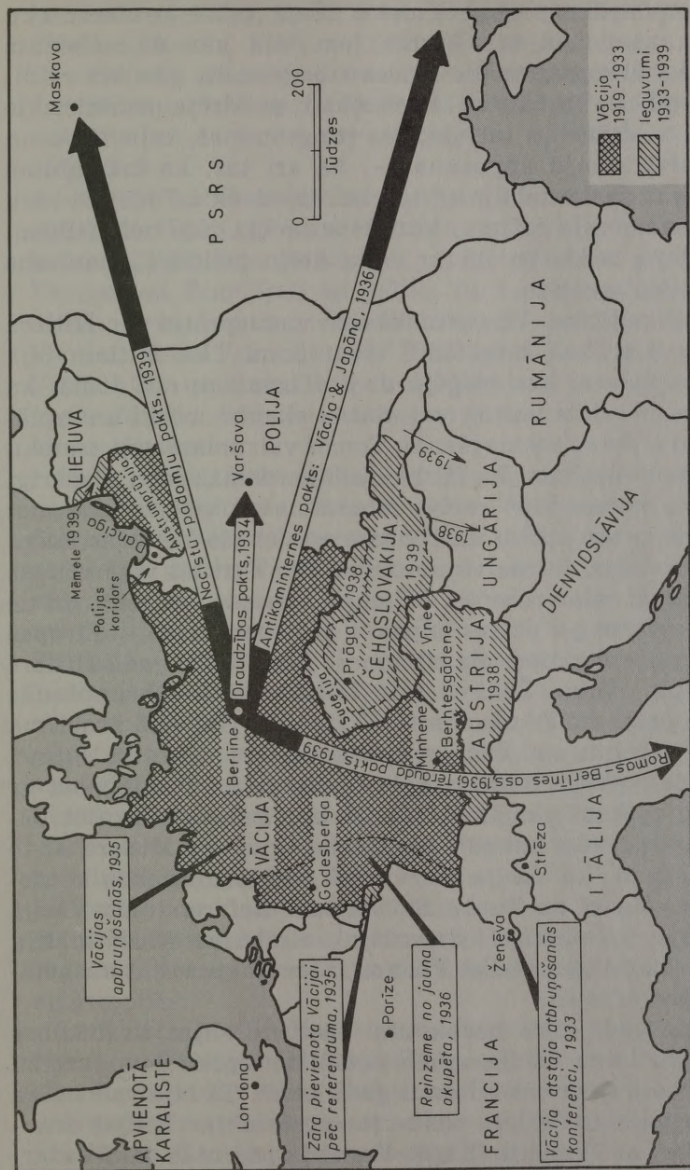
¹ E. Eyck. A History of the Weimar Republic.

vāciešu un vēlāk miljoni ebreju tika barbariski sodīti un nonāvēti. Vācu tauta zināja, ka šīs noņemšanas pastāv un ka to galvenais mērķis ir atturēt no jebkāda veida opozīcijas pret Hitleru. No ebrejiem tika prasīta viszemiskākā padevība, beigās arī ar to vairs nepietika. Kad nacisti nāca pie varas, daudzi Vācijas ebreji devās brīvprātīgā trimdā. Tiem, kuri palika, bija aizliegts ieņemt jebkādas svarīgas amatus. 1935. gadā Nirnbergas Likumi par rasi atņēma ebrejiem pilsonības iegūšanas tiesības un aizliedza precības ebreju un neebreju starpā. 1938. gada novembrī kāds ebreju bēglis Parīzē nogalināja vācu sūtniecības darbinieku. Tūdaļ sekoja organizēti, pret ebrejiem vērsti nemieri Vācijā, un ebreju kopienai bija jāmaksā sodanauda vairāk nekā 80 miljoni angļu mārciņu.

Spēks, kas varētu pretoties nacistiem, bija SA¹. Tā bija viena no pirmajām nacistu organizācijām, un tagad tās biedru skaits bija 2 miljoni. Tie bija galvenokārt strādnieki, un viņi «nacionālajā sociālismā» tieši uz sociālismu lika lielāku uzsvaru, nekā patika Hitleram. Viņu vadonis Rēms bija cerējis kļūt par aizsardzības ministru un vēlējās apvienot SA ar regulāro armiju. Ne nacistu valdībai, ne armijai nepatika šāda liela un neatkarīga organizācija. Tāpēc Hitlerš panāca armijas atbalstu savam mēģinājumam mazināt SA nozīmi, un armija savukārt piekrita, ka Hitlerš kļūs par prezidentu pēc Hindenburga nāves. 1934. gada 30. jūnijā pēc saules lēkta SS arestēja un sodīja ar nāvi Rēmu un citus SA vadītājus. Tika izmantota iespēja novākt visus pārējos cilvēkus, kuri jebkad agrāk bija pretojušies Hitleram. Vismaz 150 cilvēki gāja bojā «garo nažu naktī», un īstais skaits droši vien ir daudz lielāks. Iznākums tam, ka tika likvidēta pa pusei civilā SA, bija varas pilnīga pāreja augsti operatīvās un nežēlīgās SS un Gestapo rokās. SS vairoja savus spēkus un ietekmi, turklāt tai bija pašai savas tiesas un savs atsevišķs militārs atzarojums, ko sauca par «*Waffen SS*». Visiem dalībniekiem bija jāpierāda «tīra» vāciska un āriska izcelsme, un pat radās nodoms, ka SS «izaudzēs» «tīrasiņu» bērņus, kuri valdīs pār pārējiem vāciešiem.

1934. gada augustā Hindenburgs nomira, un Hitlerš, jau būdams kanclers, kļuva vēl arī par prezidentu un par

¹ SA = *Sturmabteilung* (vāc. trieciennieku nodaļa): nacistu milicija, radās ap 1923. gadu, bēdīgi slavēta ar savu varmācību un terorismu; brūnkrēkli. (Tulk.)

Hitlera ārpolitika 1933.—1939. gadā

bruņoto spēku virspavēlnieku. Šajā laikā bezdarbnieku skaits samazinājās. Cēlonis tam bija gan saimniecības dabiskā atkopšanās pēc krīzes izbeigšanās, gan arī valdības veiktie pasākumi. Ievērojami palīdzēja sabiedriskie darbi — dzīvokļu celtniecības programmas, ceļu būve un neskartu zemju apgūšana —, kā arī tas, ka bruņojuma ražošanā darbu dabūja arvien vairāk cilvēku. Tādējādi vācu tauta atbalstīja režīmu, kurš bija darījis galu nekārtībām, likvidējis bezdarbu un ar savu ārējo politiku atjaunojis nacionālo prestižu.

Ārējā politika. Vēsturnieki nav vienisprātis par Hitlera ārējās politikas mērķiem. Vieni domā, ka Hitlers bija improvizators, kas reaģēja uz notikumiem; citi domā, ka viņam bija daži vairāk vai mazāk skaidri mērķi un izplānots grafiks to sasniegšanai. Tomēr vairumam vēsturnieku ir vienots uzskats, ka Hitleram bija vismaz četri vispārīgi nolūki, kurus viņš cerēja īstenot: viņš vēlējās atjaunot Vācijas ieroču spēku un pēc tam anulēt tās Versaļas miera līguma daļas, kuras viņam nepatika. Turklāt viņš vēlējās paplašināt reiha robežas, lai iekļautu visus vāciešus, un tie tad raudzītos pēc dzīves telpas — «lēbensrauma» — Eiropas austrumos un dienvidaustrumos. Kad 1933. gadā Hitlers nāca pie varas, Ženēvā tajā laikā notika atbruņošanās konference, ko rīkoja Tautu Savienība. Galvenā problēma bija Francijas un Vācijas spēku samērs nākotnē. Franči atteicās piekrist Vācijas apbruņošanai un vienlīdzībai ar Franciju, kaut gan Lielbritānija bija gatava garantēt Vācijai bruņojuma paritāti pēc četriem gadiem. Hitlers uz to atbildēja tā, ka Vācija aizgāja kā no atbruņošanās konferences, tā arī no Tautu Savienības. Referendums Vācijā parādīja, ka milzīgs iedzīvotāju vairākums atbalsta šādu soli. Nākošā gada laikā Vācijas izdevumi armijai un aviācijai divkāršojās.

1934. gadā tika parakstīts Vācijas-Polijas draudzības pakts, ar kuru Vācija apņēmas nelietot spēku domstarpību risināšanā turpmāko desmit gadu laikā. Tā bija veiksmīga diplomātija no Hitlera puses, jo «atvēsināja» Polijas draudzēšanos ar Franciju. Tāpēc Francija pacentās savā sadarbības sistēmā iesaistīt Krieviju, un 1934. gadā Krievija iestājās Tautu Savienībā.

1934. gada jūlijā nacisti mēģināja noorganizēt apvērsumu Vīnē. Austrijai, kurai bija tādas pašas saimnieciskas un politiskas «vainas» kā Veimāras Republikai, bija spēcī-

ga nacistu partija, un tā nolēma izbeigt autoritāro Dolfūsa valdību. Tomēr, kaut arī Dolfūss tika nogalināts, armija un palikušie austriešu ministri Dr. Šušniga vadībā apspieda dumpi, izmantodami arī Musolīni atbalstu. Fon Pāpens tika nosūtīts uz Austriju par vēstnieku, lai atjaunotu labas attiecības.

Saskaņā ar Versaļas miera līguma noteikumiem Zāras apgabalā 1935. gada janvārī bija jānotiek referendumam. Iedzīvotājiem bija jāizšķiras, vai viņi vēlas pievienoties Vācijai vai Francijai vai palikt Tautu Savienības pārraudzībā. Deviņdesmit procenti nobalsoja par pievienošanos Vācijai, nevis Francijai, un 1935. gadā Zāra tika iekļauta Vācijā. Šis notikums stipri cēla Hitlera prestižu, jo bija pagājuši divi nacistu valdīšanas gadi un nacisma būtība kļuva skaidrāka.

1935. gada sākumā Lielbritānija un Francija paziņoja, ka palielina bruņošanās izdevumus. Vācija to izmantoja kā daļēju attaisnojumu savas valdības 1935. gada marta paziņojumam par nodomu palielināt armiju līdz pusmiljonam vīru. Šis bija pirmais Versaļas miera līguma pārkāpums, un aprīlī Strēzā notika triju lielvalstu — Lielbritānijas, Francijas un Itālijas — konference, bet Ženēvā sanāca Tautu Savienības asambleja. Abas sanāksmes nosodīja Vācijas rīcību, bet pašas tālāk nerīkojās. Toties tika organizētas sarunas par aliansēm starp Franciju un Krieviju un starp Čehoslovākiju un Krieviju, turklāt 1935. gada jūnijā tiešās sarunās starp Lielbritāniju un Vāciju tika panākta vienošanās par jūras kara floti. Tagad Vācijai bija atļauts palielināt savus jūras kara spēkus līdz 35 procentiem no Lielbritānijas jūras kara spēkiem un abām valstīm noteikts vienlīdzīgs zemūdeņu daudzums. Šī Lielbritānijas rīcība sagrāva Strēzas fronti, jo nozīmēja, ka Vācija ir tiesīga apbruņoties.

Lielbritānijas un Francijas attieksme pret Musolīni iebrokumu Etiopijā palīdzēja Hitleram. Tā noveda pie attiecību saraušanas starp Itāliju un abām demokrātiskajām valstīm un rezultātā pie attiecību uzlabošanās starp Itāliju un Vāciju. Tā sākās Romas—Berlīnes ass.

Pēdējais Sabiedroto karaspēks atstāja Reinzemi 1930. gadā. Pēc tam šī teritorija bija jādemilitarizē. 1936. gada martā Hitlers nolēma sūtīt pavisam nelielu karaspēku tās okupēšanai, neņemdam vērā vācu armijas vadītāju bažas par vēl nepietiekamo karospēju. Tagad ir zināms — ja

franči būtu pretojušies, vācieši būtu aizgājuši. Bet risks izdevās. Bija protesti, bet tie bija nenoteikti un bezsekmīgi. Lielbritānijā plašas aprindas uzskatīja, ka Vācijai ir tiesības okupēt pašai savu zemi un ka ir mazāk svarīgi ierobežot Vācijas armiju nekā tās jūras un gaisa kara spēkus. Franču armija bija stiprāka nekā vācu, tomēr saimnieciskais vājums un politiskā šķelšanās atņēma Francijai vēlēšanos ar spēku pretoties šim jaunajam Versaļas līguma pārkāpumam. Tādējādi vācu armija tagad atradās uz franču robežām un Rūras apgabals saņēma bruņotu aizsardzību.

Spānijas pilsoņkara sākšanās 1936. gadā ne tikai novērsa uzmanību no notikumiem Eiropas vidū, bet arī tuvināja Hitleru un Musolini, jo Vācija un Itālija palīdzēja Franko. 1936. gada oktobrī izveidojās Romas—Berlīnes ass — diezgan nenoteikta apvienība —, un drīz pēc tam ar Japānu tika noslēgts Antikominternes pakts. 1936. gada notikumi Reinzemē, Etiopijā un Spānijā izveidoja ūdensšķirtni starptautiskajās attiecībās trīsdesmitajos gados. Pēc šiem notikumiem Eiropa jau «sāka slīdēt lejup» pretim karam. 1937. gadā Lielbritānija un Francija sāka efektīvi bruņoties, un frančiem galvenā bija aizsardzība. Kad bija uzcelta vienīgi aizsardzībai domātā Mažino līnija (sk. 61. lpp.), Francijas sabiedrotie austrumu Eiropā saprata, ka nebūtu prātīgi rēķināties ar Francijas palīdzību.

Hitlers, pēc izcelsmes austrietis, bija vienmēr vēlējis, lai Austrija un tās vāciskie iedzīvotāji apvienotos ar Vāciju. 1938. gada februārī Šušnigs, Austrijas kanclers, tika uzaiicināts uz sarunām ar Hitleru Bavārijas Alpu pilsētiņā Berhtesgādenē. Te Šušnigam tika piedāvātas divas alternatīvas: vai nu legalizēt Austrijas nacistu partiju, iecelt tās vadītāju par iekšlietu ministru (un tātad atbildīgo par visas valsts policiju) un integrēt Austrijas ekonomiku Vācijas ekonomikā, vai arī noraidīt šos noteikumus un izraisīt nepārvaramu Vācijas iebrukumu. Austrija bija zaudējusi savu aizstāvi Musolini personā, kad tika izveidota Romas—Berlīnes ass, tāpēc Šušnigs bija spiests izvēlēties pirmo alternatīvu.

Hitlers tagad bija pārliecināts, ka Austrijas nacisti pamazām pārņems valsti savās rokās, bet Šušnigs nolēma rīkot referendumu. Austriešiem bija jāpasaka, vai viņi vēlas būt neatkarīgi vai apvienoti ar Vāciju. Svētdien, 13. martu, nozīmēja par balsošanas dienu, un bija sagaidāms, ka tiks nobalsots pret Vāciju. Bet 11. martā

Vācijas armija ieņēma pozīciju gar robežu. Šušnigs piekrita atcelt referendumu un tad atkāpās no amata, sacīdams: «Mēs stingri apņemamies, ka nekādā ziņā.. nedrīkst līt vācu asinis.» Austrijā tika izveidota nacistu valdība, un tā aicināja Vācijas karaspēku «atjaunot kārtību» valstī. Divpadsmitajā martā Vīnē ienāca vācu armija, un Austrijas valdība pasludināja, ka Austrija iestājas Vācijas reihā. Pēc triumfālas ierašanās «Vīnē Hitlers uzrunāja milzīgu auditoriju, stāvēdams uz tās pils balkona, kurā bija dzīvojuši Hābsburgi, kamēr viņš bija pārgulējis naktspatversmēs».¹

Referendums pēc tam tika atļauts, un 99,75 procenti balsotāju atzina Austrijas jauno statusu — atkal kā lielas valsts daļu. Lai gan skaitļi acīmredzot bija pārspīlēti, šī pārmaiņa bija patiesi populāra daudzu austriešu vidū. Lielbritānijas valdība ieņēma nostāju, ka šī, tāpat kā Reinzeme, ir vācu teritorija un ka Austrijas tauta ir piekritusi šādam statusam. Francijas valdība bija tikko nolikusi pilnvaras. Tā tika īstenots «anšluss», kas bija nosodīts Versaļā. Tagad Vācija kontrolēja sakarus Vidusdonavas reģionā. Hitlera prestižs bija augsts, un pretestības trūkums iedrošināja viņu meklēt jaunus ieguvumus — šoreiz Čehoslovākijā.

Čehoslovākija bija jauna daudz nacionāla valsts, izveidota 1919. gadā. Tai bija kaujasspējīga un labi apbruņota armija, stingri nocietinājumi un aizsardzības vienošanās ar Franciju un Krieviju. Turklāt tai bija laba un demokrātiska valdība, ko vadīja prezidents Masariks līdz aiziešanai pensijā 1935. gadā un pēc tam Benešs. Tomēr Čehoslovākijai pastāvīgas raizes sagādāja ārvalstu minoritātes, it īpaši trīs miljoni Sudetijas vāciešu, kuri gribēja pašpārvaldi. Hitlers atbalstīja viņu prasības, jo bija apņēmis okupēt šo demokrātisko slāvu valsti, kuru bija radījis ienīstais Versaļas miera līgums. 1938. gada jūnijā viņš nosūtīja Vācijas armijai slepenu norādījumu: «Mans nemainīgs lēmums ir satriekt Čehoslovākiju ar karadarbību tuvākajā nākotnē.»

Sekoja nacistu vardarbību pieaugums Sudetijā un nacistu propagandas straumes, kas vainoja čehus par sliktu apiešanos ar saviem vācu tautības padotajiem. Augustā Nevils Čemberlens, Lielbritānijas premjerministrs, sūtīja lordu Ransimenu uz Prāgu izpētīt stāvokli, un 15. septembrī

¹ R. Grunberger. Germany, 1918—45.

Čemberlens pats devās uz Vāciju uz pirmo no trijām konferencēm ar Hitleru. Tikšanās laikā Berhtesgādenē Hitlers pieprasīja Sudetijas atdalīšanu un draudēja ar karu, ja nesaņems piekrišanu. Kamēr fīrers turpināja gatavoties karam, tikmēr Čemberlens rīkoja apspriedes ar frančiem, un čehi, juzdamies nodoti un atstāti, galu galā piekrita atdot Vācijai visas tās teritorijas, kurās vairāk nekā puse iedzīvotāju bija vācieši.

Nedēļu vēlāk Godesbergā pie Reinas upes Čemberlens paziņoja šo lēmumu Hitleram. Tomēr fīrers nedz vēlējās, nedz gaidīja šādu nomierināšanu. Viņš cerēja, ka būs iegansts, lai iebruktu Čehoslovākijā, un tagad uzstāja, lai viņa armija okupē Sudetiju līdz 1. oktobrim, pirms tur tiks rīkots jebkāds referendums. Londonas viedoklis kļuva arvien stingrāks, un bija jaušami kara draudi. Tomēr Lielbritānija un it īpaši Francija vēl nebija sagatavojušās karam, un Čemberlens ticēja, ka Lielbritānijas tauta vēlas mieru par jebkādu cenu. Un tā trešā konference notika Minhenē. Tur Lielbritānijas, Francijas, Vācijas un Itālijas premjeri vienojās, ka Vācijas armija okupēs Sudetiju 1. oktobrī un ka daļa no Čehoslovākijas tiks pievienota Polijai un Ungārijai.

Nākamajā dienā Čemberlens paziņoja jūsmojošiem pūļiem Londonā, ka Minhenes vienošanās simbolizē Lielbritānijas un Vācijas tautu vēlēšanos «nekad vairs nekarot vienai pret otru». Lielbritānijas sabiedrības vairākums atbalstīja šo nomierināšanas politiku. Runāja, ka tā došot laiku Lielbritānijai spēku uzkrāšanai, ka ar Vāciju apgājušies bargi 1919. gadā un Vācija izturēšoties labāk, ja tai piekāpsies, un ka jādara viss iespējamais, lai novērstu jaunu, lielu karu. Turpretī Vācija bija ieguvusi gan teritoriju un iedzīvotājus, gan resursus un prestižu. Tātad šāda politika bija balstījusi agresiju un tikai atvirzījusi karu uz vēlāku laiku. Par spīti garantijām Čehoslovākija bija pamesta viena, — un demokrātiskās valstis bija zaudējušas mazu, bet spēcīgu sabiedroto. Nomierināšanas pretinieki uzskatīja, ka vajadzēja pretoties diktatoram jau tad, kad viņš vēl nebija iemantojis pārāk lielu varu.

Čehoslovākijas jaunās robežas visas četras lielvalstis garantēja Minhenes konferencē. Tomēr 1939. gada martā nesaskaņas slovaku un čehu starpā deva kāroto ieganstu vācu okupācijai. Tas bija kailas agresijas akts, kas ātri pielika punktu Čemberlens nomierināšanas politikai: Liel-

britānijas sabiedriskā doma tagad piespieda savus vadītājus stingri stāties pretī jebkurai jaunai agresijai.

Hitlera uzmanība tagad pievērsās Polijai un Baltijas piekrastei. Martā Lietuva atdeva Vācijai sīko Mēmeles apgabalu, bet Vācijas propaganda pavērsās pret Dancigu un Polijas koridoru, un kļuva skaidrs, ka Hitlers nodomājis savienot Austrumprūsiju ar Vāciju. Marta beigās tomēr gan Lielbritānijas, gan Francijas valdība pilnīgi atbalstīja Poliju, kad tā noraidīja jebkādas teritoriālas prasības. Arī aprīlī, kad Musolini iebruka Albānijā, Lielbritānija un Francija deva garantijas Grieķijai, Rumānijai un Turcijai. Šī stingrā nostāja, ko parādīja demokrātiskās valstis, panāca to, ka Vācija un Itālija bija spiestas parakstīt stingrāku militāru vienošanos — «Tērauda paktu».

Tagad kļuva skaidrs, ka spēku līdzsvars Eiropā ir komunistu Krievijas rokās. Garantijas, ko Lielbritānija un Francija bija devušas Polijai, bija militāri vājas Polijas ģeogrāfiskā stāvokļa dēļ, tādēļ bija nepieciešams nodrošināt Krievijas palīdzību. 1939. gada vasaras sākumā Lielbritānija un Francija veda sarunas ar Krieviju bez lieliem panākumiem — daļēji savstarpējas neuzticēšanās dēļ un daļēji tāpēc, ka Krievija vēl nebija sagatavojusies, lai varētu karot ar Vāciju. Tā kā krievi vēlējās gan teritoriju, gan mieru un vācieši viņiem varēja piedāvāt abus, sākās šo divu valstu sarunas, un 24. augustā Kremlī tika parakstīts nacistu-padomju pakts. Tā svarīgākā daļa bija slepeni punkti: Austrumeiropa tika nepārprotami sadalīta Vācijas un Krievijas ietekmes zonās, un atsevišķi bija sadalāma Polija.

Spēku pārsvars tagad bija Vācijas pusē, un 1. septembra agrā rītā vācu armija un kara aviācija uzbruka Polijai. Svētdien, 3. septembrī, pienāca Lielbritānijas ultimāts: ja vācu karaspēks netiks izvests no Polijas, Lielbritānija un Vācija būs savstarpējā karastāvoklī. Ultimāts tika ignorēts, un sākās Otrais pasaules karš.

Vēsturnieki atšķirīgi skaidro šā kara cēloņus. Daži saskata galveno cēloni Versaļas miera līgumā, ko noslēdza Pirmā pasaules kara beigās. Viņi uzskata, ka Vācijas vēlēšanās mainīt līguma noteikumus bijusi attaisnojama. Citi vainu saredz nomierināšanas politikā, ko 20. gs. 30. gados piekopa Lielbritānijas un Francijas valdības. Karš izcēlās — tā tiek sacīts — tāpēc, ka angļi un franči atteicās pretoties diktatoriem, kamēr tie vēl nebija stipri. Jau 1936.

gadā Francijai un Lielbritānijai vajadzējis uzbrukt Vācijai, kad tā iebruka Reinzemē. Bet Hitlera valdīšanas pirmajos gados britu sabiedrības nospiedošais vairākums nepavisam nevēlējās karot — no vadošajiem Lielbritānijas politiķiem vienīgi Čērčils ierosināja, ka Lielbritānijai un Francijai jāstājas pretī Hitleram, tiklīdz viņš pārkāps kādu starptautisku vienošanos. Tikai 1939. gada sākumā veidojās sapratne, ka Hitleru var apstādināt tikai ar spēku vai spēka draudiem.

Britu vēsturnieks A. Dž. P. Teilors ir centies pierādīt, ka Hitlera mērķi bija mēreni un attaisnojami. «No principa un doktrīnas viedokļa raugoties, Hitlers nebija ļaunāks un ciniskāks par daudziem citiem mūsdienu valstsvīriem. ..Dancīga bija visvairāk attaisnojama no visiem aizvainojumiem, ko vācieši pārdzīvoja.»¹ Teilors ir kritizējis Lielbritāniju, ka tā nav vēl vairāk nomierinājusi Hitleru, un domājis, ka atbrīvo nacistu diktatoru no vienpersoniskas atbildības par šo karu.

Citi vēsturnieki uzsver to, ka Lielbritānija un Francija nepanāca vienošanos ar Krieviju. Abas valstis ne tikai neuzticējās Krievijai, bet arī baidījās no komunisma un nebija pietiekami atsaucīgas pret Krievijas priekšlikumiem par kolektīvo drošību, kurus tā izvirzīja, sākot ar 1934. gadu. Gandrīz skaidrs ir arī tas, ka nacistu-padomju 1939. gada augusta pakts pasteidzināja kara sākšanos.

Tomēr vairums vēsturnieku uzsver Hitlera vainu. «Otrais pasaules karš bija Hitlera karš. Viņš to plānoja, sāka un pazaudēja.»² Tieši viņa ciniskā, nežēlīgā un agresīvā politika iegrūda pasauli sešus gadus ilgā un postošā karā.

Otrais pasaules karš, 1939—1945

1939. gada septembris—1940. gada septembris

Piecdesmit sešas vācu divīzijas uzbruka Polijai. Vācijas gaisa kara spēki kontrolēja debesis, un par iznākumu nevarēja rasties nekādas šaubas. Vācieši izvērta zibenīgu kampaņu pret vājo Polijas armiju, kura spēja nopietni pretoties vienīgi Varšavas apkārtnē. Karadarbība tika pār-

¹ A. G. P. Taylor. *Origins of the Second World War*.

² E. L. Woodward. «The Listener», 3 Sept., 1964.

traukta septembra beigās, tieši četras nedēļas pēc iebrukuma. Pēc tam Krievija un Vācija savā starpā sadalīja Poliju. Krievija septembra laikā bija iebrukusi Austrumpolijā; Krievijas armijas nebija piedalījušās nekādās kaujās, un tagad tās rokās nonāca trīs Baltijas valstis un puse Polijas, atlikušo Polijas daļu okupēja Vācija.

Pa to laiku poļi veltī cerēja uz angļu-franču uzbrukumu rietumos. Tik tiešām, Sabiedrotie palaida garām spožu izdevību, jo Vācijas rietumu robežas aizsardzības sistēma — Zigfrīda līnija — bija relatīvi vāja. Tomēr franču ģenerāļi nopietni neplānoja nevienu ofensīvu, un britu armija bija par mazu, lai šajā stadijā varētu sekmīgi darboties. Un tā abas puses apmierinājās ar patrulēšanu, gadījuma sadursmēm un dažām artilērijas apšaudēm. Hitlers gatavojās uzbrukt Francijai novembrī, bet atlika to uz pavasari. Astoņus mēnešus Rietumu frontē turpinājās «neīstais karš», kura rezultātā Londonā un Parīzē radās maldīga drošības sajūta un līdz ar to zināms atslābums.

1939. gada novembra beigās Krievijas armija iebruka Somijā ar nolūku paplašināt Krievijas teritoriju ziemeļrietumos no Ļeņingradas. Par spīti Krievijas milzīgajai armijai somi, kas bija labāk apgādāti un apmācīti karošanai ziemā, varonīgi un prasmīgi aizstāvējās līdz 1940. gada martam. Šajā laikā Lielbritānija un Francija veda sarunas ar Zviedriju par karaspēka sūtīšanu palīgā Somijai. Pēc Somijas sakāves Hitlers uzskatīja, ka draud briesmas, ja Sabiedrotie okupētu Norvēģiju nolūkā kontrolēt Zviedrijas dzelzsrūdas eksportu caur Narviku. Tāpēc 9. aprīlī Vācijas karaspēks okupēja Dāniju un Norvēģijas stratēģiskās ostas. Pretošanās Norvēģijas pārējā teritorijā tika ātri apspiesta, un vācieši iecēla par vietvaldi kādu norvēģu nacistu, vārdā Kvislingu. Angļi atkaroja Narviku, bet jūnijā to atstāja.

Desmitā maija rītausmā Hitlers vērsās triecienā pret rietumiem. Holande, Beļģija un Luksemburga bija cerējusies karā palikt neitrālas, bet ārkārtīgi stiprā Mažino līnija uz Francijas un Vācijas robežas nozīmēja, ka Vācijas uzbrukumam Francijai vajadzēja notikt cauri šīm valstīņām. Dāņu pretošanās sabruka pēc četrpadsmit dienu cīņām, kuru laikā notika arī intensīvā Roterdamas bombardēšana. Franči, angļi un beļģieši centās izveidot fronti starp Mažino līnijas rietumu galu un Antverpeni, bet vācu armijas negaidot devās cauri Ardēniem un pārrāva franču nocietinājumus pie Sedānas. Rezultātā angļi, beļģi un nedaudz franču tika

atgriezti no franču galvenajām armijām. Vācieši devās nevis uz Parīzi kā 1914. gadā, bet gan uz Sommas upes ieteku, un sasniedza to 20. maijā. Tad viņi devās uz ziemeļiem un atspieda angļus atpakaļ līdz Kalē un Denkerkai. Laikā no 27. maija līdz 4. jūnijam gandrīz 340 tūkstoši karavīru tika evakuēti no šauras un arvien sarūkošas krasta strēles pie Denkerkas. Viņiem palīdzēja triju dienu pārtraukums vācu uzbrukumā, rāmais laiks Lamanšā un simtiem dažāda lieluma kuģu un laivu, sākot ar karakuģiem un beidzot ar privātām jahtiņām, kas aizveda sakauto karaspēku atpakaļ uz Angliju. Noskaņojums bija pacilāts, un evakuācija tika gandrīz vai uzskatīta par ievērojamu uzvaru. Īstenībā Denkerka bija satriecoša sakāve: Lielbritānijas armijas bija zaudējušas gandrīz visu savu bruņojumu, un viņu sabiedrotie franči palika vieni paši pret vāciešu galveno triecienu.

Piektajā jūnijā atsākās Vācijas uzbrukums Francijai. Dažās dienās tika okupēta Parīze, un drīz pēc tam vācu tanki šķērsoja Luāras upi. Premjerministrs Reino atkāpās no amata, un Francijas jaunā valdība astoņdesmit piecus gadus vecā maršala Petēna vadībā lūdza pamieru. Hitlers to nodiktēja 22. jūnijā tajā pašā vilciena vagonā, kurā vācieši bija parakstījuši karadarbības izbeigšanu 1918. gada novembrī. Ņemdams vērā savas postošās uzvaras nodarītos zaudējumus, Hitlers uzstādīja diezgan mērenus noteikumus. Ziemeļfrancija, ieskaitot Parīzi, un Atlantijas piekraste tika pakļauta Vācijas okupācijai, un Francijai bija jāmaksā okupācijas izdevumi. Pārējā Francija ar tās galvaspilsētu Višī palika franču pārvaldījumā un netika okupēta. Franču karagūstekņi palika vāciešu rokās kā ķīlnieki. Desmitajā jūnijā Musolīni, iepriekš izlēmis, kurš būs karā uzvarētājs, iebruka Francijas Alpos. Pēc divu nedēļu neveiksmīgas karošanas tika parakstīts pamiers starp Itāliju un Višī valdību.

Vācijas uzvara bija triumfs progresīvai stratēģijai, spīdošai organizācijai un labākam bruņojumam. Vācieši savus spēkus koncentrēja, turpretī franči savas armijas izkliedēja; vācieši bija uzbrūkoši, bet franči tikai aizstāvējās; vācieši bija savu uzbrukumu sīki izplānojuši, bet franči bija nesagatavoti un ar vāju vadību. Turklāt franču politiķi un visa Francija kopumā bija sašķelta un sakāvēnieciski noskaņota. Šis morālais sabrukums bija svarīgs faktors Francijas sakāvē.

Desmitajā maijā Vinstons Čērčils kļuva par Lielbritānijas premjerministru Nevila Čemberlena vietā (sk. 6. nodaļu). Viņam bija jārisina briesmu pilns uzdevums. Pēc Francijas kapitulācijas vienīgi Lamanšs aizkavēja vācu iebrukumu Lielbritānijā, bet Lamanšu kontrolēja britu flote. Jūlija sākumā Ziemeļāfrikā pie Orānas Lielbritānijas flote iznīcināja Francijas floti: franči bija atteikušies doties uz kādu Sabiedrotiem piederošu vai neitrālu ostu, un, ja vācieši izmantotu franču floti, tad tā būtu nosvērusi jūras spēku samēru par labu Vācijai. Ņemot vērā Lielbritānijas pārākumu uz jūras, Vācijai bija ļoti svarīgi iegūt kontroli gaisā, ja tā gatavotos uzbrukumam pāri Lamanšam. Ja «Luftwaffe» varētu iegūt pārākumu gaisā, tad tā ne tikai piesegtu iebrukumu, bet arī visticamāk piespiestu Lielbritāniju slēgt mieru.

«Kauja par Angliju» ilga no jūlija līdz septembrim. Vācijai bija ap 2600 lidmašīnu, tātad vairāk nekā divas reizes lielāks to skaits salīdzinājumā ar Karaliskajiem gaisa kara spēkiem. Jūlijā vācieši Lamanšā uzbruka kuģiem un ostām, bet augusta vidū «Luftwaffe» vērsās pret lidostām un Londonu. Tā nodarīja lielus postījumus, bet arī pati cieta tik lielus zaudējumus, ka vairs nevarēja turpināt uzlidojumus, un septembra sākumā pārgāja uz nakts uzbrukumiem Londonai un lielajām pilsētām. Tomēr vācieši atkal smagi cieta no britu iznīcinātājlidmašīnām («Spitfires» un «Hurricanes»): augustā un septembrī «Luftwaffe» zaudēja 1244 lidmašīnas. Septembra vidū Hitlers atcēla iebrukumu Lielbritānijā, un nedaudz vēlāk vācieši pārtrauca intensīvo bombardēšanu. Kaujai par Angliju bija būtiski svarīga nozīme. Runādams par tiem dažiem simtiem lidotāju-iznīcinātāju, kuri, radara komunikāciju atbalstīti, darīja galu vācu draudam, Čērčils teica: «Nekad vēl cilvēciskā konflikta jomā tik daudzi nav bijuši tik lielu pateicību parādā tik nedaudziem.»

1940. gada septembris—1942. gada oktobris

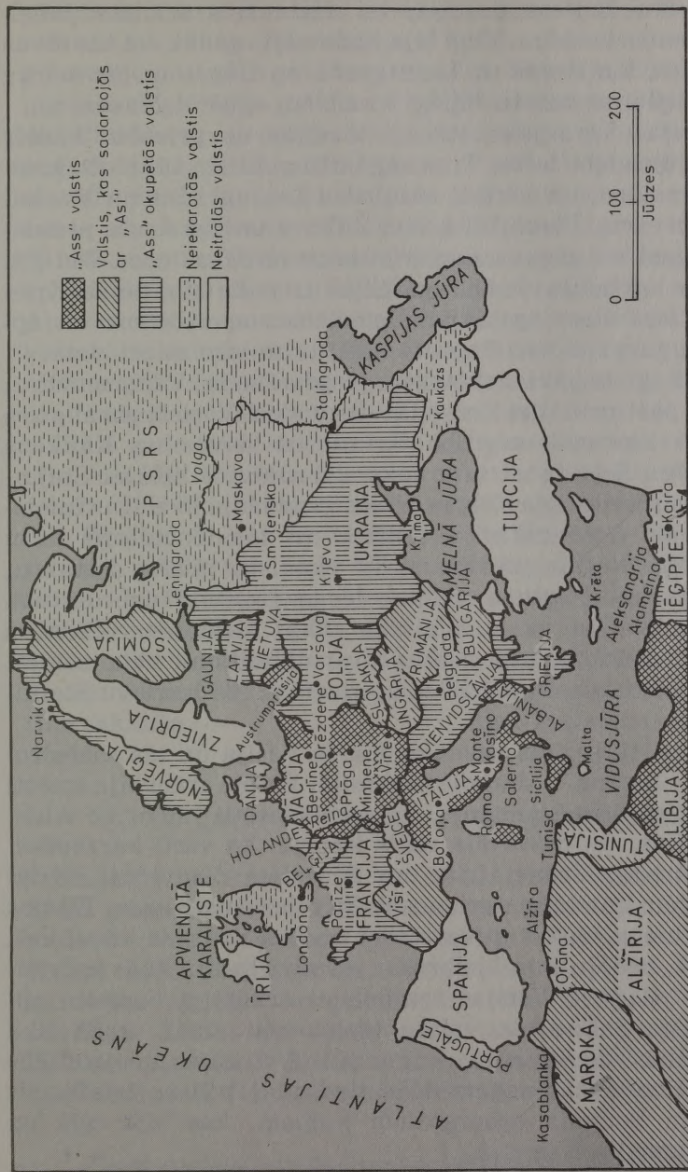
1940. gada vasarā Hitlers, sakāvis Franciju, sāka gatavoties iebrukumam Krievijā. Krievijas sakāve atņemtu Lielbritānijai sabiedroto un arī stiprinātu Japānas pozīcijas, bet Japāna bija Vācijas sabiedrotā Tālajos Austrumos. Hitlers vienmēr bija vērsies pret komunismu un cerējis

iznīcināt vienīgo komunistisko valdību, kāda toreiz pastāvēja. Tomēr ir iespējams, ka viņa galvenais motīvs bija Vācijas varas ekspansija Austrumeiropā. Vācijai ne tikai vajadzēja apgādi, it īpaši pārtiku un naftu, bet Hitlers arī nevarēja paciest, ka Eiropas kontinentā pastāv konkurējošs militārs spēks. «Rietumos no Urāliem nedrīkst atrasties neviens cits militārs spēks kā tikai Vācija.»

Tomēr Hitlers bija spiests mainīt savus plānus, jo Musolini neatkarīgā ārpolitiskā darbība paplašināja konflikta joslu. 1940. gada septembrī un oktobrī Itālija iebruka attiecīgi Ēģiptē un Grieķijā. Tomēr Itālijas, tāpat kā Francijas, karaspēks neatbilda tā laika prasībām, un angļi un grieķi to ātri sakāva. Tādos apstākļos Hitlers jutās aicināts iet savam sabiedrotajam palīgā. Vācija jau bija okupējusi Ungāriju un Rumāniju un iedibinājusi tur nacistu režīmus, un 1941. gada martā tā okupēja Bulgāriju. Dienvidslāvijas valdība bija ar mieru pievienoties Vācijai, pretī saņemot Grieķijas teritoriju, bet tauta tam pretojās, un valdība tika gāzta. Tad Hitlers nolēma atlikt uz vēlāku laiku iebrukumu Krievijā, lai varētu satriekt Dienvidslāviju. Aprīļa sākumā 17 000 cilvēku tika nogalināti pēkšņā pikējošo bumbvedēju uzlidojumā Belgradai. Divās nedēļās dienvidslāvu pretošanās bija uzveikta, un vācieši sāka iebrukumu Grieķijā. Angļi pārsveda papildspēkus no Ēģiptes uz Grieķiju, bet tiem drīz bija jāatkāpjas uz Krētas salu. Pēc nedēļu ilgām kaujām 1941. gada maijā Krētas sala krita vāciešu rokās. Tādējādi visa dienvidaustrumu Eiropa bija Vācijas kontrolē.

Pa to laiku Hitlers aizsūtīja vācu karaspēku, ko vadīja Rommels, uz Ziemeļāfriku palīgā itāliešiem. Angļi, kurus bija novājinājusi grieķiem sniegtā palīdzība, tika aizdzīti atpakaļ līdz Ēģiptes robežai. No Lielbritānijas viedokļa vienīgais panākums šajā laikā bija Itālijai piederošās Austrumāfrikas ieņemšana, kaut gan arī angļu pretošanās Grieķijā un Krētā bija aizkavējusi Vācijas uzbrukumu Krievijai.

1941. gada 22. jūnijā, tieši gadu pēc karadarbības izbeigšanas Francijā, 160 vācu divīzijas uzbruka Krievijai: bija sākusies «Barbarosas operācija». Krievijas armijā bija ap 200 divīziju, bet tām bija ļoti slikta vadība un nederīgs bruņojums. Rezultātā trīs vācu armijas dziļi un strauji ievirzījās Krievijā Ļeņingradas, Maskavas un Kijevas virzienā. Pretēji savu ģenerāļu padomam vērst galveno triecienu pret

Eiropa Hitlera visielākās varas laikā 1942. gada septembrī

Maskavu Hitlers uzstāja, lai visas trīs armijas paliek aptuveni vienādas. Viņš bija nodomājis gādāt, lai tās divas armijas, kas devās uz Ļeņingradu un Ukrainu, pēc mērķa sasniegšanas varētu līdzīgi knaiblēm apņemt Maskavu.

Vācijas karaspēks strauji virzījās uz priekšu, kamēr pieturējās labs laiks. Tika sagūstīti simtiem tūkstošu krievu karavīru, un vācieši sasniedza Ļeņingradas un Maskavas pievārti. Decembrī krievi Žukova vadībā devās pretuzbrukumā un atguva zemi rietumos no Maskavas. Tad ļoti bargās arktiskās ziemas apstākļos uzbrukumi mitējās. Krieviem bija šiem apstākļiem piemērots aprīkojums un apģērbs, turpretī vāciešiem tā nebija, un viņi stipri cieta.

1942. gada pavasarī Hitlers pieprasīja, lai Vācijas uzbrukumi pastiprinātos Krievijas dienvidos. Vācieši atkal guva spožas uzvaras, sagrāba Krimu un devās uz Kaukāza kalniem. Septembrī viņi sāka uzbrukumu lielajai Staļingradas pilsētai pie Volgas. Staļingrada bija svarīgs rūpniecības un komunikāciju centrs, un tās ieņemšana būtu trieciens Staļina prestižam. Tā vietā, lai pilsētu ielenktu, vācieši fon Paulusa vadībā devās frontālā uzbrukumā. Katra iela un katra ēka tika nikni aizstāvēta. Oktobra beigās vāciešiem bija veselu ceturtdaļmiljonu liela armija, kas turēja ielenkumā tikai aptuveni 60 000 krievu Staļingradas centrālajā daļā.

Pa to laiku citās pasaules malās Vācija un tās sabiedrotais — Japāna — darbojās sekmīgi. Ēģiptē arābi bija spiesti atkāpties līdz Alameinai, ap septiņdesmit jūdžu no Aleksandrijas, un pastāvēja reāla iespēja, ka vācu karaspēks, kas atradās Ziemeļāfrikā un Krievijas dienvidos, līdzīgi milzīgām knaiblēm savienosies Tuvējos Austrumos. Tālajos Austrumos japāņi guva tikpat spožas uzvaras kā vācieši (sk. 11. nodaļu), un Lielbritānijas vara Indijā likās apdraudēta. Atlantijā Vācijas zemūdenes ārkārtīgi nopietni apdraudēja Sabiedroto valstu transportu. 1942. gadā tika noslīcināti deviņi simti kuģu; jūlijā straujās un jaudīgās vācu zemūdenes nogremdēja divdesmit trīs no trīsdesmit četriem konvoja apsargātiem kuģiem, kas bija ceļā uz Arhangeļsku Krievijā.

Vācijā un okupētajā Eiropā nacisti sāka ieviest praksē savas rasu teorijas. Austrumeiropā iedzīvotāju skaits bija jāsamazina, lai atvēlētu vietu vācu kolonistiem. Tādēļ bija jāiznīcina izglītotie poļi un pārpalikušajiem jāklūst par vergu šķiru. Visa pārtika, kas bija dabūjama Krievijā, bija

jāsūta uz Vāciju, lai bada apstākļos samazinātos Krievijas iedzīvotāju skaits. Nacisti bija it īpaši nodomājuši tikt vaļā no ebrejiem — galu galā tos iznīcināt. Krievijā iznīcinātāju nodaļas nogalināja gandrīz 2 miljonus ebreju. 1940. gadā 400 000 Varšavas ebreju tika sadzīti vienā geto, ko apjoza augsta siena. 1942. gada laikā trīs ceturtdaļas no viņiem aizveda prom, lai iznīcinātu, un palikušie pēc sīvas pretošanās tika nogalināti nākamajā gadā, kad viņiem uzbruka SS. Nacistu ierīkotajās iznīcināšanas nometnēs nogalināja ap 4,5 miljoni ebreju. Lielākā no šīm nometnēm atradās Aušvicā Polijā, un tur beigās lietoja gāzi «ciklons B» un ķermeņus sadedzināja.¹ Pie tam ap 5 miljoni vergu-strādnieku, no kuriem daudzi bija karagūstekņi, smagi strādāja drausmīgos apstākļos Vācijas rūpniecībā.

1942. gads bija Hitlera varas kulminācijas laiks. Teritorija, kas bija šā viena cilvēka kontrolē, pletās no Spānijas robežas līdz Maskavai un no Norvēģijas galējiem ziemeļiem līdz Ēģiptei. Tomēr Lielbritānijas un Krievijas rūpniecība jau bija pārkārtota tādu ieroču ražošanai, kas bija tikpat labi un labāki nekā vāciešiem. Turklāt japāņi, uzbrukdami Pērlhārborai 1941. gada decembrī, bija iesaistījuši karā Savienotās Valstis. Amerikas, Krievijas un Lielbritānijas apvienotais spēks nozīmēja, ka Vācija gandrīz neizbēgami tiks sakauta.

1942. gada oktobris—1944. gada jūnijs

Staļingradas kauja ilga no 1942. gada septembra līdz 1943. gada janvārim. Līdz novembra vidum iniciatīva bija vāciešu rokās, bet pēc tam aplencēji kļuva par aplenktajiem. Krievi ienāca Staļingradas rietumu pusē un atgriezta pilsētā karojošos vāciešus no galvenajām vācu armijām. Hitlerš nevēlējās domāt par atkāpšanos, un janvāra beigās fon Pauluss padevās. Vāciešiem tā bija satriecoša sakāve, un 1943. gada laikā viņi pamazām atkāpās visā frontē uzbrūko-

¹ «Tagad vajadzēja vairs tikai trīs līdz piecpadsmit minūtes, lai nonāvētu cilvēkus kamerās, atkarībā no laika apstākļiem. Mēs zinājām, kad iestājas nāve, jo aplusa kliegzieni. ..Kad ķermeņus izņēma ārā, tad mūsu «*commandos*» (t. i., speciālas vienības, kas sastāvēja no ebreju ieslodzītajiem) noņēma gredzenus un izvilka zeltu no liķu zobiem.» (Rūdolfš Hess, Aušvicas komandants.) Citāts pēc W. Shirer. Rise and Fall of the Third Reich.

ša krievu karaspēka priekšā. Līdz 1943. gada ziemei krievi atkaroja Smoļensku, Kijevu un Krimu. 1944. gada sākumā viņi, jau būdami skaitā un bruņojumā pārāki, iegāja Polijā.

1942. gadā, kad Vācijas spiediens uz Krieviju bija visstiprākais, Staļins vēlējās, lai Lielbritānija un Savienotās Valstis atklāj otru fronti Rietumeiropā. Sākumā amerikāņi piekrita, tomēr vēlāk vienojās ar angļiem, ka sagatavošanās lielākam iebrukumam ir pārāk apjomīga, lai to varētu pabeigt 1942. gada laikā. Tāpēc šie abi sabiedrotie nolēma koncentrēt savus spēkus Ziemeļāfrikā.

1942. gada septembra sākumā vācieši Rommela — «tukšneša lapsas» — vadībā uzbruka Montgomerija vadītajai Lielbritānijas 8. armijai pie Alameinas. Briti turējās stingri, un Montgomerijs, kurš bija radošs un rūpīgs ģenerālis un prata iedvesmot savus karavīrus, sagatavojās pretuzbrukumam. Izšķirošā Alameinas kauja notika oktobra nogalē, un kaujas beigās vācieši atkāpās pilnā sastāvā. 1943. gada janvāra sākumā britu karaspēks bija sasniedzis vācu aizsardzības līniju uz Tunisijas robežas. Pa to laiku 1942. gada novembrī amerikāņi bija izsēdušies Kasablankā, Orānā un Alžīrā. Maroka un Alžīrija, kas bija atbalstījušas Viši valdību Francijā, tika ātri okupētas. Hitlers nosūtīja uz Tunisiju lielus papildspēkus, un tas aizkavēja kauju iznākumu, bet 1943. gada maijā vācu armijas, kurās bija 160 000 vīru, padevās. Tā bija ļoti liela Vācijas sakāve, kad tika pakļauts uzbrukumiem «ass» impērijas dienvidu flangis jeb, Čērčila vārdiem sakot, «maigā pavēdere».

Tā kā vāciešu sakaušana Ziemeļāfrikā bija prasījusi tik ilgu laiku, iebrukums Francijā bija jāatliek līdz 1944. gadam. Tāpēc tika nolemts iebrukt Itālijā ar nolūku izslēgt Itāliju no kara un pēc tam dot triecienu austrumos Balkānu virzienā. 1943. gada jūlijā Sabiedrotie izcēla desantu Sicīlijā. Pēc trim nedēļām Musolīni tika atstādināts¹, un jaunā valdība septembra sākumā lūdza mieru. Tajā pašā laikā, ieņēmuši Sicīliju, Sabiedrotie izcēla desantu Salerno un Itālijas dienvidos. Lai gan Itālija bija padevusies, skaitā arvien pieaugošais vācu karaspēks stipri pretojās un palēnināja Sabiedroto virzīšanos uz priekšu. 1944. gada pirmajos mēnešos notika ļoti niknas kaujas ap Monte Kasīno benediktiešu klosteri. Jūnijā ieņēma Romu.

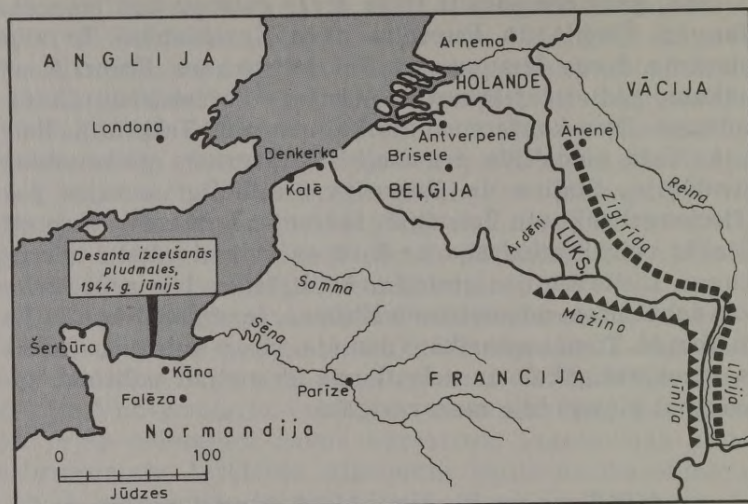
¹ 1945. gada aprīli Itālijas pretošanās kustības kaujinieki nonāvēja Musolīni.

1943. gadā Sabiedrotie tikās divās galotņu konferencēs. Janvārī Čērčils un Rūzvelts tikās Kasablankā. Te viņi pieņēma divus lēmumus: atlikt iebrukumu Francijā uz nākamo gadu un pieņemt no Vācijas tikai bezierunu kapitulāciju. Otra konference notika novembrī Teherānā, Persijā. Tajā piedalījās arī Staļins. Apsprieda galvenokārt stratēģiju. Staļins un Rūzvelts neatlaidīgi iestājās par triecienuzbrukumu Francijai, šķērsojot Lamanšu, turpretī Čērčils vairāk atbalstīja uz Eiropas vidieni vērstu uzbrukumu. Lielbritānijas premjers baidījās, ka būs grūti krievis dabūt prom no austrumu Eiropas, ja viņiem būs atļauts to okupēt. Tomēr amerikāņi domāja, ka no militārā viedokļa vissaprātīgākais ir uzbrukums Francijai: politiski apsvērumi viņiem bija mazsvarīgāki.

1944. gada jūnijs—1945. gada maijs

Gatavošanās angļu-amerikāņu iebrukumam Francijā ilga daudzus mēnešus līdz 1944. gada 6. jūnijam, kas bija paredzētā uzbrukuma sākuma diena (*D-Day*). Šā iebrukuma virspavēlnieks bija amerikāņu ģenerālis Eizenhauers, bet Montgomerijs tieši vadīja desanta izcelšanos un pirmos karagājienus. Vāciešiem bija sešdesmit divīzijas Francijā, bet viņi nezināja, kurā vietā Sabiedrotie izcelsies krastā. Intensīvā piekrastes bombardēšana uz ziemeļiem no Sēnas ietekas un it īpaši Kalē apkārtnē vedināja vāciešus uz domām, ka uzbrukums notiks tur. Visā Francijā dzelzeļu sistēma tika paralizēta sabombardējot, un nelielā vācu kara aviācija tika padzīta no debesīm.

Sestajā jūnijā 130 000 Sabiedroto karavīri izcēlās Normandijas krastā austrumos no Šerbūras pussalas, kamēr gaisa desanta karaspēks nodrošināja tiltus un citus stratēģiskos punktus desanta zonā. Nebija nekādas nopietnas pretošanās, un mēneša laikā Normandijā ienāca viens miljons karavīru. Pāri Lamanšam tika izveidota mākslīga osta, kas palīdzēja izcelt krastā daudz bruņojuma un apgādes materiālu. «Plutons» — cauruļvads pāri jūras dibenam — atgādāja Sabiedroto karaspēkam degvielu no Anglijas. Montgomerija plāns paredzēja, ka angļi piesaistīs sev vāciešu spēkus apkārt Kānai, kamēr amerikāņi iegūs Šerbūras pussalu savā kontrolē un tad dosies trieciēnā uz dienvidiem. Jūlijā 100 000 vīru liels vācu karaspēks tika aplenkts

Francijas ziemeļdaļa, Beniluksa valstis un Reinzeme

pie Falēzas, un tā sakāve¹ sagrāva Vācijas militāro varu Francijā. Līdz augusta vidum Normandija tika atbrīvota no vācu karaspēka, un 25. augustā tika atbrīvota Parīze.

Līdz septembra sākumam, izmantodami amerikāņu papildspēkus, kas izcēlās krastā Francijas dienvidos, Sabiedrotie bija ieguvuši kontroli pār visu Francijas teritoriju, un sākās Beļģijas ieņemšana. Bet te vācu pretošanās kļuva spīvāka, un arī Sabiedroto virzīšanos uz priekšu kavēja viņu garās sakaru līnijas. Septembra vidū Sabiedrotie mēģināja nodrošināt priekštilta pozīciju pāri Reinai pie Arnemas, ar gaisa desantu nosēdinot trīs divīzijas. Tomēr sliktie laika apstākļi un divu SS tanku divīziju klātbūtne izklīdēja visas cerības uz sekmēm. Nākamajos trijos mēnešos frontes līnija mainījās maz, kaut gan tika ieņemta Āhene — pirmā Vācijas pilsēta, kas krita Sabiedroto rokās. Decembrī Hitlers pēdējo reizi izmisīgi uzbruka Ardēnu

¹ «Kaujas lauks pie Falēzas bij nenoliedzami viena no lielākajām «kautuvēm» jebkurā šā kara teritorijā. Ceļi, lielceļi un lauki bija tā pārblīvoti ar iznīcinātu kara tehniku un beigtiem vīriem un lopiem, ka bija ārkārtīgi grūti iziet tam visam cauri. .. Varēja nostaigāt simtiem jardu bez apstājas tikai pa beigtām un trūdošām miesām vien.» (D. Eizenhauers.) Citāts pēc R. C. Mowat. *Ruin and Resurgence*, 1939—65.

kalnos, bet pēc desmit dienām vāciešu virzīšanās uz priekšu tika apturēta.

Šajā laikposmā Sabiedrotie aizvien spēcīgāk bombardēja Vāciju. Ar tiešo trāpījumu tika bombardēti sakaru centri, raķešu bāzes, zemūdeņu doki, rūpnīcas un citi tikpat svarīgi objekti, bet tika bombardētas un sagrautas arī plašas pilsētu teritorijas. Tomēr ražotņu u. tml. bombardēšanas rezultāti sagādāja Sabiedrotajiem vilšanos: faktiski Vācijas kara rūpniecībā bija vērojams pieaugums līdz pat 1944. gada vidum. Veselu teritoriju bombardēšanas nolūks bija arī graut iedzīvotāju noskaņojumu. Gaisa uzlidojumos tika nonāvēti pavisam 600 000 Vācijas pilsētu iedzīvotāju (sal. ar 60 000 Lielbritānijā). 1945. gada februārī vienā vienīgā milzīgā uzlidojumā Drēzdenē¹ gāja bojā 135 000 civiliedzīvotāju un 648 ha pilsētas platības (sal. ar 71 000 nogalināto Hirosimā, sagrautiem 243 ha Londonā visā kara laikā). Tomēr šiem uzlidojumiem droši vien bija maza loma kara beigu tuvināšanā.

Tajā pašā laikā turpinājās Krievijas virzīšanās uz priekšu. 1944. gada laikā Krievijas armijas okupēja Rumāniju, Bulgāriju un Ungāriju un izgāja cauri Dienvidslāvijas ziemeļu daļai. Augustā Polijas Pretošanās kustība Varšavā organizēja sacelšanos pret vāciešiem. Tika cerēts, ka krievi, kuri strauji tuvojās galvaspilsētai, nāks palīgā. Bet krievu armija apstājās netālu no Varšavas un tad virzījās uz priekšu ļoti lēnām. Pēc smagiem cīņņiem vācieši apspieda sacelšanos. Tas, ka krievi nepalīdzēja, tiek skaidrots ar diviem iemesliem: pirmkārt, vācieši stingri pretojās, un, otrkārt, krievi cerēja, ka tiks novākti sacelšanās vadītāji, kas atbalstīja trimdā veidoto Polijas valdību Londonā, tā atbrīvojot ceļu Krievijā veidotai Polijas valdībai.

Pēc Normandijas desantiem Sabiedroto armijas Itālijā bija atstātas novārtā, tomēr līdz 1944. gada beigām tās sasniedza Boloņu. Čērčils pieprasīja, lai tiktu sūtīti papildspēki iebrukumam Austrijā, tādējādi neļaujot krieviem okupēt šo zemi. Tomēr amerikāņi vēlējās koncentrēt spēkus karam Vācijas rietumos.

Vācijas sakāves pēdējais posms noritēja strauji. Janvārī krievi sāka ofensīvu, kuras gaitā pārvietojās no Vislas līdz Oderai. Aprīlī viņi ieņēma Vīni. Pa to laiku angļi un

¹ Šim uzlidojumam veltītā diskusija laikrakstā «The Times» liecināja, ka ziņojumi par civiliedzīvotāju upuriem varēja būt stipri pārspīlēti.

amerikāņi martā veiksmīgi pārgāja Reinu un drīz pakļāva Rūru. Pēc tam angļu karaspēks virzījās uz ziemeļaustrumiem — uz Jitlandes pussalu, un amerikāņi devās uz Drēzdeni un Leipcigu. Divdesmit piektajā aprīlī krievu un amerikāņu armijas sastapās pie Elbas. Sabruka vācu pretestība Ziemeļtālrijā, un 1945. gada maija sākumā Vācijas kapitulēja.

Kopš janvāra Hitlers bija mitinājies betona bunkurā Valsts kancelejas dārzā Berlīnē. Tagad viņam bija «uzkumpis stāvs, bāla, piepampusi seja, trīcošas rokas, turklāt kreisā roka nežēlīgi raustījās, ko viņš visiem spēkiem centās noslēpt, krēslā viņš sēdēja sakņupis. Slims cilvēks. ..Staigādams viņš vienu kāju vilka nopakaļus.»¹ Būdam jau galīgi prom no īstenības, viņš joprojām kontrolēja Vācijas armiju stratēģiju. Viņš atteicās labprātīgi atdot jebkuru Vācijas iekaroto teritoriju. Rezultātā lieli vācu spēki palika Dānijā un Norvēģijā, Ziemeļtālrijā un Austrijā, lai gan tie būtu varējuši iet aizsargāt Vāciju. Bet krievi jau kāvās Berlīnes nomalēs, un Trešā reiha krišana bija neizbēgama. Divdesmit devītajā aprīlī Hitlers iecēla savā vietā admirāli Dēnicu. Tad viņš apprecēja savu mīļāko — Evu Braunu. Kādas trīsdesmit sešas stundas vēlāk Hitlers un viņa jaunlaulātā izdarīja pašnāvību. Tas notika 1945. gada 30. aprīļa pēcpusdienā. Sekojot Hitlera norādījumam, viņa ķermenis pēc tam tika sadedzināts. Viņam bija 56 gadi.

1939.—1945. gada karš daudz vairāk bija pasaules karš nekā tas, kas notika 1914.—1918. gadā. Tas bija gan tādēļ, ka notika daudz plašāka armiju pārvietošanās, gan arī tādēļ, ka ievērojama loma bija Japānai.² Rezultātā cilvēku upuri, īpašuma postījumi un karošanas izdevumi bija daudzkārt lielāki nekā Pirmajā pasaules karā. Ir aprēķināts, ka līdz 40 miljoniem cilvēku zaudēja dzīvību Trešā reiha izraisītā kara dēļ. Šo skaitli vēl ievērojami palielina Tālo Austrumu karošanā zaudētās dzīvības. Eiropa tagad bija daudz vājāka, un kļuva skaidrs, ka tagad pasaulē valdošās bija divas lielvalstis: Savienotās Valstis un Krievija. Drīzumā Eiropa tika sadalīta šo abu valstu starpā.

¹ Manteifels. Citēts *W. Shirer. The Rise and Fall of the Third Reich.* Hitlers tika ievainots atentātā 1944. gada jūlijā.

² Kara norises Tālajos Austrumos ir aprakstītas 11. nodaļā.

3.

Eiropa kopš 1945. gada

Karalaika vienotības beigas, 1945. gads

1945. gada februārī trīs Sabiedroto valstu karalaika vadītāji — Rūzvelts, Čērčils un Staļins — sanāca Jaltas konferencē Krimā. Te viņi apspriedās un vienojās par dažām pēckara problēmām, kas būs jārisina Eiropai un pasaulei. Tika norunāts, ka aprīlī Sanfrancisko būs konference, kurā tiks sastādīts projekts Apvienoto Nāciju Organizācijas Hartai. Vienojās, kā Krievija tiks pārstāvēta Apvienotajās Nācijās un kādā veidā notiks balsošana Drošības padomē. Tad arī tika nolemts, ka Krievijai jāiesaistās karā pret Japānu ne vēlāk kā trīs mēnešus pēc Vācijas sakāves. Tika noslēgta arī vienošanās par Vācijas okupācijas zonām. Sākotnēji bija nolemts izveidot trīs zonas — Lielbritānijas, Savienoto Valstu un Krievijas —, bet tagad vienojās, ka jāizveido vēl ceturta — Francijas zona. Trīs lielvalstis vienojās savā «Deklarācijā par atbrīvoto Eiropu», ka Austrumeiropā ir jābūt pārstāvniecības valdībām un brīvām vēlēšanām.

Galvenās domstarpības Jaltas konferencē bija par Poliju. Lielbritānija bija iestājusies karā 1939. gadā ar mērķi aizstāvēt Polijas brīvību, un pēc krievu-vācu okupācijas un valsts teritorijas sadalīšanas trimdā izveidotā Polijas valdība ieradās Londonā. Pēc Vācijas uzbrukuma Krievijai 1941. gadā Krievija Maskavā izveidoja konkurējošu komunistisku Polijas trimdas valdību. Krievi iecēla Polijā komunistisko valdību, kad Sarkanā Armija bija padzinusi vāciešus

no šās zemes. Jaltā Lielbritānija un Savienotās Valstis vienojās ar Krieviju divos punktos: pirmkārt, ka Kērzona līnija būs Polijas austrumu robeža un tādējādi Krievija varēs paturēt Polijas daļu, kas bija nonākusi tās rokās 1939. gadā; otrkārt, ja Krievijas uzspiestajā komunistiskajā Polijas valdībā tiks iekļauti daži nekomunisti, t. sk. Londonā izveidotās trimdas valdības vadītājs, tad Lielbritānija un Savienotās Valstis atzīs šo pagaidu valdību. Par trešo punktu nevienojās: Staļins gribēja, lai Vācijas teritorija austrumos no Oderas un Neises upēm tiktu atdota Polijai kā kompensācija par Krievijai atdotajām platībām. Lielbritānija un Savienotās Valstis tam nepiekrita un teica, ka Polijas rietumu robežas galīgai noteikšanai jāgaida miera konference.

Laikposmā no 1945. gada februāra līdz jūlijam pieauga Lielbritānijas un Savienoto Valstu neapmierinātība ar Krievijas politiku. Čērčils jau sen bija baidījies no Krievijas nodomiem un bija noskaņots ļoti pesimistiski attiecībā uz nākotni tagad, kad Sarkanā Armija spiedās iekšā Eiropas vidienē. Rūzvelts pārdzīvoja vilšanos, bet bija arī saguris un slims cilvēks. Viņš nomira 12. aprīlī. Viņa vietā par prezidentu kļuva Harijs Trumens.

Rietumu bailes par Austrumeiropas nākotni likās pamatotas. Polijā tika apcietināti nekomunistiskie vadošie politiķi. Ungārijai, šai izpostītajai zemei, krievi uzspieda ļoti smagas reparācijas un martā sāka bargu un negodīgu agrārreformu. 1944. gadā Rumānijā bija tikai ap 900 komunistu, tomēr 1945. gada martā krievi ar piespiedu līdzekļiem panāca komunistu iecelšanu premjerministra amatā. Bulgārijā komunisti sagrāba varu, kad ieradās krievi, un visi oponenti tika apspiesti. Čehoslovākijā izveidoja koalīcijas valdību, kurā svarīgākajos amatos bija komunisti. Dienvidslāvijā pretošanās kustību pret vāciešiem kara laikā bija vadījuši komunisti Tito virsvadībā, un Tito sarunāja ar Staļinu, ka nevis krievi, bet gan dienvidslāvi paši izveidos valdību tad, kad vācieši būs sakauti. Tādēļ 1945. gada martā dienvidslāvi izveidoja koalīcijas valdību, kurā vairākums bija komunisti. Albānijā visā valstī komunistu kaujinieki saņēma varu savās rokās un deklarēja republiku. Turklāt vēl krievi okupēja Vācijas austrumu daļu un Austrijas austrumu daļu. Tāpēc, kad jūlijā tika sarīkota nākamā triju karalaika Sabiedroto valstu konference, izrādījās, ka komunisti, kurus atbalstīja Krievijas

lielvalsts, bija jau ieņēmuši visus svarīgākos amatus Austrumeiropas valstu valdībās.

1945. gada jūlijā trīs Otrajā pasaules karā uzvarējušās valstis tikās Potsdamā — Berlīnes tuvumā. Krieviju pārstāvēja Staļins un ārlietu ministrs Molotovs, Savienotās Valstis — Trumens un Birnss, Lielbritāniju — Čērčils un Īdens. Konferences laikā notika vispārējās vēlēšanas Lielbritānijā, kurās Čērčils cieta neveiksmi (sk. 256. lpp.), un pēc tam Lielbritānijas pārstāvji Potsdamā bija Etlis un Bevins.

Konferences galvenais temats bija uzvarētās Vācijas veidošana nākotnē. Vācija un Berlīne atbilstoši Jaltā norunātajam bija jāsadala četrās zonās ar kopēju kontroles komiteju Berlīnē. Vācija bija jāatbruņo, un nacistu partija jāsagrauj. Vācijā «pagaidām» nedrīkstēja būt centralizēta valdība, toties pret Vāciju bija jāizturas kā pret saimnieciski vienotu telpu. Vienojās, ka ārlietu ministri sagatavos miera līgumus ar Itāliju, Bulgāriju, Rumāniju, Ungāriju un Somiju. Tomēr divos jautājumos vienošanās netika panākta. Vācu zemes austrumos no Oderas—Neises līnijas tagad bija Polijas valdīšanā, bet, kamēr Krievija šo faktu uzskatīja par *fait accompli*¹, Lielbritānija un Savienotās Valstis raudzījās uz to tikai kā uz pagaidu izkārtojumu. Krievija vēl arī gribēja pieprasīt no Vācijas ļoti lielas reparācijas, bet Lielbritānija un Savienotās Valstis, vadīdamās no 20. gs. divdesmitajos gados gūtās reparāciju pieredzes, pretojās tam, un lieta palika neizlemta. «Potsdama iezīmēja karalaika vienotības patiesās beigas.»² Šī konference bija atklājusi būtiskās domstarpības, kas nošķīra Savienotās Valstis un Lielbritāniju vienā pusē un Krieviju otrā pusē. Sanāksme beidzās savstarpēju nosodījumu gaisotnē, un tā bija nelaimes zīme nākotnei.

Plaisa aug, 1945—1947

Divos gados, kas sekoja Potsdamas konferencei, komunisms arvien ciešāk saņņaudza Austrumeiropu. Polijas valdībā bija daži nekomunisti, bet viņu politiskais spēks tika mazināts ar cenzūras un terora palīdzību. 1947. gada sākumā nedodīgi sarīkotās vēlēšanās komunisti ieguva 400

¹ pabeigtu lietu (fr.)

² W. Hayter. Apskats laikrakstā «The Observer».

Centrālā Eiropa un Austrumeiropa 1945. gadā:
teritoriālās pārmaiņas un okupētās zonas

vietas no 450. Ungārijā krievi 1945. gada novembrī atļāva brīvas vēlēšanas, un vairākumu guva sīko zemnieku partija. Komunisti, kurus vadīja Rakoši, ieguva 17 procentus balsu. Tomēr komunisti ieguva svarīgākos amatus valdībā, un ministru nekomunistu vara pamazām tika novājināta.

Rumānijā Krievijas uzspiestā komunistu valdība sarīkoja vēlēšanas 1946. gada novembrī. Rezultāti parādīja, ka milzīgs vairākums atbalsta valdību. Tāpat arī Bulgārijā nekomunistiskie vadītāji tika nogalināti vai apcietināti, un vēlēšanās 1946. gada oktobrī komunistu valdība guva uzvaru. 1945. gada novembrī tika sarīkotas vēlēšanas Dienvidslāvijā. Deviņdesmit seši procenti vēlētāju atbalstīja Tito vadīto Tautas fronti, un pēc tam Dienvidslāvija kļuva par republiku un pilnīgi komunistisku valsti. Vienīgais izņēmums Krievijas kontrolētajā Austrumeiropā bija Čehoslovākija. 1946. gada maijā notika demokrātiskas vēlēšanas, to rezultātā tika izveidota koalīcijas valdība, kurā komunisti palika mazākumā.

Grieķijā vācu okupācijas laikā galvenā pretošanās grupa bija komunisti. Pēc Staļina norādījuma viņi sadarbojās ar nekomunistisko valdību, kas izveidojās, kad vācieši bija aizgājuši. 1944. gada decembrī komunisti mēģināja pārņemt varu un, kaut arī angļu karaspēks to neatļāva, viņi tik un tā Grieķijā kontrolēja lielas teritorijas. Vēlēšanās 1946. gadā vairākumu ieguva labējā spārna rojālisti, un referendums parādīja, ka 70 procenti iedzīvotāju ir par monarhiju. Tas bija signāls jaunam komunistu dumpim, kas ilga trīs gadus — no 1946. gada līdz 1949. gadam. Komunisti saņēma piegādes no Albānijas, Dienvidslāvijas un Bulgārijas, un tikai Lielbritānijas un Savienoto Valstu palīdzība valdībai novērsa komunistu uzvaru šajā izpostītajā zemē.

Krievijas un Rietumu strīds Persijā aprakstīts 7. nodaļā. Staļina mēģinājums iegūt bāzes Turcijā radīja aizdomas Rietumos. Strīdējās arī par to, kas kontrolēs Triesti — ostu Adrijas jūras ziemeļdaļā. 1945. gadā dienvidslāvi ieņēma daļu no pilsētas un apkārtnes un daļu ieņēma angļi un amerikāņi. Neviens puse nevēlējās atdot otram savu ieņemto zonu.

Vācijā bija nesaskaņas sakarā ar reparācijām. Četru zonu starpā nebija saimnieciskas koordinācijas, jo franči atteicās sadarboties. (Krievi būtu atteikušies jebkurā gadījumā.) Tāpēc netika izveidotas centrālas ekonomiskas aģentūras, kuru darbība aptvertu visu Vāciju. Tomēr 1946. gada martā panāca vienošanos par Vācijai atļautu rūpniecības

attīstības līmeni; tā rūpnieciskās produkcijas daļa, kas pārsniegs šo līmeni, tiks piešķirta Krievijai kā reparācijas, un tika cerēts, ka krievi atļaus pārtikai no savas zonas nokļūt trijās Rietumu zonās. Krievi rūpniecisko produkciju gan ņēma, bet pārtiku pretī nedeva, un tāpēc 1946. gada maijā Rietumi reparāciju maksāšanu apturēja. 1947. gada martā krievi ierosināja izveidot visai Vācijai pagaidu valdību, kurā būtu daži komunisti. Tad šī valdība maksātu reparācijās desmit miljardus dolāru. Rietumi šo ideju noraidīja.

Vienīgās veiksmīgās sarunas šajā laikposmā ir attiecināmas uz miera līgumiem ar Itāliju, Ungāriju, Rumāniju, Bulgāriju un Somiju. Šos līgumus parakstīja Parīzē 1947. gada februārī. Krievija ieguva zemes no Rumānijas un Somijas, un Itālija zaudēja savu koloniālo impēriju. Bija arī vēl citas teritoriju pārbīdes, bet tām bija maza nozīme.

Kara laikā Lielbritānijā un Savienotajās Valstīs bija izveidojušās diezgan lielas simpātijas pret krievu tautu. Tām pamatā bija cīņa pret kopēju ienaidnieku. Pārmaiņa attiecībā — no kopības uz niknu un nepiekāpīgu pretdarbību — jau pašos pirmajos pēckara gados bija ļoti strauja, un pat valdības, kuras jau kara laikā bija iepazinušas šās alianses grūtības, tagad nespēja tik viegli piemēroties jaunai situācijai — kad nevis Vācija, bet gan Padomju Savienība ir ienaidnieks. Dalītā Eiropa un Austrumu un Rietumu savstarpējais naidīgums tika atzīts negribīgi. 1946. gadā Savienotajās Valstīs Fultonā Čērčils sacīja: «No Ščecinas Baltijā līdz Triestei Adrijā ir nolaidies dzelzs priekšgars pāri visam kontinentam.» Pamazām izveidojās viedoklis: «Ja Krievijai netiks rādīta dzelzs dūre un ar viņu nerunās stingrā valodā, tad izcelsies vēl viens karš.» Tie bija Trumena vārdi.

Lai izskaidrotu Krievijas politiku, tiek minēti trīs galvenie pamatojumi. Okupēta Austrumeiropa dod Krievijai drošību pret iespējamu Rietumu lielvalstu uzbrukumu. Rietumu naidīgā nostāja pret komunismu jau izpaudās intervencijā Krievijas Pilsoņu kara laikā (sk. 156.—159. lpp.), un 30. gados Staļins baidījās, ka Rietumi vienosies ar Hitleru un pieļaus Vācijas uzbrukumu Krievijai. Staļinā bija radījusi aizdomas Lielbritānijas un Savienoto Valstu acīmredzamā vilcināšanās, atverot Francijā otru fronti pret Vāciju. Turklāt vēl abas Rietumu lielvalstis neinformēja Krieviju par atombumbas izveidošanu, kamēr nebija beidzies karš pret Vāciju. Tāpēc Staļins uzskatīja komunistiskās valstis

Austrumeiropā par buferi starp Krieviju un naidīgiem Rietumiem, kuru vidū Vācija varētu būt kā nākotnes agresors.

Daži vēsturnieki ir pārliecināti, ka Austrumeiropas okupēšana bija turpinājums Krievijas tradicionālajai impēriskās izplešanās politikai. Krievijas satelītvalstis līdzētu tai saimnieciski atkopties un padarītu to spējīgu sacensties stiprumā ar Savienotajām Valstīm un Lielbritānijas impēriju. Citi šā laikposma analītiķi uzsver Krievijas vēlmi vairot uz zemeslodes teritorijas, kurās valdošie būtu komunisti. Viņi uzskata, ka komunisti sagrāba varu Austrumeiropā, īstenojami marksisma revolucionāro politiku ar mērķi pārvaldīt pasauli, un norāda, ka krievi mēdza uzsvērt kapitālisma nenovēršamo sabrukumu. Nav ne mazākās skaidrības, kurš no šiem trim motīviem Staļinam bija svarīgākais.

Aukstais karš, 1947—1953

Trumena doktrīna

1946.—47. gada ziemā Lielbritānijas valdība nolēma samazināt ārpolitiskās aktivitātes. Izdevumi karaspēka uzturēšanai Vācijā, Austrijā, Triestē un Grieķijā, un vēl citās pasaules malās izrādījās pārāk lieli. 1947. gada februārī Lielbritānija pateica Savienotajām Valstīm, ka pēc marta beigām vairs nevarēs turpināt sniegt palīdzību Grieķijai. Sekoja nekavējoša Trumena atbilde. Bez Rietumu palīdzības ar Grieķiju tiks papildināts padomju satelītu saraksts. Vēstījumā kongresam viņš tādēļ sacīja: «Amerikas Savienotajām Valstīm ar savu politiku ir jāatbalsta brīvas tautas, kas pretojas bruņotu minoritāšu vai ārēja spiediena mēģinājumiem tās pakļaut.» Trumens lūdza un saņēma 400 miljonus dolāru kā palīdzību Grieķijai un Turcijai. Šī Trumena doktrīna — komunisma apvaldīšana ar tiešu Amerikas Savienoto Valstu palīdzību komunisma apdraudētām valstīm — tika atzīta kā ASV politika un iezīmēja būtisku atvirzīšanos no līdzšinējās prakses.

Māršala plāns

1943. gadā tika nodibināta Apvienoto Nāciju Palīdzības un atjaunošanas pārvalde (*United Nations Relief and Reha-*

bilitation Administration — UNRRA). Tās uzdevums bija sniegt palīdzību no Vācijas okupācijas atbrīvotajām zemēm līdz tam laikam (un arī pēc tam), kad nacionālās valdības varēs sākt darboties. Šī pārvalde pastāvēja no 1944. gada līdz 1947. gadam un šajā laikā apgādāja ar pārtiku, apģērbu un zālēm un palīdzēja atjaunot lauksaimniecību un rūpniecību Grieķijai, Dienvidslāvijai, Čehoslovākijai, Austrijai, Itālijai un Polijai. Sešdesmit piecus procentus no līdzekļiem deva Savienotās Valstis.

Ar 1947. gadu kļuva skaidrs, ka Eiropas saimniecības atjaunošanai bija nepieciešams daudz lielāks atbalsts. Tāpēc 1947. gada jūnijā Māršals, jaunais ASV valsts sekretārs, piedāvāja Eiropas valstīm Savienoto Valstu palīdzību ar noteikumu, ka tiks izstrādāts kopīgs koordinējams plāns tās izlietošanai. Spānija tika izslēgta no šā priekšlikuma, bet Krievija, domādama, ka šādā veidā tiek izplatīta amerikāņu ietekme, atteicās un arī padomju satelītvalstīm neļāva šajā plānā piedalīties. Rezultātā 1948. gadā sešpadsmit Eiropas valstis un Vācijas trīs Rietumu zonas izveidoja Eiropas ekonomiskās sadarbības organizāciju (*Organisation for European Economic Cooperation* — OEEC). Šī organizācija pārvaldīja līdzekļus, ko saņēma no Savienotajām Valstīm. Māršala palīdzība ilga četrus gadus (1948—52). Šai augstsirdīgajai palīdzībai bija divi rezultāti: tā paātrināja Rietumeiropas ekonomisko atveseļošanu un, pateicoties biežajām OEEC sanāksmēm, palīdzēja attīstīt domu par Rietumeiropas sadarbību.

Komunistiskais apvērsums Čehoslovākijā 1948. gadā

1947. gada rudenī Čehoslovākijā pieauga antikomunistiskais noskaņojums. To izraisīja gan komunistu kontrolētās slepenpolicijas rīkošanās, gan arī neapmierinātība ar to, ka Krievija nav ļāvusi saņemt Māršala plāna palīdzību. Tādēļ komunistu partija sāka gatavoties, lai darītu galu demokrātijai un ieviestu pilnīgu komunistisku režīmu. 1948. gada februārī Sarkanā Armija no Austrijas pieveda karaspēka daļas pie Čehoslovākijas robežas. Prāgā atlaida no darba policijas priekšniekus nekomunistus un no valdības atstādināja ministrus nekomunistus. Organizētas ielu

demonstrācijas atbalstīja šo apvērsumu, un jebkura pretošanās tika paralizēta ar bargu uzraudzību. Maijā sarīkoja vēlēšanas ar vienu vienīgu komunistu kandidātu sarakstu. Padomju blokam tika piepulcēta vēl viena valsts.

Dienvidslāvijas strīds ar Krieviju

1947. gada septembrī tika izveidots «Kominforms». Maskavas vadībā tajā darbojās Francijas, Itālijas un Austrumeiropas zemju komunistu partijas ar mērķi koordinēt savu darbību. Padomju blokā tas bija sākums jaunai fāzei ar daudz ciešāku Krievijas uzraudzību pār saviem satelītiem. Valdošs bija pieņēmums, ka Krievijas ceļš uz sociālismu ir vienīgais iespējamais, un tāpēc tika uzspiesta smagā rūpniecība, lauksaimniecības kolektivizācija, stingra centralizācija un totāla nekomunistu izslēgšana no darbošanās pārvaldē. Dzīvē ieviesa militāru disciplīnu, strauji tika samazināta tirdzniecība un citi sakari ar nekomunistiskajām zemēm, un pieauga tirdzniecība starp Krieviju un tās satelītiem. 1949. gadā nodibināja «Komekonu» kā atbildi uz OEEC radišanu Rietumeiropā. Tam bija jākoordinē satelītvalstu saimniecība.

1948. gadā komunisma vienveidība Austrumeiropā tomēr saņēma stipru triecienu no Dienvidslāvijas maršala Tito. Albānija un Dienvidslāvija laikam bija divas vienīgās komunistiskās valstis Eiropā, kurās tautas vairākums atbalstīja komunistu partiju. Tito bija tiklab nacionālists, kā komunist. Būdams Dienvidslāvijas komunistu partijas ģenerālsēkretārs kopš 1937. gada, viņš uzskatīja, ka nevis krievi, bet dienvidslāvi bija atbrīvojuši Dienvidslāviju no vāciešiem. Tādēļ viņš iebilda pret Staļina cenšanos jaukties Dienvidslāvijas lietās. Tito nepatika krievu spiegi Dienvidslāvijā, Krievijas aizliegums Dienvidslāvijai tuvināties ar Bulgāriju un Rumāniju, kā arī Krievijas kritizējošā attieksme pret viņa agrāro politiku. Staļins savukārt bija neapmierināts ar Tito patstāvīgajiem uzskatiem un 1948. gadā izslēdza Dienvidslāviju no «Kominforma» un pārtrauca saimniecisko u. c. palīdzību.

Šajā strīdā būtiskais bija, kurš — Staļins vai Tito — galu galā ir Dienvidslāvijas valdnieks. Staļins gandrīz nešaubīgi cerēja dabūt Tito zem sava papēža, tomēr tas nenotika. Strīda nozīme bija tāda, ka Dienvidslāvija tagad bija devusi

alternatīvu komunisma paveidu, jo, lai arī nebūdamā padomju blokā, tā joprojām bija komunistiska valsts. Lai novērstu šādas neatkarības atkārtēšanos citur, Staļins parūpējās, ka visi potenciālie «Tito» citās komunistu valstīs tika atstādināti no varas.

Berlīnes blokāde, 1948—1949

Divi pirmie pēckara gadi vācu tautai bija sevišķi grūti. Ļoti daudzi bēgļi un pārnākušie karagūstekņi bija bez mājām un bez darba, trūka pārtikas, degvielas un mājokļu, un attiecīgi cenas sakāpa milzīgi augstu, un plauka melnais tirgus. 1947. gada janvārī angļu un amerikāņu zonas tika saimnieciski apvienotas, un 1948. gada sākumā pievienojās arī franču zona, tā izveidojot vienu lielu saimniecisku vienību. Vienlaikus tika izveidotas demokrātiski vēlētas pašvaldības līdz pat zemju līmenim. 1948. gada februārī Londonā Savienotās Valstis, Lielbritānija, Francija un Beniluksa valstis¹ nolēma turpināt triju Rietumu zonu saimniecisko un politisko atveseļošanu un, tā kā no Krievijas puses piekrišanas nebija, — izstrādāt konstitūciju Rietumvācijai vienai pašai. 1948. gada jūnijā visās trijās Rietumu zonās ieviesa jaunu valūtu un atcēla cenu kontroli un produktu normēšanu, izņemot pirmās nepieciešamības preces. Sekoja strauja saimniecības uzlabošanās ar plašāku preču piedāvājumu un ražošanas pieaugumu. Arvien lielāka kļuva atšķirība starp pieaugušo dzīves līmeni Rietumvācijā un joprojām nabadzīgo Austrumvāciju, un jo sevišķi starp Berlīnes rietumzonām un apkārtējām teritorijām.

Šajā situācijā Krievijas atbilde bija dažādi ierobežojumi uz satiksmes ceļiem, kas savienoja Rietumberlīni un Rietumvāciju. 1948. gada martā jauni noteikumi paredzēja satiksmes inspekciju uz visiem šiem ceļiem. Pēc tam aizliedza pasažieru vilcienu kustību no Rietumberlīnes uz Rietumu zonām, un jūnijā krievi apturēja visu veidu satiksmi pa ceļiem un dzelzceļiem starp Rietumberlīni un Rietumvāciju. Tūlīt sekoja krīze. Rietumu lielvalstīm bija trīs alternatīvas rīcības iespējas, pirmkārt, varēja evakuēt Berlīni, tomēr tas tika noraidīts, jo, kā teica ASV spēku komandieris Vācijā: «Kad būs kritusi Berlīne, būs kārta

¹ Beļģija, Nīderlande un Luksemburga.

Rietumvācijai. Ja mēs gribam... paglābt Vāciju no komunisma, mēs nedrīkstam izkustēties no vietas.» Otrkārt, lai piekļūtu Berlīnei, varēja lietot spēku, bet tas tika noraidīts tāpēc, ka risks izraisīt īstu karu starp Krieviju un Rietumiem būtu pārāk liels. Treškārt, varēja saglabāt sakarus ar Rietumberlīni pa gaisa līniju, un tieši šī alternatīva tika pieņemta. Gandrīz vienpadsmit mēnešus Rietumberlīne tika apgadāta no gaisa — lieli daudzumi produktu tika piegādāti par milzīgām izmaksām. 1949. gada maijā krievi atcēla savu transporta kustības aizliegumu, un krīze izbeidzās.

Berlīnes blokādei un komunistu apvērsumam Čehoslovākijā bija trejādas sekas. Ātrāk tika izveidota Rietumvācijas valsts un kopēja Rietumu aizsardzības sistēma, un attiecības starp Krieviju un Rietumiem vēl vairāk pasliktinājās.

Ziemeļatlantijas Līguma Organizācija (NATO), 1949. gads

Pirmajos pēckara gados Rietumeiropas zemes, lai gan baudīja Savienoto Valstu draudzību, jutās apdraudētas. Krievija bija ļoti veiksmīgi uzspiedusi komunismu Austrumeiropai, un tās jaunākais iekarojums bija Čehoslovākija 1948. gadā. Krievija pārliecināti pareģoja komunisma uzvaru, un šo apgalvojumu padarīja iespaidīgu Krievijas armija ar 4 miljoniem karavīru. Vēl vairāk, Krievija paziņoja, ka prot izgatavot kodolieročus, un 1949. gada septembrī uzspridzināja savu pirmo atombumbu. Tad Berlīnes blokāde radīja saspilējumu. Rēķinādamās ar šo acīmredzamo draudu, Lielbritānija, Francija un Beniluksa valstis tikās Briselē 1948. gada martā un tur parakstīja līgumu, kas nodrošināja militāru, politisku un saimniecisku, un kulturālu sadarbību. Pēc tam visas piecas Briseles līguma valstis izveidoja kopīgu militāru štābu ar mītni Fontenblo, Parīzes tuvumā.

Tomēr bija skaidrs, ka Briseles pakts nav pietiekami stiprs, lai aizstāvētu Rietumeiropu, un ka jāiesaista Savienotās Valstis. Tāpēc 1948. gada laikā notika apspriešanās, un 1949. gada aprīlī tika parakstīts Ziemeļatlantijas līgums. Ziemeļatlantijas organizācijā (NATO — *North Atlantic Treaty Organisation*) sākotnēji bija divpadsmit valstis:

Savienotās Valstis, Lielbritānija, Francija, Beļģija, Holande, Luksemburga, Kanāda, Portugāle, Dānija, Islande, Itālija un Norvēģija. Grieķija un Turcija pievienojās 1952. gadā un Rietumvācija — 1955. gadā. Līguma galvenais punkts paredzēja: «..bruņots uzbrukums vienai vai vairākām dalībvalstīm ir uzskatāms par uzbrukumu visām šīm valstīm.» Dalībvalstis deleģēja savu aizsardzības spēku parvaldīšanu NATO Pavēlniecības organizācijai, kurā ietilpa Ziemeļatlantijas politiskā padome, štābu priekšnieku militārā komiteja un rūpīgi izstrādāta militārā komandējošā sistēma.

Pamazām tika izveidots NATO karaspēks, un tā virspavēlnieks Eiropā varēja rīkoties ar kādām 25 divīzijām. Salīdzinājumam: padomju blokam bija 240 divīzijas. Tādēļ NATO bija atkarīga no stratēģiskajiem kodolspēkiem, ko nodrošināja Savienotās Valstis un — daudz mazākā mērā — Lielbritānija. Savienoto Valstu iekļaušanās mierlaiku aliansē iezīmēja šās lielvalsts galīgu atkāpšanos no savas tradicionālās savrupības. Šo lielo pārmaiņu izraisīja ne tikai naidīgums pret komunismu, bet arī sapratne, ka, attīstoties tālās darbības bumbvedējiem un vēlāk arī starpkontinentālajām raķetēm, nākotnes karā Savienotās Valstis būtu priekšējā līnijā un ne vairs aizsargātas kā agrāk ar diviem okeāniem. NATO izveidošana tūlīt paasināja saspīlējumu, jo tagad notika atgriešanās pie spēka līdzsvara diplomātijas, kas nekad nav droša, jo pat salīdzinoši neliels starpgadījums starp divām pretējo pušu valstīm var izvērsties lielā karā. Šāds starpgadījums bija sākums Korejas karam 1950. gadā. Tas izauga par diezgan lielu karu, bet par laimi tika noturēts Korejas robežās.

Divu Vācijas valstu radīšana 1949. gadā

Berlīnes blokāde neatturēja trīs Rietumu lielvalstis no turpinājuma apvienot savas zonas Vācijā gan politiski, gan saimnieciski. 1948. gada sākumā tās nolēma izveidot Rietumvācijā federālu valdību. Vācieši un trīs okupētājvalstis izstrādāja jaunu konstitūciju («pamatlikumu») Vācijas Federatīvajai Republikai. Tā bija mazāk demokrātiska nekā Veimāras konstitūcija, un federālajai valdībai bija mazāka vara, jo federālajām zemēm tika piešķirtas ievērojamas tiesības. 1949. gada augustā notika pirmā bundestāga —

federālā parlamenta apakšnama — vēlēšanas, un Dr. Konrāds Adenauers kļuva par federālo kancleru.

Krievija uz šo Rietumu rīcību atbildēja 1949. gada oktobrī, izveidodama padomju zonā Vācijas Demokrātisko Republiku. Tagad Vācijas sadalīšana kļuva acīmredzama.

Vācijas apbruņošanās un Rietumeiropas apvienošanās

Rietumvācijas rašanās un joprojām vājais NATO karaspēka bruņojums līdzās komunistu stiprajiem spēkiem radīja uzskatu, ka Rietumvācijai jādod savs ieguldījums Eiropas aizsardzībā. Bet, ņemot vērā Vācijas vēsturi, radās pārliecība, ka Vācijas bruņošanās jātur stingrā kontrolē. Tā kā galīgo kontroli pār NATO spēkiem īstenoja nacionālās valdības, radās bažas, ka būtu pārāk liels risks uzņemt Vāciju par NATO tiešu dalībvalsti, jo tādējādi tiktu izveidots atsevišķs Vācijas karaspēks, ko pati Vācija pilnībā kontrolētu.

Tāpēc 1950. gadā franči ierosināja izveidot Eiropas aizsardzības savienību (EDC). Tā būtu virsnacionāla organizācija, līdzīgi kā Eiropas ogļu un tērauda apvienība (sk. 134. lpp.). Tās locekles dotu savus aizsardzības spēkus, lai integrētos Eiropas armijā (ar savu uniformu), kuru pilnīgi kontrolētu Eiropas padome (sk. 133. lpp.). Tādā veidā Vācijas armija nebūtu Vācijas kontrolē. Beniluksa valstis šo priekšlikumu atbalstīja. Bet Francija bija gatava pievienoties tikai reizē ar Lielbritāniju, jo tad Lielbritānija un Francija būtu stiprākas par Vāciju. Ja Lielbritānija nepievienosies, Vācija būs stiprāka par Franciju, it īpaši tādēļ, ka franču armijas lielākā daļa karo Indoķīnā. Tomēr Lielbritānija atteicās pievienoties triju apsvērumu dēļ: tā uzskatīja, ka cieši integrēta Eiropas armija nevar būt kaujasspējīga, ka Lielbritānijai jau tā ir lielas aizjūras saistības un ka tai jāizvairās no visa, kam sakars ar Eiropas federāciju. Ņemdamā vērā Lielbritānijas atteikumu, Francija 1954. gadā noraidīja Eiropas aizsardzības savienību (EDC).

Tad Lielbritānija ierosināja jaunu veidu, kā iesaistīt Vāciju Eiropas aizsardzības sistēmā. Briseles līgums (1948) bija kļuvis visumā nevajadzīgs kopš NATO izveidošanas

1949. gadā. Lielbritānija tagad ierosināja izveidot iespēju robežās integrētu Eropas armiju, ko vadītu nevis Eiropas padome, bet gan Briseles līguma organizācija, kuru varētu paplašināt, iekļaujot Rietumvāciju un Itāliju. Šis priekšlikums tika pieņemts, un septiņas valstis 1955. gadā parakstīja un ratificēja Rietumeiropas savienības līgumu.

Rietumeiropas savienības militārie spēki netika kontrolēti virsnacionāli, bet bija tik lielā mērā integrēti, ka nespēja efektīvi darboties kā atsevišķas vienības. Tie tagad veidoja NATO spēku daļu, un Rietumvācija, kas tagad bija ieguvusi suverēnas valsts statusu, kļuva NATO locekle. Līgumā bija arī prasība, lai Rietumvācija nemainītu savas robežas, lietojot spēku, un lai neražotu atomieročus vai tālās darbības nesējaķetes. Turklāt nelielo Zāras apgabalu, kas bija vācisks savā kultūrā un pakļauts Francijai kopš 1945. gada, bija paredzēts «europeizēt». Tomēr Zāras iedzīvotāji šo priekšlikumu noraidīja, un 1957. gadā Zāru iekļāva Vācijā.

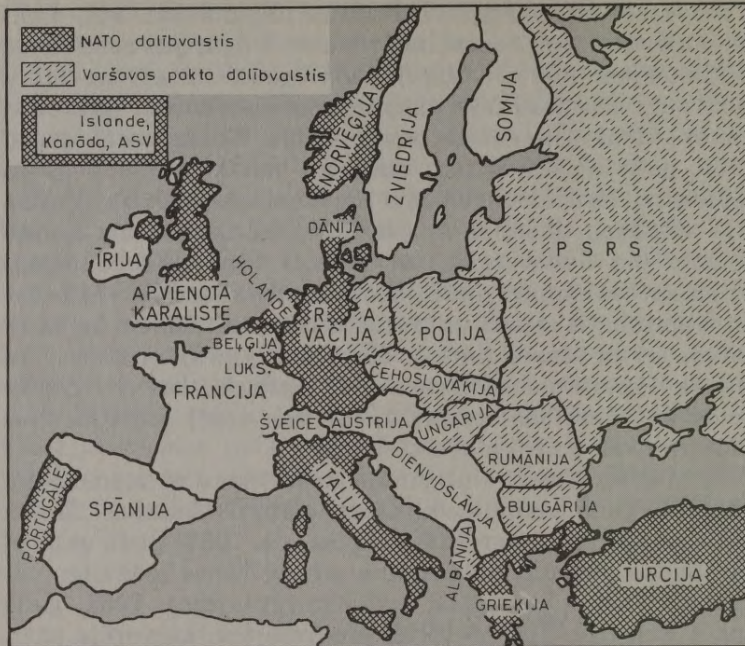
Aukstā kara atkusnis, 1953—1959

Attiecības starp Austrumiem un Rietumiem bija īpaši sliktas, kad 1953. gada martā Krievija paziņoja par Staļina nāvi. Jaunie Krievijas vadītāji — Maļenkovs un Hruščovs — vēlējās mazināt starptautisko saspīlējumu, un krievi izrādīja samiernieciskāku attieksmi pret pasaules politiku. 1953. gada jūlijā beidzot tika noslēgtas ieilgušās sarunas par karadarbības izbeigšanu Korejā, un 1954. gada sākumā lielvalstu ārlietu ministri tikās pirmo reizi pēc pieciem gadiem. 1954. gadā tika panākts Indoķīnas kara noregulējums Ženēvas konferencē (sk. 555. lpp.), un nākamajā gadā galotņu konferencē Ženēvā apsprieda galvenokārt Vācijas vienības un atbrūpošanās problēmas. 1955. gada maijā beidzot tika parakstīts miera līgums ar Austriju, kas nodrošināja šai zemei neitrālu statusu. Tajā pašā mēnesī Hruščovs apmeklēja Dienvidslāviju un tur publiski atbalstīja uzskatu, ka ikviena komunistiska valsts var izvēlēties pati savu ceļu uz sociālismu. Nebija pagājis vēl gads, kad 1956. gada februārī Hruščovs teica savu slaveno runu, kurā viņš ne tikai nosodīja Staļinu, bet arī pateica, ka ar Rietumiem ir iespējama mierīga līdzāspastāvēšana.

Anglijas un Francijas iebrukums Ēģiptē (sk. 341. lpp.) un Krievijas bargā izrēķināšanās ar Ungārijas sacelšanās dalībniekiem (sk. 97. lpp.) 1956. gada rudenī uz laiku pārtrauca starptautiskā saspilējuma atslābumu. Hruščovs tomēr turpināja runāt par mierīgu līdzāspastāvēšanu. 1959. gadā notika ārlietu ministru sanāksme Ženēvā, un septembrī Hruščovs viesojās Savienotajās Valstīs. Viņam bija vairākas tikšanās ar prezidentu Eizenhaueru Kempdeividā pie Getisbergas, un visumā viņš tika draudzīgi uzņemts. Nākamajā gadā padomju līderis sacīja: «Mūsdienų kapitālistiskajām un sociālistiskajām zemēm ir jāsadzīvo, lai novērstu karu.» Hruščovs joprojām ticēja, ka pienāks komunisma uzvara visā pasaulē, bet tas notiks nevis karadarbības rezultātā, bet gan tādēļ, ka Krievijas saimnieciskā politika būs vispārākā.

Pa to laiku Krievija turpināja izrādīt savu militāro spēku un 1953. gadā paziņoja, ka tai ir udeņraža bumbas. Tad tā sāka pastiprināti izstrādāt raķetes, un 1957. gada oktobrī pārsteidza pasauli, palaizdama pirmo Zemes mākslīgo pavadoņi. Tam sekoja plaši kodolizmēģinājumi. 1961. gada aprīlī Krievija bija jau tiktāl progresējusi, ka varēja paziņot, ka Gagarins ir kļuvis par pirmo cilvēku, kas kosmosā aplidojis zemeslodi. Turklāt Krievija vēl vairoja savu visiem redzamo spēku, 1955. gadā izveidodama Varšavas paktu. Tā bija atbilde uz Rietumvācijas uzņemšanu NATO un deva Krievijai likumīgas tiesības turēt karaspēku Austrumeiropā. Veids, kādā Krievija apspieda nemierus Austrumvācijā 1953. gadā un Ungārijā 1956. gadā, parādīja, ka tā nebija palaidusi vaļīgāk ciešos žņaugus, kuros tā turēja savus satelītus.

Tomēr bija divi jautājumi, kuri kavēja katru kaut cik ievērojamu saspilējuma mazināšanas mēģinājumu: Vācijas atkalapvienošānās un atbrūpošanās. Vācijas atkalapvienošānā bija divas problēmas: pirmkārt, kādā veidā to sasniegt, un, otrkārt, kuru pusi (vai vispār kādu) lai apvienotā Vācija atbalsta aukstajā karā? Pirmo problēmu nevarēja izlemēt, kamēr nebija atrisināta otrā. Vairākās šim tematam veltītās tikšanās reizēs Rietumi ierosināja atkalapvienošānu balstīt uz brīvām vēlēšanām starptautiskā pārraudzībā. Tas nozīmētu, ka 18 miljoni austrumvāciešu tiktu sapludināti ar 48 miljoniem rietumvāciešu un tātad komunisms tiktu likvidēts. To likumsakarīgi noraidīja Krievija un savukārt ierosināja, ka atkalapvienotajā Vācijā abām Vā-

Eiropas dalījums

cijas daļām jādod vienlīdzīgs statuss. Šo priekšlikumu Rietumi noraidīja.

Bija skaidrs, ka nepieciešams kompromisa risinājums. Krievija ierosināja, lai pēc Vācijas atkalapvienošanas tai piešķirtu tādu statusu, kāds bija Austrijai, kas 1955. gadā bija atkalapvienota un kļuvusi par neitrālu valsti. Rietumi uzskatīja, ka tad viņi zaudē vairāk nekā Krievija: 48 miljonus cilvēku pret 18 miljoniem un lielu teritoriju pret mazu teritoriju. Turklāt vēl NATO aizsardzības sistēma kļūtu daudz vājāka. Ženēvas konferencē 1955. gadā Īdens — Lielbritānijas premjerministrs — ierosināja izveidot daļēji demilitarizētu zonu Eiropas vidusdaļas dienvidos starp NATO un Varšavas pakta valstīm. Tas dotu iespēju Vācijas atkalapvienošanai un veicinātu atbrūņošanu. Pēc 1955. gada šo priekšlikumu dažādos variantos ir ierosinājuši arī citi (piemēram, Rapackis — Polijas ārlietu ministrs), bet tas nav ticis pieņemts. Tā Vācija joprojām bija sadalīta un līdz ar to bija potenciāls nestabilitātes avots centrālajā Eiropā.

Arvien ievērojamāka skaita iznīcinošu ieroču uzkrāšana abās pusēs aukstā kara laikā bija galvenais cēlonis savstarpējam saspīlējumam. Pēc 1953. gada abām pusēm piederēja ūdeņraža bumbas, un vienas šādas bumbas nodarītais posts būtu daudzkārt lielāks par to, ko nodarīja atombumba Hirosimai. Tālās darbības bumbvedēji un vēlāk arī starpkontinentālās raķetes nozīmēja, ka šie ieroči varēja tikt nogādāti jebkurā zemeslodes vietā. Pamazām kļuva skaidrs, ka pilna apjoma kodolkarš, kurā postījumus nodarītu gan sprādzieni, gan radioaktīvo vielu izplatīšanās, droši vien lidzinātos pasaules pašnāvībai.

Atbrūņošanās problēmas pamatā ir grūtības radīt savstarpējas uzticēšanās gaisotni, censties to uzturēt, izstrādājot tādu inspekcijas metodi, kas ļautu pārlicināties, vai katra puse pilda savus atbrūņošanās solījumus. Savienotās Valstis vēlējās starptautisku inspekciju, bet Krievija to noraidīja. 1955. gadā Eizenhauers Ženēvas konferencē izteica savu «atvērto debesu» priekšlikumu. Tas paredzēja katrai pusei atļauju lidot pāri otras puses teritorijai un fotografēt to, bet šī ideja neguva atbalstu. Krievija ierosināja izvietot inspektoros ostās, dzelzceļu mezglos un citos svarīgos komunikāciju centros, lai varētu ziņot par neparasti lielu karaspēka pārvietošanos. Tomēr šo priekšlikumu Rietumi noraidīja kā nederīgu. Īdena priekšlikums par daļēji demilitarizētu zonu Eiropas vidusdaļā jau tika minēts. Problēmu sarežģīja šāds fakts: divdesmitā gadsimta 50. gadu vidū Krievijai un Rietumiem bija aptuveni vienāds kodolieroču spēks, taču Krievija bija tālu priekšā Rietumiem parastā karaspēka bruņojuma ziņā.

1960.—1978. gads

Krīze Austrumu—Rietumu attiecībās, 1960—1962

1960. gada pavasarī tika gatavota galotņu konference, kurai bija jānotiek maijā Parīzē. Tomēr drīz sāka zust cerības par jebkādu pozitīvu iznākumu. Neko nedeļa ilgā konference par atbrūņošanos; franči sāka kodolizmēģinājumu sēriju, un Hruščovs apmeklēja Indoķīnu, tā parādīdams, ka krievi vēlas saglabāt savu ietekmi neitrālās

valstīs. Tad 1. maijā Krievija savā gaisa telpā notrieca amerikāņu izlūklidmašīnu U2. Eizenhauers atzinās, ka viņš ir zinājis par šiem lidojumiem pāri Krievijai, un Hruščovs sadusmojās. Divas nedēļas vēlāk Krievijas un Savienoto Valstu vadītāji kopā ar Makmilanu no Lielbritānijas un de Gollu no Francijas pulcējās Parīzē uz galotņu konferenci. Bet Hruščovs atteicās sākt konferenci, kamēr Eizenhauers nepiekritīs atcelt U2 lidojumus un atvainoties par tiem Krievijai. Eizenhauers atteicās, un Hruščovs pēc niknas scēnas atgriezās Maskavā un atcēla savu ielūgumu Eizenhaueram apciemot Krieviju.

Hruščova rīcības motivējums joprojām nav skaidrs: iespējams, ka viņš bija patiesi sašutis par ASV spiegošanu vai arī viņš vēlējās nomierināt tos Krievijas un Ķīnas pārstāvjus, kuri kritizēja viņa mierīgās līdzāsastāvēšanas politiku. Apvienoto Nāciju Asamblejā 1960. gada septembrī piedalījās gandrīz visas pasaules vadošās personas, tomēr neitrālo spēku mēģinājums sarīkot Eizenhauera un Hruščova tikšanos nevainagojās panākumiem. Krievija uzbruka gan ANO ģenerālsekretāram Hammaršeldam, gan pašai ANO, pieprasīdama tai vietā izveidot triju pārstāvniecību komiteju, kurā būtu pārstāvēti komunisti, Rietumvalstis un neitrālie spēki. Tādā veidā Apvienotās Nācijas kļūtu vēl mazāk ietekmīgas, nekā tās jau bija, un šo ideju neatbalstīja ne neitrāļi, ne arī Rietumi. ANO Asamblejas sēdēs Hruščovs veltīja daudz laika starpsaucieniem un citu runātāju pārtraukšanai un vienreiz runādams pat uzsita pa galdu ar kurpi.

1961. gada jūnijā Vīnē notika neveiksmīgas Hruščova sarunas ar ASV prezidentu Kenediju. Pēc diviem mēnešiem tika uzcelts Berlīnes mūris. Kopš kara beigām aptuveni trīs miljoni bēgļu no Austrumvācijas bija ieradušies Rietumberlīnē, un krievi tagad nolēma slēgt ceļu uz Rietumberlīni. Turklāt 1961. gada rudenī Padomju Savienība izdarīja vairākus ļoti lielas jaudas kodolizmēģinājumus.

1958. gadā Kubā nāca pie varas kreisais nacionālists Fidels Kastro. Virkne radikālu pasākumu lika viņa režīma pretiniekiem doties prom no Kubas uz ASV. 1961. gada aprīlī šie kubiešu bēgļi iebruka Kubā ar Kenedija valdības atklātu morālu atbalstu un tika pilnīgi sakauti Kočinosā līcī. Pēc tam Kastro pasludināja sevi par komunistu un saņēma ievērojamu militāru un saimniecisku palīdzību no komunistiskā bloka valstīm. 1962. gadā ASV atklāja un nofoto-

grafēja vairākas uzbrukumam paredzētu raķešu «zeme-zeme» bāzes Kubā. Šīs komunistu raķešu bāzes, atrazdamās tuvāk par 200 jūdžēm no Floridas krastiem, nopietni apdraudēja amerikāņu drošību. Tāpēc Kenedijs pavēlēja bloķēt jūrasceļus uz Kubu, lai apturētu visus kuģus, kas ved raķešu iekārtas, un piedraudēja, ka ASV iebruks Kubā, ja raķetes netiks aizvāktas. Vairākas dienas pēc kārtas pasaule šķita stāvam uz liela kodolkara sliekšņa. Bet Hruščovs atkāpās: viņš piekrita, ka raķetes tiek aizvāktas un bāzes demontētas, un amerikāņi bija ar mieru neiebrukt Kubā.

Saspilējuma atslābums, 1963—1968

Kubas krīze psiholoģiski stipri iespaidoja amerikāņu un krievu domāšanu. Radās sapratne, ka pasaule ir bijusi par mata tiesu no kodolkatastrofas un ka tas vairs nedrīkst atkārtoties. Krievijā tika atzīts, ka jebkurā nākamā karā briesmīgu postu piedzīvotu gan komunisti, gan nekomunisti visā pasaulē un ka mierīga līdzāspastāvēšana ir labāka alternatīva. Hruščovs paziņoja, ka Ļeņina uzskats par neizbēgamu karu imperiālistu un komunistu starpā un komunistu uzvaru ir novecojis, jo apstākļi ir mainījušies.

1963. gada jūnijā tika ierīkota tiešo sakaru līnija («hot-line») starp Balto namu Vašingtonā un Kremli Maskavā. Tā nodrošināja tiešus radiotelefoniskus sakarus starp abām galvaspilsētām, un tos varētu izmantot kritiskos gadījumos (piemēram, ja viena puse maldīgi domā, ka tai tiek uzbrukts, un ir gatava pretdarbībai). 1963. gada augustā Savienotās Valstis, Krievija un Lielbritānija parakstīja kodolizmēģinājumu daļējas aizliegšanas līgumu. Lai novērstu atmosfēras radioaktīvo piesārņošanu, šīs valstis vienojās neizmēģināt kodollādiņus virs zemes. Četrus gadus vēlāk tika parakstīts līgums, kas aizliedza kodolieroču novietošanu kosmosā, — 1968. gadā — līgums par kodolieroču neizplatīšanu. Tajā laikā kodolvalstis bija Savienotās Valstis, Krievija, Lielbritānija, Francija un Ķīna. Pirmās trīs no šīm valstīm apņēmās nenodot tālāk citām valstīm savas kodoltehnoloģijas. Beigās ap simt valstu parakstīja šo līgumu un tādējādi piekrita neizstrādāt kodolieročus. Neraugoties uz to, Indija kļuva par sesto kodolvalsti.

Nacionālisma pieaugums Eiropas austrumos un rietumos ievērojami vājināja gan Varšavas paktu, gan NATO.

Rumānija (sk. 98.—99. lpp.) vēlējās veidot neatkarīgu ārpolitiku, savukārt Francija prezidenta de Golla vadībā (sk. 107. lpp.) atsacījās no NATO militārajām saistībām un attīstīja sadarbību ar Austrumeiropu. Krievijas vadība turpināja mērenu politiku. Hruščovs atstāja amatu 1964. gadā, bet Brežņevs un Kosigins visumā turpināja Hruščova ārpolitiku. Viņi abi bija piesardzīgi un uzmanīgi, kaut arī konservatīvi un nemainīgi savā vispārīgajā attieksmē pret Rietumiem. Daudzi cilvēki tajā laikposmā bija pārliecināti, ka industriālā sabiedrība ir kļuvusi ļoti līdzīga Austrumos un Rietumos un galu galā saplūdis vienā kopībā.

Apgabali, kuros valdīja politisks saspīlējums, atradās galvenokārt ārpus Eiropas. Savienotās Valstis arvien vairāk iesaistījās Vjetnamas konfliktā (sk. 553.—562. lpp.). Savienotajām Valstīm un Ķīnai bija naidīgas attiecības, un tāpēc Krievija, kura pati naidojās ar savu komunistisko sāncensi, nevarēja atļauties izrādīt draudzīgas attiecības ar Savienotajām Valstīm. Arābu—Izraēlas konfliktā lielvalstis ieņēma pretējas nostājas. Savienotās Valstis politiski un militāri atbalstīja Izraēlu, savukārt Krievija atbalstīja arābus. Bija pastāvīgi draudi, ka šajā konfliktā var tikt ievilkta abas lielvalstis. Vēl viens nestabils un neprognozējams elements bija Ķīna ar savām kultūras revolūcijas konvulsijām (sk. 495.—497. lpp.).

Tādējādi saspīlējuma atslābums darbojās tukšgaitā. Bailes no sadursmēm Eiropā bija mazinājušās, bet saspīlējums auga citās vietās. Tāpēc nenotika nekāda atbrūošanās. 1967. gadā neveiksmīgi beidzās padomju-amerikāņu sarunas par to, ka abas puses nebūvēs pretballistisko raķešu aizsardzības sistēmas. Nākamajā gadā Amerika paziņoja, ka 1967. gadā Krievija ir divkāršojusi savus starpkontinentālo raķešu spēkus un ka tagad ir iestājies kodollīdzsvars, t. i., abām pusēm ir vienādas iespējas iznīcināt vienu otru.

1968.—1978. gads

1968. gadā Eiropa atkal bija rūpju lokā. Austrumvācija ierobežoja pieeju Rietumberlīnei, un Krievija rīkoja kampaņu pret neonacistu partijas atdzimšanu Rietumvācijā. Iepriekšējos piecus gadus Rietumi bija domājuši, ka tuvojās beigas Eiropas dalīšanai divās iekšēji vienotās un

savstarpēji naidīgās noietnēs. Šis uzskats saņēma asu triecienu 1968. gada augustā, kad krievi iebruka Čehoslovākijā. Rietumi neiejaucās, jo Savienotās Valstis uzskatīja, ka svarīgāk ir uzturēt labas attiecības ar Krieviju. Tomēr ar Krievijas iebrukumu tika ievests lielāks padomju karaspēks Eiropā, tādējādi izjaucot militāro līdzsvaru. Rietumi saprata arī to, ka NATO bija atkarīga no amerikāņu kodolspēka, kas varētu novērst vispārēju Krievijas uzbrukumu.

Tomēr šoks, ko Rietumu sabiedriskajai domai bija sagādājuši Čehoslovākijas notikumi, nebija ilgs. Nākamajos desmit gados valdīja vispārējs uzskats, ka Krievijai nav redzama pamata sākt karu, jo tā bija pārāk aizņemta ar savu Austrumeiropas impēriju un ar Ķīnas naidīgumu, lai vēl vēlētos paplašināt savu impēriju rietumu virzienā. Bet visvairāk izplatīts bija uzskats, ka neviena valsts, arī Krievija, neriskēs sākt kodolkaru. Tāpēc NATO varenība parastajā bruņojumā sāka atpalikt no Varšavas pakta, un militārais līdzsvars Eiropā nosvērās par labu Austrumiem: amerikāņu spēki samazinājās, krievu spēki pieauga. Līdz 1971. gadam Varšavas pakta valstis bija trīskāršojušas savu tanku skaitu salīdzinājumā ar NATO. Pagātnē Varšavas pakta bruņojuma skaitlisko pārsvaru bija atsvēris NATO bruņojuma kvalitatīvais pārkums. Bet 1977. gadā tā vairs nebija. Komunisti savu bruņojumu modernizēja straujāk, kā arī pieauga tā apmēri. Stratēģisko pētījumu institūta ziņojumā par 1977.—78. gadu teikts: «Vispārējā notikumu gaita ir tāda, ka militārais līdzsvars konsekventi novirzās par sliktu Rietumiem.»

Pa to laiku Austrumi un Rietumi bija pastāvīgā konfliktā trijos reģionos: Vidējos Austrumos; Vjetnamā — līdz kara izbeigšanai 1975. gadā; Āfrikā — gan dienvidos, gan austrumos. Pēc 1975. gada Savienotās Valstis reaģēja uz notikumiem Vjetnamā, izrādīdamas lielu nevēlēšanos turpmāk ielaisties līdzīgos konfliktos. Tomēr laikposms no 1969. gada līdz 1972. gadam iezīmējās ar Austrumu—Rietumu attiecību uzlabošanu. Kamēr Krievijas un Ķīnas attiecības pasliktinājās (sk. 511.—512. lpp.), Savienoto Valstu un Ķīnas attiecības uzlabojās (sk. 513. lpp.). Draudzība starp Krieviju un Ēģipti — vadošo arābu valsti — izbeidzās 1972. gadā. Francija un Rumānija turpināja neatkarīgu politiku. Lielākas pārmaiņas radīja Rietumvācijas kanclera Branta jaunā «*Ostpolitik*» (Austrumu politika) (sk. 118. lpp.). Tātad starptautiskajā politikā bija zināma kustība un pārmaiņas.

Taču milzīgos apjomos turpināja attīstīties masu iznīcināšanas ieroču ražošana. 1977. gadā pasaule iztērēja 200 000 miljonus angļu mārciņu saviem karaspēkiem visā pasaulē, t. i., katru dienu 550 miljoni mārciņu. Uz visas zemeslodes nepārtrauktā karadienestā atradās 20 miljoni vīriešu un sievieti. 1977. gadā «pasaules bruņoto spēku ricībā bija sprāgstvielas, kuru spēks bija ekvivalents 15 tonnām trinitrotoluola uz katru vīrieti, sievieti vai bērnu, kas dzīvo uz zemeslodes».¹ Divdesmitā gadsimta 70. gadu beigās Savienotās Valstis radīja neitronu bumbu — ieroci ar stiprāku starojumu —, kas nogalina dzīvas būtnes, bet nodara salīdzinoši nelielu materiālo postu. Neitronu bumba bija domāta kaujas laukumam, un tā mazinātu atšķirību starp kodolieročiem un parasto bruņojumu.

Nepārtrauktais bruņojuma pieaugums izraisīja jaunu nepieciešamību pēc tā ierobežošanas. 1969. gadā starp Krieviju un Savienotajām Valstīm sākās sarunas par stratēģiskā bruņojuma ierobežošanu. Sarunu mērķis bija stratēģiskā bruņojuma, t. i., tāla lidojuma lidmašīnu un raķešu abpusēja samazināšana. Stratēģi uzskatīja, ka karš nenotiek, pateicoties abpusējām bailēm: katra puse atturējās uzbrukt otrai, baidīdamās no pārāk lieliem postījumiem, ja upuris atriebsies. Tāpēc bija būtiski nepieciešams, lai pastāvētu bruņojuma paritāte. Jaunu ieroču vai aizsardzības sistēmu izstrāde varēja izmainīt līdzsvaru, piemēram, ražojot nesējraķeti ar vairākām kodolgalviņām, kas var tikt mērķētas katra uz savu mērķi; vai amerikāņu spārnotā raķete, kas lidojumā piemērojas zemes reljefam simt pēdu augstumā un tādējādi izvairās no ienaidnieka radaruztvērējiem; vai antibalistiskās raķetes, kas pārtver ienaidnieka raķetes un iznīcina tās kosmosā. Šādi jauninājumi varēja uz laiku izjaukt savstarpējās iebaidīšanas līdzsvaru.

Sarunas par stratēģiskā bruņojuma ierobežošanu izrādījās grūtas. Tomēr 1972. gadā Maskavā tika noslēgta pagaidu vienošanās. Tā ierobežoja aizsardzības un uzbrukuma raķešu skaitu abās pusēs. Vēl vienu vienošanos parakstīja Vladivostokā 1974. gadā. Tomēr puses neuzticējās viena otrai, tāpēc progress bija lēns. Vienošanās ātri novecoja tehnisko sasniegumu dēļ: piemēram, arvien grūtāk bija atšķirt taktiskos ieročus no stratēģiskajiem. Tas pats attiecas

¹ B. Hembry. *Let Civilisation Begin*, p. 1, United Nations Association of Great Britain and Northern Ireland, 1977.

arī uz sarunām par abpusēju karaspēka samazināšanu. Sarunas sākās 1973. gadā starp NATO un Varšavas paktu, un progress tajās bija nenozīmīgs divu iemeslu dēļ: pirmkārt, pārbaudīt patieso stāvokli bija problemātiski, un, otrkārt, Varšavas pakts, kuram bija lielāks karaspēks, gribēja, lai katra puse samazina savu karaspēku par vienādu vienību skaitu, turpretī Rietumi vēlējās, lai katra puse samazina to par vienādu procentu.

Laikā no 1972. gada līdz 1975. gadam pavisam 35 valstis, ieskaitot Savienotās Valstis un Krieviju, periodiski piedalījās sarunās par Eiropas drošību un sadarbību. Apspriesto jautājumu lokā ietilpa drošība Eiropā, sadarbība zinātnes un tehnoloģiju jomās, sadarbība humanitārajās jomās, jautājumi par cilvēku brīvāku pārvietošanos un informēšanu, kā arī par to, vai varētu mainīt pastāvošās valstu robežas. Neatmaidīgo sarunu mērķis bija mazināt saspīlējumu, un beidzot 1975. gadā tika parakstīta Helsinku vienošanās. Tā nosprauda ceļus Austrumu un Rietumu ekonomiskās un tehnoloģiskās sadarbības uzlabošanai, tā noraidīja spēka lietošanu vai draudēšanu ar spēku, kārtojot attiecības starp valstīm, un pasludināja, ka robežas drīkst mainīt vienīgi mierīgā ceļā. Vienošanās noteica arī, ka draudzīgas attiecības un sadarbība būs atkarīga no tā, vai valdības ievēros cilvēktiesības. Rietumu valstis tādejādi parādīja, ka tās uzskata: nākotnē saspīlējuma atslābums attiecībās ar Krieviju būs atkarīgs no cilvēktiesību ievērošanas Austrumeiropā. Nākamo divu gadu laikā tika gatavota atskaites konference, kurā būtu jāapkopo Helsinku vienošanās izpildījums dzīvē un jāapspriež jauni priekšlikumi. Belgradas konference notika no 1977. gada oktobra līdz 1978. gada martam, tomēr jauna vienošanās netika noslēgta.

Austrumeiropa kopš 1953. gada

1953.—1956. gads

Staļina nāve un cīņa par varu Padomju Savienības iekšienē pavājināja Maskavas kontroli pār tās satelītvalstīm. Austrumeiropas tautas bija neapmierinātas gan ar zemo dzīves līmeni, gan tāpēc, ka tās nevarēja paciest krievu virskundzību. 1953. gada 16. jūnijā sacēlās Austrumberlīnes strādnieki, un sekoja nemieri visā Austrumvācijā. Tika

dedzināti Staļina un Ulbrihta (fanātiskā komunistiskā vadoņa bez humora izjūtas) portreti, un strādnieki sagrāba rūpnīcu vadību. Nākamajā dienā Krievija pavēlēja armijai sacelšanos apspiest, un apspiešanas gaitā tika nogalināti un ievainoti daudzi simti cilvēku. Krievija pēc tam centās paaugstināt dzīves līmeni Austrumvācijā. Piemēram, izbeidzās reparāciju maksāšana un smagajā rūpniecībā ieguldīja mazāk līdzekļu.

Tajā pašā mēnesī līdzīgas sacelšanās, tikai mazākos apmēros, notika Čehoslovākijā. Ungārijā, kur saimniecība bija sabrukusi, jaunie Krievijas vadītāji nicinātā premjera Rakoši vietā iecēla Imri Naģu, kurš uzticējās maigākai ekonomiskai politikai un uzskatīja, ka nepieciešama lielāka gādība par dzīves līmeņa paaugstināšanu.

1955. gada maijā Hruščovs apmeklēja Belgradu un panāca vienošanos ar Tito par «atšķirīgām sociālisma attīstības formām». Nākamo divpadsmit mēnešu laikā Krievija lūdza, lai tās satelītvalstis atvainojas Dienvidslāvijai, un tika likvidēts «Kominforms» (sk. 81. lpp.), kas bija bieži uzbrucis Tito. 1956. gada februārī divdesmitajā partijas kongresā Hruščovs uzstājās ar savu slaveno runu, kurā viņš kritizēja Staļinu; tika parādīta Staļina bezspēcība viņa attieksmē pret Tito: «Es pakustināšu mazo pirkstiņu,» sacīja Staļins, «un Tito vairs nebūs. Viņš būs gāzts.» Ar Tito tas nenotika. Vienalga, cik daudz vai cik maz Staļins kustināja savu mazo pirkstiņu vai arī visu citu, ko viņš varēja kustināt, Tito netika gāzts. Tagad Krievija piedāvāja Dienvidslāvijai finansiālu un tehnisku palīdzību un Tito tika laipni uzņemts Maskavā.

Tas viss izraisīja lielu satraukumu satelītvalstīs. Visaugstāko pakāpi bija sasniegusi neapmierinātība ar dzīves līmeni un ar krievu balstītās drošības policijas varu, un tagad paši krievi kritizēja Staļinu — cilvēku, kurš bija uzspiedis Austrumeiropai komunismu. Turklāt tagad krievi vēl palīdzēja Tito — tam austrumeiropietim, kurš bija uzdrošinājies nostāties pret Krieviju. 1956. gada vasarā un rudenī sarūgtinājums izvirda atklātos nemieros Polijā un Ungārijā.

Polijas sacelšanās 1956. gadā

Pēc Hruščova runas par Staļinu Polijā pieauga pretestība Staļina komunistiskajiem vietvalžiem un strādnieki sāka

pieprasīt augstākas algas un labākus darba un dzīves apstākļus. Jūnijā notika plaši streiki un demonstrācijas. Drīz tika atjaunota kārtība, tomēr demonstrācijas un kritizēšana turpinājās. Komunisti paši bija sašķēlušies: vieni vēlējās turpināt ortodoksālo staļinisko līniju, otri gribēja izstrādāt patstāvīgu Polijas komunisma variantu. Otro vadonis bija Gomulka. Oktobrī Varšavā ieradās Hruščovs un citi Krievijas vadītāji, un neatlaidīgas poļu pretošanās rezultātā tika panākta vienošanās, ka Polija joprojām būs komunistiska valsts un pievienosies Krievijas ārpolitikai, tomēr drīkstēs pati veidot savu iekšpolitiku, kā vien vēlēties. To bija lielā mērā panācis Gomulka — lojāls komunistu un lojāls polis —, kurš kļuva par Polijas komunistiskās partijas pirmo sekretāru.

Ungārijas sacelšanās 1956. gadā

Rakoši, kuru atstādināja no premjera amata 1953. gadā, bija turpinājis vadīt komunistisko partiju un pēc diviem gadiem panāca premjera Naģa atcelšanu. Naģis bija vājš līderis un nesaņēma pietiekamu atbalstu ne no paša valdības, ne no krieviem. Nākamo divpadsmit mēnešu laikā Ungārija atgriezās pie tradicionālās staļiniskās saimnieciskās politikas, un brieda neapmierinātība. Rakstnieki un citi intelektuāļi vadīja pretošanos režīmam, pieprasīdami Rakoši atkāpšanos un preses brīvību. Lai gan 1956. gada jūlijā krievi atcēla Rakoši, tomēr pretošanās nenorima.

Beidzot 23. oktobrī Budapeštā sākās sacelšanās. Tā sākās kā miermīlīga demonstrācija, ko bija noorganizējuši daži intelektuāļi, bet nākamo divdesmit četru stundu laikā tā izvērtās par tautas sacelšanos pret svešu apspiedēju un pret šī apspiedēja pakalpiņiem ungāriem. Tika izdalīti ieroči, ieņemts radionams un sadauzīta milzīga Staļina statuļa. 26. oktobrī krievi piekrita, ka Imre Naģis atkal kļūst par premjeru. Nedaudzās dienās Naģis ieviesa daudzpartiju sistēmu, izveidoja koalīcijas valdību, atbrīvoja kardinālu Minčencī (*Mindszanty*), kurš bija apcietinājumā kopš 1948. gada par savu bezkompromisa attieksmi pret komunismu, un pēc tam nolēma izvest Ungāriju no Varšavas pakta un pasludināt tās neitralitāti.

To vairs nespēja paciest ne krievi, ne arī daudzi ungāru komunisti. Maskava bija sagatavojusies pieņemt Polijas

revolūciju, tāpēc ka tur saglabājās komunistu vadības kontrole, toties Ungārijas revolūcija sāka kļūt nekomunistiska. Ceturtajā novembrī Ungārijā tika ievests milzīgs daudzums Krievijas armijas, un dažās dienās sacelšanos apspieda. Trīs tūkstoši cilvēku bija nonāvēti un daudzas ēkas sagrautas.

Krievijai bija jāiejaucas, ja tā gribēja saglabāt savu ietekmi Austrumeiropā. Ungārijas sacelšanās notika vienā laikā ar Anglijas, Francijas un Izraēlas uzbrukumu Ēģiptei. Tomēr, ja arī Rietumu valstis nebūtu aizņemtās Suecā, tik un tā tās nekādā gadījumā nebūtu iejaukušās Ungārijas notikumos. Savukārt Krievija, iespējams, tieši neiesaistījās Suecas lietā Ungārijas notikumu dēļ.

Pēc tam jaunais Krievijas ieliktenis Kādārs atjaunoja kārtību. 1958. gadā Naģis tika sodīts ar nāvi, slepenpolicijas vara tika krasi samazināta, un turpmāk bija lielāka brīvība un uzlabojās dzīves līmenis. To pašu piedzīvoja arī citas satelītvalstis.

1956.—1968. gads

Divpadsmit gados pēc 1956. gada Krievijas stingrā valdīšana Austrumeiropā kļuva vājāka. 1961. gadā atklātībā parādījās Ķīnas un Padomju Savienības nesaskaņas, un abas puses sāka meklēt sev atbalstu. Tā radās iespēja satelītvalstīm panākt daudz lielāku neatkarību no Krievijas. Vienīgā Austrumeiropas valsts, kas atklāti atbalstīja Ķīnu, bija sīkā Albānija, kur kopš 1945. gada valdīja Envers Hodža. Pārējās valstis, kurām sagādāja atvieglojumu Padomijas raizes par savām austrumu robežām, atbalstīja Krieviju, cerēdamas kā atalgojumu saņemt lielāku nacionālo brīvību.

1949. gadā bija nodibināta SEPP — Savstarpējās Ekonomiskās Palīdzības Padome (sk. 81. lpp.). 1962. gadā Hruščovs mēģināja to izmantot kā līdzekli, lai uzspiestu Austrumeiropas valstīm ekonomisku integrēšanos, pamatojot to ar domu, ka katrai valstij, izņemot PSRS, jāspecializējas noteiktās ražošanas nozarēs. Tā, piemēram, Rumānija būs izejmateriālu avots, bet Čehoslovākija vairāk attīstīs smago rūpniecību. Šāds spiediens sastapa pretestību, it īpaši no Rumānijas puses, kura vēlējās attīstīt harmoniskāku saimniecību savas pašas tautas interesēs. Rumānija paziņoja,

ka SEPP var koordinēt, nevis integrēt valstu saimniecības. Un tā Rumānija 60. gados sāka izvērstu industrializāciju. Tajā pašā laikā tās nostāja vairākos jautājumos bija izaicinoša attiecībā pret Padomju Savienību. Tika īstenoti pretkrieviski pasākumi — piemēram, krievu valoda vairs nebija obligāta skolās, un pieauga neitralitāte ārpolitikā. Kaut būdama Varšavas pakta dalībniece, Rumānija tomēr atteicās turēt krievu karaspēku savā zemē un arvien draudzīgāk izturējās gan pret Ķīnu, gan Rietumu lielvalstīm. Saimnieciski un tirdznieciski līgumi tika noslēgti ar Rietumvāciju, Franciju, Lielbritāniju un Dienvidslāviju.

Citas Austrumeiropas valstis sekoja Rumānijas piemēram, tomēr ne tik demonstratīvi. Stingri centralizētas saimnieciskās plānošanas vietā nāca daudz brīvāka decentralizēta sistēma. Vairāk uzmanības pievērsa tirgus virzītiem spēkiem, peļņas motivācijai un individuālai uzņēmībai. Tautas neapmierinātību likvidēja, vairojot patēriņa preces. 1968. gadā Ungārija izdarīja saimnieciskas reformas, kas kļuva pazīstamas kā «Jaunais ekonomiskais mehānisms». Vadītājiem deva lielāku brīvību un ieteica vairojot peļņu, nevis tikai izpildīt ražošanas plānus. Ungārijā joprojām valdīja Kādārs, un viņš kļuva par populāru tautas vadoni. Sešdesmitajos gados, pateicoties Kādāra prasmīgajai un labvēlīgajai diktatūrai, ievērojami vairojās ikviena cilvēka labklājība.

Tomēr visās šajās valstīs atslābums skāra tikai saimniecības un kultūras jomas. Militārā un politiskā ziņā pārmaiņu nebija. Krievija tikai tāpēc pacieta Rumānijas neatkarīgo ārpolitiku, ka nekas neliecināja par iekšpolitisku demokrātiju. Čehoslovākijā 1968. gadā bija pavisam citāda situācija.

Čehoslovākija 1968. gadā¹

1953. gadā Novotnijs kļuva par komunistiskās partijas sekretāru un 1957. gadā par Čehoslovākijas prezidentu. Līdz 60. gadu sākumam viņš bija valdījis kā tipisks staļiniskais diktators, piekropdams stingri centralizētu uzraudzību un pulcēšanās, runas un pārvietošanās aizliegumu. 60. gados augs tautas neapmierinātība. Kādreiz Čehoslovākija bija

¹ Čehoslovākijas galvaspilsētā Prāgā risinājušās trīs lielas 20. gadsimta krīzes (1939., 1948. un 1968. gadā), un katra no tām ir bijusi pagrieziena punkts Eiropas vēsturē.

visattīstītākā komunistiskā valsts, bet tagad saimniecībā neveicās un progresīvie ekonomisti cieta no neizdarīguma un politiskas iejaukšanās ekonomikā. Turklāt bija akūts dzīvokļu trūkums un pilnīgs haoss transportā. Ietekmīga intelektuāļu grupa bija neapmierināta ar mēģinājumiem ierobežot tās runas brīvību, un tauta vēlējās, lai reiz beigtos valdības negodīgums, juceklība, neprasmīgā plānošana un citādi domājošo apklusināšana. 1967. gadā padziļinājās opozīcija pret valdības politiku. Kad policija bija nežēlīgi apspiedusi studentu demonstrācijas Prāgā, protesta kustība guva arvien plašāku atbalstu. Šis protests norisēja vienlaicīgi ar krīzi partijas vadībā. Progresīvajiem, kuri bija opozīcijā Novotnija frakcijai, bija neliels pārsvars centrālkomitejā. Notikumi tuvojās kulminācijai, kad 1968. gada janvārī Novotnija un konservatīvo vietā stājās Dubčeks un progresīvie.

Notikumi risinājās arvien straujāk laikā, kas pazīstams ar nosaukumu «Prāgas pavasaris». Visa valsts pārvaldes sistēma Čehoslovākijā tika pakļauta atklātai un vaļsirdīgai analīzei. Pirmoreiz komunistisko režīmu vēsturē tika likvidēta cenzūra. Jaunie vadītāji ar plašu tautas atbalstu centās ieviest demokrātiju un brīvību sabiedriskajā dzīvē. Bija paredzēts atdzīvināt Tautas sapulci, kas ilgi bija pastāvējusi tikai formāli, un piešķirt tai reālu varu un pienākumus. Tika apspriesta doma par opozīcijas partijām. Pamazām tika nojaukts iekšējās drošības aparāts. Martā atkāpās Novotnijs, un par prezidentu kļuva Svoboda. Komunistu partijas vadītājs Dubčeks, premjerministrs Černiks un prezidents Svoboda bija ieviesuši šo negaidīto diskusijas brīvību. Viņi baudīja ievērojamu tautas atbalstu.

No sākuma krievi un it īpaši Austrumvācijas un Polijas vadītāji ar bažām vēroja šādu iekšpolitisku liberalizāciju. Dubčeks daudzkārt uzsvēra, ka Čehoslovākijai nav nodoma izstāties no Varšavas pakta vai no SEPP un ka reformatori vēlas ne vairāk kā politisku brīvību un saimniecisku veiksmi. Tomēr Brežņevs uzskatīja, ka šāda liberalizējoša programma dos «reakcionāriem» brīvību tagadnē un varu nākotnē. Komunistu nometne varēja zaudēt Čehoslovākiju. Turklāt šī politiskās brīvības sērga aizsniegs arī citas satelītvalstis, un Krievijas vara pār Austrumeiropu sabruks. Tāpēc izdarīja spiedienu uz Čehoslovākijas valdību, lai reformas pagrieztu atpakaļ. Maijā krievu karaspēks Polijā pārvietojās Čehoslovākijas robežu tuvumā. Jūnijā

un jūlijā Čehoslovākijā notika Varšavas pakta mācības. Vienlaikus tika pastiprināta propagandas kampaņa pret Čehoslovākijas reformu politiku. Jūlija vidū Varšavā sanāca Krievijas, Austrumvācijas, Polijas, Ungārijas un Bulgārijas vadītāji un izvirzīja Dubčekam draudpilnu prasību pakļauties. Jūlija beigās Čehoslovākijas un Krievijas vadītāji satikās Černas ciematā Čehoslovākijā pie Krievijas robežas. Augusta sākumā to pašu valstu vadītāji, kas bija sanākušas Varšavā, vēlreiz tikās Bratislavā — Čehoslovākijas dienvidos. Bratislavas tikšanās bija sekmīga. Dubčeks piekrita paturēt Čehoslovākiju komunistu nometnē, bet Brežņevs atzina Čehoslovākijas valdības tiesības īstenot patstāvīgu iekšējo politiku. Konflikta briesmas šķita mazinājušās. Augusta vidū Dienvidslāvijas prezidents Tito un Rumānijas prezidents Čaušesku ieradās vizītē un sniedza savu atbalstu Dubčekam.

Bet Krievijas bailes saglabājās. 21. augustā krievu armija milzīgā skaitā iebruka Čehoslovākijā. Dubčeku un Černiku arestēja un aizveda uz Maskavu. Padomju okupācijas karaspēkā bija pusmiljons vīru, un Čehoslovākijas tautas pasīvā pretošanās pamazām pārgāja aktīvās apšaudēs un sabotāžā. Šādā situācijā prezidents Svoboda devās uz Maskavu. Visi trīs vadītāji atgriezās Prāgā 28. augustā, pieņēmuši padomju ultimātu: Krievijas karaspēks paliks Čehoslovākijā uz nenoteiktu laiku, tiks atjaunota cenzūra un aizliegti veidot jaunos politiskus grupējumus. Visā zemē faktiski valdīja krievi, lai gan Čehoslovākijas Nacionālā Sapulce nosodīja padomju okupāciju kā nelikumīgu. Krievijas rīcību nosodīja Rietumu lielvalstis, kā arī Ķīna, Albānija un Dienvidslāvija. Rumānija paziņoja, ka ir notikusi «sociālistiskas valsts nacionālās suverenitātes rupja un skandaloza pārkāpšana». Padomju valdība aizstāvēja savu rīcību ar Rietumu lielvalstīs tā dēvēto Brežņeva doktrīnu, t. i., visām komunistiskajām valstīm kopumā ir tiesības iebrukt katras atsevišķas komunistiskās valsts teritorijā, ja tai draud briesmas pārvērsties no komunistiskas zemes par kapitālistisku.

Iebrukumam Čehoslovākijā bija svarīgas politiskas sekas (sk. 93. lpp.), bet Austrumeiropā tas atjaunoja Krievijas kontroli un skaidri parādīja Krievijas neiecietīgo attieksmi pret tautu nacionālas neatkarības un brīvības centieniem. Kas attiecās uz Čehoslovākiju, tad tur tika pakāpeniski atjaunota iepriekšējā valdīšanas forma. 1969. gadā

Dubčeka vietā iecēla Husaku, liberālās reformas apturēja, un atkal tika uzspiesta partijas kontrole Kremļa noteiktajās līnijās. Septiņdesmito gadu sākumā tīrīšana skāra visus, kuri bija saistīti ar 1968. gada pārmaiņām.¹

Polija 1970. gadā

No 1956. gada līdz 1970. gadam Polijā valdīja Gomulka. Ap 60. gadu vidu viņa rīcība kļuva arvien neelastīgāka un viņš arvien vairāk zaudēja saskari ar īstenību. Šajos gados rūpniecība, kas gandrīz visa bija nacionalizēta, strauji izauga un vairums lieko laucinieku devās uz jaunajām rūpniecības pilsētām. Lauksaimniecībai bija nepieciešama modernizācija, bet 85 procenti zemes bija privāto zemnieku rokās un ražošanu nevarēja kontrolēt. Vēl bija arī divi neražas gadi, un rezultātā 1970. gadā pietrūka pārtikas. Nedēļu pirms Ziemassvētkiem valdība paziņoja par lielu pārtikas un kurināmā cenu paaugstinājumu. Sākās protesti un demonstrācijas, milicija reaģēja par daudz krasi, un aptuveni 300 cilvēku tika nogalināti. Pēc šīs krīzes Gomulka bija spiests atkāpties. 1970. gada decembrī viņa vietā nāca Gereks, kurš nebija draugos ar liberālo demokrātiju un bija lojāls pret padomju aliansi, bet bija enerģisks, praktisks un noteikts tehnokrāts.

1968.—1977. gads

Trijos gados pēc 1968. gada padomju politika tiecās uz stingrāku kontroli Austrumeiropā un ciešāku saimniecisku integrāciju starp valstīm. Tajā pašā laikā lielāku prioritāti piešķīra patēriņa precēm, dzīvokļu celtniecībai, reālajām algām un izešanai Rietumu tirgū. Kanclera Branta *Ostpolitik* (sk. 117.—118. lpp.) un attiecību uzlabošanās starp Rietumvāciju un Krieviju rosināja liberalizāciju, vismaz saimnieciskajās lietās. 1971.—1975. gads bija salīdzinoši

¹ Civilizētas tautas, kas, atrazdamās blakus varenim kaimiņiem, ir novārdzinātas un nokļuvušas apdraudētā stāvoklī, bieži pievēršas pašapcepei un ironijai. Čehu rakstnieka Jaroslava Hašeka, miruša 1923. gadā, romāns «Krietnā kareivja Šveika dēkas Pasaules karā» atspoguļo viena atsevišķa kareivja izrunāšanos, klusējoši aizvainojošu izturēšanos un atsašanās pilnu dzīvi milzīga pārspeka priekšā.

mierīgs laikposms. Austrumeiropa saņēma ievērojamus Rietumu ieguldījumus, pieauga ienākumi, un 1973.—1974. gada naftas krīzes laikā, kad Rietumi pārdzīvoja inflāciju un saimniecisku lejupslīdi, Austrumos cenas palika stabilas, jo padomju nafta joprojām bija lēta.

Pēc 1975. gada komunistiskie režīmi tomēr sāka izjust zināmas grūtības. Padomju naftas cenas cēlās reizē ar svarīgu Rietumu importa preču cenām. Eksports uz Rietumeiropu samazinājās sakarā ar Rietumu saimniecības sarukumu. Šīs saimnieciskās grūtības nāca vienlaikus ar politisko cerību sabrukšanu. Helsinku konference (sk. 95. lpp.) bija vairojusi cerības uz liberalizāciju, kas nebija attaisnojušās. Katrā zemē bija atšķirīgi apstākļi. Austrumvācijā 1971. gadā Ulbrihta vietā par partijas vadoni kļuva Honekers. Tika veicināta tirdzniecība ar Rietumvāciju, un valstī veidojās daudz maz atzīstama labklājība. Tāpat arī Ungārijā sekmīgi darbojās Kádára valdība. Politiskā opozīcija bija aizliegta, un ārpolitika bija pilnīgi lojāla Krievijai. Par to Ungārijai bija atļauts veidot pašai savu komunisma paveidu, kurā svarīgs faktors ir peļņas motīvs. Turpretī Gereka režīmam Polijā, kaut sākumā veicās, bija jāstopas ar atkārtotiem nemieriem, ko izraisīja nepieciešamā cenu paaugstināšana. Rumānijā bija viszemākais dzīves līmenis no visām SEPP valstīm. Straujas industrializācijas politikas sekas bija garas darba stundas, slikti dzīvokļu apstākļi, pārtikas preču trūkums, jo tikai tā varēja iegūt nepieciešamo kapitālu no lauksaimnieciski atpalikušas zemes.

Francija

Viši režīms, 1940—1944

«Mēmā apjukumā»¹ 1940. gada jūnijā pienāca Trešās republikas gals. Vāciešu neokupēto Francijas daļu, kas bija Francijas valdījumā, no Viši kūrorta pārvaldīja 84 gadus vecais Petēns — Verdenas aizstāvēšanas varonis. Petēns bija godprātīgs un cēlsirdīgs vīrs ar izteikti labējiem uzskatiem un ne sevišķi spējīgs, tomēr viņš vismaz nodrošināja valdību Francijai kritiskā laikā un palīdzēja atkal uzlabot

¹ A. Cobban. History of Modern France, Vol. 3., 1871—1962.

franču noskaņojumu. Viņa valdībā bija tādi, kuri vēlējās saglabāt neitralitāti visu kara laiku, un tādi, kuri gribēja pilnīgu sadarbošanos ar vāciešiem. Otro grupējumu vadīja Lavāls — kādā radoraidījumā 1942. gadā viņš sacīja, ka vēlas Vācijas uzvaru. Tomēr 1942. gada novembrī Viši Franciju okupēja vācieši — pēc amerikāņu iebrukuma Ziemeļāfrikā. Viši turpināja darboties kā ielikteņu režīms līdz atbrīvošanai 1944. gada augustā.

Pa to laiku ap ģenerāli Šarlu de Gollu veidojās arvien stiprāka franču opozīcija pret Vāciju. Dzimis 1890. gadā, viņš bija karois Pirmajā pasaules karā un 30. gados bija viens no nedaudzajiem franču virsniekiem, kas izprata, kādas priekšrocības uzbrukumā ir kustīgumam. Tieši pirms pirmiera viņš aizlidoja uz Londonu un runāja no «BBC» raidstacijas: «Es, ģenerālis de Golls, būdams tagad Londonā, aicinu visus franču karavīrus un vīrus, kuri šobrīd atrodas uz britu zemes..., sazināties ar mani.» Reakcija gan bija ļoti vāja, un lepnā de Golla attiecības ar Lielbritānijas valdību nebija vieglas. Tomēr pamazām viņa kā Francijas galvenā pārstāvja pozīcija guva atzišanu. Pēc Ziemeļāfrikas atbrīvošanas 1943. gadā de Golls izveidoja Francijas Nacionālās atbrīvošanās komiteju. Viņam bija cieši sakari ar makijiem — tā sauca Francijas atbrīvošanās kustību —, un, kad 1944. gada augustā vācu okupācija Francijā tika izbeigta, franču tauta sirsnīgi sveica de Gollu.

De Golla valdība, 1944—1946

De Golla pirmais darbs bija izveidot administrāciju sabiedroto pozīciju aizmugurē, un to viņš paveica ātri un prasmīgi. Septembrī viņš sastādīja savu kabinetu un izveidoja neatkarīgu valdību. Tā nodrošināja pārtikas piegādi un uzturēja likumību un kārtību, kaut gan pastāv varbūtība, ka tūlīt pēc atbrīvošanas tikuši nolinčoti ap 30 000 kolaboracionistu¹. Lai gan de Golls netika uzaicināts piedalīties Jaltas un Potsdamas konferencēs, viņš iestājās par Francijas līdztiesību ar pārējām trim lielvalstīm, un Francijai tika piešķirta pārvaldīšanā viena Vācijas zona.

Ar lielu balsu vairākumu franču tauta nolēma neturpināt

¹ Petēns un Lavāls tika tiesāti pēc kara. Petēnam piesprieda mūža ieslodzījumu un Lavālu sodīja ar nāvi.

savu Trešo republiku, un 1945. gada oktobrī tika ievēlēta Satversmes sapulce, kurai bija jāpieņem konstitūcija Ceturtajai republikai. Vēlēšanās apmēram 150 vietas ieguva katra no trim galvenajām partijām — komunisti, sociālisti un jaunā progresīvā katoļu partija, saukta MRP (citās valstīs — kristīgie demokrāti). De Golls, kurš tagad kļuva par demokrātiskas valdības galvu, izveidoja kreiso spēku koalīciju. Tomēr 1946. gada janvārī viņš atkāpās no amata. Viņam bija grūti sastrādāties ar politiķiem un it īpaši ar komunistiem, un Satversmes sapulce bija noraidījusi viņa viedokli, ka jaunajā konstitūcijā jāparedz prezidentam daudz lielāka vara.

Ceturtā republika, 1946—1958

Ceturtās republikas konstitūcija tika pieņemta 1946. gada oktobrī. Vēlēšanās to atbalstīja 9,3 miljoni, pret bija 8,1 miljons un atturējās 8,5 miljoni vēlētāju. Tātad tikai kādi 36 procenti iedzīvotāju izrādīja atbalstu konstitūcijai, kas bija līdzīga Trešās republikas pamatlikumam. Prezidenta vara tāpat bija vāja un Satversmes sapulce tāpat stipra. Tāpat kā Trešajā republikā, Satversmes sapulcē bija vairākas partijas, un rezultātā izveidojās koalīcijas valdība. Divpadsmit gadu laikā no de Golla atkāpšanās līdz Ceturtās republikas sabrukumam bija pavisam četrpadsmit premjerministri. Iznākumā bija tāda valdība, kas bieži nespēja pieņemt lēmumus un dažbrīd bija paralizēta.

No 1946. gada janvāra līdz 1947. gada maijam koalīcijas valdību veidoja komunisti, sociālisti un MRP. Tomēr aukstā kara izvēršanās kopā ar virkni asu rūpniecisku strīdu noveda pie tā, ka komunisti tika aizraidīti un vēlāk darbojās pret visām turpmākajām valdībām. 1947. gadā de Golls nodibināja Franču tautas apvienību (RPF, *Rally of the French People*) — labēja virziena kustību, kas tiecās uz stingru izpildvaru. 1951. gada vēlēšanās RPF ieguva 21 procentu balsu. Turpmāk, sākot ar 1947. gadu, tā laikposma centriskās partijas, kas veidoja visas valdības, sastapās ar spēcīgu kreiso un labējo partiju izaicinājumu.

Valdību nestabilitātes sekas var būt pārspīlētas. Krita premjerministri, bet citi ministri palika, un prasmīgais valsts dienests nodrošināja valsts vadīšanas nepārtrauktību. Tomēr 1957. gadā piecas nedēļas pagāja bez valdības,

un 1958. gada aprīlī valdības nebija četras nedēļas. Šāds stāvoklis bija bīstams.

Būdamā politiski vāja, Ceturtā republika guva ievērojamā sekmes saimnieciskā ziņā. 1946. gadā Žans Monē izvirzīja savu plānu rūpniecības modernizēšanai. Tajā galvenais bija tērauda ieguve, cementa ražošana, transporta attīstīšana un degvielas ieguve. Ar pašmāju investīcijām, Māršala palīdzības plānu un Francijas līdzdalību Eiropas ogļu un tērauda apvienībā rūpnieciskā ražošana laikā no 1947. gada līdz 1958. gadam divkāršojās. Divas lielākās saimnieciskās problēmas bija inflācija un lauksaimniecības ražojumu noieta tirgi.

Notikumi Alžīrijā (sk. 359. lpp.) tuvināja Ceturtās republikas beigas. 1958. gada maijā Francijas armija un eiropieši Alžīrijā sacēlās pret premjerministru, kurš, kā izrādījās, atbalstīja sarunas ar alžīriešu nemierniekiem. Pēc divu nedēļu «neizšķirta», kura laikā ne franču armija Alžīrijā, ne Francijas valdība Parīzē nespēja viena otru iespaidot, prezidents Kotī iecēla ģenerāli de Gollu par premjerministru. De Gollu, kurš dzīvoja savās lauku mājās daļējā nošķirtībā, Sapulce apstiprināja jūnijā un piešķīra viņam vienpersoniskas lemtiesības uz 6 mēnešiem. Tad de Gollu sastādīja jaunu konstitūciju, ko referendumā atbalstīja liels vairākums, un 1958. gada decembrī viņš tika ievēlēts par Piektās republikas prezidentu.

Piektā republika, 1958—1978

Prezidents de Gollu, 1958—1969. Jaunā Francijas konstitūcija nodrošināja prezidenta valdīšanu pēc amerikāņu parauga. Sākumā tika paredzēts, ka prezidentu ievēlēs uz septiņiem gadiem vēlēšanu kolēģija, tomēr vēlāk šo kārtību mainīja, un kopš 1962. gada prezidentu ievēlēs vispārējās tiesās vēlēšanās. Darbojas Nacionālā Sapulce un Senāts, un abiem jāpiekrīt ierosinātajiem likumiem, iekams tie tiek pieņemti. Tomēr izpildvara ir daudz stiprāka nekā Ceturtās republikas laikā. Prezidents izvēlas premjerministru, un valdības ministri nav parlamentā. Turklāt prezidents drīkst atlaist Sapulci un noteiktos apstākļos drīkst pārņemt visu varu.

Ģenerāli de Gollu ievēlēja par prezidentu vēlreiz 1965. gadā, kad viņš ieguva 54 procentus balsu. Nācis pie varas, viņš izveidoja jaunu politisku partiju — gollistu

partiju, kurai bija liels vairākums 1958. un 1962. gada vēlēšanās. Gollisti tik tikko spēja noturēt pārsvaru Sapulcē 1967. gadā, toties guva ļoti lielu pārsvaru — 358 no 485 vietām — 1968. gada jūnija vēlēšanās.

De Golls nāca pie varas, pateicoties Alžīrijas problēmas risinājumam, un tas turpinājās kā centrālais jautājums pirmajos četros viņa valdīšanas gados. Lai gan franču alžīrieši bija cerējuši, ka valdonīgais un patriotiskais de Golls nepieļaus to, ka Alžīrijai būtu vairākuma valdība un neatkarība, tomēr prezidents tieši šādu politiku uzskatīja par vienīgo reālistisko. Alžīrijai piešķīra neatkarību 1962. gadā (sk. 7. nodaļu). Laikā no 1958. gada līdz 1960. gadam de Golls atļāva kļūt neatkarīgām arī Francijas kolonijām Rietumāfrikā un Ekvatoriālajā Āfrikā (sk. 8. nodaļu). Tiek atzīmēts, ka tieši tas vīrs, kurš likās tik norūpējies par Francijas varenību, darīja galu Francijas impērijai.

Ārpolitikā de Golla pastāvīgais mērķis bija iegūt Francijai lielvalsts statusu, un viņš ar ļoti ievērojamiem panākumiem aizstāvēja Francijas intereses un vairoja tās prestižu. Viņš izrādīja neuzticēšanos un pretestību tam, ko pats uzskatīja par angļu-sakšu uzkundzēšanos Rietumu alianšē. Jo sevišķi viņš demonstrēja klaju antiamerikānismu un tādējādi it kā ķircinādamies kaitināja Savienotās Valstis. De Golls parakstīja saimnieciskus līgumus ar Krieviju un Ķīnu un diplomātiski atzina Pekinu. Viņš bieži izteicās, ka atbalsta Ziemeļ- un Dienvidvjetnamas apvienošanu un neutralizāciju. 1967. gadā Vidējo Austrumu krīzes laikā (sk. 322. lpp.) de Golls paziņoja, ka agresors ir Izraēla. Šis viedoklis bija nepopulārs Francijā, toties de Golls tā ieguva arābu atbalstu. Vēlāk, 1967. gadā, viņš apmeklēja «Expo '67» Kanādā un izteica atbalstu Kvebekas separātismam, kas izraisīja stipru pretestību angļiski runājošajos kanādiešos. De Golla atbalsts NATO bija pavisam «remdens» — viņš atteicās pieņemt Francijas teritorijā amerikāņu kodolbruņojumu, atbrīvoja Francijas Vidusjūras floti no NATO pakļautības un, beidzot, 1966. gadā palūdza visus NATO militāros spēkus aiziet no Francijas, un savukārt izveda no NATO visu atlikušo franču karaspēku. Francija apgalvoja, ka nedomā aiziet no Atlantijas alianšes, bet aiziet tikai no NATO — šās alianšes militārās organizācijas. Turklāt de Golls atteicās parakstīt 1963. gada kodolizmēģinājumu aizlieguma līgumu un paātrināja Francijas pašas kodolieroču izstrādi un ražošanu.

Kopējais tirgus tika izveidots 1957. gadā, kad de Gollis vēl nebija pie varas. Atzīdams tā saimnieciskās priekšrocības, prezidents tajā pašā laikā nebija sajūsmināts par virsnacionālo principu Eiropas ekonomiskajā asociācijā. Viņš deva priekšroku vaļīgākai savienībai, kurā ir neatkarīgas valstis, un svarīgākos lēmumus pieņem drīzāk šo valstu valdības, nevis Eiropas organizācijas. 1963. gadā de Gollis izmantoja savas tiesības uzlikt veto Lielbritānijas iesniegumam par pievienošanos Eiropas ekonomiskajai asociācijai (EEA). Gandrīz tūlīt pēc tam de Gollis un Adenauers parakstīja Francijas un Vācijas sadarbības līgumu. 1963. gadā Francijas veto Lielbritānijas līdzdalībai sastapa vētrainu opozīciju, tomēr 1967. gadā šī rīcība tika atkārtota. Toreiz «eiropiešu kustībā» (*European Movement*) valdīja uzskats, ka steidzami jāstiprina politiskās saites Eiropas iekšienē. EEA Komisija paziņoja, ka atbalsta kopienas paplašināšanu, un jaunās sarunās ar Lielbritāniju de Gollis nostājās pret un puda savu uzskatu, ka Lielbritānijas līdzdalība novedīsot pie EEA izjukšanas. Francijai atkal bija darišana ar dziļi sarūgtinātiem partneriem.

Lai gan de Gollam bija vēss un savrups raksturs, viņš Franciju uztvēra romantiski. Viņš identificēja sevi ar *La France* — mītisko būtni. Līdz 1966. gadam viņa politika gan radīja neapmierinātību Francijas sabiedrotajos, gan arī izraisīja cieņu. Bet pēc 1967. gada de Golla politika izraisīja galvenokārt aizkaitinājumu un vilšanos, jo tika uzskatīta par samākslotu, improvizētu un pretrunu pilnu. Tomēr nav šaubu, ka viņš atjaunoja Francijas prestižu un popularitāti, it īpaši Āfrikā, Āzijā un arābu valstīs.

De Gollis galveno uzmanību veltīja ārpolitikai. Iekšpolitiskie jautājumi parasti bija otrā vietā, ja tikai tie paši neizvirzījās priekšplānā, kā, piemēram, 1968. gadā. Tā gada februārī un martā sākās studentu demonstrācijas. Studenti bija neapmierināti ar sliktajām telpām, personālu un vājo vadību. Demonstrācijas kļuva vardarbīgas un gāja plašumā, un zināmā mērā brutālā policijas izturēšanās vairoja plašas sabiedrības simpātijas pret studentiem. Studentus atbalstīja rūpnīcu strādnieki, kuri bija neapmierināti ar algām. Un tā maijā — kad bija ieņemtas rūpnīcas un streikojā deviņi miljoni cilvēku, — brieda saimniecisks haoss, turklāt ilgstošās demonstrācijas un ielu cīņas Parīzē nopietni apdraudēja likumību un kārtību. Studentijas vadoņu mērķi bija aizsniegušies tālu pāri sākotnējām izglītī-

bas reformām un tagad paredzēja sabiedrības pašreizējās uzbuves sagraušānu. Kreisi noskaņotie studenti bija izmantojuši saviem mērķiem studentu un rūpnīcu strādnieku pamatotās sūdzības. Prezidents de Golls nesteidzās likt lietā savu varu. Viņš atgriezās no valsts vizītes Rumānijā, un viņa pirmie priekšlikumi par strādnieku pastiprinātu līdzdalību valsts vadīšanā bija bez panākumiem. Kad stāvoklis arvien pasliktinājās, sākās runas par iespējamo de Golla atkāpšanos. Par situācijas nopietnību liecināja de Golla brauciens uz Bādenbādeni konsultēties ar ģenerāli, kas komandēja franču karaspēku Vācijā. Tomēr nākamajā dienā — 30. maijā — stāvoklis pēkšņi uzlabojās. Radoraidījumā de Golls aicināja atgriezties pie kārtības, un viņš izsludināja vispārējas vēlēšanas. Sekoja de Golla atbalstītāju demonstrācijas, mazinājās studentu un policijas sadursmju skaits, un pamazām atsākās darbs. Tad notika vēlēšanu kampaņa, un tajā de Golls ne tikai aicināja pie likumības un kārtības, bet arī paziņoja, ka vēlas tādu sabiedrību, kas nebūtu nedz kapitālistiska, nedz komunistiska. Vēlēšanās gollisti ieguva milzīgu vairākumu, un pēc tam tika ieviesta virkne reformu izglītībā un rūpniecībā.

Francijas saimniecībai 50. gadu beigās bija jārisina vairākas problēmas. Lauksaimniecība bija relatīvi konkurētspējīga, un tai bija nepieciešama modernizēšana. Turklāt ievērojami līdzekļi tika iesaistīti sīkrūpniecībā un sīktirdzniecībā. Tā kā investīcijas bija nepietiekamas, bija pastāvīgs bezdarbs. Valdībai bija jārisina vispārzināms uzdevums — kā panākt izaugsmi, kas palielinātu ražošanu un samazinātu bezdarbu, bet neizraisītu inflāciju. Bija arī blakusuzdevums — jānovērš maksājumu bilances deficīts. Pēc algu palielināšanas 1968. gadā strauji pieauga patēriņš un attiecīgi arī imports, kas gandrīz vai izraisīja ievērojamu franka devalvāciju rudenī. Neskatoties uz šīm problēmām, 60. gadi bija saimniecisko pārveidojumu laiks. Politiskā stabilitāte, līdzdalība EEA un laba vadība palīdzēja ievērojami vērst plašumā saimniecisko dzīvi.

1969. gada sākumā de Golls nolēma izdarīt decentralizāciju. Valdība vēlējās iedibināt reģionālas sapulces, no jauna izveidot senātu un mainīt tā funkcijas. Aprīlī notika referendums par šo priekšlikumu, un de Golls ietvēra tajā arī nobalsošanu par uzticību viņam. Iepriekšējās reizēs vēlētajiem bija jāizšķiras par «de Gollu vai haosu». Turpretī tagad Pompidū — premjerministrs no 1962. gada līdz

1968. gadam — paziņoja: ja jau tiek vēlēts prezidents, tad arī viņš kandidēs. Valdības priekšlikumi tika noraidīti ar 53 procentiem balsu pret 47 procentiem. De Gollis tūdaļ atkāpās no amata un aizgāja dzīvot savās lauku mājās Austrumfrancijā, Kolombī ciematīnā. Viņš nomira 1970. gada novembrī.

Vienpadsmit gadus de Gollis bija devis Francijai stingru un stabilu valdību. Viņa centīgā braukšana pa lauku rajoniem, viņa izdaudzinātās maģiskās politiskās spējas un viņa sekmīgā koloniju un ārējā politika — tas viss nodrošināja viņa autoritātes saglabāšanos. Būdams pārliecināts, ka spēj vadīt un virzīt notikumus, viņš vienlaikus arī labi izjuta realitātes un prata saskatīt un izmantot labumu, ko varēja dot apkārt notiekošais. Viņš bija stūrgalvīgs un lepns vīrs ar raksturu un drosmi, un tādējādi viņa personā apvienojās — kas politikā reti notiek — intelektuāls, romantisks un stingrs militārs vadonis.

Prezidents Pompidū, 1969—1974. Pompidū enerģiski un sekmīgi cīnījās prezidenta vēlēšanu kampaņā un uzvarēja otrreizējā balsošanā ar 58 procentiem balsu. Kreisie bija sašķelti, bet šis iznākums bija labāks nekā de Gollam 1965. gadā. Pompidū mierīgā ievēlēšana un varas pārņemšana saliedēja valsti. Viņš bija pieredzējis politiķis, ievērojams ar asu prātu un prasmi vest sarunas. Viņš bija mēreni labējs un atšķīrās no sava priekšgājēja ar piesardzīgāku pragmatismu un lielāku elastību.

Lai gan ārpolitika pamatos turpinājās tā pati, tagad valdība galveno uzmanību pievērsa iekšlietām. Šabans-Delmā bija premjerministrs no 1969. gada līdz 1972. gadam, un Mesmers — no 1972. gada līdz 1974. gadam. Tomēr bija skaidrs, ka prezidents tiecas kontrolēt politiku un valdības sastāvu. Gollistu partija joprojām bija lielākā, bet pēc 1973. gada vēlēšanām tai vairs nebija vispārējs vairākums. Tā bija izveidojusies kā daudzu politisku uzskatu konglomerāts, ko bija saliedējusi uzticība de Gollam, bet līdz ar Pompidū stāšanos amatā gollisti kļuva par mēreni centristu partiju. Šāda rīcība bija daļa no vispārēja pavērsiena uz kreiso pusi Francijas politikā. Miterāna vadībā atjauninājās sociālistu partija, un 1972. gadā tā izveidoja savienību ar komunistiem un pieņēma kopīgu programmu. Kāda konstitūcijai piemītoša nepilnība radīja iespēju sadursmei starp prezidentu un parlamenta vairākumu, un 1973. gada

vēlēšanu kampaņas laikā sabiedrībā daudz strīdējās par to, vai gollistus pārstāvošais prezidents Pompidū pieņems kreisu valdību tādā gadījumā, ja gollisti zaudētu vēlēšanās. Šo politisko noskaņojumu valstī Pompidū skaidroja kā apliecinājumu tam, ka vēlētāji gan noraida komunismu, tomēr vēlas sociālu progresu. Desmit gadus (līdz 1974. gadam) Francija baudīja nepieredzēta saimnieciskā uzplaukuma laiku. Augsti attīstīto rūpniecisko valstu vidū vienīgi Japānā bija straujāka saimnieciskā izaugsme. Nacionālais ienākums trīskāršojās, rūpniecība kļuva konkurētspējīga un lauksaimniecība — efektīvāka. Kaut arī sestā daļa franču dzīvoja Parīzē vai tās tuvumā, iespaidīgi auga tādi reģionālie centri kā Liona, Marseļa un Tulūza. Tika būvēti milzīgi dzīvojamie kompleksi, un rūpniecība iesniedzās laukos. Francijas lauksaimnieciskā lielražošana — moderna un augsti mehanizēta — varēja līdzināties ar visefektīvāko jebkurā valstī. Sīkās, tradicionālās ģimenes tipa lauku saimniecības strauji pagrīma — tik tiešām, aiziešana no zemes radīja arī bažas. Lauksaimniecība jo īpaši, bet arī pārējās nozares ļoti daudz ieguva no līdzdalības EEA. Otrs faktors, kas veicināja šo lielo saimniecisko lēcieni, bija drošā pašpalāvība, ko deva politiskā stabilitāte un politikas pārmantotība. No šās labklājības ieguva gandrīz visas iedzīvotāju grupas, jo vispirms palielinājās algas un cenas pieauga tikai pēc tam.

De Golla ārpolitikas galvenie virzieni — valstiska neatkarība, naidīgums pret lielvaru blokiem, Francijas kodolieroču attīstība — turpinājās arī Pompidū vadībā. Vidējos Austrumos Francijas oficiālā nostāja bija «proarābiska neitralitāte». Tomēr Francija tirgoja bruņojumu ievērojamos apmēros, piemēram, tā pārdeva Lībijai reaktīvās lidmašīnas «*Mirage*». Francija joprojām atturējās pieņemt idejas par apvienotu aizsardzību vai par ienaidniekus atturošu spēku radīšanu Eiropā. Tomēr ārpolitika Pompidū laikā kļuva reālistiskāka un tradicionālāka. Saglabājās labās attiecības ar Krieviju, bet arī stipri uzlabojās attiecības ar Lielbritāniju un Savienotajām Valstīm. 1971. gadā Lielbritānijas premjerministrs Hīts ciemojās Parīzē, un Pompidū lika saprast, ka Francija vairs nepretosies Lielbritānijas līdzdalībai Kopējā tirgū.

1973. gadā visa Francija jūta, ka valdība it kā peld pa straumei, ka «augšās» trūkst noteiktības. Vēlāk kļuva zināms, ka Pompidū nav labi ar veselību. Tomēr viņa

pēkšņā nāve 1974. gada aprīlī bija pavisam negaidīta. Pompidū bija pildījis grūto uzdevumu būt de Golla pēcnācējam. Neraugoties uz katastrofas pareģojumiem, viņš bija veiksmīgi izvadījis grūto ceļu starp kontinuitāti un pārmaiņām, un Piekrtā republika ne tikai izdzīvoja, bet arī uzplauka.

Prezidents Žiskārs d'Estēns, no 1974. gada¹. Kreiso spēku augošā popularitāte Francijā atspoguļojās prezidenta ievēlēšanā. Pirmajā balsošanā socialistu vadonis Miterāns ieguva 43 procentus balsu un bija tālu priekšā mazās neatkarīgo republikāņu partijas vadītājam Žiskāram d'Estēnam, kurš ieguva 32 procentus balsu. Gollistu kandidāts ieguva tikai 15 procentus balsu. Tomēr otrajā balsojumā centrīsti un labējie apvienojās un deva Žiskāram ļoti pieticīgu uzvaru pār Miterānu — 50,8 pret 49,1 procentu. Tādējādi amatā stājās visjaunākais Francijas prezidents² kopš Luija Napoleona (1848). Elegantais, talantīgais un godkārais Žiskārs d'Estēns bija finansu ministra postenī vadījis Francijas saimniecību izaugsmes un uzplaukuma laikā. Viņš uzskatīja, ka līdztekus šai saimnieciskajai labklājībai Francijai tagad bija nepieciešama lielāka vienlīdzība, mazāk birokrātijas un centralizācijas, ātrāks un efektīvāks tiesu darbs un vispār atbrīvotāka pieeja sabiedriskajām problēmām. «Jūs būsit pārsteigti,» viņš sacīja ievēlēšanas dienas vakarā, «cik plaši un strauji mēs ievēdīsim pārmaiņas Francijā.»

Žiskārs iecēla Žaku Širaku par premjerministru; Širaks bija visjaunākais premjerministrs, kāds Francijai jebkad bijis. Savā pirmajā gadā valdība ieviesa veselu virkni reformu: vēlēšanu tiesības no 18 gadu vecuma, brīvāki laulības šķiršanas likumi, bezdarbnieku pabalsta pieaugums līdz 90 procentiem no algas, sodu reformas, papildu pabalsti pensionāriem, ģimenēm, invalīdiem, viszemāk atalgotiem darbiniekiem un abortu likuma reforma. Prezidentam reformatoram Žiskāram nelaimējās tādējādi, ka viņš nāca pie varas laikā, kad bija grūti saimnieciskie apstākļi. Enerģētiskā krīze un sekojošais saimnieciskais apsīkums visā

¹ Žiskārs d'Estēns bija Francijas prezidents no 1974. gada līdz 1981. gadam. (Red.)

² Žiskārs ne tikai vienkāršoja prezidenta protokolu, bet arī pusdienoja ārpusē kopā ar parastām franču ģimenēm un aicināja atkritumu savācējus brokastot Elizejas pili.

pasaulē radīja bezdarbu, inflāciju un rūpnieciskās ražošanas kritumu. Bet Francijā tajā laikā salīdzinoši straujā attīstība un reālās darba algas pieaugums jau tika uzskatīti par normu. Tāpēc arvien briesmīgākā saimnieciskās problēmas nāca kā šoks. Turklāt valdībai bija ne visai noteikts politiskais atbalsts. Gollisti bija lielākā partija Nacionālajā Sapulcē, bet viņi bija mazākumā ministru kabinetā. Pirmoreiz kopš 1958. gada viņi vairs nebija valdošie valdībā un nelabprāt atbalstīja Žiskāru. Neraugoties uz reformām un nopietnas uzmanības parādīšanu vēlētajiem pa kreisi no centra, nelokāmi turpināja augt kreiso spēku popularitāte. Širaks atstāja amatu 1976. gadā, un par premjerministru kļuva Barrs. 1977. gads kopumā radīja nenoteiktības un nemākulības iespaidu par valsts vadību. 1978. gada vēlēšanās Francija parādīja, ka ir sadalījusies gandrīz līdzīgās daļās starp kreisajām (komunisti, sociālisti un radikāļi) un centriski labējām (žiskārieši un gollisti) partijām. Nacionālajā sapulcē kreisie ieguva tikai 200 vietas, turpretī gollisti (153) un žiskārieši (137) kopā saņēma 290 vietas.

Arējā politika bija veiksmīgāka. Tika ieturēta iepriekšējā politika, tomēr vairāk uzmanības veltīja spriedzes mazināšanai, dialogam un sadarbībai. Līdz 1978. gadam Francijai bija izdevies saglabāt savu neatkarību pasaules politikā, bet bez de Gollam raksturīgās dzelzšņainās augstprātības un dedzīgā nacionālisma.

Rietumvācija, 1949—1978

Adenauers (kristīgais demokrāts), 1949—1963. 1949. gada septembrī dr. Konrādu Adenaueru ievēlēja par Vācijas Federatīvās Republikas pirmo kancleru. Viņš tieši tagad savos septiņdesmit trijos gados sāka izvirzīties valsts politikā. Līdz šim viņam bija pašvaldības darba pieredze: viņš bija Ķelnes galvenais birģermeistars no 1917. gada līdz 1933. gadam, kad nacisti viņu atlaida. Adenauers izrādījās valstsvīrs ar ļoti asu prātu un lielu attapību. Viņš bija dabiski autoritārs un tēvišķs, ar milzīgu pašpārliecību par savu spriedumu pareizību, turpretī tagad viņš izrādīja respektu pret Vācijas jauno konstitūciju un loloja Vācijas atdzimstošo demokrātiju.

Adenauers palika kanclera amatā no 1949. gada līdz 1963. gada oktobrim. Gandrīz visu šo laiku valdību veidoja

koalīcija, kurā noteicošie bija kristīgie demokrāti — Adenauera vadītā partija. Kristīgo demokrātu galvenie sāncenši bija sociālistu partija, bet sīko partiju skaitu bija stipri mazinājis 1953. gadā izdotais likums, saskaņā ar kuru pārstāvība Bundestāgā varēja būt tikai tām partijām, kas bija saņēmušas vismaz 5 procentus no visu vēlēšanu balsīm. Pēc Veimāras Republikas traģiskajām neveiksmēm tagad Vācijā sekmīgi tika no jauna ieviesta demokrātija — un lielā mērā pateicoties Adenaueram.

Vēl viens svarīgs pamats politiskajai stabilitātei bija saimnieciskais uzplaukums, ko Rietumvācija baudīja 50. gados. Ekonomikas ministrs profesors Erhards tika godināts par sasniegto «saimniecisko brīnumu» — Vācijas atkopšanos no pirmo pēckara gadu posta un sajukuma. 1950. gadā bija 15 miljoni bezdarbnieku, bet 1960. gadā jau bija darbaroku trūkums (par spīti lielajam bēgļu ieplūdam no Austrumvācijas). Ievērojami līdzēja ASV sniegtā palīdzība un 1948. gada naudas reforma. Rūpniecība izrādījās karā cietusi mazāk, nekā sākumā šķita. Erhards, būdams pārliecināts brīvās konkurences piekritējs, visādi atbalstīja lielus kapitālieguldījumus, ko veicināja arī mazie aizsardzības izdevumi. (Vācijas bruņotie spēki netika atjaunoti līdz 1956. gadam.) Tika uzturētas stabilas cenas, un Vācijas tauta strādāja ļoti daudz un prasmīgi. Bezdarbs uzspieda stingru rūpniecisko disciplīnu, bet arodbiedrību kustības pārveidošana sešpadsmit rūpniecisko nozaru arodbiedrībās, kā arī zināma rūpniecības demokratizēšana izveidoja labas rūpnieciskās ražošanas attiecības. Arī Rietumvācijā ienākošie bēgļi attālināja brīdi, kad varētu pietrūkt darbaroku, un inflācijas draudus. Turklāt Rietumvācijas līdzdalība Eiropas ogļu un tērauda apvienībā un vēlāk Eiropas ekonomiskajā asociācijā palīdzēja tai atkopties. Sekoja straujš reālo darba algu kāpums 50. gados, un šis saimnieciskais uzplaukums bija pamatā tam, ka 1957. gada vēlēšanās kristīgie demokrāti atgriezās pie varas, ieguvuši absolūto vairākumu.

Adenaueram ārpolitikā bija četri galvenie mērķi: viņš vēlējās izbeigt okupāciju un atjaunot Vācijas suverenitāti, integrēt Vāciju Eiropas jaunajās organizācijās, kas veidojās 50. gados, samierināt Vāciju un Franciju un atkalapvienot Vāciju. Rietumvācijas okupācija beidzās 1952. gadā, un 1954. gadā tika parakstīts līgums, ar kuru Vācija ieguva pilnīgu suverenitāti un nacionālu armiju Rietumeiropas

savienības ietvaros. 1955. gadā Rietumvācija kļuva par NATO locekli. Adenauers no paša sākuma stingri atbalstīja «eiropiešu kustību». Viņš dedzīgi iestājās Šūmana veidotajā Eiropas ogļu un tērauda apvienībā 1951. gadā un Kopējā tirgū 1957. gadā un jutās rūgti vilies, kad Francija 1954. gadā nolēma neveidot iecerēto Eiropas aizsardzības apvienību. Adenauers vēlējās atkalapvienot Vācijas abas daļas, bet pēc savas neveiksmīgās vizītes Maskavā 1955. gadā viņš atsacījās apspriest jebkādu samierināšanos ar komunistu viedokļiem. Viņa valdība pieprasīja, lai ļauj tai runāt visas Vācijas vārdā, un uzskatīja par nedraudzīgu tādu rīcību, ka citas valstis atzīst Austrumvāciju.¹

Visā sava amata laikā Adenauers centās samierināt Franciju un Vāciju, lai vairs neatkārtotos tādi kari, kad abas valstis bija karojušas viena pret otru iepriekšējos simt gados. Piecdesmito gadu beigās viņš veidoja arvien ciešākas attiecības ar Franciju, tā upurēdams attiecības ar Lielbritāniju. 1963. gada janvārī tika parakstīts Francijas un Vācijas sadarbības līgums, ko kanclers uzskatīja par sava mūža darba vainagojumu.

Pēdējos trijos Adenauera darbības gados viņa popularitāte mazinājās. Saimnieciskais «bums» izbeidzās 60. gadu sākumā, notika necienīgi partiju ķīviņi, un valdība saņēma vispārēju nosodījumu par to, ka bija arestēts žurnāla «Der Spiegel» redaktors un ieņemtas redakcijas telpas tāpēc, ka žurnāls bija kritizējis Vācijas armiju. Adenauers likās neelastīgs un autokrātisks politiķis, kas ne visai ticēja vācu tautas prāta briedumam. 1961. gada vēlēšanās kristīgie demokrāti pazaudēja savu absolūto vairākumu. Sīkā liberāļu partija — brīvie demokrāti — izveidoja ar viņiem koalīciju, bet gribēja, lai Adenauera vietā par kancleru kļūst Erhards. 1963. gada oktobrī Adenaueru pierunāja atkāpties. Toreiz viņam bija astoņdesmit septiņi gadi, un viņa vietā stājās Erhards. Adenauers bija izcils vadonis, kas deva Vācijai pašcieņu un stabilitāti laikā, kad tas bija visvairāk nepieciešams. Viņš nomira 1967. gada aprīlī.

Erhards (kristīgais demokrāts), 1963—1966. Kristīgo un brīvo demokrātu koalīcija turpinājās ar Erhardu kanclera amatā. 1965. gada vēlēšanas neko daudz nemainīja. Tomēr

¹ Halšteina doktrīna. Šādu politiku formulēja profesors Halšteins, kurš toreiz strādāja Rietumvācijas ārlietu ministrijā.

Erhards, kaut arī bija populāra personība, nebija veiksmīgs kanclers. «*Laissez faire*»¹ attieksme, kas bija atnesusi veiksmi 50. gados, vairs nederēja 60. gadu vidū risināmajām iekšējām un ārējām problēmām. Saimniecisko attīstību ierobežoja darbaspēka trūkums: 1,2 miljoni ārvalstu strādnieku — tas bija par maz 1965. gada Vācijai. Attiecības starp Bonnu un Parīzi neuzlabojās tādā mērā, kā bija cerēts no 1963. gada līguma. Rietumvācija sastapās ar ļoti lielām grūtībām, cenšdamās saskaņot savu draudzību ar Savienotajām Valstīm (un tāpēc arī nepieciešamību atbalstīt ASV politiku pret Krieviju, Ķīnu un Vjetnamu) un draudzību ar Franciju, kuras vadībā atradās antiamerikānis de Gollis. 1966. gada novembrī birstošā neapmierinātība ar Erharda vadību sasniedza visaugstāko punktu kādā strīdā ar brīvajiem demokrātiem par budžetu. Brīvie demokrāti aizgāja no koalīcijas, un Erhards atstāja amatu.

Kīzingers (kristīgais demokrāts), 1966—1969. Šajos trijos gados Vāciju pārvaldīja divu partiju — kristīgo demokrātu un sociāldemokrātu — «lielā koalīcija». Sikā brīvo demokrātu partija veidoja opozīciju. Kristīgais demokrāts Kīzingers bija kanclers, un sociāldemokrātu jeb sociālistu partijas vadītājs Brants bija atbildīgs par ārpolitiku.

Kīzingera valdības pirmajā gadā saimniecībā bija vērojama lejupslīde un bija salīdzinoši liels bezdarbs. Tomēr vācu marka tolaik bija kļuvusi par visstabilāko valūtu pasaulē, un jau 1968. gadā saimniecībā atkal bija uzplaukums. Sākās runas par jaunu saimniecisku brīnumu. Neraugoties uz atjaunoto saimniecisko labklājību, 60. gadu otrajā pusē iezīmējās augošs politiskais ekstrēmisms — gan kreisais, gan labējais. Fon Tādēna vadītā neonacistu partija jeb nacionālie demokrāti saņēma augošu atbalstu federālo zemju vēlēšanās. Tāpēc koalīcijā notika iekšēja diskusija par ierosinājumu mainīt vēlēšanu sistēmu, pieņemot vairākuma balsojumu pēc britu parauga un tādējādi samazinot sīko partiju skaitu. Bija arī bailes, ka Krievija varētu izmantot nacionāldemokrātu ietekmi kā attaisnojumu, lai iejauktos Rietumvācijas lietās. Pretējā polā kareivīgi kreisi noskaņotie studenti cīnījās par augstskolas reformu. Plašas un dažbrīd arī vardarbīgas studentu demonstrācijas 1968. gadā prasīja reformēt ne tikai izglītības iestādes, bet arī visu

¹ «lai viss iet savu gaitu» — fr. (*Tulk.*)

sabiedrību kopumā. Studenti pieprasīja, lai parlamenta vietā stātos strādnieku un intelektuāļu padomes.

Kīzingers un Brants tiecās uzlabot attiecības ar Franciju un Austrumeiropas zemēm. Prioritāte, kas tika piešķirta «īpašu attiecību» saglabāšanai ar Franciju, tika demonstrēta, kad Rietumvācija negribīgi, bet tomēr atbalstīja Francijas kārtējo atteikumu Lielbritānijas ienākšanai EEA. Neveicās attiecību uzlabošana ar Austrumvāciju. Austrumvācijas komunistu līderis Ulbrihts paziņoja, ka neveiksies tikmēr, kamēr Bonna nebūs atteikusies no savas vēlmes pārstāvēt visus vāciešus.

Halšteina doktrīnas prasība bija, lai Bonna neatzīst tās valstis, kam ir diplomātiskās attiecības ar Austrumvāciju. Šo prasību mainīja 1967. gadā, kad tika nodibinātas diplomātiskās attiecības ar Rumāniju. Krievija būtu ļāvusi saviem satelītiem tālāk apmainīties ar diplomātiskajiem pārstāvjiem vienīgi tad, ja Rietumvācija atzītu Austrumvāciju. Pēc Padomju Savienības iebrukuma Čehoslovākijā 1968. gadā Savienotās Valstis, Lielbritānija un Francija atkārtoti piešķīra savas garantijas Rietumvācijas un Rietumberlīnes drošībai. Šajā ziņā nozīmīga bija prezidenta Niksona vizīte Rietumberlīnē 1969. gada sākumā.

Brants (sociāldemokrāts), 1969—1974. 1969. gada septembrī federālajās vēlēšanās kristīgie demokrāti ieguva 46 procentus balsu un 242 vietas. Tomēr sociāldemokrāti (224) un brīvie demokrāti (30) izveidoja jaunu koalīcijas valdību ar Brantu kanclera amatā. Pirmo reizi kopš Federatīvās Republikas izveidošanas kristīgie demokrāti atradās opozīcijā. Jaunajam kancleram bija lemts kļūt par augsti cienītu starptautisko politiķi. Sociāldemokrātiskā partija bija par ļoti mērenu sociālisma paveidu, un Brants, būdams spēcīgs vadītājs un prasmīgu darbabiedru atbalstīts, ieņēma centrālo vietu politikā un pamazām paplašināja sava atbalsta bāzi. 1972. gada vēlēšanās Branta popularitāte sasniedza virsotni: sociāldemokrāti kļuva par vislielāko partiju, bet joprojām palika bez vispārējā vairākuma un bija atkarīgi no brīvo demokrātu atbalsta.

Brants vēlējās uzlabot attiecības ar komunistiskajām Austrumeiropas valstīm, it īpaši ar Austrumvāciju un Poliju. Viņš uzskatīja, ka Vācijas atkalapvienošana nav panākama pārrēķināmā nākotnē, bet ka tā jā saglabā kā galamērķis, un šajā starplaikā ir reālistiski jāatzīst — kā

viņš izteicās — «divas vācu valstis vienā vācu tautā». Tajā pašā laikā Brants uzsvēra, ka Rietumvācijai ir stingri jāturas Rietumu aliansē. 1969. gadā Rietumvācija parakstīja kodolieroču neizplatīšanas līgumu, kas nomierināja Austrumu bloku. 1970. gadā Brants ieradās Austrumvācijā un tikās ar Austrumvācijas premjerministru. Līdz gada beigām turpinājās sarunas abu valstu pārstāvju starpā. 1970. gada augustā Rietumvācija parakstīja līgumus ar Krieviju un Poliju. Šo līgumu ietvaros Rietumvācija atzina Oderas—Neises līniju (sk. 74. lpp.) par Polijas rietumu robežu, tā atteikdamās no prasības pēc vienas trešdaļas no pirmskara Vācijas teritorijas. Rietumvācija paziņoja: šis līgums nozīmē, ka Eiropas robežas var tikt mainītas pēc savstarpējas vienošanās, bet ne ar spēku. Nevienu no līgumiem nevarēja ratificēt, kamēr nebija panākts apmierinošs iznākums četru lielvalstu sarunās par Berlīni. 1971. gadā tika parakstīta Berlīnes vienošanās. Panākuši federālās valdības varas samazināšanos Rietumberlīnē, krievi apsolīja netraucēt sakarus starp Rietumvāciju un Rietumberlīni, atteicās no prasības pēc tiesībām iejaukties Rietumvācijas lietās un piekrita paplašināt rietumvāciešu iespējas apmeklēt Austrumvāciju. Tāpēc 1972. gadā tika ratificēti 1970. gada līgumi ar Krieviju un Poliju un tika parakstīts jumta līgums par attiecībām starp abām Vācijām. Tajā pašā gadā Brants ciemojās pie Brežņeva Krievijā, un Krievijas vadītājs devās uz Bonnu 1973. gadā. Tajā gadā tika nodibinātas diplomātiskās attiecības ar Čehoslovākiju, Ungāriju un Bulgāriju.

Rietumvācijas Austrumu politika («*Ostpolitik*»), kā tiek dēvēta Rietumvācijas politika attiecībās ar Austrumeiropu, bija veiksmīga un vispāratzīta gan pašu zemē, gan ārzemēs. Daži rietumvācu politiķi un dažas ārvalstis, īpaši Francija, uzskatīja, ka Brantam zūd interese par Rietumeiropu un ka Rietumvācija sliecas uz neitralitātes pusi. Tomēr kanclers uzskatīja, ka viņa atslābuma politika attiecībās ar Austrumiem nekaitē Rietumvācijas stāvoklim nedz Eiropas ekonomiskajā asociācijā, nedz Rietumu savienībā. Branta reputācijas pamatā bija viņa veiksmīgā politika saspīlējuma mazināšanā Eiropas vidienē. 1971. gadā viņu apbalvoja ar Nobela Miera prēmiju. Turklāt straujais saimnieciskais uzplaukums turpinājās, reālās algas palielinājās, un darbvietu piedāvājums ievērojami pārsniedza pieprasījumu. 60. gadu beigās Rietumvācija bija visspēcīgākā valsts

Eiropā, pašpārlicināta, pašāvēģi mierīga un ar stipru un saprātīgu vadību. Branta vadībā tā pirmo reizi kopš kara parādīja šo savu pašapziņu arī starptautiskajās attiecībās.

Kad 1969. gadā sociāldemokrāti nāca pie varas, Brants izteicās par nepieciešamību izdarīt iekšējas reformas, lai veidotu vienlīdzīgāku un taisnīgāku sabiedrību. Pēc 1972. gada Brants atkal runāja par dzīves kvalitātes uzlabošanu. Tomēr maz tika darīts, lai pildītu šos solījumus, un 1974. gadā Branta vadība tika plaši kritizēta. Pēkšņais iemesls viņa aiziešanai no amata 1974. gada maijā bija atklājums, ka kāds kancelejas palīgdarbinieks bija spiegojis Austrumvācijas labā. Lai gan vēlāk drošības dienestam tika pārņemtas nopietnas kļūdas, Brants uzņēmas politisku atbildību par nolaidību.

Šmits (sociāldemokrāts), no 1974. gada.¹ Ekonomikas ministrs Šmits kļuva par kancleru pēc Branta, un sociāldemokrātu un brīvo demokrātu koalīcijas valdība palika pie varas. 1976. gada vēlēšanās abas partijas zaudēja vietas, bet paturēja nelielu vairākumu. Piecdesmit piecus gadus vecais Šmits pamazām iemantoja plašu atzinību kā apdāvinātākais politiskais vadītājs Eiropā — aukstasinīgs, izdarīgs un noteikts. Politika pamatos mainīta netika, un Rietumvācija joprojām bija zeme, ko aprīņoja par tās saimniecisko varenību, demokrātiju, labklājību, sabiedrisko drošību un kārtību. Tomēr Rietumvācijai 70. gadu vidū bija savas problēmas. Branta veiksmīgā Austrumu politika («*Ostpolitik*») bija viesusi cerības, kas netika piepildītas. Pasaules saimnieciskās krīzes dēļ zaudēja darbu vairāk nekā miljons cilvēku un inflācija sasniedza 7 procentus.²

Sabiedrības neapmierinātības un kritikas izpausmes bija daudz mazāk ierobežotas, un izveidojās vairākas pilsonisku aktivitāšu grupas, kas pretojās daudzām lietām, to skaitā

¹ Helmūts Šmits bija VFR federālais kanclers no 1974. gada līdz 1982. gadam. (Red.)

² Pēc mulsinošas pieredzes, kad pēc diviem pasaules kariem bija jāpiedzīvo milzīga inflācija, vācu politiķi neatlaidīgi pieprasīja minimālu cenu pieaugumu. Salīdzinājumam — inflācijas pieauguma procenti Vācijā un Lielbritānijā:

	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
VFR:	1,4	2,6	1,9	3,4	5,3	5,5	6,9	7,0	6,0	4,5	3,9	2,0
Apv. Karaliste:	2,5	4,7	5,4	6,4	9,4	7,1	9,2	15,9	24,2	15,8	16,0	9,0

Skaitļi ņemti no *Main Economic Indicators*, OECD 1976, 1979.

arī atomelektrostaciju būvei. Galēji labējā neonacistu partija bija kļuvusi nenozīmīga, bet sabiedrību jūtami apdraudēja ar savu teroristisko darbību kāds pilsētnieku partizānu grupējums ar nosaukumu «Bādera—Meinhofas grupa».¹ Viņi bija izdarījuši virkni politiski motivētu noziegumu — slepkavojuši, aplaupījuši bankas, ļaunprātīgi dedzinājuši, krāpuši un nolaupījuši cilvēkus. 1975. gadā seši no šiem teroristiem sagrāba Rietumvācijas sūtniecību Stokholmā un pieprasīja 26 cietumnieku atlaišanu. Saņēmuši atteikumu, teroristi uzspridzināja sūtniecības ēku. 1977. gadā tā pati grupa nolaupīja un nogalināja kādu vadošu rūpnieku Šleieru.

Itālija

1943. gadā Itālija bija gan sakauta, gan pazemota. Dīvos nākamajos gados daudzās vietās notika nīknas kaujas, kas milzīgos apmēros nopostīja materiālās vērtības. Pēc Otrā pasaules kara beigām Itālijas saimniecība bija gandrīz pilnīgi sagrauta, un šāds stāvoklis acīmredzot varēja stiprināt jau tā lielo komunistisko partiju. Tomēr divdesmit gadu laikā pēc 1945. gada valstī bija stabila saimnieciska izaugsme un šā perioda pirmajā pusē — politiska stabilitāte. Pirmajā pēckara laikā Itālija saņēma vērtīgu atbalstu no Apvienoto Nāciju Palīdzības un atjaunošanas administrācijas (UNRRA — *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) un no Māršala palīdzības plāna. Piecdesmitajos gados Itālija iestājās Eiropas ogļu un tērauda apvienībā (ECSC) un Eiropas ekonomiskajā asociācijā (EEC), un Itālijas rūpniecība daudz ieguva no paplašinātā tirgus. Liela daļa rūpniecisko un citu iekārtu bija jaunas un modernas, darbaspēks bija lēts, rūpnieki bija droši, pašāvīgi un dedzīgi tiecās paplašināt ražošanu, kamēr valdība prasmīgi vadīja valsts saimniecisko dzīvi. Tā tika sasniegts ievērojams rūpnieciskais kāpums 50. gados un gandrīz vai rūpnieciska revolūcija 60. gados. Ražīgums bija augsts, īpaši valsts ziemeļos. Tomēr desmitgade no 1968. gada līdz 1978. gadam vairs nebija tik iepriecinoša.

¹ Andreass Bāders un Ulrike Meinhofa bija vieni no slepenās teroristu organizācijas RAF (Rote Armee Fraktion: Sarkanās armijas frakcija) vadītājiem. (Red.)

1968. un 1969. gadā notika plaši streiki ar prasību palielināt algas. Tie paaugstināja rūpnieciskās izmaksas un sašaurināja ražošanu. Septiņdesmito gadu inflācija, ko daļēji izraisīja 1974. gada enerģētikas krīze, samazināja iekšējo pieprasījumu. Rezultātā saimniecībā radās sarežģījumi un strauji pieauga bezdarbs. Īpaši cieta sīkie un vidējie uzņēmumi.

1945. gadā de Gasperi izveidoja kristīgo demokrātu partiju, kura tūdaļ kļuva par lielāko grupējumu parlamentā. No 1948. gada līdz 1953. gadam tai bija absolūtais vairākums, un tas deva politisko stabilitāti. Līdz savai nāvei 1954. gadā de Gasperi pats bija kristīgo demokrātu vadītājs un noteicošais politiķis Itālijā. «Astoņās secīgās koalīcijās šis izcilais valstsvīrs parādīja sevi kā visizveicīgāko un visdrosmīgāko vadoni kopš paša Kavūra laikiem un kā vadītāju ar visaugstāko morāli.»¹

Tomēr pēc 1953. gada kļuva vājāka parlamentārā demokrātija. Bija četri galvenie politiskie grupējumi, no «kreisiem» līdz «labējiem»: komunisti, sociālisti, kristīgie demokrāti un labējās partijas. Bija vairākas sociālistu un labējās partijas, un komunistiem un kristīgajiem demokrātiem nekad nebija absolūts vairākums. Itālijā valdīja kristīgie demokrāti — vai nu nedrošā koalīcija ar citām kreiso vai labējo grupām, vai arī dažkārt vieni paši un tālab pakļauti iespējai krist, ja citas partijas apvienojās, lai kopīgi balsotu. Kad kāda valdība krita, parasti vairākas nedēļas notika politiska tirgošanās, iekams varēja izveidot nākamo. Tā, piemēram, 1974. gadā 50 dienas pagāja bez valdības. 1970. gadā, kad bija kritusi divu gadu laikā ceturtā administrācija kopš vispārējām vēlēšanām, premjerministrs izteicās, ka, viņaprāt, valsts tuvojas nevadāmībai.² Vēlēšanu paņēmieni — proporcionālā pārstāvība — ļāva sabiedrības grupējumiem atspoguļoties parlamentā. Bija ne tikai daudz partiju, bet arī katrā no tām bija atšķirīgi uzskati. Kristīgo demokrātu — vislielākās partijas — vidū bija vesels viedokļu kaleidoskops. Lielā mērā pietrūka idejiskā satvara, kas katru partiju saliedētu. Komunistu partija, kas kļuva vislielākā no komunistu partijām Rietumu pasaulē, stabili auga, līdz kamēr 1974. gadā to atbalstīja 34 procenti

¹ Mack Smith. Italy.

² Musolini reiz izteicās, ka pārvaldīt Itāliju neesot neiespējams, bet neesot arī jēgas, ar to domādams, ka itālieši varot lieliski paši tikt ar visu galā.

vēlētāju. Līdz nesennai pagātnei tomēr bija pieņemts, ka komunistiem nevar uzticēt valsts pārvaldīšanu, un tādēļ liela Itālijas tautas daļa tika atturēta no piedalīšanās valsts pārvaldīšanā. Tomēr Itālijas komunistiskās partijas acīmredzamā neatkarība no Krievijas pārraudzības — 1968. gadā tā kritizēja Krievijas rīcību Čehoslovākijā — noveda pie tāda stāvokļa 1976. gadā, kad valdīja mazākumā esošie kristīgie demokrāti, saņemdami klusu atbalstu no komunistiem un ciešā sadarbībā ar tiem. Nākamajā gadā kreisi noskaņotie studenti pauda savu nepatiku par to, ka komunistiskā partija, pēc viņu ieskata, spēlē tradicionālu politisku spēli ar buržuāzisko sistēmu.

Septiņdesmitie gadi Itālijā bija augošas saimnieciskas, politiskas un sabiedriskas anarhijas laiks. Līdz ar aprbrīnojami straujo saimniecisko attīstību iepriekšējos divdesmit gados daudzi iedzīvotāji bija pārvietojušies no dienvidiem uz ziemeļiem un no laukiem uz pilsētām. Tas radīja virkni sociālu problēmu: skolas, veselības aprūpe, dzīvokļu nodrošinājums bija nepietiekami. Bija vēl arī citas problēmas: tiesiskā sistēma darbojās lēni un apgrūtināti, valsts dienestu bija pārmākusi birokrātija, un universitātes bija milzīgi izaugušas (viens miljons studentu un 170 000 no tiem vienā pašā Romas universitātē), turpretī to mācību saturs, metodes un vadīšana bija galīgi novecojusi. Vecā problēma — ziemeļu un dienvidu nošķirtība — joprojām saglabājās, un saimnieciskā izaugsme pat dažā ziņā to izcēla. Tas viss radīja sabiedrībā aizvainojumu un rezultātā izraisīja vardarbību. Politiskā vardarbība, ko lietoja ekstrēmisti, kā arī cilvēku nolaupīšanas¹, sporādiskas sacelšanās — tas viss veicināja augošas nekārtības sabiedriskajā dzīvē. Reformu mēģinājumi sastapa šķēršļus — jo bija pārāk daudz slēptu interešu, kuru vārdā bija vēlams saglabāt *status quo* — un cilvēki arvien vairāk jūta, ka politiķi labprātāk cenšas saglabāt varu, nekā risināt nācijas problēmas un ka neatliekams politiska manevra bizness ir svarīgāks par nodarbošanos ar ekonomiku vai ar problēmām, ko rada pārmaiņas visā sabiedrībā. Viena svarīga vadības problēma gan tika atrisināta: 1972. gadā centrālā valdība nodeva reģioniem dažas no savām pilnvarām — veselības aizsardzību, izglītību, dzīvokļu apgādi, lauksaim-

¹ 1978. gadā «sarkanā brigāde» nolaupīja un nogalināja kristīgo demokrātu partijas vadītāju Moro.

niecību, tūrismu. Tomēr likās, ka pietrūkst politiskas vēlmes kaut ko mainīt, un daudzējādā ziņā Itālijas politika atgādināja Ceturtās republikas politiku Francijā. Noskaņojumā jautās skepticisms un bezmērķīgums, un vispārīga vēlme pēc stingrākas valdības.

Spānija

Divdesmit gadu laikā pēc pilsoņu kara beigām (1939) ģenerālis Franko galvenokārt rūpējās par to, lai iedibinātu efektīvu vadību un lai neļautu rasties demokrātijai. Tika sastādīta fašistu valdība, un Spānija kļuva par stipri centralizētu un autoritāru vienpartijas valsti. Tautas kustība jeb «Falanga» bija vienīgā likumīgā partija valstī. Vēlēšanas nenotika, un režīms balstījās uz armiju, Romas katoļu baznīcu un sindikātiem, kas bija valdības kontrolētas darba devēju un darba ņēmēju apvienības. Valdība sagrāva reģionālismu, protestantismu un sociālismu, un tauta atbalstīja valdību vienīgi tāpēc, ka baidījās no jauna pilsoņu kara.

Piecdesmito gadu beigās valdībā ienāca jauna politiķu grupa. Tie bija kādas spēcīgas laicīgas katoliskas organizācijas «*Opus Dei*» biedri. Politikā viņi bija autoritāri un elitāri, turpretim saimnieciskās lietās, kā arī attiecībās ar Eiropu viņi bija liberāli un progresīvi. Šie tehnokrāti jeb «eiropieši» deva stimulu rūpniecības attīstībai. Saimnieciskā attīstība līdz tam bija bijusi lēna, bet 60. gados sāka izlīdzināties ar pārējo Eiropu. Pateicoties modernizācijai vadībā, finansēs un rūpniecībā, ekonomika beidzot «atpērās» un dzīves līmenis strauji paaugstinājās. 1960. gadā Spānija iestājās Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijā (OECD), vairojās tirgus saiknes ar Eiropu, un Spānijas ieinteresētība pievienoties EEA būtu sastapusi pretimnākšanu, ja tās politiskā iekārta būtu pieņemamāka. Strauji uzplauka tūrisma industrija: 1972. gadā, piemēram, Spāniju apmeklēja 33 miljoni tūristu un 9 miljoni spāņu devās ārzemju braucienos. Šīs saiknes ar pārējo Eiropu, kā arī augošā labklājība radīja sociālas pārmaiņas un spēkus, kas vairs neturējās fašistiskās Spānijas politisko struktūru ietvaros.

Līdz 50. gadu vidum Spānija bija lielā mērā nošķīrusies no pasaules. 1940. gadā Franko pieņemtais lēmums neiestaties karā bija ļoti palīdzējis Sabiedroto lietai. Tomēr

Spānijai netika atļauts iestāties Apvienotajās Nācijās, un pasaule vispār izturējās naidīgi pret fašistu valdību; bet tas, starp citu, saliedēja spāņus lielākam Franko atbalstam. Piecdesmitajos gados Franko, prasmīgi un pacietīgi plānodams, pamazām vērsa plašumā Spānijas sakarus. Lai gan Savienotās Valstis labprāt nevēlējās saistīties ar Franko, tām bija vajadzīgas stratēģiskās bāzes, un 1953. gadā tika parakstīts nolīgums, ka par atļauju ierīkot Spānijā militārās bāzes pretī tiks sniegta amerikāņu palīdzība. 1959. gadā Savienoto Valstu prezidents Eizenhauers apciemoja Spāniju. 1955. gadā Spānija kļuva ANO locekle. Attiecības ar arābu pasauli, īpaši ar Maroku un Alžīriju, tika veidotas ļoti rūpīgi, kaut gan Riodeoro ar milzīgajām fosfātu atradnēm palika Spānijas rokās, neraugoties uz arābu draudiem. Sešdesmitajos gados Spānija izdarīja spiedienu uz Lielbritāniju, lai atgūtu Gibraltāru. Gibraltārā, kas aizņēma 2,25 kvadrātjūdzes ar 25 000 iedzīvotāju, bija iekšējā pašpārvalde, un tas piederēja Lielbritānijai kopš 1713. gada. Stratēģiski Gibraltārs Lielbritānijai vairs nebija svarīgs, un Apvienotās Nācijas aicināja Lielbritāniju to atstāt. Bet Gibraltāra iedzīvotāji — kā parādīja 1967. gada referendums — gandrīz vienprātīgi vēlējās saglabāt saikni ar Lielbritāniju. Neraugoties uz to visu, 60. gadu beigās Spānijai tomēr bija izdevies radīt ārzemēs iespaidu par sevi kā par diezgan mērenu un progresīvu valsti.

Aptuveni no 1968. gada līdz 1972. gadam vairāki grupējumi sāka prasīt politiskas un sabiedriskas pārmaiņas. Studenti vēlējās pārbaudīt apgalvojumus par politiskās dzīvības spīdzināšanu un pieprasīja, lai tiktu atcelti īpašie tribunāli. Romas katoļu baznīca, kas kādreiz bija režīma balsts, bet tagad nonākusi Vatikāna koncila reformu iespaidā, pieprasīja straujāku sociālo progresu. Protesta kustība, kas piesaistīja visvairāk uzmanības, bija basku separātistu grupējums, un viņi bija sagatavojušies lietot vardarbību savu mērķu sasniegšanai. Basku provinces Spānijas ziemeļos bija bagāts novads. Basku nacionālisti, kurus atbalstīja ievērojama tautas daļa, gribēja vismaz autonomiju un labākā gadījumā pilnīgu neatkarību no Spānijas. 1970. gadā kara tiesa tiesāja sešpadsmit basku aktīvistus par dumpi. Progresīvā doma Spānijā un ārzemēs, kaut arī nesimpatizēja basku nacionālismam, kritizēja faktu, ka kara tiesa iztiesā politiskas lietas. Franko galu galā apmainīja piespriestos nāvessodus pret mūža ieslo-

dzījumu. Politisko brīvību ierobežojumi izraisīja augošu sašutumu.

Vecumā Franko arvien vairāk sāka rūpēties par to, kādai valdības formai jānāk pēc viņa nāves. 1947. gadā Spānija tika pasludināta par karalisti. Ilgu gadu pārspriedumi par to, kurš no Spānijas karaliskās dzimtas kļūs par troņmantnieku, beidzās 1969. gadā, kad princis Huans Karloss, Alfonsa XIII mazdēls, tika nosaukts par nākamo karali. 1973. gadā admirālis Karero Blanco, ilggadējs Franko politiskais līdzgaitnieks, kļuva par premjerministru, bet Franko joprojām bija valsts galva. Pēc sešiem mēnešiem basku separātisti nogalināja Karero Blanco. Viņa vietā nāca Karloss Ariass Navarro. Nākamajos divos gados politisko ekstrēmistu terorisma akti aizkavēja tālākus mēģinājumus ieviest liberālas reformas.

Generālis Franko nomira 1975. gada novembrī 82 gadu vecumā. Viņš bija valdījis Spānijā 36 gadus. Pēc pilsoņu kara viņa valdība izraisīja sašutumu gan Spānijā, gan ārzemēs. Tomēr tā ir neapšaubāma patiesība, ka viņš deva savai zemei ilgu miera, kārtības un politiskas stabilitātes laiku. Spānijā nekas tāds nebija bijis kopš astoņpadsmitā gadsimta, un tas nebija mazs sasniegums.

Tūlīt pēc Franko nāves princis Huans Karloss kļuva par karali. Ariass palika par premjerministru līdz 1976. gada jūlijam, kad karalis viņa vietā iecēla kādu spējīgu jaunu advokātu Suaresu, kurš bija izvirzījies no falangistu partijas. Nākamajos divpadsmit mēnešos notika vairākas ievērojamas pārmaiņas. Uz amnestijas pamata tika atbrīvoti simtiem politisko cietumnieku. 1976. gada novembrī Suaress pārliecināja ļoti konservatīvo parlamentu, ka jāpiekrīt parlamenta ievēlēšanai vispārējās vēlēšanās. Tas apstiprinājās decembrī, kad referendumā spāņu tauta ar lielu vairākumu nobalsoja par valdības priekšlikumiem. 1977. gada sākumā tika legalizētas politiskās partijas, arī komunistiskā. Beidzot, 1977. gada jūnijā, notika vispārējās vēlēšanas, kurās Suaresa vadītā Demokrātiskā centra savienība ieguva 166 vietas un 47 procentus balsu un sociālisti — 118 vietas. Komunisti un neofrankisti ieguva attiecīgi 20 un 17 vietas. Tā tika ievēlēts parlaments, kurā 81 procents vietu bija centriski labējām un centriski kreisajām partijām un galējie spēki bija ievērojamā mazākumā. Karalis Huans Karloss un viņa premjerministrs Suaress bija godprātīgi un prasmīgi politiķi, un armija saglabāja

lojalitāti un palika politiski neitrāla. Neraugoties uz vairāku, kaut nelielu, teroristu grupu vardarbību un vispārēju saimniecisko lejupslīdi, pāreja no diktatūras uz brīvām vēlēšanām astoņpadsmit mēnešu laikā bija sasniegums.

Portugāle

Autoritārais Salazara režīms Portugālē turpinājās līdz 1968. gadam. Salazars bija premjerministrs 36 gadus un, tāpat kā Franko Spānijā, varēja pamatoti apgalvot, ka haosā ieviesis kārtību. Viņa valdība balstījās galvenokārt uz slepeno policiju. Režīma kritika pašu mājās tika viegli sagrauta, bet starptautiskā opozīcija strauji pieauga 60. gados kā sekas Portugāles politikai attiecībā uz saviem īpašumiem Āfrikā. Salazars bija apdāvināts administrators un vēss intelektuālis. Viņa ilgās valdīšanas laikā, kas beidzās 1968. gadā, kad viņu ķēra trieka, Portugāles politiskā un saimnieciskā dzīve bija iesūņojusi. Salazars nomira 1970. gadā.

No 1968. gada līdz 1974. gadam Portugālē valdīja dr. Kaetano. Jaunais premjerministrs nepieļāva lielas pārmaiņas, tomēr nedaudz mazāk tika kontrolēta runas brīvība; un tūdaļ dažādi politiķi aicināja sākt reformas. Karš Angolā un Mozambikā (sk. 398. lpp.) bija tas faktors, kurš radīja vislielākās raizes un galu galā izraisīja valdības krišanu. Pēc ģenerāļa Spinolas kritiskajiem izteikumiem sakarā ar ieilgušo militāro iesaistīšanos Āfrikā, 1974. gada aprīlī notika militārs apvērsums. Pēc šīs revolūcijas divus gadus turpinājās nekārtības un vardarbība. Sākotnēji tika izveidota koalīcijas valdība, kas pārstāvēja vairākus politiskus grupējumus, tomēr sabiedriskā doma noteikti svērās uz kreiso pusi. Lai gan 1975. gada aprīlī vēlēšanas parādīja, ka liberālajai partijai un sociālistu partijai ir vislielākais vēlētajū atbalsts, komunisti, kuriem bija tikai 12 procenti balsu, ignorēja šos rezultātus un gada beigās mēģināja pārņemt valdību ar spēku. Pēc šā kreiso spēku apvērsuma neveiksmes sabiedriskā doma atkal kļuva centriskāka. 1976. gada jūnijā ģenerāli Eanesu (*Eanes*) ievēlēja par prezidentu, un sociālistu vadītājs dr. Soarišs kļuva par premjerministru. Tagad valdībai bija ļoti liels uzdevums — ne tikai attīstīt demokrātiskos institūtus, bet arī uzlabot demoralizēto, nolaisto un atpalikušo saimniecību šajā

visnabadzīgākajā Rietumeiropas valstī. Soariša mazākuma valdība cieta sakāvi 1977. gada decembrī, bet 1978. gada sākumā viņš izveidoja jaunu koalīcijas valdību.

Grieķija

Lai gan cilvēces demokrātija radās Senajā Grieķijā, divdesmitajā gadsimtā tās īstenošana Grieķijā reti kad ir vainagojusies panākumiem. No 1924. gada līdz 1935. gadam Grieķijas republika piedzīvoja vairākus militārus apvērsumus. 1935. gadā tika atjaunota monarhija, bet drīz pēc tam sākās ģenerāļa Metaksasa četrus gadus ilgā diktatūra. Otrā pasaules kara laikā vācu okupācijai sekoja pilsoņu karš, kurā grieķu komunisti mēģināja pārņemt valdību. Kad pienāca 1945. gads, visa Grieķija bija izpostīta.

1946. gada vēlēšanās tika ievēlēta labēja valdība, un vis-
tautas aptauja parādīja, ka iedzīvotāju lielum lielais vairā-
kums atkal vēlas monarhiju. Tas bija signāls atkal jaunam
komunistu dumpim. Pilsoņu kara otrais posms ilga no
1946. gada līdz 1949. gadam. Dumpja laikā gāja bojā pus-
miljons cilvēku, un saimniecība nesabruka tikai tāpēc, ka
no Savienotajām Valstīm pienāca Māršala plāna palīdzība.
Pēc pilsoņu kara beigām Grieķijā līdz 1955. gadam valdīja
mēreni konservatīva valdība Papaga vadībā. Tai sekoja
līdzīga valdība Karamanļa vadībā. Laikposms no 1949. gada
līdz 1963. gadam bija politiski salīdzinoši stabils.

1963. gadā turpretī par premjerministru kļuva kreisi
noskaņotais Papandreu, un dažus mēnešus vēlāk tronī
kāpa jaunais karalis Konstantīns. Papandreu vēlējās gan
iztīrīt armiju no labējiem elementiem, gan mazināt monar-
ha varu. Papandreu aizgāja no amata 1965. gadā, un pēc
viņa valdības nāca vairākas vājas valdības, kuru laikā
pieauga politiskas nekārtības un bezatbildība. Armija bai-
dījās, ka tagad vēlēšanās varēs uzvarēt Papandreu un
kreisie spēki, un, lai šādas uzvaras iespējas novērstu,
nolēma iejaukties. 1967. gada aprīlī neliela augstāko virs-
nieku grupa gāza valdību. Jaunās militārās huntas vadonis
bija pulkvedis Papadopuls. Decembrī Kipras notikumi (sk.
131. lpp.) mazināja huntas prestižu un pārliecināja karali
Konstantīnu, ka jāmēģina šo apvērsumu likvidēt. Nepro-
fesionālisma dēļ šis mēģinājums cieta neveiksmi, un kara-
lis Konstantīns devās trimdā.

Militārā hunta valdīja Grieķijā no 1967. gada līdz 1974.

gadam. Šajos septiņos gados pastāvēja totalitāra diktatūra ar visu policeiskai valstij atbilstošu aparātu. Tā tika plaši kritizēta ārzemēs, bet līdz 1973. gadam plaša mēroga iekšēja pretestība netika izrādīta. 1973. gada sākumā izcēlās jūrnieku dumpis, to ātri apspieda, bet novembrī jau bija studentu nemieri. Papadopuls apsoliya rīkot vēlēšanas, un citi virsnieki viņu nekavējoties atstādināja no amata. Tomēr pretošanās turpinājās un sasniedza kritisku robežu, kad kļuva zināms, ka pret arhibīskapu Makariju Kiprā izdarītais apvērsums (sk. 132. lpp.) ir ticis plānots un meistarīgi vadīts no Atēnām. Armejisiskās valdības vienotība pēkšņi izjuka, un tika aizsūtīts uzaicinājums Karamanlim — premjerministram no 1955. gada līdz 1963. gadam — atgriezties no Parīzes un sastādīt valdību no civilpersonām.

Karamanlis, kuram bija īsta valstsvīra un tautas vadotāja stāja, atjaunoja demokrātiju un civilo valdību. Viņa vadītā jaunās demokrātijas partija guva izšķirošu uzvaru 1974. gada vēlēšanās, un viņš prata sastādīt stipru valdību. Tautas nobalsošana noteikti noraidīja monarhijas atjaunošanu, un jauna konstitūcija 1975. gadā deva lielākas pilnvaras valdībai. 1977. gada vēlēšanās Karamanlis saglabāja drošu, kaut arī nedaudz mazāku, balsu vairākumu.

Turcija

1945. gadā Turcijas prezidents Ismets Inonu, toreiz vienīgās tautas republikāniskās partijas vadītājs, nolēma ieviest valstī rietumniecisku demokrātiju. Nākamajos piecos gados turpināja valdīt tautas republikāniskā partija. Tā saņēma armijas un izglītoto slāņu atbalstu un vēlējās turpināt modernizējošās un rietumnieciskojošās reformas, ko vispirms bija ieviesis Kemals Ataturks 20. un 30. gados. Tomēr 1950. gada vēlēšanās uzvarēja un nākamajos desmit gadus valdīja jaunizveidotā demokrātu partija, ko vadīja Menderess. Demokrāti bija konservatīva partija, viņi balstījās uz Turcijas zemniecisko vairākumu un bija savā attieksmē tradicionālāki un labvēlīgāki islamam. Pa to laiku pamazām attīstījās ekonomika, saņemdama palīdzību no Rietumiem, it īpaši no Savienotajām Valstīm. 1952. gadā Turcija kļuva NATO locekle.

Ataturks bija centies armijas virsniekos ieaudzināt apziņu, ka viņi kopā ar pārējiem izglītotajiem cilvēkiem ir

atbildīgi par rietumniecisko reformu aizstāvēšanu. Tāpēc 50. gados armija ar bažām raudzījās uz demokrātu partijas spēku un uzskatiem. 1960. gadā demokrāti, kas bija ieguvuši varu demokrātiskā ceļā, likās virzāmiešiem pretī vienpartijas diktatūrai. Rezultātā armija iejaucās, apcietināja un sodīja ar nāvi premjerministru Menderesu. Tad tā atjaunoja demokrātiju, bet ar jaunu konstitūciju, kas paredzēja daudzveidīgu kontroli un izlīdzinājumus un proporcionālu pārstāvību — lai iedrošinātu sīkāku partiju veidošanos un tādejādi sašķeltu zemniecisko vairākumu. Neskatoties uz proporcionālo pārstāvību, ar balsu absolūto vairākumu 1965. gadā pie varas nāca taisnības partija (*Justice Party*) un tās mēreni noskaņotais vadītājs Demirels kļuva par premjerministru. Lai gan pastiprinājās sakari ar Krieviju un Austrumeiropu, Turcija joprojām bija rietumnieciski ievirzīta un atbalstīja brīvo uzņēmējdarbību. Taisnības partijai joprojām opozīcijā bija kreisi centriskā tautas republikāniskā partija, kuru līdz 1972. gadam vadīja Inonu.

Sešdesmito gadu beigās arī Turcijā bija studentu nekārtības, kas bija daļa no vispārējiem Eiropas universitāšu studentu nemieriem. Turcijā kāda neliela radikāļu kustība vadīja terorisma kampaņu pilsētās. Armija bija nemierā ar, viņasprāt, nepietiekamajām valdības sociālajām reformām un uzskatīja, ka taisnības partija daudz nepūlas apspiest šos galēji kreisos spēkus. Tāpēc 1971. gada martā tā atkal iejaucās, un Demirels tika atstādināts no amata. Divus gadus, no 1971. gada līdz 1973. gadam, ar militāru atbalstu valdīja nepartijiskas valdības, tika nežēlīgi apspiestas marksistiskās kustības, bet parlaments, kam bija ļauts turpināt strādāt, apturēja reformas. 1973. gadā tika sarīkotas vispārējās vēlēšanas, tomēr neuzradās neviena partija ar vispārēju vairākumu. Iznākums bija tāds, ka četrus gadus valdīja neveiksmīgas koalīcijas. Nebija stipras valdības, lēmumi par svarīgiem pasākumiem tika nepārtraukti noildzināti, un pēc 1975. gada uztraucoši pieauga politiskā vardarbība gan no kreiso, gan galēji labējo spēku puses. Neliela un galēji reliģiska partija, apņēmīgi pūlēdamās, lai saimnieciskā un sabiedriskā augšupeja nenotiktu uz islama tradicionālo vērtību rēķina, noturēja varas līdzsvaru. 1977. gada vispārējās vēlēšanas šo stāvokli nemainīja. 1978. gada janvārī Turcijā lielākās — tautas republikāniskās — partijas vadītājs Ečevits (*Ecevit*) izveidoja jaunu valdību. Tomēr iekšējās drošības problēmas, inflācija un

bezdarbs, un sarežģītas ārlietas, to skaitā Kipras problēma un attiecības ar Grieķiju netika atrisinātas, un Demirels atgriezās savā amatā 1979. gada oktobrī.

Kipra

Kipra bija piederējusi Lielbritānijai kopš 1878. gada, bet pirms tam bijusi Turcijas impērijas daļa. Kiprā dzīvo divas etniskas grupas. No pašreizējiem 600 000 iedzīvotājiem ap 80 procentu runā grieķu valodā un ir pareizticīgie un ap 20 procentu runā turku valodā un ir musulmaņi. Kipras grieķi jau sen bija vēlējušies «*enosis*» jeb savienošanos ar Grieķiju, bet šī prasība nebija nopietni izvirzīta līdz 1954. gadam. Šajā gadā Lielbritānija izdeva Kiprai jaunu konstitūciju, kas piešķīra kipriešiem stipri ierobežotu varu, jo bija paredzēts, ka šī sala paliks Lielbritānijas karabāze Vidusjūras austrumdaļā. Tad Kipras grieķi, ietekmējušies no tuvējo arābvalstu nacionālisma, sāka neatlaidīgi prasīt savienošanos ar Grieķiju.

Grieķijas valdība galu galā atbalstīja šo prasību pēc «*enosis*». Turpretī Turcijas valdība atbalstīja Kipras turkus, kuri atsacījās dzīvot grieķiskā vairākuma pakļautībā. Turcija turklāt iebilda pret to, ka sala, kas atrodas tik tuvu Turcijas dienvidu ostām, nonāktu Grieķijas varā. 1955. gadā Kipras grieķi sāka rīkot demonstrācijas, lai atbalstītu savu prasību. Demonstrācijas ātri pārgāja nemieros, bumbu spridzināšanā un šaušanā, ko galvenokārt organizēja kāda partizānu grupa «Eoka» ar ģenerāli Grivasu priekšgalā. Britu administrācija ķērās pie apspiešanas un uz salas izvietoja 35 000 karavīru. 1956. gadā Kipras grieķu vadonis arhibīskaps Makarijs tika uz vienu gadu izsūtīts uz Seišelu salām. Tomēr vardarbība nemitējās un arvien vairāk pasliktināja attiecības starp Turciju un Grieķiju, kas abas bija NATO locekles.

Likās, ka problēmai ir trīs risinājumi: savienošanās ar Grieķiju, dalīšanās vai neatkarība Kiprai. Dalīšana būtu saistīta ar lielām iedzīvotāju pārvietošanām, jo abas kopienas dzīvoja izkaisīti pa visu salu. 1959. gadā pieņēma lēmumu piešķirt Kiprai neatkarību. Notika konferences Ķīrihē un Londonā, un tapa samierinoša konstitūcija. Parlamentā septiņdesmit procenti vietu bija paredzēti grieķiski runājošiem un 30 procenti — turkiem. Katrai ko-

pienai bija veto tiesības likumdošanā. Tādā pašā proporcijā bija veidojams ministru kabinets, civilie dienesti un policija. Jaunās Kipras republikas prezidentam bija jābūt grieķiski runājošam un viceprezidentam — turciski runājošam. Lielbritānijas pakļautībā palika divi nelieli apgabali. Teritorijas dalīšanu un «*enosis*» aizliedza, un Lielbritānija, Turcija un Grieķija garantēja Kipras neatkarību.

1960. gadā Kipra kļuva par neatkarīgu republiku Britu Sadraudzībā, pirmais prezidents bija arhibīskaps Makarijs, viceprezidents — dr. Kučuks, turku kopienas vadonis. Tomēr šāda konstitūcija grieķiem likās neīstenojama un turkiem, kuru interešu aizstāvībai tā bija sastādīta, šķita nepiemērota. Pēc trim gadiem šis noregulējums izjuka abu kopienu savstarpējas neuzticēšanās dēļ. Makarijs vēlējās pārskatīt konstitūciju un izņemt dažas turkiem piešķirtās garantijas, kuras, viņaprāt, traucēja pārvaldīšanu. 1963. gada decembrī izcēlās cīņi grieķu un turku kopienu starpā, un 1964. gada sākumā Apvienotās Nācijas iesūtīja karaspēku, lai nodibinātu kārtību. Nākamajos četros gados notika īslaicīgas sadursmes, kas dažreiz izvērtās atklātās kaujās. Kipras turki bija visumā koncentrējušies atsevišķās, savstarpēji nesaistītās teritorijās (anklāvos), kuru saimniecisko dzīvi stipri ierobežoja vietējo grieķu organizēta blokāde. Grieķijas un Turcijas valdības tika arvien vairāk iesaistītas un vilinātas iejaukties strīdā. Tā kā Kiprai bija svarīgs stratēģisks stāvoklis Vidusjūras austrumdaļā un gan Grieķija, gan Turcija bija NATO locekles, tad draudēja izveidoties ķēdes reakcija, kurā būtu iesaistītas vēl citas valstis un kas novājinātu NATO dienvidu spārnu. Apvienoto Nāciju karaspēkam bija ļoti ierobežotas pilnvaras. Tas drīkstēja lietot spēku vienīgi paš aizsardzībai, un, lai gan tam bija nepārvērtējama loma, ie robežojot karadarbību un neļaujot sīkām sadursmēm izaugt par lielākām, ANO nebija dotas tiesības atrisināt šo strīdu.

Krīze iestājās 1967. gada novembrī, kad izraisījās nīkna kaujas abu kopienu starpā. Turcijas valdība piedraudēja, ka iebruks Kiprā, un Turcijas dienvidos tika izveidots liels, iebrukumam paredzēts karaspēks. Saspīlējums mazinājās decembrī, kad 12 000 grieķu karavīru atstāja Kipru. Šāda rīcība nozīmēja, ka Grieķijas valdība un tās atbalstītāji Kiprā bija atteikušies no «*enosis*» politikas. 1968. gada laikā saspīlējums mazinājās un tika sperti pirmie soļi, lai stāvokli normalizētu. Kipras grieķu valdība atcēla pret

turku minoritāti vērstošos saimnieciskos ierobežojumus un noņēma aizsprostojumus no ceļiem. Sākās sarunas starp Kleridu un Denktašu attiecīgi grieķu un turku kopienu vārdā. Šīs kopienu sarunas turpinājās nākamajos sešus gadus ar mērķi atrast «*modus vivendi*» (dzīves veidu) abām Kipras tautām. Sarunas veicās lēni. Pa to laiku Makarijs palika prezidenta amatā un valdīja ar labvēlīgu un tēvišķu diktatūru, ko labprāt pieņēma lielais vairākums Kipras grieķu. Dzīve uz salas atkal bija daudz maz mierīga. Kopš neatkarības iegūšanas 1960. gadā, neraugoties uz vairāku gadu nesaskaņām un cīņām, salas saimniecība uzlabojās, saņemdamā ievērojama palīdzību no ANO attīstības programmas.

1974. gadā miers un progress tika satricināti. Iepriekšējos četros gados savu darbību bija atjaunojuši kareivīgi «*enosis*» atbalstītāji Kiprā un Grieķijā. 1970. gadā viņi mēģināja nogalināt Makariju, kurš, viņuprāt, bija nodevis «*enosis*» lietu. Pasliktinājās attiecības ar Nikosiju un Atēnām. 1974. gada jūlijā notikumi bija nobrieduši tiktāl, ka kipriešu nacionālā gvarde jaunu grieķu virsnieku vadībā uzbruka prezidenta pilij un iecēla par prezidentu kādu bijušo organizācijas «Eoka» kareivi. Tomēr Makarijs paglābās un aizlidoja uz Lielbritāniju. Dažas dienas vēlāk Klerids stājās prezidenta amatā. Pa to laiku Turcijas valdība bija aizsūtījusi karaspēku iebrukumam Kipras ziemeļos. Turki pieprasīja Kipras problēmas federālu risinājumu. Saņēmuši atteikumu, viņi okupēja apmēram divas piektdaļas no salas platības (ziemeļos un austrumos). No okupētajiem apgabaliem tika pārvietoti ap 200 000 Kipras grieķu. 1975. gadā, lai gan bija atgriezies Makarijs, attiecības saasinājās un iedzīvotāju pārvietošanās tika nokārtota tā, ka turki bija ziemeļos un grieķi dienvidos. Ziemeļu daļa tika pasludināta par Kipras turku valsti, un uz turieni sāka pārvākties arī turki no kontinenta. Salas pārējai daļai bija jārisina milzīgas pārvietošanās un piemērošanās problēmas. 1977. gada augustā, kad Makarijs nomira, Kipras problēma vēl nebija noregulēta un joprojām bija bezizejas stāvoklis.

«Eiropiešu» kustība

Viena no revolucionārākajām pārmaiņām pēckara Eiropā ir panākumi, kas gūti, integrējot Rietumeiropas valstis.

Šās kustības atbalstītāji jeb «eiropieši», kā viņi tiek dēvēti, par galamērķi ir izvirzījuši vienotu Eiropas valsti. Šim mērķim viņi min četrus galvenos pamatojumus. Pirmkārt, viņi vēlas novērst turpmākus karus Eiropā, darot galu nacionālo valstu pilnīgai neatkarībai (*Sovereign independence*), un viņi īpaši vēlas izbeigt Francijas un Vācijas sāncensību. Otrkārt, vienota Eiropa būtu daudz stiprākā pozīcijā, lai stātos pretī draudiem no padomju Krievijas. Treškārt, trešā spēka radišana pasaulē līdzsvarotu Savienoto Valstu un Krievijas varenumu. Ceturtkārt, pilnā mērā būtu izmantojami Eiropas ekonomiskie un militārie resursi, jo tie tiktu organizēti ne vairs nacionālā, bet jau kontinentālā mērogā.

1944. gadā visas trīs Beniluksa valstis vienojās izveidot muitas savienību. Tā sāka darboties 1948. gadā un kļuva par priekšteci daudz lielākām iecerēm. «Eiropiešus» iedrošināja arī Čērčila atbalsts. Viņš kādā runā Cīrihē sacīja: «Mums jāuzbūvē kaut kas līdzīgs Eiropas Savienotajām Valstīm.» Kustībai papildstimulu deva komunisma drauds, kas atklājās Čehoslovākijas valsts apvērsmā un Berlīnes blokādē. 1948. gadā tika izveidota Eiropas ekonomiskās sadarbības organizācija, jo amerikāņi bija paziņojuši, ka sniegs Māršala palīdzību tikai tad, ja Eiropas valstis savstarpēji sadarbosies šīs palīdzības izmantošanā.

1948. gadā Hāgā septiņsimt ievērojamu eiropiešu konference izdarīja spiedienu uz valdībām, lai tās izveido Eiropas parlamentu. Un tā 1949. gada maijā Londonā desmit valstis parakstīja Eiropas padomes statūtus. Tās bija Francija, Lielbritānija, Beļģija, Holande, Luksemburga, Dānija, Īrija, Itālija, Norvēģija un Zviedrija. Vēl deviņas valstis pievienojās līdz 1978. gadam: Grieķija, Turcija, Islande, Rietumvācija, Austrija, Kipra, Šveice, Malta un Portugāle. Eiropas padomei, kuras darba vieta ir Strasburgā, ir sekretariāts un divas galvenās iestādes — Ministru komiteja un Konsultatīvā asambleja. Pirmajā ietilpst dalībvalstu ārlietu ministri vai viņu vietnieki, un viņu lēmumi tiek ieteikti dalībvalstu valdībām. 1978. gadā Konsultatīvajā asamblejā bija 154 pārstāvji no visu deviņpadsmit valstu parlamentiem. Sākumā bija cerēts, ka šo asambleju tiešā ceļā ievēlēs visas Eiropas iedzīvotāji, bet Lielbritānija bija pret to. Eiropas padomei nav reālas varas, un tā tiek uzskatīta vienkārši par debašu forumu.

Eiropas ogļu un tērauda apvienība, 1951. gads

Tā kā «eiropieši» uzskatīja, ka Eiropas padome ir pārāk ierobežota, viņu nolūks bija iedibināt Eiropas organizācijas atsevišķu darbību veikšanai. Viņi cerēja, ka šādas funkcionālas organizācijas, būdamas derīgas jau pašas par sevi, palīdzētu radīt to būtisko kopīgas darbošanās sajūtu, kas ir nepieciešama politiskai vienotībai. 1950. gadā tika piedāvāts veidot divas šādas organizācijas: Eiropas aizsardzības apvienību un Eiropas ogļu un tērauda apvienību. Lielbritānija pretojās tām abām, un 1954. gadā arī Francija noraidīja pirmo (sk. 85. lpp.). Tomēr, neraugoties uz Lielbritānijas atteikumu piedalīties, 1951. gadā tika izveidota Eiropas ogļu un tērauda apvienība (*European Coal and Steel Community, ECSC*).

ECSC aizsācējs bija Francijas ārlietu ministrs Robērs Šūmanis (1886—1963). Bērnībā viņš bija dzīvojis Lotringā, kas toreiz bija Vācijas teritorijā, un Pirmajā pasaules karā viņš bija virsnieks vācu armijā. Pēc 1919. gada viņš kļuva par Francijas parlamenta locekli. Viens motīvs, kas bija pamatā Šūmaņa plānam par akmeņoglēm un tēraudu, bija vēlēšanās uzlabot Francijas un Vācijas attiecības, bet viņš arī uzskatīja savu plānu par «pirmo soli ceļā uz Eiropas federāciju». Šūmaņa plāns, kas tika pieņemts Francijas ministru kabinetā 1950. gada maijā, paredzēja izveidot starptautisku apvienību, kura varētu iedarbināt visiem kopēju tirgu bez jebkādiem tirdzniecības ierobežojumiem divās pamatnozārēs — ogļu un tērauda rūpniecībā. Mērķis bija modernizēt ražošanu un attiecīgi paaugstināt darba ražīgumu abās nozarēs.

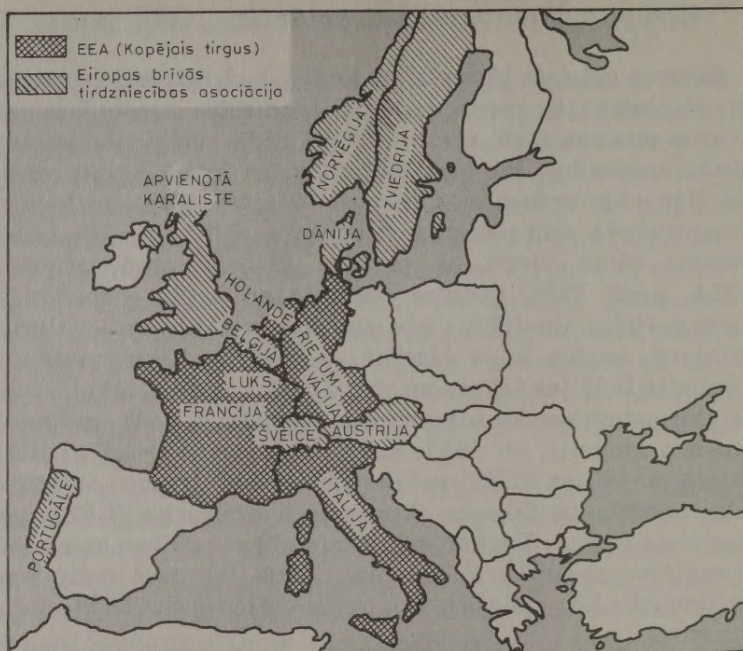
Ne leiboristu, ne konservatīvo partijai Lielbritānijā projekts nepatika. Viņi uzskatīja Lielbritānijas ogļu un tērauda rūpniecību par pārāk svarīgām, lai tās tiktu atbrīvotas no britu valdības kontroles. Tomēr sešas valstis šo projektu atbalstīja. Tās bija Francija, Rietumvācija, Itālija, Beļģija, Holande un Luksemburga. 1951. gadā Parīzē tika parakstīts līgums par Eiropas ogļu un tērauda apvienības izveidošanu, un 1952. gada augustā šī apvienība sāka darbu no savas mītnes Luksemburgā. Eiropas ogļu un tērauda apvienības izpildorgāns — Augstākais orgāns — sastāvēja no deviņiem locekļiem, un to pārraudzīja Asambleja, kurā bija 78 delegāti no visām dalībvalstīm. Augstākā orgāna prezidents līdz 1954. gadam bija Žans Monē.

Eiropas ekonomiskā asociācija, 1957. gads

Eiropas ogļu un tērauda apvienība darbojās ļoti veiksmīgi. Paplašinājās ražošana, un tirdzniecība apvienības ietvaros pieauga īpaši strauji. Tādēļ radās vēlēšanās paplašināt apvienību, lai tajā iekļautos arī brīvā konkurence pārējās rūpniecības nozarēs un tādējādi tiktu sasniegta visaptveroša saimnieciska integrācija. Likās arī, ka būtu vēlams tālāk virzīt uz priekšu Eiropas apvienošanos. 1954. gadā ECSC sapulce rosināja apvienību paplašināt savu darbību, un 1955. gada jūnijā sešu dalībvalstu ārlietu ministri sanāca kopā Mesīnā — Sicīlijā. Tika izveidota komisija Beļģijas ārlietu ministra Spāka vadībā, lai plānotu tālāku saimniecisko integrāciju. Nākamajā gadā komisija sniedza atskaiti, un 1957. gada martā visas sešas valstis, kuras piedalījās ECSC, parakstīja Romas līgumu, ar kuru tika nodibināta Eiropas ekonomiskā asociācija (EEA) jeb Kopējais tirgus. Turklāt vēl tika radīta arī Eiropas atomenerģijas apvienība (Eiratoms). Abus līgumus ratificēja dalībvalstis līdz gada beigām, un tie stājās spēkā 1958. gada janvārī.

Francija, Itālija, Rietumvācija un visas trīs Beniluksa valstis vienojās, ka pamazām būs jāatceļ tirdzniecības barjeras, ko veido muita un kvotas. Pārejas posmā, kas ilgtu 12—15 gadus, sākot ar 1958. gadu, būtu izveidojies kopējs tirgus starp šīm sešām valstīm, kuras vienlaicīgi izstrādātu arī kopēju ārējās tirdzniecības tarifu attiecībā pret pārējām valstīm. Pārejas posma beigās starp dalībvalstīm varētu būt pilnīgi brīvas cilvēku, preču, pakalpojumu un kapitāla plūsmas. Šajā tirgū varētu iekļaut arī šo valstu aizjūras teritorijas. Romas līguma priekšvārdā dalībvalstis paziņoja, ka tās ir apņēmušās iedibināt pamatus arvien ciešākai Eiropas tautu vienotībai. Tās ticēja, ka kopīgas strādāšanas paradums stiprināsies gadu gaitā un ka beigās saimnieciska vienotība novedīs pie politiskas vienotības un ar laiku tiks izveidotas Eiropas Savienotās Valstis.

Eiropas ekonomiskās asociācijas konstitūcija paredzēja, ka darbosies piecas galvenās iestādes. Izpildu komiteja sastāvēja no deviņām personām, kuras vadīja asociāciju. Šos deviņus komitejas locekļus iecēla pēc valdību vienbalsīgas vienošanās, bet pati komiteja bija neatkarīga un atbildīga tikai parlamenta priekšā. Komitejas mītne bija Briselē, un pirmais priekšsēdētājs bija prof. Halšteins.

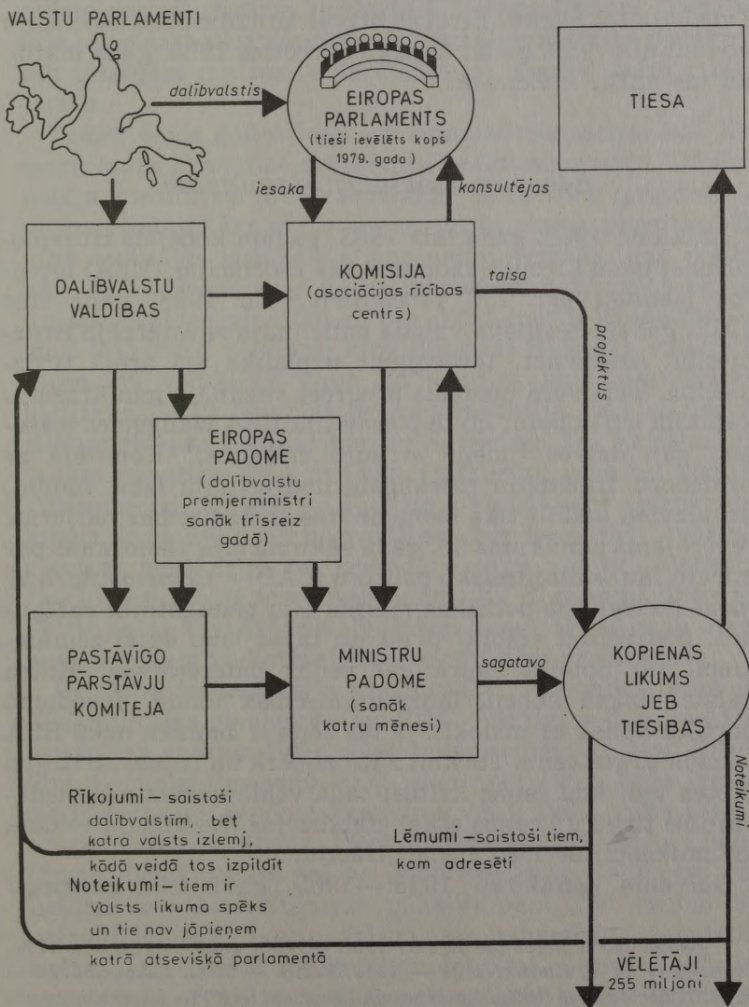
Eiropas saimnieciskie bloki 1960. gadā

Katra valdība iecēla vienu pārstāvi Ministru padomē. Tā pieņēma lēmumus pēc komitejas priekšlikumiem, un svarīgu lēmumu pieņemšanai bija nepieciešama vienbalsīga piekrišana, it īpaši par jaunu dalībvalstu uzņemšanu. Parlamentā bija 142 delegāti no Sešnieka parlamentiem. Tam bija tikai padomdevēja vara, izņemot vienu — ka tas varēja atlaist komiteju, izteikdams neuzticību ar divu trešdaļu balsu vairākumu. Parlamenta pirmais prezidents bija Robērs Šūmanis. Vēl bija tiesa un sekretariāts. «Eiratoms» ticās apvienot finansiālo un pētniecisko potenciālu, lai izveidotu kodolenerģētikas nozari.

Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija, 1959. gads

Lielbritānijai bija iespēja kļūt par Eiropas ekonomiskās asociācijas locekli, un tā piedalījās sākotnējās dibināšanas sanāksmēs. Tomēr tā nolēma nepievienoties vairāku iemes-

lu dēļ (sk. 6. nodaļu), bet it īpaši tādēļ, ka tai nepatika pārnacionāla vadība, kas varētu būt par iemeslu tam, ka mazinātos Lielbritānijas suverenitāte. Lielbritāniju biedēja augstie tarifi, ko sešas Kopējā tirgus valstis gatavojās noteikt tās eksportam. Tāpēc 1956. gadā tā ierosināja, lai visās OEEC (sk. 80. lpp.) valstu teritorijās tiktu ieviesta brīvās tirdzniecības zona. Divpadsmit līdz piecpadsmit gadu laikā šīs valstis pamazām likvidētu tarifus savstarpējām

Eiropas ekonomiskās asociācijas uzbūve

precēm, bet — atšķirībā no EEA, kurai ir viens kopējs ārējs tarifs, — brīvās tirdzniecības zonas dalībvalstis varētu brīvi saglabāt, kādus tarifus gribētu, attiecībā pret «ārējām» valstīm. Tādējādi Lielbritānija varētu saglabāt savas impēriskās (*commonwealth*) priekšrocības.

Tomēr Sešnieks šo plānu noraidīja. Tad Lielbritānija nolēma izveidot Eiropas brīvās tirdzniecības asociāciju, kuras dalībvalstis tika dēvētas par «ārējo septiņnieku». Tās bija Lielbritānija, Portugāle, Dānija, Austrija, Norvēģija, Zviedrija un Šveice. Eiropas brīvās tirdzniecības asociāciju nodibināja 1959. gadā; tā sāka darboties 1960. gada maijā, un tās mītne ir Ženēvā.

Eiropas asociāciju izaugsme

Laikā no 1958. gada līdz 1963. gadam kopējais tirdzniecības apjoms Eiropas ekonomiskās asociācijas (EEA) ietvaros pieauga par 130 procentiem. No 1958. gada līdz 1972. gadam Sešnieka valstis palielināja savstarpējo tirdzniecību astoņkārt. Ievērojami uzplauka arī ārējā tirdzniecība. Šāds vērsis ņemams progress veicināja gan ārzemju kapitāla ienākšanu, ko te piesaistīja EEA izaugsmes iespējas, gan dzīves līmeņa strauju celšanos.¹ Komiteja ar profesoru Halšteinu priekšgalā nodrošināja labu vadību, un aizvien stabili tika samazinātas tirdzniecības barjeras. Ievērojams panākums 60. gadu sākumā bija vienošanās par kopēju lauksaimniecisko politiku (CAP — *Common Agricultural Policy*). Šīs politikas mērķis bija paaugstināt ražīgumu, nodrošināt stabilu tirgu un tātad labu dzīvi zemniekiem, un noteikt saprātīgas cenas patērētājiem. Katra valsts maksā kopējā lauksaimniecības fondā. Ievedamo pārtiku apliek ar nodokli, ja tās cena ir zemāka nekā EEA iekšējā tirgus cena. Turklāt EEA nopērk un izņem no tirgus preces tad, kad cenas krītas; tādā veidā samazinās piedāvājums tirgū un cenas atkal stabilizējas. Asociācija veicina arī lauksaimniecības modernizāciju.

Galvenie panākumi 1965.—1969. gadā tika sasniegti

¹ Reālās darba algas pieaugums 1958.—1968. gadā Beļģijā bija 47%, Francijā — 41%, Rietumvācijā — 66%, Itālijā — 55%, Luksemburgā — 66%, Nīderlandē — 75%, Apvienotajā Karalistē — 20%. (Aprēķināts pēc skaitļiem, ko publicēja «eiropiešu kustība» 1971. gada 23. martā «The Times».)

divās jomās. 1967. gadā apvienojās visas trīs asociācijas — EEA, «Eiratoms» un Eiropas ogļu un tērauda apvienība — un vara tika nodota vienai jaunai Komitejai. Franciņ nepiekrita tam, ka Halšteins būtu jaunās Komitejas prezidents, un par prezidentu kļuva Rejs — kādreizējais Beļģijas saimniecisko lietu ministrs. Gada atlikušais laiks pagāja, pārkārtojot struktūru un veidojot vienotu vadību. 1968. gadā pilnīgi izveidoja brīvo tirdzniecību rūpniecības ražojumiem — divus gadus ātrāk, nekā bija paredzēts pirms desmit gadiem noslēgtajā Romas līgumā. Tādējādi bija sācis darboties kopējais tirgus 180 miljoniem cilvēku — bez iekšējām muitas barjerām un ar kopēju ārējo muitas tarifu.

Tomēr tajos gados bija arī zināma stagnācija, kas lielā mērā radās Francijas prezidenta de Golla iespaidā. De Golls nebija piedalījies EEA radīšanā. EEA tika izveidota īsi pirms viņa nākšanas pie varas, un tā viņam nepatika. Bet viņš apzinājās iespējas — gan saimnieciskās, gan politiskās —, ko Francija guva no ierobežotā dalībnieku skaita, un šīs iespējas viņš izmantoja pilnā mērā. Francijas fermeri bija droši vien paši atpalikušākie Sešnieka valstīs un tāpēc arī visvairāk guva no kopējās lauksaimnieciskās politikas (CAP). Turklāt de Golls saskatīja EEA kā līdzekli Rietumeiropas neatkarībai no Savienotajām Valstīm. Bet viņam nepatika EEA iestāžu neatkarīgā vara un virsvalstiskums un it īpaši — Komitejā strādājošie «eirokrāti», kurus ieceļ dalībvalstu valdības, bet kuri tiek zvērināti rīkoties neatkarīgi no jebkādam savu valstu interesēm. De Golls pretojās ierosinājumiem, ka Komitejai tiktu piešķirti pašai savi finansiālie līdzekļi, un 1965. gada otrajā pusē Francija boikotēja visas Asociācijas sanāksmes.

De Golla iespaids bija visvairāk jūtams jautājumā par Lielbritānijas pievienošanos EEA. Pēc ilgām debatēm Lielbritānijas valdība 1961. gadā nolēma pieteikt savu līdzdalību. Sarunas ilga visu 1962. gadu, bet 1963. gada janvārī šis pieteikums saņēma Francijas veto. 1967. gadā Lielbritānija pieteicās vēlreiz. Pieci no Sešnieka atbalstīja Lielbritāniju, bet Francija ne, un gada beigās de Golls otro reizi uzlika veto Lielbritānijas pieteikumam. Šai rīcībai bija vairāki iemesli: jaunu dalībnieku uzņemšana samazinās katras jau esošās dalībvalsts ietekmi; jauni dalībnieki apgrūtinās organizēšanu un sazināšanos un vispār mainīs asociācijas raksturu; Lielbritānija, de Golls sacīja, nav

pārliecināti eiropeiska valsts — tā ir pārāk norobežojusies un saistīta ar savas sadraudzības valstīm, tai ir īpašas attiecības ar Savienotajām Valstīm, un sterliņu mārciņa ir pasaules valūta; turklāt, ja neuzlabosies Lielbritānijas saimniecība, tā kļūs par traucēkli asociācijai.

Tajos gados bija arī vēl citas grūtības. Tika kritizēta CAP radītā lielā pārprodukcija un augstās izmaksas. Lai gan 1968. gadā bija panākta brīva tirgošanās ar rūpniecības precēm, daudzi ierobežojumi joprojām bija spēkā uz robežām. Pastāvēja atšķirīgi uzskati par asociācijas nākotni. Sabiedrībā bija vispārēja stagnācijas un vilšanās sajūta: vīri, kas jau bija sākuši uzskatīt sevi par eiropiešiem, atkal sarunājās kā vācieši, franči vai beļģieši.

1969. gada aprīlī de Gollis aizgāja pensijā (sk. 110. lpp.) un viņa vietā nāca Pompidū, kurš labvēlīgāk izturējās pret asociācijas paplašināšanos. Četros nākamajos gados bija vērojams progress. 1969. gada decembrī bija galotņu tikšanās Hāgā. Tajā un vairākās tūlīt sekojošās sanāksmēs tika pieņemti svarīgi lēmumi: jāsāk sarunas ar valstīm, kas vēlas iestāties; «Eiratoms», kas vairākus gadus maz bija darījis, tika atdzīvināts un tā pētnieciskajam centram dota jauna ievirze, kas ciešāk saistījās ar rūpniecību. Nodokļi no ievestās lauku produkcijas tagad nonāca tiešā ceļā asociācijas centrālajā budžetā, un tādā veidā asociācijai bija pašai savi tiešie ienākumi, kas netika ņemti no dalībvalstu budžetiem. Hāgas sanāksmē visvairāk uzstājās Rietumvācijas kanclers Brants. Viņš uzsvēra, ka Rietumvācijai cieši jāiesaistās Eiropas integrācijas procesā un ka Lielbritānijai jāiestājas EEA.

1970. un 1971. gadā turpinājās EEA sarunas ar četrām nākamajām dalībvalstīm — Lielbritāniju, Īriju, Dāniju un Norvēģiju. Nākamajām dalībvalstīm bija jāatzīst ne tikai Romas līgums, bet arī dažādās vienošanās, kas bija noslēgtas laikā no 1958. gada līdz 1971. gadam. Sarunas bija par to, kā šīs valstis noteiktā pārejas laikā piemērosies visām šīm prasībām, un it īpaši par viņu ieguldījumu asociācijas kopējā budžeta palielināšanā, kas praksē nozīmēja kopējo lauksaimniecisko politiku. Kādas tikšanās laikā Parīzē 1971. gadā Pompidū un Lielbritānijas premjerministra Hīta sarunās tika izklaidētas franču dziļākās šaubas par Lielbritānijas attieksmi pret Eiropu, un sekoja straujš progress. 1972. gada janvārī Briselē iespaidīgā ceremonijā visas četras jaunuzņemamās valstis parakstīja dokumen-

tus, kas padarīja tās par pilntiesīgām Eiropas kopienas dalībniecēm ar 1973. gada 1. janvāri. Šos lēmumus ratificēja referendumi Īrijā un Dānijā un parlamenta balsojums Lielbritānijā. Toties Norvēģijā referendums parādīja, ka vairākums ir pret iestāšanos, un Norvēģija neiestājās Eiropas kopienā.

1973. gada janvārī Sešnieks kļuva par Deviņnieku. Tagad kopējais iedzīvotāju skaits Eiropas kopienā sasniedza 255 miljonus, ko veidoja šādas sastāvdaļas:¹

Francija	52 milj.	Nīderlande	13 milj.
Rietumvācija	62 milj.	Beļģija	10 milj.
Itālija	54 milj.	Dānija	5 milj.
Lielbritānija	56 milj.	Īrija	3 milj.
		Luksemburga	0,3 milj.

Tālāk dots Deviņnieka salīdzinājums — dažās jomās — 1971. gadā ar Savienotajām Valstīm, Krieviju un Japānu.²

	<i>Eiropas Kopiena</i>	<i>ASV</i>	<i>PSRS</i>	<i>Japāna</i>
Iedzīvotāji (miljonos)	253	204	243	103
Nacionālais kopprodukts (miljonos dolāru)	637 850	975 240	434 870	198 840
Tērauds saražots (miljons tonnu)	139	122	120	93
Automobiļi saražoti (miljonos gabalu)	9,7	6,6	0,4	3,7
Telefoni uz katriem 1000 iedzīvotājiem	203	567	50	194
Televizori uz katriem 1000 iedzīvotājiem	230	399	127	214
Regulārais karaspēks (miljonos karavīru)	2	2,4	3,7	0,3
Vidējais pieauguma procents uz 1 iedzīvotāju (1960—70)	3,6	3,2	5,8	9,6

1972. gada jūlijā tika panākta vienošanās par pilnīgi brīvu tirgošanos ar rūpniecības precēm starp Eiropas kopieni un sešām citām valstīm — Austriju, Zviedriju, Šveici, Somiju, Islandi, Portugāli, kuras vēlējas dažas

¹ Sastādīts pēc ANO izdevuma «*Monthly Bulletin of Statistics*».

² Skaitļi ņemti no publikācijas laikraksta «*The Times*» 1973. gada 3. janvāra numurā.

saiknes, bet ne pilnu līdzdalību. 1972. gada oktobrī Deivīnīka galotņu sanāksmē Parīzē nolēma sākt nākamo posmu aizvien ciešākā saimniecisko un naudas lietu apvienošanā. Panāca vēl divus svarīgus lēmumus: tika no jauna uzsvērts, ka sociālais progress ir tikpat svarīgs mērķis kā saimnieciskā attīstība, un tika izveidots fonds, kas palīdzētu atpalikušākajiem kopienas reģioniem.

Progress turpinājās no 1973. gada līdz 1977. gadam. 1975. gadā tika parakstīts piecu gadu nolīgums par tirdzniecību un saimniecisku palīdzību Eiropas kopienas un 46 jaunattīstības valstu starpā: tas ir pazīstams kā Lomes konvencija. Tajā pašā gadā tapa Reģionālās attīstības fonds. Svarīgs sasniegums bija plāni, kas paredzēja turpmāk veidot Eiropas parlamentu tiešās vēlēšanās. Līdz šim parlaments bija darbojies gandrīz vienīgi kā padomdevējs, kuru bieži neņēma vērā. Tomēr bija jūtams, ka kopienai trūkst demokrātisku politisko iestāžu un ka parlamentam jāpiešķir lielāka vara naudas lietās un likumdošanā. Ja parlaments tiktu ievēlēts tieši, Eiropas tautas justu lielāku uzticību pret kopienu, un tas rosinātu straujāku virzību uz apvienošanos. 1975. gadā Eiropas toreizējais parlaments ar lielu vairākumu nobalsoja par tiešām vēlēšanām. Šīs vēlēšanas beidzot tika sarīkotas 1979. gada jūnijā.

Tomēr tajos gados virzību uz priekšu ierobežoja vairākas grūtības. Enerģētikas krīze, kas uzvirda ar naftas cenu pēkšņu četrkārtšanos 1973. gada oktobrī, izraisīja pasaules saimnieciskās darbības apsīkumu. Iepriekšējo gadu straujā izaugsme bija apstājusies. Bija šaubas, vai Lielbritānija ir sevi uzticējusi Eiropai. Lielbritānijas leiboristu partija bija 1972. gadā pretojusies Lielbritānijas līdzdalībai. 1973. gadā valstī bija izplatīta vilšanās izjūta attiecībā pret Eiropas kopienu, kura tika izmantota kā grēkāzis, ko vainot daudzās grūtībās, it īpaši inflācijā. Kad leiboristu partija atkal nāca pie varas 1974. gadā, tā nolēma jaunās sarunās panākt mainītus iestāšanās noteikumus. Sekoja dažas visumā nelielas pārmaiņas kopienas politikā, un pēc tam notika referendums, kurā liels vairākums (67% pret 33%) atbalstīja Lielbritānijas turpmāko līdzdalību. Daudzas kopienas dalībnieces joprojām kritizēja tās kopējo lauksaimniecisko politiku. Lauksaimnieciskā ražošana Eiropā bija ievērojami izaugusi. Šī politika bija sekmējusi to, ka nelielo, mazāk ražīgo saimniecību vietā radās lielākas saimniecības, un veicinājusi vienmērīgu migrāciju no lau-

kiem uz pilsētām, lai mazinātu nenodarbināto laucinieku skaitu. Bet naudas izdevumi bija lieli. Sistēmu vainoja mākslīgi augstu cenu uzturēšanā lauksaimnieku interesēs un pārtikas «kalnu» radīšanā. Beigu beigās izveidojās vispārējs uzskats, ka vajadzīga operatīvāka un racionālāka organizācija. «Deviņnieks» bija neērtāks par «sešnieku». Grieķija, Portugāle un Spānija vēlējās iestāties Eiropas kopienā, un «divpadsmitnieks» būtu vēl daudz sarežģītāks. Tika arī ierosināts samazināt oficiālo saziņas valodu skaitu (sešas) un atsevišķu valstu veto tiesības aizstāt ar vairākuma balsojumu.

Krievija

Divdesmitā gadsimta sākums

Politika

1900. gadā impēriskā Krievija aizņēma vairāk nekā 22 miljonus kvadrātkilometru platību, t. i., vienu sesto daļu no pasaules sauszemes, un tajā dzīvoja 130 miljoni cilvēku. Līdzīgi Turcijai, Krievijas impērija bija gan Eiropā, gan Āzijā, tajā dzīvoja ap astoņdesmit tautību, un mazāk nekā puse iedzīvotāju bija krievi. Šo milzīgo platību pārvaldīja «pasaulē visnemākulīgākā, paralizējošākā, nežēlīgākā, pērkamākā, neaptēstākā un neuzņēmīgākā birokrātija».¹ Tās centrs bija cars Nikolajs II (1894—1917). Nikolajs bija labdabīgs valdnieks un uzticīgs savai ģimenei, bet viņam trūka pašpalāvēības, un stingrāka rakstura cilvēki varēja viņu pārāk viegli ietekmēt. Viņš arī nesaskatīja, cik nopietnas politiskas un saimnieciskas problēmas bija jārisina Krievijai. «Nikolajs nespēja,» raksta Šarks (*Charques*), «izņemot vājiem cilvēkiem raksturīgās stūrgalvības reizes, izveidot savu viedokli vai parādīt savu paša gribu.»² Turklāt nelaimīgā kārtā Nikolajs bija apprecējies ar stingras gribas, bet politikā naivu un mazizglītotu sievu.³

Valsts tika pārvaldīta diktatoriski un turklāt nemākulīgi. Valsts padome deva ieteikumus caram, bet viņam bija

¹ G. N. Westwood. *Russia, 1917—1964*.

² R. Charques. *Short History of Russia*.

³ Nikolajs un viņa sieva ir bieži salīdzināti ar Čārlzu I un Henrieti Mariju un ar Luiju XVI un Mariju Antuaneti.

pilnīga vara, un viņa pirmais princips bija saglabāt šo gadsimtus veco autokrātiju, un šajā ziņā viņu atbalstīja aristokrātija un pareizticīgo baznīca. Prese tika cenzēta, izglītība un tieslietas bija valsts kontrolē, un visas radikālās kustības tika apspiestas. Iekšlietu ministrs, kurš pārraudzīja policiju un ievāca nodokļus, bija visietekmīgākais ministrs. Tikai vienā varas iestāžu grupā — zemstēs — bija kaut kas no demokrātijas. Tās bija vēlētas lauku municipalitātes, kas tika ieviestas 1864. gadā. Zemstu darbība bija tikai vietēja — ceļu labošana, palīdzība nabagiem, veselība, skolas —, bet to vara pakāpeniski samazinājās, un vēlāk tās sastāvēja galvenokārt no zemākās muižniecības pārstāvjiem.

Ekonomika

Krievija bija galvenokārt lauksaimnieciska zeme, un divas trešdaļas iedzīvotāju bija zemnieki. Viņu vairumam dzīve bija drūma un bezcerīga. Pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861. gadā zeme tika pārdota nevis atsevišķiem zemniekiem, bet gan ciema komūnai. Zemnieki komūnā turpināja maksāt valdībai nodevas par zemi, bet pati komūna bija zemes faktiskais īpašnieks. Komūnas piekrišana bija vajadzīga, ja zemnieks gribēja aiziet no sava ciema, bet to bija grūti dabūt, jo tad pārējiem palikušajiem zemniekiem būtu jāmaksā attiecīgi lielākas nodevas. Joprojām darbojās viduslaiku streijgabalu sistēma, un streijgabali tika periodiski par jaunu pārdalīti zemnieku starpā. Iedzīvotāju skaitam pieaugot, samazinājās valdījumu vidējais lielums. Īpaši smaga nasta zemniecībai bija zemstu priekšnieku vara. Zemstu priekšnieki bija ierēdņi, kas tieši pakļauti iekšlietu ministram, un viņu despotiskā vara pār zemniekiem izraisīja lielu neapmierinātību. Šāda lauksaimnieciskā darba organizācija un zemnieku nabadzība parādīja, ka darba paņēmieni ir atpalikuši un ražošana — neattīstīta, un tādēļ 20. gadsimta pirmajos gados valdīja vispārējs trūkums.

Stagnācija lauksaimniecībā bija krasā pretstatā lielajai rosībai rūpniecībā, kas galvenokārt bija Sergeja Vites (1849—1915) nopelns. Pavisam neievērojams savas karjeras sākumā, Sergejs Vite izauga par ministru, kas vadīja transporta un vēlāk finanšu politiku. Viņa enerģiskajā vadībā 1891. gadā sākās Transsibīrijas dzelzceļa līnijas

būvniecība, kas tika pabeigta pēc desmit gadiem. Līdz ar to varēja aizbraukt no Maskavas līdz Klusajam okeānam astoņās dienās. Vite veicināja smagās rūpniecības attīstību — dzelzs, ogļu un naftas rūpniecību, kuģu būvi, ķīmisko rūpniecību, metālapstrādi. Puse no šajās nozarēs ieguldītās naudas bija ārzemju kapitāls (galvenokārt Francijas un Beļģijas); Krievijas valdība arī ieguldīja līdzekļus, izmantojot šim nolūkam ārzemju aizņēmumus un nodokļos ievākto naudu.

Krievijas rūpniecība, lai arī tālu atpalika no vadošo Rietumu valstu rūpniecības, piedzīvoja lielu uzplaukumu. Šis uzplaukums, cita starpā, bija pamatā arī tam, ka izauga pilsētas strādnieku šķira. Šie rūpniecības strādnieki mitinājās pārapdzīvotos, nehigiēniskos mājokļos un cieta no visiem parastajiem trūkumiem, ko rada strauja un neizplānota industrializācija: algas bieži maksāja graudā, darbadiena bija gara; plaši izplatīts bija arī sieviešu un bērnu darbs.

Politiskās partijas

Krievijā bija tādi politiskie un ekonomiskie apstākļi, ka radās vairāki politiskie grupējumi, kas neieklāvās konservatīvajos slāņos. Daudzi zemstu locekļi bija liberāli un pieprasīja reformas, un bija arī vesels spektrs kreisi revolucionāru grupējumu, no kuriem divi ir pelnījuši ievēribu — sociālrevolucionāri un sociāldemokrāti.

Deviņpadsmitā gadsimta 70. gados nelielas intelektuāļu grupas Krievijā sāka studēt Kārļa Marksa mācību. Viņu skaits pamazām auga; daudzi tika izraidīti trimdā un apmetās īpaši Šveicē, kur viņu ievērojamākais vadonis bija Pļehanovs. Nobrieda pārliecība, ka Krievijā revolucionāras pārmaiņas var atnākt ar rūpniecības strādnieku, nevis ar zemnieku atbalstu, un ar politisku darbību, nevis ar terorisma paņēmieniem. Tāpēc 1898. gadā Minskā tika oficiāli nodibināta sociāldemokrātiskā partija. Policija nekavējoties apcietināja astoņus no deviņiem delegātiem, tomēr partija turpināja pastāvēt ārzemēs trimdinieku vidū un Krievijā kā pagrīdes organizācija. Drīz izrādījās, ka no visiem šīs partijas biedriem visstingrākais un mērķtiecīgākais ir Vladimirs Uļjanovs, kurš pieņēma segvārdu Ļeņins.

Ļeņins piedzima 1870. gadā Pievolgā. Viņa vecāki bija izglītoti cilvēki, un tēvs kļuva par skolu inspektoru. Kad

Ļeņinam bija 17 gadu, viņa vecākais brālis tika pakārtis par teroristisku darbību. «Viņi saņems atmaksu. Es zvēru,» sacīja Ļeņins, un viņš iesaistījās revolucionārās grupās. Ieguvis advokāta kvalifikāciju Pēterburgas universitātē, būdams jau ar kailu galvvidu un šķidru rudu bārdu, Ļeņins sāka mācīt marksismu Pēterburgas rūpnīcu strādnieku pulciņos, līdz viņu apcietināja 1895. gadā. Dažus nākamos gadus viņš pavadīja Sibīrijā, bet 1900. gadā tika atbrīvots un turpmākos septiņpadsmit gadus kopā ar savu sievu braukāja pa lielajām Eiropas pilsētām, kur dzīvoja lētās viesnīcās.

1903. gadā Briselē, kādā pamestā miltu noliktavā sanāca sociāldemokrātiskās partijas kongress, kurā piedalījās 43 delegāti. Bēgdami no Beļģijas policijas, viņi devās uz Londonu, un tur kongress «sašķēlās». Šķelšanās pamatā bija organizatoriskas un stratēģiskas domstarpības. Ļeņins vēlējās partijas biedru skaitu ierobežot, uzņemot tikai disciplinētus, profesionālus un kareivīgus revolucionārus. «Mums ir jāizaudzina tādi cilvēki,» viņš sacīja, «kuri spētu ziedot revolūcijai ne tikai brīvu vakaru, bet gan visu savu dzīvi.» Tomēr daudzi delegāti, viņu vidū arī Pļehanovs un Trockis, gribēja veidot masu partiju, kurā būtu iespējami daudz partijas labvēļu. Ļeņina viedoklis izpelnījās nelielu balsu vairākumu (krievu *boļšinstvo*), un nākotnē viņš vadīja boļševiku partiju. Viņa pretinieki, palikuši mazākumā (krievu *meņšinstvo*), tika nosaukti par meņševikiem. Patiesībā visu laiku līdz pat 1920. gadam boļševiku vienmēr bija mazāk nekā meņševiku.

Kreiso spēku galvenā partija bija sociālvolucionāru partija, kura skaitliski bija daudz lielāka par sociāldemokrātisko partiju. Sociālvolucionāru partijai nebija skaidras politiskās programmas, izņemot prasību pēc zemes nacionalizācijas, un tās sastāvā bija vairāki radikāli grupējumi. Šo partiju atbalstīja galvenokārt pilsētnieki, it īpaši studenti, un tās darbības galvenie virzieni bija propaganda masās un teroristiski uzbrukumi cara valdības amatpersonām.

1905. gada revolūcija

Dzīves un darba apstākļi drīz izraisīja dumpjus un terorismu laukos un streikus un demonstrācijas pilsētās. Iekšlietu ministrs Plēve (*Plehve*), kā parasts, apcietināja

un izsūtīja zemnieku un strādnieku vadoņus. Tomēr 1904. gadā viņu — tāpat kā daudzus viņa priekšgājējus šajā ministrijā — noslepkavoja, un tajā pašā gadā Krievija neapdomīgi iesaistījās karā ar Japānu (sk. 519. lpp.). Šis karš bija pazemojoša neveiksme, jo Krievijas sakāves, kas sekoja cita citai, mazināja cara valdības prestižu un drosmi. 1904. gada novembrī zemstu priekšnieku sanāksme pieprasīja reformas lauksaimniecībā un rūpniecībā un vispārējās vēlēšanās vēlētu Satversmes sapulci.

Bija skaidrs, ka neapmierinātība ar valdību ir plaši izplatīta, bet situācija kļuva patiesi bīstama tikai pēc 1905. gada 22. janvāra.¹ Tajā dienā mācītājs un policijas aģents Gapons noorganizēja piecas garas gājēju kolonnas, kurās bija vīrieši, sievietes un bērni, kas devās uz cara Ziemas pili Pēterburgā. Gājiena dalībnieki bija mierīgi un neapbruņoti, un viņu mērķis bija iesniegt petīciju — lūgumu atļaut Satversmes sapulci un uzlabot nepanesamos dzīves apstākļus. Tomēr policija un kareivji šāva uz gājiena dalībniekiem, kad tie tuvojās pilsētas centram. Apmēram tūkstoš cilvēku nogalināja un daudzus tūkstošus ievainoja.

Tad šās dienas (pazīstama kā Asiņainā svētdiena) notikumu, dumpju, streiku un terorisma nokaitētajā gaisotnē uzliesmoja dusmas un niknums. Bumbas sprādzienā tika nogalināts cara radnieks Maskavas ģenerālgubernators, un armiju pārņēma sacelšanās vilnis.² Augustā cars paziņoja savu priekšlikumu izveidot Valsts domi jeb parlamentu, bet tā bija paredzēta tikai kā padomdevēja un tādat — bez varas. Tas nevienu vairs neapmierināja, un anarhija turpinājās. Rudenī zemnieku nemieri pastiprinājās. Muižas tika sagrābtas un izlaupītas un to īpašnieki — nogalināti. Oktobrī vispārējs streiks Pēterburgā pārauga Viskrievijas streikā, kurā iesaistījās gandrīz visu profesiju pārstāvji, sākot ar dzelzceļniekiem un beidzot ar baletdejotajiem. Visā Krievijā dzīve pilsētās pilnīgi apstājās. Sekojot kreiso partiju ierosmei, Pēterburgā tika izveidota strādnieku deputātu padome (krievu *sovet*), kuru vadīja Trockis. Tādas pašas padomes izveidoja arī citās pilsētās. Bija skaidrs, ka cara valdības dienas ir skaitītas un ka gaidāma piekāpšanās.

¹ Krievijā lietotais kalendārs atpalika par trīspadsmit dienām no Rietumeiropas kalendāra. Te lietoti Rietumeiropas datumi.

² Sacelšanās uz bruņukuģa «Potjomkins» ir kļuvusi slavena ar Eizenšteina mākslas filmas palīdzību.

Trīsdesmitajā oktobrī Vite pierunāja Nikolaju izdot cara manifestu. Tajā bija deklarēts, ka tiks sasaukta Valsts dome ar likumdevējas tiesībām un to ievēlēs vispārējās visas tautas vēlēšanās. Valdības jaunā politika tūdaļ guva atbalstu no mērenajiem, un liberāļu un revolucionāru alianse izjuka. Labējie spēki turpināja pretdarbību, turpinājās arī nikni zemnieku nemieri un tika plānots vēl viens ģenerālstreiks. Tomēr valdība tagad bija stāvokļa noteicēja. Pēterburgas padomes locekļus apcietināja, un pamazām pilsētās un laukos ar nežēlīgu stingrību tika atjaunota kārtība.¹

1906.—1914. gads

1906. gada sākumā, kā solīts, tika sarīkotas Valsts domes vēlēšanas. Tajās pārliecinošu uzvaru guva liberāļi un citas partijas, kas neatbalstīja cara politiku. Bet, kad maijā sanāca Valsts dome, izrādījās, ka tās vara ir stipri ierobežota. Likumiem bija nepieciešams gan Valsts domes, gan valdības pakļautībā esošās Valsts padomes akcepts, un valdība varēja ar dekrētu pieņemt likumus tad, kad Valsts dome nesanāk. Īstenībā cars joprojām bija patvaldnieks. Turklāt pavisam nesen Vite bija veiksmīgās sarunās nodrošinājis lielu aizņēmumu no Francijas, un tāpēc cara stāvoklis bija stabils finansiālā ziņā. Zaudējama cerības, Valsts dome tomēr pieprasīja veselu virkni reformu, bet tās visas tika noraidītas. Pēc desmit nedēļām Valsts dome tika atlaista.

Otrā Valsts dome sanāca 1907. gada martā. Kaut gan valdība bija ievērojami traucējusi vēlēšanu norisi, arī šoreiz deputātu lielais vairums bija opozīcijā valdībai. Tādēļ arī otrā Valsts dome nonāca strupceļā un pēc trim mēnešiem tika atlaista. Tad tika pašos pamatos mainīts vēlēšanu likums: kandidātu sarakstos iekļāva galvenokārt lauku zemāko muižniecību; puse no vēletājiem bija zemes īpašnieki un mazāk par ceturto daļu bija zemnieki. Nākamajās vēlēšanās kreisā spārna partijas gandrīz pilnīgi zaudēja vietas un tika ievēlēta konservatīvi noskaņota Valsts dome.

¹ Kaut arī 1905. gada revolūcijā boļševikiem bija pavisam maza loma, Ļeņins šo revolūciju uzskatīja par ģenerālmēģinājumu 1917. gada notikumiem.

Trešā Valsts dome sanāca 1907. gada nogalē un pastāvēja visus likuma atvēlētos piecus gadus. Tā pildīja vienu vienīgu funkciju — kalpot par spiedogu, ar kuru apstiprina valdības pieņemtos lēmumus.

Pa to laiku laukos notika svarīgas pārmaiņas. No 1906. gada līdz 1911. gadam vadošais ministrs valdībā bija Stolipins. Raksturā stiprs un nežēlīgs, viņš ar strauju un bargu rīcību ātri darīja galu pēdējiem terorisma uzliesmījumiem pilsētās un laukos. Bet viņš arī saprata, ka liela daļa nekārtību izbeigsies pašas no sevis, ja vien tiks ievērotas zemnieku prasības, it īpaši viņu vēlēšanās būt savas zemes īpašniekiem. 1905. gada novembrī tika anulēti nenokārtotie maksājumi, kas valdībai bija jāsaņem par tālajā 1861. gadā komūnām atdoto zemi. 1906. gadā Stolipins atņēma varu nīstajiem zemstu priekšniekiem un zemnieki drīkstēja aiziet no komūnas pēc pašu vēlēšanās. Ja sādžā divas trešdaļas sādžas kopienas locekļu bija ar mieru, zemnieki drīkstēja apvienot savus izkaisītos zemes streijgabalus sīkās saimniecībās, kas tad būtu viņu personiskā īpašumā.

Tādējādi Krievijā pēc 1906. gada pakāpeniski tika izveidota zemnieku-īpašnieku šķira, kas saimniekoja ar laikmetīgākām metodēm. Tomēr tas notika pārāk lēni un skāra pavisam maz zemnieku. Tā kā milzīgas zemes platības joprojām piederēja zemākajai muižniecībai, zemniekiem zemes nepietika. Tomēr šīs pārmaiņas šķita pārāk lielas tiem konservatīvajiem, kas pulcējās ap caru. Acīmredzot rēķinoties ar to, ka cars Nikolajs izrādīs iecietību, Stolipins tika nogalināts kādā Kijevas teātrī 1911. gadā. Pēc viņa visi cara ministri bija viduvējības. Ceturtās Valsts domes vēlēšanas notika 1912. gadā, un iznākums bija vēl tālāks solis labējo virzienā. Ceturtā Valsts dome beidza pastāvēt līdz ar 1917. gada revolūciju.

Laika posmā no 1906. gada līdz 1914. gadam tika sasniegti salīdzinoši ievērojami panākumi. Valsts domes nebija ieguvušas tādu varu, kāda bija gaidīta pēc cara manifesta, bet tās deva pieredzi parlamenta darbībā un vadīšanā. Neraugoties uz slikto stāvokli, zemnieki bija apmierinātāki nekā daudzus gadus iepriekš. Bija ievērojami izaugusi rūpniecība, un 1913. gadā Krievija bija piektā lielākā industriālā valsts pasaulē. Izglītība bija uzlabojusies, un bija pieņemti daži sociālie likumi, piemēram, veselības apdrošināšanā un apdrošināšanā nelaiemes gadījumos. Šie

sasniedzumi, kā arī vispārējā reakcija pret revolucionāriem uzplūdiem pēc 1905. gada krasi samazināja atbalstu kreisā spārna grupējumiem. To vadoņi atradās trimdā Eiropā, un Krievijā revolūcijas izredzes likās vājas. Tomēr to visu izmainīja Pirmais pasaules karš.

Pirmais pasaules karš, 1914—1917

Īss pārskats par karadarbību šajā karā ir dots 1. nodaļā. Te tiks aplūkots, kā šis karš ietekmēja Krieviju. Pirmajās nedēļās tika demonstrēts aizrautīgs patriotisms, un Pēterburga, kuras nosaukums skanēja vāciski, tika pārdēvēta par Petrogradu. Tomēr šis entuziasms bija virspusējs un drīz noplaka, it īpaši, kad sāka pienākt ziņas no frontes.

Krievijas armija bija pavisam nesagatavota modernam karam pret spēcīgu lielvalsti. Visur bija nepilnības: vadība bija nekompetenta, sakari neorganizēti, medicīniskie un citi palīgdienestī — nepietiekami, un bija bezcerīgi maz bruņojuma, tā ka bieži vien tika rēķināts, ka kareivji paši apbruņosies ar kritušo un ievainoto ieročiem. Neatrūka vienīgi dzīvā spēka: 1917. gada sākumā kaujas laukā atradās 15 miljonu vīru liela armija. Zaudējumi bija milzīgi. «Dažkārt kaujā ar krieviem,» Hindenburgs izteicās, «mums vajadzēja no savu ierakumu priekšas novākt ienaidnieka liķu grēdas, lai attīrītu apšaudes lauku jauniem uzbrucēju viļņiem.» Krievi kopumā zaudēja 8 miljonus kareivju, to skaitā 2,5 miljonus kritušo. 1916. gada beigās, kā jau varēja sagaidīt, armija vairs nebija kaujasspējīga.

1915. gadā cars Nikolajs iecēla sevi par Krievijas armiju virspavēlnieku. Šis fakts maz ietekmēja karadarbības vadīšanu, toties tam bija svarīgas sekas. Pirmkārt, tautas acīs cars tagad bija atbildīgs par Krievijas sakāvēm, un, otrkārt, tā kā cars atradās pie savām armijām, viņam nebija saskares ar valdību Petrogradā. Kā izteicās kāds Valsts domes deputāts: «Krievija bija patvaldnieciska valsts bez patvaldnieka.» Valdīšanā arvien vairāk iesaistījās ļoti reliģiozā un māņticīgā cariene,¹ kura tagad jau bija pilnīgi pakļāvusies Rasputina ietekmei.

¹ «Esi jel autokrātiskāks,» cariene deva Nikolajam padomu. Viņš atbildēja un parakstīja savu atbildi šādi: «Tavs nabaga mazais un nevarīgais vīriņš.»

Rasputins (nozīmē — izlaidīgs, izvirtis) bija rupjš un neizglītots «svēts vīrs» no Sibīrijas. Viņš bija apveltīts ar spēcīgām dziņām un zemniecisku atjautību, nereti bija piedzēries un bieži uzvedās zaimojoši. 1906. gadā Rasputins sadraudzējās ar Nikolaju un viņa sievu, jo bija pierādījis, ka spēj apturēt asiņošanu viņu dēlam, kurš slimoja ar hemofiliju. Cariene drīz vien nonāca Rasputina valdzinājuma varā. Viņai Rasputins bija «Dieva cilvēks», un jebkura viņa uzvedības kritika carieni aizkaitināja. 1915. un 1916. gadā Rasputins lielā mērā bija noteicējs par ministru iecelšanu. Aristokrātija ienīda Rasputinu un baidījās no viņa. Tomēr 1916. gada decembra naktī daži tai piederšie cilvēki ar diezgan lielām grūtībām¹ nogalināja viņu.

Militārajām sakāvēm un anarhijai valdībā pievienojās vēl arī augošas saimnieciskās grūtības. Sakaru pārrāvums un vācu blokāde izraisīja preču trūkumu un tātad arī inflāciju. Īpašas grūtības bija pārtikas sadalē, un Petrogradā un citās lielajās pilsētās 1916. gada rudenī un ziemā salstoši un izsalkuši strādnieki stāvēja rindā pēc pārtikas. Naidis pret valdību kļuva arvien stiprāks, un valsts pārvaldes mašīnērija sāka sairt. Rūpnīcās un barakās izplatījās revolucionārā propaganda, un arvien vairāk kareivju dezertēja no frontes. Neraugoties uz to visu, cars, kurš likās neizprotam stāvokļa nopietnību, atteicās no jebkuras rīcības. Petrogradā ārēji viss bija gandrīz kā parasti, tomēr pirmā tuvojošās revolūcijas dunoņa bija jau sadzirdama. Ļaunu nojausmu gaisotnē iekšējās kārtības uzturēšanas spēki gaidīja draudošo apvērsumu.

1917. gada revolūcija

Ilgi gaidītā revolūcija beidzot sākās Petrogradā 1917. gada 8. martā. Ļaudis, kas stāvēja rindās pēc pārtikas, iebruka par ierāvējiem noturētu cilvēku namos. Tūdaļ izraisījās streiki, notika demonstrācijas un manifestācijas.

¹ Rasputins sākumā ēda ar ciānkāliju saindētas kūkas un dzēra saindētu vīnu, bet bez rezultātiem. Tad viņu vairākas reizes sašāva ar revolveri, bet viņš uzrāpās pa kāpnēm un izkļuva pagalmā. Tur viņš saņēma vēl divus šāvienus un tika zvēriski saspārdīts. Pēc tam viņa ķermeni iemeta ledainajā Ņevā, un pat tad dažas pazīmes liecināja, ka viņš vēl nav miris.

Pūļiem pievienojās kareivji, tautai izdalīja ieročus, un vara ātri sabruka. Divpadsmitajā martā izveidojās divas organizācijas. Pirmkārt, desmit Valsts domes deputāti izveidoja «ārkārtējo komiteju», kas pēc divām dienām kļuva par Pagaidu valdību, un, otrkārt, tika izveidota strādnieku un kareivju deputātu padome (krievu *sovet*). Piecpadsmitajā martā, nedēļu pēc revolūcijas sākuma, Nikolajs II atteicās no troņa.

Laikā no 1917. gada marta līdz novembrim teorētiski pie varas atradās bijušo Valsts domes deputātu izveidotā Pagaidu valdība, kurai bija jādarbojas līdz Satversmes sapulces vēlēšanām. Pagaidu valdība patiešām vadīja pārvaldīšanas darbu un pieņēma politiskus lēmumus, tomēr reālā vara bija Petrogradas padomes rokās. Sākumā tā atbalstīja Pagaidu valdību, bet mazināja tās varu, izdodama Pavēli Nr. 1, saskaņā ar kuru Petrogradas kareivjiem nav jāpakļaujas tiem Pagaidu valdības rīkojumiem, ko neatzīst Petrogradas padome. Šajā padomē noteicošie bija meņševiki un sociālrevolucionāri; saujiņa boļševiku bija kautrīgi un nedroši, un gandrīz visi viņi atbalstīja kopīgu darbību ar Pagaidu valdību. Pagaidu valdības priekšgalā bija ar labiem nodomiem bruņotais kņazs Ļvovs, tomēr īstais darītājs bija tieslietu ministrs Kerenskis, drošs un kaismīgs runātājs, un viņš bija vienlaikus Pagaidu valdības un Petrogradas padomes loceklis.

Stāvoklis mainījās līdz ar Ļeņina ierašanos. Kad sākās revolūcija, boļševiku vadonis atradās Šveicē. Vācieši, kas visu kara laiku bija atbalstījuši kreisos grupējumus Krievijā, lai vājinātu tās valdību, tagad ļāva Ļeņinam atgriezties Krievijā. Sešpadsmitajā aprīlī viņš ieradās Petrogradā Somijas stacijā. Liels pūlis viņu sveica, bet viņa uzstāšanās tam sākumā nepatika. Ļeņins gribēja turpināt revolūciju. Pagaidu valdībai vara jāatņem un jānodod proletāriskajai padomei un tās ietvaros — boļševikiem. Jāgāž kapitālisms un jāuzceļ sociālistiska valsts. Šie aicinājumi skanēja pārsteidzīgi, bet lozungs «visu varu padomēm» drīz aizrāva strādniecības vadoņus, toties masām pievilcīgs bija lozungs «maizi, mieru un zemi».

1917. gada vasarā Pagaidu valdība izdarīja divas likteņīgas kļūdas. Pirmkārt, tā pārāk lēni risināja zemnieku prasības un to zemju pārdalīšanu, kas vēl piederēja muižniekiem. Lēmums šajā jautājumā tika atlikts līdz Satversmes sapulces sanākšanai, bet pa to laiku zemnieki

paši sāka ņemt zemi savā īpašumā. Kad šī ziņa izplatījās armijā, kareivji-zemnieki dezertēja, lai piedalītos zemes sagrābšanā. Otrkārt, neraugoties uz vispārējo noraidošo attieksmi pret karu un uz kārtības atjaunošanas grūtībām kara apstākļos, Pagaidu valdība izlēma turpināt karot. Galvenais iemesls bija bailes no bargiem miera noteikumiem un pat no vācu okupācijas. Jauns Krievijas uzbrukums Galīcijā jūlijā tomēr izvērtās postošā sagrāvē. Tas izraisīja vēl vienu sacelšanos Petrogradā, kuru beidzot vadīja boļševiki. Bet pēc četrām dienām sacelšanās apsīka, un sabiedriskā doma vērsās pret boļševikiem. Paklīda baumas, ka Leņins esot vācu spiegs, un tāpēc, pārgērbies par vilciena mašīnistu, viņš slepus devās uz Somiju. Trockis (kurš tad bija aizgājis no meņševikiem) un citi boļševiki tika apcietināti, un avīze «Pravda» tika aizliegta.

Kerenskis kļuva par premjerministru un izveidoja jaunu valdību, kas bija liberālu un mēreno sociālistu koalīcija. Viņš bija veiksmīgi izturējies uzbrukumam no galēji kreisā spārna, bet tagad draudēja valsts apvērsums no labējo spārna. Septembrī ģenerālis Korņilovs, drosmīgais, bet politiski naivais Krievijas armijas virspavēlnieks, mēģināja likvidēt gan Pagaidu valdību, gan Petrogradas padomi. Šo mēģinājumu sagrāva Petrogradas padome un it īpaši boļševiki, kuri pēc tam ieguva popularitāti.

Bija kļuvis skaidrs, ka Kerenskis un Pagaidu valdība pastāv tikai ar Petrogradas padomes atļauju. Šajā padomē vienīgie noteicēji tagad bija boļševiki. Oktobra beigās Leņins pārlicināja boļševiku centrālkomiteju, ka jāpieņem lēmums tūlīt sākt revolūciju, un Trockis izstrādāja detalizētu rīcības plānu. Septītajā novembrī apbruņoti rūpnīcu strādnieki un revolucionāri kareivji sagrāba svarīgākās ēkas Petrogradā. Kerenska mītne — Ziemas pils — vienu dienu bija aplenkumā, bet cīņas tikpat kā nenotika.¹ Maskavā boļševiki sastapa lielāku pretestību, bet arī tai drīz pienāca gals. 1917. gada 8. novembrī Krievijā varu pārņēma jauna, komunistiska valdība, un tās vadītājs bija Leņins.

¹ Ziemas pils kaujās «neviens puse acīmredzot nejutās pietiekami pārliecināta par sevi: vienā brīdī kāds sarkanguards pēkšņi ieraudzīja milzīgā spogulī sev aiz muguras jātnieka attēlu gleznā un ar šausmu pilnu saucieni «kavalērija!» metās bēgt kopā ar saviem cīņas biedriem». A. Moorehead. The Russian Revolution.

1917.—1921. gads

Boļševiki nostiprina savu varu

1917. gadā novembrī boļševiku varā atradās tikai Krievijas Eiropas daļas lielās pilsētas un daži valsts lauku novadi. Citām sociālistu partijām bija daudz lielāks atbalsts. Tomēr jau pašā sākumā Ļeņins neatzina koalīcijas valdību, un pats pirmais boļševiku valdības uzdevums bija nostiprināt savu varu. Tika izveidota izpildvara,¹ un komunisti ieņēma visus svarīgākos amatus Krievijas sabiedrības dzīvē. 1917. gada novembra beigās tika sarīkotas Krievijas vēsturē visbrīvākās vēlēšanas, un tajās ievēlēja Satversmes sapulci. Boļševiki saņēma apmēram 10 miljonu balsu no kopējā 42 miljonu balsu skaita, un vairāk nekā puse vietu tika sociālrevolucionāriem. Krievija bija tādējādi nobalsojusi par mērenu sociālismu un nevis par komunismu, bet nebija vēl pagājušas 24 stundas kopš Satversmes sapulces sanākšanas 1918. gada janvārī, kad Ļeņins un padomju valdība to atlaida. 1918. gada jūlijā jauna konstitūcija nodibināja padomju hierarhiju. Darboties bija atļauts vienīgi boļševikiem (1918. gadā viņi oficiāli nosauca sevi par komunistisko partiju).

Pirmajā savas varas mēnesī komunisti izveidoja Čeku. Tā bija visvarenā politiskā policija, kas organizēja masu teroru pret visiem režīma ienaidniekiem. Čekas darbība īstēni sākās pēc tam, kad 1918. gada vasarā Ļeņins tika nopietni ievainots atentāta mēģinājumā. Par šo uzbrukumu Ļeņinam Petrogradā nošāva piecsimt cilvēku, un visā Krievijā Čeka sodīja ar nāvi tos, kas tika turēti aizdomās kā pretinieki komunistu valdībai. 1918. gada jūlijā bijušais cars Nikolajs II un viņa ģimene tika nošauta un viņu ķermeņi sadedzināti un iemesti purvā. «Vai jūs tiešām domājat, ka mēs uzvarēsim, ja nelietosim visnežēlīgāko teroru?» jautāja Ļeņins. A. Dž. P. Teilors ir izteicies, ka Ļeņins «nekad nešaubījās, ka diktatūra un tirānija ir nepieciešamas, un nekad nebeidza tās nosodīt...».²

Ar diviem darbiem komunistiem izdevās iegūt ievērojamu atbalstu tautā. Pirmkārt, viņi ieguva atbalstu zemniecībā,

¹ Sākotnējā padomju valsts kase sastāvēja no drēbju kastes, ko apsargāja puslokā aplikti krēsli un sargkareivis.

² *The Observer*, 17 Jan. 1965.

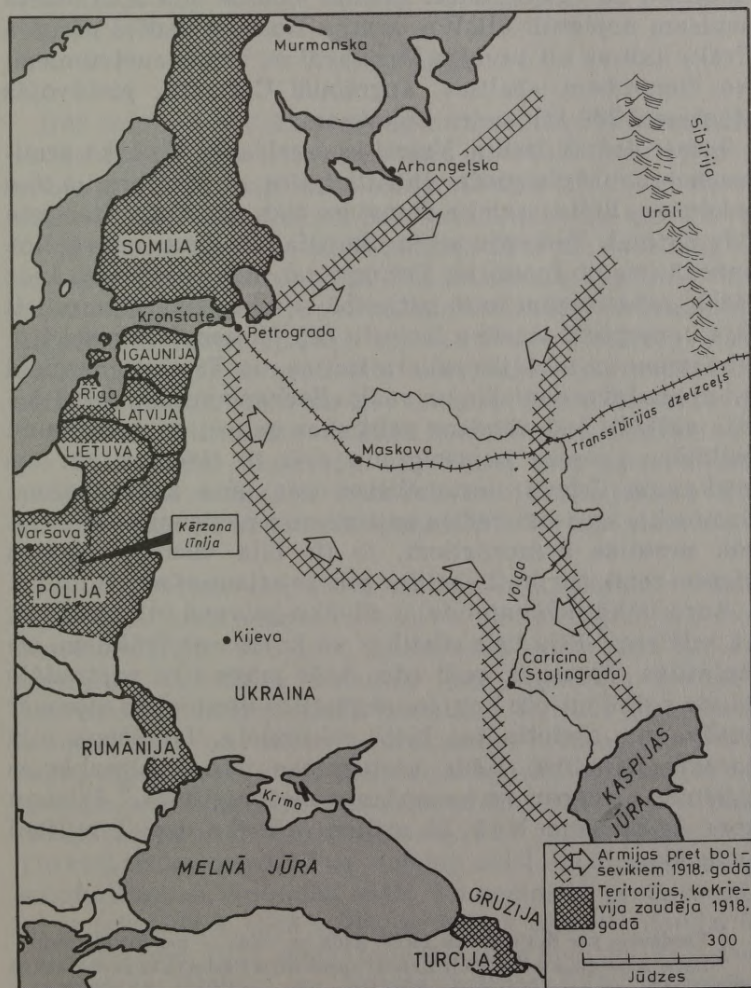
jo izdeva dekrētu, ar kuru tika likvidēts muižu privātīpašums uz zemi un zeme sadalīta zemniekiem. Rezultātā tika radīti apmēram 25 miljoni sīksaimnieku. Otrkārt, komunisti pārtrauca Krievijas līdzdalību Pirmajā pasaules karā.

Bija skaidrs, ka komunistu valdībai būtu ārkārtīgi grūti veikt savu uzdevumu, ja turpinātos karš ar vāciešiem. Neveiksmīgās miera sarunas bija acīmredzot galvenais cēlonis Pagaidu valdības krišanai, tādēļ Ļeņins nekavējoties aicināja panākt mieru, un decembrī tika noslēgts pamiers. Sekoja miera sarunas, kurās centrālās lielvaras (*Central Powers*) izvirzīja ļoti bargus noteikumus: Polijai un Baltijas valstīm jāpāriet Vācijas un Austroungārijas valdījumā un Ukrainai jākļūst neatkarīgai. Tādējādi būtu zaudēta ceturtdaļa daļa no Krievijas Eiropas daļas un trīs ceturtdaļas no tās dzelzs un akmeņogļu krājumiem. Trockis, kurš bija atbildīgs par sarunu iznākumu, šos noteikumus noraidīja un izmisīgi centās īstenot novilcinošu «ne miera, ne kara» politiku, kā rezultātā vācieši iespiedās dziļi Krievijas teritorijā. Ļeņins, kurš gribēja panākt mieru ar jebkādiem noteikumiem un uzskatīja jebkuru noregulējumu par īslaicīgu, pēc tam pārlicināja svārstīgos ministrus, ka jāpiekrīt Vācijas prasībām. 1918. gadā tika parakstīts Brestļitovskas miera līgums. Komunistiem par laimi, pēc dažiem mēnešiem imperiālistiskās lielvalstis sakāva Vāciju.

Pilsoņu karš, 1918—1920

Pilsoņu karš starp komunistiem, kurus sauca par «sarkanajiem», un viņu pretiniekiem «baltajiem» sākās 1918. gada vēlā pavasarī. Komunistu valdīšanas pirmie seši mēneši bija izraisījuši lielu pretestību. Miera līguma parakstīšana un cara ģimenes nogalināšana bija saniknojusi cariskās armijas virsniekus; un liberāļi, sociālvolucionāri un meņševiki cieta tādēļ, ka bija atlaista Satversmes sapulce un pret viņiem vērsās Čekas terors. Turklāt Lielbritānijai, Francijai un Savienotajām Valstīm nepatika tas, ka Krievija izstājās no kara un tādēļ Vācija varēja izbrīvēt spēkus cīņām Rietumu frontē. Tāpēc 1918. gada vasarā visas trīs Sabiedrotās izcēla karaspēku Murmanskā, Arhangeļskā, kā arī Vladivostokā Klusā okeāna krastā. Sākotnējais nolūks bija palīdzēt «baltajiem» turpināt karu pret centrālajām lielvalstīm, bet pēc 1918. gada novembra, kad

Pirmais pasaules karš bija beidzies, Sabiedroto intervencija notika nolūkā palīdzēt sagraut komunistu valdīšanu, kamēr tā vēl bija vāja. Ne tikai komunistu ideoloģija tika ienīsta Rietumeiropas un Amerikas valdošajās aprindās, bet arī padomju valdība bija atteikusies no visiem Krievijas parādiem, nacionalizējusi ārzemnieku uzņēmumus bez atlīdzības un atbalstīja revolucionāru darbību Eiropā.

Krievija Pilsoņu kara laikā, 1918—1920

Kad karš sākās, neliela, bet labi apgādāta «balto» armija kontrolēja teritoriju ziemeļos no Krimas un turēja ielenkumā Caricinas¹ pilsētu. «Balto» spēki bija izvietojušies arī gar Transsibīrijas dzelzceļu; tos vadīja admirālis Kolčaks, un to sastāvā bija arī 40 000 vīru liela čehu un slovaku armija, kurā bija cilvēki, kas bija dezertējuši uz Krieviju Pirmā pasaules kara laikā un tagad pretojās komunistiem. Līdz 1919. gadam franči atbalstīja nacionālistus Ukrainā un viena «balto» armija bija izveidota Baltijas provincēs rietumos no Petrogradas. Ļeņina valdība bija apdraudēta pavisam nopietni. «Balto» armija Kolčaka vadībā pārgāja Urālu kalnus un tuvojās Maskavai no ziemeļaustrumiem. No dienvidiem «baltie», sagrābuši Caricinu, pietuvojās Maskavai 200 kilometru atstatumā.

Tomēr draudi izsika. Vairākas sacelšanās Kolčaka armijas aizmugurē piespieda viņu atkāpties, un viņa armija tika sakauta. «Balto» armija dienvidos tika pamazām atspiesta līdz Krimai. Padomju spēki okupēja Ukrainu, un «balto» uzbrukums no Igaunijas Petrogradai cieta neveiksmi. Līdz 1920. gada beigām karš patiesībā bija beidzies. Komunisti bija uzvarējuši vairāku iemeslu dēļ. Viņiem bija priekšrocība izmantot iekšējās sakaru līnijas, un Trockis enerģiski un prasmīgi organizēja un vadīja Sarkano armiju. «Baltie» bija sašķelti ļoti daudzos politiskos grupējumos. Rietumi palīdzību sniedza negribīgi un drīz to izbeidza, un tas noskaņoja krievu nacionālistus par labu komunistiem. Zemnieki, kuri neizrādīja entuziasmu nevienai pusei, mazāk pretojās komunistiem, jo tie bija vismaz iedevuši viņiem zemi, turpretī «baltie» solījās atjaunot muižniecību.

Kara laikā lielākajai daļai cilvēku galvenā interese bija, kā izdzīvot.² Bija liels pārtikas un kurināmā trūkums, un izplatījās sērgas, it īpaši tīfs. Abās pusēs tika pastrādāts daudz nežēlību, pēc kaujām sagūstītos virsniekus vienmēr nošāva un apcietinātos bieži sakropļoja, laupīšana bija parasta parādība. Kāds vēsturnieks min «neizsakāmas šausmas..., haosu un sacenšanos mežonīgumā».³ Pilsuņu kara laikā gāja bojā 14 miljoni cilvēku un 2 miljoni emigrēja.

¹ Pārdēvēta par Staļingradu 1925. gadā un vēlāk — par Volgogradu.

² Dzīvi Krievijā kara laikā ir lieliski aprakstījis Pasternaks savā romānā «Doktors Živago».

³ R. Charques. Short History of Russia.

Vēl viens uzbrucējs komunistiem bija poļi, kuri 1920. gadā centās pārvirzīt savu robežu uz austrumiem no Kērzona līnijas (Sabiedroto noteiktā robeža 1919. gadā). Polijas armija tika atvirzīta atpakaļ, un krievi pat sagrāba Varšavu, bet Sarkanā armija bija spiesta savukārt atkāpties, kad poļi uzbrūka otru reizi. Beigās Polija saskaņā ar 1921. gada Rīgas līgumu ieguva diezgan platu zemes joslu austrumos no Kērzona līnijas.

Ekonomika

Kad komunistu valdība nāca pie varas, rūpnieciskās ražošanas apjoms bija trīs ceturtdaļas no 1913. gada apjoma, aramzemes bija mazāk, dzelzceļa sistēma bija haotiska un cenas strauji kāpa. Ļeņina politika sākumā bija pakāpeniska pāreja no kapitālistiskās saimniecības uz sociālistisku, un tāpēc tika izdarīta neliela oficiāla nacionalizācija — tika nacionalizētas ieroču rūpnīcas, bankas un daži tirdzniecības uzņēmumi. Tomēr apstākļi spieda rīkoties ārkārtēji. Pašu strādnieku veikta neoficiāla nacionalizācija, nemitīgais pārtikas trūkums pilsētās un Pilsoņu kara izcelšanās radīja nepieciešamību valstij stingrāk kontrolēt saimniecību. Tāpēc 1918. gada jūnijā visi uzņēmumi tika nacionalizēti, sākās labības un citas pārtikas rekvizīcija zemniekiem. Tika aizliegta privātā tirdzniecība, un valsts kārtoja visas darba attiecības.

Šis, tā dēvētais «kara komunisms» bija, Ļeņina vārdiem izsakoties, nevis saimnieciskas, bet gan militāras nepieciešamības diktēts. Protams, saimnieciskie rezultāti bija katastrofāli. Centrālās iestādes, kam vajadzēja pārvaldīt saimniecību, nepietiekami pārzināja faktus, bija pārāk birokrātiskas un izdeva nepraktiskus rīkojumus. Trūka rūpniecības preču, jo pārtraukto sakaru dēļ izejvielas nebija pieejamas un tirgi bija sašaurinājušies. 1921. gadā rūpniecība saražoja tikai 15 procentus no 1913. gada kopprodukta. Turklāt trūka arī pārtikas — daļēji tādēļ, ka bija sagrautas komunikācijas, un daļēji tādēļ, ka zemnieki pretojās pārtikas rekvizīcijai tādā veidā, ka ražoja tikai tik daudz, lai pabarotu sevi. 1921. gadā izaudzēja tikai pusi no 1913. gadā izaudzētās labības, un līdzīgs kritums bija lopkopībā. 1920.—1921. gadā sausuma laikā Pievolgā nomira 5 mil-

joni cilvēku.¹ Pilsētu strādnieki devās uz laukiem meklēt pārtiku, un vienubrīd pat privileģētie strādnieki saņēma tikai 30 gramus maizes dienā. Nepietiekamais preču daudzums nenovēršami izraisīja inflāciju. Triju gadu laikā pēc 1917. gada novembra notikumiem cenas pieauga simtkārtīgi. Papirnauda kļuva gandrīz pilnīgi nevērtīga, tādēļ pārgāja uz preces maiņu pret precī.

1921. gada sākumā Krievija atradās uz saimnieciska sabrukuma sliekšņa, un neapmierinātība gan pilsētās, gan laukos sasniedza bīstamu robežu. Notika vairāki zemnieku nemieri, un 1921. gada martā sacēlās Kronštates jūrnieki. Pēc nežēlīgas cīņas sacelšanos apspieda. Tomēr bija kļuvis skaidrs, ka jāmaina saimnieciskā politika.

1921.—1928. gads

Jaunā ekonomiskā politika

1921. gada martā Ļeņins ieviesa savu «jauno ekonomisko politiku» — nepu (krievu v. — *novaja ekonomičeskaja politika*). Tā paredzēja kapitālisma daļēju atjaunošanu, tā ka nacionalizētas palika tikai lielākās, svarīgākās nozares. Visas firmas, kur bija mazāk nekā divdesmit strādājošo, atdeva atpakaļ agrākajiem īpašniekiem. Tiem uzņēmumiem, kuri palika valsts īpašumā, vadība tika decentralizēta, lai šie uzņēmumi varētu gādāt paši sev izejvielas un pārdot saražotās preces. Līdz 1923. gadam apmēram 90 procenti uzņēmumu jau bija privātpersonu rokās, un tomēr atlikušie 10 procenti, kas piederēja valstij, nodarbināja vairāk nekā 80 procentus no visiem strādājošiem. Labības rekvizīcijas vietā zemniekiem tika noteikts pastāvīgs nodoklis — sākumā graudā, vēlāk naudā. Enerģiski tika gādāta degviela. 1923. gadā izlaida jaunu naudu, kas darīja galu inflācijai. Pamazām saimnieciskais stāvoklis uzlabojās. 1926. gadā rūpniecība bija sasniegusi pirmskara līmeni, bija atdzīvojusies privātā tirdzniecība, un tika ievāktas daudz labākas ražas.

¹ Šis skaitlis būtu bijis vēl lielāks, ja nebūtu saņemta amerikāņu pārtika un zāles, ko sūtīja Hūvers pēc tam, kad Nansens bija griezies ar aicinājumu Tautu Savienībā.

Ārpolitika

Padomju ārpolitikas galvenais mērķis bija revolūcijas nosargāšana. Pirmo triju gadu laikā, kad Krievijā plosījās Pilsoņu karš, valdība centās noorganizēt revolūciju Eiropā. Tomēr jau 1920. gadā bija skaidrs, ka izredzes uz Eiropas revolūciju mazinās un ka Krievijas pašas revolūciju varēs labāk nosargāt, ja uzlabos attiecības ar kapitālistiskajām valstīm. Turklāt pastāvēja arī nepieciešamība tirgoties ar Rietumiem.

Pirmie soļi attiecību uzlabošanā tika sperti 1921. gadā, kad parakstīja tirdzniecības līgumus ar Lielbritāniju un Vāciju. Nākamajā gadā Krievija un Vācija — abas «pāriju tautas» Eiropā (*pariah nations* — Loids Džordžs) — savstarpēji tuvinājās. Tika panākta vienošanās, ka vācieši apmācīs Sarkano armiju, un Krievijā tika iekārtotas vāciešu fabrikas — bruņojuma ražošanai. 1922. gadā abas valstis parakstīja Rapallo līgumu, saskaņā ar kuru Vācija diplomātiski atzina Krievijas valdību, un tika noslēgti saimnieciski līgumi. Šī krievu-vācu draudzība turpinājās līdz Hitlera atnākšanai 1933. gadā. Pa to laiku 1924. gadā arī citas valstis, Lielbritāniju ieskaitot, diplomātiski atzina komunistisko valdību.

PSRS izveidošana

1924. gadā stājās spēkā Krievijas jaunā konstitūcija, ko bija izstrādājis Staļins. Krievija kļuva par federāciju ar nosaukumu Padomju Sociālistisko Republiku Savienība (PSRS). Katrā republikā bija padome, ko bija ievēlējusi zemāku padomju hierarhija. Visi pieaugušie iedzīvotāji varēja balsot par vietējām padomēm. Padomes katrā republikā ievēlēja divtūkstoš dalībniekus Federālajā padomju kongresā, ko vēlāk nosauca par Augstāko Padomi. Šis smagnējais veidojums, kurš sanāca kopā tikai reizi gadā uz vienu nedēļu, ievēlēja centrālo izpildu komiteju ar 300 locekļiem, un tā savukārt ievēlēja nelielu prezidiju jeb izpildorgānu, kurā bija desmit locekļi. Šajā valdības hierarhijā katram līmenim paralēli pastāvēja viena komunistiskās partijas organizācija. Ekvivalents padomju kongresam bija partijas kongress, kurš ievēlēja Centrālkomiteju, kas savukārt

ievēlēja Politbiroju. Prezidijā un Politbirojā bieži bija tie paši cilvēki. 1936. gadā pieņēma labotu šās konstitūcijas variantu.

Ļeņina nāve 1924. gadā

Laikā no 1917. gada līdz 1922. gadam Ļeņins bija neapstrīdams komunistiskās partijas un tādat visas Krievijas vadonis. Bet 1922. gada maijā viņam uznāca sirdslēkme, pēc kuras viņa līdzdalība valdībā aizvien mazinājās. Sekoja vēl divas sirdslēkmes, un 1924. gada 21. janvārī Ļeņins nomira 53 gadu vecumā. Viņa ķermenis, iebalzamēts un novietots mauzolejā Sarkanajā laukumā Kremļa priekšā, drīz kļuva par svētceļošanas vietu.

No jebkura viedokļa raugoties, Ļeņina sasniegums bija izcils. Apveltīts ar asu politisku izjūtu, viņš bija pielāgojis Marksa mācību Krievijas apstākļiem un ar savu nežēlīgo un stipro gribu bija radījis komunistisku Krieviju. «No boļševiku vadoņu vidus viņš bija vienīgais, kurā apvienojās gan drosme godīgi atzīt savas kļūdas un attiecīgi mainīt darbības ievirzi, gan autoritāte, kas nodrošināja pilnu atbalstu šādām pārmaiņām.»¹ Un, kā izteicies amerikāņu žurnālists Džons Rīds, «dīvains tautas vadonis — kura vadonība balstās tikai un vienīgi intelektā; neizskatīgs, neizteiksmīgs, nepiekāpīgs un malā stāvošs, bez spilgtām rakstura īpatnībām — bet viņam piemita varenā spēja izskaidrot dziļas idejas vienkāršos vārdos un analizēt konkrētu situāciju»².

Cīņa par vadību

No 1922. gada līdz 1929. gadam Politbirojā notika nežēlīga cīņa par Krievijas vadību. Līdz 1926. gadam valdīja Zinovjeva, Kameņeva un Staļina triumvirāts. Visi trīs cīnījās pret Trocki, bet galvenā cīņa šajos gados bija starp Staļinu un Trocki.

Staļins, kura īstais vārds bija Josifs Džugašvili, piedzima 1879. gadā nabadzīga kurpnieka ģimenē Gruzijā. Viņš bija ievērojamākais no pirmajiem boļševikiem, kas nāca no maz

¹ I. N. Westwood. Russia, 1917—1964.

² J. Reed. Ten Days that Shook the World.

izglītotās kārtas. Staļins ieguva izglītību baznīcas skolā un vēlāk mācījās garīgajā seminārā, līdz tika izslēgts savas politiskās darbības dēļ. Pēc tam viņš kļuva par profesionālu revolucionāru, kas organizē ielu demonstrācijas un slepenas sanāksmes un nodarbojas ar propagandu. Rezultātā līdz 1917. gadam septiņus no desmit pirmsrevolūcijas gadiem viņš pavadīja cietumā. Tomēr viņš drīz sasniedza boļševiku partijas augstākos līmeņus, un 1917. gadā viņš bija partijas avīzes «Pravda» redaktors. Kad komunisti nāca pie varas, viņš vispirms kļuva par tautību komisāru un pēc tam par strādnieku un zemnieku inspekcijas komi-sāru. Pirmajā amatā viņš guva pieredzi darbā ar valstī dzīvojošajām nekrievu tautām, un, otrajā amatā būdams, viņš izveidoja civilo dienestu un iecēla vadošos amatos savus atbalstītājus. 1922. gadā — tieši pirms Ļeņina saslimšanas — Staļins kļuva par partijas sekretāru, un viņa vadītais sekretariāts — kā struktūrvienība, kas īste-noja izpildvaras vēlmes, — pamazām ieguva arvien lielāku svarīgumu.

Tādējādi, būdams šajos diezgan necilajos amatos, Staļins klusām vairoja savus atbalstītājus. Trockis raksturoja Staļinu kā «partijas visizcilāko viduvējību», un Staļina biogrāfs Deičers ir rakstījis: «Uzkrītošs šajā ģenerālsekre-tārā bija tas, ka viņā nebija nekā uzkrītoša.»¹ Bet šāda viduvējība varēja būt visai nežēlīga. 1922. gada decembrī Ļeņins rakstīja par Staļinu: «Neesmu pārliecināts, vai viņš vienmēr zina, kā lietot... varu, pietiekami ievērojot piesar-dzību.» 1923. gadā Ļeņins ieteica Staļinu atlaist.

Trockis bija pavisam atšķirīga personība. Viņš bija bagāta ebreju zemnieka dēls, apveltīts ar milzīgu enerģiju un ārkārtīgi spēcīgu intelektu. Viņš ņēma ievērojamu līdzda-lību gan 1905. gada, gan 1917. gada notikumos, un Pilsoņu kara laikā viņš bija kara ministrs. Tomēr viņa augsto popularitāti un Sarkanās armijas vadītprasmi «atsvēra» gan tas fakts, ka viņš bija atbalstījis meņševikus pirms 1917. gada, gan viņa iedomīgais raksturs un arī viņa vājās spējas politiskajā taktikā salīdzinājumā ar Staļina aso politisko izjūtu.

Cīņa par vadību izvērsās Ļeņina slimības laikā un saasi-nājās pēc viņa nāves. Cīņas pamatā bija galvenokārt per-soniska godkāre un tikai daļēji atšķirības politiskajos

¹ I. Deutscher. Stalin.

uzskatos.¹ Staļins uzskatīja, ka komunistu kustībai jāveltī visa uzmanība Krievijas jauncelsmei, nevis jācenšas šobrīd pēc vispasaules revolūcijas. Trockis bija pret «sociālismu vienā zemē» un tā vietā gribēja «permanento revolūciju» visā pasaulē, un šādu uzskatu tajā laikā daudzi noraidīja kā nepraktisku.

Staļinam turpretī bija piekritēju vairākums Politbirojā; 1925. gadā Trocki atbrīvoja no kara komisāra amata un 1926. gadā izslēdza no Politbiroja, un Zinovjevu atbrīvoja no Komunistiskās Internacionāles (struktūra, kas organizēja revolucionāro darbību ārpus Krievijas) vadības. 1927. gadā Trocki izslēdza no komunistu partijas un drīz pēc tam aizsūtīja uz Vidusāziju. Pēc 1929. gada viņš dzīvoja trimdā un tika noslepkavots Meksikā 1940. gadā. 1929. gadā Politbirojs atbrīvojās arī no mērenajiem politiķiem, un tā līdz gada beigām cīņa par varu bija noslēgusies. Staļina piecdesmito dzimšanas dienu svinēja visā Krievijā; sabiedriskās vietās uzradās statujas un milzīgas ģimenes: bija radies atkal jauns diktators.

1928.—1941. gads

Piecgadu plāni un kolektivizācija

Līdz 1926. gadam rūpniecība un lauksaimniecība bija sasniegušas pirmskara ražošanas līmeni. Tālāka saimnieciskā attīstība ar esošo tehniku jebkurā nozarē būtu lēna. Ja Krievija vēlējās paaugstināt dzīves līmeni un kļūt saimnieciski stiprāka, tad bija skaidrs, ka nepieciešama jauna tehnika un gan rūpniecības, gan lauksaimniecības paplašināšana un modernizācija. Turklāt, ja Krievija vēlējās kļūt militāri varenāka, tad visā zemē bija jānotiek saimnieciskam progresam. «Mēs par piecdesmit vai simt gadiem atpaliekam no attīstītajām valstīm,» sacīja Staļins 1931. gadā. «Mums šī atpalcība jāpārvar apmēram desmit gados. Vai nu mēs to paveiksim, — vai viņi mūs samīs.»

Tādēļ Staļins centās panākt ļoti strauju industrializāciju, un viņš plānoja to sasniegt ar lauksaimniecības palīdzību.

¹ «Staļins uzvarēja tāpēc, ka viņš bija daudz atjautīgāks politiķis un spējīgāks organizators nekā viņa sāncenši, un nevis tāpēc, ka viņa politiskie uzskati būtu bijuši citādāki.» E. H. Carr. «The Listener», 30 May, 1963.

Viņš sprieda, ka, lai nopirktu nepieciešamo ārzemju tehniku, ir jāpalielina lauksaimniecības preču eksports. Tas būtu izdarāms, reorganizējot visus 25 miljonus neatkarīgo zemnieku saimniecību tā, lai izveidotu ļoti lielas saimniecības. Tās veicinātu mehanizāciju, atvieglotu labības novākšanu un mazinātu darbaspēka pieprasījumu, tā ka liekais darbaspēks aizplūstu uz pilsētām. Tādējādi šīs jaunās lielsaimniecības būtu darbaspējīgākas un ražotu vairāk preču ar lētākām izmaksām. Lētāki lauksaimniecības ražojumi nozīmētu pirmām kārtām to, ka varētu samazināt pilsētnieku algas, tā mazinot rūpniecības ražošanas izmaksas, un otrām kārtām to, ka palielinātos eksports un tāpēc varētu importēt vairāk ražošanas pamatlīdzekļu. Staļins bija arī pārliecināts, ka šī revolūcija saimniecībā dotu vēl divus labumus: pirmkārt, tā būtu droša ideoloģiskā ziņā, jo paredz daudz lielāku valsts kontroli un mazāku sabiedrības dalīšanos šķirās, un, otrkārt, tās īstenošana prasītu spēka lietošanu un tādēļ ir būtiski nepieciešama tāda stingra vadība, kuru var nodrošināt viņš, Staļins.

Revolūcija lauksaimniecībā sākās 1928. gadā un sasniedza kulmināciju 1930. gadā. Tika izveidotas lielas kolektīvas saimniecības (kolhozi), katrā apvienojot ap divdesmit sīksaimniecību. Zemi, kas bija privātīpašumā, atsavināja (izņemot sīkus personīgos laucīņus), un kolektīvās saimniecības zeme kļuva par tās apstrādātāju kopīpašumu. Par darbu kolektīvajās saimniecībās tika maksāts atbilstoši nostrādātajam laikam (nevis darba apjomam vai kvalitātei. — *Tulk.*). Lielākā daļa produkcijas, galvenokārt labība, bija jāpārdod valstij par zemām cenām.

Pat nabadzīgākajiem zemniekiem nepatika kolektivizācija, bet bagātākie zemnieki, kurus sauca par kulakiem, nikni pretojās zemes atņemšanai. Staļina atbilde bija — «jālikvidē kulaki kā šķira». Sarkanās armijas vienības aizturēja kulakus un nogalināja viņus vai izsūtīja uz darba nometnēm. Kulaki atriebdamies nogalināja savus lopus, maitāja tehniku un dedzināja savu labību. «Kolektivizācija deģenerējās par militāru operāciju, par nežēlīgu pilsoņkaru. Dumpīgās sādžas aplenca karavīri ar ložmetējiem un piespieda padoties. Milzīgs skaits kulaku tika izvesti uz tālām neapdzīvotām zemēm Sibīrijā. Viņu mājas, kūtis un darbarīki tika nodoti kolektīvajām saimniecībām.»¹

¹ I. Deutscher. Stalin.

Laikā no 1930. gada līdz 1934. gadam Staļins palēnināja kolektīvizācijas gaitu, bet tik un tā līdz 1937. gadam 99 procenti lauksaimnieciski izmantojamās zemes bija kolektīvā īpašumā. Iznākums, kopumā ņemot, bija postošs. Ātri sācies haoss noveda pie neražas un bada, kurā nomira vairāk nekā 10 miljoni cilvēku (un kura laikā Krievija turpināja eksportēt labību). Labākie lauksaimnieki tika likvidēti, zemnieki bija nomākti un aizvainoti, lopu skaits sarucis uz pusi, jaunākie un enerģiskākie zemnieki bija aizgājuši uz pilsētām, un turklāt izrādījās, ka jaunās kolektīvās saimniecības ražo mazāk nekā sīkās saimniecības, kas bija pirms tam.

Pa to laiku industrializācija virzījās uz priekšu pilnā gaitā. 1928. gadā sāka realizēt pirmo piecgadu plānu, un jau pēc četriem gadiem paziņoja par tā izpildi. Uzsvars tika likts uz smago rūpniecību — ogļu, dzelzs, naftas ieguvei, tērauda, elektrības ražošanu, mašīnbūvi. Saimniecisku un stratēģisku apsvērumu dēļ jaunie rūpniecības uzņēmumi tika izvietoti tālu no rietumu robežām: piemēram, jauns dzelzs un tērauda ražošanas uzņēmums sāka darboties Urālos. Otrajā piecgadu plānā (1932—1937) joprojām galvenā bija smagā rūpniecība. Tika saņemts lielāks tehniskais atbalsts no ārzemēm un, lai gan plāns palika galvenokārt neizpildīts un preču kvalitāte — zema, tomēr ražošanas apjoms bija visai ievērojami pieaudzis. Trešajā piecgadu plānā (1937—1941) lielāka uzmanība tika veltīta patēriņa precēm, bet bīstamais ārpolitiskais stāvoklis drīz vien lika pievērsties bruņojuma ražošanai.

Par visiem plāniem atbildīga bija Valsts plāna komiteja. Tā savāca statistikas datus un izlēma, kas un cik jāražo katrai nozarei un katram šās nozares uzņēmumam. Tā kā plāna neizpilde varēja novest cietumā, tad uzņēmumu vadītāji bieži pārspilēja ražošanas skaitliskos rādītājus. Visumā arī paši plāni bija pārāk neelastīgi un nesekmēja resursu labāku izmantošanu: naftas ieguve tika samazināta par labu ogļu ieguvei; vajadzīgo zemesceļu un dzelzceļu vietā sabūvēja pārāk daudz kanālu. Un viss — par milzīgu cilvēcisko ciešanu cenu (sal. ar Anglijas rūpniecisko revolūciju deviņpadsmitajā gadsimtā). Dzīves līmenis pastāvīgi pazeminājās.¹

¹ Vienubrīd krievu vidū bija populāra šāda mīkla: «Kāpēc Ādams un Ieva līdzinās padomju pilsoņiem? — Tāpēc, ka viņi dzīvoja paradīzē un viņiem nebija ko vilkt mugurā.»

Neskatoties uz to, rūpnieciskā ražošana attīstījās milzu soļiem. Krievija tika pārveidota no agrāras valsts par industriālu valsti. Fakti apliecina arī to, ka daudzi strādnieki atsaucās uz propagandu, kas aicināja palielināt ražošanu. Drīz vien palielinājās arī atšķirības ienākumos. Tā, piemēram, «sociālistiskā darba varoņiem» maksāja kā par gabaldarbu, un viņi saņēma arī citus finansiālus pamudinājumus, kas izjauc ieturēto virzienu uz ienākumu izlīdzināšanu.

Tīrīšanas

Pirms 1934. gada Staļina izturēšanās pret politiskajiem pretiniekiem bija nežēlīga, bet relatīvi ierobežota. Pretinieki Politbirojā tika atbrīvoti no amatiem un diskreditēti, bet līdz tam Staļins nebija atzinis terora lietošanu pret komunistiem. Tomēr 1934. gadā politika mainījās, un nākamajos četros gados fiziski iznīcināja vai ieslodzīja visus, ko uzskatīja par tādiem, kas būtu spējīgi vērsties pret Staļina diktatūru. Šī tīrīšana daudzkārt pārspēja Ivana Bargā vai Robespjēra rīkotās vajāšanas.

1934. gadā tika noslepkavots, acīmredzot ar Staļina piekrišanu, Leņingradas partijas organizācijas vadītājs — izskatīgais un populārais Kirovs. Šī slepkavība kļuva par iegānu masveidīgam teroram — kad vispirms nekunisti un pēc tam komunisti tika apcietināti un vai nu nošauti, vai aizsūtīti uz Sibīriju (kur cietuma dzīve bija padarīta īpaši neciešama).¹ 1936.—1938. gadā tika sarīkotas vairākas iespaidīgas atklātās tiesas prāvas, kurās Kameņevs, Zinovjevs un citi komunistiskās partijas vadoši darbinieki tika tiesāti par vissmagākajiem noziegumiem pret Staļinu un Padomju valsti; un šajos noziegumos viņi parasti arī atzinās. Višinskis — ļaunais galvenais prokurors — savu uzstāšanos parasti beidza ar vārdiem «es pieprasu visu šo trako suņu nošaušanu». Visi Leņina laika Politbiroja locekļi, izņemot Staļinu un Trocki, tika nošauti. No komunistu partijas Centrālkomitejas 130 locekļiem, kas bija ievēlēti 1934. gadā, vairāk nekā 90 tika apcietināti un lielākā daļa nošauti. Armija nebija izņēmums. Tika apcie-

¹ Skat. Solžeņicina grāmatu «Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē», kurā aprakstīta dzīve Sibīrijas darba nometnē Staļina režīma laikā.

tināti trīsdesmit pieci tūkstoši armijas virsnieku, ieskaitot trīspadmit no toreizējiem piecpadmit ģenerāļiem. Miljoniem Krievijas iedzīvotāju vienkārši pazuda, vairākums gāja bojā, daudzi tika aizsūtīti uz Sibīriju. Daudzi gan pašā Krievijā, gan ārpus tās ticēja, ka tiesas prāvas ir godīgas un apsūdzības — patiesas, īpaši, ja ņēma vērā atzīšanos. Tomēr tagad ir skaidrs, ka šīs atzīšanās tika panāktas ar fiziskās un garīgas spīdzināšanas paņēmieniem un ka upuri pārsvarā bija nevainīgi.¹

Staļina rīcības motīvi nav noteikti zināmi. Ir skaidrs, ka saimnieciskā revolūcija bija radījusi plašu neapmierinātību, un ir iespējams, ka tīrīšana sākās ar mērķi atbrīvoties no jebkādiem iespējamiem Staļina pretiniekiem. Tā kā pieauga kara draudi, Staļins varēja uzskatīt, ka šo oponentu novākšana ir nepieciešama iekšējā miera saglabāšanai. Alternatīvs skaidrojums — vai arī papildinājums pie pirmā — varētu būt tāds, ka motīvi varēja būt tikai nežēlība un kāre pēc absolūtas varas.

Līdz 1938. gadam bija kļuvis skaidrs, ka tīrīšanas vājina Padomju Savienību gan saimnieciski, gan militāri, un ar pēdējo tīrīšanu, kas skāra pašus tīrītājus, terors pamazām rimās.

Ārpolitika

Pirms 1933. gada Krievijas attiecības ar Vāciju bija draudzīgas, ar Franciju un Lielbritāniju — vēsas. Turpretī pēc nacistu nākšanas pie varas stāvoklis mainījās. Hitlers bija vienmēr ienīdis komunistus un slāvus un apgalvojis, ka Vācija paplašināsies austrumu virzienā. Krievija, baidīdamās, ka atkal būs jākaro ar Vāciju, tagad kļuva draudzīgāka pret Lielbritāniju un Franciju. 1934. gadā Krievija iestājās Tautu Savienībā. 1935. gadā tika noslēgts savstarpējās palīdzības pakts ar Franciju, un Krievija apņēmās palīdzēt Čehoslovākijai, ja tai kāds uzbruktu, — ar noteikumu, ka arī Francija palīdzēs Čehoslovākijai.

Bet šī kolektīvās drošības politika neguva lielas sekmes. Angļu un franču īstenotā nomierināšanas politika iepretī fašistiskai agresijai, ko realizēja Hitlers, Franko, Musolīni

¹ Artura Kestlera (*Artur Koestler*) lieliskajā romānā «Tumsā un saulesgaismā» (*«Darkness and Noon»*) attēlots viena šāda upura liktenis.

un japāņi, pārliecināja Staļinu, ka Lielbritānija un Francija nav droši sabiedrotie. 1936. gadā noslēgtais Antikominternes pakts starp Vāciju un Japānu ļāva gandrīz droši pareģot, ka Krievijai sagaidāms karš divās frontēs.

Tāpēc, lai vismaz novilcinātu, viņaprāt, nenovēršamo karu ar Vāciju, Staļins sāka meklēt iespēju uzlabot attiecības ar nacistu valdību.

1939. gadā Ļitvinovu, kurš atbalstīja saprašanos ar Lielbritāniju un Franciju, nomainīja Molotovs, un augustā tika parakstīts padomju-nacistu pakts. Vienojās par to, ka Austrumpolija, Somija, Igaunija un Latvija tiks atdotas Krievijai, bet Rietumpolija un Lietuva — Vācijai. Hitleram šis līgums nodrošināja draudzīgumu ar Krieviju, kamēr viņš cīnās ar Franciju un Lielbritāniju; Staļinam šis līgums attālināja Vācijas iebrukumu Krievijā. Bet attālinājums izrādījās īsāks par diviem gadiem. Karš Rietumos ilga daudz īsāku laiku, nekā Staļins bija cerējis, un 1941. gada 22. jūnijā sākās Vācijas iebrukums Krievijā.

Krievija karā, 1941—1945

Otrajā — tāpat kā Pirmajā — pasaules karā Krievijas armijā bija vairāk karotāju nekā Vācijas armijā, bet slikti vadīti masveida uzbrukumi noveda pie milzīgiem zaudējumiem. Krievu karavīrs cīnījās drosmīgi. Tik tiešām viņam nebija citas izvēles, jo gūstā vācieši viņu nostrādinātu līdz nāvei, bet atkāpjoties — nošautu politiskā policija (Čeka — *Tulk.*). Virsnieki bija cietuši trīsdesmito gadu politiskajās tīrīšanās; tie, kuri izdzīvoja, bija bez militāras atjautas un izdomas, un daudzus no viņiem 1942. gadā nomainīja tīri militāru apsvērumu dēļ.

Krievijas tauta cieta ne tikai no sliktiem darba un dzīves apstākļiem — nepietiekama uztura un garas darba dienas —, bet arī no vāciešu sliktas apiešanās viņu okupētajās teritorijās. Kara laikā aptuveni 15 miljoni civiliedzīvotāju gāja bojā un apmēram 10 miljoni karavīru tika nogalināti, tā ka kopumā nomira apmēram desmitā daļa Krievijas iedzīvotāju. Tomēr tauta palika uzticīga valdībai — pretēji Hitlera cerībām uz antistaļinisku revolūciju. Tas notika, daļēji pateicoties pretvācu propagandai, daļēji poli-

cijas kontrolei un daļēji patriotismam. Krievijas tauta bija patiesi pateicīga Staļinam par kara vadību. Viņš tika uzvertts kā «pacietības, izturības un modrības iemiesojums, gandrīz vai visur esošs, gandrīz vai visu zinošs».¹ Daudzos jautājumos, kas skāra dažādas jomas, Staļins pieņēma galīgos lēmumus.

Staļina pēdējie dzīves gadi, 1945—1953

Rūpniecība un lauksaimniecība²

Kad karš beidzās, rūpniecība un lauksaimniecība bija briesmīgā stāvoklī. Gandrīz visas pilsētas un lauki Krievijas rietumdaļā bija izpostīti. Lai gan austrumos no Urāliem bija vairāki jauni rūpniecības uzņēmumi, visur citur rūpnīcas bija sagrautas, mašīnas nolietotas, raktuves pārplūdušas un darbaspēks novārdzis un iztukšots.

Staļins savā pēckara atjaunotnes politikā paredzēja atkal tos pašus trīsdesmito gadu mērķus un metodes. Galvenā nozīme atkal tika piešķirta ražošanas līdzekļu, nevis patēriņa preču ražošanai un smagajai, nevis vieglajai rūpniecībai. Ceturtā piecgadu plāna (1946—1950) uzdevumi tika sekmīgi izpildīti noteiktajā laikā. Tam bija divi galvenie iemesli: pirmkārt, bija izdevīgi tirdzniecības līgumi ar Austrumeiropu, kura tagad tika pārvaldīta no Maskavas, un, otrkārt, būdama pakļauta valsts vadībai, Krievijas tauta ārkārtīgi smagi strādāja par mazu samaksu, tā ka arvien lielāko peļņu varēja izlietot jauniem ieguldījumiem. Dzīves līmenis pazeminājās. Krievija kļuva arvien bagātāka un bagātāka, kamēr tauta — arvien nabadzīgāka un nabadzīgāka.

Stāvoklis lauksaimniecībā 1945. gadā, pēc visa spriežot, bija sliktāks nekā rūpniecībā. Lopi bija nokauti, sēklu un minerālmēslu krājumi iztukšoti, darbaspēks sarucis, kolektīvo saimniecību organizācija pasliktinājusies, un zirgu un traktoru bija tik maz, ka dažviet sievietes jūdzās arklos.

¹ I. Deutscher. Stalin.

² Krievijas ārlietas ir aprakstītas galvenokārt 3. nodaļā.

Stāvoklis uzlabojās ļoti lēni. Laikā no 1948. gada līdz 1952. gadam vidējais labības ievākums bija tikai 80 miljoni tonnu¹ gadā, un šā nepietiekamā daudzuma ražošanā bija nodarbināti vai puse iedzīvotāju. 1950. gadā atbildību par lauksaimniecību uzticēja Hruščovam, kurš izrādīja lielu interesi par šo nozari. Viņš izlēma apvienot 250 000 esošās kolektīvās saimniecības 95 000 lielsaimniecībās — pa daļai tāpēc, ka lielākās saimniecībās var labāk izmantot tehniku un speciālistus, un pa daļai tāpēc, ka tā būs vieglāk nodrošināt partijas kontroli. Hruščovs gribēja izveidot pat vēl lielākas vienības, ko viņš dēvēja par agropilsētām, tomēr šī ideja tika atlikta.

Valdība

Staļins joprojām bija visvarena personība, kas iedvēš bijāšanu. Kaut gan viņš reti parādījās cilvēkos un reti uzstājās publiski, viņam tika piešķirts gandrīz dievišķīgs statuss. Slavīnot viņu par visiem Krievijas panākumiem kara un miera laikā, visā Krievijā parādījās viņa skulpturālie tēli, pilsētas tika nosauktas viņa vārdā, un viņa septiņdesmitajā dzimšanas dienā 1949. gadā Revolūcijas muzejs Maskavā sarīkoja viņa dzimšanas dienas dāvanu izstādi. Viņš bija neapšaubīts vadonis. Nevarēja būt ne runas par neatkarību vai kritizēšanu. Visi mākslas un literatūras veidi tika cenzēti, un jebkādi sakari ar Rietumiem tika aizliegti. Staļins nemitīgi bija aizdomu varā. Hruščovs izteicās, ka Staļins ir «dziļi slims cilvēks, kas cieš no aizdomīguma un vajāšanas mānijas». Viņš arī atcerējās, ka Bulgaņins reiz stāstījis: «Gadās, ka cilvēks ierodas pie Staļina, aicināts kā draugs; un, sēdēdams pie Staļina, viņš nezina, uz kuriem pēc tam tiks aizsūtīts — uz mājām vai uz cietumu.» Šo gadu laikā komunistiskās partijas relatīvā ietekme bija mazinājusies, jo Staļins rīkojās, apiedams tās iestādes. Piemēram, laikā starp 1939. un 1952. gadu netika sasaukts neviens partijas kongress.

Staļina pakļautie sacentās savā starpā par viņa labvēlību. Vispirms Maļenkovs — gados jauns vidussšķiras pārstāvis

¹ 1913. gadā kopievākums bija 86 miljoni tonnu un 1945. gadā — 95 miljoni tonnu.

un Maskavas partijas organizācijas bijušais vadītājs — likās ieguvis vislielāko labvēlību. Tad stūrgalvīgais un dogmatiskais Ždanovs kļuva par Staļina tuvāko padomnieku līdz savai nāvei 1948. gadā. Nākamajā gadā Maskavā no Ukrainas ieradās Hruščovs un pārņēma partijas organizācijas vadību, drīz kļūdams par Maļenkova galveno sāncensi.

1952. gada beigās likās, ka atkal tuvojas jauna tīrīšana. Deviņi Kremļa ārsti tika apsūdzēti un spīdzināšanās atzinās dažādos neticamos noziegumos. Daudzi domāja, ka šīs apsūdzības ir aizsegs vēl vienai tīrīšanai, jo sevišķi, kad Staļins sāka uzbrukumus vairākiem ievērojamiem komunistu vadoņiem. Bet tam nebija lemts notikt, jo 1953. gada martā Staļins nomira. Viņa ķermeni iebalzamēja un novietoja blakus Ļeņinam mauzolejā Sarkanajā laukumā. Netiek apšaubīts ne viņa panākumu lielums, ne paņēmieni nežēlīgums. Viņa biogrāfs Deičers atzīmē, ka Staļins «atrada Krieviju strādājam ar koka arklu un atstāja to, apgādātu ar atomreaktoriem»¹. Dienvidslāvs Djilass (*Djilas*) uzskatīja Staļinu par «vienu no nežēlīgākajām un despotiskākajām personībām vēsturē».² Un, Hruščova vārdiem sakot, «tāpat kā Pēteris Lielais, Staļins karoja pret barbarismu ar barbarismu, bet viņš bija izcils vīrs».

Hruščova desmitgade, 1953—1964

Cīņa par varu, 1953—1958

Nākamajā dienā pēc oficiālā paziņojuma par Staļina nāvi Maļenkovs kļuva gan par premjerministru (t. i., Ministru padomes priekšsēdi), gan partijas Centrālkomitejas sekretāru. Bet nedēļu vēlāk Hruščovs kļuva par partijas sekretāru, un tādējādi vara tika sadalīta: Maļenkovs bija valdības galva, bet Hruščovs, kurš tobrīd vēl tika uzskatīts par mazsvarīgu personu, bija partijas vadītājs. Šī partnerība turpinājās divus gadus. Bet Hruščovs gribēja valdīt. Viņa

¹ *I. Deutscher*. Stalin.

² *M. Djilas*. Conversations with Stalin.

atbalstītāji tika iecelti svarīgos amatos, un Maļenkovs, kuram pietrūka Hruščova asās politiskās izjūtas, pamazām zaudēja ietekmi. 1955. gada februārī viņš atkāpās, lai dotu vietu Bulgaņinam, vienam no Hruščova atbalstītājiem.

Nākamajos trijos gados (1955—1958) «B. un K.» (K — no angļu *Khrushchev*. — *Tulk.*), kā viņus dēvēja Rietumos, bija teorētiski vienoti vadoņi. Kopā viņi devās uz Ženēvas konferenci, uz Dienvidslāviju, Indiju un Lielbritāniju. Tomēr īstenībā Hruščovs bija vadošais partneris. Hruščova politiskā darbība un spilgtais raksturs nebija populāri valdībā veco staļiniešu vidū, un 1957. gada jūnijā, kamēr viņš ar Bulgaņinu viesojās Somijā, pretinieki plānoja viņa atlaišanu. Bet vairākums Centrālkomitejā, armijai atbalstot, bija Hruščova pusē, un viņa kritizētāji, to vidū Maļenkovs un Molotovs, tika pārcelti zemākos amatos tālu no Maskavas. 1958. gadā Bulgaņins atkāpās no amata, un viņa tālākais liktenis ir neskaidrs. Viņa vietā nāca Hruščovs, kurš tagad bija gan valdības, gan partijas vadītājs.

Ņikita Hruščovs piedzima Krievijas dienvidos 1894. gadā. Būdams zemnieka dēls, viņš līdz 10 gadu vecumam strādāja par ganu un tad divus gadus gāja skolā. 1908. gadā ģimene pārcēlās uz dzīvi ogļu ieguves rajonā, un Hruščovs kļuva par montiera mācekli mašīnbūves uzņēmumā un pēc tam par mehāniķi raktuvēs. 1918. gadā viņš iestājās komunistiskajā partijā un pēc triju gadu mācībām tehnikumā pamazām izvirzījās partijas vadošos amatos Ukrainā. Tad viņš pārcēlās uz Maskavu, kur 1934. gadā kļuva par vietējās partijas organizācijas vadītāju. Četrus gadus vēlāk viņš jau bija Ukrainas komunistiskās partijas pirmais sekretārs, un šīs partijas biedrus viņš pakļāva tīrīšanai ar staļinisku nežēlību. Viņš palika Ukrainā visu kara laiku un pēckara atjaunotnes periodā pēc vāciešu padzišanas. 1949. gadā viņš atgriezās Maskavā un kopš tā laika palika varas centrā.

Hruščovs bija jautrs, asprātīgs un runīgs vīrs, kura nemākslotā izturēšanās bija daudzējādā ziņā patīkama. Lai gan Hruščovs bija nepacietīgs un impulsīvs un nepietiekami apdomāja savas rīcības sekas, viņš bija arī sīksts, asredzīgs un mācēja piemēroties, un viņam bija diezgan gudrības un veselā saprāta, lai atsacītos no neveiksmīgas vai bīstamas politikas. Viņa vara nekad nebija tik liela kā Staļina vara, un viņš atjaunoja komunistiskās partijas

kontroli pār politiku. Neskatoties uz to, tieši Hruščovs viens pats galu galā kontrolēja visu politiku, un visus stratēģiski svarīgos amatus valstī ieņēma viņa paša iecelti cilvēki. Hruščovs valdīja elastīgi un labprāt piemērojās. «Panākumu kritērijs bija ne tik daudz tīrais idejiskums kā prasme darboties.»¹

Destalinizācija

Laikā no 1953. gada līdz 1956. gadam notika nelokāma Staļina politikas mainīšana. Tika izbeigta vajāšana un terora lietošana. Apcietinātos ārstus atbrīvoja: Beriņa — visvarenās politiskās policijas priekšnieks — tika nošauts kādas ministru kabineta sēdes beigās,² un politiskās policijas vara tika samazināta; daudzas darba noņemnes tika likvidētas un apstākļi palikušajās uzlaboti; intelektuāļi (piemēram, romāņu rakstnieki) vairs netika tik stingri uzraudzīti. Krievijas vadītāji devās vizītēs uz ārzemēm, un ārzemju tūristiem bija atļauts apmeklēt Krieviju. Vairāk tika domāts par patēriņa preču ražošanu un zemnieku darba stimulēšanu ar naudu.

Tomēr viskrasākās pārmaiņas notika pēc Krievijas komunistiskās partijas divdesmitā kongresa 1956. gada februārī. Tūkstoš četrsimt delegātu un ārzemju pārstāvju priekšā Krievijas vadītāji teica virkni runu, kurās nosodīja Staļina raksturu un politisko darbību. Vislielāko sensāciju radīja Hruščova runa. Viņš nenosodīja neko Staļina rīcībā pirms 1934. gada, ieskaitot lauksaimniecības kolektivizāciju, bet bargi kritizēja trīs nozīmīgus aspektus Staļina politikā pēc 1934. gada. Pirmkārt, sakarā ar trīsdesmito gadu tīrīšanām viņš apšaubīja nepieciešamību nonāvēt Staļina agrāko gadu sāncensus; viņš uzskatīja, ka Kirova nogalināšanu acīmredzot bija noorganizējis Staļins; viņš atklāti pateica, ka atzīšanās tika panāktas ar spīdzināšanu, un teica, ka ir nogalināti tūkstošiem nevainīgu komunistu. Otrkārt, viņš kritizēja Staļina īstenoto vadību kara laikā. Treškārt, viņš kritizēja Staļina vienpersonisko

¹ *J. Lively*. Since 1945: Aspects of Contemporary World History, ed. J. L. Henderson.

² Tiem, kas bija parakstījušies uz «Lielo Padomju Enciklopēdiju», tika lūgts šķirkli par Beriņu aizstāt ar citu — par Beringa jūras šaurumu.

diktatūru kā «sevis dievināšanu» un «varas briesmīgi ļaunprātīgu izmantošanu»; visi, kas izrādīja pretestību Staļinam, tika nolemti «morālai un fiziskai iznīcināšanai». Pozitīvāks Hruščova runā bija apgalvojums, ka ir iespējama Austrumu un Rietumu mierīga līdzaspastāvēšana un ka pastāv atšķirīgi ceļi sociālisma sasniegšanai katrā atsevišķā valstī.

«Triju stundu laikā Hruščovs pārtaisīja Staļinu no labdarīga un ģeniāla vadoņa, ticība kuram tika ieaudzināta katrā padomju bērņā, par drūmu despotu, istu pēcteci Krievijas cariem, kuri bija šausminājuši un mocījuši Krieviju tumsības pilnajā pagātnē.»¹ Hruščova runa radīja satricošu iespaidu gan Krievijā, gan citās komunistiskajās zemēs. Staļina saimnieciskā politika tika kritizēta daudz mazāk nekā tīrīšanas un diktatūra, bet turpmākajos gados tika izdarītas milzīgas pārmaiņas visās Staļina darbības jomās. Turklāt tika novāktas mirušā diktatora statujas, Staļingradu pārdēvēja par Volgogradu un Staļina ķermeni izņēma no mauzoleja un apglabāja pie Kremļa sienas.

Pēc tam Krievija ļoti lēnām sāka veidoties par brīvāku valsti. Teroru izbeidza un sasprindzinājumu atslābināja. Agrāk dumpiniekus nošāva vai aizsūtīja uz Sibīriju, turpretī tagad viņus ievietoja psihiatriskajā slimnīcā. Pēc Staļina režīma stindzinošā aukstuma tagad iestājās atkusnis, un padomju cilvēki uzelpoja vieglāk.

Rūpniecība un lauksaimniecība

Rūpniecību joprojām plānoja centralizēti ar piegadu plānu palīdzību, bet pēc 1957. gada Maskavas kontrole kļuva mazāk stingra nekā agrāk. Hruščovs uzskatīja, ka pārmērīga centralizācija bija padarījusi ražošanu neefektīvu, un tāpēc 1957. gadā viņš sadalīja Krieviju apmēram simt apgabalos, un katram tika piešķirta vara plānot un organizēt savu ražošanu vispārējā Maskavas pārraudzībā. 1962. gadā apgabalu skaits tika uz pusi samazināts. Hruščovs ļoti vēlējās, lai dzīves līmenis Krievijā uzlabotos, un tāpēc vairāk līdzekļu tika veltīti vieglajai rūpniecībai un patēriņa preču ražošanai, lai gan sākumā tas bija grūti izdarāms, jo pretojās vietējie vadītāji un joprojām trūka

¹ M. Frankland. Khrushchev.

lauksaimniecības tehnikas. Tomēr tika sasniegti ļoti augsti ražošanas skaitliskie rādītāji; piemēram, 1963. gadā saražoja 80 miljonus tonnu tērauda (salīdzinājumam — 4 miljoni tonnu 1928. gadā). Vēl viens apliecinājums pārmaiņām Krievijā pēc Staļina nāves bija tas, ka sešdesmito gadu sākumā guva atbalstu uzskats, ka peļņai jāklūst par katras rūpnīcas darba efektivitātes mērauklu un ražošana jāplāno, balstoties uz patērētāju pieprasījumu.

Hruščovam bija vadošā loma lauksaimniecības politikas veidošanā tāpēc, ka viņam bija patiesa interese par šo nozari, un arī tāpēc, ka lauksaimniecība joprojām bija visvājākā un atpalikušākā nozare. Viņš visādi centās uzlabot ražošanu: valsts maksāja augstākas iepirkuma cenas; kolektīvajām saimniecībām piešķīra lielāku varu rīkoties pēc saviem ieskatiem; veicināja tehnikas un minerālmēslu ražošanu un speciālistu pakalpojumu izmantošanu; 1954. gadā uzara «neskartās zemes» Rietumsibīrijā — tik lielā platībā kā visa Kanādā apstrādājamā zeme.

Rezultātā labības ražošana, protams, palielinājās — no 82 miljoniem tonnu 1953. gadā līdz 147 miljoniem tonnu 1962. gadā. Bet tas tika galvenokārt panākts, apstrādājot tādas zemes, kuras, pēc daudzu domām, spēja ražot labību tikai īsu laiku. «Neskarto zemju» projektam bija trūkumi: nepareiza vadība, nepietiekama mēslojumu lietošana un beigās arvien mazākas ražas. Noplicinātās zemes un slikto laika apstākļu dēļ 1963. gadā novāca vairs tikai 110 miljonus tonnu labības, un Krievijai bija jāpērk graudi no Ziemeļamerikas. Neskatoties uz Hruščova reformām, Krievijas lauksaimniecība palika neefektīva. Ar piecreiz lielāku darbaspēku krievi ražoja trīs ceturtdaļas no amerikāņu ražotā apjoma, un privātie lauciņi deva daudz lielākas ražas nekā valsts īpašumā esošā zeme.¹

Hruščova krišana, 1964

Laikā pēc 1961. gada partijas augstākajos līmeņos pieauga pret Hruščovu vērsta opozīcija. Iemesli vēl nav skaidri, bet ir iespējams, ka tam pamatā bija vairāki apstākļi. Hruščovs bija riskējis ar savu labo slavu, solīdams saim-

¹ Hruščovs 1958. gadā sūdzējās, ka privātās govīs vairojoties, bet sociālistiskās ne.

nieciskus sasniegumus, tomēr pēc 1961. gada sāka mazināties patēriņa preču ražošana, cēlās cenas, un ražas bija kritušās. Turklāt likās, ka pārāk daudz kas tiek mainīts organizēšanā. Ārlietās¹ attiecības ar Savienotajām Valstīm līdz 1960. gadam bija uzlabojušās, bet tās atkal pasliktinājās sakarā ar «U2» lietu un galotņu tikšanos Parīzē, un arī 1962. gada Kubas raķešu krīzes dēļ, kad Hruščovs zaudēja prestižu. Hruščova kolēģus droši vien biedēja viņa uzkrītošais diplomātijas stils, necienīgā uzvešanās (piemēram, dramatiskā uzstāšanās ar kurpes sišanu galdā Apvienotajās Nācijās) un bīstamās neapdomīgās piezīmes. Vēl viens svarīgs apstāklis bija augošās domstarpības ar Ķīnu un ne tik lielā mērā — ar Rumāniju. Šis strīds bija izvērties par personisku naidu starp Mao Dzedunu un Krievijas vadītāju, kurš bija apņēmies pasteidzināt atrisinājumu.

Iespējams, ka laikā līdz 1964. gadam kļuva arvien grūtāk strādāt kopā ar Hruščovu. Viņa metodes bija pārāk patvaldnieciskas, un pārējiem Krievijas vadītājiem nepatika šāda vienpersoniska valdīšana. Piemēram, viņš piešķīra Ēģiptes prezidentam Nāseram Padomju Savienības varoņa goda nosaukumu un apsolīja viņam 100 miljonu angļu mārciņu aizdevumu, neapsprieždamies ar saviem kolēģiem ministriem Maskavā. Turklāt neguva atsaucību arī tas, ka Hruščovs iecēla savas meitas vīru par «Pravdas» redaktoru.

1964. gada oktobrī, kad Hruščovs atpūtās pie Melnās jūras, viņu izsauca uz Centrālkomiteju. Pārsteigts un saniknots viņš uzklusēja atklātu kritiku, un tika nobalsots pret viņu. Praktiski viņš tika atlaists, bet oficiāli tika uzklusēts viņa lūgums atbrīvot no darba pienākumiem vecuma un veselības stāvokļa dēļ. Pēc viņa par premjerministru kļuva Kosigins un par partijas sekretāru — Brežņevs.

Hruščovs bija izcila personība — vīrs, kurš izturējās gan kā klauns, gan kā huligāns; kurš bija lepns un tomēr pazemīgs; kurš bija neapdomīgs un tomēr īsts valstsvīrs. «Viņš aizgāja prom ne jau tādēļ, ka būtu reakcionārs, un arī ne tādēļ, ka būtu liberāls, bet gan tāpēc, ka bija neparasts, ka viņa rīcību nevarēja iepriekš paredzēt, ka bija nevadāms un tagad bija kļuvis arvien diktatoriskāks».² Hruščovam bija svarīga loma, jo viņš ne tikai apzinājās kodolkara briesmas,

¹ Hruščova ārpolitika aplūkota citās nodaļās. Sk. nodaļas par Eiropu, Vidējiem Austrumiem un Ķīnu.

² E. Crankshaw. Khrushchev.

bet arī ieviesa saimnieciskas reformas savā valstī un Austrumeiropas satelītvalstīs. Ir pareizi teikts, ka viņš «atstāja savu zemi labākā stāvoklī, nekā bija to atradis — gan savas tautas vairākuma, gan pasaules acīs».¹ Atlikušos gadus Hruščovs dzīvoja noslēgtībā un nomira 1971. gadā.

Brežņevs, 1964 — septiņdesmito gadu vidus

Valdība

Pēc Hruščova par premjerministru kļuva Kosigins un par partijas sekretāru — Brežņevs. Pretēji Hruščova laikam tagad valdības stils bija ortodoksāls, konservatīvs un stabils. Pirmajos sešos gados bija kolektīva vadība, kurā Brežņevs bija *prīmus inter parēs* (lat. — pirmais starp līdzīgiem — *Tulk.*). Bet ap 1971. gadu Brežņevs arvien vairāk izvirzījās priekšplānā. Viņš kļuva arvien lielāks noteicējs ārpolitikā, un propagandas mašīnērija izcēla viņu daudz vairāk. 1977. gadā, kad Staļina konstitūcija, kas bija pieņemta 1936. gadā, tika aizvietota ar jaunu, Brežņevs kļuva par prezidentu un arī par komunistiskās partijas vadītāju. Kaut arī viņš pamazām veidojās par visu atzītu vadoni un galveno politiķi, viņš tomēr bija un palika koalīcijas vadītājs un nevis vēl viens jauns diktators.

Brežņevs bija dzimis Ukrainā. Viņam bija 18 gadu, kad 1924. gadā nomira Ļeņins. Sākumā Brežņevs strādāja lauksaimniecībā, pēc tam ieguva inženiera izglītību, 1931. gadā iestājās komunistiskajā partijā un sāka virzīties augšup pa karjeras kāpnēm perifērajā partijas aparātā. Kara laikā viņš strādāja politisku darbu armijā un 1952. gadā kļuva par prezidija locekli. 1954. gadā Hruščovs viņu iecēla par lielā neskarto zemju plāna galveno īstenotāju. Brežņevs bija piesardzīgāks un ne tik spilgtu raksturu kā Hruščovs, viņš vadīja valsti bez sensācijām un dramatisma, bet tik un tā viņš lieliski prata manipulēt ar partijas aparātu. Lielas pārmaiņas politikā nebija sagaidāmas; drīzāk varēja būt visumā ieturēta mērena pieceja ar tendenci uz konservatīvismu un normalitāti.

¹ M. Frankland. Khrushchev.

Ekonomika

Padomju ekonomikā šajā laikposmā bija tik strauja izaugsme, kādu vairums Rietumu valstu būtu uzskatījušas par ļoti apmierinošu. Krieviju gandrīz nemaz neiespaidoja pārmērīgā inflācija un saimnieciskā cikla konvulsijas. Kopprodukta apjomā Krievijas saimniecība ieņēma otro vietu aiz Savienotajām Valstīm. Bet šie redzamie panākumi slēpa sevī svarīgus trūkumus. Pamatproblēma bija zemais darba ražīgums. Krievijas tautsaimniecības gadagrāmatā par 1973. gadu sniegtie dati rāda, ka darba ražīgums padomju rūpniecībā bija tikai apmēram puse no Savienoto Valstu rūpniecības darba ražīguma, celtniecībā — apmēram divas trešdaļas un lauksaimniecībā — apmēram viena ceturtdaļa. Pēc ražotās produkcijas daudzuma uz vienu iedzīvotāju Krievija septiņdesmito gadu sākumā bija 25. vietā pasaulē. Smagajai rūpniecībai joprojām bija prioritāte. Lai gan 1971.—1975. piecgadu plānā bija paredzēts, ka attīstīsies vieglā rūpniecība patēriņa preču ražošanai, tomēr līdz 1975. gadam smagā rūpniecība joprojām patērēja ap 70 procentu līdzekļu.

Ir trīs galvenie faktori, kas acīmredzot bija pamatā Krievijas rūpniecības zemajam ražīgumam. Pirmkārt, tautsaimniecība bija par daudz centralizēta. Bieži tika runāts, ka centralizēta plānošana ir piemērota tādām laikam, kad strauji jāpaceļ novājināta saimniecība, bet mazāk piemērota, lai paplašinātu un attīstītu jau diezgan sazarotu un sarežģītu saimniecību. Šādā situācijā katram atsevišķam uzņēmējam jāspēj pašam pēc saviem ieskatiem slēgt piegāžu un tirdzniecības līgumus. Otrkārt, nebija pietiekami daudz labas, modernas tehnoloģijas. Toties, lai izvairītos no bezdarba, bija pārāk daudz strādājošo un vispārēja neuzticēšanās jauniem izgudrojumiem, izstrādājumiem un idejām. Treškārt, virkne sociālu faktoru: pārāk vāja saikne starp darba ražīgumu un atalgojumu; pārāk daudz birokrātijas, zudumu un sīkas korupcijas. Šos faktorus atzina pašā Krievijā un pat apsprieda presē. Līdz 1968. gadam tika izteikti priekšlikumi mazināt centra kontroli pār uzņēmumiem un izmantot peļņas motīvu kā stimulu augstākam darba ražīgumam. Bet gaisotne, kas iestājās pēc Krievijas iebrukuma Čehoslovākijā, darīja galu saimniecības decentralizācijai. Kopš tā laika atsevišķu kampaņu veidā mēģināja samazināt vadošo darbinieku skaitu un disciplinēt

slikti strādājošus strādniekus. Tomēr pamatproblēma saglabājās.

Lauksaimniecībā bija tās pašas grūtības. Labības ražošanā bija milzīgas svārstības. Sešdesmito gadu otrajā pusē parasti ievāca 160—170 milj. tonnu gadā; 1973. gadā bija rekords — 220 milj. tonnu; bet 1975. gadā raža nokritās līdz 140 miljoniem tonnu. Plānotie daudzumi parasti netika sasniegti, un graudi bija jāieved no ārzemēm. Pretstatā milzīgajām valsts un kolektīvajām lauku saimniecībām, intensīvi apstrādātie zemnieku personīgie lauciņi deva visbagātākās vērtīgu kultūru ražas (piemēram, sīpolus vai augļus), un šai produkcijai bija būtiska nozīme. Divdesmit septiņi procenti lauksaimniecības produktu 1974. gadā nāca no personīgajiem lauciņiem, kas aizņēma apmēram 3 procentus no lauksaimniecībā izmantojamās zemes.¹

Atsevišķos gadījumos lauksaimniecībai lielu postu nodarīja sliktie laika apstākļi. Piemēram, 1972. gadā sals, lielākais sausums šajā gadsimtā, mežu ugunsgrēki un pēc tam lietus ražas novākšanas laikā — tas viss būtu izpostījis ražu visprasmīgākajam zemkopim. Tomēr galvenās kaites padomju lauksaimniecībai bija nepietiekama mehanizācija, pārāk trūcīgi stimuli, kas nemudināja celt darba ražīgumu, un liela kvalificētu darbinieku mainība. Spējīgākie un enerģiskākie devās uz pilsētām meklēt labākus dzīves apstākļus, un mazāk spējīgie un gados vecākie palika saimniekot laukos. Valdība lauksaimniecību nebija atstājusi novārtā. Bija milzīgi kapitālieguldījumi: paplašinājusies mehanizācija, apūdeņošana, ķīmiskā mēslojuma lietošana un agrorūpnieciskā ražošana. Un tomēr vēl bija atpalicība un pārāk daudz darba tika veikts ar rokām.

Svarīgs iemesls relatīvajam panākumu trūkumam rūpniecībā un lauksaimniecībā bija milzīgie izdevumi valsts aizsardzībai un kosmosa programmām. Tām bija piešķirta valstiska prioritāte, un šajās jomās arī bija daudz augstāks ražīgums un lielāka uzmanība tika pievērsta kvalitātei. Brežņeva valdīšanas laikā ievērojami paplašinājās bruņotie spēki, it īpaši jūras kara flote. Kosmosā krievu sasniegumi mērojās ar amerikāņu sasniegumiem. 1969. gadā divi pilotējami kosmosa kuģi savienojās lidojumā; un notika arī nosēšanās uz Venēras. 1970. gadā uz Mēness nosēdās padomju lidaparāts.

¹ Sk. A. Nove. *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin, 1977.

Sabiedrība

Septiņdesmito gadu sākumā PSRS iedzīvotāju skaits sasniedza 250 miljonus. Saprotais, ka tik liela sabiedrība bija daudzveidīga un sarežģīta, bet kopumā pastāvēja 3 kārtas: politiskā elite; profesionāļu aprindas un vadoši darbinieki dažādās dzīves nepolitiskajās jomās; un strādnieki. Pirmajā grupā — politiskajā elitē — bija vairāki miljoni cilvēku. Tie bija ievērojamākie komunistiskās partijas biedri, un viņu rindas tika papildinātas no piesardzīgo, konformistu un valdībai uzticīgo vidus. Viņiem bija gan augsts stāvoklis, gan vara; viņi dzīvoja salīdzinoši stabili, droši un privileģētu dzīvi un bija labāk apģērbti, paēduši, apgādāti ar mājokli un medicīniski aprūpēti. Īstie politikas noteicēji, kuru nebija vairāk par dažiem tūkstošiem, dzīvoja ļoti ērtu dzīvi.

Otrai grupai bija piešķirta zināma personiskā brīvība un dažas materiālās privilēģijas. Lielākā daļa inteliģences bija iebiedēta, draudot ar policejiskām metodēm, un tā stingri ievēroja partijas līniju. Piemēram, vēsturnieki mēdza sagrozīt pagātņi, lai attaisnotu kārtējo komunistiskās partijas nostādņi, un filmu režisori slavinaja fiziskā darba strādnieku dzīvi. Strādniekiem, kuru bija lielākais vairākums, visumā bija zems dzīves līmenis, ja salīdzina ar Rietumeiropu. «Neskatoties uz iespaidīgajiem panākumiem, padomju cilvēku dzīves līmenis 1970. gadā bija par divām trešdaļām zemāks nekā dzīves līmenis Savienotajās Valstīs, apmēram uz pusi zemāks nekā Anglijā, Francijā un Rietumvācijā, varbūt pat nedaudz zemāks par Itālijas un Japānas līmeni un stipri zemāks par dzīves līmeni Austrumeiropas valstīs — Austrumvācijā un Čehoslovākijā.»¹ Par to liecināja zemās algas, dzīvokļu trūkums, jebkura veida patēriņa preču sliktā kvalitāte un nemākulīgā sadale,² kam, dabiski, seko preču trūkums. Piemēri ir visdažādākie: sērkoksiņu nepietika tāpēc, ka Krievijai trūka kokmateriālu un pirmām kārtām bija jāapmierina celtniecības un papīrrūpniecības vajadzības. Laukos dzīves līmenis bija zemāks nekā pilsētās.

¹ G. Schroeder, citēts grāmatā H. Smith. The Russians, p. 80, Sphere Books, 1976.

² «Dažreiz anomālijas ir gluži mulsinošas. Ļeņingrada var būt pārplūdināta ar distanču slēpēm un tajā pašā laikā mēnešiem dzīvot bez trauku mazgāšanas līdzekļiem.» H. Smith. The Russians, p. 82.

Galvenais cēlonis šādai situācijai bija tas, ka patērētāja vajadzības tika atvirzītas gandrīz pēdējā vietā. Plānoja vairāk no augšas — nevis no apakšas, atbildot uz patērētāju pieprasījumu. Priekšroka tika dota valsts aizsardzībai, kapitālieguldījumiem smagajā rūpniecībā un lauksaimniecībā, ka arī palīdzībai citām valstīm. Pastāvēja arī izlīdzinājums: bija ļoti zema ires maksa un lēts sabiedriskais transports, medicīniskā aprūpe bija laba un par brīvu. Arī septiņdesmitajos gados bija uzlabojumi. Bet, ja saimniecība uzplaukst, tad vēl straujāk aug cerības un gaidas.

Politiskā brīvība

Raksturīga iezīme laikposmā no 1968. gada līdz septiņdesmito gadu vidum bija tāda, ka vairāki intelektuāļi izteica neapmierinātību ar valdību. Disidentu nekad nebija vairāk par tūkstoti, un viņi nebija vienādos uzskatos. Bet vispār viņi pieprasīja lielāku politisko un garīgo brīvību, decentralizāciju un mazākus administratīvus ierobežojumus, un cenzūras atcelšanu. Viņu uzskati par to, kā vajadzētu pārveidot Krieviju, tika kaut kādā mērā izplatīti pašu zemē, bet galvenokārt nonāca Rietumos, no kurienes pa radio tos noraidīja atpakaļ uz Padomju Savienību.

Šās kustības priekšgalā bija trīs cilvēki: vēsturnieks Medvedevs, pasauleslavenais kodolfiziķis Saharovs, kas bija piedalījies padomju ūdeņraža bumbas radišanā, un rakstnieks Solžeņicins. 1945. gada janvārī Solžeņicins, kurš toreiz bija armijā, uzrakstīja vēstuli, kurā kritizēja Staļinu kā karavadoni. Par to viņam bez tiesas piesprieda astoņu gadu ieslodzījumu Sibīrijā. Pēc tam no 1953. gada līdz 1957. gadam viņš bija izsūtījumā kādā ciematā padomju Vidusāzijā, un daļu no šā laika viņam tika ārstēts vēzis kādā Taškentas slimnīcā. 1957. gadā Solžeņicinu oficiāli attaisnoja, un viņš dabūja skolotāja darbu Maskavā. Laikā no 1962. gada līdz 1968. gadam viņš publicēja trīs romānus, ar kuriem iemantoja pasaules slavu. «Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē» stāsta par dzīvi kādā Sibīrijas darba nometnē. «Vēža palātā» aprakstīts, kā cilvēks izturas nāves ēnā, un «Pirmais loks» ir romāns par cietuma dzīvi. 1970. gadā Solžeņicins saņēma Nobela prēmiju literatūrā.

Disidenti — vēsturnieki, dzejnieki, zinātnieki, rakstnieki — bija lielākoties ievērojamas personības. Oficiālā pa-

domju valdības reakcija bija naidīga. Slavenības izdzīvoja, bet mazāk pazīstamie cilvēki cieta par uzdrīkstēšanos paust savas domas. Vienus atlaida no darba, viņu rakstus nepublicēja, viņus izslēdza no Rakstnieku savienības un viņiem aizliedza dzīvot Maskavā vai tās tuvumā. Daudzus citus ievietoja psihiatriskajās slimnīcās, kur dzīve bija nežēlīga, vai arī tiem piesprieda ilgu ieslodzījumu darba nometnēs. Lai gan Saharovam piešķīra Nobela prēmiju 1975. gadā, ap to laiku šķita, ka pilsoņtiesību kustība Krievijā kļūst vājāka. Iepriekšējā gadā Solžeņicins bija izraidīts no Krievijas, un zaudējuma apziņa un vilšanās sajūta mazināja atbalstu šai kustībai. Īstenībā daži krievi pat uzskatīja, ka pretošanās kustība drīzāk kavē, nekā veicina reformas.

Politiskajai opozīcijai pret Krievijas valdību bija vēl viens avots. Pieaugošais nacionālisms mazākumtautībās — ukraiņos, lietuviešos, latviešos un citās — izraisīja protesta akcijas un tām sekojošas apcietināšanas. Viena dzīves joma, ko varas iestādes nespēja sagraut, bija reliģija. Neskatoties uz atspēkojumiem, propagandu un vajāšanām, kristieši, musulmaņi, ebreji un budisti ne tikai saglabāja savu reliģiju, bet dažviet atbalsts tai pat pieauga.

Krievija septiņdesmito gadu vidū

1977. gada novembrī Krievija svinēja komunistiskās revolūcijas sešdesmito gadadienu. Laikā kopš 1917. gada Krievija bija izaugusi par ļoti spēcīgu lielvalsti. Militārā spēka ziņā tā līdzinājās Savienotajām Valstīm un bija atguvusi savu nacionālo pašcieņu. Valdība turējās droši un stabili, un, neskatoties uz disidentu kustību, tā acīmredzot baudīja masveidīgu tautas atbalstu. Gan rūpniecība, gan lauksaimniecība bija varenī izaugušas. Tomēr likās, ka tālākas straujas izaugsmes iespējas tagad ir beigušas. Krieviju septiņdesmito gadu vidū vadīja «padzīvojušu un piesardzīgu konservatoru autokrātija».¹ Nākotnes izredzes bija atkarīgas no tā, cik lielā mērā komunistu valdība spēja pielāgoties jauniem apstākļiem gan pašu zemē, gan ārzmēs.

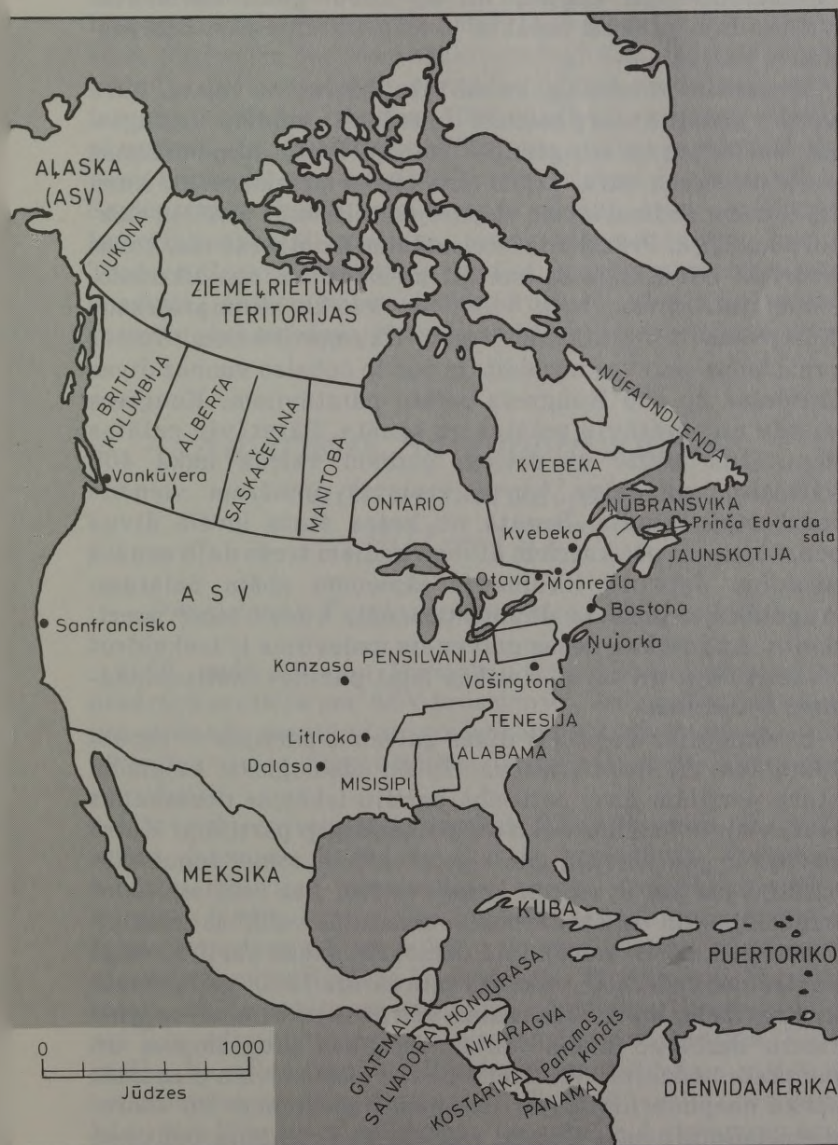
¹ «The Times», 7 November, 1977.

Amerikas Savienotās Valstis

Divdesmitā gadsimta sākums

1900. gadā ASV dzīvoja 75 miljoni cilvēku — vairāk nekā jebkurā Eiropas valstī, izņemot Krieviju. No 1820. gada līdz 1930. gadam uz ASV emigrēja 38 miljoni cilvēku, gandrīz visi no Eiropas; trešdaļa no viņiem ieceļoja divdesmitā gadsimta pirmajos četrpadsmit gados. Vairums ieceļotāju dzīvoja nabadzībā, apstākļos, kuri ļoti atšķīrās no viņu valdzinošā sapņa par Ameriku. Nepārtrauktā imigrantu straume apgādāja rūpniecību ar darbaspēku. No 1860. gada līdz 1900. gadam ASV saražotās produkcijas vērtība septiņkārsējās, un ap 1900. gadu ASV ieņēma pirmo vietu pasaulē dzelzs, tērauda un ogļu ražošanā. Radās ļoti lielas firmas jeb tresti, kuras kontrolēja algas, cenas un tirgu un pamazām izstūma mazās firmas. Sekas bija tādas, ka daži cilvēki kļuva ārkārtīgi bagāti un 1900. gadā ASV bija 5000 miljonāru. Divi no tiem bija Kārnegi un Rokfellers. Endrū Kārnegi (1835—1919), kurš divpadsmit gadu vecumā ieradās Amerikā bez centa kabatā, galu galā no savas tērauda ražošanas firmas guva 23 miljonus dolāru lielu ienākumu gadā. Džons Dēvisons Rokfellers (1839—1937) radīja naftas trestu «*Standard Oil Trust*» un, domājams, kļuva par bagātāko cilvēku pasaulē. Kāds vēsturnieks, kurš rakstīja par šīm milzīgajām industriālajām apvienībām, nosauca deviņpadsmitā gadsimta otro pusi par «dinozauru laikmetu». 1890. gadā gan pieņēma «prettrestu

likumu», taču praksē to maz piemēroja. Poliņķi uzskatīja, ka būs daudz labāk, ja viņi nevis iejauksies biznesā, bet gan ar aizsargmuitām pasargās to no ārzemju konkurences.

Ziemeļamerika

Kaut arī rūpniecība plauka, divas trešdaļas iedzīvotāju bija laucinieki. Arī laukos bija tikpat ievērojami panākumi. Divdesmit piecos gados, no pilsoņu kara beigām līdz 1890. gadam, valsts rietumu rajoni bija izpētīti, apdzīvoti un lauksaimnieciski apgūti, un ap 1900. gadu Savienotās Valstis bija pasaulē lielākās kviešu un citu pārtikas produktu ražotājas.

Konstitūcija nosaka, ka ASV ir federatīva valsts, kurā vara ir sadalīta starp štatiem un federālo valdību Vašingtonā. Vašingtonā ir stingri nošķirta izpildvara, likumdošanas vara un tiesas vara. Izpildvara pieder prezidentam, kuru uz četriem gadiem ievēlē vispārējās vēlēšanās ievēlēta elektoru kolēģija. Prezidents ieceļ augstas amatpersonas, kuras nedrīkst būt Kongresa locekļi; prezidentam nav likumdošanas iniciatīvas, taču viņš var ieteikt likumprojektus Kongresam un uzlikt savu veto likumprojektiem. Tomēr prezidenta veto var noraidīt, ja par to nobalso vismaz divas trešdaļas no abu Kongresa palātu pārstāvjiem. Kongress sastāv no pārstāvju palātas un senāta. Pārstāvju palātas deputātus ievēlē uz diviem gadiem vairāk nekā 400 vēlēšanu apgabalos, kuros visos ir apmēram vienāds iedzīvotāju skaits. Senātā no katra štata ievēlē divus senatorus un pēc katriem diviem gadiem trešo daļu senāta atjauno. Jebkurš likums ir jāpieņem abām palātām. Augstākajā tiesā ir deviņi tiesneši, kurus ieceļ prezidents. Augstākās tiesas galvenais uzdevums ir izskaidrot konstitūciju un tai ir tiesības lemt par nekonstitucionāliem likumiem.

Savienotajās Valstīs ir divas galvenās partijas — republikāniskā un demokrātiskā. Īpašu ideoloģisku atšķirību starp partijām nav: patiesībā partiju iekšējās nesaskaņas bieži vien ir lielākas nekā atšķirības starp partijām. Katrā partijā ir gan liberāļi, gan konservatīvie, tomēr republikāniskajā partijā ir vairāk konservatīvo, kas atbalsta lielos uzņēmējus un cenšas ierobežot federālās valdības ietekmi. Liberāļi, kuri ir vairākumā demokrātiskajā partijā, vēlas paplašināt federālās valdības pilnvaras. 1900. gadā demokrāti gribēja, lai valdība realizē vairākas reformas — regulē trestu darbību, īsteno tautas veselības programmas un pārskata nodokļus. Pēc 1890. gada valstī aizvien pieņēmas spēkā neapmierinātība ar lielajiem uzņēmējiem un «baroniem laupītājiem». Daudzi rakstnieki skubināja politiķus reformēt valsti, un tautas partija, kuras galvenais balsts

bija pilsētu un lauku trūkumcietēji, sāka agitēt par dzīves apstākļu uzlabošanu.

Pagājušā gadsimta pēdējos desmit gados Amerikas Savienotās Valstis kļuva par vienu no pasaules lielvarām un sāka īstenot agresīvu imperiālistisku politiku. Līdz 1890. gadam bija apgūti tālie rietumi un pabeigta ekspansija Ziemeļamerikā. Pārliecība par savu spēku un bagātību, Eiropas imperiālistu «iedvesmojošais paraugs» Āfrikā un Tālajos Austrumos mudināja rīkoties. 1898. gadā tika sakauti spāņi, okupēta Kuba, Puertoriko, Filipīnas, un Savienotās Valstis sāka konkurēt ar Lielbritāniju par ietekmi Latīņamerikā. Savienotajās Valstīs gan atradās cilvēki, kuri nepiekrita imperiālistiskajai politikai, tomēr visumā tautai, kura, Teodora Rūzvelta vārdiem runājot, gribēja «amerikanizēt pasauli», patika imperiālisms, kurš ne vien cēla valsts prestižu, bet arī deva jūras kara bāzes un ārzemju tirgu.

Amerikas Savienoto Valstu administrācija, 1901—1977

Prezidents Teodors Rūzvelts, 1901—1909

1900. gadā Viljamu Makinliju (republikāniskā partija) atkārtoti ievēlēja par ASV prezidentu. Taču sešus mēnešus pēc stāšanās amatā viņš noslepkavoja kāds anarhists, un 43 gadus vecais viceprezidents Teodors Rūzvelts kļuva par prezidentu.

Hārvarda universitāti beigušais Rūzvelts nāca no pārtikušas ģimenes, kuras senči bija holandieši. Politikis, kovbojs, policijas pilnvarotais, valsts jūras kara spēku ministra biedrs, brīvprātīgā kavalērijas pulka organizētājs spāņu-amerikāņu kara laikā — šī vīra karjera bija tikpat gleznaina un intriģējoša kā viņš pats. Enciklopēdiski izglītotais, valdzinošais un enerģijas pārpilnais Rūzvelts bija arī labs administrators un piesardzīgs reālpolitikis. Viņš sacīja, ka vēlas piedāvāt ikkatram vienkāršajam vīrietim un sievietei «godīgu darījumu». Taču Rūzvelts, bez šaubām, bija liberāls republikānis, un galu galā viņa programma izrādījās samērā mērena.

Iekšpolitikā Rūzvelts izšķīra «labos» un «sliktos» trestus un vajāja tās lielās korporācijas, kuras viņš uzskatīja par kaitīgām. Rūzvelts ļoti enerģiski cīnījās pret dabas bagātību, it īpaši mežu, nesaprātīgu izsaimniekošanu un centās pārliecināt cilvēkus, ka zeme jāizmanto saudzīgi, ka jāuzplēš atmatas un jāapgūst vecaines, ka jābūvē apūdeņošanas ierīces. Sociālajai likumdošanai viņš īpašu uzmanību nepievērsa. Rūzvelta nostāja kļuva skaidra, kad Pensilvānijas ogļraču streika laikā viņš atbalstīja ogļračus; tomēr nekādas svarīgas reformas netika realizētas. Armija tika modernizēta, un it īpaši jūras kara flote kļuva par draudīgu spēku.

Rūzvelta ārpolitika bija agresīva. Kolumbijas pretestība tika salauzta, un Savienotās Valstis guva iespēju izrakt Panamas kanālu (sk. 586.—587. lpp.). Rūzvelta attieksme pret Latīņameriku bija nepārprotami formulēta viņa slaveņajā izteicienā: «Runā maigi un turi rokā lielu rungu.» Arī Eiropa beidzot pilnīgi skaidri saprata, ka ASV ir lielvalsts. 1905. gadā Rūzvelts panāca krievu-japāņu kara izbeigšanu (sk. 519. lpp.), un 1906. gadā Lielbritānija un Francija augstu novērtēja ASV veikumu Alhesirasas konferencē (sk. 300. lpp.).

1904. gadā Rūzveltu atkārtoti ievēlēja par prezidentu nākamajiem četriem gadiem, bet 1908. gadā viņš savu kandidatūru vairs neizvirzīja. Rūzvelta laikā īpašas pārmaiņas valstī nenotika. Kāds vēsturnieks izteicās, ka Rūzvelts bija vairāk politiķis nekā reformators, jo viņš labāk izvairījās no strīdīgu jautājumu risināšanas, nekā riskēja sašķelt republikānisko partiju. Tomēr, ja kāda problēma viņam likās īpaši svarīga, viņš to risināja ļoti enerģiski un nešaubīdamies izmantoja visus federālās valdības rīcībā esošos līdzekļus.

Prezidents Tāfts, 1909—1913

Rūzveltu prezidenta amatā nomainīja Tāfts, viņa kara ministrs. Liels, labsirdīgs vīrs un labs administrators, viņš turpināja sava priekšteča samērā piesardzīgo politiku, taču bez Rūzvelta dziļās intuīcijas. Brīdī, kad valstij bija nepieciešams stiprs līderis, Tāfts šķita mazliet miegains. Republikāniskajā partijā drīz sākās šķelšanās, jo konservatīvos Tāfta politika pilnīgi apmierināja, bet liberāli pieprasīja radikālas reformas.

Rūzvelts pa to laiku enerģiski medīja lauvas¹ Āfrikā, lasīja lekcijas Oksfordā, ciemojās pie karaļiem un pat saņēma Nobela miera prēmiju. Viņam arī aizvien vairāk un vairāk iepatikās radikālais uzskats, ka federālajai valdībai daudz enerģiskāk jārikojas, lai «pārbūvētu» sabiedrību. Tomēr nākamajām prezidenta vēlēšanām, kuras notika 1912. gadā, republikāniskās partijas konservatīvie par prezidenta amata kandidātu izvēlējās Taftu. Rūzvelts nekavējoties nodibināja progresīvo partiju un arī kandidēja uz prezidenta amatu. Tā republikāņi izrādījās sašķelti, un demokrātu kandidāts Vudro Vilsons pārliecinoši uzvarēja vēlēšanās.

Prezidents Vudro Vilsons, 1913—1921

Prezbiteriāņu mācītāja dēls Vudro Vilsons dzimis 1856. gadā. Viņš izvēlējās akadēmisko karjeru un kļuva par Prinstonas universitātes politoloģijas profesoru, bet pēc tam — par rektoru. 1910. gadā Vilsonu ievēlēja par Ņūdžersijas štata gubernatoru, un šī bija viņa vienīgā saskarsme ar politiku, līdz viņu kā demokrātu kandidātu ievēlēja par ASV prezidentu. Kaut arī kā cilvēks Vilsons bija vēss, atturīgs un pat augstprātīgs, viņam piemita dziļa inteliģence un liela politiska izveicība. Viņš nepārprotami piedēvēja pie demokrātiskās partijas liberālā spārna, kurš bija pārliecināts, ka spēcīgai federālai valdībai «mazais cilvēks» jāaizstāv pret stiprajiem un bagātajiem. Tā kā Vilsons bija ievēlēts ar lielu balsu pārsvaru, viņš uzskatīja, ka vēlētaji viņu pilnvarojusi realizēt «jaunās demokrātijas» programmu, un savas pirmās prezidentūras laikā viņam izdevās īstenot daudzas būtiskas reformas.

Samazināja tarifus, lai veicinātu tirdzniecības konkurenci un pazeminātu iztikas izdevumus. Ienākumu trūkumu valsts kasē novērsa, ieviešot nelielu federālo ienākuma nodokli. Likumu, kas bija vērsts pret trestu veidošanos, padarīja stingrāku. «Es esmu par lielajiem uzņēmumiem un es esmu pret trestiem,» teica Vilsons, kuru negodīgie monopoli uztrauca vairāk nekā firmu lielums. Reformēja banku sistēmu, radot federālās rezerves bankas mazo

¹ Rūzvelts bija arī slavens lāču mednieks, un visiem bērniem tik mīļais «Lācītis Tedijs» ir nosaukts viņa vārdā.

banku drošības garantēšanai. Fermerus atbalstīja, ļaujot viņiem uz atvieglotiem noteikumiem aizņemties naudu zemes uzlabošanai. Dažām strādnieku kategorijām saīsināja darbadienu un uzlaboja darba apstākļus.

Kad 1914. gadā Eiropā sākās Pirmais pasaules karš, Vilsons realizēja saprātīgu un ienesīgu neitralitātes politiku, kurai piekrita vairums amerikāņu. Rūpniecība un zemkopība ļoti uzplauka, jo Lielbritānija un Francija vispirms pārdeva savus Savienotajās Valstīs esošos īpašumus, bet pēc tam vēl aizņēmās no amerikāņiem naudu, lai pirktu amerikāņu preces. 1915. gadā tika nogremdēts pasažieru kuģis «*Lusitania*», gāja bojā 128 amerikāņi. Tomēr, neraugoties uz vācu zemūdeņu draudiem un milzīgo ekonomisko palīdzību, kuru ASV sniedza Lielbritānijai un Francijai, Vilsonam izdevās saglabāt neitralitāti.

Iekšpolitika, kas nodrošināja aizvien pieaugošu labklājību, un ārpolitika, kas bija koncentrēta lozungā «Viņš pasargāja mūs no kara», ļāva Vilsonam uzvarēt arī 1916. gada vēlēšanās. Tiesa, šoreiz ar niecīgu pārsvaru. Vilsons mēģināja balansēt starp Eiropas pretpēkiem, taču tas viņam neizdevās. 1917. gada februārī un martā vācu zemūdenes nogremdēja astoņus amerikāņu kuģus. Atklājās pierādījumi, ka Vācija apsolījusi palīdzēt Meksikai, ja tā karos ar Amerikas Savienotajām Valstīm.¹ Sabiedriskā doma mainījās par labu amerikāņu iebrukumam Eiropā, un 1917. gada aprīlī Savienotās Valstis pieteica karu Vācijai. «Pasaule jāpārveido tā, lai demokrātija tajā justos droša,» teica Vilsons. «Jaunā demokrātija» tika pamesta novārtā, un valdība pievērsās karam.

Karošana veicās. Līdz 1918. gada novembrim piecus miljonus vīru iesauca armijā un, kad karš beidzās, miljons no viņiem bija Francijā. Amerikāņu zaudējumu sarakstā bija 125 000 vīru, no kuriem 53 000 bija kritušie. Federālās valdības rokās koncentrējās milzīga vara: valdība kontrolēja sakarus, cenas, rūpniecību, lauksaimniecību un daudzas citas nozares. Jebkuru opozīciju apspieda, izmantojot stingros likumus pret spiegošanu, kuri, kā daudzi uzskatīja, nopietni apdraudēja cilvēktiesības. Visus divdesmit kara mēnešus republikāņi ar entuziasmu atbalstīja demo-

¹ Pēc 1910. gada Meksikas revolūcijas bija apdraudētas ļoti nopietnās amerikāņu ekonomiskās intereses, un 1916. gadā pēc Vilsona rīkojuma Savienoto Valstu karaspēks beidzot iebruka Meksikā (sk. 13. nodaļu).

krātu valdības kara politiku, taču neviens republikānis valdībā netika iekļauts, tādējādi radot iespaidu, ka Savienoto Valstu piedalīšanās karā ir demokrātiskās partijas iekšējā lieta.

Kad 1918. gada novembrī notika Kongresa vēlēšanas, karalaika vienotību nekavējoties nomainīja nežēlīga cīņa starp partijām. Neraugoties uz Vilsona «jauno demokrātiju» un sekmēm karā, neapmierinātība ar viņa politiku pieauga. Vācu un īru cilmes amerikāņus neapmierināja palīdzība Lielbritānijai, nevienam nepatika kara laikā ieviestā stingrā kontrole, un visumā tauta gribēja atgriezties pie vecās politikas, kad federālā valdība īpaši neiejaucās iekšpolitikā. Piedevām daudzi redzami republikāņi vienkārši necieta Vilsonu. Vēlēšanas beidzās ar nelielu republikāņu pārsvaru abās Kongresa palātās. Tā nu demokrātu prezidentam Vilsonam tagad bija jāsadarbojas ar republikāņu Kongresu.

Vilsons nolēma personīgi piedalīties Parīzes miera konferencē. Pēc sešus mēnešus ilgām sarunām Versaļā parakstīja miera līgumu (sk. 1. nodaļu) un 1919. gada jūlijā to iesniedza ratificēšanai senātā. Taču senātā bija plaša opozīcija. Pret līguma ratificēšanu nostājās vācu, īru un itāļu cilmes senatori, daži liberāļi, kuri līgumā saskatīja nopietnus trūkumus, un tie senatori, kuri bija vīlušies gan karā, gan Savienoto Valstu mēģinājumā atrisināt Eiropas problēmas un kuri domāja, ka līguma ratificēšana (un līdz ar to ASV līdzdalība Tautu Savienībā) šo nevienam nevadzīgo jezgu padarīs mūžīgu. Senāta ārlietu komisijai īpaši nepatika plašās pilnvaras, kuras bija piešķirtas Tautu Savienībai (sk. 14. nodaļu).

Nogurušais un jau Parīzē ilūzijas zaudējušais Vilsons sāka braucieni pa valsti, lai pierunātu amerikāņus atbalstīt Tautu Savienību. Nepilna mēneša laikā Vilsons noturēja simts runas, bet kampaņa pēkšņi aprāvās 1919. gada septembrī, kad viņu ķēra trieka. Līdz prezidentūras beigām Vilsons palika invalīds. Tomēr attiecībā uz Tautu Savienību viņš neielaidās nekādā kompromisā ar senātu, un 1920. gadā Versaļas līgums tā arī palika senātā neratificēts, jo neizdevās iegūt nepieciešamās divas trešdaļas balsu.

Ekonomiskā stāvokļa ievērojama pasliktināšanās 1920. gadā palielināja neapmierinātību ar Vilsona politiku, un, kad tā paša gada novembrī notika prezidenta vēlēšanas, ar lielu balsu vairākumu ievēlēja neievērojamo republikāņu

kandidātu Hārdingu. Vudro Vilsons nodzīvoja līdz 1924. gadam. Folkners viņa veikumu novērtēja šādi: «Tas liecināja par augsta līmeņa valstsvīra reformatorisko darbību pirmās prezidentūras laikā, par izcili enerģiska un organizētspējīga karavadoņa talantu un par lielisku iztēli, palīdzot veidot jaunu pasaules organizāciju.»¹

Prezidenti Hārdings, Kūlidžs un Hūvers, 1921—1933

Progresīvā jeb liberālā ēra, kura sākās ar Teodora Rūzvelta prezidentūru 1901. gadā, beidzās ar republikāniskās partijas uzvaru 1918. gada vēlēšanās. Kaut arī Vilsons līdz 1921. gada martam palika prezidents, viņš vairs nespēja turpināt reformas. Progresīvo ēru nomainīja, kā izteicās prezidents Hārdings, «normalitātes periods». Hārdings bija pārliecināts, ka amerikāņi vēlas atgriezties «normālā dzīvē», atgriezties drošajos un stabilajos laikos, kad federālā valdība darīja tik maz, cik vien iespējams, un kad Savienotās Valstis absolūti neinteresējās par to, kas notiek pārējā pasaulē. Un tā divdesmitajos gados trīs cits citam sekojoši republikāņu prezidenti Hārdings (1921—1923), Kūlidžs (1923—1929) un Hūvers (1929—1933) realizēja *laissez faire* (ļaujiet notikt) politiku — proti, centās maksimāli samazināt valdības iejaukšanos valsts lietās.

Šie trīs prezidenti ļoti atšķīrās cits no cita. Hārdingam, patīkamam un sirsnīgam senatoram no Ohaijo štata, nebija nekādu īpašu talantu, viņam nebija vadoša darba pieredzes un viņš ne pārāk labi orientējās problēmās, ar kurām nācās saskarties viņa valstij. Šis «mazais vīrs lielajā amatā»² iekļāva savā valdībā cilvēkus, kurus vēlāk pieķēra korupcijā. Hārdings nomira, būdams prezidenta amatā. Viņa viceprezidents Kelvins Kūlidžs kļuva par prezidentu un savukārt uzvarēja 1924. gada vēlēšanās. Kūlidžs bija piesardzīgs un puritānisks jenkiju advokāts. Pieredzējis administrators un gudrs politiķis, viņš nokārtoja Hārdinga atstātās korupcijas problēmas un deva lielo sociālo pārmaiņu satricinātajai Amerikai miera un stabilitātes sajūtu.

¹ H. Faulkner. From Versailles to the New Deal.

² Turpat.

1929. gada marta vēlēšanās ar lielu pārsvaru uzvarēja jau trešais pēc kārtas republikāņu prezidents. Hūvers (1874—1964) jaunībā bija lielisks kalnu inženieris. Veiksmīgā darbība Pirmā pasaules kara laikā, organizējot civilu palīdzību Beļģijai un citām Eiropas valstīm, bija padarījis viņu slavenu visā pasaulē. Astoņus gadus Hūvers bija tirdzniecības ministrs, un šajā laikā viņš kļuva par veiksmīga uzņēmēja simbolu. Pastāvēja uzskats, ka «Hūvera prasme» nosargās «Kūlidža pārticību». Tomēr tikai dažus mēnešus pēc stāšanās amatā Hūveram nācās saskarties ar visnopietnāko ekonomisko krīzi pasaules vēsturē, un ar to viņš galā netika.

Divdesmitie gadi bija lielu kontrastu laiks. Rūpniecība plauka kā vēl nekad, bet fermeri grima nabadzībā; alkohola ražošana un pārdošana bija aizliegta, reliģija ieņēma aizvien nozīmīgāku vietu cilvēku dzīvē¹, taču morāle kļuva aizvien vaļīgāka un noziedzība pārvērtās par labi organizētu lielu uzņēmējdarbību. «Vētrainajos divdesmitajos» notika revolucionāras pārmaiņas dzīves veidā. Debesskrāpju celtniecība, elektrības plaša izmantošana, pirkšana uz nomaksu, kino popularitāte, sieviešu emancipācija — šīs jaunās parādības amerikāņu dzīvē cieši savijās ar veco un tradicionālo.

Divdesmitie gadi sākās ar diviem ekonomiskās depresijas gadiem, bet pēc tam līdz 1929. gadam sekoja milzīga uzņēmējdarbības aktivitāte. Dažām nozarēm — ogļrūpniecībai, kuģu būvei, tekstilrūpniecībai — gāja grūti, tomēr visumā saimniecība plauka. «Darba ražīgumu izdevās palielināt tāpēc, ka rūpniecībā un pārvaldē sāka izmantot zinātnes sasniegumus.»² Neker tas nebija redzams tik labi, kā automašīnu lielražošanā. 1913. gadā Henrijs Fords ieviesa konveijeru, kurš viņam ļāva krasi samazināt automašīnu cenas. 1919. gadā Savienotajās Valstīs bija 6 miljoni automašīnu; 1929. gadā — 29 miljoni.

Taču lauksaimniecībā valdīja depresija. Kara laikā Eiropai vajadzēja ļoti daudz pārtikas, tāpēc cenas un ražošana bija augušas. Bet pēc kara pieprasījums stipri kritās. Galvenie iemesli bija trīs. Pirmkārt, Eiropā bija atjaunojusies normāla miera laika ražošana; otrkārt — Savienoto Valstu augstie muitas nodokļi neļāva Eiropai pārdot ame-

¹ Daudzos štatos skolās aizliedza mācīt Darvina evolūcijas teoriju.

² H. Faulkner. From Versailles to the New Deal.

rikāņiem rūpniecības preces apmaiņā pret lauksaimniecības ražojumiem; treškārt — stipri bija pieaugusi Kanādas, Austrālijas un Argentīnas konkurence. Kaut arī pieprasījums kritās, lauksaimniecības produktu ražošana divdesmitajos gados pieauga. Sekas bija cenu krišanās un fermeru ienākumu jūtama samazināšanās. Fermeri, kuri augsto cenu gados bija aizņēmušies daudz naudas zemes pirkšanai, tagad nonāca izmisuma stāvoklī.

Īpašas kaislības radīja 1919. gadā pieņemtais likums, kurš aizliedza ražot un pārdot (bet ne lietot) alkoholiskos dzērienus. Likuma pieņemšanu panāca neliela, bet enerģiska Kongresa deputātu grupa, kura vēlējās izbeigt dzeršanu un kuru atbalstīja galvenokārt laucinieki un mazpilsētu iedzīvotāji. Šie ļaudis bija pārliecināti, ka īstā protestantiskā Amerika, kura tagad saglabājusies tikai laukos, iziet savā pēdējā izmisīgajā cīņā pret migrantu masām, kuras pārpludinājušas pilsētas. Bet mēģinājums aizliegt alkohola ražošanu un pārdošanu beidzās ar galīgu sakāvi. Valstī neierobežotā daudzumā ieveda kontrabandas dzērienus un bandas, kuras ar to nodarbojās, drīz kļuva bagātas un spēcīgas.¹ Miljoni cilvēku pārkāpa likumu, kuru tā arī neizdevās ieviest dzīvē, un 1933. gadā to atcēla.

Drūma iezīme divdesmitajos gados bija kukluksklana atdzimšana. Šo seno organizāciju atjaunoja 1915. gadā, un pēc desmit gadiem tajā bija četri miljoni amerikāņu. Kukluksklana locekļiem bija jābūt baltajiem, anglosakšu izcelsmes un protestantiem. Lietodama vardarbīgas un šausminošas metodes, šī organizācija veicināja rasu un reliģisku neiecietību.

Ārpolitikas jomā mutuļoja citas kaislības. ASV iedzīvotāji bija sadalījušies divās gandrīz vienādi lielās grupās: vieni gribēja norobežoties no pasaules, bet otri gribēja, lai Savienotās Valstis aktīvi iekļautos pasaules problēmu risināšanā. Hārdings piederēja pie pirmajiem: «Mēs nevēlamies piedalīties Vecās pasaules likteņu lemšanā. Mēs negribam tur iepīties.» Taču apstākļi spieda mainīt šos uzskatus. Jūras kara spēku problēmu Klusajā okeānā atrisināja Vašingtonas līgums 1922. gadā. Sarežģīto Vācijas reparāciju jautājumu vismaz uz laiku ļāva atrisināt divu amerikāņu — Dauesa un Junga — izstrādātie plāni. Kūlidžs, viņa valsts sekretārs Kelogs un Hūvers centās panākt

¹ Piemēram, Alkapones banda Čikāgā.

atbrūņošanas, un ASV piedalījās daudzās Tautu Savienības organizētās neparitiskās konferencēs.

Divdesmito gadu vispārējā labklājība beidzās ar 1929. gada oktobra krahu. Uzņēmēji bija pārliecināti, ka pārticība nekad nebeigsies, un viņu pašpaļāvība ietekmēja visus sabiedrības slāņus. Miljoni amerikāņu darīja to, par ko pirms desmit gadiem pat nesapņoja, — par visu savu naudu pirka akcijas. Akciju vērtība strauji auga, akciju īpašnieki guva milzīgu peļņu un ielaidās aizvien neprātīgākās spekulācijās. Bija skaidrs, ka akciju cenas tālu pārsniedz to reālo vērtību un ka reiz tām būs jākrīt. Gan rūpniecība, gan lauksaimniecība «plūda pāri malām». Iekļūšanu ārzemju tirgos apgrūtināja augstās muitas nodevas, bet nevienmērīgais bagātību sadalījums pašās Savienotajās Valstīs sašaurināja potenciālo vietējo tirgu.

1929. gada vasarā ienākumi sāka samazināties. Oktobrī Volstrītā, Ņujorkas biržā, akciju cenas pamazām sāka slīdēt uz leju. 24. oktobrī izcēlās panika un vienā dienā pārdeva 16 miljonus akciju. Sākās histērija, akciju krišanās pletās plašumā, un to cenas strauji kritās. Līdz 1932. gada sākumam akciju cenas samazinājās vairāk nekā par 80%. Vēl jo vairāk uzticība rūpniecībai zuda tad, kad ekonomiskā krīze pārņēma visu pasauli un ārzemju tirgu kļuva aizvien mazāk. Sekas bija milzīgs bezdarbs. Depresijas kulminācijas brīdī valstī bija 15 miljoni bezdarbnieku, bet tie, kuriem vēl bija darbs, saņēma daudz mazākas algas. Tādējādi pirktspēja vēl jo vairāk samazinājās. Bezdarbnieku apdrošināšana Savienotajās Valstīs nepastāvēja, un viņiem atlika tikai cerēt uz dažādām labdarības organizācijām.¹

Prezidents Hūvers bija pārliecināts, ka federālajai valdībai šajā krīzē jāiejaucas pēc iespējas mazāk. Vēl īsti neizpratis, cik lielas ir draudošās briesmas, viņš mēģināja atjaunot uzticību rūpniecībai, taču valdības rīcība tikai pasliktināja stāvokli. Piemēram, lai novērstu maksājumu bilances deficītu, 1930. gadā vēl vairāk paaugstināja muitas nodevas. Rezultātā ne tikai citas valstis tāpat paaugstināja muitas nodevas, bet arī samazinājās imports, un ārzemniekiem bija mazāk naudas, par ko pirkt amerikāņu eksportpreces. Hūvers pārāk ticēja vispāratzītām patiesī-

¹ Bings Krosbijs padarīja slavenu tālaika dziesmiņu: «Bad, vai vari aizdot desmit centus?»

bām un nespēja pieņemt drosmīgus nestandarta lēmumus. Kad ekonomika vēl arvien nespēja atveseļoties, Hūvers sāka rīkoties apņēmīgāk. Lai palielinātu pirktspēju, samazināja nodokļus un 1932. gadā pieņēma likumu par aizdevumu izsniegšanu štatiem un bezdarbnieku nodarbināšanu federālās valdības finansētos sabiedriskos darbos. Tomēr arī šoreiz valdība nerīkojās pietiekami enerģiski, un 1933. gada sākumā Savienoto Valstu banku sistēma vārda visticšākajā nozīmē sabruka.

Šajā brīdī Franklins Rūzvelts kļuva par prezidentu. Tas, ka demokrātiskās partijas kandidāts Rūzvelts kļuš par prezidentu, visiem bija skaidrs jau pirms 1932. gada novembra vēlēšanām. Hūvers gan teica, ka pienācis brīdis, kad nācijai jāizšķiras starp individuālismu un militāru disciplīnu, starp brīvību un ierēdņu visvarenību. Taču depresija bija krietni pieklusinājusi amerikāņu tradicionālo nepatiku pret stipru federālo valdību, un Rūzveltu ievēlēja ar milzīgu balsu pārsvaru.

Prezidents Franklins Rūzvelts, 1933—1945

Franklins Delano Rūzvelts, Teodora Rūzvelta attāls radnieks, dzimis 1882. gadā Ņujorkā pārtikušā ģimenē. Pabeidzis Hārvarda universitāti, viņš kļuva par advokātu un 1910. gadā sāka savu politisko karjeru kā Ņujorkas štata senāta loceklis no demokrātiskās partijas. Kad Vilsons kļuva par prezidentu, Rūzveltu iecēla par jūrlietu ministra vietnieku, un 1920. gada vēlēšanās viņš bija viceprezidenta amata kandidāts. 1921. gadā Rūzvelts saslima ar poliomiēlītu un viņam paralizēja kājas. «Divus gadus es gulēju gultā un mēģināju pakustināt kāju īkšķus,» viņš vēlāk stāstīja. Kaut arī kājas palika paralizētas, viņš pamazām atgriezās sabiedriskajā dzīvē, un 1928. gadā viņu ievēlēja par Ņujorkas štata gubernatoru. Rūzvelta atrašanās gubernatora amatā daļēji sakrita ar «lielo depresiju», un, palīdzēdams sava štata bezdarbniekiem, viņš skaidri demonstrēja to politiku, kuru vēlāk realizēja, jau būdams prezidents. Neraugoties uz invaliditāti, Rūzvelts ar saviem padomdevējiem priekšvēlēšanu kampaņas laikā nobrauca 20 000 jūdžu. Viņam piemita pārcilvēciska enerģija, drosmē, kas iedrošināja arī citus, liela pašpārliecinātība un noteiktība. Piedevām viņš intuitīvi spēja novērtēt cilvēkus.

«Šī nācija prasa rīcību un rīcību tūlīt,» Rūzvelts teica savā runā, stājoties amatā. Jau pirms tam viņš Amerikas tautai bija apsolījis «jauno kursu».

Kad 1933. gada martā Rūzvelts kļuva par prezidentu, viņam bija nepieciešama visa viņa enerģija un politiķa spējas. Banku sistēma bija sabrukusi, un Rūzvelta pirmais solis bija slēgt visas bankas un aizliegt zelta un sudraba izņemšanu no apgrozības. Pēc tam vispirms atvēra federālās rezerves bankas, vēlāk — maksāspējīgās privātās bankas. Pēc dažiem mēnešiem pieņēma likumu par federālās valdības garantijām noguldītājiem. Enerģiski un sekmīgi atrisinātā banku problēma palīdzēja atjaunot valsti uzticēšanās atmosfēru. Un Rūzvelts labi saprata, cik ļoti tas ir nepieciešams. «Vienīgais, no kā mums ir jābaidās, ir pašas bailes,» viņš teica.

Vairumu pasākumu, no kuriem vēlāk izveidojās «jaunais kurss», ieviesa jau līdz 1933. gada jūnijam — neiedomājami aktīvajās pirmajās «simt dienās». Jūnijā pieņēma likumu par nacionālās rūpniecības atjaunošanu. Likuma galvenais uzdevums bija stabilizēt ražošanu un saglabāt vai paaugstināt algas, lai tādējādi palielinātu pirktspēju. Un šo uzdevumu likums sekmīgi veica. Radīja divas jaunas iestādes — Sabiedrisko darbu pārvaldi, kura pārzināja vērienīgus celtniecības projektus, un Nacionālās atdzimšanas pārvaldi, kuras uzdevums bija tikt galā ar mežonīgo konkurenci. Firmām, kuras piekrita ievērot «godīgās konkurences kodeksus», ļāva izmantot «Zilā ērgļa» emblēmu. Tomēr Nacionālās atdzimšanas pārvaldes darbība izrādījās nesekmīga — daļēji tāpēc, ka bija pārāk birokrātiska, daļēji tāpēc, ka «godīgās konkurences kodeksi» netika uzspiesti. 1935. gadā Augstākā tiesa likumu par nacionālās rūpniecības atjaunošanu pasludināja par pretlikumīgu.

Lauksaimniecība 1933. gadā bija ļoti nožēlojamā stāvoklī. Visdziļākās depresijas brīdī, kad bija zaudēti arī tirgi, valsti piemeklēja sausums un putekļu vētras. Rūzvelta valdība centās ierobežot ražošanu, lai paaugstinātu cenas. Fermeri, kuri piekrita sašaurināt ražošanu, saņēma valsts dotācijas. Kaut arī tauta šo vērtību iznīcināšanu uzņēma ar nepatiku —, piemēram, kokvilnas krūmus izara, sivēnus nokāva —, taču mērķis tika sasniegts un cenas cēlās. Valdība arī palīdzēja uzlabot zemi un iegādāties lauksaimniecības tehniku. Viens no valdības projektiem jāpiemin īpaši. Tēnesī upes ielejā intensīvā zemkopība bija galīgi noplicinā-

jusi zemi, un 1933. gadā augsnes erozija ieleju bija pārvērtusi gandrīz par tuksnesi. Divus mēnešus pēc stāšanās amatā Rūzvelts nodibināja valsts finansētu korporāciju, kura uz Tenesī uzbūvēja daudzus aizsprostus elektrības ražošanai un plūdu novēršanai. Elektrība deva iespēju radīt jaunas rūpnīcas, un vairākas no tām ražoja lētus mākslīgos mēslus. Ieviesa jaunas saimniekošanas metodes, un drīz Tenesī ieleja kļuva par vietu, kur varēja aizvest valdības viesus un nodemonstrēt viņiem «plaukstošo Ameriku».

Rūzvelta rīcības sekas izpaudās nekavējoties. Cenas pieauga, uzņēmējdarbība uzlabojās un bezdarbnieku skaits samazinājās. Tomēr bezdarbnieku vēl aizvien bija ļoti daudz, un tādēļ organizēja dažādus pasākumus, lai viņus apgādātu ar darbu. Tie bija plaši sabiedriskie darbi — mežu kopšana, skolu, ceļu un tiltu būve. Jāpiemin vēl divi likumi. 1934. gadā pieņēma likumu, kurš regulēja akciju tirgu, un 1935. gadā — likumu par sociālo nodrošināšanu. Šo likumu uzskatīja par visiespaidīgāko sociālo likumu Savienoto Valstu vēsturē. Likums koordinēja federālās valdības un štatu sadarbību, kurai bija jāgarantē palīdzība bezdarbniekiem, veciem cilvēkiem, bērniem, atraitnēm un neredzīgajiem. Tas tiešām bija pārsteidzošs jaunievedums ASV likumdošanā, jo līdz tam valsts nekad nebija palīdzējusi trūkcumcietējiem.

Likumi, kuri radīja «jauno kursu», koncentrēja federālās valdības rokās milzīgu varu, un, kaut arī tie palīdzēja atjaunot Savienoto Valstu ekonomiku, daudziem konservatīvi noskaņotajiem gan republikāniskajā, gan demokrātiskajā partijā visas šīs pārmaiņas ļoti nepatika. Tomēr 1936. gada vēlēšanās Rūzveltu atkal ievēlēja par prezidentu ar 9 miljoni balsu pārsvaru. Elektoru kolēģijā «par» balsoja 523, «pret» — 8. Uzvaru vēlēšanās Rūzvelts uzskatīja par atbalstu «jaunajam kursam» un gatavojās to enerģiski turpināt. Bet jau pirmajā mēģinājumā viņu piemeklēja smaga neveiksme.

Viens no uzdevumiem, kuri jāveic Augstākās tiesas deviņiem tiesnešiem, ir pārbaudīt, vai Kongresa pieņemtie likumi atbilst konstitūcijai. Ja tiesneši uzskata, ka likums ir pretrunā ar konstitūciju, viņiem ir tiesības likumam uzlikt veto. Šīs tiesības Augstākajai tiesai dod milzīgu politisku spēku, un Rūzvelts bija pārliecināts, ka tiesa to izmanto, lai kavētu sociālo progresu. «Pēdējos četrus gadus,» teica Rūzvelts, «tiesa darbojusies... kā politisks

orgāns.» Tiesa bija pasludinājusi par nelikumīgiem divus 1933. gadā pieņemtus svarīgus ar rūpniecību un lauksaimniecību saistītus likumus, kā arī vairākus citus «jaunā kursa» likumus. 1937. gadā Rūzvelts nebija iecēlis nevienu tiesnesi, un viņš ieteica pieņemt likumu, kurš prezidentam atļautu nomainīt tiesnešus, kuri sasnieguši septiņdesmit gadu vecumu un nostrādājuši Augstākajā tiesā vismaz desmit gadus. Ja likumu pieņemtu, sešus no deviņiem tiesnešiem varētu nomainīt.

Bet nu Rūzveltam nācās sastapties ar negaidītu opozīciju. Pret likumprojektu nostājās ne tikai konservatīvie, bet arī abu partiju liberāļi. Kongress baidījās, ka nupat prezidentam varas varētu būt par daudz un ka vecā konstitūcija ir apdraudēta. Un likumprojektu noraidīja. Tomēr savu mērķi Rūzvelts sasniedza, jo Augstākā tiesa pēkšņi pārstāja vērsties pret sociālo likumdošanu.¹ Piemēram, tā apstiprināja likumu, kurš atbalstīja arodbiedrības. Turpmākajos gados daži tiesneši labprātīgi atteicās no amata un Rūzveltam radās iespēja aizstāt viņus ar saviem kandidātiem. Pēc tam tika pieņemti daudzi likumi, kurus līdz 1937. gadam Augstākā tiesa visticamāk būtu noraidījusi.

«Jaunais kurss» beidzās 1938. gadā. No tā laika likumdošana bija nodarbināta ar kara draudiem un pēc tam — ar pašu karu. Ko deva «jaunais kurss»? Depresija bija beigusies un pārticība atjaunota; sabiedrības nabadzīgākie slāņi, kuri nespēja sevi apgādāt, saņēma palīdzību no valdības; un federālās valdības jaukšanās valsts dzīvē amerikāņos vairs neradīja tādu nepatiku kā agrāk.

Atlikušos mūža gadus Rūzvelts veltīja ārpolitikai. Latīņamerikā viņš no 1933. gada īstenoja «labā kaimiņa» politiku. Savienotās Valstis atteicās no senajām pretenzijām iejaukties šī reģiona dzīvē un savas ietekmes saglabāšanai daudz plašāk sāka izmantot ekonomiskās metodes. Filipīnas virzījās uz pašpārvaldi. Attiecībā uz Eiropu Amerikas sabiedriskā doma bija par neiejaukšanos tās lietās. Vilšanos, ko sagādāja Pirmais pasaules karš un tā sekas, vēl padziļināja kara parādu atmaksas pārtraukšana Savienotajām Valstīm trīsdesmito gadu sākumā. Rezultātā Kongress pieņēma likumu, kurš aizliedza pārdot ieročus un izsniegt kredītus karojošām valstīm, kā arī jebkurai valstij, kura Amerikai bija pārstājusi maksāt kara parādus.

¹ «Laikā mainīt uzskatus, tas glābj deviņ's tiesnešus,» kāds pajokoja.

Līdz 1939. gadam visas Rūzvelta pūles mazināt izolacionisma tendenci bija lemtas neveiksmei. 1935. gadā viņš teica: «Mēs nevaram sevi nožogot ar mūriem un paslēpt galvas smiltīs.» Taču vairums amerikāņu nedomāja, ka Vācija, Itālija un Japāna apdraud Amerikas drošību. Tomēr 1939. gada novembrī Rūzveltam beidzot izdevās pierunāt Kongresu atļaut pārdot karojošām valstīm kara materiālus pret tūlītēju samaksu. Ap 1940. gadu vācu un japāņu panākumi jūtami sāka uztraukt amerikāņus un sabiedriskā doma acīm redzami bija sabiedroto pusē. Pēc Francijas sakāves kļuva skaidrs, ka Vācija un Itālija kontrolē Eiropu, Japāna — Āziju un ka tikai Lielbritānija un tās impērija stāv starp Ameriku un fašistu nometni.

Amerikāņu militārā un cita veida palīdzība Lielbritānijai lielos daudzumos sāka plūst pāri Atlantijas okeānam. 1940. gada septembrī Savienotajās Valstīs ieviesa obligāto karaklausību. Pirmo reizi valsts vēsturē tas notika miera laikā. Novembrī Rūzveltu trešo reizi ievēlēja par prezidentu¹, un pat Rūzvelta pretinieks republikānis piekrita viņa labvēlīgajai nostājai pret Lielbritāniju. 1941. gada martā ieviesa lendlīzi — sistēmu, kura ļāva ASV valdībai piegādāt vajadzīgās preces vispirms Lielbritānijai, bet pēc tam arī Krievijai. Rūzvelts nosauca četrus iemeslus, kāpēc vajadzīga šī palīdzība: lai atbalstītu vārda brīvību, ticības brīvību, brīvību no trūkuma un brīvību no bailēm. 1941. gada augustā Rūzvelts un Čērčils parakstīja Atlantijas hartu, kurā bija paziņots par ASV un Lielbritānijas attieksmi pret karu. Atlantijas okeānā notika dažas sadursmes starp ASV un Vācijas karakuģiem, un bija pilnīgi skaidrs, ka karš starp abām valstīm ir tikai laika jautājums. Tad 1941. gada 7. decembrī Japāna uzbruka Pērlhārborai, nākamajā dienā Amerika pieteica karu Japānai, bet 11. decembrī Vācija un Itālija paziņoja, ka ir karastāvoklī ar Ameriku.

Par Amerikas piedalīšanos karā un tās attiecībām ar Sabiedrotajiem rakstīts 2. un 11. nodaļā. Federālās valdības vara šī kara laikā pieauga daudz vairāk nekā Pirmā pasaules kara laikā. Ieviesa fiksētas cenas, sabiedriskais transports pārgāja valdības kontrolē, rūpniecību ātri un efektīvi pārkārtoja kara vajadzībām. Kara laikā valsts uzplauka: fermeru ienākumi četrkāršojās, bet no 9 miljo-

¹ Franklins Rūzvelts bija vienīgais prezidents, kuru ievēlēja vairāk nekā divas reizes.

niem bezdarbnieku, kuri vēl bija 1939. gadā, 1943. gadā vairs nebija palicis neviens.

Rūzvelts šaubījās, vai kandidēt arī 1944. gada vēlēšanās, taču viņu pierunāja un Rūzveltu atkal ievēlēja. Senators Harijs Trumens kļuva par viceprezidentu. Rūzvelta veselība strauji pasliktinājās, un 1945. gada 12. aprīlī viņš nomira. No visiem viedokļiem Franklins Rūzvelts bija viens no dižākajiem amerikāņu prezidentiem. Kāds vēsturnieks teica, ka Rūzvelta prezidentūras laikā radās divi svarīgi jauninājumi: «progresīva sociālā politika, kura bija ievērojami bagātināta ar keinsisma idejām¹, un Amerikas cilvēku, naudas un prestiža neatsaucama uzticēšana starptautiskajai sabiedrībai, kuras daļa bija Savienotās Valstis²».

Prezidents Trumens, 1945—1953

Harijs Trumens dzimis 1884. gadā zirgu tirgotāja ģimenē. Pirmajā pasaules karā viņš bija artilērijas virsnieks, bet pēc kara, izmēģinājis visdažādākos darbus (bankas ierēdnis, fermeris, vīriešu apģērbu veikala vadītājs), kļuva par politiķi Kanساسas štatā. Līdz piecdesmit gadu vecumam ārpus Kanساسas Trumens nebija īpaši pazīstams, taču no 1934. gada līdz Rūzvelta nāvei viņš bija senātā, kur guva publikas labvēlību. Trumens bija neuzkrītošs, pieticīgs, vienkāršu ārieni un, negaidīti kļuvis par prezidentu, sākmā patiesi samulsa un apjuka.

Tomēr drīz Trumens iejutās savā jaunajā amatā un iecēla krietnus cilvēkus gan valdībā, gan diplomātiskajā dienestā. Viņa pirmā problēma bija jaunradītā atombumba — izmantot to pret Japānu vai turpināt karu ar parastajiem ieročiem. Uzskatīja, ka otrais variants prasīs ļoti daudz amerikāņu dzīvības, un prezidents Trumens pieņēma lēmumu, kurš noveda pie Hirosimas, Nagasaki un Japānas kapitulācijas (sk. 11. nodaļu).

¹ Keinsisms — angļu ekonomista Džona Keinsa radīts ekonomikas virziens, ekonomikas valsts monopolistiskās regulēšanas teorētiskais pamats. (Tulk.)

² D. Snowman. Since 1945, Aspects of Contemporary World History, red. J. L. Henderson.

Savu likumdošanas programmu Trumens nosauca par «godīgo kursu». Viņš gribēja paplašināt sociālās nodrošināšanas programmas, paaugstināt minimālās algas, likvidēt nabadzīgos kvartālus, aizsargāt dabas bagātības un visiem garantēt darbu. Šāda politika ievērojami palielinātu federālās valdības autoritāti un būtu daudz radikālāka par Rūzvelta «jauno kursu». Taču Kongress, kurš iekšpolitikas jautājumos bija ļoti konservatīvs, lielāko daļu Trumena ideju noraidīja. Bez tam, kaut arī valsts visumā bija bagāta, pirmais miera gads atnesa daudz problēmu. Tā kā pieprasījums pēc visa veida precēm gan pašu valstī, gan ārzemēs bija milzīgs, to ārkārtīgi trūka. Tādēļ, tikko valdība pārstāja kontrolēt cenas, dzīves dārdzība strauji pieauga. Rezultāts bija strādnieku neapmierinātība. Streikojā daudzu rūpniecības nozaru pārstāvji, bet sevišķi neatlaidīgi bija ogļrači un tēraudrūpniecības strādnieki. Viņi pieprasīja paaugstināt algas. Sabiedrības nepatika pret arodbiedrībām ļāva Trumenam ar streikotājiem rīkoties stingri. Turklāt milzīgu spiedienu uz prezidentu izdarīja ar lozungu «Laidiet zēnus mājās». Rezultātā demobilizācija notika pārāk strauji un bruņoto spēku kaujasspējas kritās.

Inflācija, streiki, federālās valdības augošā vara un šķelšanās valdībā padarīja Trumenu nepopulāru, un 1946. gada starpvēlēšanās republikāņi ieguva vairākumu abās Kongresa palātās. Nākamajos divos gados noritēja īsts karš starp demokrātiskās partijas prezidentu un republikāniskās partijas Kongresu. Kongress atteicās pieņemt Trumena likumprojektus, bet Trumens uzlika veto Kongresa likumprojektiem. Divreiz Kongresam ar divu trešdaļu vairākumu izdevās «dabūt cauri» prezidenta noraidītos likumus. Pirmajā reizē tas bija likums, kurš pamatīgi ierobežoja arodbiedrību tiesības, otrajā — likums, kurš krasi samazināja nodokļus cilvēkiem ar lieliem ienākumiem.

Taču Kongress, kurš bija ļoti konservatīvs iekšpolitikā, labprāt pieņēma Trumena internacionālo ārpolitiku (sk. 3. nodaļu). 1945. gadā Savienotās Valstis atbalstīja Apvienoto Nāciju Organizācijas dibināšanu. ASV deva apmēram 70% no līdzekļiem, kuri bija nepieciešami Apvienoto Nāciju palīdzības pārvaldei (UNRRA), lai realizētu palīdzību Eiropai, un 1947. gadā valsts sekretārs Māršals ierosināja Rietumeiropas valstu atjaunošanas un attīstības programmu, kuru vēlāk nosauca par Māršala plānu. Tajā pašā gadā

Trumens formulēja savu komunistu ekspansijas savaldīšanas politiku, kuru Kongress uzņēma labvēlīgi.

1948. gadā Trumenu bez īpaša entuziasma atkal izvirzīja par demokrātiskās partijas kandidātu prezidenta vēlēšanām, bet jau vēlēšanu kampaņas sākumā visi bija pārliecināti, ka viņš zaudēs. Trumena «godīgais kurss» valstī bija ļoti nepopulārs, un piedevām viņš bija sašķēlis savu partiju. Viņa atbalsts pilsoņtiesību programmai, kuras mērķis bija uzlabot afroamerikāņu stāvokli, panāca to, ka demokrātiskās partijas labais spārns, tā sauktie diksikrāti¹, atšķēlās un nodibināja savu partiju. Pēc tam savu partiju nodibināja demokrātu kreisā spārna liberāļi, kuri uzskatīja, ka Trumena iekšpolitika nav pareiza un ka viņa ārpolitika ir pārāk pretkrieviska. Tā demokrāti bija sašķēlāti, prese bija pret Trumenu un visas aptaujas rādīja, ka uzvarēs republikāņi.

Taču Trumena priekšvēlēšanu kampaņa bija enerģiska un agresīva. «Slinko Kongresu» viņš kritizēja vairāk nekā savu pretinieku — republikāņu kandidātu. Trumenam izdevās iegūt fermeru un afroamerikāņu atbalstu, viņu atbalstīja arodbiedrības (tās Kongresam nevarēja piedot pret viņām vērsto likumu) un visi pārējie, kuri vēlējās sociālās apgādes uzlabošanu. Beidzot Trumenu ievēlēja ar lielu balsu vairākumu un demokrāti atguva pārsvaru abās Kongresa palātās.

Tomēr Trumenam tā arī neizdevās iegūt kontroli pār Kongresu. Palielināja palīdzību fermeriem, pieņēma likumu par dzīvokļu apstākļu uzlabošanu, tomēr daudzi dienvidu demokrāti bija pret Trumena iniciatīvām un «godīgais kurss» tā arī netika pilnīgi realizēts. Attiecības starp prezidentu un Kongresu kļuva aizvien sliktākas, un galvenie iemesli bija trīs. Pirmkārt, daži valdības locekļi tika pieķerti kukuļņemšanā un korumpētībā, otrkārt, cilvēkus uztrauca komunistu panākumi ārzemēs un, treškārt, amerikāņi baidījās, ka komunisms var parādīties viņu valstī.

1949. gadā komunisti pilnīgi sagrāva Savienoto Valstu atbalstītos Čana Kaiši nacionālistus, kuri no kontinentālās Ķīnas tika aizdzīti uz Formozas (Taivas) salu. Tajā pašā

¹ Vārds «diksikrāts» (*dixiecrat*) veidots, apvienojot vārda *dixie* [*land*] (ASV Dienvidu štatu nosaukums) sākumu un vārda [*demo*]crat beigās. (*Tulk.*)

gadā krievi uzspridzināja savu atombumbu. 1950. gadā komunistiskā Ziemeļkoreja uzbruka Dienvidkorejai. Sākumā ANO spēkos ietilpstošajam amerikāņu kontingentam gāja grūti, bet, kad amerikāņi bija aizdzinuši komunistus atpakaļ līdz Ķīnas robežai, Trumens atvaļināja no armijas nepakļāvīgo ģenerāli Makārturu, jo ģenerāļa uzskati par Korejas karu nesakrita ar valdības politiku. Makārturs bija ārkārtīgi populārs un, kad viņš atgriezās Savienotajās Valstīs, viņu sagaidīja ar milzīgu entuziasmu. Notikumi Ķīnā un Korejā satricināja Trumena stāvokli, un tas kļuva vēl sliktāks tad, kad noskaidrojās, ka arī pašā Amerikā komunisti nesauž.

Otrā pasaules kara laikā amerikāņi aizvien vairāk sāka baidīties no komunistu graujošās darbības, un 1946. gadā viņi metās «medīt» komunistus, kuri varētu būt ielavījušies valdības dienestā. 1950. gadā šķita, ka vismaz trīs gadījumos bailes ir bijušas pamatotas. Noskaidrojās, ka Hiss, augsts valsts departamenta ierēdnis, trīsdesmitajos gados ir izpaudis krieviem amerikāņu noslēpumus un ka Jūliuss un Etele Rozenbergi Savienotajās Valstīs un Fukss Lielbritānijā ir izpauduši Krievijai atombumbas noslēpumu. Pēc tam komunistisko partiju, kuru drīzāk uzskatīja par sazvērniekiem, nevis par partiju, daudzos štatos aizliedza. Kongress pieņēma likumu par iekšējo drošību, kurš ierobežoja komunistu tiesības. Likumu pieņēma, neraugoties uz Trumena veto, kurš teica: «Brīvā valstī mēs sodām cilvēkus par noziegumiem, kurus tie ir izdarījuši, nevis par viņu uzskatiem.»

Šī vispārējo aizdomu atmosfēra izskaidro senatora Makārtija panākumus. 1950. gadā plašu ievēribu guva Makārtija runa, kurā tas apvainoja valsts departamentu, ka tas apzināti pieņēmis darbā astoņdesmit vienu komunistu. Kaut arī ne šo, ne citus, vēl briesmīgākus apvainojumus viņš nespēja pierādīt, Makārtija popularitāte valstī auga. Makārtijs bija talantīgs un nežēlīgs demagogs, nepārspējams zākatājs un tādēļ drīz kļuva par labā spārna politiķu ruporu, kuri iekšpolitikā cīnījās pret «jauno» un «godīgo kursu», bet ārpolitikā — pret internacionālismu.

1951. gadā pieņēma konstitūcijas papildinājumu, kurš aizliedza trešo reizi balotēties par prezidentu, un tādēļ 1952. gadā vēlēšanās demokrātu kandidāts bija Edlejs Stīvensons — liberāls intelektuālis ar konstruktīvām idejām. Republikāņi par savu kandidātu izvirzīja ļoti populāro

ģenerāli Eizenhaueru. Kara laikā Eizenhauers bija sabiedroto karaspēka virspavēlnieks, bet pēc kara viņš vispirms kļuva par Kolumbijas universitātes prezidentu, bet pēc tam — par NATO bruņoto spēku augstāko virspavēlnieku Eiropā. Savā priekšvēlēšanu kampaņā Eizenhauers apspēlēja Koreju, komunismu un korupciju, un vēlētāju noskaņojums bija tāds, ka Eizenhauers uzvarēja ar lielu pārsvaru. 1953.gada janvārī sešdesmit divus gadus vecais Eizenhauers kļuva par prezidentu.

Prezidents Eizenhauers, 1953—1961

Eizenhauers bija godīgs, draudzīgs un uzticams karavīrs. Viņš bija vienkāršs un tiešs, viņam nepiemita tieksme uz oriģinalitāti. Eizenhauera valdība bija uzņēmēju valdība¹, un tā bija organizēta kā militārs štābs. Tomēr Eizenhauers, kurš neparasti daudz laika veltīja golfam un pietiekami nenodarbojās ar valsts problēmām, nespēja arī valdības locekļus piedabūt pie ražīga darba. Eizenhauera runas lika vilties — žurnālisti mēdza teikt: «Nu jau viņš atkal šķērso 38. paralēli.» Bet tauta Eizenhaueru mīlēja tieši tādu, kāds viņš bija. Viņu uzskatīja par paraugamerikāni, un visu savas prezidentūras laiku Eizenhauers bija ļoti populārs.

Ekonomikas jomā Eizenhauera valdība centās, cik vien iespējams, samazināt federālos izdevumus. Valdība atbalstīja privāto iniciatīvu un uzskatīja, ka tai jāiejaucas tikai tad, ja ar privātajiem resursiem nepietiek. Fermeri cieta no pārprodukcijas, un valdība viņiem palīdzēja, maksādama par zemes neapstrādāšanu. 1953.—1954. gadā un 1958. gadā ekonomikā iestājās depresija, uz kuru valdība reaģēja, palielinot apgrozībā esošās naudas daudzumu. Tomēr visumā piecdesmitie gadi vairumam strādnieku bija labklājības periods. Piemēram, 1956. gadā 96% amerikāņu ģimeņu bija ledusskapis, 80% ģimeņu bija televizors un 75% ģimeņu piederēja vismaz viena automašīna.

Pēc Eizenhauera ievēlēšanas par prezidentu Makārtijs vadīja senāta komisiju, kas nodarbojās ar valsts iestāžu darbības jautājumiem. Gandrīz divus gadus viņš nodevās

¹ Sākumā kabinetā bija «astoņi miljonāri un viens santehniķis», bet «santehniķis» drīz demisionēja.

paša izraudzītajam darbam — komunistu «medībām». Bez mazākās šaubīšanās komunistos ieskaitīja bijušo valsts sekretāru ģenerāli Māršalu, atombumbas tēvu Openheimeru, citus ģenerāļus un valsts ierēdņus. 1954. gada vasarā materiālus par izmeklēšanu armijā plaši rādīja televīzijā. Taču ar to arī sākās Makārtija noriets, jo viņa apsūdzības un mājienu bija juceklīgi un smieklīgi un viņa iebiedēšanas metodes nerada atbalstu. «Pie televizoriem sēdošās publikas acu priekšā Makārtijs no nacionālā varoņa pārvērtās vispirms par kaut ko līdzīgu ļaundarim, bet pēc tam — par neizdevušos klaunu.»¹ Gada beigās senāts pieņēma rezolūciju, kurā nosodīja Makārtija darbību. Pēc trim gadiem viņš nomira. Makārtija lieta ļoti nepatīkamā veidā parādīja, kā tautu var pārņemt masveida histērija.

Vairumu ārpolitikas problēmu Eizenhauers uzticēja savam valsts sekretāram Džonam Fosteram Dalesam, kuru viņš ļoti augstu vērtēja. Nosvērtajam un stingrajam Dalesam bija liela pieredze ārpolitikas lietās, un viņš uzskatīja, ka komunisma izplatīšanos var apturēt tikai droša un nelokāma politika.

1955. gada septembrī Eizenhauers pārcieta infarktu. Prezidents gan izveseļojās, taču nākamajā gadā viņam atkal bija nepieciešama sarežģīta operācija. Neraugoties uz to, 1956. gada vēlēšanās viņu vēlreiz izvirzīja par republikāņu kandidātu un viņa pretinieks atkal bija Stīvensons. Rezultāts bija Eizenhauera uzvara ar milzīgu balsu vairākumu. Trīs galvenās iezīmes raksturoja Eizenhauera otrās prezidentūras laiku. Tās bija, pirmkārt, pirmā padomju mākslīgā Zemes pavadoņa «Sputņik I» palaišana 1957. gadā, kas mudināja paātrināt amerikāņu kosmisko programmu un raķešu ražošanu; otrkārt, — ārlietas; treškārt, cilvēktiesību kampaņa, lai uzlabotu 18 miljonu afroamerikāņu stāvokli. Afroamerikāņu stāvoklis, kurš bija uzlabojies pēc verdzības atcelšanas 1865. gadā, atkal pasliktinājās 19. gadsimta deviņdesmitajos gados. Ieviešot personas nodokli, izglītības un mantas cenzu, afroamerikāņiem praktiski atņēma pilsoņtiesības. Augstākā tiesa atbalstīja principu: «šķirtas, bet vienlīdzīgas» iespējas afroamerikāņiem. Iespējas, protams, bija šķirtas, bet nebija vienlīdzīgas, un līdz pat Otrā pasaules kara beigām afroamerikāņi palika beztiesīgi un lielā mērā bija samierinājušies ar šādu it kā

¹ F. Freidel. America in the Twentieth Century.

mazvērtīgāku cilvēku statusu.¹ Dienvidu štatos afroamerikāņiem nebija nekādu pilsoņu tiesību, viņi mācījās sliktākās skolās, un viņi nedrīkstēja būt zvērināto tiesas locekļi. Ziemeļu štatos juridiskās un politiskās problēmas nebija tik asas, tur afroamerikāņi galvenokārt cieta no ekonomiskās netaisnības. Šajos štatos bija pieņemts integrācijas princips skolās un daudz kas bija izdarīts, lai novērstu diskrimināciju darbā un sabiedriskajās vietās. Un tomēr segregācija bija skaidri saskatāma arī ziemeļos, kur pilsētu centri bija melni, bet piepilsētas — baltas. Nemitīgais afroamerikāņu pieplūdums ziemeļos, kur viņi meklēja lielākas algas un labākus dzīves apstākļus, tikai paplašināja pilsētu nabadzīgos kvartālus.

Bet pēc 1954. gada afroamerikāņu tiesiskais stāvoklis manāmi uzlabojās. Šo uzlabošanos sekmēja, pirmkārt, federālās valdības iejaukšanās to štatu lietās, kuri piekopa segregāciju; otrkārt, afroamerikāņu un viņu balto atbalstītāju apņēmīgā kampaņa; treškārt, neatkarīgo Āzijas un Āfrikas valstu ietekme, kurām nebija vienaldzīgs krāsaino cilvēku stāvoklis Amerikas Savienotajās Valstīs.

1954. gadā Savienoto Valstu Augstākā tiesa nolēma, ka «tautas izglītības jomā principam «šķirti, bet vienlīdzīgi» nav vietas. Šķirtas izglītības iespējas vienmēr ir nevienlīdzīgas.» Tiesa lika tiem septiņpadsmit štatiem, kuros nebija integrēta izglītības sistēma (izglītība ir štata, nevis federālās valdības pārziņā), «apdomīgi, bet cik vien iespējams ātri» izpildīt šo lēmumu. Taču štati izmantoja dažādas juridiskas viltības, lai kavētu integrāciju, un beidzot Ārkansas štata centrā Litlrokā krīze sasniedza maksimumu. Štata gubernators neielaida septiņpadsmit afroamerikāņus balto skolā tikmēr, kamēr Eizenhauers nepakļāva Ārkansas Nacionālo gvardi tieši sev un nenosūtīja uz Litlroku 1000 izlases izpletņlēcēju, lai piespiestu ievērot likumu.

Pa to laiku sekmīgs «melno autobusu» boikots likvidēja segregāciju Alabamas autobusus. Boikotu bija organizējis baptistu mācītājs Mārtins Luters Kings, afroamerikāņu līderis, kurš ticēja Gandija nevardarbīgajām metodēm cīņā

¹ Malkolms X, sešdesmito gadu sākuma kareivīgās afroamerikāņu organizācijas «Melnie musulmaņi» līderis, savā autobiogrāfijā spilgti apraksta nabadzīgo melno dzīvi un motīvus, kuri viņu mudināja nostāties pret baltajiem.

par pilsoņtiesībām. 1957. gadā Kongress pieņēma likumu, kurš likvidēja dažus šķēršļus, ar kuriem štati centās ierobežot afroamerikāņu vēlēšanu tiesības. (1955. gada vēlēšanās piedalījās tikai viens procents Misisipi štata afroamerikāņu.) 1960. gadā afroamerikāņu līderi organizēja «sēdošās demonstrācijas kafejnīcās» — afroamerikāņi apmeklēja kafejnīcas, kas agrāk bija paredzētas tikai baltajiem, — un līdz Eizenhauera ēras beigām integrācija pamazām pletās plašumā.

Prezidents Kenedijs, 1961—1963

1960. gada vēlēšanās pret republikāņu kandidātu Niksonu, kurš bija Eizenhauera viceprezidents, nostājās demokrātu senators Kenedijs. Pēc priekšvēlēšanu kampaņas, kuras gaitā notika četras televīzijas debates starp abiem kandidātiem, ar ļoti niecīgu — 100 000 balsu pārsvaru uzvarēja Kenedijs. Demokrāti ieguva arī vairākumu Kongresā.

Kenedijs bija pirmais prezidents — katolis un arī visjaunākais prezidents Amerikas vēsturē. Viņš bija dzimis Bostonā 1917. gadā. Kenedija vecvecāki bija emigrējuši no Īrijas deviņpadsmitā gadsimta vidū, un viņa tēvs, vēlāk visai ķildīgais ASV sūtnis Lielbritānijā, kļuva par multimiljonāru. Otrā pasaules kara laikā Kenedijs komandēja torpēdkuteri, kuru kādā 1943. gada naktī japāņu mīnukugis pāršķēla uz pusēm.¹ Pēc kara Kenediju ievēlēja Kongresā, un 1952. gadā viņš kļuva par senatoru. Kad 1961. gada janvārī Kenedijs kļuva par prezidentu, viņam bija četrdesmit trīs gadi. Kenedija jaunība, ideālisms, milzīgā radošā enerģija, viņa šarmentā, izglītotā un skaistā sieva Vašingtonā izraisīja cerības un satraukumu.

Par valsts sekretāru kļuva Dīns Rasks, taču Kenedijs pats ļoti uzmanīgi sekoja ārpolitikai. 1961. gadā viņam bija jāatrisina krīze Laosā, Berlīnē un Kubā. Pietiekami labi nepārzinādami reālo situāciju, amerikāņi iejaucās Kubas notikumos un cieta smagu neveiksmi pie Plaža Hironas. Šis gadījums Kenedijam parādīja, cik sarežģīta ir politisko

¹ Sekoja piecas bīstamiem piedzīvojumiem pilnas dienas, kuru laikā, piemēram, Kenedijam nācās nopeldēt trīs jūdzes līdz tuvējai salai, velkot līdzī smagi apdegušu biedru un pašam ar zobiem iekožoties priekšā peldošā vira glābšanas vestē.

lēmumu pieņemšana un cik smagas sekas var radīt neveiksme. Gadījums ar Kubu un neveiksmīgā tikšanās ar Kenediju Vīnē uzvedināja Hruščovu uz domām, ka Kenedijs ir vājš pretinieks un, iespējams, iedrošināja viņu uzstādīt Kubā padomju raķetes. Taču Kubas raķešu krīzi 1962. gada oktobrī, kura gandrīz noveda pasauli līdz kodolkaram, Kenedijs atrisināja ar vēsu un nežēlīgu apdomu. Pēc tam attiecības ar Krieviju jūtami uzlabojās, un 1963. gadā tika noslēgts Līgums par daļēju kodolieroču izmēģinājumu aizliegšanu. Kaut arī negribīgi, ASV atbalstīja Saigas režīmu; attiecības ar Latīņameriku uzlabojās; bet, kaut arī angļu-amerikāņu attiecības bija labas, NATO stāvoklis kopumā bija bēdīgs.

Iekšpolitikā Kenedijs pasludināja «jaunās robežas» programmu un cerēja atdzīvināt Rūzvelta «simt dienu» noskaņojumu. Bet ārlietas sāka par daudz ietekmēt iekšpolitiku, un Kenedijs pārliecinājās, ka Kongress, neraugoties uz taktisku un neatlaidīgu propagandu un bīkstišanu, pārāk nesteidzās pieņemt daudzus viņa ieteiktos likumus. Kongress gan pieņēma likumus par minimālās algas paaugstināšanu un par federālo palīdzību dzīvokļu celtniecībai, taču noraidīja likumprojektus par medicīnisko palīdzību veciem cilvēkiem un par federālo palīdzību izglītības sistēmai. Teikumi Kenedija runās nereti sākās ar vārdiem: «Es neesmu apmierināts...», un viņš mudināja Kongresu rīkoties, tomēr nespēja tam iedvest savu trauksmainību. Viens no svarīgākajiem likumiem, kuru pieņēma Kongress, bija likums, kurš prezidentam ļāva apspriest ar ārvalstīm muitas tarifu savstarpējo samazināšanu, un tā sākās tā sauktais Kenedija raunds muitas tarifu samazināšanā.

1961. gadā nodibināja Miera korpusu. Korpusā uzņēma jaunus speciālistus, kuri apņēmās divus gadus nostrādāt neattīstītajās valstīs. Cīņa par afroamerikāņu pilsoņtiesībām turpinājās, un integrācija pamazām vērsās plašumā. Beidzās balto un melno segregācija starppilsētu autobusos, un 1962. gadā Misisipi universitāti piespieda uzņemt afroamerikāņu studentu. 1963. gada vidū vienīgi Alabamas štatā nebija nevienas integrētas skolas. 1963. gada augustā pie Linkolna memoriāla Vašingtonā sanāca grandiozs mītiņš, lai atbalstītu Kenedija ieteikto likumprojektu par stingrākiem sodiem rasu diskriminācijas gadījumā.

1963. gada 22. novembrī prezidentu Kenediju noslepkavoja viņa vizītes laikā Dalasā, Teksasas štatā. Slepkaņas

motīvi nav zināmi, cilvēku, kuru turēja aizdomās, pašu noslepķavoja vēl pirms tiesas sākšanās. Tā ar traģēdiju beidzās Kenedija prezidenta karjera, kas ilga tikai trīs gadus.

Prezidents Džonsons, 1963—1969

Kenedija vietā nāca viceprezidents Lindons Beins Džonsons. Džonsons bija dienvidnieks no Teksasas, un tas bija gan viņa spēks, gan vājums. Lai taisītu politiķa karjeru ASV dienvidos, ir jābūt cietam, gudram, izturīgam un lieliski jāpārziņa politiskā «virtuve». Džonsons šajā sistēmā jutās kā zivs ūdenī un kļuva par senāta vairākuma līderi. Džonsona lietišķums un nesteidzīgā runas maniere patika daudziem amerikāņiem; viņa politiskā prasme un pieredze bija nenovērtējama, viņa liberālie uzskati un ideāli iemiesojās svarīgos sociālos likumos. Bet, no otras puses, Džonsona izcelšanās bija arī viņa trūkums. Amerikas «labākās aprindas» — vīri, kuri bija mācījušies austrumu piekrastes privātskolās un universitātēs, — uz Džonsonu raudzījās ar aizdomām, un Džonsons atbildēja ar to pašu. Kaut gan, būdams viceprezidents, Džonsons dedzīgi vērsās pret rasu diskrimināciju, liberāļi un afroamerikāņi nebija īsti droši par to, ko viņš darīs, kļuvis par prezidentu. Cieņa un kultūra, kuru Kenediji bija ieviesuši Baltajā namā, tagad bija atmesta kā nederīga. Pat maksimālās popularitātes periodā Džonsona izcelšanās, raksturs un manieres neļāva viņam gūt amerikāņu mīlestību un uzticību. Uzskatīja, ka Džonsons rīkojas pārāk aplinkus un noslēpumaini un ka viņš nejūtas īsti drošs savā amatā.

Džonsona pirmais svarīgais uzdevums pēc Kenedija nāves bija nodrošināt tautas vienotību un parādīt, ka ASV prezidenta politika nemainās. Valdības locekļi piekrita palikt savās vietās, un nākamajā gadā Kongress pieņēma vairākus likumus, kuri bija ietverti Kenedija «jaunās robežas» programmā. Šos panākumus daļēji nodrošināja emocionālā reakcija pēc Kenedija nāves, daļēji — Džonsona politiķa talants, kurš tam ļāva uzlabot attiecības starp izpildvaru un likumdevējiem. Pieņēma likumu par pilsoņtiesībām un likumu, kurš vietējām varas iestādēm piešķīra federālo palīdzību nabadzības apkarošanai.

1964. gada prezidenta vēlēšanās Džonsona pretinieks bija republikāņu kandidāts labējais radikālis Goldvoters. Gold-

voters apgalvoja, ka: «Aizstāvot brīvību, ekstrēmisms nav netikums... Cīņā par taisnīgumu mērenība nav tikums», un solīja, ka viņa uzvaras gadījumā federālā valdība nejauksies amerikāņu tautas dzīvē un nodrošinās nacionālajām interesēm atbilstošu ārpolitiku. Goldvoters cieta pilnīgu sakāvi, Džonsons kļuva par prezidentu, un demokrāti ieguva lielu pārsvaru abās Kongresa palātās.

Džonsona laikā pieņēma svarīgus sociālos likumus: likumu par federālās valdības apmaksātu ārstēšanos slimnīcās cilvēkiem, kuri vecāki par 65 gadiem, un likumu par federālo palīdzību skolām un pedagogu izglītošanai. Pārskatīja imigrācijas likumu un atcēla kvotas, kuras ierobežoja noteiktas tautības cilvēku ieceļošanu, sāka vērienīgu dzīvokļu celtniecības programmu, ieviesa federālo palīdzību kultūrai, mēģināja novērst gaisa un ūdens piesārņošanu. Tikai 1965. gadā vien tika pieņemti vairāk nekā 300 likumi sociālajā jomā, arī turpmāk aplūkotais pilsoņtiesību likums. Tomēr Džonsona prezidentūras otrajā pusē sociālās reformas kļuva daudz gausākas. Kongress nepieņēma noziedzības apkarošanas programmu un atteicās palielināt nodokļus, lai gūtu līdzekļus turpmākajām reformām un Vjetnamas karam. Piedevām birokrātiskais juceklis krietni samazināja arī jau pieņemto likumu efektivitāti.

Laiks no 1961. gada līdz 1970. gadam bija ekonomikas nemitīgas augšupejas periods. Amerikā valdīja optimisms, un gandrīz visas ekonomikas nozares strauji uzplauka. Pieauga valdības izdevumi, jo bija jāfinansē karš Vjetnamā un plašās sociālās programmas. Rūpnieciskā ražošana sasniedza rekordlīmeni: piemēram, 1965. gadā saražoja 11 miljonus automašīnu. Tomēr bija arī problēmas: negatīva maksājumu bilance, milzīgs budžeta deficīts, kāds nebija pieredzēts kopš Otrā pasaules kara beigām; apgrozībā esošā naudas daudzuma palielināšanās un darbaspēka trūkums. Daži ekonomisti apgalvoja, ka attīstība esot pārāk strauja, ka draudot inflācija un krahs. Tomēr viņu ļaunie pareģojumi nepiepildījās.

Viena no sfērām, kurā Džonsona administrācija guva īpaši labus panākumus, bija kosmiskā programma. No 1957. gada līdz 1963. gadam kosmisko pētījumu lidere bija Krievija. 1959. gadā «Luna-3» pārraidīja pirmos no Zemes neredzamās Mēness puslodes attēlus; 1960. gadā PSRS ievadīja orbītā ap Zemi divus suņus un pēc tam, kad tie astoņpadsmit reizes bija apriņķojuši zemeslodi, sveikus un

veselus nogādāja atpakaļ uz Zemes; 1961. gadā Jurijs Gagarins kļuva par pirmo cilvēku, kurš kosmosā riņķoja ap Zemi, un 1963. gadā Valentīna Tereškova kļuva par pirmo sievieti kosmonauti. Lai panāktu krievus, amerikāņi sāka tērēt vairāk naudas un nodarbināt vairāk cilvēku. 1962. gadā Džons Glenns kļuva par pirmo amerikāni, kurš kosmiskajā lidaparātā apriņķoja Zemi. No 1963. gada līdz 1968. gadam amerikāņi bija kosmiskās sacensības priekšgalā: Mēness zonde nosūtīja uz Zemi daudzus tūkstošus no neliela attāluma uzņemtu Mēness virsmas attēlu; uz Zemi nosūtīja pirmos no neliela attāluma uzņemtos Marsa attēlus; divi no Kenedija zemesraga startējušie kosmiskie lidaparāti realizēja pirmo ciešo tuvošanos orbītā. Lidodami ar gandrīz 32 000 kilometru ātrumu stundā, abi lidaparāti 340 kilometru augstumā virs Zemes tuvojās viens otram līdz divu metru attālumam. Beidzot, 1968. gadā trīs amerikāņu astronauti trīs dienās aizlidoja līdz Mēnesim, desmit reizes to apriņķoja un nosūtīja uz Zemi iespaidīgas tuvplānā uzņemtas Mēness virsmas fotogrāfijas.

Dienvidnieks Džonsons bija pret rasu diskrimināciju. Diskriminācijas likvidēšana turpinājās. 1964. gada pilsoņtiesību likums iepriekš pieņemtos likumus padarīja nedaudz bargākus. Tas, piemēram, aizliedza diskrimināciju jebkurā iestādē, kura saņem līdzekļus no federālās valdības. Tomēr process bija ļoti lēns. Līdz 1964. gadam skolu integrācija bija nenozīmīga un arī pēc tam tā īpaši nepaātrinājās. 1965. gadā no 3 miljoniem afroamerikāņu bērnu, kuri vienpadsmit dienvidu štatos mācījās skolās, tikai 6 procenti apmeklēja skolu kopā ar baltajiem bērniem. 1968. gadā šis skaitlis pieauga līdz 18 procentiem. Dienvidi oficiāli bija atteikušies no segregācijas; taču tas nebūt nenozīmēja, ka reālajā dzīvē robežas starp rasēm bija izzudušas. Ne baltie, ne melnie nevēlējās izmantot integrēto skolu autobusus, un pret melnajiem bērniem, kuri iestājās «baltajās» skolās, bieži izturējās slikti. Daudzi baltie bērni pameta štatu finansētās skolas un iestājās privātskolās.

Sešdesmito gadu vidū ļoti pasliktinājās to afroamerikāņu stāvoklis, kuri dzīvoja lielo pilsētu centros. Viņi grima nabadzībā un zaudēja jebkādas nākotnes izredzes. Šo un citu ar balto un melno attiecībām saistīto problēmu lēnā risināšana, nemiers un vispārēja protesta atmosfēra, kuru radīja pret Vjetnamas karu vērstās demonstrācijas, — tie bija iemesli, kuru dēļ pilsoņtiesību kustības vadība pamazām

pārgāja ekstrēmistu rokās. Vienotības un nevardarbības ideālus daudzi nomainīja pret nošķirtības un spēka idejām.

Pirmā problēma, ar kuru Džonsonam bija jāsakaras 1965. gada sākumā, bija vēlēšanu tiesību nodrošināšana dienvidu štatu afroamerikāņiem. Kādā no Alabamas rajoniem, piemēram, tikai 900 no tur dzīvojošajiem 87 000 afroamerikāņu bija ierakstīti vēlēšanu sarakstos. Afroamerikāņiem, kuri gribēja reģistrēties vēlēšanu sarakstos, nācās saskarties ar vilcināšanos un visām iespējamām birokrātisma izpausmēm. Policija izdzenāja afroamerikāņu demonstrācijas un, to darot, rīkojās daudz asāk, nekā prasīja apstākļi. Martā četri kuklukskļānieši nošāva balto sievieti, kura cīnījās par melno pilsoņtiesībām. Džonsons ieviesa jaunu likumdošanu, kura federālajām iestādēm ļāva iejaukties, lai nodrošinātu afroamerikāņu iekļaušanu vēlēšanu sarakstos. Runā, kura bija veltīta šim notikumam, Džonsons veiksmīgi izmantoja pilsoņtiesību kustības protesta dziesmas nosaukumu «Mēs uzvarēsim».

1965. gada augustā Amerikas Savienotajās Valstīs sākās šī gadsimta, šķiet, nopietnākie nemieri. Četras dienas Losandželosā trakoja nevaldāmi pūļi, kuri sastāvēja galvenokārt no afroamerikāņiem. Nemiernieki dedzināja un laupīja, šāva uz policistiem un civiliedzīvotājiem. Pret viņiem raidīja karaspēku, kurš pamazām ieviesa kārtību. Trīsdesmit četri cilvēki bija nogalināti, astoņi simti bija smagi ievainoti un materiālie zaudējumi sasniedza 100 miljonus dolāru. Izmeklēšanas komisija secināja, ka dumpja iemesls ir afroamerikāņu bezdarbs, un ieteica ieviest profesionālo apmācību, uzlabot sabiedrisko transportu, lai tādejādi likvidētu centra iedzīvotāju izolāciju, un modernizēt izglītības sistēmu.

Nākamajās divās vasarās vardarbība atkārtojās. 1967. gadā nemieri aptvēra septiņdesmit pilsētas, ļoti daudzus cilvēkus nogalināja un ievainoja. Afroamerikāņu noskaņojums ļoti skaidri izpaudās kādā 1967. gadā notikušajā konferencē, kura pieņēma rezolūciju sašķelt Savienotās Valstis divās nācijās — baltajā un melnajā. Kāds no delegātiem teica: «Melnie cilvēki nevēlas tikt uzsūkti baltajā sabiedrībā.» Ziņojumā, kuru sagatavoja Nacionālā padomdevēju komisija civilo nemieru lietās, bija teikts, ka no visiem 1967. gada nemieru iemesliem «visbūtiskākais ir balto amerikāņu rasiskā attieksme un izturēšanās pret melnajiem amerikāņiem». Arī 1967. gadā progress sociālo

reformu jomā bija neliels un Kongress noraidīja jauno pilsoņtiesību likumu.

1968. gada aprīlī noslepkavoja Mārtinu Luteru Kingu, afroamerikāņu pilsoņtiesību kustības vadītāju.¹ Kings bija iebraucis Memfisā, Tenesī štatā, lai organizētu palīdzību streikojošajiem atkritumu savācējiem, un viņu nošāva tieši viesnīcas balkonā. Pēc autobusu boikota Alabamā Kings bija kļuvis par starptautiski atzītu pilsoņtiesību kustības līderi un 1964. gadā bija saņēmis Nobela miera prēmiju. Taču daudzi viņam nepiekrita, pie tam ne tikai konservatīvi noskaņotie baltie, bet arī, un ar katru dienu vairāk, kareivīgi noskaņotie afroamerikāņi, kuri neticēja nevardarbīgas rīcības efektivitātei. Kinga noslepkavošana izraisīja dumpju, lau-pīšanu un dedzināšanu vilni viscaur Savienotajās Valstīs.

Viens no iemesliem, kurš izskaidroja gan lēno progresu pilsoņtiesību jomā, gan vardarbības uzplūdus, bija Vjetnama. Šķiet, ka Kenedijs nekad nepievērsa īpašu uzmanību Vjetnamai un arī Džonsonu 1964. un 1965. gadā galvenokārt interesēja pilsoņtiesības un cīņa ar nabadzību. Taču pa to laiku Amerika aizvien dziļāk un dziļāk iestīga Vjetnamā, un sešdesmito gadu otrajā pusē šī problēma jau dominēja ASV politiskajā dzīvē. Vispirms Džonsons (sk. 557.—559. lpp.) mēģināja atrast vidusceļu starp «vanagiem», kuri pieprasīja liela mēroga iebrukumu Vjetnamā, un «baložiem», kuri aicināja pilnīgi aiziet no turienes. Šo Džonsona politiku amerikāņi sākumā atbalstīja, bet pēc tam sāka veidoties opozīcija, it īpaši universitātēs. 1967. gadā *New York Times* ievietoja savās slejās publisku paziņojumu ar virsrakstu «Prezidenta kungs, beidziet bombardēšanu», kuru bija parakstījuši universitāšu 4000 docētāju. Demokrātiskās partijas līderi, arī senators Roberts Kenedijs, noslepkavotā prezidenta brālis, publiski aicināja Džonsonu pārtraukt Ziemeļvjetnamas bombardēšanu. Pretkara demonstrācijas kļuva aizvien lielākas un nozīmīgākas: bija gadījums, kad demonstranti ielauzās Pentagonā, Amerikas bruņoto spēku štābā, un daudzi amerikāņu jaunieši centās izvairīties no iesaukšanas armijā.²

¹ Kinga māti nošāva 1974. gadā tajā brīdī, kad viņa baznīcā spēlēja ērģeles.

² Vispazīstamākais no viņiem bija Kasiuss Klejs jeb Muhameds Alī, kā viņu sauca vēlāk — pasaules čempions boksā smagajā svarā, kuru notiesāja uz pieciem gadiem cietumā.

Džonsons pamazām zaudēja popularitāti, un šķita, ka viņš nokļūst aizvien lielākā izolācijā. 1968. gada martā Džonsons nolēma otrreiz nekandidēt prezidenta vēlēšanās. Tad demokrātiskajā partijā sākās cīņa par kandidāta vietu, kura 1968. gada jūnijā traģiskā kārtā beidzās ar otru slepkavību: Robertu Kenediju nošāva Jordānijas arābs tajā brīdī, kad Kenedijs pie Losandželosas viesnīcas uzrunāja savus piekritējus. Viņa vecākais brālis jau pirms pieciem gadiem bija nogalināts Dalasā. Drīz pēc tam Čikāgā notika haotisks demokrātiskās partijas kongress. Pie ēkas, kurā noritēja kongress, milzīgi demonstrantu pūļi, kuri protestēja pret karu Vjetnamā, cīnījās ar ļoti agresīvi noskaņotiem policistiem. Šādā nervozā atmosfērā demokrātu kongress par prezidenta kandidātu izraudzījās viceprezidentu Hamfriju.

Republikāniskā partija izraudzījās Ričardu Niksonu. Balsis sadalījās ļoti līdzīgi, katrs kandidāts dabūja 43 procentus balsu. Taču elektoru kolēģijā Niksons saņēma vairāk balsu.

Prezidents Niksons, 1969—1974

Kad Niksons kļuva par prezidentu, viņam bija 56 gadi un aiz muguras ilga un sekmīga politiķa karjera. Izglītību viņš bija ieguvis Kalifornijā, kur pēc tam strādāja par advokātu. Kara laikā Niksons dienēja flotē. 1946. gadā viņu ievēlēja Kongresa pārstāvju palātā, kur viņš palīdzēja pieņemt pret arodbiedrībām vērsto Tafta—Hārlija likumu un ļoti aktīvi «medija» komunistus valsts dienestā. 1950. gadā Niksonu ievēlēja par senatoru, un trīs gadus vēlāk viņš kļuva par viceprezidentu. Būdams šajā amatā, Niksons daudz braukāja apkārt un, tā kā Eizenhaueram bija slikta veselība, veica daudz svarīgākus uzdevumus, nekā parasti uztic viceprezidentam. Ar nelielu balsu starpību zaudējis Kenedijam 1960. gada prezidenta vēlēšanās, viņš atstāja advokāta darbu, daudz ceļoja un enerģiski darbojās republikāniskās partijas labā. Niksons bija vīrs ar konservatīviem uzskatiem: viņam nepatika federālās valdības iejaukšanās iekšlietās, viņš gribēja, lai ASV aktīvi ietekmē notikumus pasaulē, un viņš uzskatīja, ka likums un kārtība ir svarīgāki par pilsoņtiesībām. Pēc rakstura viņš bija diezgan neizprotams un sevī vērsts vientuļnieks un īpašu popularitāti nekad neguva.

Niksona prezidentūras laikā tika gūti ievērojami panākumi ārpolitikā: mainījās ASV politika attiecībā pret Ķīnu, atslāba saites ar Japānu, mazinājās saspīlējums ar Krieviju. Svarīgi notikumi risinājās Vjetnamā un Vidējos Austrumos. Ārpolitikas jautājumu risināšanā īpaši svarīga loma bija doktoram Henrijam Kisindžeram. Kisindžers bija Niksona palīgs nacionālās drošības jautājumos, taču ar ārlietām nodarbojās daudz vairāk nekā valsts sekretārs (ārlietu ministrs) Rodžers.

Savienoto Valstu politikā turpināja dominēt Vjetnama. Izdzenājot pretkara demonstrāciju Kentas universitātē, Ohaio štatā, policisti 1970. gadā nošāva četrus studentus. 1971. gada aprīlī 200 000 cilvēku piedalījās pretkara maršā uz Vašingtonu. Tajā pašā mēnesī mūža ieslodzījumu piesprieda amerikāņu leitnantam Kollijam par vjetnamiešu civiliedzīvotāju noslepkavošanu kādā ciematā. Tiesas procesā atklājās, ar kādām necilvēcīgām grūtībām amerikāņu karavīriem jāsaskaras dienesta laikā. 1971. gada jūnijā *New York Times* publicēja pilnīgi slepenus Pentagona dokumentus. Apgalvoja, ka dokumentus avīzei nodevis kādreizējais valsts departamenta darbinieks doktors Daniels Elsbergs. Neraugoties uz valdības iebildumiem, Augstākā tiesa atzina, ka avīze rīkojusies likumīgi. Publicētie dokumenti bija pārskats par ASV politiku Indoķīnā, un tos 1967. gadā bija lūcis sagatavot toreizējais aizsardzības ministrs Roberts Maknamara. Dokumenti šokēja un pārsteidza amerikāņus, jo parādīja, cik neiedomājami atšķiras tas, kas patiesi notika, no tā, ko stāstīja tautai. Dokumenti, piemēram, pierādīja, ka rūpes par vjetnamiešu tautu bija viens no vismaznozīmīgākajiem iemesliem Savienoto Valstu rīcībai Vjetnamā.

Jau Niksona prezidentūras sākumā parādījās pirmās pazīmes, kas liecināja, ka ekonomikas uzplaukums tuvojas beigām. 1969. gadā inflācija sasniedza sešus procentus un rūpnieciskā ražošana sašaurinājās. Niksonam bija jāatrisina grūts uzdevums — viņam bija jāmeģina samazināt inflāciju, vienlaikus strauji nesamazinot pirkjspēju. 1970. gads ekonomikai vēstīja nelaimi — ražošana nepieauga un gan inflācija, gan bezdarbs sasniedza sešus procentus. Bija daudzi streiki, vairāki lieli uzņēmumi bankrotēja. Slavenās angļu firmas «Rolls Royce» bankrots 1971. gada sākumā nostādīja katastrofas priekšā Amerikas «Lockheed Aircraft corporation», jo tās aerobusiem bija nepieciešami «Rolls

Royce» dzinēji RB 211. Tādēļ 1971. gadā ASV ekonomiskā politika pēkšņi un dramatiski mainījās: no daudzajiem pasākumiem jāpiemin desmitprocentīga piemaksa par importu, kā arī algu un cenu «iesaldēšana» uz 90 dienām. 1972. gadā ekonomiskā situācija uzlabojās, inflācija un bezdarbs samazinājās, bet ražošana un investīcijas pieauga.

Sasniegumi kosmosā turpinājās. 1969. gada jūlijā atkārtota iepriekšējā gada decembra lidojumu uz Mēnesi, taču Šoreiz Nīls Ārmstrongs un Edvins Oldrins nolaidās uz Mēness virsmas. 21. jūlijā pulksten 3 un 56 minūtēs pēc Grinvičas laika Ārmstrongs no kosmosa kuģa ekspedīcijas bloka nokāpa uz Mēness. Seši simti miljoni cilvēku, kuri vēroja šo notikumu televizoros, dzirdēja viņa vārdus: «Tagad es nokāpšu no ekspedīcijas bloka. Tas ir viens mazs solis cilvēkam, bet milzīgs lēciens cilvēcei.» Abi astronauti savāca iežu paraugus un izdarīja dažus eksperimentus. Tajā pašā gadā notika vēl lidojums uz Mēnesi. Līdz šim uz Mēness ir pabijuši divpadsmit astronauti, visi amerikāņi.

Amerikāņiem bija lieliski veicies. Prezidents Kenedijs sāka «Apollo» programmu, atbildot uz Krievijas panākumiem. Viņš gribēja stimulēt amerikāņu zinātniekus un konstruktorus un celt Amerikas prestižu. Vienlaikus Kenedijs šo programmu uzskatīja par aizraujošu piedzīvojumu un izaicinājumu, par lielisku iespēju mierīgā un konstruktīvā veidā pamēroties spēkiem ar Krieviju. Rezultāts bija ievērojami sasniegumi praktiskajās zinātnēs. Bez tam cilvēki pirmo reizi ieraudzīja Zemi no malas un tagad lūkojās uz to pavisam citādi. Tomēr programma bija ārkārtīgi dārga: tai izlietoja līdzekļus, kuri bija ļoti vajadzīgi uz Zemes, un tā nedeļa nekādu tūlītēju labumu, — piemēram, uz Mēness neatrada minerālus, kurus būtu vērts iegūt. Pēc 1972. gada šīs programmas ietvaros veidoja orbitālās stacijas.

Ar iekšlietu likumdošanu Niksona administrācija nodarbojās maz. Prezidentam nepatika sociālā likumdošana, un viņš pievērsās galvenokārt ekonomikai, ārpolitikai un pēc 1972. gada — Votergeitai. Piedevām lielais budžeta deficīts nozīmēja, ka sociālajām vajadzībām vienkārši nav naudas, un aļas Kongresa palātas, kurās vairākumā bija demokrāti, ne pārāk labprāt pieņēma republikāņu prezidenta piedāvājumus. Pilsoņtiesību kustība kļuva daudz mazāk ievērojama.

1972. gada vēlēšanu kampaņā Niksona pretinieks bija Makgoverns. Niksons šķita mērens un pieredzējis politiķis,

visiem bija pamatīgi apnikuši mūžīgie protestētāji, kuri grāva likumus un kārtību. Tādēļ politiskais centrs atbalstīja Niksonu, kuru šoreiz ievēlēja jau ar krietnu vairākumu.

No 1972. gada novembra līdz 1974. gada augustam visas politiskās kaislības koncentrējās ap Votergeitas skandālu. 1972. gada jūnijā, priekšvēlēšanu kampaņas kulminācijā, demokrātiskās partijas galvenajā mītnē Vašingtonā (Votergeitas viesnīcā) uz karstām pēdām notvēra piecus vīrus ar fotoaparātiem un noklausīšanās ierīcēm. Pēc diviem mēnešiem šos piecus un vēl divus no Niksona pārvēlēšanas komitejas nodeva tiesai par telefona sarunu noklausīšanos. Tobrīd notikums īpašu interesi neizraisīja un nekādā veidā neietekmēja Niksona priekšvēlēšanu kampaņu.

1973. gada janvārī tiesnesis Sirika iztiesāja šo septiņu vīru lietu. Divi no viņiem bija kādreizējie Baltā nama darbinieki un viens, Makords, bija Niksona pārvēlēšanas komitejas loceklis un Centrālās izlūkošanas pārvaldes darbinieks. Visus septiņus atzina par vainīgiem, bet tiesnesis paziņoja, ka daži fakti viņam esot palikuši neskaidri un jāizdarot papildizmeklēšana. Tādēļ pagaidām viņš atturēšoties no spriedumu pasludināšanas un iespējamo spriedumu smagums būšot atkarīgs no tā, cik atklāti apsūdzētie runāšot papildizmeklēšanā. Nākamajā mēnesī senāts nolēma pats veikt izmeklēšanu un radīja nelielu komisiju, kuru vadīja senators Ērvins. Martā Makords atzinās gan tiesnesim, gan senāta komisijai, ka uz visiem septiņiem esot izdarīts politisks spiediens, lai viņi klusētu. Viņš arī liecināja, ka Mičels, kurš no 1969. gada līdz 1972. gadam bija tieslietu ministrs, bet pēc tam vadīja Niksona priekšvēlēšanu kampaņu, esot piekritis noklausīšanās plāniem un ka pa šo lietu zinājuši vairāki Niksona tuvākie palīgi, arī Baltā nama personāla šefs Haldemanis un prezidenta galvenais juridiskais padomnieks Dīns.

Atbildot uz šiem apvainojumiem, Niksons paziņoja, ka «neviens no pašreizējiem» administrācijas locekļiem nav iejaukts, bet viņš neatļāva saviem darbiniekiem stāties senāta komisijas priekšā. Izmeklēšana turpinājās, un nepmierinātība ar Niksonu auga augumā. 1973. gada aprīlī Mičels atzinās, ka esot gan zinājis par noklausīšanos, taču neesot tai piekritis. Niksons paziņoja, ka nu esot skaidrs, ka viņa cilvēki mēģinājuši lietu noklusināt, un mēneša beigās Haldemanis iesniedza atlūgumu, bet Dīnu atlaida.

Niksons pilnvaroja tieslietu ministru iecelt īpašu apsūdzētāju (profesoru Koku no Hārvarda universitātes), kurš izmeklētu visu šo lietu. Prezidents teica, ka līdz iepriekšējam mēnesim (1973. gada martam) neko neesot zinājis par mēģinājumu noklusināt noklausīšanās lietu. Tuvākajās nedēļās viņš šo paziņojumu vairākkārt atkārtoja.

1973. gada maijā senāta komisija sāka publiskas noprašināšanas (amerikāņi tās iesauca par «Sema Ērvina šovu»), un jūnijā pienāca Dīna kārtā nodot liecību. Viņš atzinās, ka jau pirms 1973. gada marta vairākkārt apspriedies ar Niksonu, kā noslēpt Baltā nama piedalīšanos Voterģeitas lietā. Dīns sīki pastāstīja par sarunām, kuru laikā par klusēšanu tikusi piedāvāta nauda. Baltais nams Dīna liecību noliedza: Mičels un Haldemanis apgalvoja, ka Niksons neko neesot zinājis. Līdz šim brīdim nebija nekādu pierādījumu, kas ļautu apstiprināt izvirzītos apvainojumus. Likās gan skaidrs, ka ir izdarīts noziegums, bet nevarēja saprast, vai tajā ir iejaukts prezidents.

Pēkšņi 1973. gada jūlijā kļuva zināms, ka Niksons ir ierakstījis magnetofona lentē visas savas sarunas — gan ar Baltā nama apmeklētājiem, gan telefonsarunas. Likās, ka nu lietu varēs noskaidrot, un visi trīs izmeklētāji — senāta komisija, profesors Koks un tiesnesis Sirika — lūdza, lai viņiem atļauj noklausīties ierakstus, kuri attiecas uz Voterģeitas lietu. Bet Niksons atteicās — ieraksti esot konfidenciāli un tā kā tā neko nedošot. Lieta nonāca līdz Federālajai apelācijas tiesai, kura oktobrī to izsprieda par sliktu Niksonam un pavēlēja viņam atdot ierakstus. Niksons atlaida profesoru Koku, kurš bija atteicies pieņemt īsu kopsavilkumu par šīm lentēm. Tomēr cilvēku sašutums bija tik liels, ka prezidents padevās un piekrita nodot tiesnesim Sirikam deviņas pieprasītās magnetofona lentes. Pēc mēneša septiņas¹ lentes nodeva. «Divu pārējo nemaz nav,» paziņoja Niksons, «jo tās nekad nav ierakstītas.»

1973. gadā atgadījās vēl trīs notikumi, kuri pastiprināja neapmierinātību ar prezidentu. Pirmkārt, tiesas procesā pret doktoru Elsbergu, kuru apvainoja Pentagona slepeno dokumentu zādzībā un šo dokumentu nodošanā *New York Times*, Niksona tuvākā padomdevēja Džona Ērlihmana

¹ Vienā no tām prezidenta sekretāra vainas dēļ bija izdzēsts 18 minūtes ilgs ieraksts.

kādreizējais palīgs atzinās, ka esot ielauzies Elsberga psihiatra kabinetā, lai iegūtu kompromitējošus materiālus par Elsbergu. Otrkārt, noskaidrojās, ka uzņēmēji slepeni iemaksājuši naudu Niksona priekšvēlēšanu kampaņas fondā, un Kongresa apvienotā komisija nolēma, ka pamatīgi jāpārbauda Niksona nodokļu lietas. Treškārt, 1973. gada augustā viceprezidentu Spiro Agņū apvainoja, ka sešdesmitajos gados viņš esot ņēmis kukuļus un neesot maksājis nodokļus. Oktobrī Agņū notiesāja, sodu nosacīti atlaižot, un lika samaksāt naudas sodu. Saprotams, ka pēc tam viņš iesniedza atlūgumu. Agņū vietā nāca Džeralds Fords, republikāņu līderis pārstāvju palātā.

Kaut arī Niksons mēģināja piesaistīt tautas interesi citām problēmām, tiesu sistēma arī 1974. gadā neatlaidīgi pieprasīja nodot tai arī pārējos ierakstus. Aprīlī Niksons atdeva ierakstu kopijas, taču dažas lentes tā arī palika «pazudušas» un pašas kopijas radīja vairāk jautājumu nekā atrisināja. Šaubas, vai Niksons izturas tā, kā pieklājas nācijas līderim, kļuva aizvien nopietnākas. Niksons turpināja apgalvot, ka iepriekš neko neesot zinājis par Voterģeitas ielaušanos un ka par mēģinājumiem to noslēpt uzzinājis tikai 1973. gada martā.

1974. gada jūlijā nāca kulminācija. Pārstāvju palāta izgatavoja savu kopiju no Baltā nama magnetofona ierakstiem, kura atšķīrās no Niksona kopijas. Tad Augstākā tiesa vienbalsīgi nolēma, ka prezidentam bez ierunām jāatdod izmeklētājam visas trūkstošās lentes un dokumenti. Niksons lēmumam nepiekrita. Beidzot pārstāvju palātas juridiskā komiteja ieteica prezidentu Niksonu par likumu nepildīšanu pakļaut impīčmentam.¹ 5. augustā Niksons atzinās, ka ir centies noslēpt informāciju par Voterģeitu un ka jau piecas dienas pēc ielaušanās ir zinājis, ka lietu mēģina noklusināt. Tā kā Niksonam paliekot amatā, nenovēršami sekotu impīčments, 1974. gada 9. augustā Niksons atteicās no amata.

Voterģeitas lieta bija ļoti svarīgs notikums, un pagaidām vēl ir grūti spriest par tās iespējamām sekām. Katrā ziņā astoņpadsmit mēnešus amerikāņu politiķi nodarbojās tikai ar Voterģeitu un tās dēļ ASV prezidentam nācās aiziet no amata prezidentūras vidū. Voterģeita iedragāja prezidentā-

¹ Īpaša tiesvedības kārtība, kādā izskata lietas par augstu valsts amatpersonu noziegumiem. (*Tulk.*)

lās pārvaldes politisko un morālo autoritāti un radīja iespaidu, ka politisko mērķu sasniegšanai tiek izmantoti visnetīrākie līdzekļi. Sevišķi svarīgi, ka Votergeita izraisīja īstu neapmierinātības eksploziju ar Amerikas valdību, kura jau tā bija ļoti nepopulāra Vjetnamas kara un tajā izmantojamo metožu dēļ. Votergeita arī nodemonstrēja preses milzīgo ietekmi, jo gandrīz vai galvenais nopelns šīs afēras atklāšanā piederēja diviem *Washington Post* reportieriem — Kārlim Bernšteinam un Bobam Vudverdam.¹

Prezidents Fords, 1974—1977

Niksona vietā stājās cilvēks, kuru viņš pats tikai pirms deviņiem mēnešiem bija iecēlis par viceprezidentu. Džeralds Fords kļuva par ASV prezidentu, nebūdam ievēlēts nedz par prezidentu, nedz par viceprezidentu. Miljonārs Rokfellers kļuva par jauno viceprezidentu, doktors Kisindžers palika valsts sekretārs. Līdz 1974. gada beigām bija iecelti visi galvenie administrācijas darbinieki. Votergeitas krīzei sekoja pavisam ikdienišķa varas nomaiņa, kura parādīja, ka Amerikas pārvaldes sistēmas pamati nebūt nav satricināti.

1974. gada septembrī prezidents Fords atbrīvoja savu priekštecī no atbildības par jebkuriem pārkāpumiem, kurus tas varētu būt izdarījis savas prezidentūras laikā. Kaut arī Fords saprata, ka šis lēmums radīs neapmierinātību, viņš izšķīrās par to, jo gribēja pēc iespējas ātrāk izbeigt Votergeitas lietu: ASV eksprezidenta tiesāšana būtu novērsusi uzmanību no citām daudz svarīgākām problēmām. Ekonomika cieta no tā, ka visā pasaulē bija kritusies uzņēmējdarbības aktivitāte. Neskatoties uz milzīgo budžeta deficītu un augsto inflāciju, valstī bija daudz bezdarbnieku. Sarežģītas problēmas bija arī ārlietās: 1975. gadā komunistu uzbrukums iznīcināja Dienvidvjetnamas valsti un izbeidza karu; Savienotajām Valstīm vēl aizvien piemītošā tieksme uz izolacionismu radīja nevērīgu attieksmi pret notikumiem Āfrikas dienvidos; neraugoties uz doktora Kisindžera pūlēm, šķita, ka Tuvo Austrumu problēma atkal nonākusi strupceļā. Pēc tam kad 1975. gadā presē parādījās ziņas,

¹ Par Votergeitas notikumiem stāsta populārā filma «Visi prezidenta vīri».

ka Centrālā izlūkošanas pārvalde ir gatavojusies noslepka-
vot ārzemju līderus (piemēram, Lumumbu Kongo un Kas-
tro Kubā), Kisindžers izteicās, ka ASV ārpolitika ir izpost-
tīta. Amerikāņu firmas, kuras ārzemēs tika pieķertas
kukuļdošanā, un Ņujorkas draudošais bankrots vēl jo
vairāk pastiprināja vispārējo vilšanos un neuzticēšanos.

Forda nopelns ir tas, ka pēc Niksona radītā sajukuma
viņam izdevās izveidot godīgu un cienījamu valdību. Fords
iedvesa mieru un pārliecību, viņš bija it kā visu cienīts labo
īpašību iemiesojums. Tomēr Fords bija republikāņu presi-
dents un vissvarīgākajos jautājumos viņam nācās saskar-
ties ar Kongresa demokrātiskā vairākuma opozīciju. Šī
savstarpējā neuzticība un atšķirīgā politika draudēja para-
lizēt valdības darbu. Piedevām 1976. gads bija prezidenta
vēlēšanu gads, un tas nebija īstais brīdis, lai valdība
pieņemtu atbildīgus lēmumus. Vēlēšanās Fords bija repub-
likāņu kandidāts, taču, neraugoties uz visām viņa labajām
īpašībām, cerību praktiski nebija. Republikāņu administrā-
cijas grēki bija pārāk smagi, un novembra vēlēšanās uzva-
rēja demokrātu kandidāts Džordžijas štata gubernators
Džeimss Ērls Kārters, kurš 1977. gada janvārī kļuva par
prezidentu.

Kopā ar Fordu aizgāja arī doktors Kisindžers, kurš
astoņus gadus bija vadījis ASV ārpolitiku un nosargājis
valdības autoritāti citās valstīs pat tad, kad pašu mājās tā
bija jau sabrukusi. Kisindžera darbība bija gandrīz vai
vienīgais stablais faktors ASV ārpolitikā, un viņa nopelni
ir vērā ņemami.

6.

Lielbritānija

Divdesmitā gadsimta sākums

Lielbritānijā (tas ir, Anglijā, Velsā un Skotijā) 1900. gadā dzīvoja 37 miljoni cilvēku. Īrijā, kura tolaik bija pilnīgā Londonas varā, dzīvoja 4,5 miljoni cilvēku. Neraugoties uz plašajiem nabadzīgo kvartāliem un trūkumu¹ — parastu lietu gan pilsētās, gan laukos —, nevienai tautai pasaulē nebija augstāka dzīves līmeņa. Bagātnieki un vidusšķira dzīvoja mierā un drošībā, arī kvalificētie strādnieki, kuru skaits nemitīgi pieauga, bija samērā pārtikuši. Izglītība līdz divpadsmit gadu vecumam bija obligāta. To nodrošināja skolu komitejas un labdarīgas organizācijas. Vislabāko vidējo izglītību deva privileģētās privātās vidusskolas. Tehniskā un universitātes izglītība vērsās plašumā.

Augsto dzīves līmeni nodrošināja Lielbritānijas ilgstošais rūpnieciskais pārkums. Veselu gadsimtu Lielbritānija bija «pasaules darbnīca», tā milzīgos daudzumos bija eksportējusi kokvilnas un vilnas izstrādājumus, ķemdziju, lina izstrādājumus, mašīnas, ogles, dzelzi un tēraudu. Tomēr ap 1900. gadu skaidri bija redzamas pagrimuma pazīmes. Devīpadsmitā gadsimta pēdējā ceturksnī ASV un Vācija vispirms panāca Lielbritāniju tērauda ražošanā, bet pēc tam apdzina to. Abu šo valstu rūpniecība bija modernāka un efektīvāka gan tehnoloģiskā, gan organizatoriskā ziņā. Nelabvēlīgie muitas noteikumi ierobežoja dažu britu preču pārdošanu ārzemēs, bet kuģu un mašīnu

¹ Rowntree 1899. gadā noskaidroja, ka 28 procenti Jorkas iedzīvotāju nopelna mazāk par iztikas minimumu.

Britu impērija 1914. gadā

pieaugošais eksports liecināja tikai to, ka ārzemniekiem aizvien mazāk būs vajadzīgi britu ražojumi un pakalpojumi. Vissvarīgākie tehnoloģiskie izgudrojumi nāca no ārzemēm. Piemēram, Eiropa bija pārspējusi Lielbritāniju automobiļu ražošanā un elektrotehnikā. Bez tam Lielbritānijas lauksaimniecības attīstību bremzēja no Amerikas prērijām ievestie lētie kvieši. Tas viss liecināja par Lielbritānijas relatīvu lejupslīdi. Taču absolūtos skaitļos tā vēl nekad nebija bijusi tik bagāta. Tās rūpniecība darbojās ar pilnu jaudu. Lielbritānija bija pasaules lielākā rūpniecības preču eksportētāja, un tās kuģi pārvadāja lielu daļu no pasaules precēm.

Šī ekonomiski spēcīgā valsts bija pasaules vēsturē vēl nepieredzēti milzīgas impērijas metropole. Londona kontrolēja ceturto daļu no planētas sauszemes un iedzīvotājiem, tai bija varena flote un armija, kura bija pietiekami stipra, lai pievārētu vāji apbruņotos un organizētos afrikāņus un aziātus. Liela daļa no šīs milzīgās teritorijas bija sagrābta deviņpadsmitā gadsimta pēdējā ceturksnī, un 1900. gads bija agresīva un mežonīga imperiālisma uzplaukuma gads. Roberts Lūiss Stīvensons, Džozefs Radjards Kiplings un viņiem līdzīgie rakstnieki, kuri bija kļuvuši par neoficiāliem «Britu impērisma» ruporiem, bija ārkārtīgi populāri. Kiplingam piederēja vārdi «baltā cilvēka nasta», un viņš mēģināja rast morālu pamatojumu britu imperiālistu rīcībai, kuru pienākums, pēc viņa domām, bija pārvaldīt «zemākās būtnes, kuras nepazīst likumu».

Taču nebūt ne vīsus aizrāva šīs imperiālisma idejas. Angļu-būru karu, kurš turpinājās no 1899. gada līdz 1902. gadam (sk. 8. nodaļu), jaunā leiboristu partija un krietna daļa no liberāļiem uzskatīja, runājot Loida Džordža vārdiem, par «noziegumu, kurš pastrādāts cilvēku brīvības vārdā». Taču kritiķu bija maz, un sabiedriskā doma, it īpaši Londonā, bija Sesila Roudsa pusē.

Šajā laikā sešas impērijas valstīs bija iekšējā pašpārvalde. Tās bija Austrālija, Jaunzēlande, Kanāda, Ņūfaundlenda, Kāpas kolonija un Natāla. Cita impērijas daļa — Īrija — jau trīsdesmit gadus aktīvi cīnījās par šādu statusu. Divas reizes, 1886. gadā un 1893. gadā, liberālās partijas vadonis Gledstons izvirzīja parlamentā likumprojektu par pašpārvaldes piešķiršanu Īrijai, bet abas reizes to izgāza konservatīvie un daļa liberāļu, kuri uzskatīja Īriju par Apvienotās Karalistes neatņemamu sastāvdaļu.

Šis milzīgās impērijas galva bija visu cienīts un milēts konstitucionāls monarhs — karaliene Viktorija. Viņa nomira 1901. gada janvārī pēc sešdesmit četriem valdīšanas gadiem. Karaliene un vecais gadsimts aizgāja vienlaikus, un daudzi uzskatīja, ka ar karalienes nāvi beidzas vesels laikmets. Anglijas tronī uzkāpa Edvards VII, daudz ceļojis vīrs ar plašu redzesloku, kuram bija paredzama svarīga ietekme politikas aizkulisēs. Viņš kļuva par simbolu daudz emancipētākam laikam — Edvarda laikmetam. Šis laikmets bija dižmanīgs, pašpārliecināts un krāšņs.

Samērā mierīgā ceļā iegūtā parlamentārā demokrātija un neatkarīgā tiesu sistēma bija divi lielie iekarojumi Lielbritānijas vēsturē. 1900. gadā parlaments sastāvēja no karaļa, Lordu palātas jeb Augšnama, kurā bija visi karalistes pēri, un no Pārstāvju palātas jeb Apakšnama, kurā bija 670 locekļu, kas pārstāvēja visus Apvienotās Karalistes balss tiesīgos iedzīvotājus. Tādu bija apmēram trešdaļa no valsts iedzīvotājiem. Lordu palātai šķietami bija milzīga vara, jo jebkurš likumprojekts varēja kļūt par likumu tikai tad, ja tam piekrita Lordu palāta. Taču praktiski jau trīssimt gadus reālā vara piederēja Pārstāvju palātai.

Valstī bija četras galvenās partijas: konservatīvie, liberāļi, īru nacionālisti un sociālisti. Konservatīvos atbalstīja zemes īpašnieki, garīdzniecība, liela daļa vidusšķiras un daudzi strādnieki. Konservatīvie pārvaldīja valsti no 1885. gada ar trīs gadu pārtraukumu deviņdesmito gadu sākumā. Premjerministrs lords Solsberijs ar savu stipro kabinetu vadīja valsti no 1895. gada. Otra stiprākā partija bija liberāļi, taču viņus vājināja šķelšanās jautājumā par Īrijas pašpārvaldi. Deputātus, kuri pretojās iekšējai pašpārvaldei (homrūlam), sauca par unionistiem, un viņi bija pievienojušies konservatīvajiem. Pārstāvju palātā bija arī apmēram astoņdesmit īru nacionālistu, kuri parasti atbalstīja liberāļus.

Leiboristu partiju nodibināja 1900. gada februārī. Deviņpadsmitā gadsimta beigās valstī strauji izplatījās sociālistu idejas. Cilvēki kļuva aizvien izglītotāki, prese — lētāka, un interese par politiku auga. Sociālisti Vācijā un sociālisti, kas darbojās Lielbritānijas vietējās pašpārvaldēs, guva panākumus. Bez tam deviņdesmitajos gados pēc veiksmīgā Londonas dokeru streika 1889. gadā strauji pieņēmas spēkā arodbiedrības jeb tredjūnijas. Radās sajūta, ka darbaļaudis varētu uzlabot savu stāvokli, ja tiem būtu vairāk pārstāvju

parlamentā. Tāpēc 1900. gadā trīs sociālistu biedrības un Britu tredjūņu kongress vienojās par Strādnieku pārstāvniecības komitejas¹ nodibināšanu. Komiteju finansiāli atbalstīja Britu tredjūņu kongress, un tās uzdevums bija nodrošināt strādnieku pārstāvju ievēlēšanu parlamentā. Komitejas sekretārs bija Džeimss Remzijs Makdonalds, kurš kļuva par partijas stratēģijas, organizācijas un politikas galveno noteicēju.

1900.—1914. gads

Konservatīvo valdība, 1900—1905

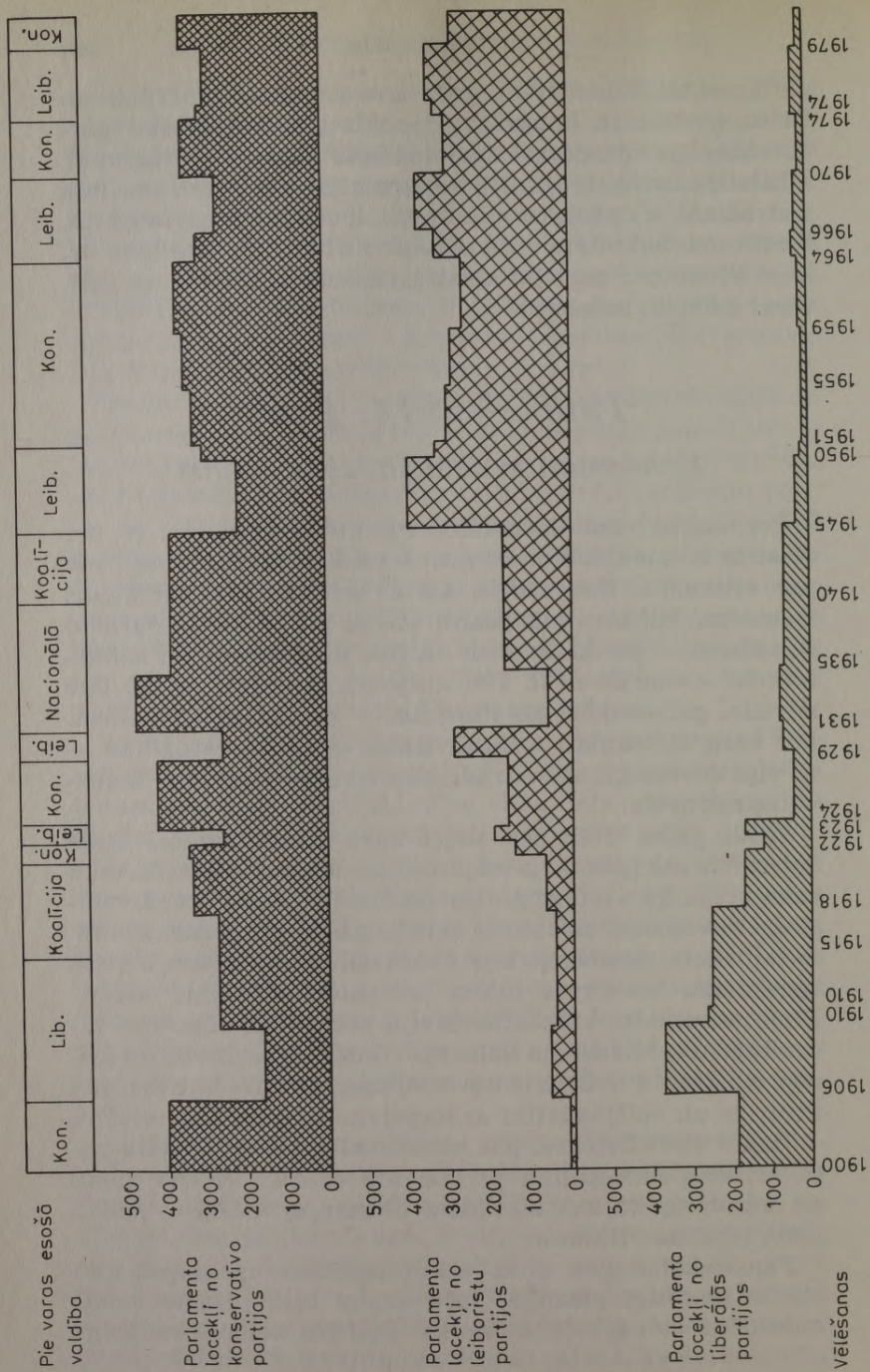
Par angļu-būru kara cēloņiem un notikumiem ir pastāstīts 8. nodaļā. Konservatīvo valdību kritizēja ne tikai par situāciju, kas radīja karu, bet arī par karošanas metodēm. Militāro plānošanu atzina par sliktu, internēto nometnes — par civilizētas nācijas necienīgām un zaudējumiem — vairāk nekā 200 miljonus mārciņu un 22 000 mirušo, galvenokārt no slimībām — par ārkārtīgi lieliem. Pēc kara tredjūnisti īpaši kritizēja «ķīniešu verdzību» — tā viņi dēvēja ķīniešu strādnieku ieviešanu darbam Transvālas raktuvēs.

1902. gadā, drīz pēc angļu-būru kara beigām, lords Solsberijs atkāpās no premjerministra amata. Čērčils viņu raksturoja kā «talantīgu un neatlaidīgu vīru, kurā veiksmīgi apvienotas valstsvīra smadzenes ar mūļa izsmalcināto iejūtību». Solsberijs bija aukstasinīgs un gudrs ārlietu speciālists, bet savas īpašas iekšpolitikas viņam nebija. Premjerministra krēslā Solsberiju nomainīja viņa tuvs radnieks Arturs Džeims Belfūrs. «Garlaicīgs, slinks un klīrīgs ciniķis.» Pēc Čērčila novērtējuma, Belfūrs bija diezgan atturīgs un vēlējās iztikt ar iespējami mazām pārmaiņām.

Tomēr tieši Belfūrs, pat nerēķinādamies ar zināmu popularitātes zaudējumu, parlamentā «dabūja cauri» vienu no vissvarīgākajiem iekšējiem likumprojektiem — 1902. gada izglītības likumu.

Pamatskolas gan deva sākumizglītību un augstskolu skaits nemitīgi pieauga, taču sāpīgi bija jūtams valsts subsidētu vidusskolu trūkums. Belfūrs nolēma reformēt

¹ Kopš 1906. gada to sauc par leiboristu partiju. (*Tulk.*)

Valdības un politiskās partijas Lielbritānijā, 1900—1979

visu izglītības sistēmu. Skolu komitejas likvidēja, un tagad grāfistu un municipālo padomju izglītības komitejas bija atbildīgas par izglītību savā teritorijā no sākumskolas līdz sagatavošanās laikam, lai iestātos augstskolā. Skolas, kuras līdz šim tika uzturētas ar brīvprātīgiem ziedojumiem (tās bieži piederēja dažādām reliģiskām organizācijām), atļāva daļēji finansēt no vietējiem nodokļiem un pakļāva zināmai pašvaldību kontrolei. Anglikāņu baznīcas pretinieki un liberāļi, kuriem nepatika, ka anglikāņu un katoļu skolas saņems nodokļu maksātāju naudu, nostājās pret šo projektu. Tomēr likumprojektu pieņēma un vidējā izglītība kļuva plaši pieejama.

Nekādus citus svarīgus likumus par valsts iekšējo dzīvi nepieņēma. Valdība atteicās ierosināt likumprojektu par arodbiedrību tiesībām. 1900. gadā dzelzceļa uzņēmums *Taff Vale Railway Company* bija iesūdzējis tiesā dzelzceļnieku arodbiedrību par streika laikā nodarītajiem zaudējumiem (tas ir, par neiegūto peļņu) un procesā bija uzvarējis. Ar šo procesu faktiski bija likvidētas arodbiedrību iespējas organizēt streiku — tas varēja kļūt pārāk dārgs. Plašā kampaņa par sprieduma atcelšanu *Taff Vale* lietā ārkārtīgi cēla leiboristu partijas autoritāti. Ārpolitikā pieņēma vienu svarīgu lēmumu — izbeigt «spīdošo izolāciju» un meklēt draugus aizvien naidīgākajā Eiropā (sk. 1. nodaļu).

Starp 1903. un 1905. gadu asas sadursmes izraisīja Džozefa Čemberlena ierosinātā muitas tarifu reforma. Čemberlens (1836—1914) bija iekļuvis parlamentā kā radikāls liberālis, taču viņš nepiekrita liberāļu nostājai Īrijas iekšējās pašpārvaldes jautājumā un kopā ar citiem liberālajiem unionistiem pievienojās konservatīvajiem. Pēc 1895. gada kļuvis par koloniju ministru, Čemberlens par vienu no saviem svarīgākajiem uzdevumiem uzskatīja nodrošināt impērijas vienotību. Tā kā koloniju premjerministri nepiekrita vienotas politiskas organizācijas izveidošanai, vienīgā iespēja bija radīt kādu ekonomisku apvienību. Kolonijas, kuras vēlējās attīstīt savu rūpniecību, pretojās brīvai tirdzniecībai impērijas ietvaros, bet piekrita Lielbritānijas impēriskām priekšrocībām. Tas nozīmēja, ka precēm, kuras Lielbritānija ievēd no kolonijām, muitas nodevas būs zemas vai arī nemaz nebūs jāmaksā. Taču, tā kā Lielbritānija bija brīvās tirdzniecības piekritēja, tad šīs impēriskās priekšrocības liktu ieviest muitas nodevas par importu no ārzemēm (tas ir, no impērijā neietilpstošām valstīm).

1903. gadā Čemberlens cīnījās pret brīvo tirdzniecību un par impēriskajām priekšrocībām, viņš pat atkāpās no amata, lai pilnīgi varētu nodoties cīņai par muitas nodevu reformu. Viņš apgalvoja, ka reforma apvienos impēriju un pārvērtīs to par gigantisku noieta tirgu Lielbritānijas ražojumiem, ka muitas nodevas ļaus likvidēt bezdarbu, jo samazinās ārzemju preču konkurētspēju (šī doma ļoti patika Lielbritānijas rūpniekiem) un ka jaunie tarifi dos naudu sociālo reformu realizēšanai. Pret muitas tarifu reformu nostājās liberāļi un daudzi konservatīvie. Viņi apgalvoja, ka tradicionālā brīvā tirdzniecība jau pati par sevi ir liels labums un ka lielās muitas nodevas ārzemju pārtikas produktiem paaugstinās pārtikas cenas valstī.

Šī tarifu problēma sašķēla konservatīvo kabinetu, taču Belfūram izdevās saglabāt partijas vienotību daudz ilgāk, nekā vairums uzskatīja par iespējamu. Tomēr 1905. gada decembrī Belfūrs atkāpās no amata, jo cerēja, ka liberāļi nespēs vienoties par ministru krēsliem un izveidot valdību. Tomēr Kempbels-Banermens, liberāļu līderis, tūlīt kļuva par premjerministru un sastādīja stipru valdību. Vētrainās vēlēšanas, kuras notika 1906. gada janvārī, atnesa liberāļiem pilnīgu uzvaru — viņi ieguva 377 vietas parlamentā. Konservatīvie ieguva 157 vietas, un divas trešdaļas no viņiem bija Čemberlena atbalstītāji. Īru nacionālisti dabūja 83 vietas, bet īpaši nozīmīgs bija fakts, ka parlamentā iekļuva 53 leiboristi.

Liberāļiem tātad bija nepārprotams 84 balsu vairākums. Viņu uzvaru bija nodrošinājuši vairāki iemesli: neapmierinātība ar angļu-būru kara norisi, dažas detaļas jaunajā izglītības likumā, sociālo reformu trūkums, īpaši nespēja kaut kā ietekmēt spriedumu *Taff Vale* lietā, liberāļu atbalsts brīvajai tirdzniecībai un lētajai pārtikai un, beidzot, vispārējais pavērsiens pa kreisi pēc desmit gadus ilgās konservatīvo valdīšanas.

Liberāļu valdība, 1905—1914

Valdības locekļi. No 1905. gada līdz 1908. gadam premjerministrs bija Henrijs Kempbels-Banermens — vērīgs, pacietīgs un stingrs skots. Sers Edvards Grejs kļuva par ārlietu ministru (Lielbritānijas ārpolitika aprakstīta

1. nodaļā), un Herberts Henrijs Eskvits — par finansu ministru. Eskvits (1852—1928), Jorkšīras vilnas rūpnieka dēls, bija izglītojies Oksfordā, kļuvis par juristu, un 1886. gadā viņu ievēlēja parlamentā. Šim aukstasinīgajam un racionālajam vīram, kurš stingri ticēja savam intelektuālajam un sociālajam pārākumam, bija liela autoritāte Apakšnamā un «ass analītisks prāts un dzelīga valoda».

Tirdzniecības ministrs Kempbela-Banermena valdībā bija Deivids Loids Džordžs (1863—1945). Loida Džordža tēvs bija skolotājs. Viņš nomira, zēnam vēl mazam esot. Zēnu izaudzināja māte un viņas brālis, kurpnieks un pārliecināts baptists. Izglītību Loids Džordžs guva kādā pamatskolā Velsas ziemeļos, un viņš vienmēr atcerējās savu pieticīgo bērnību. Loids Džordžs kļuva par juristu, un 1890. gadā viņu ievēlēja parlamentā kā Velsas pārstāvi. Viņš bija tā loceklis 55 gadus. «Šis kvēlais, kustīgais, izveicīgais un ļoti iespaidīgais mazais ķelts»¹ ar savu aso prātu un mūdro raksturu bija lielisks politiķis un izcils orators, kura runās daiļrunība mijās ar dzelīgu humoru. Runāja, ka «Loids Džordžs bija liberālisma dzinējspēks, bet Eskvits liberālismu uzraudzīja un neļāva tam kļūt neinteligentam».²

Vēl viens izcils valdības loceklis bija Vinstons Čērčils (1874—1965), kuram bija lemts kļūt par vienu no divdesmitā gadsimta dižākajiem valstsvīriem. Viņš bija lorda Rendolfa Čērčila dēls, dzimis Blenheimas pilī un guvis izglītību privileģētajā Herovas skolā. Tur viņš bija «stūrgalvīgs, nepaklausīgs un palaidnīgs skolēns», kuru nekas neinteresēja. Pēc tam Čērčils iestājās Karaliskajā militārajā akadēmijā Sandhērstā, laikā starp 1895. un 1900. gadu piedalījās kaujās Kubā, cīnījās pie Indijas ziemeļrietumu robežām un Sudānā, kā kara korespondents devās uz Dienvidāfriku, krita būru gūstā, bet drīz izbēga. 1900. gadā Čērčilu ievēlēja parlamentā kā konservatīvo deputātu, un viņa programma bija reformas iekšzemē un imperiālisms ārzemēs. 1904. gadā Čērčils pievienojās liberāļiem jautājumā par brīvo tirdzniecību.

1908. gadā Kempbels-Banermens atkāpās no amata (drīz pēc tam viņš nomira) un viņa vietā par premjerministru nāca Eskvits. Loids Džordžs kļuva par finansu ministru

¹ *The Times*, 17 January, 1963.

² No *A. Briggs*. *Edwardian England, 1901—14*, izd. *S. Nowell-Smith*.

un Čērčils — par tirdzniecības ministru (vēlāk par iekšlietu un jūras kara lietu ministru).

Sociālā likumdošana. Liberāļu valdības nopelns bija četri likumi, kuri kļuva par pamatu valsts tagadējai labklājībai. Pirmie divi likumi nodrošināja bērnu ēdināšanu skolās un skolēnu medicīnisko apkalpošanu. 1908. gadā no valsts līdzekļiem sāka maksāt vecuma pensijas: visi nabadzīgie cilvēki, kuri bija vecāki par 70 gadiem, saņēma piecus šiliņus nedēļā. 1911. gadā pieņēma likumu par obligāto apdrošināšanu. Apdrošināšanas fonds, kurā iemaksas izdārīja darba ņēmēji (4 pensī), darba devēji (3 pensī) un valsts (2 pensī), garantēja palīdzību darbnespējas vai bezdarba gadījumā. Konservatīvie ārkārtīgi pretojās šī likuma pieņemšanai.¹

Lordu palāta. Pēc 1906. gada sakautie konservatīvie nolēma izmantot savu pārsvaru Lordu palātā, lai bloķētu liberāļu likumprojektus. Lordu palāta noraidīja vairākus svarīgus likumprojektus, un 1907. gadā Kempbels-Banermens brīdināja lordus, ka šāda nostāja var beigties ar viņu varas samazināšanu. Tomēr konservatīvie turpināja bloķēt liberāļu likumprojektus, un 1909. gadā iestājās krīze. Šajā gadā Loids Džordžs iesniedza savu «tautas budžetu», kurā bija paredzēts palielināt izdevumus aizsardzībai un sociālajām vajadzībām. Nepieciešamos līdzekļus valsts gatavojās iegūt, palielinot ienākuma nodokli, mantojuma nodokli, nodokļus par tabaku un alkoholu, kā arī ieviešot ārkārtīgi augstus nodokļus par benzīnu un automašīnām. Piedevām vēl tika noteikts nodoklis par peļņu, kas gūta, pārdodot jebkuru īpašumu.

Laikrakstu izdevēja Harmzverta avīžu *Daily Mail* un *Daily Mirror* iedrošināti, konservatīvie enerģiski uzbruka budžetam. Viņi uzskatīja to par apzinātu augstāko šķiru aplaupīšanu un par sociālistu uzbrukuma daudzsološu sākumu. 1909. gada novembrī budžetu pieņēma Pārstāvju palāta, bet noraidīja Lordu palāta. Senā tradīcija, ka Lordu palāta nepretojas finanšu likumprojektiem, bija lauzta, un Pārstāvju palāta nosodīja šo rīcību kā «konstitūcijas pārkāpšanu un Pārstāvju palātas tiesību uzurpēšanu». Atlaida

¹ Piemēram, Alberthollā tika sarīkots mitiņš, kurā hercogienes pierunāja kalpotājas «nelaizīt markas».

parlamentu un izsludināja jaunas vēlēšanas, lai noskaidrotu tautas domas. 1910. gada janvārī notikušajās vēlēšanās liberāļi ieguva parlamentā par divām vietām vairāk nekā konservatīvie (275 pret 273), taču liberāļu pusē nostājās īri (82) un leiboristi (40).

1910. gada aprīlī Lordu palāta apstiprināja budžetu un Pārštāvju palāta sāka apsvērt likumprojektu par Lordu palātas tiesību ierobežošanu. Līdz gada beigām milzum daudz tika prātots par to, vai Lordu palāta jāreformē un, ja jāreformē, tad kā. Partiju pārstāvji rīkoja daudzas apspriedes, taču nevarēja vienoties par galīgo lēmumu. Pa to laiku nomira Edvards VII un tronī kāpa Džordžs V. Jaunais karalis apsoliya Eskvitam, ka gadījumā, ja nākamajās vēlēšanās uzvarēs liberāļi, viņš iecels pietiekami daudz liberāļu pēru, lai nodrošinātu tiem Lordu palātā pārsvaru pār konservatīvajiem. Vēlēšanas, kuras notika 1910. gada decembrī, beidzās gandrīz tāpat kā iepriekšējās, un nākamā gada maijā Pārštāvju palāta pieņēma likumprojektu, kura svarīgākie trīs noteikumi bija šādi: visi finansiālie likumprojekti Lordu palātai jāapstiprina ne vēlāk kā mēnesi pēc saņemšanas; visiem pārējiem likumprojektiem, ja par tiem trīs sesijās pēc kārtas nobalsojusi Pārštāvju palāta, jākļūst par likumiem ne vēlāk kā divus gadus pēc to iesniegšanas Pārštāvju palātā; parlamenta vēlēšanām jānotiek ne retāk kā reizi piecos gados. Lordi gan pretojās, taču karaļa draudi iecelt liberāļu pērus viņus beidzot nobaidīja, un 1911. gada augustā Lordu palāta likumu apstiprināja.

Darba likumdošana. Pēc leiboristu partijas iniciatīvas liberāļu valdība 1906. gadā panāca, ka parlaments pieņēma likumu par darba strīdu noregulēšanu. Šis likums atcēla *Taff Vale* spriedumu, jo noteica, ka arodbiedrība nav atbildīga par streika radītajiem zaudējumiem. Taču vēl pēc trim gadiem šķita, ka spriedums tā sauktajā Osborna lietā nopietni iedragājis pašu leiboristu pozīcijas. Tiesa bija atzinusi par pareizu dzelzceļnieka Osborna protestu pret savas arodbiedrības rīcību, kura bija pavēlējusi saviem biedriem iemaksāt naudu leiboristu partijas fondos. Tā kā brīvprātīgie ziedojumi bija mazi, tad leiboristu partijas līdzekļi strauji saruka, un tas ietekmēja arī leiboristu deputātu algas. Tomēr 1911. gadā tika nolemts visiem parlamenta locekļiem no leiboristu partijas maksāt algas —

400 mārciņas gadā, un 1913. gadā arodbiedrībām atļāva dibināt politiskos fondus ar noteikumu, ka arodbiedrību biedrus nespiedīs izdarīt tajos iemaksas. Vēl ar vienu likumu 1909. gadā nodibināja darba biržas.

Streiki. Pēdējos četros gados pirms Pirmā pasaules kara ārkārtīgi aktivizējās strādnieku kustība. No 1909. gada līdz 1913. gadam cenas pieauga par deviņiem procentiem, bet algas palika iepriekšējās, un kontrasts starp bagātajiem un nabagajiem bija tik acīm redzams kā vēl nekad. Auga sajūta, ka parlaments nepārstāv tautu, jo, kaut arī strādnieku valstī bija ļoti daudz, parlamentā bija tikai daži strādnieku deputāti. Liels iespaids bija franču sindikālistu idejām, proti, ka tieša un agresīva arodbiedrību rīcība gūs panākumus drīzāk nekā lēnā darbošanās parlamentā. Arodbiedrībām tajā laikā bija pietiekami daudz paraugu, kuriem sekot: hercogienes, kuras draudēja nepildīt likumu par obligāto apdrošināšanu; Lordu palāta, kura būtībā nelikumīgi noraidīja budžetu; sufražistes; konservatīvo rīcība Īrijā.

Tā visa rezultāts bija divi plašiem streikiem bagāti gadi — 1910. un 1912. gads. 1910. gadā streikoja dzelzceļnieki, kokvilnas apstrādātāji, tvaika katlu būvētāji un ogļrači. Jūrnieku un ugunsdzēsēju streiks uzvarēja, zemāk apmaksātie strādnieki, arī Londonas dokeri, turpināja cīņu. Streikus bieži pavadīja nemieri un vardarbība. 1914. gadā cīņai pret uzņēmējiem apvienojās raktuvju strādnieki, dzelzceļnieki un transportstrādnieki. Situācija kļuva draudoša, taču jāsaka, gandrīz par laimi, iejaucās Pirmais pasaules karš.

Sufražistes. Vēl viens kaujinieciski noskaņots grupējums tajā laikā bija sufražistes — cīnījās par vēlšanu tiesību piešķiršanu sievietēm. Sievietes nu bija izglītotas, un kā vienlīdzības simbolu viņas pieprasīja sev vēlšanu tiesības. 1903. gadā Emeline Pankhērsta (1858—1928) kopā ar savām trim meitām nodibināja sociālu un politisku sieviešu biedrību, kuras mērķis bija cīņa par balsstiesībām. Liberāļu valdībai šajā jautājumā nebija vienota uzskata, taču, tā kā iedzīvotāji par šo lietu īpaši neinteresējās un valdība gatavoja vairākus citus svarīgus likumprojektus, jautājumu nolēma atlikt.

1907. gadā parlaments pieņēma likumu, kurš sievietēm atļāva darboties vietējās pašpārvaldēs. Tomēr sufražistēm ar to nepietika, un viņas sāka trokšņainu kampaņu. Cīņas

pirmajā fāzē sufražistes lietoja samērā nevainīgas metodes — demonstrācijas, logu dauzīšanu, sieviešu pieķēdēšanos pie vārtiem un žogiem, bada streikus. 1912. gadā sievietes ķērās pie iedarbīgākām metodēm. Sieviešu tiesību aizstāves dedzināja skolas, tukšas mājas, dzelzceļa stacijas, skatītāju tribīnes un paviljonus. Sievietes aizdedzināja pastkastes, pārgrieza telefona vadus, muzejos sagraizīja gleznas, izpostīja orhideju mājas Karaliskajā Botāniskajā dārzā, uzbruka Britu muzejam un Taueram. Kampana sasniedza kulmināciju, kad kāda sufražiste ikgadējo zirgu skriešanās sacīkšu laikā hipodromā metās zem karaļa zirga un tika samīta.

Sufražistu trokšņainā kampana gan radīja dzīvu interesi, taču ne atbalstu, un, kad 1918. gadā sievietes beidzot dabūja balsstiesības, tā drīzāk bija pateicība par viņu pašai izliedzīgo darbu kara laikā, nevis šīs ālēšanās sekas.

Īrija. 1912. gadā liberāļu valdība nolēma, ka pienācis laiks trešajam mēģinājumam dot Īrijai pašpārvaldi. Saskaņā ar 1911. gadā pieņemto likumu Lordu palāta varēja aizkavēt likumprojekta pieņemšanu tikai uz diviem gadiem. Bez tam Īrija tagad bija saimnieciski uzplaukusi, un īru parlamentāriešu prasības bija kļuvušas daudz mērenākas. Vērojot notikumus Dienvidāfrikā (sk. 8. nodaļu), daudzi sāka ticēt, ka Džons Edvards Redmonds, īru līderis, varētu kļūt par tādu kā Īrijas Botu, mērenu un proangliski noskaņotu valsts vadītāju.

Tā nu 1912. gada aprīlī Pārstāvju palātā tika iesniegts likumprojekts, kas Īrijai paredzēja federālu valdības sistēmu ar parlamentu Īrijā un 42 īru deputātiem Lielbritānijas parlamentā. Taču šoreiz pret likumprojektu nostājas Olstera — Īrijas sešas ziemeļu grāfistes. Olstera bija Īrijas bagātākā daļa, un to apdzīvoja galvenokārt protestanti, turpretī Īrijas pārējās trīs ceturtdaļas apdzīvoja Romas katoļi. Olstera atteicās pat apspriest ideju par to, ka to pārvaldītu Dublinā sēdošais Redmonds, un bija gatava ar spēku vērsties pret Īrijas pašpārvaldi.

Olsteras deputātus Pārstāvju palātā vadīja sers Edvards Kārsons. 1911. gadā, uzstādamies mītiņā Olsterā, Kārsons teica, ka gadījumā, ja pieņems likumu par Īrijas pašpārvaldi, Olstera nodibinās pagaidu valdību un ignorēs Dublinu. Lai pierādītu savu apņēmību, Olstera sāka formēt brīvprātīgo vienības. 1912. gadā, kad parlamentā iesniedza

likumprojektu par Īrijas pašpārvaldi, šajās vienībās jau bija 80 000 apbruņotu vīru. Valdība šo rīcību nekavēja. Olsteru atbalstīja konservatīvā partija, kuru kopš Belfūra atkāpšanās 1911. gadā vadīja Endrjū Bonars Lovs (1853—1923), bagāts skotu uzņēmējs, kurš cerēja savaldīt partijā esošos ekstrēmistus, atbalstīdams viņus. 1912. gada jūlijā Bonars Lovs paziņoja, «ka nespējot iedomāties, cik ilgi būtu jābūt Olsteras pretestībai, lai viņš pārstatu to atbalstīt». Konservatīvie nevēlējās Apvienotās Karalistes sašķelšanu, un, kad likumprojektu pieņēma Pārstāvju palāta, Lordu palāta to neapstiprināja. Tomēr bija pilnīgi skaidrs, ka, ja divu gadu laikā likumu pieņems, radīsies ārkārtīgi smagi sarežģījumi ar Olsteru.

1913. gada novembrī Bonars Lovs aicināja britu armiju nepildīt pavēles, ja tai liks piespiest Olsteru pakļauties Dublinai, un nākamā gada martā daudzi virsnieki atteicās doties uz Olsteru. Valdība atkal nereaģēja. 1914. gadā Lārnā nogādāja daudz ieroču un izdalīja Olsteras brīvprātīgajiem. Jūlijā ieroču kontrabandisti apbruņoja Dienvidīrijas brīvprātīgos. Briesmas, ka Īrijā varētu uzliesmot nežēlīgs pilsoņu karš, kļuva pavisam reālas.

Tika izteikti un noraidīti dažādi kompromisa varianti: ka Olsteru uz laiku varētu izslēgt no Īrijas un, iespējams, vēlāk tai atkal pievienot; ka likuma stāšanos spēkā Olsterā varētu atlikt uz sešiem gadiem; ka Olsterā varētu sarīkot plebiscītu par izstāšanos no Īrijas. Taču vairums politiķu bija pārliecināti, ka Īrija bez Olsteras neizdzīvos, tāpēc nepiekrita valsts sadalīšanai. Noturēja dažādas apspriedes, bet tās visas, ieskaitot arī pēdējo, kuru sarīkoja karaļa rezidencē Bakingemas pilī, beidzās neveiksmīgi. Tad sākās Pirmais pasaules karš, un 1914. gadā likumu par Īrijas pašpārvaldi pieņēma, vienlaikus atliekot tā ieviešanu līdz kara beigām.

Ekonomiskā vēsture, 1900—1914

Šajā laikā daudzas pazīmes liecināja par progresu. Ievērojami bija pieaugusi tirdzniecība, kuru nodrošināja pasaulē lielākā tirdzniecības flote. Ogļu ieguve 1913. gadā sasniedza līdz šim neredzētu līmeni — 287 miljonus tonnu. Aizvien vairāk izmantoja elektrību. Ļoti daudz naudas ieguldīja ārzemēs. Liels progress bija sasniegts veselības

aizsardzībā, un pamazām radās pārliecība, ka nabadzību izdosies mazināt. Par dzīves līmeņa paaugstināšanos liecināja daudzas pazīmes — aizvien biežākas brīvdienas, ceļojumi ar automašīnām, velosipēdiem vai vilcieniem.

Tomēr Lielbritānijas rūpniecība attīstījās lēnāk nekā Vācijas vai ASV rūpniecība, ko uzskatāmi apliecina tabula.

Pieaugums procentos, 1893—1913

	Apvienotā Karaliste	Vācija	Savienotās Valstis
Iedzīvotāju skaits	20	32	46
Ogļu ieguve	75	159	210
Čuguna kausēšana	50	287	337
Tērauda kausēšana	136	522	715
Izejvielu eksports	238	243	196
Rūpniecības preču eksports	121	239	563

Lielbritānijas relatīvajai atpalicībai bija divi galvenie iemesli — pirmkārt, tās rūpniecība visumā bija vecmodīga un neefektīva un, otrkārt, augstie muitas tarifi mazināja Lielbritānijas preču noietau. Bezdarba līmenis svārstījās ap četriem procentiem, pie tam bezdarbnieki nāca galvenokārt no Anglijas dienvidiem. Daudzi cilvēki emigrēja. Salīdzinot ar vēlākajiem gadiem, valsts vēl aizvien ļoti maz iejaucās cilvēku dzīvē, un tās nozīme ekonomikā bija niecīga. «Pat 1914. gadā, kad jau sāka veidoties vispārējās labklājības valsts un aizsardzības prasības kļuva aizvien spiedīgākas, Lielbritānija alkoholam tērēja vairāk naudas nekā visiem centrālās valdības izdevumiem kopā.»¹

Pirmais pasaules karš, 1914—1918

*Eskvits — premjerministrs,
1914. g. augusts—1916. g. decembris*

Pirmajos deviņos kara mēnešos pie varas palika liberāļu valdība, un vienīgā svarīgā izmaiņa bija feldmaršala Kičenera iecelšana par kara ministru. Tomēr 1915. gada maijā konservatīvie un sociālisti tika iekļauti valdībā un izveidoja koalīciju. Eskvits palika premjerministrs, bet Loids

¹ No A. L. Taylor. *Edwardian England, 1901—14*, izd. S. Novell-Smith.

Džordžs kļuva par militārās apgādes ministru. Pēc tam gandrīz līdz kara beigām opozīcijas parlamentā nebija.

Sākumā domāja, ka karš nebūs ilgs, un dzīve turpinājās kā parasti. Taču 1915. gadā, kad karš Rietumu frontē iegāja strupceļā, tas pamazām kļuva par vissvarīgāko problēmu. Valsts aizvien vairāk iejaucās cilvēku dzīvē. Pārtiku sāka normēt, dažas rūpniecības nozares likvidēja, brīvdienu skaitu samazināja, lai vairāk laika varētu patērēt municijas ražošanai, ieviesa preses cenzūru, valdība kontrolēja dzelzceļus un ogļu ieguvu, streikus aizliedza, ienākumu nodokli stipri paaugstināja. Loids Džordžs ārkārtīgi enerģiski ķērās pie militārās apgādes ministra pienākumu pildīšanas, un viņam piešķīra plašas pilnvaras, lai apgādātu ar ieročiem četrus miljonus vīru lielo armiju, kuru komplektēja Kičeners.

Īrijas problēma pagaidām tika atlikta. Dienvidīrijas palīdzība karā bija neliela. Vēl jo vairāk, 1916. gada Lieldienās īru brīvprātīgie ieņēma Dublīnas galveno pastu un sāka sacelšanos. Četras dienas ilgajās kaujās ar britu armiju nogalināja simtiem cilvēku.

Karam ieilgstot, aizvien vairāk cilvēku pieprasīja atcelt Eskvitu no premjerministra amata. Zaudējumi Jitlandes jūras kaujā un kaujā pie Sommas, vācu zemūdeņu nesodītie uzbrukumi, neefektīvā ekonomikas vadība, valdības un bruņoto spēku sliktā sadarbība — tas viss mudināja domāt, ka Eskvits nav īstais vadonis kara laikā. Acīm redzamā alternatīva bija Loids Džordžs, kuru atbalstīja prese, tautas vairākums un konservatīvās partijas vadība. Tomēr vairums kabineta locekļu atbalstīja Eskvitu. 1916. gada decembrī Eskvits iesniedza atlūgumu, cerēdams, ka to nepieņems.¹ Tomēr viņa manevrs neizdevās, un Loids Džordžs kļuva par premjerministru.

*Loids Džordžs — premjerministrs,
1916. g. decembris—1918. g. novembris*

Loids Džordžs izveidoja kara kabinetu no pieciem cilvēkiem. Bez viņa paša tajā ietilpa Bonars Lovs, Hendersons

¹ Vēsturnieku domas dalās. Daži uzskata, ka atlūgums nebija taktisks manevrs, bet ka Eskvitu vienkārši piespieda aiziet.

(leiborists), Kērzens un Mīlners. Vēlāk par kabineta locekļiem kļuva arī Smatss no Dievidāfrikas un Kārsons. Kabinets sanāca katru dienu un izrādījās ļoti darba spējīgs. Kāds novērotājs 1918. gadā rakstīja: «Efektu, kuru radīja vadības nomaiņa pirms diviem gadiem, var salīdzināt ar samirkušas petardes nomaiņu ar dinamītu.» Valdības politika kļuva daudz sparīgāka un konsekventāka. Vēlāk par Loidu Džordžu rakstīja: «Vitalitāte bija tā, kas nodrošināja viņa iespaidu uz cilvēkiem un notikumiem. Viņa personība bija elektrizēta.»¹ Tika radītas vēl četras ministrijas un valdībā iekļauti jauni cilvēki. 1917. gada maijā Čērčilu, kurš bija atkāpies no amata pēc Dardaneļu neveiksmes, iecēla par militārās apgādes ministru. Loids Džordžs bija personīgi atbildīgs par konvoju sistēmu, kura beidzot ļāva ievērojami samazināt zemūdeņu draudus. Viņš arī mēģināja pakļaut Francijā karojošos angļu un franču spēkus vienotai pavēlniecībai, kas gan izdevās tikai 1918. gadā. Loidu Džordžu atbalstīja konservatīvie, leiboristi un vairums liberāļu, kuri neieņēma oficiālos amatus. Taču pazīstamākie liberāļi, kuri grupējās ap Eskvitu, Loidam Džordžam neuzticējās un ļoti nelabprāt palīdzēja realizēt viņa politiku. 1918. gadā pat bija gadījums, kad viņi nostājās pret valdību.

1918. gada jūnijā parlaments pieņēma likumu, kurš piešķīra vēlēšanu tiesības visiem vīriešiem, vecākiem par 21 gadu (izņemot pērus, noziedzniekus un ārprātīgos), un visām sievietēm, vecākām par 30 gadiem, ja bija atbilstošs mantas cenzs. Šis likums papildināja elektorātu ar 2 miljoniem vīriešu un vairāk nekā 8 miljoniem sieviešu. Arī vietas parlamentā pārdalīja tā, lai visi vēlēšanu iecirkņi būtu apmēram vienādi.

Kara sekas

Pirmajā pasaules karā krita apmēram 750 000 Apvienotās Karalistes vīriešu un pusotrs miljons vīriešu bija kļuvuši par invalīdiem. Sevišķi daudz bija krituši jaunākie virsnieki — jauni, spējīgi vīrieši. Civiliedzīvotāji neko daudz nebija cietuši; patiesībā dzīve pat uzlabojās, jo sociālā apgāde palielinājās un bezdarbs izzuda.

¹ *The Times*, 17 January, 1963.

Materiālie zaudējumi nebija lieli, vienīgā problēma bija tirdzniecības flote, no kuras bija nogremdēti četrdesmit procenti. Taču arī floti drīz atjaunoja. Karš bija izmaksājis aptuveni 9 miljardus mārciņu. Trīsdesmit procentus no šīs summas sedza nodokļi, bet gandrīz visu pārējo — aizņēmu- mi. Tādēļ valsts parāds stipri pieauga. Bija pārdoti apmēram desmit procenti no britu aizjūras investīcijām (550 miljoni mārciņu), taču ļoti daudz naudas tika investēts no jauna. Lielbritānija aizņēmās no citām valstīm 1340 miljonus mārciņu, bet pati aizdeva saviem sabiedrotajiem 1825 miljonus mārciņu. Taču trijās jomās Lielbritānija bija cietusi diezgan nopietni: cenas un algas 1918. gadā bija gandrīz divreiz augstākas nekā 1914. gadā; dažās nozarēs, piemēram, dzelz- ceļos, ieguldījumu bija par maz, bet dažās, piemēram, kuģu būvē, — par daudz; karš bija padarījis nabagus dažus Lielbritānijas pastāvīgos pircējus un ļāvis iedzīvoties tās sāncenšiem, piemēram, Savienotajām Valstīm un Japānai.

Laikā starp kariem, 1918—1939

Koalīcijas valdība, 1918—1922

Divas nedēļas pēc kara beigām atlaida parlamentu. Vēlē- šanas nebija notikušas kopš 1910. gada, un 1918. gada likums bija gandrīz trīskāršojis vēlēšanu skaitu. Loids Džordžs gribēja uzvarēt vēlēšanās un tā nostiprināt savu stāvokli Parīzes miera konferencē. Viņš cerēja saglabāt kara laikā izveidoto koalīciju, taču leiboristi vēlējās aiziet, un to pašu gribēja arī Eskvita sekotāji. Visumā vēlēšanas noritēja mierīgi, un būtībā tās bija referendums, vai vēlē- tāji arī turpmāk grib redzēt Loidu Džordžu premjer- ministra krēslā. Vēletāji gribēja. Konservatīvo (339) un libe- rāļu (136) koalīcija bija nesalīdzināmi stiprāka par Eskvita liberāļiem (26) un leiboristiem (59). Visi ievērojamākie sociālisti un Eskvita piekritēji bija sakauti. Parlamentā bija arī īru deputāti, par kuriem runāsim vēlāk. Gandrīz visu 1919. gadu, kamēr Loids Džordžs bija Parīzē, turpi- nāja darboties kara kabinets. Tomēr oktobrī sāka darboties jaunā koalīcijas valdība, kurā premjerministrs bija Loids Džordžs, bet premjerministra vietnieks — Bonars Lovs.

No kara beigām līdz 1920. gada vidum Lielbritānijā valdīja ekonomisks bums. Armiju ātri demobilizēja, cenas

strauji auga, būvēja milzumdaudz dzīvojamo māju, dažas rūpniecības nozares neiedomājami uzplauka. 1920. gadā pret bezdarbu bija apdrošināti 12 miljoni strādājošo un paredzēja, ka bezdarba līmenis būs apmēram četri procenti. Masu bezdarbu neviens negaidīja. Taču pasaules ekonomika vēl nebija atguvusies pēc kara sajukuma, un 1920. gadā pēckara uzplaukums beidzās. Pēc kara valdība pārstāja kontrolēt cenas, sākās strauja inflācija (1914. — 100; 1920. — 323), un valdības izdevumus pēkšņi nācās samazināt. 1922. gadā valdība turpināja ekonomēt. Palielināja nodokļus un paaugstināja banku aizdevumu procentus. Šo pretinflācijas pasākumu rezultāts bija straujš bezdarba pieaugums. 1921. gada jūnijā bezdarbnieku skaits sasniedza divus miljonus. Visus divdesmitos gadus cenas un algas nemitīgi kritās, bezdarbnieku skaits nekad nekļuva mazāks par miljonu.

Ekonomiskās problēmas izraisīja streikus. 1919. gada sākumā atjaunoja jau pirms kara pastāvējušo raktuvju strādnieku, dzelzceļnieku un transportstrādnieku apvienību. Tajā pašā gadā dzelzceļnieki streikoja sakarā ar paredzamo algu smazināšanu. Streikotāji uzvarēja, un leiboristi atguva ticību saviem spēkiem. Tomēr 1921. gadā transportstrādnieki un dzelzceļnieki atteicās atbalstīt raktuvju strādnieku streiku, un apvienība izjuka.

Īrijas problēma, kura kara laikā bija atlikta, 1919. gadā atkal nonāca uzmanības centrā. 1918. gada decembra vēlēšanās visa Īrija, izņemot Olsteru, nobalsoja par šinfeineriem — īru ekstrēmistu partijas *Sinn Fein* biedriem. Šinfeinerus vadīja no Linkolnas cietuma izbēgušais Eimens de Valera (1882—1975), kurš bija ieslodzīts pēc Lieldienu sacelšanās apspiešanas. Mērenā Redmonda pašpārvaldes partija bija likvidēta. Šinfeineri sāka veidot savu parlamentu, valsts pārvaldes aparātu un armiju. 1919. gadā no brīvprātīgajiem saformēja īru republikāņu armiju (ĪRA), kura nekavējoties sāka partizānu karu pret britu armiju un Īrijas policiju. 1920. gadā briti papildināja īru policiju ar «melni dzeltenajiem» — labi atalgotiem bijušiem karavīriem, kuriem ar jebkādiem līdzekļiem bija jāapspiež sacelšanās. Sadursmes kļuva nežēlīgas.

1920. gadā Lielbritānijas parlaments pieņēma likumu par Īrijas valdību. Īrijā bija paredzēti divi parlamenti — Dublinā un Belfāstā —, un abām daļām bija jābūt pārstāvētām arī Lielbritānijas parlamentā. Bija noteikts, ka vēlāk Īrijas

vienotība tiks atjaunota. Ne Dublina, ne Belfāsta šiem noteikumiem nepiekrīta, tomēr 1921. gada maijā abu parlamentu vēlēšanas notika. Šinfeineri ieguva gandrīz visas vietas Īrijas dienvidos, bet unionisti — Olsterā. Tad noslēdza pamieru un sāka sarunas. 1921. gada decembrī panāca vienošanos, kuru ar lielu balsu vairākumu akceptēja Lielbritānijas parlaments un 1922. gadā ar minimālu balsu vairākumu — Dublinas parlaments. Saskaņā ar šo vienošanos Īrijas dienvidu daļa kļuva par Īrijas brīvvalsti un ieguva domīnijas statusu, bet Ziemeļīrija palika Lielbritānijas pārvaldībā.

1922. un 1923. gadā de Valera pretojās šim nolīgumam, un vēl tika izcīnīts nikns pilsoņu karš starp galējiem un mēreniem īru nacionālistiem, pirms stājās spēkā 1921. gada vienošanās. De Valera, kurš bija premjerministrs no 1932. gada līdz 1948. gadam, pamazām attālināja Īrijas brīvvalsti no Apvienotās Karalistes. 1937. gadā Dienvidīrija kļuva par neatkarīgu Īrijas republiku.

Pa to laiku pieauga neapmierinātība ar Loidu Džordžu. Kritizēja viņa valdības ekonomisko politiku un rīcību Īrijā. Visai nepopulāra bija viņa ārpolitika, it īpaši atbalsts Grieķijai tās cīņā ar turku nacionālistiem (sk. 37. un 38. lpp.). Loidu Džordžu apvainoja valsts prestiža mazināšanā un apgalvoja, ka viņš pārdodot apbalvojumus un titulus par bagātīgām iemaksām partijas fondos. Sliktās veselības dēļ 1921. gadā no amata bija atteicies Bonars Lovs, un tas vēl vairāk novājināja koalīcijas valdību. Un piedevām klīda nenoteiktas, bet neatlaidīgas runas, ka Loids Džordžs nav tas vīrs, kuram var ticēt.

Tādēļ, kad 1922. gada oktobrī notika vispārējās vēlēšanas, konservatīvie nolēma pamest koalīciju un cīnīties atsevišķi. Loids Džordžs nekavējoties iesniedza atlūgumu un vairs nekad nemēģināja kļūt par premjerministru. Čērčils par Loidu Džordžu teica: «Viņš labāk nekā jebkurš cilvēks, kuru es pazīstu, prata panākt, ka darbs tika izdarīts un lietas nokārtotas. Kad uzrakstīs divdesmitā gadsimta pirmā ceturksņa Anglijas vēsturi, tad kļūs skaidrs, ka vairumu mūsu ieguvumu gan miera, gan kara laikā ir sagādājis šis vīrs.» Izcils un nežēlīgs, viņš, pēc A. Teilora vārdiem, bija «visapgarotākais un radošākais angļu politiķis divdesmitajā gadsimtā».¹

¹ No A. J. P. Taylor. English History, 1914—45.

Konservatīvo valdība, 1922—1924

1922. gada oktobrī Bonars Lovs izveidoja konservatīvo valdību. Nākamajā mēnesī notika vēlēšanas, kurās konservatīvie ieguva 345 vietas un leiboristi, kurus tagad vadīja Makdonalds, — 142 vietas. Liberāļi ieguva 117 vietas, kuras apmēram līdzīgi dalīja Loida Džordža un Eskvita piekritēji.

Bonars Lovs palika premjerministra amatā tikai dažus mēnešus. 1923. gada maijā viņš atkāpās no amata un tajā pašā gadā nomira. Pēc Lova un Belfūra ieteikuma karalis Džordžs V piedāvāja premjerministra krēslu Stenlijam Boldvinam. Bagātais rūpnieks Boldvins (1867—1947) politikā šķita amatieris. Taču patiesībā viņš izrādījās viltīgs un gudrs politiķis, «visgrūtāk pieveicamais no visiem maniem pretiniekiem», kā viņu nosauca Loids Džordžs. Boldvins parasti mēdza nogaidīt, kā attīstīsies notikumi, un nesteidzās ar lēmumu pieņemšanu. Ar viņa stāšanos premjerministra amatā Lielbritānijas vēsturē sākās jauns, rāmāks un mērenāks periods. «Viņam labāk patika ļaut lietām nokārtoties pašām, nevis iejaukties tajās; un viņš vienmēr bija gatavs drīzāk sagaidīt notikumus nekā aizsteigties tiem priekšā.»¹

Laikā starp Pirmo un Otro pasaules karu Lielbritānijas dzīvē liela ietekme bija arī Nevilam Čemberlenam (1869—1940) un Džeimsam Remzijam Makdonaldam (1866—1937). Nevils bija Džozefa Čemberlena dēls un Ostena Čemberlena pusbrālis. Viņš bija ārkārtīgi prasmīgs, apņēmīgs un praktisks administrators, kurš īpaši veiksmīgi risināja iekšlietu problēmas. 1923. gadā viņš panāca likuma pieņemšanu, kurš veicināja nelielu dzīvojamo māju būvēšanu pārdošanai.

Oktobrī Boldvins kaut kādu īsti neizprotamu iemeslu dēļ pēkšņi nolēma, ka vienīgā iespēja mazināt bezdarbu ir pārtraukt brīvo tirdzniecību un ieviest augstas aizsargmuitas.² Šī radikālā pagrieziena dēļ bija nepieciešamas jaunas vēlēšanas, kuras notika 1923. gada decembrī. Šajās vēlēšanās konservatīvie zaudēja daudzas vietas parlamentā, bet

¹ No *D. Thomson. England in the Twentieth Century.*

² Populārākā dziesma 1923. gadā saucās «Mums iet jautri», kurā dziedāja par to, ka laiki paliek aizvien grūtāki un pieliekami tukšāki, ka bagātie dabū aizvien vairāk naudas, bet nabagie — aizvien vairāk bērnu.

leiboristi un liberāļi tās ieguva. Skaitļi bija šādi: konservatīvie 258, leiboristi 191 un liberāļi 159. Boldvina valdība vēl pāris nedēļas noturējās, bet janvārī tā cieta sakāvi, un leiboristu līderis Džeimss Remzijs Makdonalds izveidoja valdību.

Leiboristu valdība, 1924. g. janvāris—oktobris

Pirmā leiboristu valdība¹ nāca pie varas ar liberāļu palīdzību. Leiboristiem gan bija valdība, bet nebija varas, jo liberāļu opozīcija jebkurai leiboristu darbībai automātiski nozīmētu valdības krišanu. Tādēļ dziļas pārmaiņas nebija iespējamās. Makdonalds pieņēma premjerministra amatu galvenokārt tādēļ, lai pierādītu, ka sociālisti, kaut arī viņiem nav pieredzes, var valdīt ne sliktāk par citām partijām. Visumā britu sociālisms bija mērens un demokrātisks; tas ticēja evolūcijai, nevis revolūcijai. Makdonalds, izskatīgs vīrietis ar stipru raksturu, kurš izglītību bija guvis pašmācības ceļā, bija tieši šāds mērena tipa sociālists.

Iekšpolitikā šīs valdības galvenais sasniegums bija likums par valdības dotāciju palielināšanu pašvaldībām, kuras būvēja lētās īres mājas. Celtniecības programma, kuru izstrādāja pēc šī likuma pieņemšanas, gan pilnīgi nelikvidēja nabadzīgo kvartālus, tomēr dzīvokļu trūkumu tā novērsa. Leiboristu valdība samazināja nodokļus un valdības izdevumus. Ar ārlietām nodarbojās pats Makdonalds, un viņa politika britus visumā apmierināja un bija tiem izdevīga. Viņš pierunāja Franciju un Vāciju piekrist Dauesa plānam, atzina padomju valdību un mēģināja padarīt efektīvu Tautu Savienību.

Taču rudenī valdību, gan bez noteiktiem pierādījumiem, sāka turēt aizdomās par komunistu atbalstīšanu, un tā krita. Oktobrī sarīkoja parlamenta vēlēšanas. Boldvins bija atteicies no savas protekcionisma politikas līdz tam laikam, kamēr tautai neapnīks brīvā tirdzniecība, un tādēļ konservatīvie ieguva 419 vietas, stipri pārspējot leiboristus ar viņu 151 vietu un liberāļus, kuri šoreiz dabūja tikai 40 vietas.

¹ Džordžs V ierakstīja savā dienasgrāmatā: «Šajā dienā pirms 23 gadiem nomira mīļā vecmāmiņa. Gribētos gan zināt, ko viņa būtu domājusi par leiboristu valdību.»

Konservatīvo valdība, 1924—1929

1924. gada novembrī Boldvins otro reizi kļuva par premjerministru. Izņemot vienu, ģenerālā streika izraisīto satraukuma brīdi, viņa valdīšanas laiks bija mierīgs, un valdība centās atjaunot «normālu dzīvi» (sk. 192. lpp.). Ārlietu ministrs Ostens Čemberlens cieši sadarbojās ar Franciju un Vāciju, lai nostiprinātu Lokarno līgumu iedibināto drošības sajūtu. Tā kā Eiropa šķita mierīga, valdība palēnām samazināja izdevumus aizsardzībai.

1925. gadā Vinstons Čērčils, atkal atgriezies konservatīvajā partijā un iecelts par finanšu ministru, Lielbritānijā atjaunoja zelta standartu. Tika uzskatīts, ka zelts ir vienīgais pamats, uz kura var veidot naudas sistēmu, un šī standarta atjaunošanu uztvēra kā «atgriešanos vecajos, labajos laikos». Kaut arī šis solis sadārdzināja britu eksportu, visi par to bija sajūsmināti. Nejūsmoja viens pats Džons Meinards Keinss, angļu ekonomists, un diemžēl tieši viņam beigās bija taisnība. Taču visumā dzīves līmenis šajos gados paaugstinājās. Lēto dzīvokļu būve vērsās plašumā, reālās algas paaugstinājās, ģimenes kļuva mazākas. Vecuma pensijas dubultoja, garantēja pensijas atraitnēm un bāreņiem, un pēc 1928. gada bezdarbnieku pabalstu maksāja neierobežoti ilgi. 1930. gadā valsti bija reģistrēts viens miljons automašīnu.

Tomēr daudzos aspektos, gan pašu zemē, gan ārzemēs, šis divdesmito gadu «zelta laikmets» bija ilūzija. Bezdarbnieku skaits tā arī nekļuva mazāks par miljonu. Imports pieauga, bet eksports bija par divdesmit pieciem procentiem zemāks nekā 1913. gadā. Tomēr lielā peļņa, ko deva kuģniecība, apdrošināšana un investīcijas ārzemēs, ļāva sabalansēt maksājumus. Strauji attīstījās jaunas rūpniecības nozares, piemēram, automašīnu ražošana, taču visās senajās, tradicionālajās nozarēs — kokvilnas ražošanā, metalurģijā un ogļu ieguvē, kuģu būvē — bija vērojama lejupslīde. Kokvilnas apstrādātāji vienu pēc otra zaudēja savus ārzemju tirgus, un tehniskajai atpalcībai pievienojās arī sliktā darba organizācija. Dzelzs un tērauda ražotāji cieta no augstajām muitas nodevām un nespēja konkurēt ar lielajām ārzemju firmām, kuras izmantoja efektīvākas darba metodes. Arī kuģu būve bija novecojusi un neefektīva un nemitīgi zaudēja kā pašmāju, tā ārzemju tirgus. Ogļrūpniecības atpalcību veicināja sliktā darba organizācija,

atpalikusī tehnika un mazais pieprasījums, jo bija pieaugusi ogļu ieguve Eiropā un parādījušies alternatīvi enerģijas avoti.

Vislielākā no šīm neefektīvajām nozarēm bija ogļrūpniecība, kurā strādāja vairāk nekā miljons cilvēku. Strādnieki bija ļoti neapmierināti. «Starp 1911. un 1945. gadu ogļraču bija nedaudz vairāk par sešiem procentiem no rūpniecībā strādājošajiem, bet vienlaikus ogļrači bija četrdesmit divi procenti no visiem streikotājiem.»¹ Pēc 1921. gada satraukumiem četrus gadus bija miers. Taču 1925. gadā ogļraktuvju īpašnieki nolēma, ka turpināt ogļu pārdošanu ārzemēs būs iespējams tikai tad, ja samazinās to cenu, un ka tādēļ ir jāsamazina algas un jāpagarina darbadiena. Ogļrači atteicās apspriest šos priekšlikumus, taču šoreiz konfliktu novērsa valdība, kura uz laiku dotēja algas un radīja komisiju, kurai bija jāizpēta stāvoklis ogļrūpniecībā.

Šī tā sauktā Semjuela komisija beidza darbu 1926. gadā. Komisija ieteica nekavējoties samazināt algas, apvienot nelielās raktuves un uzlabot darba apstākļus. Raktuvju īpašnieki noraidīja apvienošanos, bet ogļraču domas izteica viņu līderis: «Ne par peniju mazāku algu, ne par minūti garāku darbadienu.» 1926. gada aprīlī ogļrači sāka streiku un saņēma zināmu palīdzību no Britu tredjūniju kongresa. 3. maijā sākās vispārējs streiks. Bija iecerēts, ka sākumā streikos tikai dažas nozares, un vispirms deviņas dienas streikoja apmēram 2 miljoni transportstrādnieku, poligrāfistu, smagās rūpniecības strādnieku, būvstrādnieku, gāzes un elektrības uzņēmumu strādnieku. Tomēr valdība streikam bija sagatavojusies un nodrošināja iedzīvotāju apgādi ar visu nepieciešamo. Vardarbības aktu bija ļoti maz, jo gan valdība, gan Britu tredjūniju kongress centās apvaldīt karstgalvjus.

12. maijā Britu tredjūniju kongress, kurš šajā pasākumā piedalījās bez īpaša entuziasma, atcēla streiku. Taču ogļrači streikojā vēl sešus mēnešus un beigās bija spiesti pieņemt īpašnieku noteikumus. Ģenerālstreiks bija izrādījies nederīgs ierocis, strādnieki masveidā izstājās no arodbiedrībām, un nākamajos gados streiku bija daudz mazāk. 1927. gadā likvidēja arī šī streika nedaudzos ieguvumus: ģenerālstreikus aizliedza, ierēdņiem neļāva iestāties arodbiedrībās, kuras bija saistītas ar Britu tredjūniju kongresu, stipri

¹ No *D. Thomson. England in the Twentieth Century.*

samazināja arodbiedrību iemaksas leiboristu partijas fondos.

Konservatīvo valdība pievērsās vēl trim svarīgiem jautājumiem. Pieņēma likumu, kurš reformēja vietējo pašpārvaldi un tās attiecības ar Veselības aizsardzības ministriju; tas bija Nevila Čemberlena darbs. 1928. gadā vēlēšanu tiesības piešķīra «skuķēm», pazeminot sievietēm balsstiesīgo vecumu no trīsdesmit gadiem līdz divdesmit vienam. Un beidzot, 1926. gadā nodibināja Britu radoraidījumu korporāciju (*The British Broadcasting Corporation, BBC*). Korporāciju vadīja direktoru padome, kuru iecēla premjerministrs. BBC pirmā ģenerāldirektora Rita (*Reith*) mērķis bija katrā mājā izplatīt ziņas par «visu labāko jebkurā cilvēku zināšanu, centienu un sasniegumu jomā».

Boldvina valdības laikā pārmaiņas skāra Britu nāciju sadraudzību (tagad — Sadraudzība). Domīniju autonomija (termins, kuru lietoja, lai apzīmētu kolonijas, kurām bija iekšējā pašpārvalde) tika atzīta pēc kara, taču tika uzskatīts, ka ir nepieciešama domīniju statusa daudz noteiktāka definīcija. 1926. gadā Koloniju konferencē Belfūrs ieteica šādu definīciju: Lielbritānija un domīnijas ir «autonomas valstis Britu impērijas sastāvā, kurām ir vienāds tiesiskais stāvoklis, kuras nekādā veidā nav pakļautas viena otrai jebkuros iekšpolitikas un ārpolitikas jautājumos, kuras vieno uzticība tronim un kuras brīvprātīgi kļuvušas par Britu nāciju sadraudzības locekļiem». Vestminsteras statūts 1931. gadā šo formulu padarīja par likumu. Tas nozīmēja, ka, kaut arī Lielbritānija palika Sadraudzības svarīgākais loceklis, Britu parlamentam vairs nepiederēja neierobežota vara domīnijās. Izņemot tīri sentimentālas un savtīgas jūtas, monarha persona tagad bija vienīgais, kas apvienoja Sadraudzības locekļus.

1929. gada maijā notika parlamenta vēlēšanas. Visvairāk vietu parlamentā ieguva leiboristi (288), konservatīvie ieguva 260 vietas un liberāļi — 59.

Leiboristu valdība, 1929—1931

1929. gada jūnijā Makdonalds izveidoja savu otro valdību, kurai atkal nebija reālas varas. Pirms pasaules ekonomiskā krīze gāza šo valdību, tā realizēja samierniecisku ārpolitiku un koloniālo politiku un 1930. gadā panāca divu

svarīgu iekšpolitisku likumu pieņemšanu. Likums par ogļraktuvēm saisināja darbadienu, deva iespēju īpašniekiem noteikt ogļu ieguves kvotas un līdz ar to arī cenas un iecēla komisiju, kurai bija jāizlemj, kā reorganizēt ogļrūpniecību. Likums par celtniecību piešķīra dotācijas nabadzīgo kvartālu likvidēšanai.

Pasaules ekonomiskā krīze sākās Savienotajās Valstīs 1929. gada oktobrī. Nekavējoties saruka Lielbritānijas eksports ne tikai uz Savienotajām Valstīm, bet arī uz citām zemēm, kuras tika padarītas nabagas, jo nespēja pārdot savas eksportpreces — gan rūpniecības ražojumus, gan izejvielas. Divos gados pēc 1929. gada oktobra Lielbritānijas eksports saruka divkārt. Rezultātā strauji pieauga bezdarbs. 1930. gada jūlijā darba nebija 2 miljoniem cilvēku; pēc diviem gadiem valstī bija 3,75 miljoni bezdarbnieku — vairāk nekā piektā daļa no darbaspējīgajiem iedzīvotājiem.

Lielbritānijas ziemeļos un Velsā bezdarba līmenis bija divreiz augstāks nekā Anglijas dienvidos. Ziemeļu vecā rūpniecība — kuģu būve, metalurģija, dzutas ražošana, ogļu ieguve, vilnas un kokvilnas audumu ražošana — cieta vissmagāk. Nereti veselu apgabalu iedzīvotāji zaudēja ierasto darbu un viņiem nebija ne mazāko cerību atrast citu. Darbu zaudēja nekvalificētie un vietējā apkalpošanā strādājošie. Dienvidos, kur prevalēja celtniecība, autorūpniecība, elektrotehnika un pārtikas rūpniecība, bezdarbs bija samērā neliels. Tām četrām piektdaļām iedzīvotāju, kurām bija darbs, dzīves līmenis pat paaugstinājās, jo cenas kritās, bet algas palika stabilas. Taču bezdarbniekiem un viņu ģimenēm tie bija rūgti un nabadzīgi gadi.

Loids Džordžs uzskatīja, ka problēmu var atrisināt, plaši izvēršot sabiedriskos darbus — būvējot dzīvojamās mājas, dzelzceļus un šosejas — un ka vajadzības gadījumā valdībai jāstāda budžets ar deficītu.

Osvalds Moslijs,¹ bijušais konservatīvais, kurš tagad bija leiboristu valdībā, gribēja atdzīvināt ekonomiku ar kredītiem. Taču finanšu ministrs Snoudens stingri ticēja vecajām labajām saimniekošanas metodēm. 1930. gada budžetā viņš paaugstināja nodokļus, lai rastu līdzekļus bezdarbnieku pabalstiem. 1931. gada jūlijā komiteja, kuru viņš bija

¹ 1932. gadā Moslijs izstājās no leiboristu partijas un nodibināja Lielbritānijas fašistu partiju.

Bezdarbnieki, procentos no kopējā spēka

Gods	Mazumtirdzniecības cenas
1900	21
1901	21
1902	21
1903	21
1904	21
1905	21
1906	21
1907	22
1908	22
1909	22
1910	22
1911	23
1912	23
1913	23
1914	24
1915	29
1916	34
1917	41
1918	47
1919	51
1920	58
1921	53
1922	43
1923	41
1924	41
1925	41
1926	40
1927	39
1928	39
1929	39
1930	37
1931	35
1932	34
1933	33
1934	33
1935	34
1936	35
1937	36
1938	37
1939	38
1940	43
1941	47
1942	50
1943	52
1944	53
1945	55
1946	57
1947	60
1948	64
1949	66
1950	68
1951	75
1952	81
1953	84
1954	85
1955	89
1956	93.6
1957	97.1
1958	100.0
1959	100.5
1960	101.6
1961	105.0
1962	109.5
1963	111.7
1964	115.3
1965	120.8
1966	125.6
1967	128.8
1968	134.8
1969	142.1
1970	151.1
1971	165.3
1972	177.1
1973	193.3
1974	224.2
1975	278.7
1976	324.5
1977	376.0
1978	407.2

Bezdarbs un mazumtirdzniecības cenas, 1900—1978

nodibinājis ekonomisko ieteikumu izstrādāšanai, deva padomu par divdesmit procentiem samazināt bezdarbnieku pabalstus, jo citādi budžetā rastos 120 miljonu mārciņu liels deficīts. Tas draudēja ar finansiālu krīzi, jo ārzemju baņķieri sāka izņemt savus noguldījumus, baidīdamies no mārciņas devalvācijas. Londonas baņķieri bija pārliecināti, ka tikai sabalansēts budžets var atjaunot ticību mārciņai, un viņi pieprasīja samazināt valdības izdevumus, «apcēpot» bezdarbnieku pabalstus.

Visu augustu kabinets šajā jautājumā nespēja vienoties. Vienpadsmit kabineta locekļi, ieskaitot Makdonaldu un Snouvenu, gribēja sekot baņķieru padomam; deviņi atteicās piekrist pabalstu samazināšanai. Visiem bija skaidrs, ka finanšu krīze ir pārāk nopietna, lai varētu atļauties riskēt ar dažādām nejaušībām un rīkot parlamenta vēlēšanas. Tādēļ partiju lideri — Makdonalds, Boldvins un Semjuls (uz laiku aizvietoja liberāļu lideri Loidu Džordžu, kuram bija izdarīta operācija) — sarīkoja apspriedi un vienojās par Nacionālās (koalīcijas) valdības izveidošanu. Valdība bija jāvada Makdonaldam, lai tā varētu gūt strādājošo atbalstu. Nacionālo valdību, kuru tolaik uzskatīja tikai par pagaidu noregulējumu, izveidoja 1931. gada 24. augustā.

Nacionālā valdība, 1931—1939

Makdonalda kabinetā bija četri sociālisti, četri konservatīvie un divi liberāļi. Konservatīvie un puse no liberāļiem nekavējoties atzina Nacionālo valdību, bet leiboristi un pārējie liberāļi nostājās pret to. Tajā laikā un arī daudzus gadus pēc tam sociālisti Makdonaldu uzskatīja par nodevēju, kurš gribējis aplaupīt bezdarbniekus un kļuvis neuzticīgs leiboristu partijai. Makdonaldu kopā ar pārējiem četriem sociālistiem, kuri ietilpa kabinetā, izslēdza no partijas. Šķiet, ka pārāk taisnīgs šis lēmums nebija. 1966. gadā Herolds Vilsons, leiboristu premjerministrs, teica, ka Makdonalds «bija cieši pārliecināts, ka viņa valsts izdzīvošana ir svarīgāka par viņa partijas izdzīvošanu».

1931. gada septembrī Snoudens, kurš palika finanšu ministra amatā, realizēja savu taupības politiku. Visas no budžeta izmaksātās algas samazināja par desmit procentiem. Tajā pašā mēnesī Lielbritānija atteicās no zelta standarta, un mārciņas vērtība kritās par ceturto daļu. Tad

valdība nolēma izsludināt parlamenta vēlēšanas, lai gūtu tautas atbalstu. Vēlēšanās Nacionālā valdība guva spožu uzvaru. Konservatīvie dabūja 473 vietas parlamentā, nacionālie leiboristi — 13, nacionālie liberāļi — 35, tātad kopā 521 vietu. Opozīcija sastāvēja no 33 liberāļiem un 52 leiboristiem.

Krīze sašķēla kā liberāļus, tā leiboristus. No šī brīža sākās liberāļu galīgais noriets. Bija trīs galvenie iemesli, kāpēc liberāļi pēc Pirmā pasaules kara zaudēja savu ietekmi: nesaskaņas starp Eskvitu un Loidu Džordžu novājināja un samulsināja partiju; liberāļi tā arī nespēja radīt pieņemamu programmu, kas tos varētu padarīt par efektīvu radikālu alternatīvu leiboristiem; trūcīgie partijas līdzekļi.

1931. gada novembrī Nacionālo valdību pārveidoja. Pats svarīgākais bija tas, ka Nevils Čemberlens kļuva par finanšu ministru. No divdesmit kabineta locekļiem vienpadsmit bija konservatīvie un viņu skaits turpmāk aizvien pieauga, tā ka valdība tikai vārda pēc palika «nacionāla», bet tās politika un sastāvs bija konservatīvs, kaut arī Makdonalds vēl aizvien bija premjerministrs.

1932. gadā jaunā valdība beidzot realizēja Džozefa Čemberlena politiku attiecībā uz muitas tarifiem un impēriskajām priekšrocībām. Vairumu ārzemju preču aplika ar augstu muitas nodevu, bet Sadraudzības preces drīkstēja ievest bez muitas. Tā tika nolemts Impērijas ekonomiskajā konferencē, kura notika Otavā. Šī tarifu barjera sargāja Lielbritānijas rūpniecību, līdz tā atguvās no depresijas. Bez tam kredīti saimnieciskās darbības izvērsšanai bija lēti: pēc 1932. gada bankas deviņpadsmit gadus aizdeva naudu par diviem procentiem gadā. Pēc 1934. gada samazināja ienākuma nodokli, atjaunoja iepriekšējos bezdarbnieku pabalstus un algas, tā palielinot pirktspēju. 1934. gadā pieņēma likumus par palīdzību rajoniem, kuros ir īpaši augsts bezdarba līmenis. Valdība atbalstīja firmas, kuras gribēja darboties šajos rajonos, lēti izrentēja valstij piederošos uzņēmumus. Bezdarbniekus mudināja pārcelties uz jaunajiem rūpnieciskajiem rajoniem valsts vidienē un dienvidos. Tomēr, neraugoties uz visiem šiem pasākumiem, kontrasts starp uzplaukumu dienvidos un panīkumu ziemeļos kļuva aizvien krasāks.

Lauksaimniecību aizsargāja ar augstiem muitas tarifiem, un valdības subsīdijas garantēja stabilas cenas. Radīja īpašas padomes, kuras regulēja cenas, ierobežojot ražošanu.

Kuģu būvniecībā un kokvilnas rūpniecībā mēģināja samazināt ražošanas jaudas. Kuģu īpašniekiem valdība piešķīra aizdevumus jaunu kuģu pirkšanai, lai sagādātu darbu vēl palikušajām kuģu būvētavām. Vairāku iemeslu dēļ pēc 1932. gada sāka atplaukt arī dzelzs un tērauda ražošana: konkurentiem Eiropā gāja vēl grūtāk, pie tam viņu ražojumi bija aplikti ar 33,3 procentu muitas nodevu; 1934. gadā tika nodibināta Britu dzelzs un tērauda federācija, lai palīdzētu reorganizēt ražošanu; tradicionālie pircēji bija tikuši galā ar finansiālajām grūtībām. Strauji augošās jaunās rūpniecības nozares — ķīmiskā rūpniecība, mākslīgo šķiedru ražošana, automašīnu un radioaparātu ražošana —, kā arī bums celtniecībā lēni, bet neatlaidīgi deldēja bezdarbnieku skaitu. Ražošanas apjoma indekss uzlabojās: 1929. gadā — 100; 1931. — 84; 1933. — 93; 1935. — 110; 1937. — 124.

1935. gadā Makdonalds, noguris un pārstrādājies, iesniedza atlūgumu un viņa vietā nāca Boldvins. 1935. gada novembrī notikušās vēlēšanas atstāja pie varas Nacionālo valdību. Tā ieguva 432 vietas parlamentā. Leiboristi un liberāļi, kuri bija opozīcijā, ieguva attiecīgi 154 un 20 vietas.

1936. gada janvārī nomira Džordžs V. Pēc dabas konservatīvs, viņš bija rūpīgs, cienījams un iecietīgs karalis, kurš ar saviem braucieniem un Ziemassvētku radiouzrunām padarīja karalisko ģimeni nozīmīgu un populāru. Karaļa nāve izraisīja britu monarhijas krīzi, jo viņa vecākais dēls un troņmantnieks karalis Edvards VIII, četrdesmitviengadīgs vecpūsis, gribēja apprecēt amerikānieti Simpsona kundzi, kura jau bija šķīrusies no diviem vīriem. Boldvins, Kenterberijas arhibīskaps un citi vadošie politiķi nepiekrita šīm laulībām, un Boldvins, kurš uzskatīja, ka monarhijas prestižs ir svarīgāks par šo konkrēto monarhu, pateica karalim, ka viņam jāatsakās vai nu no Simpsona kundzes, vai no troņa. Decembrī šis gadījums kļuva vispārzināms, jo Edvards VIII nolēma atteikties no troņa. Viņam piešķīra Vindzoras hercoga titulu. Tronī nāca viņa jaunākais brālis Džordžs VI.

Ekonomiskās problēmas un 1936. gada krīze, kas bija saistīta ar karaļa atteikšanos no troņa, novērsa cilvēku uzmanību no svarīgajiem notikumiem Eiropā (sk. 2. nodaļu). Hitlers nāca pie varas 1933. gadā un sāka uzkurināt vāciešu godkāri. Taču, kaut arī Eiropā valdīja agresīvi diktatori un plauka nacionālisms, Lielbritānija trīsdesmito

gadu pirmajā pusē palika stingri pacifistiska¹ un bija par atbrūņošanu. Lai gan 1935. gadā Lielbritānija aizsāka mērenu apbrūņošanās politiku, tomēr pirms Minhēnes vienošanās 1938. gadā Vācija bruņošanās vajadzībām tērēja piecas reizes vairāk līdzekļu nekā Lielbritānija. Pēc Minhēnes ideja par Lielbritānijas strauju apbrūņošanu guva daudz lielāku atbalstu.

1937. gada maijā Boldvins atkāpās no amata un par premjerministru kļuva Nevils Čemberlens. Jaunais premjerministrs bija noteikts un izdarīgs vīrs, kurš diemžēl nāca pie varas brīdī, kad ārpolitika, kurā viņam nebija nekādas pieredzes, bija daudz svarīgāka par iekšpolitiku. Viņš galvenokārt iegājis vēsturē ar savu Hitlera nomierināšanas politiku, kura aprakstīta 2. nodaļā un kura vēl aizvien nav viennozīmīgi novērtēta. Taču par šo politiku droši var teikt: pierādot, ka Hitleru var apturēt tikai ar karu, tika iegūts laiks, lai apvienotu visu angļu tautu cīņai pret Vāciju. Kad 1939. gada septembrī Lielbritānija iestājās Otrajā pasaules karā, tauta gandrīz vienprātīgi atbalstīja šo lēmumu.

Otrais pasaules karš, 1939—1945

Kad sākās karš, Čemberlens sastādīja Kara kabinetu un paplašināja valdību, iekļaujot tajā Čērčilu kā jūrlietu ministru un Īdenu kā domīniju ministru. Liberālā partija un leiboristu partija atteicās stāties koalīcijā, un tāpēc Nacionālā valdība sastāvēja galvenokārt no konservatīvās partijas pārstāvjiem.

Valdībai labi noderēja Pirmajā pasaules karā gūtā pieredze. Tika izveidotas jaunas ministrijas, un valdībai piešķīra plašas pilnvaras. Bet Čemberlens administrācijai trūka stingras vadības. Valdīja pārāk liels birokrātisks juceklis, liela pašapmierinātība, un jaunajām ministrijām nepietika naudas. Rietumu frontē īsta kara vēl nebija, un tādēļ tas likās mazsvarīgs. Līdz 1940. gada maijam karš maz ietekmēja ikdienas dzīvi. No dienvidaustrumiem evakuēja daļu bērnu, ieviesa kartīšu sistēmu, veica piesardzības pasākumus pret iespējamiem uzlidojumiem. 1940. gada pavasarī bez darba bija vēl apmēram miljons cilvēku.

¹ 1933. gadā Oksfordas Universitātes diskusiju biedrība (*Oxford Union*) paziņoja: «Šis nams necīnīsies par karali un tēviju.»

Neveiksmīgā Norvēģijas kampaņa 1940. gada aprīlī beidzot noskaņoja sabiedrisko domu pret Čemberlenu. Savā pēdējā nozīmīgākajā runā Apakšnamā Loids Džordžs uzaicināja Čemberlenu uzpurēties un atkāpties no amata. Emērijs citēja Kromvela vārdus Astes parlamentam: «Paklausieties, ejiet projām, lai mums vairs nebūtu ar jums nekādu darīšanu! Dieva vārdā, ejiet taču!» Ap četrdesmit konservatīvo atbalstīja leiboristu priekšlikumu par neuzticības izteikšanu Čemberlenam, un 10. maijā viņš demisionēja. Pēc Čemberlena par valdības galvu kļuva Vinstons Čērčils.

Čērčila sastādītājā Kara kabinetā bija pieci, vēlāk astoņi vai deviņi cilvēki. Leiboristu partijas līderis Etlijs vadīja kabinetu Čērčila prombūtnē. Transporta strādnieku un nekvalificēto strādnieku arodbiedrības sekretārs Bevins kļuva par darba un obligātā karadienesta ministru. Īdenam uzticēja ārpolitikas jautājumus. Čemberlens bija kabineta sastāvā līdz savai nāvei 1940. gada nogalē. Viņa vietā stājās Andersons, kas koordinēja komiteju darbību, kuras nodarbojās ar iekšlietām. Avīžu *Daily Express* un *Evening Standard* īpašnieks Bīverbruks ieņēma svarīgo aviācijas rūpniecības ministra posteni, kurā viņš darbojās ļoti sekmīgi.

Aizsardzības ministriju vadīja pats Čērčils. Viņš ne tikai labi zināja kara vēsturi, bet arī pats jaunībā bijis aktīvajā karadienestā, kā arī guvis vērtīgu pieredzi kara ministrijā pirms Pirmā pasaules kara un kara laikā. Tagad viņš bija atbildīgs par kara militāro vadību un arī par civilo administrāciju. A. Dž. P. Teilors ir rakstījis: «Čērčils iznesa karu uz saviem pleciem... Čērčils deva politisko orientāciju un nodrošināja vadību. Viņš noteica stratēģiju un atrisināja strīdus jautājumus iekšpolitikā.»¹ Viņš bija tāda paša mēroga karavadonis kā Četemas grāfs Viljams Pits pirms divsimt gadiem: cilvēks ar lielu enerģiju un ietekmi, valdonīgs un izaicinošs, vispārpazīstams stratēģis un orators, kura runas spēja iedvesmot krīzes laikā. Trīs dienas pēc stāšanās premjerministra amatā Čērčils sacīja Apakšnamā:

«Kas ir mūsu mērķis? Es varu atbildēt ar vienu vārdu: uzvara... Man nav nekā cita, ko piedāvāt, kā asinis, smags darbs, asaras un sviedri.»

Un nākamajā mēnesī, pēc Denkerkas operācijas:

¹ A. J. P. Taylor. *English History, 1914—1945.*

«Mēs nepagursim un necietīsim neveiksmi. Mēs iesim līdz galam. Mēs aizsargāsim savu salu vienalga par kādu maksu. Mēs cīnīsimies jūras krastā. Mēs cīnīsimies lidlaukos un kuģu piestātnēs. Mēs cīnīsimies laukos un ielās. Mēs cīnīsimies kalnos. Mēs nekad nepadosimies.»

Čerčila valdība baudīja tautas uzticību, un tikai vienu reizi piecu gadu laikā (no 1940. gada līdz 1945. gadam) Apakšnamā tika apstrīdēta tās rīcības pareizība — tad par neuzticības izteikšanu tika nodotas tikai 25 balsis.

Valdība ļoti stingri kontrolēja ekonomiku. 1941. gada budžetā paredzēja subsīdijas, cenu kontroli un paaugstinātus nodokļus ar tādu aprēķinu, lai dzīves dārdzība nepārsniegtu pirmskara līmeni vairāk nekā par 25 procentiem. Lai centralizētu ogļrūpniecības pārvaldīšanu, 1942. gadā nodibināja kurināmā un enerģētikas ministriju. Vairumam preču ieviesa kartīšu sistēmu. Radīja vienotu valsts dzelzceļu tīklu. Valdība vadīja un kontrolēja lauksaimniecību un, lai samazinātu atkarību no preču importa, galveno uzmanību pievērsa zemkopībai, palielinot vietējo ražošanu par 70 procentiem. Pie tam darbaspēks lielā mērā tika regulēts un attiecīgi izvietots.

Karam ritot pilnā sparā, valdība izstrādāja plānus pēckara perioda rekonstrukcijai, it īpaši šādās trīs jomās: sociālā nodrošināšana, nodarbinātība un izglītība. 1942. gadā sers Viljams Beveridžs iesniedza plānu, kurā ierosināja atteikties no daudzajām un dažādajām pirmskara labklājības nodrošināšanas metodēm un visus sociālos pakalpojumus apvienot vienā kopējā sistēmā. Par apdrošināšanas iemaksām cilvēkam bija jāsaņem bezmaksas ārstēšana, bezdarbnieka pabalsts, palīdzība lielas nabadzības gadījumā, ģimeņu pabalsti, pensijas un cita veida palīdzība. Valdība Beveridža plānu akceptēja un veica pasākumus tā īstenošanai.

1944. gadā parādījās Baltā grāmata¹ par nodarbinātības politiku. Tās saturā bija stipri jūtama Keinsa ietekme. Kaut arī dokumentā bija dažādi ierobežojoši nosacījumi, tas uzlika valdībai par pienākumu pēc kara īstenot tādu politiku, kas būtu apzināti vērsta uz pilnīgas nodarbinātības nodrošināšanu, šim nolūkam izmantojot dažādus fi-

¹ Baltā grāmata (*white paper*) — oficiāls valdības dokuments, brošēts. Savu nosaukumu ieguvis no baltajiem vākiem, kas iespiesti uz tāda paša papīra kā brošūra. (*Red.*)

nansiālus pasākumus. Tajā pašā gadā tika pieņemts Batlera izglītības likums. Ikvienam skolēnam bija jāsaņem izglītība atbilstoši viņa vecumam, spējām un interesēm. Likums paredzēja trīs pakāpju — pamatskolas, vidusskolas un turpmāko — izglītību. Vidējās izglītības posmam bija paredzētas triju veidu skolas — modernās, tehniskās un klasiskās. Jebkāda mācību maksa bija jāatceļ. Skolas beigšanas vecumu bija paredzēts palielināt līdz piecpadsmit gadiem (to izdarīja 1947. gadā) un vēlāk — līdz sešpadsmit gadiem. Ticības mācība un rīta lūgšana kļuva obligātas.

Kaut arī Lielbritānija Otrajā pasaules karā bija uzvarētājvalsts, tā cieta lielus ekonomiskus un cilvēku zaudējumus. Tika nogalināti apmēram 400 000 cilvēku, no kuriem trīs ceturtdaļas dienēja bruņotajos spēkos, bet pārējie — tirdzniecības flotē un dažādos civildienestos. Investīcijas ārzemēs bija samazinājušās uz pusi, ārējie parādi pārsniedza 3 miljardus mārciņu, un nacionālā bagātība bija iznīcināta vai nolietota 1,7 miljardu mārciņu vērtībā.

1945. gada 8. maijā Čērčils paziņoja, ka Vācija ir uzvarēta. Tad viņš izteica priekšlikumu, ka koalīcijas valdībai vajadzētu pastāvēt līdz kara beigām ar Japānu. Kad šis priekšlikums tika noraidīts, Čērčils nolēma sarīkot vispārējas vēlēšanas. Vēlēšanu kampaņa norisinājās jūnijā un jūlijā, un jūlija beigās vēlēšanas noslēdzās ar sociālistu pārliecinošu uzvaru. Leiboristi ieguva 393 vietas, konservatīvie — 213 un liberāļi — 12 vietas. Čērčils tūlīt atkāpās no amata, un par premjerministru kļuva Klements Etlis.

«Vēlētāji uzgavīleja Čērčilam un balsoja pret viņu.»¹ Čērčils bija ārkārtīgi populārs, bet konservatīvo partija nebija tik ieredzēta. Laikā starp abiem pasaules kariem lielāko daļu pie varas bija konservatīvie, un tāpēc sabiedrības apziņā tie asociējās ar bezdarbu iekšpolitikā un piekāpšanos ārpolitikā. Plānotā ekonomika kara laikā bija izrādījusies sekmīga, un leiboristi, kuru vēlēšanu politika bija veiksmīgāka nekā konservatīvajiem, plānoja daļēju nacionalizāciju un valdības kontroles saglabāšanu. Tautai tas patika, jo tā gribēja, lai valsts atbalsta vienlīdzības veidošanos sabiedrībā. Pieauga prasība pēc labklājības valsts un valdība noskaņa, ka tieši leiboristi varētu tādu uzcelt. Bez tam leiboristu ministri kara laikā koalīcijas valdībā bija sevi apliecinājuši kā labus administratorus.

¹ A. J. P. Taylor. English History, 1914—1945.

Pēc 1945. gada

Leiboristu valdība, 1945—1951

Jaunais premjerministrs Ešlijs bija diezgan atturīgs līderis, kas sevi neizcēla, viņš neprata parādīt sevi presē un nebija visai labs orators. Tomēr viņš bija augstākā mērā godprātīgs un apņēmīgs cilvēks, kas grūtā laikā saglabāja nācījas vienotību un pakļāva savai gribai spēcīgās personības, kas bija viņa kabinetā. Premjerministra vietnieks bija Herberts Morisons, kas līdz 1947. gadam bija atbildīgs par ekonomikas plānošanu un koordināciju, bet pēc tam — par likumdošanu iekšlietās. Ārlietu ministrs bija Ernests Bevins, siksts un stūrgalvīgs arodbiedrības līderis, kas lieliski prata vest sarežģītas sarunas (lai gan viņa gramatikas zināšanas bieži vien nebija perfektas — viņš pārāk neuztraucās par atšķirībām vienskaitļa un daudzskaitļa lietojumā). Sers Stenforde Kripss līdz 1947. gadam bija tirdzniecības ministrs un pēc tam — līdz aiziešanai no amata 1950. gadā sluktās veselības dēļ — finanšu ministrs. Viņš bija godprātīgs cilvēks ar spēcīgu intelektu un lielu pienākuma apziņu. Cita izcila personība šajā valdībā bija veselības aizsardzības ministrs Aneirins Bevens, Velsas ogļrača dēls, kas uzaudzis desmit bērnu ģimenē. Viņš bija lielisks orators un pašpārliecināts individuālists.

Viens no leiboristu valdības galvenajiem mērķiem bija panākt augstu nodarbinātību. Šajā ziņā tai veicās, jo bezdarbs reti kad pārsniedza trīs procentus. Tam bija trīs galvenie iemesli. Pirmkārt, bija liels pieprasījums pēc precēm tādēļ, ka kara laikā daudz kas bija gājis bojā, bija uzkrājušies ietaupījumi, pieauga algas un līdz ar to vairāk naudas tika izdots par patēriņa precēm. Arī ārzemju konkurence bija maza. Otrkārt, bezdarba regulēšanai izmantoja ekonomista Keinsa metodes: gan valsts, gan privātais sektors izdeva vairāk līdzekļu, lai veicinātu preču pirkušas un naudas ieguldījumu pieaugumu. Treškārt, valdība tagad stingrāk kontrolēja ekonomiku. Šīs pilnīgās nodarbinātības politikas sekas bija nemitīga inflācija. Darbaspēka deficīta un arodbiedrību izvirzīto prasību dēļ tika paaugstinātas algas, un rezultātā cēlās cenas. Bez tam paaugstinājās cenas arī pasaules tirgū, kas bija par iemeslu tam, ka palielinājās importa preču cenas, un valdības kontrole pamazām tika pārtraukta.

Otrs svarīgākais valdības mērķis bija nacionalizācija. Uzskatīja, ka valsts kontrole pār uzņēmumiem novedīs pie sekmīgas plānošanas un koordinācijas sabiedrības interesēs. 1946. gadā nacionalizēja Anglijas banku, ogļrūpniecības uzņēmumus un civilo aviāciju. Nākamajā gadā izveidoja Britu transporta komisiju, lai tā pārvaldītu dzelzceļus, autotransportu un iekšējo ūdeņu transportu; valsts kontrolē pārņēma arī elektrības ražošanu un gāzes rūpniecību. Dzelzs un tērauda rūpniecību nacionalizēja 1951. gadā.

1945. gadā ogļu rūpniecība atradās neapskaužamā stāvoklī: iekārtas bija novecojušas, strādnieku skaits samazinājies un labākās atradnes izsmeltas. Šī rūpniecības nozare «iznāca no kara ar gandrīz neierobežotu pieprasījumu pēc tās produkcijas, bet ar pilnīgu nespēju šos pieprasījumus apmierināt»¹. Saskaņā ar Likumu par nacionalizāciju ogļu rūpniecības nozares vadīšanai tika izveidota Ogļu rūpniecības nacionālā pārvalde ar astoņām nodaļām. Iekārtu modernizēšanai tā saņēma 150 miljonu mārciņu. Lai gan ievērojami samazinājās ogļu ieguve, it īpaši 1947. gada sākumā, un vairāki miljoni rūpniecības strādnieku bija pakļauti dikstāvei, ogļu produkcija tomēr sāka pamazām pieaugt. Ogļu rūpniecības nozares nacionalizācijai nebija liela opozīcija, bet mēģinājumiem nacionalizēt samērā produktīvo tērauda rūpniecību enerģiski pretojās konservatīvie un firmas, kuru intereses tika skartas. Saskaņā ar 1949. gada likumu, kas stājās spēkā tikai 1951. gada februārī, tika nacionalizētas apmēram simts ar tērauda rūpniecību saistītas firmas.

Karam beidzoties, lauksaimniecība uzplauka straujāk, nekā tas bija noticis jebkad pēdējo septiņdesmit gadu laikā. Valdība spieda lauksaimniekus iegūt maksimāli iespējamās ražas, jo pasaulē bija graudu deficīts un britiem trūka ārzemju valūtas. 1947. gadā pieņēma Likumu par lauksaimniecību, kura mērķis bija sekmēt «stabilu un produktīvu lauksaimniecisko ražošanu». Stabilitāte bija jāsaasniedz, ik gadus pārskatot un no jauna nosakot cenas, bet ražība —, valdībai pārraugot zemkopības metodes un nepārtraukti to mehanizējot. Rezultātā laika posmā starp 1947. gadu un 1952. gadu lauksaimniecības produkcija pieauga par 20 procentiem, un galu galā britu lauksaimniecība kļuva par vienu no pasaulē visvairāk mehanizētajām.

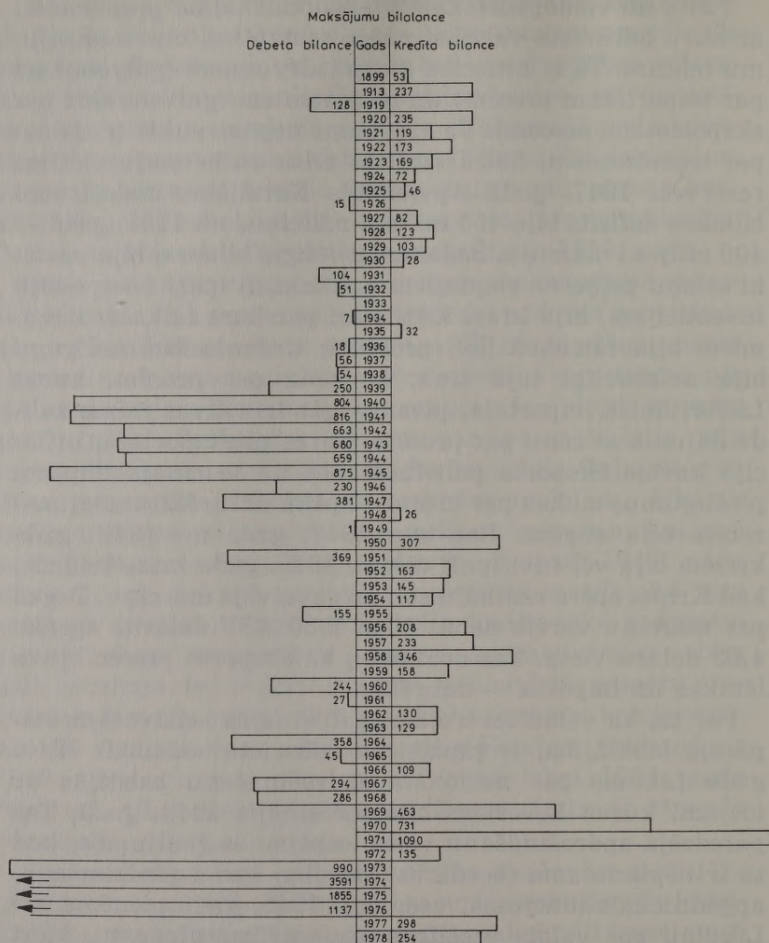
¹ S. Pollard. Development of the British Economy, 1914—1950.

Viena no visnopietnākajām ekonomiskajām problēmām, ar kuru leiboristu valdībai nācās sastapties, bija maksājumu bilance. Tā ir attiecība starp izdevumiem (galvenokārt par importētām precēm) un ieņēmumiem (galvenokārt par eksportētām precēm). Ja izdevumi nepārtraukti ir lielāki par ieņēmumiem, tiek izsmeltas zelta un ārzemju valūtas rezerves. 1947. gadā Apvienotās Karalistes maksājumu bilances deficīts bija 450 miljoni mārciņu, un 1951. gadā — 400 miljoni mārciņu. Šādai nelabvēlīgai bilancei bija vairāki cēloņi: peļņa no slēptajiem kontiem, it īpaši no ārzemju investīcijām, bija krasi kritusies; par kara laika aizdevumiem bija jāmaksā lieli procenti; tirdzniecības nolīgumi bija nelabvēlīgi tajā ziņā, ka cena par precēm, kuras Lielbritānija importēja, pieauga gandrīz divas reizes salīdzinājumā ar cenu par precēm, kuras tā eksportēja; inflācija kavēja eksporta palielināšanos un veicināja importa pieaugumu; maksa par bruņoto spēku uzturēšanu aizjūras zemēs bija augsta. Bez tam 1947. gada un 1949. gada krīzēm bija vēl savi īpaši cēloņi. 1949. gada krīze beidzās, kad Kripss spēra radikālu soli un devalvēja mārciņu. Tagad par mārciņu varēja dabūt tikai 2,80 ASV dolārus agrāko 4,03 dolāru vietā. Tas nozīmēja, ka eksporta preces kļuva lētākas un importa — dārgākas.

Par to, ka valstī ievērojami palielinājās iedzīvotāju vispārējā labklājība, ir jāpateicas leiboristu valdībai. 1946. gada Likums par nacionālo apdrošināšanu balstījās uz idejām, kuras Beveridžs bija ierosinājis 1942. gadā. Tas paredzēja apdrošināšanu visos iespējamajos gadījumos, kad tā ir nepieciešama (bezdarbs, slimība, bērna piedzimšana, apgādnieka zaudējums, vecums). 1946. gadā pieņēma arī Likumu par valsts veselības aizsardzības dienestu, kaut gan ārsti tam ļoti pretojās. Šis likums noteica bezmaksas medicīnisko aprūpi ikvienam. Valdība atbalstīja arī municipalitāšu māju celtniecību, tomēr joprojām bija liels dzīvojamās platības trūkums — kara laikā tika sagrautas vai izpostītas 3,5 miljoni māju.

Valdības ārpolitika un koloniālā politika ir aprakstīta citās nodaļās.¹ 1950. gada februārī notika vispārējas vēlēšanas. Leiboristi apgalvoja, ka viņu valdība ir nodrošinājusi augstāku dzīves līmeni; turpretī konservatīvie akcen-

¹ Sk. nodaļas par Eiropu, Vidējiem Austrumiem, Indostānas pussalu, Malaju un Koreju.

Lielbritānijas maksājumu bilance, 1900—1978

tēja nemitīgos deficītus, augošās cenas, maksājumu bilances deficītus. Rezultātā leiboristi vēlēšanās ieguva tikai par 6 vietām vairāk nekā konservatīvie. Ešlijs palika savā postenī vēl astoņpadsmit mēnešus. Šajā periodā pieņēma maz likumu. Korejas karš noveda pie tālākas inflācijas sakarā ar bruņošanas un izejvielu cenu celšanos. Bez tam valdībā sākās nopietna šķelšanās: Bevens un tirdzniecības ministrs Vilsons atkāpās no amata, kad finansu ministrs Geitskels ieviesa maksu par ārstēšanu, ko veica Valsts veselības aizsardzības dienests. Bevins, Kripss un Ešlijs

visu 1951. gadu smagi slimoja. 1951. gada septembrī Ešlijs atlaida parlamentu un sekojošajās vēlēšanās uzvarēja konservatīvie: viņi ieguva 321 vietu. Leiboristiem bija 295 vietas, liberāļiem — 6 un citām partijām — 3.

Konservatīvo valdība, 1951—1964

Savu pirmo miera laika valdību Čērčils izveidoja 1951. gada oktobrī. Čērčilam pašam tas bija nepatīkama atslābuma laiks, jo kopš kara beigām viņa darba spējas bija nepārprotami pasliktinājušās. 1953. gadā viņš pārcieta sirdslēkmi, bet atveseļojās un vēl divus gadus palika premjerministra amatā. 1954. gada nogalē Čērčils nosvinēja savu astoņdesmito dzimšanas dienu. Ne ārpolitikā, ne ekonomiskajā politikā nekādu lielu pārmaiņu nebija. Tā kā konservatīvo vairākums valdībā bija neliels, strīdīgos gadījumos likumdošanu ierobežoja līdz minimumam, lai gan 1953. gadā gandrīz pilnībā tika denacionalizēta tērauda rūpniecība. Piecdesmito gadu pirmajā pusē pamazām izbeidza preču normēšanu. 1952. gadā nomira karalis Džordžs VI, un troni mantoja viņa gados jaunā meita, kas kļuva par karalieni Elizabeti II.

Leiboristu valdība bija nacionalizējusi tērauda rūpniecību parlīcībā, ka tērauda nozīme ekonomikā ir pārāk svarīga, lai to atstātu privātuzņēmēju rokās. Tā apgalvoja arī, ka šī rūpniecības nozare nestrādā produktīvi, ka salīdzinājumā ar ārzemju konkurentiem darba ražīgums nozarē ir zems, ka tā nenodrošina iekšzemes vajadzības un ka, nosakot cenas, netiek ņemtas vērā sabiedrības intereses. Tomēr konservatīvie iebilda, ka Dzelzs un tērauda lietu pārvalde, kurai tiktu piešķirtas plašas pilnvaras, spētu visas šīs rūpniecības problēmas atrisināt bez apvērsuma, ko rada nacionalizācija. 1953. gadā tērauda uzņēmumi tika denacionalizēti un tikai viens uzņēmums palika valsts īpašumā. Tika izveidota pārvalde šīs rūpniecības nozares pārraudzīšanai sadarbībā ar Britu dzelzs un tērauda federāciju. Valdība varēja dot pārvaldei instrukcijas par nozares vispārējo politiku. Līdz 1960. gadam tērauda pieprasījums bija liels un tērauda rūpniecība plauka. Sešdesmito gadu sākumā sākās lejupslīde. Neraugoties uz to, tērauda ražošana 1964. gadā sasniedza 26 miljonus tonnu (salīdzinājumā ar 12 miljoniem tonnu 1945. gadā).

Trīs no vecākajām britu rūpniecības nozarēm — ogļrūpniecība, kokvilnas rūpniecība un kuģu būve — piecdesmitajos gados turpināja sašaurināties. Jaunu enerģijas avotu apgūšana samazināja pieprasījumu pēc ogļēm, un Ogļrūpniecības pārvalde sāka slēgt raktuves un samazināt strādnieku skaitu. Sešdesmito gadu sākumā ogļrūpniecība strādāja ražīgāk, bet tai vairs nebija tik liela nozīme. Kokvilnas rūpniecība sāka nīkuļot piecdesmitajos gados, kad daudz spēcīgāki konkurenti uzradās Japānā un Indijā. Bez tam sāka attīstīties arī sintētisko šķiedru ražošana. Valdība atbalstīja firmu modernizāciju un apvienošanos. Piecdesmit gados pēc 1950. gada pamazām saruka kuģu būves pasūtījumu skaits. Lai gan kopš 1960. gada kuģu būves uzņēmumos iekārtas tika lielā mērā nomainītas ar jaunām un modernām, uzlabojās pētniecības darbs un tika pieņemti gados jaunāki menedžeri, nozare joprojām cieta no strīdiem arodbiedrību starpā, no tā, ka uzņēmumi netika apvienoti lielākās firmās un no ārkārtīgi stiprās japāņu konkurences.

Kamēr piecdesmitajos gados turpinājās šo veco rūpniecības nozaru panīkums, stipri progresēja ķīmiskā, automobiļu, metālapstrādes, elektropreču un aviācijas rūpniecība. Tāpat nemitīgi pieauga lauksaimniecības produkcija. 1954. gadā tika atcelta kontrole un valsts tirdzniecība un fermeri sāka saņemt kompensējošās piemaksas. Šīs piemaksas veidoja starpība starp preču cenu brīvajā tirgū un oficiāli garantēto cenu. Desmit gados pēc kara fermeru ienākumi trīskāršojās, un sešdesmito gadu sākumā dažāda veida valdības subsīdijas sastādīja 80 procentus no fermeru ienākumiem. (1962. gadā tie bija 350 miljoni mārciņu no 430 miljoniem mārciņu.) Bezdarba līmenis vispār bija zems, bet dzīves dārzība turpināja celties.

Pa to laiku turpinājās šķelšanās leiboristu partijā. Galvenā šķelšanās bija starp «bevenītiem», pie kuriem piederēja Vilsons un Etlis, Morisons un Geitskels. Tās iemesls bija gan personiska rakstura nenovīdība, gan atšķirības politikā. Šīs nesaskaņas bija sabiedrībai zināmas un padarīja partiju vājāku.

1955. gada aprīlī Čērčils — viens no ievērojamākiem vīriem britu vēsturē — beidzot atkāpās no premjerministra amata. Ar to beidzās viņa aktīvā politiskā dzīve, kaut arī viņš bija parlamenta loceklis līdz savai nāvei 1966. gadā. Čērčila pēctecis premjerministra amatā bija sers Antonijs Idens, kura karjera bija saistīta gandrīz tikai ar ārlietām.

Pēc mēneša notika vispārējās vēlēšanas. Konservatīvie guva ievērojamu vairākumu — pāri par sešdesmit vietām: ekonomika bija atguvusies no pēckara grūtībām, un leiboristu partija bija sašķēlusies, slikti organizēta, un sabiedrības apziņā tā asociējās ar streikiem. 1955. gada beigās Ešlijs atkāpās no leiboristu partijas līdera amata un viņa vietā tika ievēlēts Geitskels.

Īdena īsajā premjera karjeras laikā galvenais notikums bija angļu-franču-izraēliešu intervence Ēģiptē. Notikumi, kas pie tās noveda, motīvi, kādēļ Īdens ar spēku nostājās pret Nāseru, un šīs sadursmes sekas ir aprakstītas 7. nodaļā. Šī krīze sašķēla britu sabiedrisko domu un it īpaši konservatīvo partiju, jo demisionēja Īdena Suecas politikas pretinieki. 1956. gadā Īdena veselība pasliktinājās stresa dēļ, ko radīja viņa politikas nīknā kritika. 1957. gada janvārī slimība un neveiksmīgā politika bija par iemeslu Īdena demisijai.

No 1957. gada līdz 1965. gadam premjerministrs bija Herolds Makmilans. Viņš bija dzimis turīgā vidusšķiras ģimenē un guvis izglītību Ītonā un Oksfordā un Pirmajā pasaules karā ticis smagi ievainots. 1924. gadā Makmilanu ievēlēja parlamentā no Stoktonas. Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados viņš visu laiku atradās konservatīvo partijas progresīvajā kreisajā spārnā un arvien krasāk nostājās pret samierināšanas politiku. Sākot ar 1951. gadu, viņš bija celtniecības ministrs un finanšu ministrs. Makmilans atstāja lēnīga un veca vīra iespaidu, bet faktiski viņš bija enerģisks, viltīgs un nežēlīgs. Viņam piemita atturīga pašpārlicība, kas stabilizējoši iedarbojās uz konservatīvo partiju un uz sajukumu valstī. Valdības popularitāte bija mazinājusies, un leiboristi bija uz brīdi saliedējušies, tomēr divarpus gadus vēlāk konservatīvie vispārējās vēlēšanās guva trešo uzvaru pēc kārtas.

Šajā laikposmā Makmilans nomierināja un saliedēja konservatīvo partiju, normalizēja Lielbritānijas sabojātās attiecības ar Savienotajām Valstīm un pieradināja Lielbritāniju pie domas, ka kolonijas kļūs neatkarīgas. Turpināja celties dzīves līmenis: dzīvokļu apstākļi kļuva labāki, bija vairāk patēriņa preču, saīsinājās darbadiena, cilvēki aizvien vairāk devās ārzemju ceļojumos, palielinājās automašīnu īpašnieku skaits. Makmilana ārpolitika izrādījās sekmīga, taču vēletājiem uzplaukums zemes iekšienē likās svarīgāks. Makmilans viņiem teica: «Tik labi jums vēl

nekad nav klājies. » 1959. gada oktobrī vispārējās vēlēšanās konservatīvie atkal uzvarēja, un viņu vairākums parlamentā pieauga par vairāk nekā 100 vietām.

Vēlēšanu laikā leiboristu līderis Geitskels atstāja patiesi sirsnīga, augsti intelektuāla un izteikti humāna cilvēka iespaidu, bet viņa partijas tēls vēlētāju acīs bija visai nožēlojams. Nemaz jau nerunājot par personiska rakstura strīdiem leiboristu starpā, ļaužu apziņā leiboristu partija saistījās ar strādnieku šķiru, kuras popularitāte bija mazinājusies, un ar stingru nacionalizācijas politiku. Geitskels mēģināja mainīt šādu priekšstatu par partiju, prasot grozīt partijas programmas ceturto pantu, kurš aicināja uz ražošanas līdzekļu kopīpašumu, sadali un apmaiņu. Tomēr tas tikai sašķēla partiju vēl vairāk, un 1960.—1961. gadā šķelšanās gāja dziļumā, tagad jau par aizsardzības politiku. Partijas konference noraidīja oficiālo aizsardzības politiku un uzstājās par vienpusēju atteikšanos no kodolieročiem. 1961. gadā Geitskelam izdevās šādu lēmumu atcelt.

Sešdesmito gadu pirmajā pusē viens no galvenajiem strīdus jautājumiem bija aizsardzības problēma. Ļoti daudz cilvēku, un vienu gadu arī leiboristu partijas konferences vairākums, bija par to, lai Lielbritānija vienpusēji veic kodolatbrūņošanos. Lai gan mēģinājumi sacensties varenībā ar Amerikas Savienotajām Valstīm un Krieviju izmaksāja dārgi, konservatīvo valdība tomēr pastāvēja uz to, ka Lielbritānijai jāuztur pašai savi neatkarīgi kodolspēki. Bet 1960. gadā valdība atteicās no plāna būvēt *Blue Streak* tipa raķeti, ar kuru varētu šaut vadāmos lādiņus no zemes. Tās vietā valdība piekrita iepirkt no ASV *Skybolt* raķetes, kas bija šaujamas no lidmašīnām. 1962. gada beigās ASV paziņoja par nodomu izbeigt *Skybolt* raķešu ražošanu un koncentrēties uz *Polaris* tipa vadāmo lādiņu ražošanu, kas bija izšaujami no zemūdenēm. Decembrī, tiekoties Nasavā, Makmilans un prezidents Kenedijs vienojās, ka ASV piegādās Lielbritānijai *Polaris* vadāmos lādiņus.

Piecdesmitajos gados valdīja pastāvīga inflācija, kas vājināja Lielbritānijas maksājumu bilanci. Sešdesmito gadu sākumā valdība izmēģināja divas metodes, lai izbeigtu inflāciju un tai pašā laikā attīstītu ekonomiku: tā centās apturēt algu palielināšanos un izveidoja Nacionālo ekonomikas attīstības padomi un Nacionālo ienākumu komisiju, kas palīdzēja plānot ekonomiku centralizēti. Mēģinājums iedibināt centrālas ekonomiskās plānošanas sistēmu bija

ievērojams pagrieziens konservatīvo politikā, bet daudz svarīgāks pagrieziens bija valdības lēmums 1961. gadā uzsākt sarunas par Lielbritānijas līdzdalību Eiropas ekonomiskajā asociācijā.

Kā leiboristu, tā konservatīvo valdība bija atturīgas savā nostājā pret «eiropiešu» kustību (sk. 3. nodaļu). 1957. gadā Lielbritānijai bija iespēja iestāties Kopējā tirgū, bet politisku un ekonomisku apsvērumu dēļ tā nolēma to nedarīt. Lielbritānijai nepatika EEA pārnacionālā vara. Tas nozīmētu Lielbritānijas suverenitātes mazināšanos, kas, kā tika uzskatīts, vājinātu tās saiknes ar Savienotajām Valstīm un Sadraudzību. Ja Lielbritānija iestātos Kopējā tirgū, nāktos atcelt Sadraudzības priekšrocību sistēmu, un, tā kā ekonomiskās priekšrocības bija vienīgās materiālās saites, kas saistīja Sadraudzības valstis, to atcelšana varēja novest pie Sadraudzības sairšanas. Tika uzsvērtas Sadraudzības tirdzniecības priekšrocības: imports no Sadraudzības valstīm bija lēts, un Sadraudzības valstu iedzīvotāju skaits bija 850 miljoni, bet Kopējā tirgus valstīs bija tikai 170 miljoni iedzīvotāju. Turklāt, ja Lielbritānija iestātos EEA, nāktos mainīt britu lauksaimniecības subsidēšanas sistēmu. Bez tam valdīja pārliecība, ka lielāka starptautiskā konkurence negarantētu britu rūpniecības uzplaukumu.

Tomēr britu ekonomikas stagnācija un Kopējā tirgus valstu ievērojama ekonomiskā izaugsme pārliecināja konservatīvo valdību, ka ir vajadzīgas izmaiņas politikā. Sarunas tika uzsāktas 1961. gada novembrī un turpinājās visu 1962. gadu. Tagad tika uzsvērtas līdzdalības priekšrocības: liela mēroga ražošana bagātam tirgum; stimuli ražošanas efektivitātes celšanai sakarā ar augošo konkurenci; Sadraudzības valstu un EBTA (Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija) mazā pirktspēja. Valdīja uzskats, ka var atrast sekmīgu risinājumu britu lauksaimniecības problēmām un problēmām, kas saistītas ar Lielbritānijas partneriem EBTA ietvaros. Bez tam tika izteikts viedoklis, ka apvienotai Eiropai būs lielāks iespaids pasaulē un ka Lielbritānijas statuss pasaulē mazināsies, ja tā paliks ārpus Eiropas.

Tomēr 1963. gada janvārī sarunas pēkšņi nācās apturēt, jo Francijas prezidents de Gollis uzlika savu veto Lielbritānijas iesniegumam par iestāšanos Kopējā tirgū. Neveiksme Kopējā tirgus politikā bija viens no Makmilana demisijas iemesliem 1963. gada oktobrī.

Bez tam Makmilana valdību satricināja ne visai pievilcīgs skandāls, kurā bija iepīts kara ministrs Profjumo. Rudenī Makmilans smagi saslima. Konservatīvo partijā bija daudz intrigu un cīņu par pēctecību, un beidzot par premjerministru kļuva sers Aleks Daglass-Hjūms. Gadu vēlāk, 1964. gada oktobrī, ar ļoti mazu vairākumu vispārējās vēlēšanās uzvarēja leiboristu partija. Par premjerministru kļuva Herolds Vilsons, kas pēc Geitskela nāves 1963. gadā bija kļuvis par leiboristu partijas līderi. Trīspadsmit gadus ilga konservatīvo valdīšanas laiks bija noslēdzies.

Leiboristu valdība, 1964—1970

Jaunajā parlamentā leiboristu vairākums bija sešas vietas. Herolds Vilsons sastādīja valdību, kas noturējās 18 mēnešus. Šai periodā konservatīvie par savu jauno līderi ievēlēja Edvardu Hītu. Kā politiķis Hīts nebija saistīts ar tradicionālo konservatīvo valdošo šķiru, viņš piederēja pie partijas reformistiem un bija pārliecināts proeiropietis. Viņam tomēr vajadzēja ļoti ilgu laiku, iekams partijā un tautā sāka sajust viņa personības un vārda spēku. Vilsonam pašam bija vērā ņemams sekotāju pulks, un turklāt sabiedrība tiecās visu atbildību par valsts hroniskajām vainām uzvelt iepriekšējām konservatīvo valdībām. Tāpēc vispārējās vēlēšanās 1966. gada martā leiboristu vairākums pieauga līdz 97.

Vilsons bija premjerministrs visus sešus leiboristu valdīšanas gadus. Būdams ekonomists un kādreizējais Oksfordas universitātes mācību spēks, viņš ļoti centās radīt par sevi moderni domājoša tehnokrāta iespaidu. Viņš bija ļoti spējīgs politiķis un ar savu taktisko izveicību uzturēja leiboristu partijā vienotību, neraugoties uz spiedienu no partijas kreisā spārņa puses, kas pieprasīja veikt nacionālizāciju, stipri samazināt izdevumus aizsardzībai un nostāties opozīcijā amerikāņu politikai Vjetnamā. Vilsona paša atskaite par savas valdības darbību rada priekšstatu par premjerministru ne tikai kā par politisku žonglieri, bet arī kā par cilvēku, kas aizņemts ar īstermiņu manevriem un ikdienas krīžu pārvarēšanu. Tika radīta jauna ekonomikas

ministrija. No 1964. gada līdz 1966. gadam to vadīja Džordžs Brauns, spējīgs, drosmīgs un enerģisks, bet arī ekscentrisks un nepastāvīgs cilvēks. Pēc tam viņš kļuva par ārlietu ministru, līdz 1968. gadā atkāpās no amata, jo bija neapmierināts ar Vilsona autoritāro valdīšanas stilu. Džeimss Kalagens bija finanšu ministrs līdz 1967. gadam, kad viņu šai postenī nomainīja Rojs Dženkinss, kas pirms tam bija iekšlietu ministrs.

Šajā periodā dominēja ekonomiskās problēmas. Neraugoties uz pasaules tirgus apjoma pieaugšanu, no 1963. gada līdz 1968. gadam bija maksājumu bilances deficīts. 1964. gadā situācija bija īpaši slikta. No 1953. gada līdz 1964. gadam vidējais gada pieaugums mazumtirdzniecības cenām bija 2,8 procenti, no 1965. gada līdz 1969. gadam — 4,1 procenti.¹ Sešdesmitajos gados ekonomika salīdzinājumā ar citām rūpniecības zemēm² attīstījās lēnām, un Lielbritānijas daļa rūpniecības preču pasaules eksportā jūtami kritās. Lielus zaudējumus radīja streiki, it īpaši neoficiālie. Rezultātā starptautiskā jomā zuda uzticēšanās britu ekonomikā un bija bažas, ka Lielbritānija varētu devalvēt sterliņu mārciņu. Tie, kam bija krājumā sterliņu mārciņas, pārdeva tās par dolāriem vai par citu valūtu, un, cenšoties nosargāt sterliņu mārciņu, Lielbritānijai izsīka valūtas rezerves.

Lielbritānijas relatīvi zemajiem ekonomiskajiem rādītājiem bija trīs cēloņi. Pirmkārt, visai maz līdzekļu tika ieguldīts jaunu tehnoloģiju ieviešanā un rūpnīcu modernizēšanā. Valdības pasākumi inflācijas pārvarēšanai — augstās procentu likmes, lielle nodokļi, cenu kontrole — un izredzes tikai uz zemu peļņu noveda pie tā, ka trūka stimulu kapitāla investīcijām. Rezultātā ne tik vien produkcijas pašizmaksa bija pārāk augsta, bet arī kvalitātes ziņā preces nevarēja sacensties ar citās zemēs ražotajām. Otrkārt, briti pienācīgi nereaģēja uz augošo konkurenci rūpniecībā pašu mājās un ārzemēs. Apvienotās Karalistes ārējā tirdzniecība tradicionāli bija rūpniecības preču apmaiņa pret pārtikas precēm un izejvielām, un tā lielākoties notika Sadraudzības valstu starpā un ar ārzemēm, kurās

¹ Skaitļi ņemti no *Economic Trends, Central Statistical Office, HMSO, 1979.*

² No 1964. gada līdz 1969. gadam vidējais procentuālais pieaugums rūpnieciskajā ražošanā bija: Japānā 17,3, Savienotajās Valstīs 7,1, Rietumvācijā 5,7, Francijā 5,7, Itālijā 7,9 un Apvienotajā Karalistē 3,0. (Skaitļi ņemti no *Main Economic Indicators, 1960—1975, OECD, 1976.*)

lietoja sterliņu mārciņu kā naudas vienību. Sešdesmito gadu sākumā stāvoklis izmainījās. Proporcionāli nemitīgi pieauga tirdzniecība ar industrializētajām un urbanizētajām zemēm, īpaši Rietumeiropā, un sevišķi ar EEA valstīm. Tādējādi Lielbritānijas tirdzniecībā arvien vairāk sāka dominēt savstarpēja apmaiņa ar rūpniecības precēm, un britu rūpniecība izjuta arvien lielāku konkurenci ar ārzemēm, it īpaši tādēļ, ka tika pazemināti muitas tarifi. Lielbritānija pietiekami nereaģēja uz šo pieaugošo konkurenci: vāji tika pētīts tirgus, netika ievēroti piegādes termiņi, pakalpojumu kvalitāte pēc preces pārdošanas bija zema, pārdošanas māka nebija pietiekami enerģiska. Bez tam Lielbritānijai neizdevās ražot un laist tirgū jaunas preces, kas tika pieprasītas; tā pārāk lielā mērā orientējās uz tādu preču ražošanu, pēc kurām pieprasījums pasaules tirgū auga samērā lēni. Trešais cēlonis bija slikti rūpnieciskie sakari. Bieži trūka koordinācijas starp darba devējiem un darba ņēmējiem, piemēram, kad vajadzēja apspriest nākotnes plānus vai jaunas tehnoloģijas ieviešanu. Daži to izskaidro ar britu sabiedrības sociālo struktūru, tās dalīšanos šķirās un atšķirībām uzskatos, uzvedībā un valodā. Arodbiedrību ierobežojošā darbība kaitēja ekonomikai: pārāk liels strādnieku skaits, atteikšanās strādāt pēc jaunas tehnoloģijas, laika nosīšana, pamatiekārtu saglabāšana, kuru jauda bija krietni vien zemāka par vajadzīgo, nesaprašanās arodbiedrību starpā. Deviņdesmit procentus rūpniecību streiki neskāra, un oficiālu streiku bija maz. Salīdzinājumā ar vairumu Rietumu valstu Lielbritānijā stāvoklis attiecībā uz streikiem bija labāks. Toties ļoti lielus zaudējumus radīja neoficiālie streiki, kas bieži izcēlās pēkšņi. Streikos tieši iesaistījās neliels cilvēku skaits, bet tie skāra daudzus.

Starp 1965. un 1967. gadu 95 procenti strīdu rūpniecībā bija neoficiāli. Ne tik vien strādnieki cehos bija kareivīgāk noskaņoti, bet arodbiedrību līderi bija zaudējuši kontaktus ar saviem biedriem.

Leiboristu valdība mēģināja visas šīs problēmas pārvarēt, samazinot patērētāju pieprasījumu, reformējot arodbiedrības, sniedzot palīdzību rūpniecībai un otru reizi mēģinot iekļūt Kopējā tirgū. Lai samazinātu patērētāju pieprasījumu, vajadzēja iegrožot inflāciju un samazināt vajadzību pēc importa. Vairākos budžetos pēc kārtas tika paaugstināti vairāki nodokļi un ieviesti jauni. Diemžēl šiem papildu nodokļiem bija nevēlamas sekas, jo tie palielināja ražošanas

pašizmaksu, tādējādi padarot Lielbritāniju mazāk konkurētspējīgu. Tāpat tika ieviestas augstākas procentu likmes, kontrolēti banku aizdevumi un pirkumi uz nomaksu. Tomēr stingrie pasākumi, kas no 1964. gada līdz 1967. gadam budžetos bija vērsti pret patērētāju pieprasījumu, izrādījās neveiksmīgi. Tirdzniecības bilancē turpināja dominēt deficīts. Tālāka deflācija vairs nebija iespējama, jo kontrole pār importu izsauktu pretreakciju. Tāpēc 1967. gada novembrī sterliņu mārciņa tika devalvēta. Tā bija ekvivalenta 2,80 dolāriem un tika devalvēta par 14% — uz 2,40 dolāriem. Rezultātā eksportpreces kļuva lētākas un importpreces — dārgākas, un maksājumu bilance uzlabojās. Tomēr importpreču pieaugušo cenu dēļ paaugstinājās cenas iekšējā tirgū pārdodamajām precēm un līdz ar to pieauga prasības paaugstināt algas. Savas varas laikā valdība centās īstenot gan voluntāru, gan ar likumu noteiktu ienākumu limitēšanas politiku. 1965. gadā tika nodibināta Cenu un ienākumu pārvalde, kuras uzdevums bija izskatīt īpašus gadījumus. 1966.—1967. gadā ar likumu noteiktajai sešus mēnešus ilgajai visu cenu un algu iesaldēšanas politikai sekoja sešus mēnešus ilga visstingrākā ierobežošanas politika. Šādas politikas mērķis bija panākt, lai algas tiktu paaugstinātas proporcionāli darba ražīguma pieaugumam, tādējādi palīdzot ierobežot inflāciju. Neraugoties uz to, cenas tomēr turpināja celties, un arodbiedrības kļuva arvien neapmierinātākas ar šo nemitīgo algu kontroli. 1970. gadā prasības ievērojami paaugstināt algas kļuva arvien draudošākas.

1968. gadā tika publicēts Donovena ziņojums par arodbiedrībām. Tajā bija ieteikts samazināt arodbiedrību skaitu un panākt, lai tās būtu labāk organizētas; pāriet no arodbiedrību līgumiem ar valdību par algām uz līgumiem starp atsevišķām firmām un arodbiedrībām; nodibināt neatkarīgu Rūpniecisko attiecību komisiju, kas pētītu attiecīgās problēmas. Šajā ziņojumā arī tika atbalstīts «slēgtā uzņēmuma» princips. Sešus mēnešus vēlāk, 1969. gadā, darba ministre Barbara Kāsla iesniedza savu Balto grāmatu (*White Paper*) ar nosaukumu «Strīda vietā». Tajā bija valdības priekšlikumi par arodbiedrību reformām un par neoficiālo streiku skaita samazināšanu. Dokuments paredzēja, ka strādnieki ir tiesīgi iestāties arodbiedrībās un pret netaisnu atlaišanu viņus aizstāv likums. Tika paredzēts izveidot Rūpniecisko attiecību komisiju. Dokumentā bija

sacīts, ka valdība var pavēlēt arodbiedrībai, lai tā pirms aicinājuma streikot liek saviem locekļiem nobalsot par vai pret streiku, un ka valdība var noteikt 28 dienu ilgu izlīguma laiku strādniekiem, kas draudējuši sarīkot neoficiālu streiku. Bija paredzēts, ka strādniekiem vai arodbiedrībām, ja tās atsacītos paklausīt, Rūpniecības pārvalde varētu uzlikt naudas sodu.

Šos priekšlikumus plaši kritizēja, jo uzskatīja par neadekvātiem neoficiālo streiku jautājuma atrisināšanai — kā praksē var piespiest samaksāt šos naudas sodus — un arodbiedrības uzskatīja, ka tie ir pirmais solis uz streiku tiesību ierobežošanu. Šo priekšlikumu sakarā leiboristu partijai atkal draudēja šķelšanās, un beidzot tos atsauca, pie tam Tredjūniju kongress apņēmas neoficiālos streikus novērst. Vispār to uzskatīja par valdības sakāvi un arodbiedrību uzvaru.

Mēģinot palīdzēt rūpniecībai, leiboristu valdība palielināja valsts īpašumu: nacionalizēja četrpadsmit lielākās tērauda ražošanas kompānijas. Rezultātā 90 procenti neapstrādāta tērauda ražošanas nonāca valsts kontrolē. Lai veicinātu firmu apvienošanu (piem., *Leyland* un *BMC*), tika nodibināta Rūpniecības reorganizācijas korporācija. Piešķirot finansiālu atbalstu, firmas tika stimulētas uzsākt ražošanu jomās, kurās bija liels bezdarbs.

1966.—1967. gadā Lielbritānija atkal mēģināja iestāties Kopējā tirgū. Iemesls šim mēģinājumam bija tas pats, kas Makmilana valdībai: Lielbritānijai vajadzēja lielāku tirgu Eiropā; Sadraudzības un sterliņa mārciņas zonas tirgi bija neadekvāti. Bet pēc veselu gadu ilgušām Vilsona un Brauna sarunām de Gollis atkal uzlika savu veto.

Lielbritānijas ekonomiskās problēmas nopietni skāra vairākas jomas: sociālo aprūpi, izglītību, aizsardzību un ārpolitiku. Sociālās aprūpes jomā notika svarīga principu nomaiņa. Labklājības valsts tika pamatota ar Beveridža viedokli, ka pakalpojumiem ir jābūt pieejamiem it visiem vienādi — vispārības ideja. Attieksme pret šo viedokli bija negatīva, jo sociālās apgādes izmaksas bija milzīgas un tās visu laiku pieauga, bez tam šie pakalpojumi bija visai ierobežoti un nabadzība tik un tā neizzuda. Tāpēc nostiprinājās uzskats, ka resursi ir jāizmanto tur, kur pēc tiem vajadzība ir vislielākā, — selektivitātes ideja.¹

¹ Tas saskaņēja ar sociālistu principu: «Katram pēc viņa vajadzībām, no katra pēc viņa spējām.»

Sešdesmitie gadi bija periods, kad izglītībā notika plašas un ievērojamas pārmaiņas, it īpaši tas attiecās uz augstāko izglītību. 1965. gadā no vietējām pašvaldībām pieprasīja, lai tās gādā par vispārīzglītojošo vidusskolu atvēršanu. Tomēr nepieciešamība taupīt bija par iemeslu tam, ka tika pieņemts lēmums pagaidām nepalielināt skolas beigšanas vecumu no 15 uz 16 gadiem. Tas tika izdarīts nevis 1971. gadā, bet gan 1973. gadā.

Konservatīvie bija uzsākuši Lielbritānijas bruņoto spēku būtisku samazināšanu, to turpināja arī leiboristi. Tika anulēti vismodernāko triecienlidmašīnu, tādu kā TSR 2 un F III pasūtījumi. Līdz 1971. gadam bija paredzēts pakāpeniski atteikties no lidmašīnu bāzes kuģu izmantošanas. Lielbritānijas bruņotajos spēkos 1958. gadā bija 626 000 karavīru, 1968. gadā to skaitu samazināja līdz 400 000. Šādu samazinājumu varēja panākt, vienīgi pārtraucot saistības. Tāpēc 1967. gadā Lielbritānija paziņoja par nodomu izvest savu karaspēku no Persijas līča un no Tālajiem Austrumiem. Tas nozīmēja, ka nākotnē Lielbritānija būs nevis pasaules, bet Eiropas lielvalsts.

Samazinātie resursi un pazeminātais statuss lika pārskatīt arī ārpolitiku. Atšķirībā no Francijas Lielbritānija labprāt viena pati neiesaistījās nekādos svarīgos pasākumos. Izjuka sarunas ar Jana Smita Rodēziju, bet attiecības ar Dienvidāfriku pasliktinājās pēc tam, kad tika nolemts nepārdot tai ieročus. Nigērijā Lielbritānijas valdība atbalstīja federālistus un vērsās pret Biafru. Neraugoties uz studentu un leiboristu partijas kreisā spārna protestiem, valdība atbalstīja amerikāņu politiku Vjetnamā.

Lai gan leiboristu valdības laiks bija lielu ekonomisku problēmu laiks, lielākās iedzīvotāju daļas dzīves līmenis cēlās. 1964. gadā 3,3 miljoni britu brīvdienas pavadīja ārzemēs. 1968. gadā to darīja jau 4,6 miljoni. 1963. gadā tika reģistrētas 7,3 miljoni automašīnu, 1968. gadā — jau bija 10,8 miljoni. 1968. gadā 90 procentiem ģimeņu bija savs televizors. Tāpat palielinājās arī to ģimeņu skaits, kurām bija ledusskapji un veļas mazgājamās mašīnas. Stabili auga vidējā izpeļņa. «Svinga ritmā dejojošā» Lielbritānija ar savām popgrupām (Bītli uznāca uz skatuves 1963. gadā) un modes preču veikalīgiem savā ziņā bija starptautiskās modes centrs. Lai gan Lielbritānijā bija arī nabadzīgi iedzīvotāji, visumā briti dzīvoja pārtikušā sabiedrībā.

Šajā periodā izvirzījās vairākas sociālas problēmas. Viena no sarežģītākajām bija rasu attiecību problēma. Piecdesmitajos gados Lielbritānijā pieauga krāsaino rasu imigrantu skaits. Lielbritānijai trūka darbaspēka, un maz bija to politiķu, kas, neraugoties uz 1958. gada rasu nemieriem Notinghilā, Londonā, domāja, ka šāda imigrācija ir jāregulē. Sešdesmito gadu sākumā pēkšņi pieauga no Sadraudzības zemēm iebraukušo imigrantu skaits. No 1955. gada līdz 1960. gadam vidējais ikgada iebraukušo skaits bija 39 000; no 1961. gada līdz 1962. gadam tas pieauga līdz 122 000 gadā. Imigranti apmetās noteiktos Londonas rajonos, Rietummidlendā un Rietumjorkšīrā. Imigrantu lielākā daļa bija darba spējīgā vecumā, un daudzi no viņiem atrada darbu uz dzelzceļiem, autobusu-
siem un slimnīcās.

Pieauga nepieciešamība regulēt imigrantu plūsmu, un 1962. gadā konservatīvo valdība izdeva Likumu par Sadraudzības imigrantiem, ar kuru imigrantu skaita regulēšanai tika ieviesta galvojuma sistēma. Rezultātā no 1963. gada līdz 1968. gadam vidējais imigrantu skaits samazinājās līdz 50 000 gadā. 1965. gadā tika pieņemts Likums par rasu attiecībām, kas noteica, ka diskriminācija sabiedriskās vietās uz rasu atšķirību pamata un musināšana uz rasu naidu ir civilpārkāpums. Tika nodibināta Rasu attiecību pārvalde, kurā bija vairākas vietējas strīdu izšķiršanas komisijas: uzsvars tika likts tieši uz strīdu izšķiršanu, nevis uz juridisku iejaukšanos. Šai laikā Lielbritānijā bija 900 000 imigrantu, no kuriem puse nāca no Karību jūras salām un lielākā daļa pārējo — no Indijas un Pakistānas.

1968. gadā noteiktos rajonos koncentrētas liela apjoma imigrācijas izraisītā spriedze izvērtās par asu un grūtu nacionālu problēmu. Kenijas valdība sāka atteikt darba atļaujas apmēram 100 000 aziātu, kas bija Apvienotās Karalistes pilsoņi un dzīvoja Kenijā. Cēlonis tam bija rasu saspīlējums Kenijā, un rezultātā aziāti masveidā brauca projām no Kenijas. Lielbritānija nespēja viņus visus uzņemt. Konservatīvo partijas labā spārna līderis un parlamenta loceklis Īnoks Pauels uzsāka runu kampaņu, kurās viņš draudošā un emocionālā tonī nostājās pret imigrācijas turpināšanu un aicināja uz valdības finansētu imigrantu repatriāciju. Tādējādi visa šī rasu problēma nonāca politikas degpunktā. Tā visa sekas bija 1968. gada Sadraudzības

imigrācijas likums, kas efektīvi ierobežoja aziātu imigrāciju no Kenijas līdz 7000 cilvēku gadā. Teorētiski apmēram diviem miljoniem cilvēku bija tiesības ar britu pasēm iebraukt Lielbritānijā, ieskaitot arī daudzus no Honkongas un Singapūras. Nākotnē bija paredzēts kontrolēt tos, kam «ar Lielbritāniju nav būtiskas saiknes».

Šajos gados bija arī virkne citu sociālu problēmu, no kurām daudzas var raksturot ar jaundarināto terminu «visatļautības sabiedrība». Daži sacīja, ka šī liberālā sabiedrība ir civilizētāka nekā agrāk, citi uzskatīja, ka tā ir nesakārtotāka. Protams, satraucošs bija vardarbīgu noziegumu pieaugums, lai gan tam, jādodomā, nebija sakara ar nāves soda atcelšanu 1965. gadā. Likumdošana atvieglāja šķiršanās procedūru, tāpat arī kļuva vieglāk dabūt atļauju abortiem. Tika atcelta lugu cenzūra; pilngadības vecumu samazināja no 21 gada uz 18 gadiem; pieaugošais ārlaulības bērnu skaits, narkomānijas pieaugums, jaunmodīgā vaļība uzvedībā un valodā, privilēģijas jaunatnei — visas šīs parādības izraisīja rūpes un domstarpības.

Leiboristu valdības laikā kļuva svarīgi četri konstitucionāla rakstura jautājumi. Pirmkārt, Moda komisija ieteica izdarīt izmaiņas vietējo pašvaldību struktūrā. Otrkārt, atkal tika izvirzīts priekšlikums reformēt Lordu palātu, un 1969. gadā tika iesniegts Parlamenta likumprojekts, kura mērķis bija titulu mantojušos pērus pakāpeniski aizstāt ar pēriem, kuriem tituls piešķirts «uz mūžu» (šo likumprojektu tālāk nevirzīja). Treškārt, velsiešu un skotu nacionālisms kļuva par politisku jautājumu. Tam par iemeslu bija vairāki faktori: paaudžu paaudzēs iznēsāta nacionālās identitātes apziņa, vilšanās abās galvenajās partijās, lielāks bezdarbs nekā Anglijā un sajūta, ka valdība, kuras rezidence ir Londonā, atstāj viņus novārtā. Bez tam skoti uzskatīja, ka lielie naftas krājumi, kas tika atrasti Ziemeļjūrā, jāizmanto Skotijas labklājības celšanai.

Ceturtais un visgrūtākais jautājums bija saistīts ar Ziemeļīriju. Kopš 1922. gada (sk. 242. lpp.) Īrija bija sadalīta. Ziemeļīrija bija palikusi Apvienotās Karalistes sastāvā pati ar saviem deputātiem Vestminsteras parlamentā, bet arī pati ar savu Stormontas parlamentu Belfāstā. Iedzīvotāju lielākā daļa bija protestanti, un viņus pārstāvēja unionistu partija. Vēlēšanu sistēma bija veidota tā, ka Stormontas parlamentu vienmēr kontrolēja unionisti, un Romas katoļu minoritātei bija liegta politiskā vara

atbilstoši tās lielumam. Likumi un valdības lēmumi izrādījās diskriminējoši katoļiem, viņu dzīves apstākļi, it īpaši dažos Belfāstas rajonos, bija slikti, bezdarbs bija liels: šīs eksistējošās pārestības izmantoja īru republikāņu armija, kas gribēja saraut saikni ar britiem un Ziemeļīriju pievienot Īrijai. 1968. un 1969. gads bija saistīts ar vardarbību: protestantu ekstrēmisti un galvenokārt Romas katoļu cīnītāji par pilsoņu tiesībām nonāca konfliktā. Pēc vardarbības aktiem Londonderijā un Belfāstā uz turieni tika nosūtīti britu karavīri sabiedrisko ēku sargāšanai. 1969. gada augustā situācija bija tik draudoša, ka likumība un kārtība varēja pilnīgi sagrūt, un katoļu rajonos britu armijas daļas pārņēma policijas funkcijas. Pa to laiku demisionēja premjerministrs Terenss O'Nīls, un viņa vietā nāca Džeimss Čičisters-Klārks.

Leiboristu valdība gandrīz visu savu valdīšanas laiku bija ļoti nepopulāra. Tomēr 1969. gadā un 1970. gada sākumā leiboristi savu popularitāti atguva, taču vēlēšanu kampaņa 1970. gada jūnijā izrādījās sīvāka, nekā bija gaidīts. Rezultātā konservatīvie ar 46 procentiem balsu ieguva 330 vietas, leiboristi ar 43 procentiem balsu — 287 vietas un liberāļi ar 7,4 procentiem balsu — 6 vietas.

Konservatīvo valdība, 1970—1974

Konservatīvo valdības laikā premjerministrs bija Edvards Hīts. Kaut gan Hitu ļoti cienīja viņa spēju, atklātības un principialitātes dēļ, tomēr viņa vadības stils nekad neiemantoja īstu atsaucību vēlētajū vidū. Par finanšu ministru iecēla Jenu Makloudu, bet 1970. gada jūnijā viņš negaidīti nomira. Tā kā Maklouds bija nepārspējams orators un pieredzējis politiķis, viņa nāve valdībai bija liels trieciens. Maklouda vietā nāca Antonijs Bārbers. Sarunas par iestāšanos Kopējā tirgū uzticēja vest Džefrijam Ripenam. Aleks Daglass-Hjūms kļuva par ārlietu ministru, un Viljams Vaitlovs bija Apakšnama līderis, bet sevišķi liela nozīme viņam bija 1972. un 1973. gadā kā valsts sekretāram Ziemeļīrijas lietās. Šajā konservatīvo valdīšanas posmā dominēja trīs apspriežami jautājumi: britu iestāšanās Kopējā tirgū, nopietna situācijas pasliktināšanās

Ziemeļīrijā un lielās problēmas ekonomikā un ražošanas attiecībās.

Pēc tam kad bija demisionējis Francijas prezidents de Golls, Lielbritānija atsāka sarunas par iestāšanos Kopējā tirgū. Sarunās, kas ilga no 1970. gada jūnija līdz 1971. gada jūnijam, tika risinātas trīs galvenās problēmas: sterliņu mārciņas kā starptautiskas valūtas loma; Lielbritānijas ieguldījuma apjoms vienotajā lauksaimniecības politikā; jautājums par to, kā aizsargāt Karību cukura ražotājus un Jaunzēlandes piensaimniekus, kas 90 procentus no sava saražotā sviesta pārdeva Apvienotajai Karalistei. Pagrieziena punkts sarunās bija Hīta un prezidenta Pompidū veiksmīgā tikšanās 1971. gada maijā. Pompidū bija pārliecināts, ka Lielbritānijas attieksme pret Eiropu ir veselīga, un Hīts pārliecinājās par to, ka Francija nemeklē jaunus ieganstus, lai atkal uzliktu savu veto. Leioristu partijas minoritāte uzskatīja, ka Lielbritānijas iestāšanās noteikumi Kopējā tirgū ir apmierinoši, bet Vilsona vadītais vairākums bija pret šiem noteikumiem un gandrīz noraidīja britu iestāšanos Kopējā tirgū. Neskatoties uz to, Apakšnams ar 112 balsu vairākumu un Augšnams ar milzīgu vairākumu atbalstīja Lielbritānijas iestāšanos, un 1972. gada janvārī Hīts parakstīja pievienošanās līgumu. 1972. gada laikā britu parlaments pieņēma likumdošanas aktus, kas bija nepieciešami, lai Lielbritānija varētu iestāties Kopējā tirgū, kaut arī kritiskais likumprojekta otrais lasījums Apakšnamā tika pieņemts tikai ar 309 balsīm (pret 301). 1973. gada janvārī Apvienotā Karaliste oficiāli iestājās Eiropas ekonomiskajā asociācijā.

Pirmais gads tai kā dalībvalstij nebija veiksmīgs (sk. 142. lpp.). Atkal saasinājās vecie strīdi par cenām. Kritiķi izteicās, ka pārtikas un citu preču cenas ceļas britu līdzdalības dēļ, un viņi bija īpaši saniknoti, kad Kopējais tirgus pārdeva pārpalikušo sviestu Krievijai par 8 pensiem mārciņā, bet Apvienotās Karalistes veikalos tas maksāja 28 pensus mārciņā. Leioristu partija boikotēja Eiropas parlamentu un citas Kopējā tirgus institūcijas, līdz jautājums par britu līdzdalību tika nodots vēlētajū izlemšanai vai nu vispārējās vēlēšanās, vai referendumā.

Ziemeļīrijas vēsturi konservatīvo valdības laikā var sadalīt divos posmos: no 1970. gada līdz 1972. gada martam, kad turpināja valdīt Stormontas parlaments, un pēc 1972. gada marta, kad Ziemeļīriju pārvaldīja tieši no Londonas.

1970. gadā pastiprinājās īru republikāņu armijas teroristiskās akcijas, kuras pavadīja atbildes terorisma akti no protestantu ekstrēmistu puses. Britu karavīru skaits tika palielināts. No sākuma katoļu minoritāte apsveica britu karavīru klātbūtni kā aizsargāšanas garantu pret protestantiem, bet pakāpeniski tā zaudēja ticību armijas taisnīgumam. 1971. gada martā Čičisters-Klārks atkāpās no amata un viņa vietā nāca Braiens Folkners, kas palika amatā vienu gadu un bija Ziemeļīrijas pēdējais premjerministrs. Folkners bija politiski mērens un izturēts. Viņš bija uzticīgs idejai par Ziemeļīrijas apvienību ar Lielbritāniju, bet saprata, ka unionisti nedrīkst visus politiski svarīgos posteņus paturēt vienīgi savās rokās. Tomēr, neraugoties uz viņa samiernieciskajiem pūliņiem, plaisa starp reliģiskajiem grupējumiem kļuva aizvien lielāka. 1972. gadā Folkners ievada internēšanu bez tiesas visiem, kurus turēja aizdomās par vardarbību vai saistību ar īru republikāņu armijas aktivitātēm. Tika arestēti vairāki simti cilvēku. Šo soli argumentēja ar to, ka pilsonisku nemieru laikā normālām juridiskām procedūrām nav nekāda rezultāta, jo lieciniekiem tiek draudēts. Tomēr izrādījās, ka internēšana rada atbildes reakciju: tika izteikti apgalvojumi par to, ka drošības spēki slikti apietas ar internētajiem¹; tas radīja katoļu minoritātes pretdarbību, un vairāki politiski grupējumi atteicās vest sarunas ar valdību, ja internēšana netiks atcelta.

Pa to laiku vardarbības akti sasniedza briesmīgus apmērus. Daži rajoni Belfāstā un Londonderijā atradās pilnīgā īru republikāņu armijas kontrolē, jo barikādes neļāva policijai vai karavīriem tajos iekļūt. 1972. gada janvārī, kad armija Londonderijā atklāja uguni uz gājiena dalībniekiem, tika nogalināti 13 cilvēki. Šis notikums iegājis vēsturē ar nosaukumu «asiņainā svētdiena». Attiecības ar Īrijas republiku pasliktinājās, it īpaši pēc tam, kad Dublinā nodedzināja britu vēstniecību. Šajā situācijā britu valdība zaudēja uzticību Stormontas parlamenta valdīšanas spējai un tā prasmei jebkad nodrošināt sev katoļu minoritātes uzticību un pašāvību. Tāpēc 1972. gada martā tika nolemts apturēt Stormontas parlamenta darbību un ievest Ziemeļīrijā tiešu Londonas pārvaldi. Folkners de-

¹ Kamptena komisijas veiktā izmeklēšana parādīja, ka pratināšanas metodes aprobežojās, piemēram, ar sejas aizklāšanu, nemitīgu monotonu troksni un aizliegšanu gulēt.

misionēja, un Vaitlovs kļuva par valsts sekretāru Ziemeļīrijas lietās.

Vaitlovs bija labsirdīgs un pacietīgs cilvēks, ar īpašām spējām personisko attiecību jomā. Viņa mērķis bija atjaunot likumību un kārtību un nodrošināt visu partiju piekrišanu konstitucionālām reformām. Viņš nolēma pakāpeniski izbeigt internēšanu, bet vardarbība turpinājās un sasniedza Angliju. Londonā un Birmingemā automašīnās tika novietotas bumbas ar laika degļiem. 1972. gadā Ziemeļīrijā tika nogalināti 467 cilvēki, 1973. gadā — 250. Gadu pēc tam, kad tika ieviesta tiešā pārvalde, britu valdība izklāstīja savus priekšlikumus: Ziemeļīrijai jāpaliek Apvienotās Karalistes sastāvā tik ilgi, kamēr tās iedzīvotāju vairākums to gribēs, bet jānodibina Īrijas padome; jāpieņem likumi pret diskrimināciju reliģisku un politisku motīvu dēļ; jāievēl jauna asambleja ar proporcionālu pārstāvniecību, ar ieceltu izpildvaru; drošības uzraudzībai jāpaliek Londonas ziņā.

Asamblejas vēlēšanas notika 1973. gada jūnijā, un rudenī beidzot vienojās par to, ka izpildvarai ir jāpārstāv kā protestanti, tā katoļi, un ka Folkneram jākļūst par galveno vadītāju. Izpildvarai vajadzēja sākt darboties 1974. gada janvārī. Decembrī Sanningdeilā, Londonas tuvumā, sanāca Lielbritānijas, Īrijas un Ziemeļīrijas valdību pārstāvji. Tur Īrija atzina, ka Ziemeļīrijas statusu mainīt nevar, kamēr to nevēlas iedzīvotāju vairākums, un Ziemeļīrijas izpildvara piekrita Īrijas padomes nodibināšanai, kurā ietilptu pārstāvji kā no ziemeļiem, tā no dienvidiem.

Konservatīvo valdībai bija jārisina svarīgas ekonomiskas problēmas. No 1969. gada līdz 1972. gadam maksājumu bilancē bija pārpalikums, bet tad iestājās maksājumu bilances deficīts, kas 1974. gadā pārsniedza 3500 miljonus sterliņu mārciņu. Rūpniecībā turpināja pastāvēt investīciju un konkurences trūkums. Bezdarbs nemitīgi pieauga un 1972. gadā sasniedza augstāko punktu, kad bez darba bija 3,5 procenti darbaspēka (pāri par miljonu). No 1970. gada līdz 1974. gadam mazumtirdzniecības cenas pieauga par 48 procentiem¹. Tik augstu inflācijas procentu izraisīja vairāki faktori. Ienākumu ierobežošana un aizturēšana iepriekšējos gados izraisīja algu eksploziju

¹ *Economic Trends*, Central Statistical Office, HMSO, 1978. (sk. arī zemsvītras piezīmi 119. lpp.)

laikā no 1970. gada līdz 1972. gadam. Pēc tam sekoja divi gadi (1972—1974), kad Lielbritānija cieta no milzīga cenu pieauguma importa precēm, jo bija augušas cenas pasaules tirgū. Tas bija galvenais inflācijas cēlonis pēc 1972. gada. Tā gada jūnijā ar valdības lēmumu tika noteikts brīvi peldošs sterliņu mārciņas kurss pret ārzemju valūtām. Tas izraisīja nemitīgu sterliņu mārciņas vērtības krišanos, kas savukārt vēl vairāk veicināja importa preču cenu celšanos. Bija arī citi faktori, kas veicināja inflācijas augšanu: pieauga apgrozībā esošās naudas daudzums; ekonomikas veicināšanas politika palielināja pieprasījumu; daži uzskatīja, ka 1971. gadā, kad Lielbritānija pārgāja uz decimālo naudas sistēmu, bija mazumtirgotāji, kas to izmantoja, lai paceltu cenas.

No 1964. gada līdz 1969. gadam streiku rezultātā gadā vidēji tika zaudētas 3,6 miljoni darba dienu. No 1970. gada līdz 1972. gadam šis skaitlis pieauga jau līdz 16,1 miljonom¹. Savas varas pirmajos sešos mēnešos valdība divreiz izsludināja ārkārtas stāvokli. Viens no visnopietnākajiem un smagākajiem disputiem bija sakarā ar ogļraču streiku 1972. gada janvārī un februārī. Streiks izcēlās tādēļ, ka Ogļu pārvalde piedāvāja ogļračiem algas, kas bija stipri mazākas par viņu pieprasītajām. Sākumā lielo ogļu krājumu un siltās ziemas dēļ streika rezultāti bija nenozīmīgi, bet, kad ogļrači sāka piketēt pie elektrostacijām, lai aizkavētu ogļu piegādi, un dzelzceļu strādnieki atteicās ogles transportēt, situācija pasliktinājās. Ogļrači savu rīcību motivēja ar to, ka viņu darbs ir smags, netīrs un bīstams un viņu ražotā produkcija — svarīga, bet atalgojums — neadekvāts. Valdība uzskatīja, ka Ogļu pārvaldes piedāvātās algas ir labas un citas arodbiedrības nepieļaus, ka ogļračiem tiek piešķirts izņēmuma stāvoklis. Galu galā lorda Vilberforsa vadītā Izmeklēšanas komisija iesniedza ziņojumu, kurā atzina, ka ogļrači ir izņēmums, un valdība to negribīgi akceptēja. Tas bija trieciens ne vien mēģinājumiem iegrožot darba algu inflāciju, bet arī valdības autoritātei: nonākot konfrontācijā ar vienotu un apņēmīgu arodbiedrību, valdība bija piekāpusies.

Kad konservatīvo valdība stājās pie savu funkciju pildīšanas, tā bija pret valdības palīdzības sniegšanu kā nacionālīzētajai, tā arī privātajai rūpniecībai: tā vēlējās, lai būtu

¹ *Employment Gazette*, Department of Employment, HMSO, 1979.

vairāk konkurences un ekonomiskā ziņā — lielāka pašaušanās pašiem uz sevi. Tā nostājās arī pret valsts iesaistīšanos vai iejaukšanos rūpniecības vadīšanā, un tāpēc tika likvidēta leiboristu valdības dibinātā Rūpniecības reorganizācijas korporācija. Tomēr apstākļi piespieda valdību mainīt savu nostāju. 1971. gada sākumā bankrotēja *Rolls-Royce* — viens no pasaules lielākajiem aviamotoru ražošanas uzņēmumiem. Tas bija milzīgs trieciens uzņēmēju pašpaļāvībai un sabiedrības morālajam stāvoklim. Konservatīvo partijai par pārsteigumu tās valdība nacionalizēja *Rolls-Royce* aviamotoru ražošanas iecirkni. Tāpat valdība arī nolēma subsidēt ogļrūpniecību un turpināt tālāk attīstīt dārgo virsskaņas reaktīvo pasažieru lidmašīnu *Concorde* ražošanu. Šis lidmašīnas bija Lielbritānijas un Francijas kopražojums. 1972. gadā tika iecelts rūpniecības attīstības ministrs, kura funkcijas bija līdzīgas pirms diviem gadiem likvidētās Rūpniecības reorganizācijas korporācijas funkcijām. Finanšu ministrs Bārbers iesniedza vairākus budžetus, kuros bija paredzēts samazināt nodokļus. Nodokļu samazināšanas mērķis bija stimulēt ekonomikas attīstību.

Konservatīvo valdībai nācās izdot likumus arodbiedrību darbības regulēšanai, un 1971. gadā tika pieņemts Likums par attiecībām rūpniecībā. Šis likums piešķīra darba ņēmējam tiesības iestāties vai neiestāties arodbiedrībā un deva garantijas pret netaisnīgu atlaišanu no darba. Tika aizliegti tā sauktie «slēgtie uzņēmumi», darba ņēmējam bija tiesības neiestāties arodbiedrībā. Līdz 1971. gadam līgumam starp darba devēju un arodbiedrību nebija likuma spēka: ja viena puse līgumu lauza, otra puse nevarēja pieprasīt atlīdzību par zaudējumiem. Tagad sarunu ceļā noslēgtam līgumam bija likuma spēks, ja vien abas puses bija skaidri vienojušās un izteikušās savu viedokli. Lai nepieļautu neoficiālus streikus, tikai reģistrētām arodbiedrībām saglabājās tiesības neatlīdzināt streika rezultātā radušos zaudējumus vai postu. Likumam spēku piešķīra Nacionālā tiesa par attiecībām rūpniecībā, kurai bija augstākās tiesu instances statuss. Bez tam šī tiesa varēja pirms streika noteikt 60 dienu ilgu «nomierināšanās periodu» un/vai aizklātu balsošanu.

Sākumā Tredjūniju kongress bija naidīgi noskaņots pret šo likumu. Tas uzskatīja, ka tiesai būs aizspriedumi pret arodbiedrībām un ka likuma pantu piemērošana nav labākā izeja, kārtojot attiecības rūpniecībā. 1972. gada gaitā jau-

nās tiesas efektivitāte tika pakļauta nopietnām pārbaudēm. Arvien lielāks daudzums preču, kas tika sūtītas uz dažādām zemēm, nonāca firmu aprūpē, kuras bija izvietojušās ārpus dokiem. Šīs firmas nodarbojās ar preču iepakojšanu standartā konteineros. Dokeri uzskatīja, ka šādas prakses izveidošanās var apdraudēt viņu iztiku, un tāpēc neļāva izvest konteinerus no dokiem. Galvenā ieinteresētā transporta firma Liverpoolē iesniedza šo lietu Nacionālajā tiesā par attiecībām rūpniecībā. Tiesa firmas atbalstīja. Tomēr dokeri savu akciju turpināja, un tiesa uzlika naudas sodu dokeru arodbiedrībai (Transporta un nekvalificēto strādnieku arodbiedrībai). Arī Lordu palāta turējās pie uzskata, ka arodbiedrība ir atbildīga par tās biedru rīcību. Bet dokeru akcija turpinājās, un tiesa lika trīs dokerus apcietināt. Šai sakarā lielākā daļa dokeru iesāka streiku, un apelācijas tiesa apturēja dokeru arestu. Streiks tika izbeigts. Mēnesi vēlāk par akcijas turpināšanu atkal arestēja piecus dokerus, un rezultātā sākās otrs nacionālais dokeru streiks, kuru atbalstīja citi strādnieki. Pēc četrām nedēļām streiks izbeidzās, jo tika pieņemts jauns ziņojums par dokeru darba problēmām. Nacionālā tiesa par attiecībām rūpniecībā tika iesaistīta arī strīdā par dzelzceļnieku algām. Tā noteica 14 dienu ilgu «nomierināšanās periodu» pirms sarunu turpināšanas. Kad tas nelīdzēja, streika jautājumā tika balsots, un lielais vairākums balsoja par streiku.

Kad konservatīvie nāca pie varas, viņi izturējās noraidoši pret ienākumu politikas ideju, jo uzskatīja, ka sarunas par algām atstājamas arodbiedrību un darba devēju ziņā un ka valdībai tajās nav jāiejaucas. Tomēr 1972. gada rudenī valdība veda sarunas ar Tredjūniju kongresu un Britu rūpniecības konfederāciju. Kad sarunas izjuka, valdība uzspieda savu politiku. Tai bija trīs fāzes: pirmajā fāzē iesaldēja visus cenu un algu paaugstinājumus; otrajā fāzē algu paaugstinājumu ierobežoja līdz vienai mārciņai nedēļā plus 4 procenti no jau esošās algas, nepārsniedzot 250 mārciņas gadā; izveidoja Algu padomi un Cenu komisiju, kuru uzdevums bija izskatīt īpašus gadījumus. Trešajā fāzē algu paaugstinājumu ierobežoja līdz 7 procentiem, maksājot papildus par virsstundu darbu un darbu brīvdienās un naktī, par augstu produktivitāti vai tad, ja cenas cēlušās virs 7 procentiem. Trešā fāze sākās 1973. gada novembrī. Iepriekšējā mēnesī sakarā ar karu Vidējos Austrumos arābi bija sašaurinājuši naftas ražošanu un četrkāršojuši cenas.

Tāpēc sāka trūkt benzīna un citu naftas produktu, un pieauga arī to cenas. Benzīna piegāde nepārtraukti samazinājās, un bija paredzēts to normēt.

Šajā situācijā ogļrači atkal pieprasīja algu paaugstinājumu. Viņi atteicās pieņemt trešās fāzes piedāvājumu un 1973. gada novembrī pārstāja strādāt virsstundas, kas pakāpeniski noveda pie ogļu krājumu samazināšanās elektrostacijās. Tajā pašā laikā arī inženieri enerģētiķi un vilcienu vadītāji draudēja uzsākt streiku. Lai regulētu enerģijas resursu patēriņu, valdība izsludināja ārkārtas stāvokli un nolēma, sākot ar 1974. gada 1. janvāri, daudzās rūpniecības un tirdzniecības jomās pāriet uz trīs dienu darba nedēļu. Likās, ka ogļrači tīšām meklē konfrontāciju ar valdību. Balsošanas rezultāti parādīja, ka strādnieku vairākums atbalsta streikus, un valdības un Tredjūniju kongresa pūles rast atrisinājumu rezultātus nedeķa. Tad valdība apsvēra virkni alternatīvu pasākumu, kuriem visiem bija savi trūkumi. Hīts nolēma rīkot vispārējas vēlēšanas, lai noskaidrotu, vai sabiedriskā doma valstī atbalsta valdību, kas grib ar likumu noteikt algu ierobežojumus, vai arī tā atbalsta arodbiedrības, kas ir par algu brīvu salīdzināšanu. Tāpēc 9. februārī, kad sākās ogļraču streiks, Hīts paziņoja, ka vēlēšanas notiks 28. februārī.

Konservatīvie uzsvēra savu mērenību pretstatā arodbiedrību kaujinieciskumam un vajadzību pēc stipras valdības. Vēlēšanu kampaņas gaitā likās, ka konservatīvie uzvarēs, taču viņiem nāca par ļaunu vairāki faktori: Kopējā tirgus nepopularitāte, augstais inflācijas līmenis, maksājumu bilances deficīts un Likums par attiecībām rūpniecībā. Kampaņas laikā Britu rūpniecības konfederācijas ģenerāldirektors pieprasīja, lai šo likumu atceļ, un leiboristi uzsvēra nepieciešamību «dabūt britus atpakaļ pie darba». Vēlēšanu rezultāti abām lielajām partijām bija gandrīz vienādi: leiboristi savāca 11,6 miljonus balsu un ieguva 301 vietu, konservatīvie savāca 11,9 miljonus balsu un ieguva 296 vietas, un liberāļi ar 6 miljoniem balsu dabūja 14 vietas. Pēc nesekmīgiem mēģinājumiem izveidot koalīciju ar liberāļiem Hīts demisionēja.

Leiboristu valdība, 1974—1979

Savu trešo administrāciju Vilsons izveidoja 1974. gada martā. Neraugoties uz divdesmit sakāvēm parlamentā,

leiboristu mazākuma valdība noturējās līdz oktobrim. Sešas dienas pēc tam, kad valdība nāca pie varas, tika nokārtots strīds ar ogļračiem — nosacījumi bija ļoti tuvi ogļraču prasību pilnīgai apmierināšanai. Augustā tika atcelts Likums par attiecībām rūpniecībā, lai gan aizsardzība pret netaisnīgu atlaišanu no darba tomēr tika nodrošināta.

Vasarā valdība kopā ar Tredjūniju kongresu izstrādāja tā saukto sociālo kontraktu. Tredjūniju kongress apsoliya atbalstīt algu ierobežošanu, nosakot divpadsmit mēnešu intervālu starp algu paaugstinājuma pieprasījumiem, pie tam sarunās īpašu atbalstu guva zemāk apmaksātie strādnieki. Savukārt valdība solīja palīdzēt ierobežot īres maksas, vietējos nodokļus un cenas, nodrošināt augstākas pensijas un subsīdijas pārtikai. Tad oktobrī leiboristi lika priekšā «sociālo kontraktu» kā vilinošu alternatīvu iepriekšējās konservatīvo valdības konfrontācijas un trīs dienu darba nedēļas politikai. 1974. gada otrās vispārējās vēlēšanās leiboristi ieguva 319 vietas, konservatīvie — 276 un liberāļi — 13 vietas. Neparasta iezīme šajās vēlēšanās bija par nacionālistiem nodoto balsu skaits: skotu nacionālisti ieguva 11 vietas, Olsteras unionisti — 10 un velsiešu nacionālisti — 3 vietas. Leiboristi ar trīs vietu vairākumu palika pie varas. 1975. gadā konservatīvo partijas līderi Hītu nomainīja Mārgareta Tečere. Pirmo reizi par lielas britu partijas līderi kļuva sieviete.

Vilsons palika premjerministra amatā līdz 1976. gada martam. Šis astoņpadsmit mēnešus garais periods sadalās divās daļās: pirmie deviņi mēneši (1974. g. oktobris — 1975. g. jūnijs) bija katastrofāls laiks ekonomikai; atlikušajā laikā bija vērojama zināma uzlabošanās. Daudzas rūpniecības firmas saņēma valdības pabalstu, jo tās atļāva savās rūpniecās plašu sabiedrības kontroli. Vispazīstamākā no šīm firmām bija *British Leyland*. Komisija sera Dona Raidera vadībā izskatīja firmas stāvokli un savā ziņojumā ieteica lielu valsts finansiālo pabalstu, iekārtu modernizēšanu un izmaiņas administrācijā. Bezdarbs pieauga, bet algu paaugstinājumi bija milzīgi. 1975. gada jūnijā algu likmes bija par 36 procentiem augstākas nekā gadu iepriekš. «Sociālā kontrakta» daļa, kurā bija runa par algu ierobežošanu, tika lielā mērā ignorēta, un tādēļ inflācija pieauga milzīgos apmēros. 1975. gada vidū cenas cēlās par 24 procentiem gadā, un pastāvēja briesmas, ka inflācija var kļūt nekontrolējama. Sakarā ar tirdzniecības aktivitātes

krišanos un cenu pieaugumu pasaulē, un šo milzīgo inflāciju mazinājās starptautiskā uzticība britu ekonomikai. Kritās mārciņas vērtība, un rezultātā cēlās importa cenas.

Periodu līdz 1975. gada jūnijam iezīmē divi svarīgi notikumi. Tika pieņemts Lēmums par rūpniecību, kas atļāva valdībai plašu līdzdalību privātajā rūpniecībā; un tika atjaunotas sarunas par nosacījumiem, ar kādiem Lielbritānijai jāklūst par Kopējā tirgus dalībvalsti. Oktobra vēlēšanās leiboristi uzņēmās noorganizēt referendumu jautājumā par britu līdzdalību. Bija jāatbild uz jautājumu «Vai jūs domājat, ka Apvienotajai Karalistei jāpaliek Eiropas ekonomiskajā asociācijā (Kopējā tirgū)?». Vilsona vadītā valdība ieteica balsot apstiprinoši, bet viena trešā daļa kabineta piedalījās kampaņā par noraidošu balsojumu. Balsošanas rezultāti parādīja, ka visas četras Apvienotās Karalistes sastāvdaļas bija balsojušas apstiprinoši. 67 procenti vēlētāju bija par to, ka Lielbritānijai jāpaliek Kopējā tirgū.

Bija tikai divi veidi, kā kontrolēt inflāciju: deflācija, kas radītu lielu bezdarbu, vai arī algu pielikumu samazināšana. «Sociālais kontrakts» nepārprotami nedarbojās. 1975. gada jūlijā valdība un arodbiedrības vienojās par jaunu algu kontroles metodi. Pēc šīs vienošanās, kuru lielā mērā bija panācis Transporta un nekvalificēto strādnieku arodbiedrības sekretārs Džeks Džonss, algas nedrīkstēja pacelt augstāk par 6 mārciņām nedēļā, un visas algas, kas pārsniedza 8,5 tūkstošus mārciņu, bija jāiesaldē. Šis bija brīvprātīgs ierobežojums, bet valdībai bija tiesības piemērot sankcijas privātām firmām, kas maksāja vairāk, nekā bija norādīts instrukcijās.

1976. gada martā Herolds Vilsons atkāpās no premjerministra amata. Nebija šaubu, ka viņš bija augstākā mērā spējīgs partijas līderis, kurš bija spējīgs saturēt kopā leiboristu partiju un uzvarēt četrās no piecām vēlēšanu kampaņām, kurās viņš bija piedalījies. Tomēr par viņu runāja, ka, esot opozīcijā, viņš kļuvis neuzticīgs lietām, kuras atbalstījis, būdams amatā, — arodbiedrību reformai, Kopējam tirgum, ienākumu politikai. Pēc Vilsona par premjerministru kļuva Džeimss Kalagens, cilvēks ar lielu pieredzi, jo viņš bija strādājis visos svarīgākajos valdības amatos. 1976. gada maijā tika panākta jauna vienošanās par algām, saskaņā ar kuru algu palielināšanu ierobežoja līdz

4,5 procentiem. Tomēr ienākumu politika nonāca arvien lielākās grūtībās, pret to iebilda it īpaši tie, kam nepatika nonivelēšana. 1976. gada rudenī ekonomikā bija stipra krīzes situācija: streikoja jūrnieki, tika apšaubīta algu politikas pareizība, kritās ražošanas apjomi rūpniecībā, bija lieli sabiedriskie izdevumi. Tas viss mudināja ārzemniekus pārdot sterliņu mārciņas. Anglijas banka pārstāja atbalstīt mārciņu un ļāva tai pašai atrast tirgū savu vērtību. Decembrī no Starptautiskā valūtas fonda tika saņemts liels aizdevums ar noteikumu, ka valdība samazinās izdevumus sabiedriskām vajadzībām.

Šo ļoti nopietno ekonomisko situāciju sarežģīja arī tas, ka tagad valdībai nebija pārlicenoša vairākuma. Tāpēc leiboristi veda sarunas ar liberāļiem un rezultātā tika noslēgts tā sauktais «lib-lab» pakts, kas bija spēkā no 1977. gada marta līdz 1978. gada rudenim. Trīspadsmit liberāļi apņēma atbalstīt valdību, ja tā ar viņiem regulāri konsultēsies valdības politikas jautājumos un jautājumos par tiešām vēlēšanām Eiropas parlamentā.

Nākamajos divos gados Lielbritānijas finansiālajās lietās notika ievērojamas pārmaiņas. Valstī lielos daudzumos ieplūda ārzemju kapitāls, maksājumu bilance kļuva pozitīva, un procentu likmes kritās. Mārciņas vērtība pieauga no 1,58 dolāriem 1976. gada oktobrī līdz 2,10 dolāriem 1979. gada aprīlī. 1976. un 1977. gadā inflācijas koeficients pazeminājās līdz 16 procentiem, un 1978. gadā tas bija 8 procenti. Situācija uzlabojās triju iemeslu dēļ: bija pieaugusi naftas ieguve Ziemeļjūrā, un 1979. gada sākumā tā sedza jau divas trešdaļas no Lielbritānijas vajadzībām, un tādēļ valsts izdeva mazāk naudas par naftas importu; stingrāk tika kontrolēta apgrozībā esošā nauda un sabiedriskām vajadzībām izdodamā nauda; 1977. un 1978. gadā valdībai bija diezgan labi izdevies ierobežot algu paaugstinājumu. Pēc 1977. gada jūlija valdība mēģināja noturēt algu paaugstinājumu 10 procentu robežās, un tas visumā izdevās. Piemēram, ugunsdzēsēju streiks beidzās pēc tam, kad kareivji (kuru darba samaksa bija salīdzinoši zema) pārņēma ugunsdzēsēju pienākumus. Ogļrači akceptēja vienošanos, saskaņā ar kuru viņi saņēma papildu samaksu par lielāku saražotās produkcijas daudzumu.

Tomēr 1978./1979. gada ziemā valdības algu politika sastapās ar nopietnu opozīciju. Kalagens un finanšu ministrs Deniss Hilijs centās ierobežot algu pieaugumu līdz 5

procentiem. Tredzjūņu kongress bija pret algu ierobežošanas turpināšanu, un oktobrī leiboristu partijas konference nobalsoja pret šo politiku. Pirmais lielais lūzums nāca pēc vairāku nedēļu ilga streika Forda automobiļu rūpnīcā. Pēc tam, decembrī, valdība cieta sakāvi Apakšnamā, kad tā mēģināja piemērot sankcijas pret firmām, kas bija piekritušas paaugstināt algas vairāk, nekā tas bija noteikts instrukcijās. Starp janvāri un martu streikoja degvielas autocisternu šoferi, ceļu transporta strādnieki, dzelzceļnieki, ātrās palīdzības mašīnu apkalpes, atkritumu savācēji un citi vietējās varas iestāžu un veselības aprūpes darbinieki. Tika nodibināta pastāvīgā komisija, kas nodarbojās ar algu salīdzināšanu tiem, kas strādāja sabiedriskajā sektorā, un vairāku strādnieku grupu pretenzijas sūtīja izskatīšanai uz šo komisiju. Pa to laiku algu pielikumi tomēr svārstījās starp 9 un 15 procentiem.

Parasti valdībām ekonomikas jomā ir četri galvenie mērķi: adekvāta ekonomikas attīstība, pilnīga nodarbinātība, apmierinoša maksājumu bilance un stabilas cenas. Bija skaidrs, ka pēc 1977. gada pavasara Kalagena valdībai bija vērā ņemami panākumi divu pēdējo mērķu sasniegšanā, lai gan 1979. gada pavasarī algu paaugstināšanās un naftas deficīta dēļ cenas atkal sāka celties. Bezdarbnieku skaits arvien vēl bija liels — apmēram 1,4 miljoni jeb 6 procenti no visa darbaspēka — un ekonomikas attīstība gausa. Tendence, kas bija iezīmējusies, vienai vai otrai valdībai esot pie varas, nemainījās: salīdzinājumā ar citām industriāli attīstītām zemēm Anglijā produktivitāte bija zema. Tika uzsvērti trīs galvenie cēloņi šādai situācijai: pirmkārt, nesamērīgi liels strādnieku skaits, atteikšanās strādāt ar jaunām mašīnām un citi arodbiedrību uzspiesti ierobežojumi; otrkārt, valdība pārlietu centās saglabāt vecās, maz produktīvās darba vietas un radīja pārāk maz jaunu, augsti produktīvu darba vietu; treškārt, tika izteiktas domas, it īpaši no konservatīvo puses, ka pārāk augsti tiešie nodokļi atņem strādniekiem stimulu strādāt vairāk un labāk un ka nodokļu bilancē vajadzētu pārorientēties no ienākumu nodokļa uz netiešajiem nodokļiem. Sekas lēnajai ekonomikas attīstībai bija zemas investīcijas, zemas algas un zems dzīves līmenis salīdzinājumā ar dzīves līmeni citās rūpnieciski attīstītās valstīs.

Grūtības rūpniecībā un ceļoņu meklēšana Apvienotās Karalistes ekonomikas gausajai attīstībai neizbēgami nove-

da pie tā, ka priekšplānā izvirzījās jautājums par arodbiedrību tiesībām un pilnvarām. Valdība vienprātīgs uzskats, ka pēdējā desmitgadē spēka bilance starp uzņēmumu administrācijām un arodbiedrībām bija stipri vien nosliekusies par labu pēdējām. Visi bija pārliecināti, ka, dzenoties pēc augstākām algām, arodbiedrības pārāk maz uzmanības pievērš tam, kā tas ietekmēs dzīvi citiem strādniekiem un sabiedrības locekļiem, kas nav tieši iesaistīti konfliktā. Piemērs tam bija firmu piketēšana, kas tieši vai pat netieši nebija iekļauta konfliktā. Radās iespaids, ka streikošana tika uzsākta, daudz nedomājot, un ka attieksme pret streiku nebija kā pret pēdējo cerību. Konservatīvie uzskatīja, ka pirms uzaicinājuma streikot jābūt aizklātai balsošanai un ka papildu pabalstu maksāšana streikotājiem stimulē streikošanu. Bez tam kļuva arvien skaidrāks, ka dažas arodbiedrības, ieņemot stipras pozīcijas attiecībā pret darba devējiem vai valdību, bieži vien netika galā pašas ar saviem biedriem. Neoficiālo disputu skaits parādīja, ka valsts izpildorgānu un ierēdņu vara pār vietējiem varas orgāniem ir kļuvusi vājāka. Un beidzot, sabiedrība arvien vairāk sāka atbalstīt viedokli, ka pašos pamatos jāpārveido kolektīvās algu līgšanas sistēma.

Jautājums par rūpniecības uzņēmuma tiesībām patstāvīgi izvērst savu darbību, turoties likuma ietvaros, un par darba ņēmēja brīvu izvēli iestāties vai neiestāties arodbiedrībā uzskatāmi iezīmējās 1976. un 1977. gadā kādā konfliktā, kas skāra nelielo *Grunwick* firmu Londonā. Daži strādnieki, kas vēlējās pārstāvēt arodbiedrību sarunās ar administrāciju, uzsāka streiku un tika atlaisti no darba. Firma turpināja strādāt ar tiem strādniekiem, kas nevēlējās streikot vai stāties arodbiedrībā. Arodbiedrība visnotaļ atbalstīja atlaistos strādniekus, un tika organizēta masveida piketēšana. Izraisoties vardarbības aktiem, policija centās uzturēt kārtību un aizsargāt strādniekus, kas devās uz darbu fabrikā vai pēc darba nāca no tās ārā.

Nebeidzamas problēmas bija Ziemeļīrijā. 1974. gada pirmos piecus mēnešus Ziemeļīrijā valdīja jaunā izpildvara ar Folkneru priekšgalā. Īru republikāņu armija un nelokāmie unionisti bija pret to. Pēdējie nevēlējās dalīties varā, un viņi arī uzskatīja, ka vienošanās par Visīrijas padomi ir pirmais solis uz Īrijas apvienošanu. Maijā protestantu strādnieku organizētais ģenerālstreiks apturēja visus nepieciešamākos sabiedriskos pakalpojumus. Armija neiejau-

cās, un izpildvara demisionēja. Nākamajā gadā Olstera atkal nonāca Londonas tiešā pārvaldē. Mēģinājumi radīt jaunu izpildvaru izjuka, un Sanningdeilas vienošanās beidza pastāvēt. 1975. gadā ievēlēja konventu, lai tas sastādītu jaunu valdību, bet arī konvents nekādu vienošanos nepanāca. Pēc tam britu valdība nekādus jaunus priekšlikumus neizvirzīja. Galvenais bija likumības un kārtības atjaunošana, vietējā parlamenta pagaidu likvidēšana, nevis jaunas politiskas iniciatīvas. Internēšanu izbeidza, bet terorisms turpinājās. No 1976. gada līdz 1978. gadam vardarbību skaits samazinājās, bet to jauns uzliesmojums 1979. gadā, it īpaši konservatīvo pārstāvja Ziemeļīrijas lietās Ērija Nīva noslepkavošana brīdī, kad viņš atstāja parlamenta ēku Vestminsterā, bija skaudrs atgādinājums par neatrisināto pamatproblēmu.

1975. gadā tika izdota Baltā grāmata — par nākotnes valdību Skotijā un Velsā. Dokuments bija izstrādāts, pamatojoties uz Kilbrendona 1973. gada ziņojumu. Skotijai bija paredzēta likumdošanas sapulce ar kabinetu un ar galveno izpildvaru, Velsai bija paredzēta izpildsapulce. Šīm sapulcēm bija jāsaņem subsīdijas no parlamenta Vestminsterā, un tām tika piešķirta vara pār vietējo pārvaldi, veselības un sociālo aprūpi, skolām, dzīvokļu un ceļu lietām. 1976. gadā tika iesniegts likumprojekts šo priekšlikumu īstenošanai. To tomēr no visām pusēm kritizēja. Daži uzskatīja, ka šie priekšlikumi ir pārāk tālejoši, bet citi, it īpaši radikālie nacionālisti, — ka tie nav pietiekami radikāli. Šajā jautājumā abās galvenajās partijās domas dalījās.

1978. gadā parlaments pēc garām debatēm pieņēma Aktu par Skotiju un Aktu par Velsu, bet tiem bija lemts īstenoties tikai pēc tam, kad abās zemēs konsultatīvais referendums bija apliecinājis, ka šos aktus atbalsta vismaz 40 procenti vēlētāju. Kļuva skaidrs, ka velsiešu nacionālismam, kas balstījās galvenokārt uz kultūru un valodu, ir drīzāk šķeltniecisks nekā vienojošs efekts un ka to atbalsta mazākums. Tomēr Skotijā vairākums iedzīvotāju jau gadiem ilgi bija vēlējušies lielāku pašnoteikšanos. Daļēji tam par iemeslu bija skotu neapmierinātība ar Apvienotās Karalistes ekonomisko vājumu, un tas ilustrēja Rietumeiropā raksturīgo vispārīgo tendenci uz reģionālu un nacionālu separātismu. Daudzās Eiropas zemēs varas nodošana reģionālo parlamentu rokās bija mazinājusi saspilējumu un

veicinājusi stabilitāti. Bija jāizlemj, kā piešķirt Skotijai pašvaldības tiesības, vienlaikus saglabājot tās ekonomisko piederību pie Apvienotās Karalistes un ļaujot pastāvēt efektīvai un funkcionēt spējīgai pārvaldei. Proponēto Skotijas sapulci ne visai atbalstīja, drīzāk valdīja liels apjukums un vienaldzība. Skotijas nacionālā partija, kuras piekritēju skaits mazinājās, uzskatīja, ka varas atdošana ir pirmais solis uz Skotijas neatkarību. Leiboristu līderi sacīja, ka sapulcei ir tiesības pastāvēt neatkarīgi no jebkādu partiju vēlēšanās vai nevēlēšanās. Konservatīvo līderi bija pret sapulci, apgalvojot, ka tās priekšlikumi dos lielāku, bet ne labāku pārvaldi. Referendums notika 1979. gada martā. Tikai 12% Velsas vēlētāju atbalstīja priekšlikumus, tādējādi nepārprotami noraidot Velsas aktu. Skotijā 35 procenti vēlētāju atbalstīja un 31 procents noraidīja Skotijas aktu, un problēma palika neatrisināta. Valdība atteicās nekavējoties izpildīt aktu. Rezultātā Skotijas nacionālās partijas biedri parlamentā kopā ar konservatīvajiem un liberāļiem uzticības votumā nostājās opozīcijā valdībai. Leiboristi zaudēja par vienu balsi, un Kalagens pasludināja vispārējas vēlēšanas 1979. gada maijā.

Vēlēšanu kampaņas laikā izkristalizējās politiskās domstarpības starp abām galvenajām partijām. Algu jautājumā konservatīvie bija par brīvu, saprātīgu kopīgu vienošanos, bet leiboristi atbalstīja voluntāru ienākumu politiku. Konservatīvie vēlējās, lai būtu likumi, kas ierobežotu arodbiedrību varu, bet leiboristi sacīja, ka tas novedīs pie konfrontācijas. Konservatīvie vēlējās samazināt ienākumu nodokli un sociālos izdevumus un palielināt netiešos nodokļus. Leiboristi sacīja, ka tas vājinās pakalpojumu sfēru, sacels cenas un nesīs labumu tikai turīgākajiem. Leiboristi kritizēja Kopējā tirgus lauksaimniecības politiku, kas fermeriem garantēja augstas iepirkuma cenas neatkarīgi no pieprasījuma. Tādējādi nevajadzīgie pārtikas pārpalikumi tika iepirkti un uzglabāti par augstu maksu. Konservatīvo attieksme pret Kopējo tirgu nebija tik kritizējoša. Konservatīvie ļoti uzsvēra pasākumu nepieciešamību likumības un kārtības veicināšanai. Leiboristi mēģināja piespiest vietējos varas orgānus ievest valsts vienotās vidusskolas, bet konservatīvie bija pret tām. Konservatīvie gribēja atvēlēt vairāk līdzekļu aizsardzībai, lai būtu pretspars Krievijas augošajam militārajam potenciālam, un Āfrikas jautājumā bija par to, lai rodēzieši paši kārto savas iekšējās lietas.

Vispār šķita, ka Kalagens un leiboristi piedāvā vairāk to, kas jau bijis agrāk, turpretī Mārgareta Tečere un konservatīvie sludina pārmaiņu nepieciešamību. Konservatīvo nostādne vairāk atbilda nācijas noskaņai, un tādēļ tie guva iespaidīgu uzvaru. Konservatīvie saņēma 13,6 miljonus balsu un ieguva 339 vietas, leiboristi — 11,5 miljonus balsu un 268 vietas, liberāļi — 4,3 miljonus balsu un tikai 11 vietas. Pārējās partijas dalīja savā starpā 17 vietas. Būdam konservatīvo partijas lidere, Mārgareta Tečere 1979. gada maijā kļuva par Lielbritānijā pirmo sievieti — premjerministri.

Sadraudzība

Britu impērijas un Sadraudzības raksturs krasi izmainījās pēc Vestminsteras statūta pieņemšanas 1931. gadā (sk. 247. lpp.), kas noteica Lielbritānijas un tās domīniju — Kanādas, Dienvidāfrikas, Jaunzēlandes, Ņūfaundlendas¹ un Īrijas — attiecības. Šīs valstis sākotnēji izveidoja Sadraudzību. Šai laikā Lielbritānija joprojām tieši pārvaldīja impēriju, kas sastāvēja no liela skaita koloniju visā pasaulē. 1932. gadā Otavas ekonomiskā konference noteica priekšrocību sistēmu impērijas robežās, un tirdzniecības sakari starp domīnijām pieauga. Bet politiski tās bija patstāvīgas valstis. Kad Lielbritānija 1939. gadā pieteica karu Vācijai, Austrālija un Jaunzēlande automātiski darīja to pašu. Taču Kanāda un Dienvidāfrika pieteica karu tikai pēc tam, kad šo valstu parlamenti tam piekrita. 1947.—1948. gadā Indija, Pakistāna, Ceilona un Birma kļuva neatkarīgas. Tās visas, izņemot Birmu, nolēma pievienoties Sadraudzībai. Drīz pēc tam Indija kļuva par republiku un atzina Lielbritānijas monarhu tikai kā Sadraudzības galvu. Aukstajā karā Indija neiesaistījās. Tas liecināja par to, ka Sadraudzībai vairs nebija kopīgas ārējās politikas. 1957. gadā Gana un Malaja ieguva neatkarību. No 1960. gada līdz 1969. gadam 19 citas Lielbritānijas pārvaldītās zemes ieguva neatkarību, un tās visas, izņemot Sudānu, kļuva par Sadraudzības dalībvalstīm. 1977. gadā pie Sadraudzības piederēja 36 valstis. Tā Sadraudzības raksturs izmainījās no valstu apvienības, kurā bija galvenokārt britu izcelsmes

¹ Ņūfaundlenda tika inkorporēta Kanādā 1949. gadā.

iedzīvotāji, līdz apvienībai, kurā bija pārstāvētas gandrīz visas pasaules rases.

1978. gada janvārī pie Sadraudzības neatkarīgajām valstīm piederēja:

- Apvienotā Karaliste — 1931 (Vestminsteras statūts)
- Kanāda — 1931 (Vestminsteras statūts)
- Austrālija — 1931 (Vestminsteras statūts)
- Jaunzēlande — 1931 (Vestminsteras statūts)
- Indija — 1947 (neatkarības pasludināšanas diena)
- Pakistāna — 1947
- Ceilona — 1948
- Malaizija — 1957 (pirms 1963. gada — Malaja)
- Gana — 1957
- Nigērija — 1960
- Kipra — 1961
- Sjerraleone — 1961
- Tanzānija — 1961 (pirms 1964. gada — Tanganjika)
- Uganda — 1962
- Jamaika — 1962
- Trinidada un Tobago — 1962
- Kenija — 1963
- Malta — 1964
- Malāvi — 1964 (iepriekš Njasalenda)
- Zambija — 1964 (iepriekš Ziemeļrodēzija)
- Gambija — 1965
- Singapūra — 1965 (daļa no Malaizijas, 1963—1965)
- Gajāna — 1966
- Lesoto — 1966 (iepriekš Basuto)
- Botsvāna — 1966 (iepriekš Bečuanalenda)
- Barbadosa — 1966
- Nauru — 1968
- Maurīcija — 1968
- Svazilenda — 1968
- Tonga — 1970
- Rietumsamoā — 1970
- Fidži — 1970
- Bangladeša — 1972
- Bahamas — 1973
- Grenada — 1974
- Papua-Jaungvineja — 1975
- Seišelu Salas — 1976

Bez tam vēl 5 miljoni cilvēku dzīvoja neatkarīgās un atkarīgās zemēs, kas bija saistītas ar Sadraudzības dalībvalstīm: tās bija galvenokārt mazas saliņas. Trīs valstis izstājās no Sadraudzības: Īrija 1949. gadā, Dienvidāfrika (jo tās rasistiskā politika nebija pieņemama daudznāciju Sadraudzībai) 1961. gadā un Pakistāna 1972. gadā tāpēc, ka Lielbritānija un citas valstis bija atzinušas Bangladešu. Platība, kas 1978. gadā piederēja Sadraudzībai, aizņēma ceturtdaļu no zemeslodes virsmas, un tās iedzīvotāju skaits bija apmēram miljards cilvēku. Visas dalībvalstis atzīst Lielbritānijas monarhu par Sadraudzības galvu.

Sadraudzības dalībvalstis saista dažāda veida sakari, kas piešķir noteiktu formu šai izplūdušajai organizācijai. Tirdznieciskajiem sakariem Sadraudzības dalībvalstu vidū kādreiz bija liela nozīme. Pēc 1932. gada Otavas konferences tirdzniecības atvieglojumi, kas bija spēkā Sadraudzībā, — samazināti vai atcelti muitas tarifi precēm, ko importēja no Sadraudzības zemēm — veicināja savstarpējos tirdzniecības sakarus. 1951. gadā 51 procentu preču briti eksportēja uz Sadraudzības valstīm. Tomēr piecdesmito gadu sākumā citas industriālās lielvalstis atguvās no kara sekām vai arī pirmo reizi kļuva par plaukstošām valstīm. Bez tam Sadraudzības jaunattīstības zemes (kas agrāk bija pirkušas rūpniecības preces no britiem) tagad attīstīja pašas savu rūpniecību. Rezultātā krasi samazinājās tirdzniecība Sadraudzības valstu starpā. Sešdesmitajos gados Lielbritānija savu eksportu uz Sadraudzības zemēm samazināja uz pusi, jo Eiropas ekonomiskās asociācijas dalībvalstis kļuva par strauji augošu Lielbritānijas tirgu. Vairumam Sadraudzības zemju Lielbritānija kļuva arvien nenozīmīgāka tirdzniecības partnere. Kad 1973. gadā Lielbritānija iestājās Kopējā tirgū, notika vienošanās par darījumiem Karību cukura un Jaunzēlandes piensaimniecības produktu eksporta jomā, bet citādā ziņā Sadraudzības piešķirto privilēģiju zaudēšana vairumam jaunattīstības zemju maz ko nozīmēja.

Tomēr viena piektdaļa darījumu no Sadraudzības valstu kopējā tirdzniecības apjoma tiek veikta pašu dalībvalstu starpā, un valdību galvu konferencēs bieži apspriež finanšu, tirdzniecības un ekonomisko attiecību jautājumus. Sadraudzības bagātākās dalībnieces sniedz ekonomisku un tehnisku palīdzību nabadzīgākām locekļēm. Piemēram, astoņdesmit procenti no ekonomiskās palīdzības, ko Lielbritānija sniedz ārzemēm, nonāk Sadraudzības zemēs.

Sadraudzības dalībvalstu starpā pastāv ļoti daudz kontaktu izglītības laukā, it īpaši universitāšu līmenī. Notiek plašas apmaiņas gan ar mācību spēkiem, gan studentiem. Arī likumdošanas sistēmas daudzām dalībvalstīm ir līdzīgas. Pieaug sadarbība veselības aprūpes laukā, jo arī medicīnas skolu un medicīniskās palīdzības sistēmas ir ļoti līdzīgas. Ir apmēram 250 Sadraudzības valstu organizācijas, kas uztur kontaktus, un katru gadu tiek organizētas ap 50 tikšanās. 1965. gadā nodibināja Sadraudzības valstu fondu, lai radītu iespēju Sadraudzības dažādu profesiju pārstāvjiem satikties. 1947. gadā vienojās par to, ka katra Sadraudzības dalībvalsts atzīs par Lielbritānijas pavalstniekiem pati savus pilsoņus un citu Sadraudzības valstu pilsoņus, bet kopš tā laika šis nolīgums ir radikāli izmainīts. Imigrācijas jautājums un Sadraudzības pilsoņu pārvietošanās no dalībvalsts uz dalībvalsti ir izraisījusi jūtamas domstarpības, it īpaši Lielbritānijā.

Kopš 1944. gada Sadraudzības valstu valdību galvas regulāri satiekas apmēram ik pa astoņpadsmit mēnešiem. Līdz 1965. gadam visas tikšanās bija Londonā; pēc tam — citu Sadraudzības valstu galvaspilsētās. Apmēram līdz 1960. gadam tajās apsprieda galvenās starptautiskās problēmas. Satikšanās notika privātā atmosfērā, tās bija vaļsirdīgas un neformālas un deva iespēju nodibināt personiskus kontaktus. Sešdesmitajos gados dalībvalstu skaits pieauga, palielinājās arī klātesošo oficiālo pārstāvju skaits, un saieti kļuva formālāki. Sāka dominēt ar Āfriku saistītās problēmas: pēc 1965. gada radās Rodēzijas problēma, un 1970. un 1971. gadā Hīta konservatīvo valdība Lielbritānijā ierosināja piegādāt ieročus Dienvidāfrikai, lai palīdzētu tai aizsargāt jūras ceļus apkārt Labās Cerības ragam. Abos jautājumos Lielbritānijai asi uzbruka Āfrikas valstis: Rodēzijas jautājumā tās gribēja, lai Lielbritānijas valdība būtu nepieķēpīgāka pret Smita režīmu, un Dienvidāfrikas sakarā uzskatīja, ka neviena Sadraudzības dalībvalsts nedrīkst atbalstīt režīmu, kurā valda rasu diskriminācija, tādējādi veicinot tā nostiprināšanos. Tomēr briti nebija gatavi lietot spēku pret Rodēziju un sacīja, ka nevar būt ne runas par ieroču piegādi Dienvidāfrikai, lai realizētu aparteīda politiku. Bez tam briti uzskatīja, ka Sadraudzība nedrīkst diktēt nevienai dalībvalstij tās nacionālo politiku.

1971. gadā pēc Singapūras konferences, kurā dominēja

jautājums par ieroču piegādi Dienvidāfrikai, uz Sadraudzības nākotni visi raudzījās pesimistiski. Šaubīšanās par Lielbritānijas uzņemšanu Kopējā tirgū, kā arī tās stipri samazinātie militārie spēki austrumos no Suecas, šķiet, norādīja uz to, ka Lielbritānija zaudē savu vispasaules lielvaras lomu. Sešdesmitajos gados Lielbritānijas attieksme pret Sadraudzību izmainījās. Līdz tam laikam Sadraudzības dalībvalstis ar savu organizāciju lepojās, un tas fakts, ka gandrīz visas bijušās impērijas valstis palika Sadraudzības ietvaros, mīkstināja sarūgtinājumu par varas zaudējumu pasaulē. Bet pēc 1960. gada Lielbritānijas nostāja vairs nebija tik jūsmīga; britus kaitināja tas, ka Sadraudzība atklāti kritizēja viņu politiku, piemēram, attiecībā uz Rodēziju; dažiem bija nievājoša attieksme pret Sadraudzības mistiskumu un bezsaturīgumu — tā atgādināja Češīras kaķa smīnošo purnu, kas vēl bija redzams, kad pats kaķis jau gandrīz bija izgājis, — un visiem likās, ka Lielbritānijai vajadzētu vairāk pievērsties Eiropai, tās īstajām mājām.

Tomēr septiņdesmitajos gados likās, ka Sadraudzība atdzīvojās. 1973. gada Otavas konferencē, kurā prezidēja Kanādas premjerministrs Trudo, gaisotne bija konstruktīva un optimistiska. Viņš noteica toni, kas bija raits un neformāls. Šīs konferences un tai sekojošo konferenču degpunktā izvirzījās ekonomiskie jautājumi un tika apspriesti jautājumi, kas nebija raduši vietu iepriekšējo konferenču darba kārtībā.

Sadraudzība ir ļoti izplūdusi un neskaidra organizācija. Gandrīz vai nav formālu saišu, kas to turētu kopā, arī lojalitāte britu monarhijai ir ievērojami mazinājusies. Sadraudzība vairs neapvieno valstis ar vienādiem uzskatiem: dažas no tām ir demokrātijas, citas ir diktatūras; dažas pieder pie aliansēm, citas nekādiem blokiem nepievienojas. Jo lielāka tā ir izaugusi, jo lielāka viedokļu dažādība valda tās iekšienē. Pastāv milzīga atšķirība dzīves līmenī starp bagātajām valstīm, tādām kā Austrālija un Kanāda, un nabadzīgajām zemēm, tādām kā Malāvi un Tanzānija. Ir iespējams, ka divas dalībzemes karo viena pret otru, kā to 1965. gadā darīja Indija un Pakistāna, un tomēr paliek Sadraudzībā. Daudzus labumus, ko dod dalībvalsts statuss, varētu saglabāt arī tad, ja šī organizācija nepastāvētu. «Uz Sadraudzību, kāda tā ir kļuvusi pēc 1947. gada, var attiecināt gandrīz jebkuru īpašības vārdu. Tā ir bezveidīga,

neorganizēta, anomāla, nelōģiska. Tādā pašā mērā tā ir elastīga, spējīga piemēroties, pragmatiska, noderīga.»¹

Sadraudzību satur kopā vairāki faktori: kopīga vēsture tai ziņā, ka visas dalībvalstis kādreiz pārvaldīja Londona; kopīga valoda — angļu valoda; kontakti starp valdībām un tautām; vērtība, kas piemīt Sadraudzībai kā organizācijai, kurā ietilpst daudzu rasu pārstāvji — «modelis vispasaules sadarbībai». 1965. gadā izveidotais Sadraudzības sekretariāts pēdējos gados ir bijis galvenais sakaru uzturētājs (kanādietis Arnolds Smits bija ģenerālsekretārs no 1965. gada līdz 1975. gadam, pēc viņa šo amatu ieņēma Šridats Ramfals no Gajānas). Daudzi uzskata, ka Sadraudzība ir forums diskusijām un līdzeklis, kas palīdz izprast problēmu raksturu, ka tā ir vieta, kur var apkopot pieredzi un dalīties tajā, diskutēt par viedokļiem. Nav zināms, vai dalībvalstis uzskatīs Sadraudzību par pietiekami svarīgu, lai veicinātu tās tālāku izaugsmi turpmākajos gados.

¹ *The Times*, 7 July, 1964.

Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi

Divdesmitā gadsimta sākums

Vairāk nekā puse šajā nodaļā aprakstītās teritorijas ir tuksnesis. Arī liela daļa no pārējās platības ir neauglīga un mazapdzīvota, vairums cilvēku ir apmetušies mazās teritorijās ar relatīvi lielu iedzīvotāju blīvumu. Izņemot Persiju (Irānu), Dienvidsudānu un Izraēlu, visu pārējo valstu iedzīvotāji runā arābu valodā un pieder pie viena no islama novirzieniem. Persiju no arābu pasaules šķir ģeogrāfija, valoda un reliģija. 1900. gadā lielu daļu šīs teritorijas ar tās ilgo civilizācijas vēsturi pārvaldīja turki, briti un franči. Pārējā teritorijā valdīja vājas despotu valdības.

Ziemeļrietumu Āfrika atradās Francijas varā vai ietekmē. 1830. gadā franči atņēma Alžīras pilsētu turkiem, un ap 1850. gadu pakļāva tiem naidīgi noskaņotos Alžīrijas iedzīvotājus. Divdesmitā gadsimta sākumā Alžīrijā dzīvoja apmēram pusmiljons eiropiešu, kas bija ļoti strādīgi un patriotiski noskaņoti, bet aprobežoti. Viņi uzskatīja, ka ir pārāki par primitīvajiem, lauksaimniecībā nodarbinātajiem bezzemniekiem, kas bija musulmaņu ticības iedzīvotāju lielākā daļa. Franču oficiālo asimilēšanas politiku eiropieši uzlūkoja kā joku, jo musulmaņu labklājība viņiem nebūt nerūpēja. «Ir grūti pārliecināt eiropiešu kolonistus, ka bez viņu tiesībām arābu zemē pastāv arī citu cilvēku tiesības un ka iezemieši nav kaut kāda rase, kuru pēc savas iegribas var ekspluatēt un aplikt ar nodevām» (Žils Ferijs, 1892. g.).

Uz austrumiem no Alžīrijas atradās mazā, neatkarīgā Tunisijas valsts. Šeit bija jūtama stipra itāliešu ietekme, bet 1881. gadā franči piespieda beju atzīt savu zemi par Francijas protektorātu. Tad franči sāka tīkot pēc Marokas. 1894. gadā nomira pēdējais spēcīgais un enerģiskais sultāns, un viņa pēctecis bija četrpadsmit gadus vecs zēns. Tā kā viņš nebija stingrs valdnieks, viņa vara drīz sabruka. Šajā laikā britu ģenerālkonsuls raksturoja Maroku kā «dumpīgu cilšu brīvu aglomerātu ar korumpētiem gubernatoriem un vispārēju nabadzību un postu». Bija skaidrs, ka toreiz valdošās impēriskās tieksmes neļāva ignorēt šo stratēģiskajā ziņā tik svarīgo valsti. Francija gribēja pabeigt savas ziemeļrietumu Āfrikas impērijas veidošanu un tāpēc ieteica franču finansistiem ieguldīt kapitālus Marokā, lai tur stiprinātu franču ietekmi. Arī Spānijai bija savi tīkojumi, bet tā bija pārāk vāja, lai tos īstenotu. Lielbritānijas galvenā rūpe bija neitralizēt Vidusjūras dienvidu piekrasti, kas atradās pretī Gibraltāram. Par Vācijas mērķiem nebija skaidrības: ostas iemantošana Atlantijas okeāna piekrastē, tirdzniecības ietekmēšana, strīdi starp Lielbritāniju un Franciju — tam visam bija zināma nozīme Vācijas nolūkos.

Ēģiptē un Sudānā divdesmitā gadsimta sākumā valdīja Lielbritānija, lai gan formāli līdz 1914. gadam abas valstis palika Turku impērijas sastāvā. Kopš lielā Muhameda Alī valdīšanas deviņpadsmitā gadsimta pirmajā pusē Ēģipte bija praktiski bijusi neatkarīga valsts. Ievērojami pieaugot eiropiešu koloniju skaitam Āzijā, ļoti svarīgs kļuva Vidusjūras—Sarkanās jūras ceļš, it īpaši pēc tam, kad 1869. gadā atvēra Suecas kanālu. Sešus gadus vēlāk ekstravagantais Turcijas vicekaralis jeb Ēģiptes valdnieks, kas bija iestidzis parādos, pārdeva britu valdībai savus 44 procentus akciju, kas viņam piederēja Suecas kanāla kompānijā. Pēc tam kad 1876. gadā Ēģiptes puse bankrotēja, ēģiptiešu finanses savā kontrolē pārņēma angļi un franči, lai varētu nosargāt eiropiešu investīcijas. Šāda arvien pieaugoša eiropiešu iejaukšanās Ēģiptes iekšējās lietās noveda pie ēģiptiešu nacionālisma, kas izpaudās nelielas jauniešu grupas ietvaros, kuru bija iespaidojušas rietumos valdošās idejas. 1881. gada nacionālistu dumpja laikā tika nogalināti daudzi eiropieši. Tāpēc britu flote ar lielgabaliem apšaudīja Aleksandriju un Lielbritānijas armija zemi okupēja.

Tādējādi Ēģiptē *de facto* sākās britu valdīšana. Tā balstījās uz iekarošanu un nebija juridiski pamatota. No

sākuma briti plānoja izvest karaspēku, bet galu galā neizdarīja to, daļēji, lai aizsargātu un kontrolētu Suecas kanālu, jo impērijas sakaru sistēmā tam bija liela nozīme, un daļēji tam par iemeslu bija imperiālistu lepnums un dziņa iegūt jaunas teritorijas. Turcijas vicekaraļa valdība palika, bet tā darīja to, ko tai ieteica britu padomnieki ar lordu Kromeru priekšgalā. Tika īstenotas daudzas labas reformas — irigācijas, finanšu, izglītības, veselības aprūpes un administrēšanas jomā —, bet neapmierinātība Ēģiptes vidusšķiras un augstākajās aprindās noveda pie jauna nacionālisma viļņa, kas 1900. gadā pieņēmas spēkā.

Sudānu no 1820. gada līdz 1883. gadam pārvaldīja vai, pareizāk sakot, aplam pārvaldīja Ēģipte. Tomēr 1881. gadā patiesi reliģiozie iedzīvotāji, kā arī politiski neapmierinātie un nomadi, kam jaunnodibinātā valdība nepatika, izrādīja savu atbalstu kādam sudānietim, kurš apgalvoja, ka esot gaidītais Mahdī jeb Mesija. Ēģiptiešus sakāva, un 1885. gadā tika nogalināts bezbailīgais, talantīgais, bet perversais ģenerālis Gordons, kuram bija uzdots atvilkt palikušo angļu un ēģiptiešu karaspēku. Pēc 1885. gada mahdisti Sudānā valdīja trīspadsmit gadus, bet britu okupācija bija nenovēršama: bija nepieciešams ne tikvien iegūt kontroli pār Nīlas augšteces ūdeņiem, lai varētu nosargāt Ēģipti (jo uz to kāru aci meta citas Eiropas lielvalstis — Francija, Itālija, Beļģija), bet arī britu sabiedrība prasīja atrieht ģenerāļa Gordona nāvi.

Tāpēc angļu un ēģiptiešu armija Kičenera vadībā virzījās augšup pa Nīlu, un 1898. gadā tā uzvarēja Omdurmānas kaujā.¹ Divdesmit septiņi tūkstoši sudāniešu un četri simti angļu un ēģiptiešu tika nogalināti vai ievainoti. Mahdī kaps tika nolīdzināts līdz ar zemi (viņš bija miris pirms dažiem gadiem). Gāja pat runas, ka Kičeners gatavojas Mahdī galvaskausu nosūtīt uz Karalisko ķirurgu koledžu Londonā, lai to kā eksponātu noliktu blakus citam eksponātam — Napoleona iekšējiem orgāniem.

Dažas dienas pēc šīs kaujas līdz Kičeneram nonāca ziņa par gaidīto franču intervenci Sudānā. Neliela franču vienī-

¹ Pie Omdurmānas Čerčils piedalījās vienā no vēsturē pēdējiem lielajiem kavalērijas uzbrukumiem. Lords Kromers vēlāk rakstīja: «Kanonāde, kas Omdurmānā aizslaucīja dervišu ordas, pasludināja pasaulei, ka uz Angliju vai, pareizāk sakot, uz britu pārvaldīto Ēģipti gulstas svētais un atbildīgais pienākums nest Rietumu civilizācijas gaismu sūri piemeklētajai Sudānas tautai.»

ba bezbailīgā kapteiņa Maršāna vadībā 1898. gada jūlijā okupēja Fašodu. Ēģiptiešu uniformā tērpts un zem Ēģiptes karoga, Kičeners ieradās Fašodā ar ievērojamiem spēkiem un brīdināja Maršānu, ka franču klātbūtne ir angļu un ēģiptiešu tiesību aizskaršana. Divus mēnešus attiecības bija saspriegtas, līdz beidzot novembrī Francijas valdība pavēlēja Maršānam doties projām.

1899. gadā angļi un ēģiptieši vienojās par Sudānas pārvaldīšanu. Tā sauktais Nolīgums par kondominātu no-teica apvienotu angļu un ēģiptiešu pārvaldi. Tas bija samākslots nolīgums, kuram starptautiskajās tiesībās nebija precedenta, un faktiski briti valdīja vieni paši — ar britu ieceltu ģenerālgubernatoru.

Šīs nodaļas sākumā aprakstītā reģiona centrālā daļa 1900. gadā piederēja despotiskai, bet vājai Turcijas impērijai, un tās sastāvā bija zemes, kas vēlāk kļuva pazīstamas kā Irāka, Sīrija, Libāna, Palestīna, Jordānija, Saūda Arābija, Jemena un Lībija.

Pār impērijas nomales rajoniem kontrole bija vāja. Deviņpadsmitā gadsimta otrajā pusē tika veiktas zināmas reformas, bet, neraugoties uz tām, pusizglītotie valsts ierēdņi nebija visai ieinteresēti uzlabot savu pavalstnieku stāvokli.

Divas visbiezāk apdzīvotās teritorijas bija Irāka un Sīrija. Abās zemēs bija maz kulturālu un izglītotu cilvēku, kas dzīvoja skaudras nabadzības skartu, lasīt un rakstīt nepratēju zemnieku un cilšu locekļu vidū. Ceļu bija maz, nebija dzelzceļu un modernas rūpniecības. Par Irāku kāds britu ierēdnis rakstīja: «Divdesmitā gadsimta sākumā šī zeme nebija daudz civilizētāka un izglītotāka kā sešpadsmitā gadsimta sākumā, tāpat tā bija tikpat nepiemērota pašpārvaldei un ne mazāk korumpēta.»¹ Sīrijā stāvoklis bija nedaudz labāks, daļēji tas bija izskaidrojams ar franču un amerikāņu misionāru darbību. Kopš krusta karu laikiem franči bija sevi uzskatījuši par kristiešu aizstāvjiem Sīrijā. 1900. gadā puse no bērniem, kas saņēma izglītību, mācījās franču skolās. Šī eiropēiskās izglītības ietekme veicināja Rietumu ideju izplatīšanos, un, kopš amerikāņi izdeva sīriešiem mācību grāmatas arābu valodā, atdzīvojās interese par arābu literatūru, vēsturi un civilizāciju. Visa tā ietekmē ap 1900. gadu izveidojās maza, bet nozīmīga nacionālistu grupa.

¹ S. H. Longrigg. Iraq 1900—1950.

Britiem bija stipra ietekme Arābijas piekrastes rajonos. Adena bija okupēta aptuveni kopš 1840. gada, un vairāk nekā divdesmit piecās mazās un primitīvās valstiņās bija ieviests britu protektorāts, galvenokārt austrumos no Adenas. Tāpat arī Persijas līča atpalikušajās šeihu zemēs bija skaidri jūtama britu klātbūtne. 1899. gadā Kuveitas šeihs, domādams, ka viņa neatkarību apdraud turki, lūdza Lielbritāniju nodibināt tur protektorātu.

Uz austrumiem no turku Irākas līdz pat Afganistānas robežai un britu Indijai pletās Persijas, pasaules vissenākās karalistes, kalnainā teritorija. No arābu pasaules Persiju šķīra kalni, tās valoda un reliģija (persieši ir musulmaņi — šiīti). Persijā valdīja viduslaiku institūcijas, un tā bija pavērta krievu un britu ietekmei.

1900.—1914. gads

Marokas krīze, 1905—1906, 1911

Gadsimta sākumā Maroka bija viens no galvenajiem tematiem diplomātiskās sarunās starp lielvalstīm. Francija pieprasīja, lai pārējās lielvalstis formāli atzīst tās īpašās intereses šai zemē. 1900. gadā tā panāca itāļu piekrišanu. Kā pretsoli tam, ka Itālija atzīst Maroku par Francijas ietekmes sfēru, Francija atzina Tripoli par Itālijas ietekmes sfēru. Pēc 1902. gada, kad izveidojās angļu-japāņu alianse, neatliekama kļuva vajadzība panākt vienošanos ar Lielbritāniju, jo draudēja briesmas, ka karā starp Japāņu un Krieviju iesaistīsies arī to attiecīgie sabiedrotie — Lielbritānija un Francija. Šādu karu nevēlējās ne Lielbritānija, ne Francija, un tāpēc bija nepieciešams vienoties par Maroku.

1904. gadā tika vestas sarunas par angļu-franču nolīgumu. Francija atzina, ka Ēģipte, kas jau atradās lorda Kromera drošā valdīšanā, paliks britu ietekmes sfērā. Lielbritānija savukārt atzina Maroku par franču ietekmes sfēru ar noteikumu, ka tiek garantētas arī Spānijas intereses un ka netiks nocietināta Vidusjūras piekrastes līnija iepretim Gibraltāram. Vēlāk tajā pašā gadā franču-spāņu vienošanās rezultātā Spānija ieguva šauru zemes strēmeli Marokas ziemeļos ap Tanžeru.

Tādējādi Francija bija nodrošinājusi Lielbritānijas, Itālijas un Spānijas piekrišanu savām impēriskajām interesēm

Marokā. Tomēr nebija iegūta piekrišana no Vācijas, un šī nevērība bija par cēloni 1905.—1906. gada un 1911. gada krīzēm. 1905. gada martā ķeizars Vilhelms II izcēlās Tanžerā. Viņa nolūki nebija precīzi zināmi, bet viņš atzina sultāna neatkarību un pieprasīja noorganizēt starptautisku konferenci par Marokas nākotni. Šī konference notika 1906. gada sākumā Alhesirasā netālu no Gibraltāra. Tā formāli atzina Marokas neatkarību, taču tika noteikta starptautiska kontrole pār Marokas finansēm un Francijai un Spānijai bija jāuzrauga Marokas policija. Praktiski Alhesirasas konference atļāva Francijai brīvi iejaukties gadījumā, ja situācija Marokā sarežģītos.

Nākamajos gados pieauga nekārtības un jukas, un 1911. gada maijā franči okupēja Fēsu, lai aizsargātu sultāna un eiropiešu intereses. Tā kā bija gandrīz skaidrs, ka tiks nodibināts Francijas protektorāts, Vācijas valdība nolēma pieprasīt sev kompensāciju. Jūlijā Agādīrā ieradās vācu lielballaiva «Pantera», it kā lai aizsargātu Vācijas pilsoņus un īpašumu.¹ Vairākas nedēļas situācija bija saspriegta. Loids Džordžs un Lielbritānijas valdība stingri nostājās franču pusē, un draudēja izcelties karš. Tomēr novembrī Vācija, saņemusi pretī divas teritorijas Francijas Kongo, piekrita atzīt franču protektorātu Marokā, un krīze norima.

1912. gada sākumā franči nodibināja protektorātu un amatā stājās franču ģenerālrezidents. Vēlāk tai pašā gadā Spānija saņēma tai apsolīto teritoriju ap Tanžeru.

Arābu nacionālisma pirmsākumi

Iepriekšējā nodaļā bija minēts, ka nacionālisms slepeni attīstījās Sīrijas un Irākas arābu inteliģences un politiski ambiciozu augstākās kārtas pārstāvju vidū. Šis nelielais mazākums gribēja reliģiskas un politiskas reformas, bet tam maz rūpēja sociālās problēmas. Apmēram gadu pēc 1908. gada jaunturku revolūcijas (sk. 6. lpp.) arābi cerēja, ka sasniegs dažus no saviem mērķiem, bet sultāna mēģinājums izvērst kontrrevolūciju deva jaunturkiem iegānu, lai apturētu arābu organizāciju darbību, un nacionālisms no jauna tika nospiests pagrīdē. Dažos jautājumos jaunturki Pirmā pasaules kara priekšvakarā piekāpās. Tā,

¹ Steigšus uz Agādīru nosūtīja vienu vācu pilsoni, lai būtu ko aizsargāt.

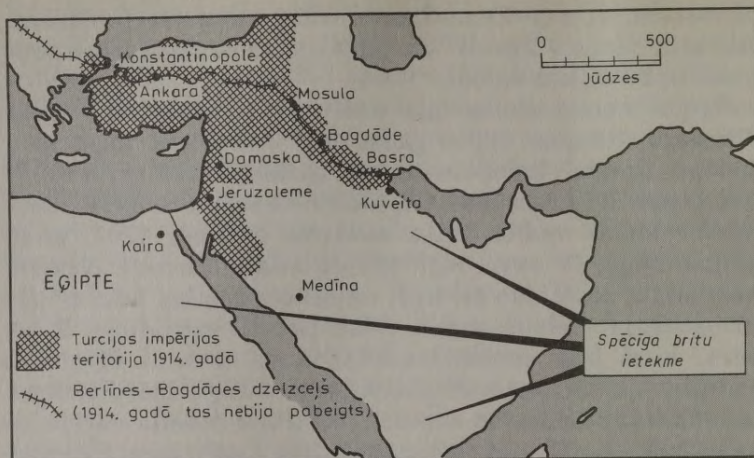
piemēram, viņi piekrita Jauno arābu kongresa prasībām, kas bija sanācis Parīzē, un pieļāva, ka arābu valoda tiek ieviesta kā valsts valoda.

Ēģiptē nacionālisms bija aktīvāks un skaļāks. Lords Kromers atkāpās 1907. gadā, un viņa vietā nāca sers Eldons Gorsts, kompetents un apzinīgs cilvēks, kuram tomēr pietrūka personības spēka un vadītāja talanta. Liberāļu valdības vadībā britu kontrole atslāba. 1907. gadā daiļrunīgais, Francijā izglītību guvušais Mustafa Kemals nodibināja nacionālo partiju, un sekoja spēcīga nacionālistu aģitācija. Četrus gadus vēlāk Gorstu nomainīja Kičeners, kurš bija saņēmis norādījumus ievirzīt ēģiptiešu enerģiju no nacionālistu aktivitātēm citā gultnē. Kičeners izveidoja Likumdevēju sapulci, kas likumdošanu varēja uz kādu laiku novilcināt, bet citādā ziņā viņš izmantoja savu lielo prestižu, lai nodrošinātu stipru un uz reformām orientētu valdību.

Vācu ietekme Turcijā

Vācu ietekme Turcijā bija militāra un ekonomiska. Šīs ietekmes politiskais aspekts aplūkots 1. nodaļā. Kopš deviņpadsmitā gadsimta astoņdesmitajiem gadiem vācu virsnieki bija apmācījuši turku armiju. To, ka šī mācīšana izrādījās visai nesekmīga, apliecināja vieglums, ar kādu Itālija 1911. gadā okupēja Lībiju un Balkānu savienība 1912.—1913. gadā sakāva Turciju. Tāpēc 1913. gadā uz Turciju nosūtīja augsta ranga vācu ģenerāli, lai tas enerģiskāk reorganizē turku armiju.

Iespējams, ka vācu militārā palīdzība bija svarīgāka, bet līdz 1913. gadam tā radīja mazāk rūpju nekā vācu dzelzceļa būve Turcijas impērijā. Deviņpadsmitā gadsimta deviņdesmito gadu sākumā vācieši bija uzbūvējuši dzelzceļu no Bosfora līdz Ankarai, un 1899. gadā pēc ķeizara Vilhelma II vizītes Konstantinopolē un Damaskā, kad viņš pasludināja sevi par visu musulmaņu draugu, kādai vācu firmai tika piešķirtas tiesības turpināt dzelzceļa būvi tālāk līdz Bagdādei un Persijas līcim. Skaidrs, ka šis dzelzceļš Turcijai nozīmēja ievērojamas ekonomiskas un militāras priekšrocības, un sākumā to atbalstīja arī briti. Tomēr pēc 1903. gada Lielbritānija, norūpējusies par savu ietekmi Persijas līcī, jo tur pieauga Vācijas ietekme, ieņēma naidīgāku

Turcijas impērija 1914. gadā

nostāju. Strīdi ieilga līdz 1913. gadam, kad beidzot starp Turciju, Vāciju un Lielbritāniju tika panākta vienošanās: Bagdādes dzelzceļu atļāva pabeigt ar nosacījumu, ka tas nesniegsies tālāk par Basru.

Krievu un britu ietekme Persijā

Pieaugošā neapmierinātība ar šaha valdību 1905. gadā noveda pie revolūcijas, kas sasniedza kulmināciju, kad šahs piekrita Pārštāvju sapulces izveidošanai. Sapulce sanāca 1906. gadā. Nekārtības tomēr turpinājās, un Lielbritānija, nobažījies, ka krievu ekspansija var sasniegt Indijas robežas, 1907. gadā nolēma uzsākt ar Krieviju sarunas. Beigās vienojās par to, ka Persijai jāpaliek neatkarīgai ar noteikumu, ka trešdaļa valsts teritorijas, kas atrodas ziemeļos, paliek Krievijas ietekmes sfērā, trešdaļa dienvidaustrumos — britu ietekmes sfērā un starp tām — neitrālā zona. Bez tam vienojās par to, ka Afganistāna paliks britu ietekmes sfērā un Tibeta būs neitrāla bufervalsts.

Šis sadalījums bija tīri stratēģisks. Ar naftu tam nebija nekāda sakara, bet bija skaidrs, ka vienošanās nāk par labu britu interesēm, kad gar Persijas liča ziemeļu krastu atklāja lielas naftas atradnes. 1909. gadā tika nodibināta angļu-persiešu naftas kompānija, un pēc 1914. gada tā nonāca Lielbritānijas valdības kontrolē.

Cionistu kustība

Deviņpadsmitā un divdesmitā gadsimta mijā meklējami pirmsākumi kādai kustībai, kurai, sākot ar 1918. gadu, Vidējo Austrumu lietās bija lemta būtiska loma. 1900. gadā Palestīnā, senajā ebreju dzimtenē, tāpat kā visus iepriekšējos gadsimtus, dzīvoja tikai daži tūkstoši ebreju, bet kādi 15 miljoni bija izkaisīti pa Eiropu un Ziemeļameriku. Gadsimtiem ar šīm ebreju minoritātēm bija apgājušies slikti, bet deviņpadsmitā gadsimta beigās vajāšanas Krievijā (kur dzīvoja divas trešdaļas no visas pasaules ebrejiem), Francijā (piemēram, Dreifusa prāva) un Vācijā bija kļuvušas īpaši intensīvas. Daži ebreji emigrēja uz Palestīnu; daudz vairāk ebreju devās uz Savienotajām Valstīm vai Lielbritāniju, un radās sajūta, ka ebreju statusu varētu pacelt, ja viņiem būtu pašiem sava zeme.

Tad 1896. gadā Vīnes žurnālists Teodors Hercls publicēja brošūru ar nosaukumu «Ebreju valsts», kurā viņš aicināja radīt ebreju tautai nacionālu mājvietu. Nākamajā gadā Bāzelē¹ nodibināja Pasaules cionistu organizāciju. Lielbritānijas valdība ebreju teritorijas izveidošanai piedāvāja daļu no Kenijas teritorijas, bet cionisti nolēma, ka vienīgi Palestīna var būt viņu mājvieta. Sākās nepārtraukta imigrācija, un ap 1914. gadu Palestīnā dzīvoja jau 80 000 ebreju.

Pirmais pasaules karš, 1914—1918

Pēc nelielas vilcināšanās 1914. gada oktobrī Turcija iestājās karā Vācijas un Austroungārijas pusē. Šajā nodaļā aplūkojamā reģionā kaujas notika divās galvenajās zemēs — Irākā un Palestīnā.

Pēc tam kad Turcija bija pieteikusi karu, britu spēki okupēja Basru un 1915. gada vidū — Irākas dienviddaļu, galvenokārt, lai nosargātu Persijas līci un britu naftas intereses Persijā. Lielāko 1916. gada daļu turki devās pretuzbrukumā un pēc ilgstoša aplenkuma no jauna ieņēma

¹ Hercls ierakstīja savā dienasgrāmatā: «Bāzelē es nodibināju ebreju valsti.» Piecdesmit gadus vēlāk Hercla sapnis piepildījās.

Kūtu. Bet 1916. gada beigās briti turpināja virzīties uz priekšu, sastopot ļoti vāju pretošanos; tika ieņemta Bagdāde, un tieši pirms pamiera parakstīšanas tika sasniegta Mosula. Pa to laiku britu spēki okupēja Persijas dienvidu daļu, kas atradās viņu rokās lielāko karadarbības laiku. Krievu spēki atradās ziemeļos līdz pat boļševiku revolūcijai.

Līdz ar kara pieteikšanu briti ienesa skaidrību attiecībā uz savu legālo statusu Ēģiptē, pasludinot tur protektorātu. Ieradās daudz kareivju, un 1915. gadā turku uzbrukums tika viegli atsists. Pa to laiku briti sāka vest sarunas ar Mekas valdnieku Huseinu un ar citām musulmaņu svētajām pilsētām Hidžāzā, lai izraisītu arābu sacelšanos pret turkiem. Britu augstais komisārs Ēģiptē Makmahons un Huseins turpināja šīs sarunas visu 1915. gadu un vēl arī 1916. gadā. Šī korespondence kļuva ļoti pretrunīga, jo izrādījās, ka briti (kas nebija pārliecināti, cik lielā mērā Huseins, cilvēks ar lielām ambīcijām, tiešām runā pārējo arābu vārdā) kā atlīdzību par arābu atbalstu pret turkiem piekrita neatkarīgu arābu karalistu izveidošanai Arābijā, Palestīnā, Irākā un Sīrijā. Britu un franču attiecības ar arābiem pasliktinājās, kad vēlāk kļuva zināms, ka apmēram ap to pašu laiku 1916. gadā Saiksa-Piko līgumā bija paredzēts sadalīt Turcijas arābu impēriju starp Lielbritāniju un Franciju. Francijai bija paredzēts valdīt pār Sīrijas piekrasti un pārējā Sīrijas daļā izveidot protektorātu, bet Lielbritānijai bija jāvalda Irākas centrālajā un dienvidu daļā, izveidojot protektorātu tās ziemeļos.

Tomēr līdz 1917. gada beigām par Saiksa-Piko vienošanos sabiedrībai neziņoja. Pa to laiku Makmahona solījumi un sliktā apiešanās no turku puses noveda arābus līdz dumpim 1916. gada jūnijā. Arābu spēki Huseina dēla Feisala un slavenā Arābijas Lorensa vadībā uzbruka turku-vācu līnijai.¹ Domas par šā dumpja lietderību stipri vien dalās, bet tas, protams, bija nozīmīgs traucēklis, jo vairoja turku diskomfortu. Tas tāpat arī nozīmēja, ka briti cīnās draudzīgi noskaņotā zemē, un tas veicināja nacionālismu. 1917. gada beigās briti ieņēma Jeruzalemi, un gadu vēlāk Feisals, Lorens un arābi iegāja Damaskā.

Beidzot šeit jāpiemin vēl viens svarīgs notikums. Kara laikā Amerikas Savienotajās Valstīs un Lielbritānijā arvien

¹ Sk. T. E. Lawrence. *The Seven Pillars of Wisdom* (vēsturisks un tēlainis komentārs par karu).

lielāku ietekmi guva cionistu kustība. Lielbritānijā tās lideris bija Dr. Veicmans, Krievijā dzimis ķīmijas docētājs Mančestras universitātē, kas izdarījis svarīgus atklājumus sprāgstvielu jomā. Veicmans pievērsa Lielbritānijas ārlietu ministru Belfūru idejai, ka Palestīnai ir jāpieder ebrejiem, daļēji arī tāpēc, ka ebreju valsts pastāvēšana palīdzētu Suecas kanāla nosargāšanā. 1917. gada novembrī Belfūrs nāca klajā ar deklarāciju:

Viņa Majestātes valdība labvēlīgi raugās uz nacionālās mājvietas nodibināšanu ebreju tautai Palestīnā un, cik vien iespējams, centīsies atvieglot šī mērķa sasniegšanu, un turklāt ir skaidri saprotams, ka netiks darīts nekas tāds, kas aizskar citu, Palestīnas neebreju kopienu pilsoniskās un reliģiskās tiesības.

Tādējādi 1916. un 1917. gada laikā britu valdība bija devusi trīs pretrunīgus un savstarpēji nesavienojamus solījumus: ka arābi varēs dibināt neatkarīgas valstis, ka ebreju tautas teritorija būs Palestīna un ka Lielbritānija un Francija sadalīs savā starpā Irāku un Siriju.

1918.—1939. gads

Mandātu nodibināšana

Kad 1918. gada novembrī beidzās karš, Feisals un arābi Damaskā valdīja pār Siriju, Libānu un Jordāniju, bet Irāka un Palestīna atradās britu kontrolē. 1919. gada laikā briti atļāva franču karaspēkam okupēt Sīrijas piekrasti.

1919. gada jūnijā Versaļas miera līgums paredzēja mandātus Turcijas arābu impērijā, bet tā atsevišķu punktu izlemšanu atlika līdz līguma noslēgšanai ar Turciju. Pa šo laiku arābu nacionālisms turpināja augt, un 1920. gada martā nacionālisti proklamēja Feisalu par neatkarīgās Sīrijas, Palestīnas un Libānas karali un viņa brāli Abdullu — par Irākas karali. Bet mēnesi vēlāk sabiedroto konferencē, kas notika Sanremo, Francija oficiāli ieguva tiesības pārvaldīt Siriju un Libānu, bet Lielbritānija — tiesības pārvaldīt Irāku, Palestīnu un Jordāniju.

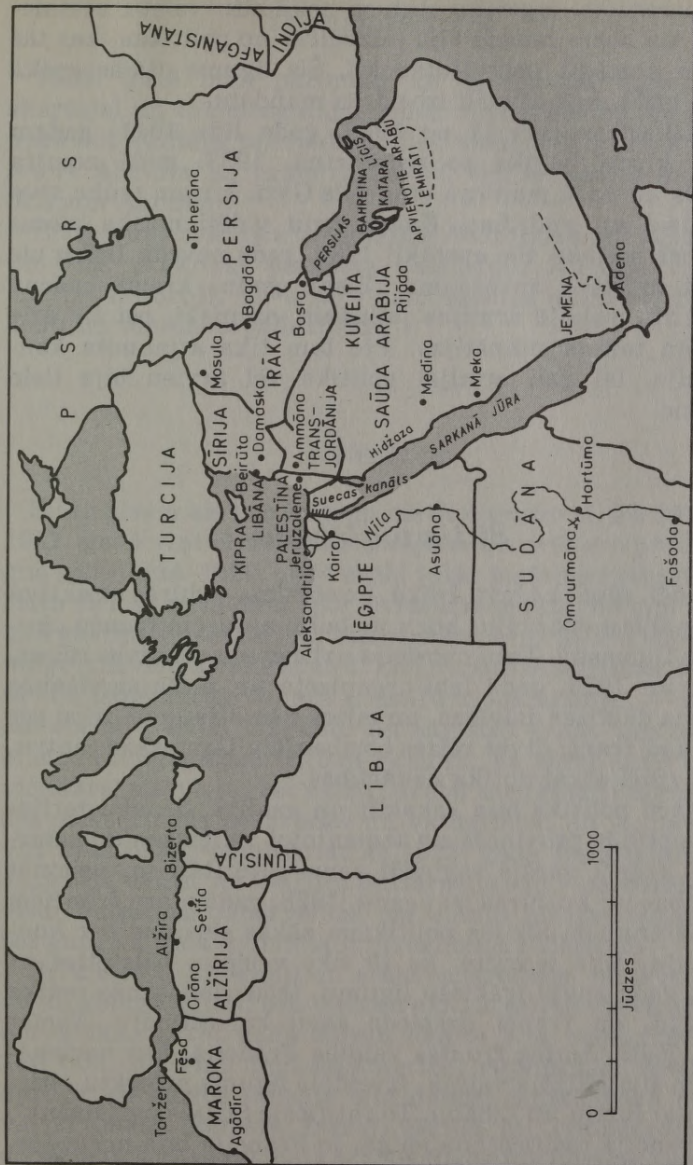
Francijai un Lielbritānijai bija četri galvenie motīvi: impērijas stratēģija un sakari; komerciālās intereses; patsa sapratne, ka šī reģiona tautām ir jāapgūst pašpārvaldes māksla; un cerība, ka šīs zemes, kad tās kļūs neatkarīgas, būs tām sabiedrotās. Bet tās pilnībā nenovērtēja arābu nacionālās jūtas un to stiprumu, un kā britiem, tā frančiem bija pastāvīgi jārēķinās ar nemieriem.

Irāka

Britu mandāta laiks sadalās divos posmos: 1920.—1922. gads un 1922.—1932. gads. Tūlīt pēc mandāta apstiprināšanas briti pieredzēja nacionālistu sācelšanos, galvenokārt uz laukiem Irākas centrālajā un dienvidu daļā. Zaudējumi bija jūtami, bet kārtība drīz tika atjaunota. 1920. gada oktobrī briti paziņoja, ka viņi grib nodibināt irākiešu valdību, kuras neatkarību no sākuma ierobežos britu konsultantu klātbūtne. Tad tika izveidota pagaidu valdība, kas sastāvēja no irākiešu ministriem. Katram ministram bija britu konsultants. 1921. gadā Feisalu (kas bija ticis izdzīts no Sīrijas) atzina par karali, un 1922. gadā tika parakstīts angļu-irākiešu līgums. Tas legalizēja esošo situāciju, kad irākiešu valdības rīcībai vienmēr bija nepieciešama britu piekrišana.

Nākamjos desmit gados britu pārvalde funkcionēja samērā labi. 1924. gadā Satversmes sapulce ratificēja 1922. gada līgumu un izstrādāja konstitūciju, kas paredzēja ieceltu senātu un ievēlētu deputātu palātu. Parlamentārā sistēma ievērojami cieta no biežajām valdību maiņām, bet tai par labu nāca karaļa Feisala šarms, politika instinkts, veselais saprāts un personīgā autoritāte, kas stipri iegrozīja nedaudzu ambiciozu politiķu aktivitātes. Briti veicināja jaunās valsts attīstību, stabilizējot tās robežas, izveidojot administrāciju, tieslietu sistēmu, modernu policiju, nelielu armiju un jaunu valūtu un attīstot zemkopību un rūpniecību.

Divdesmito gadu beigās tika uzsāktas sarunas par pilnīgu neatkarību, un 1930. gadā parakstīts otrs angļu-irākiešu līgums. Lielbritānija paturēja tiesības uz aviobāzēm un citām militārām celtnēm Irākā, un Irākai bija jāpalīdz Lielbritānijai kara gadījumā. Lielbritānijas vēstniekam

Arābu pasaule 1924. gadā

bija paredzēts augstāks statuss nekā citu valstu vēstniekiem, un abām zemēm bija jāizvairās no politikas, kas tās varētu nostādīt neērtā stāvoklī. Šis līgums stājās spēkā 1932. gadā, kad oficiāli izbeidzās mandāts.

Neatkarības periodā no 1932. gada līdz 1941. gadam Irāka kļuva vājāka politiskā ziņā. 1933. gadā nomira Feisals un varu mantoja viņa dēls Gāzī, kuram trūka tēva pieredzes un gudrības. Katru gadu vidēji notika piecas valdības maiņas. Šie apstākļi 1936. gadā noveda Irāku pie pirmā militārā apvērsuma. Vienu gadu, kreisā spārna atbalstīti, valdīja armijas jaunākie virsnieki, bet tie drīz zaudēja tautas simpātijas. Pēc tam tika atjaunota konstitūcija, lai gan armijai politikā vēl arvien bija liela ietekme.

Sīrija un Libāna

Franči, tāpat kā briti Irākā, no sākuma sadūrās ar aktīvu nacionālistu opozīciju, kuru uz laiku apturēja franču okupācija Damaskā. Taču opozīcija uzliesmoja vēl divas reizes. 1925. un 1926. gadā labi organizēta un plaša sacelšanās paņēma daudzas dzīvības, un miers tika atjaunots tikai pēc tam, kad franči divas reizes bombardēja Damaskas centru. 1936. gadā atkal notika nekārtības.

Franču politika bija «skaldīt un valdīt». Sadalot teritoriju septiņās provincēs un izmantojot reliģiskās domstarpības, franči varēja saglabāt savu autoritāti un veicināt izglītības un kultūras izaugsmi. 1928. gadā starp frančiem un mērenajiem Sīrijas politiķiem sākās sarunas par konstitūciju. Bija iecerēts, ka tā tiks veidota, balstoties uz 1930. gada angļu-irākiešu līgumu, taču vienošanās netika panākta, un franči uzspieda savu konstitūciju. Tomēr 1936. gadā Tautas frontes valdība Francijā, kas nacionālistiem simpatizēja vairāk, izveidoja līguma projektu attiecībām ar Sīriju un Libānu. To ratificēja Sīrijas parlaments, bet Francijā ratificēšana ieilga, jo Francija bija norūpējusies par savu stratēģisko pozīciju saglabāšanu Vidusjūras austrumos un arī par kristīgo minoritāšu nākotni. Tieši pirms kara sākuma Eiropā franči likvidēja galējo nacionālistu organizācijas un apturēja konstitūciju.

Transjordānija

1920. gadā briti paziņoja, ka paredz šai nabadzības skartajai un tuksnešainajai zemei austrumos no Jordānas upes dot tūlītēju pašvaldību. Bet nākamajā gadā Feisala brālis Abdulla un arābu karavīri, tautas gaviļu sveikti, okupēja Ammānu.

Briti, kuru mandāts turpinājās, Abdullam pretī nestājās, un viņš praktiski pārņēma valdīšanu. Abdulla valdīja mierīgi un droši, un briti viņam sniedza militāru, finanšiālu un tehnisku palīdzību.

Palestīna

Starp abiem kariem britiem nācās ciest no tā, ka 1916.—1917. gadā viņi bija devuši ebrejiem un arābiem pretrunīgus solījumus. 1920. gadā arābi jutās īpaši sarūgtināti par britu rīcību: pirmkārt, tika ieviests mandāts, lai gan arābi bija gaidījuši neatkarību, un, otrkārt, briti atļāva ebrejiem imigrēt arvien lielākā skaitā. Lielbritānijas saistības, kuras tā bija uzņēmusies sakarā ar Belfūra deklarāciju, — izveidot ebreju nācijai mājvietu un saglabāt arābu tiesības — bija nesavienojamas. Kļuva skaidrs, ka ebreji grib nevis vienkārši mājvietu, bet valsti. Arābu sarūgtinājums izpaudās sabiedriskās nekārtībās un vardarbībā, un viņus izdevās tikai daļēji nomierināt ar 1922. gada Balto grāmatu. Tajā bija teikts, ka Belfūra deklarācijā «nav paredzēts, ka visai Palestīnai jāpārvēršas par ebreju nācijas mājvietu, bet gan, ka šāda mājvieta ir jānodibina Palestīnā».

Briti cerēja, ka ebreji un arābi sadarbosies, lai izveidotu vienu kopīgu valsti, bet, gadiem ejot, šī cerība kļuva arvien nereālāka. 1928. gadā ebreju skaits bija pieaudzis līdz 150 000, un viņu lauksaimniecība, rūpniecība, veselības aprūpe un dzīves līmenis bija daudz pārāks nekā arābu vairākumam. Ēģiptei, Irākai, Sīrijai un Transjordānijai dotās privilēģijas rosināja arābus Palestīnā līdzīgas tiesības meklēt arī sev. 1928.—1929. gadā sākās otrs nekārtību vilnis. Tika nogalināti un ievainoti simtiem ebreju, un šo lietu izmeklēt tika nosūtīta karaliskā komisija. Komisija savā ziņojumā norādīja uz abu Belfūra deklarācijā doto solījumu nekonsekvenci un ieteica ebreju imigrāciju iero-

bežot. Zemkopības izpētes ekspertu komisija tāpat ieteica, ka imigrāciju vajadzētu pārtraukt līdz tam laikam, kad zeme būs ierīkota.

1930. gadā uz šo abu ziņojumu pamata tika sagatavota Baltā grāmata. Tūlīt uzbangoja niknas ebreju opozīcijas vilnis, kas britu premjerministru Remziju Makdonaldu ietekmēja tādā mērā, ka viņš britu politiku formulēja vēstulē, kuru arābi nosauca par «melno vēstuli». Tajā bija teikts, ka briti nedomā ierobežot ne imigrāciju, ne to, ka ebreji iemanto zemi.

Tāpēc ebreji turpināja emigrēt uz Palestīnu, it īpaši pēc tam, kad Vācijā pie varas nāca nacisti. Pirms 1933. gada vidējais imigrantu skaits bija 9000 cilvēku gadā; 1935. gadā vien imigrēja 62 000. Liela daļa jaunatbraucēju bija zinātnieki, inženieri, ārsti un uzņēmēji: sociālā un ekonomiskā plaista starp ebrejiem un arābiem kļuva arvien lielāka, bet skaitliskā — mazāka. 1935. gadā viena ceturtdaļa visu Palestīnas iedzīvotāju bija ebreji.

Arābi kļuva arvien neapmierinātāki un 1935. gadā pieprasīja britu augstajam komisāram demokrātisku valdību, aizliegumu zemes pāriešanai no arābiem pie ebrejiem un tūlītēju imigrācijas apturēšanu. 1936. gadā notika lieli nemieri: apbruņotu arābu grupas devās kalnos, tika iznīcināta ebreju raža un īpašumi. 1937. gadā uz Palestīnu nosūtīja karalisko komisiju, un tā nolēma, ka mandāts tā pašreizējā veidā nav īstenojams un ka vienīgais atrisinājums ir teritorijas sadalīšana. Ebreji sadalīšanu atbalstīja ļoti apvaldīti, bet arābi to pilnīgi noraidīja, un viņu terorisms pieauga tādā mērā, ka briti zaudēja kontroli pār dažām Palestīnas daļām. Nepieciešamība nomierināt arābus, it īpaši ņemot vērā Otrā pasaules kara draudus un ekonomiskās grūtības, kuras radītu sadalīšanās, beidzot pārliecināja britus, ka priekšroka būtu dodama federācijai. Tāpēc 1939. gada Baltajā grāmatā ideja par sadalīšanu tika atmesta un tika pateikts, ka imigrācija un zemes piešķiršana ir jāierobežo. Tik neapmierinoša un nenokārtota bija situācija brīdī, kad sākās Otrais pasaules karš.

Saūda Arābija

Pēc 1902. gada visvarenākais valdnieks Arābijas austrumos bija Ibn Saūds. No savas galvaspilsētas Rijādas viņš

pakāpeniski nostiprināja savu varu pār šo tuksnešu tautu un arābu nemieros un dumpjos nepiedalījās. Pēc kara Ibn Saūds okupēja savu sentēvu ienaidnieku teritoriju ziemeļos. Kad tas bija izdarīts, viņš pievērsās Huseina zemēm Hidžāzā. Huseins nebija visai populārs vairāku iemeslu dēļ. Viņš bija dēvējis sevi par arābu karali un tad bija mēģinājis savu statusu vēl vairāk paaugstināt, pasludinot sevi par musulmaņu kalifu. Tas bija par daudz puritāniskajai musulmaņu sektai, pie kuras piederēja Ibn Saūds un kas uzskatīja Meku un Medīnu par elku pielūgšanas centriem. 1924. gadā Huseins izdarīja muļķīgu kļūdu: viņš sastrīdējās ar abiem saviem spēcīgajiem atbalstītājiem — Lielbritāniju un Ēģipti. Nākamajā gadā Ibn Saūds izmantoja izdevību un okupēja Hidžāzu.

1927. gadā Lielbritānija atzina Ibn Saūdu par to teritoriju karali, kuras vēlāk nosauca par Saūda Arābiju. Par to Ibn Saūds atzina Huseina dēlus Feisalu un Abdullu par Irākas un Jordānijas valdniekiem. Saūda Arābija, kas ir desmitreiz lielāka par Lielbritāniju, gandrīz visa ir tuksnesis. Tā ir reti apdzīvota, un līdz trīsdesmitajiem gadiem, kad tika atklāta nafta, tā bija bezgala nabadzīga. Iekams sāka ieplūst milzīgie ienākumi no naftas, zeme pārtika galvenokārt no tūrisma un svētceļojumiem uz Meku un Medīnu, un no muitas nodokļiem un nodevām.

Ēģipte

Ēģiptiešu nacionālisms, kuru uz laiku bija aplāpējis Kičēners un lielas britu armijas klātbūtne, pēc kara uzliesmoja no jauna. Visstiprākā partija — *Vafd* — bija labi organizēta, un to atbalstīja bagātie zemes īpašnieki. Tās priekšgalā bija Zaglūls, gara auguma, neizskatīgs advokāts ar izcilām vadītāja dotībām. 1919. gadā Zaglūls, kas Parīzes konferencē gribēja ierosināt jautājumu par pilnīgu Ēģiptes neatkarību, kūdija uz streikiem un nekārtībām. Galu galā viņam atļāva apmeklēt konferenci, bet nekādu iespaidu uz to atstāt viņam neizdevās. 1920. gada sākumā briti tomēr uz Ēģipti nosūtīja Milnera komisiju, lai tā apsvērtu jaunas valdības formas iespēju. Komisija rekomendēja neatkarīgu, konstitucionālas monarhijas un parlamenta pārvaldītu Ēģipti, kuras neatkarību ierobežotu tās alianse ar Lielbritāniju un britu tiesības turēt Ēģiptē

armiju Suecas kanāla aizsargāšanai. 1921. gadā sarunas izjuka, tāpēc ka Ēģipte pastāvēja uz to, ka britu armijai jāpaliek tikai kanāla zonā. Tad britu valdība izšķīrās par vienpusēja lēmuma pieņemšanu un 1922. gada februārī izbeidza protektorātu, un Ēģipte kļuva neatkarīga. Bet šī neatkarība bija ar nosacījumiem: briti pastāvēja uz savām tiesībām aizsargāt Suecas kanālu un Ēģipti, aizsargāt ārzemniekus un valdīt pār Sudānu.

Tā 1922. gadā iesākās ļoti ierobežotā Ēģiptes neatkarība. Pirmajās vēlēšanās pie varas nāca *Vafd* partija un Zaglūls kļuva par premjerministru. Viņš atkal pieprasīja, lai viss britu karaspēks atstātu Ēģiptes zemi un lai Sudāna tiktu atdota Ēģiptei. Briti atkal atteicās, un saspilējums pieauga. Kad 1924. gadā Kairā uz ielas tika nogalināts ēģiptiešu armijas britu virspavēlnieks, britu reakcija bija noteikta un ātra. *Vafdistu* valdība krita, un karalis Fuāds (1917—1936) divus gadus valdīja viens pats bez parlamenta.

Sākot ar 1926. gadu, valdības nemitīgi mainījās. Parasti tajās dominēja *vafdisti*, kurus nemīlēja ne karalis, ne briti, bet kuri visā Ēģiptē bija ļoti labi organizēti un, neraugoties uz karaļa biežu iejaukšanos, gandrīz vienmēr uzvarēja vispārējās vēlēšanās. Periodiskas sarunas ar britiem nekādas rezultātās neveda. Tad 1935. gadā itāļi pakļāva Etiopiju. Fašisms apdraudēja kā ēģiptiešu, tā britu intereses, un ar angļu-ēģiptiešu līgumu 1936. gadā tika panākts kompromiss. Briti varēja turēt savu karaspēku tikai kanāla zonā — ēģiptieši bija jāielaiž Sudānā uz tādiem pašiem noteikumiem kā briti — un Ēģiptei bija jānes atbildība par ārzemnieku minoritāšu drošību Ēģiptē. Līgumu, kas bija spēkā divdesmit gadus, apsveica abās zemēs, un tas bija izšķirošais solis ceļā uz Ēģiptes neatkarību.

Sudāna

1918. gadā Sudāna bija pilnīgi nomierināta, izņemot zemes tālajos dienvidos, un tās robežas bija noregulētas. Bija noorganizēta spējīga administrācija, kurā briti ieņēma augstākos posteņus un ēģiptieši — zemākos. Attīstījās saimniecība: tika būvēti dzelzceļi; kokvilna, kuru 1900. gadā bija stādījuši tikai eksperimentam, tagad kļuva par galveno eksporta preci.

Bija nenovēršami, ka šāda attīstība un notikumi, kas

norisinājās aiz robežas — Ēģiptē, veicināja sudāniešu nacionālismu. No paša sākuma, apmēram 1922. gada, nacionālistiem bija domstarpības jautājumā par to, vai veidot ar Ēģipti vienotu valsti vai arī būt nošķirti. 1924. gadā Hartūmā notika demonstrācijas un dažās sudāniešu armijas daļās izcēlās dumpis. No šī brīža briti sāka raudzīties ar neuzticību uz sudāniešu vidusšķiras pārstāvjiem un to potenciālajiem vadoņiem. Kā pretsvaru jaunlaiku garā izglītotajiem politiķiem briti atbalstīja seno sāncensību cilšu starpā un izglītību atstāja pašplūsmai. Visus ēģiptiešus no Sudānas izraidīja un neļāva tur atgriezties līdz angļu-ēģiptiešu līguma parakstīšanai 1936. gadā.

Ziemeļrietumu Āfrika

Tāpat kā arābu pasaules pārējās daļās, arī trīs arābu valstīs, kas atradās Āfrikas ziemeļrietumos, frančiem nācās saskarties ar nacionālistu kustību sākuma stadijā. Tunisijā pirmā nacionālistu partija izveidojās divdesmito gadu sākumā, bet otru, daudz ietekmīgāku grupu Burgības vadībā nodibināja 1934. gadā. Tāpat arī Marokā trīsdesmito gadu ekonomiskā krīze rosināja nacionālistus uz nemieru izraisīšanu. Abas šīs valstis bija protektorāti. Notikumi ar daudz lielākām sekām sāka risināties franču kolonijā Alžīrijā.

Laika posms no 1900. gada līdz 1940. gadam Eiropas kolonistiem Alžīrijā bija ziedu laiki. Franču vājās valdības mēģinājumiem veicināt musulmaņu asimilēšanos eiropiešu sabiedrībā bija niecīgi rezultāti. Tikai daži tūkstoši musulmaņu atsaucās uz 1919. gada likumu, kas atļāva izglītotiem alžīriešiem iegūt Francijas pilsonību, ja viņi atteicās no musulmaņu civillikuma garantētajām tiesībām. Vēlāk, 1936. gadā, Tautas frontes valdība Francijā vēlejš atļaut izglītotajiem musulmaņiem kļūt par Francijas pilsoņiem, saglabājot viņu tiesības ievērot musulmaņu likumu, bet kolonisti, kas jūta, ka šī atļauja varētu būt sākums tālejošam arābu tiesību pieaugumam, stipri protestēja, un priekšlikums tika noraidīts. Tā alžīriešu statuss nemainījās.

Bet nacionālisms pa to laiku auga augumā. 1925. gadā Mesalī Hādžs, kuru vēlāk dēvēja par Alžīrijas nacionālisma tēvu, nodibināja partiju «Ziemeļāfrikas zvaigzne», un tā prasīja pilnīgu neatkarību. Mesali bija kurpnieka dēls; viņš

apprecēja francūzieti, Francijā strādāja dažādos darbos un galu galā iestājās komunistiskajā partijā. Lai gan viņa partija organizatoriskā ziņā bija komunistiska, viņš tomēr pakāpeniski attālinājās no komunistu uzskatiem.

Dažus gadus vēlāk nodibināja Reliģijas skolotāju apvienību. Pirmām kārtām būdama reliģiska organizācija, tā modināja politiskas jūtas. Apvienības skolās bērniem katra diena iesākās, runājot dziedošā balsī: «Islams ir mana reliģija; arābu valoda ir mana valoda; Alžīrija ir mana zeme.» Tieši pirms Otrā pasaules kara Ferhats Abāss izveidoja mērenāku partiju. Abāss, ietekmīga profranciski noskaņota alžīrieša dēls, kļuva par kvalificētu ķīmiķi. Viņš bija viens no nedaudzajiem eiropiešiem un alžīriešiem, kuri patiesi vēlējās asimilēšanos.

Persija

Atšķirībā no citām Vidējo Austrumu zemēm Persija starp abiem kariem bija patiesi brīva no eiropiešu iejaukšanās. Tas bija daļēji tādēļ, ka ģenerālis Reza Hāns un armija rīkojās tāpat kā Kemals Ataturks un izveidoja Persijā spēcīgu reformistu valdību. 1921. gadā Reza Hāns ieņēma galvaspilsētu Teherānu. Četrus gadus vēlāk viņš gāza šahu un pats ieņēma viņa vietu. Administrāciju modernizēja un centralizēja, finanšu sistēmu pilnīgi pārveidoja, cēla un būvēja pilsētas, ceļus un rūpnīcas, un pēc jaunā 1932. gada nolīguma ar «Angļu-irāņu naftas kompāniju» ienākumi, ko guva, realizējot naftu, pieauga.

Otrais pasaules karš, 1939—1945

Otrā pasaules kara militārās norises ir aprakstītas 2. nodaļā. Šeit īsi raksturota kara ietekme uz Ziemeļāfrikas un Tuvējo Austrumu zemēm.

Kara viskritiskākajos posmos ēģiptiešu valdība sadarbojās ar britiem. Bet pēc Vācijas karaspēka sakāves pie Alameinas un tālākās Vācijas un Itālijas izspiešanas no Ziemeļāfrikas briesmas bija novērstas un no jauna saasinājās opozīcija pret britu armiju, kuras karavīri atkal kuplā skaitā bija Ēģiptē. Arī ebreju attieksme Palestīnā nebija daudz mainījusies. 1939. gada Baltā grāmata, kas liedza

ebrejiem iegūt zemi un ierobežoja imigrāciju, bija ebreju niknu uzbrukumu objekts.¹ Tomēr ebreji bija apņēmušies palīdzēt britiem uzvarēt karā pret Vāciju. «Mēs cīnīsimies šajā karā,» viņi sacīja, «it kā nebūtu Baltās grāmatas, un mēs cīnīsimies pret Balto grāmatu, it kā nebūtu šī kara.» Tāpēc, lai gan ebreju vienības dienēja britu armijā un ebreji gādāja pārtiku Sabiedroto vajadzībām, pakāpeniski pieauga ebreju demonstrācijas, ļaunprātīga dedzināšana, atentāti un terorisms.

Pretstatā Ēģiptei un Palestīnai Irākā un Persijā bija stipras provāciskas tendences. 1941. gadā tika atvairīts irākiešu uzbrukums britu aviācijas bāzei, pēc tam briti okupēja Irāku un tur nodibināja sev draudzīgu valdību ar Saīdu Nūrī priekšgalā. Tajā pašā gadā angļi un krievi ieņēma Persiju un šahs Reza Hāns atteicās no troņa.

Pēc Francijas krišanas Sīrijā un Ziemeļrietumu Āfrikā nodibināja Viši tipa valdības, bet tām nebija lemts ilgs mūžs. 1941. gadā briti un brīvie franči ieņēma Sīriju un Libānu, un abas šīs valstis tika pasludinātas par neatkarīgām. 1942.—1943. gadā Sabiedrotie ieņēma Maroku, Alžīriju un Tunisiju, un, lai gan neatkarība nebija iegūta, nacionālisms bija kļuvis daudz spēcīgāks. 1943. gadā Abāss, kas kļuva par Alžīrijas visnozīmīgāko nacionālistu, izdeva manifestu, kurā pieprasīja pašnoteikšanos, rasu vienlīdzību un arābu valodas kā oficiālās valodas ieviešanu. 1944. gadā Abāss apgalvoja, ka viedokli par neatkarīgu Alžīrijas republiku federācijā ar Franciju atbalsta pusotra miljona cilvēku.

1945.—1979. gads

Arābu valstu līga

1945. gada martā Kairā tika nodibināta Arābu valstu līga. Tajā bija septiņas dibinātājas valstis — Ēģipte, Irāka, Sīrija, Libāna, Saūda Arābija, Jordānija un Jemena. Vairums pārējo arābu valstu pievienojās turpmākajos gados. Līgas mērķis bija «attiecību stiprināšana starp dalībvalstīm, tādu politisko plānu pieņemšana, kuru mērķis ir šo valstu

¹ Kāda ebreju avīze raksturoja to kā «baiļu monstros, kuru laidusi pasaulē samierināšanas kaismes pārņemta valdība».

sadarbība, dalībvalstu neatkarības un integritātes aizsargāšana un arābu pasaules lietu un interešu apspriešana».

Arābu valstu līgas radišana liecina par tendenci arābu domāšanā: atrauties no tīri nacionālām interesēm un tiekties uz arābu pasaules vienotību. Divdesmitajos, trīsdesmitajos un četrdesmitajos gados arābu vadoņi bija nacionālisti un sociālā ziņā konservatīvi. Bet šai laika posmā uzlabojās savstarpējie sakari un attīstījās izpratne par arābu pasaules sociālo atpalicību un par tās kopējām interesēm, it īpaši izglīto armijas virsnieku vidū. Erskins Čailders to izteicis šādi:

Jaunie cilvēki redzēja zemnieku vairākuma stāvokli: slimības un nezināšana; administrācijas nekompetence un pārkamība; parlamentu nevarība acīmredzot tāpēc, ka tie pakļāvās karaļa, ārvalstu vēstniecību un konservatīvas vadības untumiem. Viņus arvien vairāk un vairāk pārņēma pārlicība, ka arābu pasaulei ir nepieciešamas divas revolūcijas: viena pret imperiālismu un otra pret to, ko viņi sauca par feodālismu pašu sabiedrībā.¹

Tādējādi arābu vadoņu jaunajai paaudzei, kas nāca pie varas piecdesmitajos gados pirmām kārtām Ēģiptē, mērķis bija patiesa neatkarība un arābu vienotība, sociālās reformas un neitralitātes politika starptautiskajās attiecībās. Arābu valstu līga, kuru dibināja vecākās paaudzes vadoņi, uzskatāmi parāda, kā bija mainījies noskaņojums. Tas, ka daudzās konfliktējošās intereses padarīja līgu par gandrīz bezspēcīgu organizāciju, norādīja arī uz to, ka šī noskaņojuma maiņa pagaidām ir tikai virspusēja. Acīmredzamā sašķeltība un sakāve Palestīnā 1948.—1949. gadā šķita simbolizējam arābu vājumu, un šī atziņa bija trieciens vecajiem nacionālajiem vadoņiem, no kura tie nekad neatguvās.

Palestīna un arābu-izraēliešu jautājums, 1945—1979

1945.—1948. gads. Laika posms starp 1945. un 1948. gadu bija pēdējā nodaļa skumjajā stāstā par britu mēģinājumiem samierināt divas grupas, kuru mērķi bija nesamie-

¹ E. Childers. Common Sense about the Arab World.

rināmi. Tagad ebrejiem talkā nāca atklāsme par nacisma zvērībām un to izraisītā līdzjūtība. 1945. gadā Lielbritānijā pie varas nāca leiboristu valdība, un ebreji cerēja, ka tās politika būs ebrejiem labvēlīgāka. Bet tas tā nebija. Briti turpināja ierobežot imigrantu skaitu. Daudzi ebreji, kas nāca no dažādām Eiropas valstīm, mēģināja nokļūt Palestīnā nelegāli, izceļoties kādā vientuļākā Palestīnas piekrastes nostūrī. Daudzus notvēra un aizveda uz Kipru vai pat atpakaļ uz Vāciju.

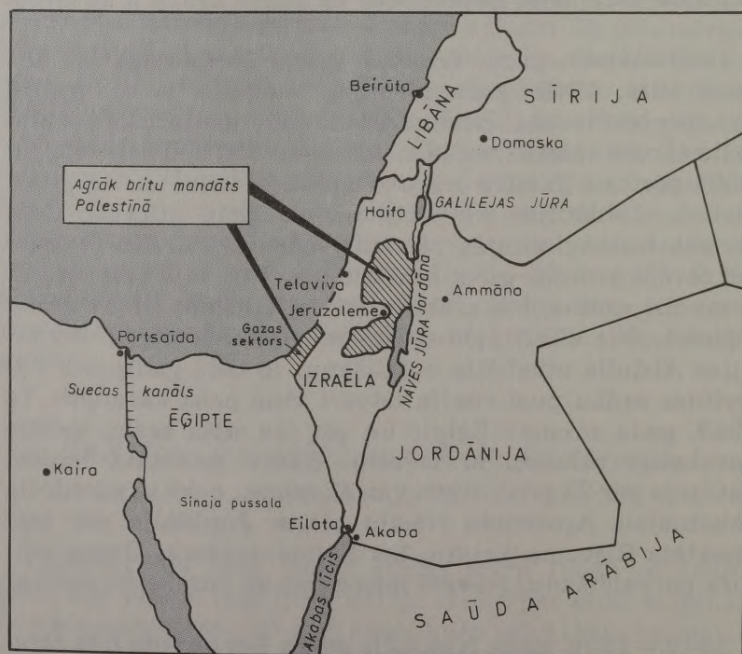
1945. gada oktobra beigās ebreju pagrīdes organizācija izvērta liela mēroga teroru. Tika uzspriecināti dzelzceļi, tilti, lidlauki un valdības iestādes. Uz šādas nepārtrauktas teroristu darbības fona tad arī pieņēma galīgos lēmumus par Palestīnas nākotni. Vispirms 1946. gadā apvienota angļu un amerikāņu komisija ieteica veidot federāciju, bet to noraidīja kā arābi, tā ebreji. Tad 1947. gadā britu valdība iesniedza šo strīdus jautājumu izskatīšanai ANO. Tā izveidoja izmeklēšanas komisiju, kura beigās izšķīrās par teritorijas sadalīšanu, balstoties uz 1937. gada Karaliskās komisijas ieteikumu. 1947. gada novembrī Apvienotās Nācijas šo lēmumu akceptēja, neraugoties uz stipru arābu pretestību.

1948.—1949. gads. Izraēlas valsts izveidošana — pirmais karš. 1948. gada pirmajos mēnešos britu armiju pakāpeniski izveda. Beidzot 1948. gada maijā tika proklamēta ebreju valsts Izraēla ar aptuveni 650 000 iedzīvotāju. Tūlīt pēc tam Izraēlā iebruka arābu armijas no Libānas, Sīrijas, Jordānijas un Ēģiptes, un gada atlikušo daļu Izraēla izmisīgi cīnījās par izdzīvošanu. Vairāku iemeslu dēļ ebreju armijas guva panākumus. Tām bija labs bruņojums un vadība, bet arābu armijas, izņemot Glaba arābu leģionu, bija slikti apbruņotas un nevienprātīgas. Jordānijas Abdulla atbalstīja atdalīšanu, jo tādā gadījumā Palestīnas arābu pusi varēja ietvert viņa paša karalistē. Tā 1949. gada sākumā Ēģipte un pēc tās citas arābu valstis parakstīja pamieru ar Izraēlu. Kauju rezultātā Izraēla paturēja par 23 procentiem vairāk zemes, nekā to paredzēja sākotnējais Apvienoto Nāciju plāns. Jordānija pēc tam anektēja Rietumu krastu, bet Ēģipte uzņēmas Gazas sektora pārvaldīšanu. Nekādi miera līgumi parakstīti netika.

1949.—1956. gads. Nestabils miers, kas noveda līdz otrajam — Suecas — karam. Apmēram trīs ceturtdaļas miljona

arābu bēgļu kara laikā atstāja Izraēlu un apmetās tieši aiz tās jaunajām robežām. Puse bēgļu dzīvoja Rietumu krastā, ceturtdaļa — Gazas sektorā, un pārējie apmetās Sīrijā un Libānas dienvidos. Vairums bēgļu bija pilnīgi bez līdzekļiem. Apvienoto Nāciju Palīdzības sniegšanas un darbu organizēšanas aģentūra (UNRWA) uzsāka darbību 1950. gadā un sagādāja minimālas uztura normas, pajumti, medicīnisko aprūpi un izglītību, bet palīdzība nebija adekvāta. Daži no bēgļiem dabūja darbu, bet vairums vīlušies un sarūgtināti palika nometnēs un vēl arvien cerēja atgriezties savos ciematos un savā zemē. Kā Izraēla, tā arābi atteicās maksāt bēgļiem kompensāciju vai arī dot tiem pajumti. Izraēla nevarēja atļauties maksāt kompensācijas, bet arābi vēlējās saglabāt bēgļus kā politiskus ķilniekus. Tāpēc tie savās mītnes zemēs netika integrēti.

1952. gadā Ēģiptē notika revolūcija, un pie varas nāca Nāsers. Notikumi, kas saistīti ar Suecas kanālu, aprakstīti 339.—340. lappusē. No 1954. gada līdz 1956. gadam parti-

Izraēla un tās arābu kaimiņvalstis pēc 1948. gada

zāni aizvien biežāk uzbruka Izraēlai, līdz beidzot 1956. gada oktobrī Lielbritānija, Francija un Izraēla kopīgi iebruka Ēģiptē (sk. 340.—341. lpp.). Šis trīs valstis laikam bija savā starpā slepeni vienojušās. 1956. gada beigās Izraēla jau bija atkāpusies savās agrākajās robežās.

Nāsers un Ēģiptes prestižs bija ievērojami cēlies. Nāsers bija uzvarējis ja ne militārā ziņā, tad diplomātiskā gan. Suecas krīze apliecināja arābiem, ka Rietumi Izraēlu gan radīja, gan atbalstīja. Turklāt izraēliešu invāzijas panākumi «akcentēja arābu kauna un atpalcības, nevarības un vājuma sajūtu, kas tiem bija pēc 1948. gada kaujām»¹. Nozīmīgs kara rezultāts bija ANO karaspēka izvietošana uz Izraēlas un Ēģiptes robežas.

1957.—1963. gads. Arābu sadalīšanās progresīvajos un reakcionāros. Sešos gados pēc Suecas krīzes kļuva skaidrs arābu valstu sadalījums. Daļa arābu valstu — Jordānija, Libāna, Saūda Arābija un Persijas liča valstis, Lībija un Maroka — tiecās atbalstīt Rietumus. Tas, piemēram, kļuva redzams 1958. gadā, kad, atsaucoties uz lūgumiem pēc palīdzības, ASV kara jūrnieceki izcēlās malā Libānā un britu desantnieki tika nogādāti Jordānijā. Turpretī citas arābu valstis nostājās pret Rietumiem, tāpēc ka Rietumi bija saistīti ar imperiālismu. Tās tiecās atbalstīt Krieviju, jo Krievija nekad nebija kolonizējusi jebkādu valsti arābu pasaulē, tā nekad nebija atbalstījusi Izraēlu, tai nebija kara bāzu Vidējos Austrumos un nebija arī intereses par arābu naftu. Kad 1957. gadā Amerikas Savienotās Valstis mēģināja noslēgt paktus ar arābu valstīm, dažās no tām tās sastapās ar niknu opozīciju.

Šajos gados tika izdarīti vairāki mēģinājumi saliedēt un apvienot arābu valstis, bet tie cieta neveiksmi. Sociālistiski un nacionālistiski orientētās arābu sociālistiskās atdzimšanas partijas (*Baas*) ietekmē Sīrijas valdība tiecās apvienoties ar Ēģipti. Sākumā Nāsers bija piesardzīgs, jo domāja, ka tas radīs pārāk daudz problēmu, bet beigās viņš piekrita. 1958. gadā Ēģipte un Sīrija apvienojās, izveidojot Apvienoto Arābu Republiku. Tomēr pēc trim gadiem konservatīvā valdība Sīrijā šo apvienību izbeidza.

Drīz pēc Apvienotās Arābu Republikas izveidošanas nodibinājās Irākas un Jordānijas federācija. Šī apvienošanās

¹ P. Calvocoressi. The Listener, 18 Aug. 1966.

ar Huseinu, vienu no prezidenta Nāsera simbolizētā jaunā arābu nacionālisma galvenajiem pretiniekiem, daudziem irākiešiem nebija pieņemama. Rezultātā 1958. gada jūlijā Irākā izcēlās revolūcija. Tomēr jaunā valdība ar Kāsimu priekšgalā bija pret Irākas savienību ar Apvienoto Arābu Republiku, un pamazām attiecības starp Ēģipti un Irāku pasliktinājās. Kad 1963. gadā pie varas nāca Arifs, kura attieksme pret apvienību bija labvēlīgāka, Nāsers jau bija visai skeptiski noskaņots pret ideju kopumā, un daļēji tas bija Jemenas notikumu dēļ. 1958. gadā Jemena iestājās Apvienotajā Arābu Republikā, bet arī šī apvienība ilgi nepastāvēja, un pēc 1962. gada trešdaļa Ēģiptes armijas atradās Jemenā un atbalstīja republikāņus cīņā pret imāmu.

1964.—1967. gads. Notikumi, kas noveda pie kara. Laika posmā no 1963. gada līdz 1967. gadam bija trīs svarīgi notikumi: Palestīnas arābi nodibināja paši savu organizāciju; Sīrija un Ēģipte pastiprināti bruņojās un to kaujinieciskums palielinājās; pa radio tika izvērsta propaganda pret Izraēlu.

1964. gadā Kairā notika arābu valstu galvu konference. Tika nolemts izveidot orgānu, kas pārstāvētu Palestīnas arābus, kuri sakarā ar Izraēlas valsts radīšanu bija zaudējuši savu zemi, un uzticēt tā izveidi Kembridžā studējušajam advokātam Šukairam. Vēlāk tai pašā gadā tika nodibināta Palestīnas atbrīvošanas organizācija (PAO). Tomēr jau pašā sākumā PAO bija sadalījusies vairākās grupās un kļuvusi par vairāku grupu jumta organizāciju. Viena no šīm grupām, radikāla kreisā organizācija *FATH*, izveidojās 1957. gadā. To vadīja Jasirs Arafats,¹ un tā drīz kļuva plaši pazīstama. *FATH* bija par tiešu rīcību. Sīrija tai palīdzēja militārajā apmācībā un apgādāja ar ieročiem. *FATH* vervēja bēgļu nometnēs jaunus vīriešus partizānu grupām un 1965. gadā uzsāka lielākus uzbrukumus Izraēlai. Šī partizānu organizācija vēlreiz efektīvi izvirzīja Palestīnas jautājumu kā galveno politisko jautājumu.

Pa to laiku arābi lielos daudzumos saņēma apbruņojumu no Krievijas — lidmašīnas, vadāmos lādījumus, tankus, lielgabalus. Arābi vienmēr bijuši skaitliskā pārkāpumā pār Izraēlas iedzīvotājiem, tagad viņi uzskatīja, ka ir pārāki

¹ Viņš bija dzimis Jeruzalemē, mācījies Kairas universitātē un cīnījies 1956. gada karā.

arī militārā ziņā. Tai pašā laikā Sīrija kļuva arvien kreisāk noskaņota un arvien vairāk simpatizēja Mao Dzieduna un Ķe Gevaras revolucionārajiem uzskatiem un metodēm. 1966. gada novembrī Ēģipte un Sīrija parakstīja kopēju aizsardzības līgumu. Līgums paredzēja regulāras kopīgas štābu sanāksmes un kopīgu virspavēlniecību kara gadījumā. Tas stiprināja Sīrijas pašpaļāvību un palielināja kara varbūtību tai ziņā, ka Ēģiptei nāktos rīkoties, ja Izraēla nopietni apdraudētu Sīriju.

Šajos gados svarīgs elements bija Izraēlai un Rietumiem naidīgā musinošā propaganda, kas izskanēja no arābu raidstacijām. Tā, piemēram, pa Kairas radio tika pārraidīti šādi vārdi par amerikāņiem: «Tautas asinssūcēji, divdesmitā gadsimta rūditie noziedznieki, mežonīgie barbari... Šeit mēs apbedīsim amerikāņu gangsterismu. Arābi, rociēt kapus it visur, rociēt tos ikvienam klātesošam amerikānim! Uzrociēt visu dzimtenes zemī Arābi, uzrociēt to!» Liela daļa propagandas bija fantāzijas augļi. Piemēram, 1967. gada 7. maijā: «Situācija Izraēlā pasliktinās. Eškolš un viņa valdība drīz izlaidīs garu, ir apjukuši un sašķelti!» Šāda veida propaganda stiprināja vienkāršo ļaužu cerības un arvien radikālāk noskaņoja vadoņus. Tai pašā laikā arābi, iespējams, nebija pietiekami novērtējuši Izraēlas spēku.

Tāpēc, sākot ar 1965. gadu, partizāni aizvien biežāk uzbruka Izraēlai. Sākumā to mērķis bija izraēliešu pierobežu apmetnes, bet pakāpeniski sirojumi kļuva arvien profesionālāki un pārdrošāki. Tika mīnēti ceļi, uzspridzinātas ēkas, un arābi iespiedās Izraēlā aizvien dziļāk. Nenovēršamas sekas bija atmaksa no izraēliešu puses: tā bija vērsta pret jordāniešu ciematiem, kas atradās vistuvāk partizānu uzbrukuma zonai; reiz izraēlieši sasniedza pat Damaskas priekšpilsētas. Izraēlas politika, atbildot relatīvi spēcīgi pat uz mazākajiem pret to vērstajiem uzbrukumiem, palielināja arābu niknumu un bija svarīgs kara cēlonis. Vairums partizānu cīņu notika pie Izraēlas ziemeļu un austrumu robežām. Pārējās arābu valstīs, it īpaši Sīrija, kritizēja Ēģipti par to, ka tā neuzbrūk Izraēlai, un tas noskaņoja Nāseru ieņemt kaujinieciskāku nostāju pret Izraēlu.

Krīzes situācija nobrieda 1967. gada maijā. Iespējams, Ēģipte domāja (nepareizi), ka liels Izraēlas uzbrukums Sīrijai ir nenovēršams. Tāpēc 14. maijā Sinaja pussalā tika ieviests ēģiptiešu karaspēks. 16. maijā Ēģipte pieprasīja, lai tiktu izvesti 3000 ANO novērotāji, un divas dienas vēlāk,

iespējams, Nāseram par pārsteigumu, ANO ģenerālsekrētārs U Tans piekrita to izvešanai. ANO ir tikusi kritizēta gan par karaspēka izvešanu, gan par tā pārāk ātru izvešanu, kaut gan juridiski ANO miera uzturēšanas spēkiem nav tiesību palikt uzaicinātāju zemē pretēji pēdējo gribai. Šādas ēģiptiešu politikas un ANO spēku atvilkšanas sekas bija mobilizācija Izraēlā.

Tad 22. maijā Ēģipte noslēdza ieeju Akabas līcī. Tas neļāva kuģiem pievest naftu un citas preces Izraēlas ostai Eilatā. Izraēla jau agrāk bija deklarējusi, ka kuģošanas brīvības traucējumi Akabas līcī var izraisīt karu. Nākamajā nedēļā norisinājās vārdu karš starp vadošajām lielvalstīm par Ēģiptes rīcības tiesiskumu, bet kļuva skaidrs, ka neviens netaisās atvērt Izraēlai ieeju Akabas līcī. Beidzot 30. maijā Jordānijā, kuru līdz tam neuzskatīja par agresīvi noskaņotu pret Izraēlu, parakstīja jaunu aizsardzības līgumu ar Ēģipti. Šis solis lika Izraēlai izšķirties.

1. jūnijā ģenerālis Dajans kļuva par Izraēlas aizsardzības ministru. Sabiedriskā doma Izraēlā tagad bija neieciētīgi noskaņota pret valdību tādēļ, ka tā tūlīt nesāk karu. Novilcināta mobilizācija maksāja pārāk dārgi; lai apturētu arābu gaisa uzbrukumus Izraēlai un lai segtu izraēliešu sauszemes karaspēku, bija nepieciešami preventīvi triecieni arābu aviobāzēm. Bez tam vispārējais viedoklis bija tāds, ka karš ir nenovēršams un ka Izraēlu nedrīkst sakaut, jo, ja arābus varēja sakaut vairākas reizes, Izraēlai viena sakāve būtu liktenīga.

1967. gada jūnijs. Sešu dienu karš — trešais karš. Svētdien, 3. jūnijā, Dajans teica ārzemju korespondentiem, ka dažas nedēļas nekas ļoti svarīgs, iespējams, nenotiks. Divas dienas vēlāk, 5. jūnijā plkst. septiņos no rīta, izraēliešu lidmašīnas pacēlās, un dažās stundās Ēģiptes gaisa spēki bija gandrīz iznīcināti. Apmēram divas trešdaļas no 400 ēģiptiešu lidmašīnām tika iznīcinātas uz zemes. Plkst. 8.15 izraēliešu armija devās uzbrukumā.

8. jūnijā izraēlieši sasniedza Suecas kanālu. Izraēliešiem strauji uzbrūkot, Sinaja pussalā tika iznīcināti simtiem ēģiptiešu tanku un citu ieroču. Tajā pašā laikā tika ieņemts Jeruzalemes arābu sektors un ievērojama daļa Jordānas upes Rietumu krasta; lielākā daļa Jordānijas armijas bija kritusi gūstā. Bez tam 10. jūnijā izraēlieši pabeidza Rietumu krasta ieņemšanu un sagraba Golānas augstienes Sīrijā.

Izraēliešu uzvara bija pilnīga. Viņu priekšrocība bija pēkšņums un pilnīga aviācijas kontrole pār gaisa telpu. Uzvaru nodrošināja rūpīga plānošana un drosmīga vadība. Izraēlas karavīri bija tehniski izglītoti, viņiem bija augstas kvalitātes ieroči un piedevām arī lieliska morālā stāja un stipra motivācija.

Izraēla okupēja Sinaja pussalu, Rietumu krastu un Golānas augstienes. Karš, kas bija sācies ar strīdu par kuģošanas tiesībām un robežu drošību, beidzās ar lielām robežu izmaiņām. Izraēla bija ieņēmusi iespējami lielu teritoriju, lai nodrošinātu sev stipras pozīcijas, kad sāksies sarunas. Bet pamiera robežas ģeogrāfiskā un militārā ziņā bija ļoti pievilcīgas, un Izraēlā drīz radās domstarpības par to, ko var un ko nevar atdot arābiem apmaiņā pret mieru. Visi kā viens sacīja, ka Jeruzalemei jāpaliek izraēliešu rokās un ka Rietumu krasts Izraēlai ir svarīgāks par Sinaja pussalu. Golānas augstienes bija svarīgas militārā ziņā, jo no tām bija pārskatāmas izraēliešu apmetnes dienvidu pusē. Daži labā spārna politiķi gribēja anektēt visas okupētās teritorijas, neskatoties uz to, ka pieaugtu arābu skaits Izraēlā (400 000 pirms kara un 1,3 miljoni pēc kara) un tādējādi izmainītos ebreju valsts raksturs. Nākamajos gados pakāpeniski samazinājās to teritoriju skaits, kuras Izraēla bija gatava atdot atpakaļ arābiem.

Arābi savukārt nespēja notikušo aptvert, bija sarūgtināti un nospiesti. Viņi bija saņēmuši graužošu triecienu. Bija iznīcināti 80 procenti Ēģiptes armijas apbruņojuma, Suecas kanāls nefunkcionēja, Sinaja pussalas nafta bija zaudēta, ražošana paralizēta un Nāsera prestižs un pievilcība iedragāta. Jordānija bija zaudējusi Rietumu krastu un ieguvusi 100 000 sarūgtinātu un saniknotu bēgļu. Arābi atteicās vest miera sarunas, kamēr izraēlieši nebūs bez nosacījumiem atvilkuši savus spēkus no visām okupētajām teritorijām. Drīz vien kļuva skaidrs, ka, neraugoties uz pārliecinošu uzvaru, Izraēla ir uzvarējusi kaujā, nevis karā un ka Izraēlas pārkums turpināsies tik ilgi, līdz Ēģipte būs atjaunojusi savus gaisa spēkus. Nākamajā reizē pirmo triecienu varēja dot Ēģipte.

1967.—1973. gads. 1967. gada jūlijā vienojās par neliela skaita ANO novērotāju izvietošanu gar Suecas kanālu un Golānas augstienēs. Kaut arī tas varbūt novērsa nopietnas kaujas, tomēr neskaitāmie incidenti, kas norisinājās turp-

mākajos trīs gados, apturēti netika. Bija gadījumi, kad pamiera sakarā nospraustās robežas bieži kļuva par frontes līnijām.

1967. gada novembrī ANO Drošības padome pieņēma 242. rezolūciju. Tā pieprasīja: taisnīgu un ilgstošu mieru; Izraēlas karaspēka atvilkšanu no okupētajām teritorijām; cieņu pret ikvienas valsts suverenitāti šajā rajonā un tiesības dzīvot mierā drošās un atzītās robežās; kuģošanas brīvību starptautiskajos ūdeņos šajā rajonā; taisnīgu bēgļu problēmas atrisinājumu; demilitarizētas zonas. Šis kompromisa paziņojums nākamajos desmit gados kalpoja par pamatu miera sarunām.

Rezolūcija tāpat arī prasīja, lai ANO ģenerālsekretārs nosūta uz Vidējiem Austrumiem speciālu pārstāvi, kas palīdzētu panākt vienošanos atbilstoši minētajām prasībām. Par šo pārstāvi tika izraudzīts kāds zviedru diplomāts Dr. Jarrings, un no 1968. gada līdz 1970. gadam viņš mēģināja abas puses pārliecināt par vienošanos. 1970. gadā ASV izdarīja līdzīgu mēģinājumu, bet visas šīs sarunas nedeļa nekādu rezultātu. Abas puses nonāca strupceļā jautājumā par to, vai Izraēlai jāatvelk savs karaspēks pirms vai pēc sarunās panāktās vienošanās. Abu pušu nostāja kļuva aizvien nelokāmāka. Bez tam laiks pakāpeniski pārvērtā *de facto* robežas par *de jure* robežām; tas pavēra ceļu ceturta kara iespējai kā vienīgajam līdzeklim, lai panāktu izmaiņas.

Pa to laiku Ēģipte un Sirija saņēma lielu tehnisku, militāru un ekonomisku palīdzību no Padomju Savienības. Tika būvēti lidlauki, pret bombardēšanu drošas patvertnes, ražoti vadāmie lādiņi, kaujas lidmašīnas, bumbvedēji un tanki, piegādāti arī citi moderni ieroči. Tai pašā laikā Savienotās Valstis apbruņoja Izraēlu: piemēram, 1968. gadā tai tika piegādātas vislabākās triecienlidmašīnas pasaulē «Fantom».

Visus šos gadus Palestīnas arābi, kas visvairāk bija cietuši no Izraēlas valsts radišanas 1948. gadā, dzīvoja savās bēgļu nometnēs. 1968. gadā bēgļu aptuvenais skaits bija 260 000 Gazas sektorā, 250 000 Jordānas upes Rietumu krastā, 450 000 Austrumu krastā un 150 000 Dienvidlībanā. Daudzi no šiem bēgļiem divdesmit gadus vienkārši veģetēja, bez dzimtenes, bez darba un ar minimālām cerībām jebkad iemantot vienu vai otru. Viņi dzīvoja trūcīgos apstākļos un pārtika no tā, ko piegādāja UNRRA. Agresī-

vais noskaņojums, kas valdīja trīs gadus pirms 1967. gada kara, pēc šī kara kļuva vēl stiprāks. Palestīnas atbrīvošanas organizācija nonāca arvien lielākā kreiso ekstrēmistu ietekmē. Šī tendence bija daļa no vispasaules kustības, kas atbalstīja tiešu vardarbību. To iedvesmoja Mao Dzeduns un Ķe Gevara. Palestīniešiem, kurus vadīja Jasirs Arafats un kaujinieciskāk noskaņotais Žoržs Habašs, bija daudz atbalstītāju, it īpaši jauniešu vidū daudzās arābu zemēs. Sarūgtinājums par sakāvi 1967. gadā un strupceļš centienos šo situāciju noregulēt diplomātiskā ceļā vēl vairāk veicināja šo kustību. Vairums partizānu nāca no bēgļu noietnēm; šie jaunieši un jaunietes varēja zaudēt tikai savu dzīvību. Tajā pašā laikā kļuva skaidrs, ka bija attīstījies arī arābu nacionālisms. Daudziem arābiem, it īpaši inteliģences pārstāvjiem, emocionālā pieķeršanās Palestīnas zemei bija tikpat spēcīga kā ebrejiem: viņi kvēli vēlējās atgriezties savā dzimtenē.

Sekas bija regulāras sabotāžas un iebrukumi Izraēlā vai Izraēlas okupētajās teritorijās no bāzēm Jordānijā vai Libānā. To mērķis bija izprovocēt Izraēlu uz atriebību un tādējādi pastāvīgi turēt šo problēmu pasaules uzmanības lokā. Cita svarīga metode, kā pievērst sabiedrības uzmanību, bija pasažieru lidmašīnu nolaupīšana. 1968. gada jūlijā Itālijas piekrastē tika sagrapts un aizvests uz Alžīriju izraēliešu aviolaineris. Izraēlieši izpirka aviolaineri un pasažierus, atbrīvojot sešpadsmit arābu teroristus. 1968. gada decembrī divi arābi ar degbumbām un ložmetējguni uzbruka kādai Izraēlas lidmašīnai Atēnu lidostā. Divas dienas vēlāk atriebības nolūkā izraēliešu desantnieku vienība, izmantojot helikopterus, uzbruka Beirūtas lidostai un iznīcināja trīspadsmit arābu lidmašīnas 22 miljonu dolāru vērtībā. 1970. gada septembrī tika nolaupīti un aizvesti uz Ziemeļjordāniju trīs aviolaineri, kas piederēja Lielbritānijai, ASV un Šveicei. Sešas dienas 280 pasažieru atradās arābu partizānu ielenkumā, kurus savukārt bija ielenkušas Jordānijas armijas vienības, kas pūlējās atbrīvot pasažierus.

Pēc 1970. gada aktivizējās divas jaunas teroristu grupas. 1972. gada maijā trīs japāņu teroristi no grupas, kas bija saistīta ar palestīniešiem, nogalināja 26 un ievainoja 70 cilvēkus bezjēdzīgā uzbrukumā Lodas lidostai Izraēlā. 1972. gada septembrī grupa palestīniešu, saukta par «Melno septembri» (pēc 1970. gada septembra notikumiem Jordānijā), sagraba vienpadsmit Izraēlas olimpiskās komandas

dalībniekus Minhenē, Rietumvācijā. Kaujā ar rietumvācu policiju tika nogalināti visi izraēlieši-ķīlnieki un pieci palestīnieši. Pēc tam 1973. gada martā «Melnā septembra» kustības dalībnieki ieņēma Saūda Arābijas vēstniecību Hartūmā un, iekams padevās, nogalināja divus ASV un vienu beļģu diplomātu.

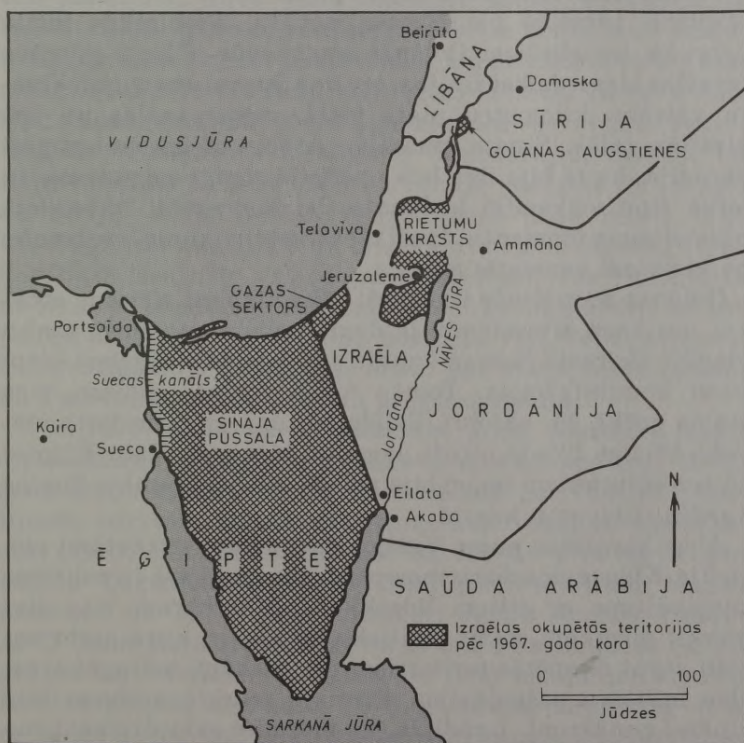
Bija vēl daudz šāda rakstura incidentu ar teroristiem. Tie visi palielināja saspīlējumu. Izraēliešu atmaksa parasti bija daudz spēcīgāka nekā provokācija, kas to izraisīja, un sadursmju apjoms pieauga, abām pusēm kļūstot arvien cietsirdīgākām. Izraēlieši nevarēja atrisināt problēmu, kā, nekaitējot sarunu vešanas procesam, apieties ar partizāniem un valdībām, kas atļāva tiem darboties.

Arābi okupētajās teritorijās cieta no šīs situācijas. Ja viņi sadarbojās ar izraēliešiem, viņus apdraudēja partizāni; ja viņi sadarbojās ar partizāniem, izraēlieši uzspridzināja viņu mājas. No otras puses, Rietumu krastā sakarā ar celtniecības attīstību jūtami uzplauka ekonomika. Laikā no 1967. gada līdz 1972. gadam dzīves līmenis uzlabojās par 50 procentiem. Tas tomēr radīja aizdomas, ka izraēliešu okupācija ir vienkārši priekšspēle aneksijai, kad Jordānas upe kļūs par dabas iezīmētu robežu. Jaunas apmetnes, jaunas ēkas, jauni ceļi, arābi, kas nodrošina lētu darbaspēku Izraēlas rūpniecībai, — tas viss norādīja uz ilgstošu okupāciju. Izraēlieši sadalīja un kolonizēja Gazas sektoru, lai to varētu vieglāk kontrolēt.

Bēgļi un Palestīnas pretošanās kustība apdraudēja ne tikai Izraēlu, bet radīja lielas problēmas arī Jordānijai un Libānai. 1968. gadā Jordānijā dzīvoja krietni vairāk par pusmiljonu bēgļu. Viņiem bija pašiem sava organizācija un vadoņi, viņu nostāja bija radikāla, un viņi ātri kļuva par valsti valstī. 1968. gadā un 1970. gada sākumā notika kaujas starp partizāniem un Jordānijas karaļa armiju. Ammānā praktiski valdīja partizāni, un karaļa Huseina autoritāte pakāpeniski zuda. Krīze iestājās 1970. gada septembrī, kad pēc sīvām kaujām jordāniešu armija no jauna ieņēma Ammānu. Tūkstošiem Palestīnas arābu tika nogalināti, un 1971. gadā partizāniem Jordānijā nekādas militārās vai politiskās varas vairs nebija. Līdzīgs stāvoklis bija arī Libānā. Liels skaits bēgļu dzīvoja valsts dienvidos un izmantoja savas nometnes par bāzēm uzbrukumiem Izraēlai. Tas savukārt provocēja Izraēlu uz represijām, kurās neizbēgami cieta arī Libānas civiliedzīvotāji. Libāna

bija sašķelta starp tiem, kas atbalstīja Palestīnas partizānu rīcības brīvību, nerēķinoties ne ar kādām sekām, un tiem, kas bija pret šādu brīvību, jo tā apdraudēja Libānas suverenitāti. Libānas nelielās armijas mēģinājumi apvaldīt partizānus parasti cieta neveiksmi. Situācija kļuva vēl sliktāka pēc 1970.—1971. gada, kad bēgļi no Jordānijas ieradās Libānā. Piemēram, 1972. gada septembrī pēc slaktiņa Minhenē izraēliešu desantnieki pavadīja divas dienas Libānā, atstājot aiz sevis postāžu.

Tādējādi 1973. gada sākumā situācija bija saspīlēta. Visas šī reģiona valstis bija apbruņotas ar moderniem ieročiem. Arābiem likās, ka izraēlieši, kuru skaits pieaugošās imigrācijas dēļ kļuva aizvien lielāks, gatavojas uz visiem

Izraēlas ieņemtās teritorijas 1967. gada karā

Ja jūs paskatīsities kartē 318. lappusē, jūs skaidri redzēsiet, ka Izraēla Sešu dienu karā palielināja savu teritoriju vairāk nekā divas reizes, okupējot Sinaja pussalu, Rietumu krastu un Golānas augstienes. Tāda bija situācija, kas noveda pie kara 1973. gadā.

laikiem paturēt 1967. gada kara ieguvumus. Normālas diplomātiskas sarunas bija cietušas neveiksmi. Ieinteresētajām pusēm šķita, ka problēmu var atrisināt vienīgi ar karu, un bija skaidrs, ka arābi izjūt vajadzību dot pirmo triecienu. 1973. gada laikā Ēģipte un Sīrija gatavojās karam. Arābu spēku koncentrācija Izraēlas izlūkdienestam bija zināma. Iespējams, ka izraēlieši gribēja demonstrēt arābu agresivitāti un pierādīt, ka tādēļ Izraēlai nepieciešamas drošas robežas. Iespējams, ka izraēlieši nepietiekami novērtēja arābu spēkus, tāpat kā 1967. gadā to bija darijuši arābi. Šajā reizē pirmo triecienu tomēr deva arābi.

1973. gada oktobris. *Jom Kippūr* karš — ceturtais karš. 6. oktobrī, ebreju Grēku izpirkšanas dienā (*Jom Kippūr*), ēģiptieši pārcēlās pār Suecas kanālu. Vienlaikus Sīrija uzbruka izraēliešiem Golānas augstienēs. Ēģipte pārrāva Izraēlas aizsardzības līnijas, ieņēma Suecas austrumu kras-
tu vairāku kilometru platā joslā, nostiprinājās un tad virzījās tālāk Sinaja pussalā. Arābu ofensīvas apmēri parādīja, ka tā bija ilgā laika periodā rūpīgi sagatavota un laika ziņā veiksmīgi iepļānota, lai maksimāli liktu lietā pārsteiguma momentu. Īpaši efektīvi bija jaunie, modernie, no krieviem saņemtie ieroči.

Golānas augstienēs izraēlieši sāka atspiest sīriešus atpakaļ, un kara divpadsmitajā dienā neliela izraēliešu tanku vienība šķērsoja Suecas kanālu un draudēja atgriezt ēģiptiešu komunikācijas. Tomēr ANO panāca pamieru, kas stājās spēkā 25. oktobrī. Salīdzinājumā ar pirmskara stāvokli Sīrijas frontē robežu izmaiņu bija maz. Taču Ēģiptes frontē ēģiptiešiem tagad bija neliels atbalsta punkts Suecas kanāla austrumu krastā.

Abas karojošās puses Vidējos Austrumos uzskatāmi pierādīja Klauzevica doktrīnas pareizību, ka karš ir politikas turpinājums ar citiem līdzekļiem. Šim karam bija divi mērķi: pirmkārt, radīt politisku situāciju, kurā arābi varētu atgūt okupētās teritorijas, un, otrkārt, iedragāt Izraēlas militāro pašpaļāvību. Pirmajā punktā arābiem bija zināmi panākumi. Izrādījās, ka pasaules sabiedriskā doma lielā mērā bija noskaņota pret izraēliešiem. Šādam viedoklim izveidoties palīdzēja vairāki faktori. Rietumu lielā vajadzība pēc naftas; tas, ka Izraēla bija okupējusi teritoriju, uz kuru tai nebija nekādu tiesību; arābu militārā kompetence un drošsirdība. Nākamajos divos gados tika

noslēgti līgumi par kaujas darbības pārtraukšanu. Karš pretēji vispārpieņemtiem uzskatiem parādīja, ka arābi spēj labi cīnīties, ka viņi prot sekmīgi lietot sarežģītus ieročus un koordinēt savu militāro spēku darbību. Cits svarīgs šā kara rezultāts bija apliecinājums tam, cik milzīga nozīme ir naftai. Atbalstot Ēģipti un Sīriju, Saūda Arābijas karalis Feisals mobilizēja visus arābu naftas krājumus. Tika uzlikts embargo naftas eksportam uz ASV un Nīderlandi, un arvien vairāk tika samazinātas naftas kvotas Rietumiem un Japānai.

1973.—1979. gads. Sarunām, kas tika vestas veselus četrus gadus pēc *Jom Kippūr* kara, bija zināmi, bet ierobežoti panākumi. 1973. gada decembrī Ēģipte, Jordānija un Izraēla tikās Ženēvas konferencē. Sīrija konferencē piedalīties atteicās. Tomēr pēc īsa laika konference tika atlikta, gaidot vispārējo vēlēšanu rezultātus Izraēlā. Tā savu darbību tā arī neatsāka. Tomēr, pateicoties ASV valsts sekretāra Dr. Kisindžera elastīgajai diplomātijai, Izraēla un Ēģipte atvilka savus spēkus no Sinaja pussalas un Izraēla un Sīrija — no Golānas augstienēm. Bija reizes, kad Dr. Kisindžers katru dienu braukāja turp un atpakaļ starp konfliktā iesaistīto valstu galvaspilsētām. Tas vainagojās ne tikai ar zināmiem diplomātiskiem panākumiem, bet arī palīdzēja atjaunot amerikāņu pozīcijas Vidējos Austrumos. Bet svarīgākajā jautājumā, proti, par okupētajām zemēm un Palestīnas arābiem, reāla progresa nebija.

Pēc 1973. gada kara Palestīnas arābi sasniedza savu diplomātiskā prestiža un spēka augstāko punktu. 1974. gadā arābu virsotņu konferencē Rabatā par vienīgo palestīniešu pārstāvi atzina Palestīnas atbrīvošanas organizāciju (PAO). Ar 105 balsīm par un četrām pret Apvienoto Nāciju Organizācija atzina PAO par Palestīnas tautas pārstāvi, un 1974. gada novembrī Jasirs Arafats runāja ANO Ģenerālajā asamblejā. Pa to laiku dažas palestīniešu grupas turpināja terora aktus, un tiem sekoja neizbēgama Izraēlas atbilde. Notikums 1976. gadā, kas piesaistīja visas pasaules uzmanību, bija Izraēlas uzbrukums Entebes lidostai Ugandā, lai atbrīvotu gaisa pirātu sagrābtu lidmašīnu. Libānā turpinājās sadursme starp palestīniešu partizāniem un Libānas varas iestādēm, un abu pušu nostāja kļuva aizvien nepieņemamāka. Beigās šie konflikti pārauga pilsoņu karā, kas ilga divus gadus (1975—1976) un noslēdzās, kad

Sīrijas armija sagrāva partizānu organizācijas un okupēja Libānas teritorijas lielāko daļu. 1978. gada martā kāds palestīniešu desantnieku uzbrukums Izraēlai noveda pie tā, ka Izraēla pilnībā okupēja Dienvidlibānu. Uz šo rajonu tika nosūtīts ANO karaspēks, un Drošības padome pieprasīja Izraēlas karaspēka izvešanu.

Šīs grūtās problēmas strīdus jautājumi nav mainījušies kopš 1967. gada un būtībā ir tādi paši kā 1948. gadā. Bija četri galvenie strīdus jautājumi: Izraēlas tiesības pastāvēt, Palestīnas arābu tiesības, drošas robežas Izraēlai un Jeruzaleme. Arābi neatzina Izraēlas tiesības pastāvēt kā valstij. Tāpēc viņi atteicās sēsties ar Izraēlu pie konferenču galda, jo to uztvertu kā Izraēlas atzišanu. Tāpat izraēlieši atteicās atzīt to Palestīnas arābu tiesības, kuriem 1948. un 1967. gadā tika atņemti īpašumi. Vai jaunu Palestīnas valsti izveidot tikai Rietumu krastā vai arī tam vēl pievienot Gazas sektoru? Vai šādai valstij jābūt neatkarīgai vai federācijā ar Jordāniju? Šis jautājums bija saistīts ar trešo strīdus jautājumu. Ja Izraēlai bija lemts pastāvēt, tai vajadzēja būt drošai par savām robežām. 1949. gada robežas nebija drošas. Piemēram, ja Golānas augstienes piederētu Sīrijai, tā apdraudētu Izraēlas ziemeļdaļu. Savukārt, ja tās piederētu Izraēlai, apdraudēta būtu Damaska. Sinaja pussalas atrašanās izraēliešu rokās bija izaicinājums Ēģiptei, bet, ja tā piederētu Ēģiptei, tas militārā ziņā apdraudētu Izraēlu. Tāpat arī jauna Palestīnas valsts Rietumu krastā tiktu uztverta kā drauds Izraēlai. Šeit svarīgs bija ierosinājums 1967. gada ANO rezolūcijā par demilitarizētām zonām. Pēdējais strīdus jautājums skar Jeruzalemes statusu nākotnē, jo tā ir pilsēta, kas ir svēta trim reliģijām — jūdaismam, kristietībai un islamam. Jeruzalemes īpašās saiknes dēļ ar šīm reliģijām radās jautājums, vai tai jākļūst tikai par vienas valsts īpašumu, kura ir saistīta tikai ar vienu no šīm reliģijām.

1977. gada novembrī Ēģiptes prezidents Sadāts mēģināja pārvarēt šo strupceļu. Viņš apmeklēja Jeruzalemi, runāja Izraēlas parlamentā un izklāstīja arābu nostādni. Nākamajā mēnesī Izraēlas premjerministrs Menahems Begins ieradās Kairā. Tomēr, neraugoties uz šo apmaiņas vizīšu izraisīto optimismu, 1978. gadā sarunas pārtrūka, un plaisa starp abām pusēm tā arī palika liela. Izcils sasniegums tika panākts septembrī. Sadāts un Begins tikās ar prezidentu Kārteru Kempdeividā Amerikas Savienotajās

Valstīs. Tika panāktas divas vienošanās: par ēģiptiešu-izraēliešu miera līgumu un par vispārējiem miera noteikumiem Vidējos Austrumos. Saskaņā ar Ēģiptes-Izraēlas miera līgumu Izraēlai trīs gadu laikā bija pilnībā jāatstāj Sinaja pussala, ēģiptiešu karaspēks, kas atradās šajā rajonā, bija jāsamazina. ANO karaspēkam bija jāpaliek, un tas varēja doties projām tikai pēc piecu pastāvīgo Drošības padomes locekļu vienprātīgas vienošanās. Sarunu vedējas puses vienojās par Izraēlas kuģu brīvu kustību pa Suecas kanālu un Aķabas līci un par normālu attiecību nodibināšanu starp abām zemēm. «Vispārējie miera noteikumi Vidējos Austrumos» paredzēja, ka Izraēla kopā ar Ēģipti un Jordāniju, kuru delegācijās varētu iekļaut palestīniešus, iesaistītos sarunās par vēlētas institūcijas nodibināšanu un par tās pilnvarām Rietumu krasta un Gazas pārvaldīšanai. Šo pašvaldības institūciju ievēlētu reģiona iedzīvotāji, un tā nomainītu esošo Izraēlas militāro pārvaldi. Šī institūcija funkcionētu piecus gadus, un šajā laikā tiktu turpinātas sarunas par Rietumu krasta un Gazas sektora galīgā statusa noteikšanu.

Arābu pasaule šo vienošanos uzņēma naidīgi, un tā bija vienota savā opozīcijā pret Ēģipti. Kritika bija galvenokārt vērsta pret to, ka līgums neparedz nekādus konkrētus soļus Palestīnas arābu tiesību jautājumā. Ēģiptes-Izraēlas līguma parakstīšana nebija saistīta ar izmaiņām Rietumu krastā un Gazā. Jebkuras izmaiņas bija jāpanāk sarunu ceļā, kuras varēja būt arī nesekmīgas. Tiešām nākamajās nedēļās pēc septembra līguma parakstīšanas šķita, ka Izraēla liek noprast: jauna Palestīnas valsts nekad netiks radīta. Pie tam nemaz netika pieminēta Jeruzaleme. Sadāts tomēr uzskatīja, ka izraēliešu piekāpšanās Sinaja pussalas jautājumā radīs precedentu, kas beigās novedīs pie Izraēlas karaspēka pilnīgas izvešanas no arābu zemēm. Neraugoties uz opozīciju, Ēģipte un Izraēla 1979. gada aprīlī nolīgumu parakstīja. Atlika tikai gaidīt, vai notiks sarunas par Rietumu krastu, vai tās vainagosies panākumiem.

Izraēla, 1948—1977

Kad 1949. gadā beidzās pirmais arābu-izraēliešu karš, Izraēla bija neliela zeme ar likumotām robežām un ievērojamām atšķirībām klimata un dabas ainavu ziņā. Iedzī-

votāju skaits bija apmēram viens miljons, no kura piektā daļa bija arābi un pārējie ebreji. Puse no visiem iedzīvotājiem dzīvoja Telavivā un Haifā. Karā bija gājuši bojā seši tūkstoši cilvēku, un civiliedzīvotāji bija zaudējuši ievērojamu daļu savu īpašumu. Bija ļoti lielas ekonomiskas problēmas. Milzīgi līdzekļi tika izlietoti aizsardzībai. Pastāvēja visas ar jaunās valsts saimnieciskās dzīves nokārtošanu saistītās problēmas. Imports pārsniedza eksportu. Bija jānodrošina pajumte un darbs jaunajiem imigrantiem. Dabas resursu bija maz, un daudzos rajonos zeme bija neauglīga. Bija jānodibina administrācija un valdība. Problēmu bija daudz, bet bija vērojama arī apņēmība saglabāt un stiprināt jauno ebreju valsti, neraugoties uz apkārtesošu arābu naidīgumu.

Tika nodibināta parlamentāra demokrātija. Ik pa četriem gadiem bija jānotiek kneseta jeb parlamenta vēlēšanām. Tās bija vispārējas, vienlīdzīgas un proporcionālas. Tāpēc pastāvēja liels skaits politisko partiju un valdības bija visai nestabilas koalīcijas. No 1948. gada līdz 1977. gadam šo koalīciju veidotāja bija darba partija.

Izņemot divus gadus piecdesmito gadu vidū, no 1948. gada līdz 1963. gadam premjerministrs bija Dāvids Ben Gurions. Dzimis krievu okupētajā Polijā, viņš 1906. gadā divdesmit gadu vecumā ieradās Palestīnā un kļuva par strādnieku fermā. Būdams dedzīgs sociālists, viņš aktīvi darbojās vienīgās nozīmīgās ebreju arodorganizācijas izveidošanā 1919. gadā. Tā apvienoja trīs ceturtdaļas ebreju strādnieku. No šīs organizācijas tika izveidota darba partija, par kuras līderi kļuva Ben Gurions.

Ben Gurions bija spēcīga personība. Viņa dzīves lielākais dzinējspēks bija apņēmība nodibināt neatkarīgu ebreju valsti. 1948. gada maijā viņš uz plašas koalīcijas pamata izveidoja valdību ar mērķi saliedēt jauno valsti pret arābu iebrukumu. Pēc tam kad bija pārvarēti tiešie draudi, 1949. gada janvārī notika vēlēšanas. Darba partija ieguva visvairāk balsu, un Ben Gurions izveidoja darba partijas koalīciju ar vairākām nelielām reliģiskām partijām. Viņš palika savā amatā līdz 1953. gada rudenim, kad, juzdamies «garīgi noguris», viņš devās uz kibucu (*kibbūc*)¹ Negevas tuksnesī Izraēlas dienvidos. Tas bija viņa ieguldījums kampaņā, lai iedvesmotu jaunus izraēliešus apmesties uz dzīvi tuksnešainajos rajonos.

¹ Izraēliešu kolektīva apmetne, komūna. (Red.)

Par premjerministru kļuva Šarets. Tomēr pēc četrpadsmit mēnešiem Ben Gurions atgriezās valdībā kā aizsardzības ministrs, un pēc 1953. gada vēlēšanām viņš atkal kļuva par premjerministru, pie tam šoreiz darba partija veidoja koalīciju ar kreisajām partijām. Viņa otrais periods premjerministra amatā ilga no 1955. gada līdz 1963. gadam. Šā perioda sākumā galvenais notikums bija Izraēlas iebrukums Ēģiptē. Ēģiptieši bieži iebruka Izraēlā no Gazas sektora un citiem rajoniem, kas atradās viņu rokās, un tādēļ izraēlieši, rīkodamies saskaņoti ar Lielbritāniju un Franciju, ielauzās Sinaja pussalā un okupēja tās lielāko daļu (sk. 340.—341. lpp.). Beigās Izraēla savu karaspēku no turienes atvilka.

Izraēliešu panākumi stiprināja Ben Guriona pozīcijas. Tomēr sešdesmito gadu sākumā auga opozīcija viņa autoritārajam valdīšanas stilam. Tā kā draudi no arābu puses bija mazinājušies, lielāka uzmanība tika pievērsta iekšlietām. Ar savām impulsīvajām runām un rīcību Ben Gurions reizēm noskaņoja kolēģus pret sevi. Ārlietu ministru aizvainoja iniciatīvas svarīgos ārpolitikas jautājumos, kurās Ben Gurions uzsāka bez viņa ziņas. 1963. gadā Ben Gurions atkāpās. Arī turpmāk viņš iesaistījās politikā, lai gan nekad vairs neieņēma valsts amatu. Ben Gurions nomira 1973. gadā. Būdams reizē pravietis un valstsvīrs, viņš ir devis nenovērtējamu ieguldījumu Izraēlas tapšanā un tās pastāvēšanā.

Pēc Ben Guriona par premjerministru kļuva Levi Eškols, un šajā amatā viņš palika līdz savai nāvei 1969. gada februārī. Eškols nāca no Ukrainas un Palestīnā ieradās 1914. gadā. Viņš izkāpa Jafā, «tērpies cieši piegulošā Krievijas vidusskolnieka formas tērpā ar misiņa pogām, un viņa vienīgā mantība bija neliela ceļasoma un spilvens ar sarkanu, mātes dotu pārvalku». Būdams fermeris un tad arodbiedrību kustības darbinieks, viņš pēc Otrā pasaules kara ieņēma augstu stāvokli ebreju pagrīdes organizācijā. Valdībā viņš iekļuva 1951. gadā, un, tā kā viņam piemita šarms, piemīlīga runas maniere un vērā ņemams samierinātāja talants, Ben Gurions viņu bieži izmantoja kā politisku konfliktu izlīdzinātāju. Viņa samiernieciskā pieeja izpaudās lēmumā atcelt militāro pārvaldi arābu rajonos un atļaut arābiem iekļauties arodbiedrību kustībā. Tā ir ironija, ka miermīlīgais Eškols, kas nepavisam nebija kareivīgi noskaņots, bija premjerministrs 1967. gada karā.

Tiklīdz kļuva skaidrs, ka karš ir nenovēršams, Eškols iekļuva kabinetā kā aizsardzības ministru savu politisko pretinieku Mošē Dajanu.

Eškols nomira 1969. gada februārī, būdams premjerministrs. Nākamos piecus gadus premjerministre bija Golda Meira. Tāpat kā Eškols, viņa nāca no Ukrainas, kur viņas tēvs strādāja par namdari. 1910. gadā viņa ar saviem vecākiem devās uz Savienotajām Valstīm. Tur viņa nonāca cionisma ietekmē un 1921. gadā ieradās Palestīnā. Pēc vairākiem grūtiem gadiem viņa kļuva par arodbiedrību kustības ģenerālsekretāri. Viņa bija valdības sastāvā kopš 1949. gada un bija pieredzējusi, ietekmīga un nelokāma politiķe, neatlaidīga, pacietīga un drosmīga.¹ Golda Meira sastādīja plašas koalīcijas valdību līdz vēlēšanām 1969. gada rudenī, kad viņas jaunā kabineta politikā iezīmējās pagrieziena uz labo pusi. Golda Meira bija premjerministre *Jom Kippūr* kara laikā 1973. gada oktobrī, kad tika iedragātas ilūzijas, ka Izraēla var vadīt notikumu norisi. Viņa uzvarēja vēlēšanās, kas notika 1974. gada sākumā, bet viņas koalīcijas valdība izrādījās pārāk nestabila, un 1974. gada aprīlī viņa demisionēja.

No 1974. gada līdz 1977. gada maijam premjerministrs bija Ichaks Rabīns, bijušais štāba priekšnieks 1967. gada karā. Lai gan viņam nebija pieredzes politikā, viņu uzskatīja par mērenu un saprātīgu līderi. Viņš atkāpās 1977. gadā, un vēlēšanās maijā darba partijas spēks bija jūtami mazinājies. Izraēlas pastāvēšanas divdesmit deviņos gados pirmo reizi izveidojās valdība, kurā darba partija nebija pārstāvēta. Jaunais premjerministrs bija Menahems Begins, ebreju teroristu organizācijas «Irgun» līderis. Šī organizācija no 1945. gada līdz 1948. gadam aktīvi darbojās pret britiem un arābiem. Lai gan viņa izturēšanās bija rāma, viņu uzskatīja par nelokāmu autokrātu, un likās, ka izredzes vienoties ar arābiem ir mazinājušās.

Pirmajos divdesmit piecos Izraēlas pastāvēšanas gados tās iedzīvotāju skaits bija vairāk nekā trīskāršojies. 1973. gadā tas bija sasniedzis 3,2 miljonus, no kuriem ebreju bija

¹ Lūk, kā Meiras kundzi raksturojis kāds viņas politiskais pretinieks: «Viņa nāk lācīgā gaitā, un jums liekas, ka tā ir jūsu mīļā vecīgā tante ar tik pierasto skumjo cietējas izteiksmi sejā un ar tik brīnišķo, silto smaidu. Jūs metaties palīdzēt viņai apsēsties jūsu krēslā, un viņa jums laipni pateicas. Un nākamais, ko jūs apjaušat, — jūs esat sakauts. Viņa ir vienīgais pivilcīgais dabas spēks, ar kādu man jebkad nācies saskarties.»

2,7 miljoni. Bija uzcelts simtiem ciematu un gandrīz trīsdesmit jaunas pilsētas. No neatkarības sākuma līdz 1950. gada beigām bija ieradušies pusmiljons imigrantu, ieskaitot 70 000 ebreju, kas bija palikuši dzīvi nacistu koncentrācijas nometnēs. Lai palielinātu iedzīvotāju skaitu un stiprinātu valsti, Izraēla griezās ar aicinājumu pie ebrejiem visā pasaulē braukt un apmesties uz dzīvi Izraēlā. 1950. gada likumā par repatriēšanos bija teikts, ka ikvienam ebrejam ir tiesības braukt uz Izraēlu, bet likums par pilsonību 1952. gadā piešķīra Izraēlas pilsonību ikvienam ebrejam neatkarīgi no tā, vai viņš atsakās vai neatsakās no savas sākotnējās pilsonības. Tas tāpat arī piešķīra Izraēlas pilsonību ikvienai personai, ieskaitot arābus, kas Izraēlas valsts pasludināšanas dienā dzīvoja Izraēlā.

No 1952. gada līdz 1954. gadam imigrantu pieplūdums ievērojami samazinājās, bet 1954. gadā no Āfrikas ziemeļiem ieradās 100 000 ebreju. Sešdesmitajos gados, kad antisemitisms nebija liels, vidējais ikgada imigrantu skaits bija 60 000. Mājokļu un darba piešķiršana šiem imigrantiem izmaksāja dārgi, bet vēl lielāka problēma bija integrēšanās. Pastāvēja ievērojamas kultūras un izglītības atšķirības, no vienas puses, starp imigrantiem no Eiropas un Amerikas, un, no otras puses, ebrejiem no Ziemeļāfrikas, Vidējiem Austrumiem un Āzijas. Šiem pēdējiem imigrantiem izglītības līmenis bija daudz zemāks, piemēram, daudzi imigranti no Jemenas, Lībijas un Irākas bija analfabēti.

Izraēliešu dzīvē svarīgs faktors ir jūdaisms. Daudzi no Izraēlas dibinātājiem bija skeptiķi vai cilvēki, kas reliģijai nenododas, bet ap 30—40 procentu izraēliešu dzīvo aktīvu reliģisku dzīvi, un viņu ietekme ir lielāka, nekā to varētu domāt, vadoties no viņu skaita. 1970. gadā izcēlās strīds par to, vai ebreja identitāte jānosaka pēc reliģijas, rases vai dzīves veida. Strīdu izraisīja tiesas lēmums, ka cilvēks var būt ebrejs pēc nacionalitātes un tomēr nebūt jūdaisma piekritējs. Pret to iebilda reliģijas vadoņi, un tiesas lēmums tika atcelts ar jauna likuma spēku. Bet šis strīds atsedza pretrunas starp reliģisko un laicīgo Izraēlas valsts koncepciju, kas bija ļoti svarīga problēma, ievērojot lielo arābu skaitu Izraēlā pēc 1967. gada kara.

Izraēla ir galvenokārt urbanizēta zeme. Lauksaimniecībā ir nodarbināti tikai 14% iedzīvotāju, bet viņi saražo vairāk nekā trīs ceturtdaļas no Izraēlai nepieciešamās pārtikas. Puse lauku iedzīvotāju dzīvo kibucos vai kooperatīvās

fermās. Lai gan Izraēlas saimniecība ir kapitālistiska, daudzi no pirmajiem kolonistiem nāca no Krievijas un viņus bija stipri ietekmējušas Marksa un Tolstoja sociālistiskās idejas, un Izraēlā ir nodibināti 230 kibuci. Kibuci ir komūnas. Algas kibucā maksātas netiek, un komūna dalās darbā, īpašumā un ērtībās. Pamatprincips šeit ir: no katra pēc viņa spējām, katram pēc viņa vajadzībām. Tās ir galvenokārt lauksaimnieciskas, bet dažām komūnām ir savas fabrikas, darbnīcas un viesnīcas. Pārtiku un drēbes ģimenēm dod pēc viņu vajadzībām; bērni dzīvo šķirti no vecākiem un apciemo viņus tikai vakaros. Savā ekonomiskajā struktūrā kooperatīvās fermas ir līdzīgas kibuciem, bet sociālā ziņā nav tik ekstrēmas. Izraēlas lauksaimniecībā ļoti svarīgs faktors ir ūdens. 1961. gadā tika pabeigta projekta izstrādāšana Jordānas upes ūdeņu novirzīšanai uz Negevas tuksnesi. Divdesmit piecos neatkarības gados kultivētā platība Izraēlā ir vairāk nekā dubultojusies.

Tehnoloģiskās un ražošanas prasmes un grūta darba rezultātā ir sasniegta visai ievērojama saimnieciskā izaugsme. Izraēlai ir jaukta ekonomika. 1970. gadā 30% strādnieku bija nodarbināti valsts uzņēmumos, galvenokārt smagajā rūpniecībā, celtniecībā un lauksaimniecībā, bet sabiedriskais sektors deva pusi no kopējās nacionālās bagātības. Finansiāli Izraēla vienmēr bijusi diezgan nedrošā situācijā. Apmēram puse gada budžeta tika patērēta aizsardzībai, jo valsts drošības nolūkā bija svarīgi, lai ieroču būtu pietiekami daudz un lai tie būtu ļoti labas kvalitātes. Kapitālais aprīkojums un izejmateriāli celtniecībai un rūpniecībai, pajumte un sociālā palīdzība jauniem imigrantiem ir vienmēr prasījusi lielus izdevumus. Tuvu arābu tirgu slēgšana palielināja maksājumu bilances problēmu. Valdības ienākumu avoti bija nodokļi, lielas dotācijas no ārzemju ebrejiem, it īpaši no Savienotajām Valstīm, reparācijas no Vācijas kā valstij, tā arī atsevišķiem ebrejiem (no 1952. gada līdz 1964. gadam) un pēdējos gados — tūrisms.

Neraugoties uz visām problēmām, dzīves līmenis Izraēlā ir augsts salīdzinājumā ar vairumu zemju, it īpaši ar kaimiņos esošajām arābu valstīm (izņemot tās, kas kļuvušas bagātas, realizējot naftu). Ekonomika ir intensīva, labi organizēta un moderna; sociālās nodrošināšanas pasākumi ir visaptveroši; izglītība ir obligāta un bezmaksas. Svarīgs sociāls faktors ir armija, jo zināmu laiku karadienests ir

obligāts kā vīriešiem, tā sievietēm. Tas ir apstākļi, kas veicina izglītību un ebreju valodas (ivrita) lietošanu. Divdesmit piecos gados — no 1948. gada līdz 1973. gadam — dzīves līmenis ir cēlies par 250 procentiem. Daudziem cilvēkiem ir divas vai trīs darba vietas; vairums precētu sieviešu strādā pilnu slodzi. Septiņdesmito gadu vidū Izraēlā bija pārtikusi, rosīga un darbīga sabiedrība, pašpaļāvīgāka un paškritiskāka nekā iepriekšējā paaudze un varbūt arī mazāk ideālistiska.

Ēģipte

1945.—1952. gads. Periodā no kara beigām līdz 1952. gadam dominēja četri faktori. Pirmais faktors — galējs un kaujiniecisks nacionālisms izlaužas atklātā vardarbībā. Sarunas ar britiem par Sudānu un par britu armijas klātbūtni kanāla zonā izjuka, un beidzot 1951. gadā Ēģipte anulēja 1936. gada līgumu. Civilie darbinieki boikotēja britu militārās iestādes; britu personālam bieži uzbruka partizāni, un neiecietība izpaudās pilnā mērā, kad britu karēivji aplenca un nogalināja četrdesmit trīs ēģiptiešu policistus.

Otrs faktors bija augošā opozīcija karalim un bagātajiem zemes īpašniekiem. Dzīves baudītājs karalis Farūks (1936—1952) bija ļoti nepopulārs, un viņš nespēja nodrošināt stipru vadību, kāda bija nepieciešama politisko frakciju apvienošanai. Opozīcijas priekšgalā bija «Musulmaņu brālība», liela un labi organizēta reliģiski politiska organizācija. Tā īpaši nosodīja Farūka došanos kāzu ceļojumā musulmaņu ramadāna (gavēņa) laikā 1951. gadā.

Trešais faktors bija vēlme pēc sociālām reformām. Arābu sakāve Palestīnas karā atstāja uz Ēģipti dziļu iespaidu. Radikāļi domāja, ka valdība ir jāgāž. Šādu apvērsumu jau gadiem ilgi bija plānojusi grupa vidējā ranga virsnieku ar pulkvedi Nāseru priekšgalā un cienījamo un populāro ģenerāli Neguibu kā nominālo vadītāju. Beidzot 1952. gada 22. jūlija pusnaktī viņi nolēma rīkoties. Armijas vienības ieņēma galvenos stratēģiski svarīgos punktus Kairā; radio pārraidē Ēģiptes tauta tika informēta par revolūciju, un trīs dienas vēlāk karalis Farūks, steidzīgi sakravājis čemošanās, 21 lielgabala salūta pavadīts, no Aleksandrijas ostas devās trimdā. Tur viņš 1965. gadā nomira.

Nāsers, 1952.—1970. gads. Kamēr revolūcija nostiprinājās, armijas līderi ieturēja mērenu politiku: monarhiju saglabāja vienu gadu, kura laikā valdīja Farūka dēls, un tad pasludināja republiku; Negībs divus gadus palika kā nomināls vadītājs un tika atcelts, kad Nāsers visu varu koncentrēja savās rokās. Revolūcijas laikā Gamālam Nāseram bija trīsdesmit četri gadi. Viņš bija pasta ierēdņa dēls un, kā vairums viņa vecuma jauniešu Ēģiptē, bija iesaistījies studentu nacionālistiskās aktivitātēs. Viņš iestājās armijā, dienēja Sudānā un kļuva par instruktoru Kara akadēmijā. Šeit viņš sāka veidot nacionālistiski noskaņotu jaunāko virsnieku slepenu organizāciju. Kā Nāseru, tā arī Negību ievainoja 1948.—1949. gada kaujās pret izraēliešiem. Nākamajos trīs gados «Brīvie virsnieki» (tā sauca šo organizāciju), civilvaldībai sairstot, plānoja valsts apvērsumu.

(a) *Valdība.* 1954. gadā notika «tīrīšana», un kā «Musulmaņu brālību», tā arī komunistu partiju aizliedza. Vecās politiskās partijas slēdza, un 1956. gadā pieņēma jaunu konstitūciju. Tā noteica prezidentālu pārvaldes sistēmu un Tautas sapulci. Kandidātus vēlēšanām Tautas sapulcē izraudzīja un atlasīja armijas virsnieki, un plebiscītā par prezidenta ievēšanu Nāsers saņēma 99 procentus balsu. Praktiski tā bija militāra valdība. Tautas sapulce atradās pilnīgā valdības kontrolē. 1964. gadā stājās spēkā otra konstitūcija, kas noteica, ka Tautas sapulces nozīmētais un plebiscītā apstiprinātais prezidents nosaka valsts vispārējo politiku un pārrauga tās izpildi, bet Tautas sapulcei bija dota lielāka vara, vismaz teorētiski. 1962. gadā kā galvenā politiskā partija izveidojās Arābu sociālistiskā savienība, kuras uzdevums bija noteikt nacionālās politikas pamatprincipus. 1965. gadā Nāseru no jauna ievēlēja par prezidentu.

(b) *Ārpolitika.* Visā Nāsera valdīšanas laikā dominējošais ārlietās bija arābu-izraēliešu jautājums. Tomēr pirmajos gados galvenā problēma bija Ēģiptes attiecības ar Lielbritāniju un Rietumiem. Nāsera politikai attiecībā uz Sudānu bija mainīgas sekmes. 1952. gadā Sudānā ievēlēja Likumdošanas sapulci, kurai bija diezgan plašas tiesības. Saskaņā ar 1953. gada līgumu ar Lielbritāniju Ēģipte akceptēja šo Likumdošanas sapulci ar noteikumu, ka tiks samazinātas ģenerālgubernatora pilnvaras. Pirms vēlēšanām Sudānā 1953. gada beigās Ēģipte izvērta spēcīgu propagandas

kampaņu, kuras rezultātā uzvarēja partija, kas bija par savienību ar Ēģipti. Šķita, ka tas ir liels Nāsera panākums, bet nākamajos trīs gados Ēģiptei neizdevās saglabāt savu ietekmi Sudānā, kura 1956. gadā kļuva neatkarīga. Kopš tā brīža Ēģiptes un Sudānas attiecībās domineja jautājums par Nīlas ūdeņiem, kas tiks aplūkots turpmāk.

Nāsera politika attiecībā uz Suecas kanālu padarīja viņu par starptautiski nozīmīgu personu. Angļu-ēģiptiešu sarunu pirmais posms pārtrūka, kad tika skarts jautājums par to, ar kādiem nosacījumiem briti varētu no jauna ieņemt Kanāla zonu kara gadījumā. Tomēr 1954. gadā sarunas atsākās, un oktobrī tika parakstīts līgums. 1956. gada jūlijā britu garnizonam Kanāla zona bija jāatstāj, bet briti to varēja ieņemt no jauna agresijas gadījumā pret kādu no Arābu līgas valstīm vai pret Turciju.

Šis līgums abām pusēm šķita apmierinošs. Bet Ēģiptes radikālo nacionālistu vidū Nāsera politikas mērenība bija nepopulāra, un pret viņu notika pat atentāts. Tāpēc viņš sāka īstenot nacionālistiskāku ārpolitiku, kas tajā pašā laikā šķita pretrietumnieciska. Visu 1955. gadu no Kairas plūda ēģiptiešu propaganda, kas atbalstīja nacionālistus Alžīrijā, Mau-Mau — slepenas savienības biedrus Kenijā un Eoku Kiprā un mēģināja iedragāt britu ietekmi Dienvidarābijā. Ēģiptē bija spēcīga opozīcija pret Irākas līdzdalību Bagdādes paktā (1955. gada aprīlī), un Jordāniju ar sēkmēm izdevās pārliecināt šim paktam nepievienoties. 1956. gada martā Jordānija atvaļināja Arābu leģiona britu virspavēlnieku. Pieauga uzbrukumu un sabotāžas aktu skaits pret Izraēlu. Tad, 1955. gada septembrī, Čehoslovākija piekrita apgādāt Ēģipti ar lidmašīnām un smago bruņojumu (pirms tam Ēģipte bija griezusies pēc palīdzības pie Rietumiem), pie tam šovienošanos pavadīja komunistu palīdzības piedāvājums arābu valstīm.

Decembrī Savienotās Valstis mēģināja pastiprināt Rietumu ietekmi ar finansiālas palīdzības piedāvājumu jaunā aizsprosta būvei uz Nīlas pie Asuānas. Nāsers vilcinājās ar piedāvājuma pieņemšanu, cerēdams, ka Krievija piedāvās vairāk, un daļēji tādēļ laikā, kad 1956. gada jūnijā Kairā atradās krievu ārlietu ministrs, Ēģipte paziņoja, ka atzīst komunistisko Ķīnu. Pēc tam notikumi strauji attīstījās. 19. jūlijā pavisam pēkšņi un bez iepriekšēja brīdinājuma Savienotās Valstis atsauca savu piedāvājumu finansēt Asuānas aizsprosta būvi. Bija skaidrs, ka Nāsers ir ļoti

saniknots, un pēc nedēļas viņš paziņoja par Suecas kanāla nacionalizāciju. Ienākumi tikšot izmantoti aizsprosta būves finansēšanai. Akcionāri saņemšot kompensāciju un brīvas kuģošanas garantijas. Briti no Kanāla zonas jau bija evakuējušies, un Kanāla kompānijas telpas tagad ieņēma ēģiptiešu armija.

Šis solis gan saviļņoja arābu pasauli, gan šokēja Rietumus. Britu valdība paziņoja, ka šī nacionalizācija ir nelikumīga. Īdens salīdzināja Nāsera Suecas kanāla nacionalizāciju 1956. gadā ar Hitlera politiku, okupējot Austriju un Sudetiju 1938. gadā, un nolēma, ka samierniecisko politiku, kas nebija līdzējusi toreiz, tagad pieļaut nedrīkst. Viņš uzskatīja: ja pieļaus Suecas kanāla nacionalizāciju, drīz sekos Rietumu naftas koncernu nacionalizācija Persijas jūras līcī. Likās, ka Nāsers vada pretietumu kustību, kas gala iznākumā novedīs pie komunisma Vidējos Austrumos. Britu leiboristu partijas līderis Geitskils sacīja, ka runa ir ne jau par kontroli pār kanālu, bet gan par spēku līdzsvaru Vidējos Austrumos¹.

16. augustā Londonā sanāca divdesmit divas valstis, kas visvairāk izmantoja Suecas kanālu. Vairākums, ar Lielbritāniju un Franciju priekšgalā, gribēja, lai Suecas kanāla pārvalde sadarbibā ar Ēģipti nodrošina kanāla starptautisku funkcionēšanu, un septembra sākumā iesniedza šo priekšlikumu Nāseram, kas to noraidīja. 5. oktobrī britu un franču valdības iesniedza jaunus priekšlikumus Apvienoto Nāciju Drošības padomei, bet dažiēti no tiem Krievija uzlika savu veto.

Tā kā diplomātija cieta neveiksmi, abas ieinteresētās Rietumu valstis nolēma lietot spēku. Britu valdība pārliecībā, ka Nāsera gadījumā ir darišana ar otru Hitleru, baidījās, ka ēģiptiešu kontrole pār kanālu kavēs naftas piegādi britiem. Francijai bija līdzīgas bažas, un tā arī vēlējās apturēt palīdzību, ko Nāsers sniedza alžīriešu nacionālistiem. Cita ieinteresēta valsts bija Izraēla, kas uzskatīja, ka pašreizējais divu lielvalstu naidīgums pret Ēģipti dos tai iespēju atvērt izraēliešu kuģiem Akabas līci un apturēt ēģiptiešu uzbrukumus tās robežām. Kopš augusta sākuma Vidusjūras austrumos tika koncentrēti britu bruņotie spēki. 29. oktobrī Izraēlas armija iebruka Ēģiptē. Jautājums par to, vai Lielbritānija un Francija atbalstīja

¹ Vēlāk leiboristu partija bija pret britu politiku Suecas jautājumā.

šo iebrukumu vai ne, ir strīdīgs, kaut gan liekas, ka ir aizvien vairāk pierādījumu, kas liecina par slepenu vienošanos. Tomēr Lielbritānija izmantoja izdevību pieprasīt atļauju tās karaspēkam okupēt Kanāla zonu, lai aizsargātu kanālu. Ēģipte atteicās, un 31. oktobrī Lielbritānija un Francija bombardēja Ēģiptes lidlaukus un citas būves. Nāsers nekavējoties bloķēja kanālu, un Sīrija neļāva naftai no Irākas nokļūt Rietumos. 5. novembrī britu un franču karaspēks izcēlās Ēģiptē, nesastapdams gandrīz nekādu pretošanos. Vairākums Apvienoto Nāciju valstu šo iebrukumu nosodīja, ieskaitot Savienotās Valstis un Krieviju.

Pasaules sabiedriskās domas spiediens, it īpaši no Savienoto Valstu puses, pārliecināja Lielbritāniju un Franciju 6. novembrī kara darbību izbeigt. Turpmākajās sešās nedēļās tās savu karaspēku atvilka, un tā vietā stājās Apvienoto Nāciju karaspēks, kas vēlāk ieņēma pozīcijas uz Ēģiptes un Izraēlas robežas.

Suecas kanāla krīze radīja lielākas emocijas nekā jebkurš cits notikums pēc 1945. gada. Tās nozīmīguma un ieinteresēto pušu motivācijas interpretācija joprojām rada tādas pašas emocijas. Šī krīze atsedza britu pozīciju vājumu Vidējos Austrumos un lika britiem sajūst vilšanos par varas zaudēšanu pasaulē. Savukārt prezidents Nāsers tagad bija kļuvis par pasaules nozīmes personību, un viņa prestižs bija ļoti cēlies. Kanāls bija palicis Ēģiptes īpašumā un tika pārvaldīts kompetentāk nekā pirms 1956. gada. Tagad Ēģipte apkalpoja divreiz lielākus kuģus nekā pirms tam.

(c) *Ekonomiskā politika.* Arābu pasaulē Nāsera ekonomiskā politika bija tikpat svarīga un ietekmīga kā viņa ārpolitika. 1952. gadā lielais vairākums no Ēģiptes divdesmit miljoniem iedzīvotāju savu pieticīgo iztiku guva no lauksaimniecības. Tā kā no kopējās zemes platības tikai četri procenti bija kultivēti (jo pārējo aizņēma tuksnesis), valdīja liels zemes trūkums. Zemnieki arvien vairāk slīga nabadzībā: viņu ienākumi bija apmēram sešas reizes mazāki nekā Rietumeiropas zemniekiem. Lielāko daļu ārzemju valūtas Ēģipte ieguva, eksportējot kokvilnu, bet, tā kā sakarā ar Korejas karu bija cēlušās kokvilnas cenas, 1952. gadā pieprasījums pēc kokvilnas spēji kritās. Rūpniecības apjomi bija ļoti mazi, tās lielākā daļa atradās ārzemnieku rokās, un pārvaldes un direkcijas darbinieku vidū nebija

daudz ēģiptiešu. Valsts pārvaldīja tikai irigāciju un dzelzceļus.

Laika posmā no 1952. gada līdz 1956. gadam Nāsers veica tikai vienu svarīgu pārmaiņu lauksaimniecībā, bet citādi viņa agrārā politika bija piesardzīga un mērena. Divus mēnešus pēc revolūcijas tika pieņemts likums par agrāro reformu. Fermu lielumu ierobežoja līdz 81 hektāram un pārpalikušo zemi sadalīja bezzemniekiem vai sīkzemniekiem. Tika maksāta kompensācija. Zemes reforma arābu pasaulē izraisīja sensāciju, bet tas būtībā bija politisks gājiens, kas jūtami samazināja lielo zemes īpašnieku lomu valdībā. Tikai desmit procenti no kultivētās zemes tika pārdalīti, un labumu guva mazāk nekā desmit procenti zemnieku. Reforma uzlaboja dzīves apstākļus dažiem nabadzīgajiem, bet tā nenovirzīja kapitālu no lauksaimniecības uz rūpniecību, un lauksaimniecības ražojumu apjoms tika palielināts nedaudz. Ražas palielinājās, bet ražība uz vienu iedzīvotāju kritās, jo bija pieaudzis iedzīvotāju skaits. Tika uzsākta kooperatīvu organizēšana. Tomēr bez šī pasākuma ekonomikā nozīmīgu pavērsienu bija maz. Režīmu pārāk nodarbināja politiskās problēmas.

Pēc 1956. gada politika kļuva daudz radikālāka. Rietumu kapitālistiskās valstis bija atbildīgas par iebrukumu Suecā. Pēc tam Ēģiptei izveidojās ciešākas saites ar komunistu bloka un neitrālajām valstīm. Bez tam likās, ka privātie uzņēmumi nespēj stimulēt ekonomiku. Citas mazattīstītās valstis, it īpaši Indija, izmantoja sociālistiskās ekonomikas metodes. 1956. gada jūlijā nacionalizēja Suecas kanāla kompāniju, un novembrī pēc angļu un franču atkāpšanās konfiscēja un «ēģiptizēja» lielu skaitu britu un franču kompāniju un banku. Sešdesmito gadu sākumā ēģiptiešiem piederošās rūpniecības, transporta, finanšu un tirdzniecības firmas kļuva par valsts īpašumu. Lai gan tiesības uz privātīpašumu tika saglabātas, privātie uzņēmumi pārsvarā izzuda: 90 procenti rūpniecības tagad piederēja valstij. Centralizēta plānošana iesākās 1958. gadā. Svarīgs faktors šajā plānošanā bija Asuānas aizsprosts, pie kura darbus uzsāka 1960. gadā. Pirmo kārtu pabeidza 1964. gadā, kad Ēģiptē ieradās Hruščovs (lielu daļu izmaksu sedza ar krievu aizdevumiem), un četrus gadus vēlāk viss projekts bija pabeigts. Aizsprosts radīja 483 kilometrus garu ezeru¹,

¹ Pirms šo teritoriju applūdināja, milzīgās seno ēģiptiešu statujas pie Abū Simbelas tika pārceltas uz augstāku vietu.

divas trešdaļas no tā bija Ēģiptē un viena trešdaļa — Sudānā. Aizsprostam ir divi uzdevumi: pirmkārt, visu gadu uzturēt Nīlā pastāvīgu ūdens līmeni un tādējādi ar regulētas irigācijas palīdzību palielināt valsts kultivēto zemju platību par 25 procentiem; otrkārt, iegūt lētu elektroenerģiju.

Lai atrisinātu bezdarba problēmu un paceltu dzīves līmeni, tika īstenota plaša plānotas industrializācijas programma. Uzbūvēja simtiem jaunu rūpnīcu. Deltas rajonā tika izstrādātas dabasgāzes atradnes un pie Alameinas (rajonā, kur pirms urbumu sākšanas bija jālikvidē no Otrā pasaules kara laika saglabājušās mīnas) un Sarkanās jūras tuvumā atklāja naftu. 1969. gadā naftas ieguve divkārt pārsniedza Ēģiptes iekšējās vajadzības. Citu pasākumu mērķis bija panākt lielāku ekonomisko vienlīdzību. 1961. gadā vēl vairāk samazināja atļautās zemes platības (līdz 40,5 hektāriem), ievērojami palielināja nodokļus, un valsts konfiscēja vairāku simtu Ēģiptes bagātāko ģimeņu īpašumus. Daļēji šo ekonomisko pasākumu dēļ un daļēji tāpēc, ka ievērojami paplašinājās visu līmeņu izglītības iespējas, Nāsera laikā vecā valdošā šķira Ēģiptē gandrīz pilnīgi izzuda. Tās vietā nāca jauna tehnokrātu un bruņoto spēku jauno virsnieku šķira.

Sasniegts bija ļoti daudz. Neraugoties uz to, Nāsera valdības pēdējos piecos gados — no 1965. gada līdz 1970. gadam — pieauga neapmierinātība. Cēlonis tam tikai daļēji bija ēģiptiešu sakāve 1967. gada karā un izraēliešu armijas klātbūtne Suecas kanāla austrumu krastā. Nāsers paziņoja par savu demisiju, bet satrauktu ļaužu pūlis Kairas ielās pieprasīja, lai viņš neatkāpjās no amata. Patiesi, sakāves laikā Nāsers bija vairāk nepieciešams nekā uzvaras laikā, un acīmredzot viņa personas popularitāte nebija mazinājusies. Bet ekonomiskās problēmas joprojām bija lielas.

Smaga nasta bija karš Jemenā, kurā bija iesaistīta trešdaļa Ēģiptes armijas. Maksājumu bilancē milzīgu deficītu radīja ieroču un militārā aprīkojuma iepirkumi ārzemēs. Rūpniecības un lauksaimniecības produkcijas pieauguma tempi atpalika no iedzīvotāju pieauguma tempiem. Stāvokli vēl pasliktināja Suecas kanāla slēgšana un postījumi, kas kara darbības rezultātā bija radušies pilsētās, kuras atradās kanāla tuvumā. Sekas bija tādas, ka pēc 1967. gada Ēģipte bija tuvu bankrotam un pārlietu atkarīga no Padomju Savienības palīdzības. 1965. gadā tika ieslodzīti daudzi

simti režīma kritizētāju, gan kreisie, gan labējie. 1968. gadā divreiz izcēlās nopietni studentu nemieri. Valdība vispārējs uzskats, ka birokrātija ir nekompetenta, tai nav svarīgas vienkāršo cilvēku problēmas un ka jaunā valdošā šķira ir zaudējusi savu idealismu un saskari ar masām.

1970. gada septembrī Nāsers nomira no sirdslēkmes piedesmit divu gadu vecumā. Iepriekšējo trīs gadu laikā viņa veselība bija pasliktinājusies, tomēr viņa nāve bija tik pēkšņa, ka ēģiptieši bija pārsteigti un nespēja tai noticēt. Divas dienas pēc Nāsera nāves Londonas *The Times* rakstīja: «Pēdējos 18 gadus Vidējos Austrumos var raksturot vienīgi kā Nāsera ēru.»¹ Viņš bija arābs ar vispasaules reputāciju un neapstrīdēts līderis kā Ēģiptē, tā visā arābu pasaulē lielāko šī perioda daļu. Viņa reputācija balstījās gan uz viņa ekonomiskajām un sociālajām reformām, gan uz ārpolitiku. Viņš piešķīra Ēģiptei cieņu, pašpaļāvību un nacionālo lepnumu. 1935. gadā, 17 gadu vecumā Nāsers rakstīja kādam draugam: «Kur ir tas cilvēks, kas tā pārveidos valsti, ka vājā un pazemotā ēģiptiešu tauta spēs atkal pacelties un dzīvot kā brīvi un neatkarīgi cilvēki?» Tas cilvēks bija Nāsers pats. Kaira, vislielākā pilsēta Āfrikā un Vidējos Austrumos, ģeogrāfiski novietota punktā, kur sastopas eiropiešu, aziātu un afrikāņu pasaule, tagad ir starptautiskas nozīmes galvaspilsēta. Arābu pasaulē Nāsers bija nozīmīgs spēks, viņš bija sava veida «laicīgs kalifs», kas vadīja cīņu par arābu vienotību, atbalstīja sociālismu un republikānismu, rādīja piemēru, kā modernizēt atpalikušu ekonomiku un iegūt neatkarību no imperiālistiem.

Toms Litls ir teicis, ka Nāsers «savos pirmajos gados bija pragmatisks, piesardzīgs, pacietīgs; viņš kļuva demagoģiskāks, nepacietīgāks, pārgalvīgāks».² Lords Triviljens, Lielbritānijas vēstnieks Kairā 1955. un 1956. gadā, rakstīja par Nāsera «tendenci pārāk daudz likt uz spēles, pārāk dedzīgi traukties uz priekšu». Salīdzinājumā ar daudziem laikabiedriem Nāsere varēja uzskatīt par mērenu politiķi. Runā, ka skolas gados viņš esot lasījis «Stāstu par divām pilsētām», un tas esot noskaņojis viņu pret revolucionāru vardarbību. Viņa valdība, protams, bija mazāk represīva par daudzām citām. Neitralitātes jeb nepievienšanās poli-

¹ The Times, 30 Sept., 1970.

² T. Little. The Observer, 11 June, 1967.

tika bija noteicošais faktors Ēģiptes ārpolitikā, un Nāsers saņēma palīdzību kā no Savienotajām Valstīm, tā no Krievijas un strīdējās ar abām. Viņš bija viens no izciliem Ēģiptes vadītājiem, un uz viņu var raudzīties ar kritisku apbrīnu.

Sadāts, no 1970. gada līdz septiņdesmito gadu beigām. 1970. gadā par Ēģiptes prezidentu kļuva Sadāts. Anvārs Sadāts bija tas jaunais virsnieks, kas 1952. gada 24. jūlija rītā paziņoja par karaļa Farūka gāšanu. Viņš bija kvēls nacionālists, dedzīgs musulmanis un Nāsera ilggadējs draugs.

Vienu gadu vadība bija kolektīva. Īstenībā zem tās slēpās cīņa par varu starp Sadātu, kurš vēlējās tādu pašu varu, kāda bija Nāseram, un citiem ministriem, kas gribēja, lai Sadāts dalītu varu ar viņiem. 1971. gada beigās Sadāts šajā cīņā guva uzvaru. Armija palika uzticīga prezidentam. «Arābu sociālistiskajai savienībai», kuru daži no Sadāta pretiniekiem bija izmantojuši par savu ruporu, tika piešķirta sekundāra loma, kaut gan tā saglabājās kā Ēģiptes vienīgā politiskā organizācija.

Izraēliešu klātbūtne Suecas kanāla austrumu krastā palika viena no galvenajām problēmām Ēģiptes politikā. Likās apšaubāmi, ka «nē mieram, nē karam» politikai varētu būt jebkādas sekmes, un vispār valdība dziļā nācijās pazemojuma un bezcerīguma sajūta.¹ Milzīgie izdevumi par ieročiem nozīmēja mazākus naudas ieguldījumus tautsaimniecībā un sociālajā aprūpē, augstus nodokļus un zemu dzīves līmeni. Ēģipte bija ļoti atkarīga no Krievijas, kura 1971. gadā parakstītajā līgumā apsoliņa ekonomisku un militāru palīdzību. Tomēr krievi atteicās apgādāt Ēģipti ar uzbrukuma ieročiem, 20 000 krievu konsultantu bija nepopulāri, un 1972. gadā attiecības starp Ēģipti un Krieviju pasliktinājās. Konsultantus aizsūtīja atpakaļ uz mājām. Tāpat pieauga tieksme pakļauties Lībijas valsts vadītāja Muammarā Kadāfi vēlmei apvienot abas šīs zemes. Tomēr 1973. gadā teorētiska Lībijas un Ēģiptes apvienošanās nozīmēja visai maz. 1977. gadā uz īsu laiku abu starpā izcēlās sīvas cīņas.

Valdības kritika noveda pie studentu nemieriem 1972. un

¹ Šī bezcerīguma sajūta izpaudās ciniskā jokošanā, piemēram: «Ēģiptei uzvara nāks 32. decembrī.»

1973. gadā, un tādēļ aktivizējās spiegu un slepenpolicistu darbība. Kamēr Ēģiptes ārējais stāvoklis bija kritisks, jebkāda liberalizācijas politika likās nedroša.

Ar 1973. gadu Sadāts sāka slepeni gatavoties karam. Lai gan astoņpadsmit cīņu dienas oktobrī noslēdzās neizšķirti, ēģiptiešu panākumi cīņu pirmajās dienās pilnībā atjaunoja Sadāta cieņu, it īpaši ēģiptiešu acīs un arābu pasaulē vispār. Līdz tam viņš bija tikai pienācīgi nenovērtēts politiķis, bet vēlāk viņu gandrīz vai iecēla svēto kārtā. Sadāta valdība no tā laika jutās drošāka un pašpaļāvīgāka, un Sadāts kā nacionālais varonis ieņēma Nāsera vietu. Rezultātā iestājās lielāka politiskā brīvība. Samazinājās preses ierobežojumi, tika samazināts izlūkdienests, un sekoja amnestijas politiskajiem ieslodzītajiem. 1976. gada oktobrī Tautas sapulces vēlēšanās valdības opozīcijai pirmo reizi kopš 1952. gada atļāva presē un tautas sanāksmēs kritizēt valdību. Attiecības ar Savienotajām Valstīm, Rietumiem un ar naftu bagātajām konservatīvajām arābu valstīm bija labas.

Tomēr ekonomiskā situācija vēl arvien bija stipri sašpringta. Divas vislielākās problēmas, ar kurām nācās saskarties Ēģiptes plānotājiem, bija konflikts ar Izraēlu un straujais iedzīvotāju pieaugums. 1952. gadā Ēģiptē bija divdesmit viens miljons iedzīvotāju; 1977. gadā to skaits bija sasniedzis trīsdesmit astoņus miljonus, un tika aplēsts, ka gadsimta beigās jau būs septiņdesmit miljoni. Katru gadu piedzima apmēram viens miljons bērnu; tie bija jābaro, jāapgērbj, jāizglīto un beidzot jānodrošina ar darbu. Septiņdesmito gadu vidū bija preču trūkums un nopietna inflācija, un 1977. gada janvārī pārtikas cenu paaugstināšana izraisīja vislielākos nemierus un anarhiju kopš 1952. gada revolūcijas. Ēģiptes ekonomika bija pilnīgā atkarībā no ārvalstu kredītiem. 1979. gadā būtiska bija nepieciešamība noslēgt mieru ar Izraēlu (sk. 331. lpp.).

Jordānija

1946. gadā briti oficiāli atsauca savu mandātu, un Jordānija kļuva neatkarīga. Pēc Palestīnas sadalīšanas Jordānija pievienoja sev arābu apdzīvoto daļu, tādējādi četrkārt šojot savu iedzīvotāju skaitu.

1951. gadā ar karaļa Abdullas noslepkavošanu beidzās viņa ilgā valdīšana. Abdullam bija daudz ienaidnieku arābu nacionālistu vidū, kuri uzskatīja, ka viņš iztop Lielbritānijai, un kuriem nepatika viņa ekspansionistiskās tieksmes. Nākamajā gadā tieši no Herovas¹ viņam tronī sekoja karalis Huseins. Sekmīgi pretodamies tiem, kas vēlējās stingrāku Nāsera laika politiku, viņš bija spiests pārveidot savas attiecības ar Rietumiem. 1956. gadā tika atlaists Arābu leģiona komandieris britu ģenerālis sers Džons Glabs. Jordānija atsacījās pievienoties Bagdādes paktam, un tika izbeigts līgums, kas piešķīra Lielbritānijai militārās bāzes. 1957. gadā Huseina stāvoklis bija ļoti kritisks, un nākamajā gadā britu desantnieki ieradās atbalstīt viņa režīmu.

Relatīvi mierīga bija sešdesmito gadu pirmā puse, kad galvenā uzmanība tika pievērsta ekonomiskajai attīstībai — lauksaimniecībai, derīgo izrakteņu ieguvei, tūrismam. Bet 1967. gadā Huseins parakstīja ar Ēģipti vienošanos par kopīgu aizsardzību un Sešu dienu karā pazaudēja Jeruzalemes austrumdaļu un visu Rietumu krastu. Bija zaudēta ceturtā daļa Jordānijas auglīgās zemes un puse tās rūpniecības, tūrisma industrija uz laiku tika pārtraukta, armijas lielākā daļa bija iznīcināta, un Suecas kanāla slēgšana ļoti negatīvi ietekmēja Akabas ostas funkcionēšanu. Bez tam liels skaits kaujinieciski noskaņotu un sarūgtinātu bēgļu pārcēlās no Rietumu krasta uz Austrumu krastu Jordānijas galvaspilsētas Ammānas tuvumā. Pamazām pasliktinājās attiecības ar partizānu organizācijām, kas bija izveidojušās bēgļu nometnēs, un līdz krīzei nonāca 1970. gadā, kad Jordānijas armija sagrāva partizānu opozīciju (sk. 326. lpp.).

Septiņdesmito gadu pirmā puse tādējādi bija iesākusies ar nemierīgu mieru, ko bija uzspiedusi Huseinam uzticīgā armija. 1973. gadā *Jom Kippūr* karā Jordānija nepedalījās, un valstī pieticīgi, bet nemitīgi pieauga labklājība. Rāmais un drosmīgais karalis Huseins bija simbols Jordānijas gribai izdzīvot. Viņš bija piedzīvojis daudzus atentāta mēģinājumus un vairākkārt izjutis kreisāk noskaņoto arābu valstu stipro naidīgumu. Tomēr, neraugoties uz milzīgām problēmām, 1977. gadā Jordānijā valdīja pašāvība un stabilitāte.

¹ Privileģēta privāta vidusskola Anglijā, Londonas tuvumā. (Red.)

Sīrija

Pēc zināmām grūtībām ap 1946. gadu franču un dažu citu valstu karaspēks bija atstājis Sīriju un Libānu. Sīrijā cita pēc citas pie varas nāca vairākas īslaicīgas valdības, civiliem politiķiem nomainot militāristus, un otrādi. Piecdesmitajos gados pieņēmas spēkā arābu sociālistiskās atdzimšanas partija (Baas) ar jaunajiem arābu nacionālistiem raksturīgajiem ideāliem: arābu vienotību, neitralitāti, sociālismu. 1958. gadā jauns valsts apvērsums armijā noveda pie tā, ka tika pasludināta apvienošanās ar Ēģipti. Tomēr bija daudz pretrunu, un pēc trim gadiem jauns apvērsums armijā noveda pie Sīrijas izstāšanās no Apvienotās Arābu Republikas.

Sešdesmitajos gados cita pēc citas nāca valdības, kas veidojās no dažādām sašķeltās arābu sociālistiskās atdzimšanas partijas grupām. Parasti to politika bija sociālistiski orientēta un noskaņota pret Izraēlu. 1967. gadā Izraēla okupēja Golānas augstienes un sīriešu armija tika satriekta. 1970. gadā pie varas nāca ģenerālis Asads, kas septiņdesmitajos gados nostiprināja savu varu. Kā politiskā, tā ekonomiskā ziņā dzīve kļuva brīvāka, un pieaugusi naftas ieguve un palīdzība, ko sniedza ar naftu bagātās valstis, veicināja tautsaimniecības attīstību. 1973. gada karā armija parādīja sevi no labākās puses, un 1976. gadā tās ietekme bija jūtama Libānā.

Libāna

No 1945. gada līdz 1956. gadam valdības darbība Libānā noritēja bez starpgadījumiem. Šajā nelielajā valstī ar aptuveni pusotra miljona iedzīvotāju ir gandrīz vienāds skaits musulmaņu un kristiešu. Abas grupas vienojās par to, ka kristieši netieksies pēc rietumnieciskas politikas, bet musulmaņi neuzspiedīs arābisku politiku. Bet starp 1956. un 1958. gadu Suecas krīze un valdības lēmums pieņemt amerikāņu palīdzību izraisīja streikus un pilsoņu karu. Galu galā armijas virspavēlnieka ģenerāļa Šehāba personā tika atrasts jauns prezidents, kas nebija godkāriģs, un 1958. gadā Libānā atkal atgriezās miers un labklājība.

Līdz 1967. gadam Libānai izdevās izvairīties no iesaistīšanās arābu-izraēliešu konfliktā. Tās politiskā dzīve bal-

stijās uz trauslu līdzsvaru starp kristiešiem un musulmaņiem, ekonomika bija atkarīga no tirdzniecības un tūrisma, armija bija samērā vāja; tādēļ Libānai bija ļoti nepieciešams miers zemes iekšienē. Bet, kad 1967. un 1970. gadā pēc «melnā septembra» Libānā ieradās liels skaits Palestīnas bēgļu, no kuriem daudzi atbalstīja partizānus, valstī radās saspīlējums, kas pārauga divus gadus (1975—1976) ilgā pilsoņu karā. Partizāni, kas dzīvoja Libānas bēgļu nometnēs, uzbruka Izraēlai sabotāžas nolūkos, un tas izsauca liela apjoma atbildes uzbrukumus no Izraēlas puses, kuros neizbēgami cieta Libānas civiliedzīvotāji. Libānas varas orgānu mēģinājumus kontrolēt partizānu darbību kavēja kaujinieciskāk noskaņotās grupas no PAO. Kristiešu atbalstītā falangistu partija gribēja, lai palestīniešiem ierāda pienācīgu vietu kā viesiem, kurus pieciņš, nevis kā kopienai, kurai Libānas lietās ir sakāms savs vārds. 1975. gadā pilsoņu starpā ritēja intensīvas cīņas, un, neraugoties uz vairākiem pamieriem, tika nogalināti tūkstošiem cilvēku. Palestīniešus lielā mērā atbalstīja musulmaņi. Situācija pakāpeniski sarežģījās, it īpaši tad, kad nolēma iejaukties sīriešu armija. Pavisam negaidīti sīrieši atbalstīja labēji noskaņotos kristiešus cīņā pret palestīniešiem un kreisi noskaņotajiem musulmaņiem, kuru spēki tika pieveikti. Pilsoņu karš beidzās, kad 1976. gada oktobrī Sīrija, Libāna un PAO parakstīja Rijādas vienošanos. Izraēliešu iebrukums Dienvidlibānā 1978. gada martā bija par cēloni turpmākiem masveida postījumiem.

Irāka

1958. gada militārā revolūcija sadalījusi Irākas vēsturi pēc Otrā pasaules kara divos atsevišķos posmos. Irākas politika pirms šī datuma atgādināja pirmskara politiku — valdības, kas nemitīgi mainās, manipulētas vēlēšanas un konservatīvās aristokrātijas politiskā vara. Bija divi īpaši politiskās ietekmes centri — pils un Saīds Nūrī. Nepilngadīgais karalis Feisals (1939—1958) bija zināmā mērā šķirts no savas tautas, jo sākumā mācījās angļu pamatskolā un vēlāk Herovā. 1953. gadā viņš sasniedza pilngadību, bet kā pirms, tā arī pēc šī brīža aizkulisēs ļoti ietekmīgs bija pavaldonis kroņprincis. Saīds Nūrī, viltīgs un pieredzējis politiķis, nejuta simpātijas pret jaunākās paaudzes nacio-

nālistu. Viņš uzskatīja, ka progress un stabilitāte ir atkarīga no stingras valdības un pakāpeniski īstenotām reformām, un pūlējās panākt, lai arābu pasauli vadītu nevis Ēģipte, bet gan Irāka.

Šo režīmu atbalstīja zemes īpašnieki un aristokrātija, bet neizglītotie slāņi ar to samierinājās. Režīmam pretojās vairums izglītoto irākiešu — studenti, skolotāji un civildienesta vidējā un zemākā līmeņa darbinieki. Šī sabiedrības daļa vēlējās patiesu demokrātiju, sociālismu un pretrietumniecisku ārpolitiku. Tā bija pārliecināta — un it īpaši pēc 1941. un 1956. gada notikumiem —, ka Lielbritānija vēlas paturēt arābu valstis savā kontrolē.

Valdība īstenoja saprātīgu ekonomisko politiku, bet valdības pretiniekus tā neapmierināja. Liela uzmanība tika pievērsta zemes apūdeņošanai un nosusināšanai, apmācīja arvien vairāk lauksaimniecības speciālistu; palielinājās industrializācijas apjoms, un, ar ārzemnieku palīdzību attīstot naftas rūpniecību, 1958. gadā varēja eksportēt 33 miljonus tonnu naftas.

Bet, lai gan ekonomika bija svarīga, visvairāk kaislību mutuļoja ap politiskajām norisēm. Piemēram, 1948. gadā valdība veda sarunas par to, lai 1930. gada līgumu ar Lielbritāniju aizstātu ar jaunu, Irākai labvēlīgāku līgumu, bet opozīcijas organizētās demonstrācijas un streiki pret militārām koncesijām Lielbritānijai noveda pie tā, ka līgumu neratificēja. Galvenais neapmierinātības cēlonis bija arābu neveiksmes Palestīnas karā, kā arī tas, ka Irāka bija Bagdādes pakta dalībvalsts. 1955. gadā Irāka, Turcija, Persija, Pakistāna (valstis, kas atradās gar Krievijas dienvidu robežu) un Lielbritānija Bagdādē parakstīja paktu. Vienīgā arābu zeme, kas pievienojās šim paktam, bija Irāka. Beidzot, 1958. gadā divas nedēļas pēc paziņojuma par Apvienotās Arābu Republikas izveidošanu, izveidoja Irākas-Jordānijas federāciju.

Šī savienība ar Huseinu, vienu no prezidenta Nāsera simbolizētā jaunā arābu nacionālisma galvenajiem pretiniekiem, nebija pieņemama Irākas politiķiem-opozicionāriem, jo viņi nevēlējās sāncensību ar Ēģipti, bet gan sadarbību ar to. 1958. gada jūlijā brigādes ģenerālis Kāsims un armijas daļas okupēja Bagdādi. Karalis Feisals, kroņprincis un Nūrī tika nogalināti, un sirojošie pūļi nodarīja ievērojamus zaudējumus. Tika nodibināta republika un likvidēta nesēn izveidotā federācija ar Jordāniju.

Kāsims valdīja gandrīz piecus gadus, lielā mērā ar civilistu kabineta palīdzību, lai gan šo režīmu balstīja armija. 1959. gadā, komunistu un sociālistu atbalstīta, valdība izstājās no Bagdādes pakta, bet nepastāvēja uz apvienošanas ar Apvienoto Arābu Republiku, un faktiski arī Nāsers šādu savienību neatbalstīja, jo starp Ēģipti un Sīriju jau pastāvēja ievērojamas domstarpības.

Tomēr prasība pēc turpmākā soļa pretī arābu vienībai nāca no dedzīgā un impulsīvā pulkveža Arifa. Viņš 1963. gadā vadīja militāristu dumpi, kura laikā Kāsīmu nogalināja. Nākamos piecus gadus Irākā valdīja vispirms Arifs un pēc viņa bojāejas lidmašīnas avārijā — viņa brālis. Abi Arifi aizrautīgi un Nāsers piesardzīgi virzījās uz Irākas-Ēģiptes apvienību, bet tīri ģeogrāfiski tāda apvienība nebija iespējama bez saistoša ķēdes posma — Sīrijas vai Jordānijas, vai abām. 1968. gadā Arifu gāza ģenerālis Bakrs. Nākamos deviņus gadus valdība bija kreisa, prokrieviski noskaņota un autoritāra (it īpaši attiecībā uz kurdu minoritāti ziemeļos), un arābu pasaulē tā tika arvien vairāk izolēta. Neraugoties uz to, naftas ieguve nodrošināja ievērojamu ekonomikas uzplaukumu septiņdesmitajos gados.

Saūda Arābija

Saūda Arābijas dibinātājs karalis Ibn Saūds nomira 1953. gadā, un troni mantoja viens no viņa trīsdesmit trim dēliem. Jaunais karalis Saūds (1953—1964), gara auguma, kalsnējs, piesardzīgs vīrs, greznības un ceremoniju cienītājs, kam bija lielas svītas visās viņa daudzajās pilīs, turpināja absolūtu patvaldību sava tēva garā. Viens no karaļa padomniekiem bija par viņu jaunāks brālis, kroņprincis Feisals, daudz ceļojis vīrs, kurš simpatizēja arābu nacionālisma ideāliem. Viņš pakāpeniski pārņēma varu savās rokās. Kā Saūdā, tā arī Feisalam nepatika Nāsera arābu nacionālisma variants, un viņi izturējās ar lielām aizdomām pret Jemenas federāciju ar Apvienoto Arābu Republiku 1958. gadā. Četrus gadus vēlāk, kad ar Ēģiptes atbalstu Jemenā izcēlās republikāņu revolūcija, Saūda Arābija atbalstīja Jemenas imāmu. 1964. gada novembrī karali Saūdu gāza, un pēc tam par šīs ar naftu bagātās zemes valdnieku kļuva Feisals, kurš faktiski jau vairākus gadus bija tur valdījis.

Karaļa Feisala valdīšanas laikā (1964—1975) Saūda Arābija pārtapa par vienu no pasaules visbagātākajām un ietekmīgākajām valstīm. Šīs bagātības avots bija nafta. Sešdesmitajos gados tās ieguve pakāpeniski pieauga, līdz 1970. gadā Saūda Arābija kļuva par piekto lielāko naftas ražotāju valsti pasaulē, un tās krājumi bija milzīgi. Nekomunistiskajā pasaulē trīsdesmit procenti naftas resursu piederēja Saūda Arābijai; 90 procentus ienākumu šī valsts guva no naftas. Sešos mēnešos pēc 1973. gada oktobra arābu-izraēliešu kara naftas cenas pieauga četrkārtīgi. 1974. gadā valsts ienākumi no naftas bija 11 000 miljoni mārciņu jeb vairāk nekā viens miljons mārciņu stundā.

Šajā valstī bez naftas citu resursu ir maz. Pēc platības Saūda Arābija ir Rietumeiropas lielumā, bet 1977. gadā tās iedzīvotāju skaits bija 8 miljoni, kas ir mazāk nekā Londonā. Gandrīz visu tās teritoriju aizņem tuksnesis, un rūpniecības tur tikpat kā nebija. Tomēr ir vēl divi citi faktori, kas veicina šīs valsts stiprumu: reliģija un arābu tradīciju spēks. Meka un Medīna atrodas Saūda Arābijā, un karalis, kas aizsargā šīs svētās vietas, ir galvenā persona islama pasaulē. Ik gadu Saūda Arābiju apmeklē apmēram 300 000 svētceļnieku. Patiesībā Korāns ir šīs valsts pamatlikums.

Karalis Feisals bija stingrs valdnieks ar asu prātu. Būdams spēcīga personība, viņš zināja, ko grib, un viņu varētu raksturot kā konservatīvu reformistu. Viņš bija evolūcijas, bet ne revolūcijas piekritējs, kurš uzskatīja, ka iekšējas izmaiņas ir jāievirza un jāisteno piesardzīgi. Ne-raugoties uz to, relatīvi īsā laikā Saūda Arābijā norisinājās lielas pārmaiņas. Lielāko daļu no milzīgajiem ienākumiem izmantoja sociālo apstākļu uzlabošanai. Tika būvētas skolas, slimnīcas, ceļi, ostas un rūpnīcas. Bija ļoti vajadzīgi izglītoti kadri, un tādēļ trešo daļu no valsts ienākumiem atvēlēja izglītībai. Modernas celtnes, komunikācijas, it īpaši ceļi, tika būvēti, cik vien ātri to atļāva visai noslogotā celtniecības industrija.

Valsts pārvaldes forma palika tradicionālais feodālisms. Karaļa vara bija absolūta, un pilnvaras reti kad tika piešķirtas kādam ārpus lielās karaliskās ģimenes. 1969. gadā atklāja sazvērestību, kuras mērķis bija nogalināt karali Feisalu, bet salīdzinājumā ar valdību nedrošību «progresīvākās» arābu zemēs monarhija izrādījās nesalīdzināmi stiprāka. Valsts pārvaldes veids parādīja, ka Saūda

Arābijas ietekme arābu pasaulē bija daudz atkarīgāka no naudas nekā no idejām, un daudzējādā ziņā karalis Feisals negāja kopsolī ar citiem vadoņiem. Viņš bija vadonis, kas atbalstīja mērenību. Attiecības ar Lielbritāniju un Savienotajām Valstīm bija labas; Feisals vēlējās redzēt stabilas valdības Persijas līcī, viņš atbalstīja rojālistus Jemenā; uzturēja labas attiecības ar Irānu, jo abas valstis bija vienlīdz ieinteresētas stabilitātes saglabāšanā. Gandrīz visu savu valdīšanas laiku Feisals finansiāli atbalstīja Ēģipti.

1975. gadā Feisalu noslepkavoja kāds neapmierināts brāļadēls. Tronī nāca Feisala brālis karalis Hāleds, bet faktiski tur valdīja dinamiskais kroņprincis Fahds.

Sudāna

Otrā pasaules kara laikā Sudānā pieauga politiskā apziņa. Izveidojās divas partijas: viena — radikāli nacionālistiska, kas tiecās pēc apvienošanās ar Ēģipti, un otra — mēreni nacionālistiska, kas vēlējās, lai Sudāna kļūtu neatkarīga un būtu šķirta no Ēģiptes. 1948. gadā tika ievēlēta Likumdošanas sapulce, kurā iespaidīgs vairākums piederēja mērenajiem. Lai gan britu ģenerālgubernators saglabāja plašas pilnvaras, tomēr tas jau bija solis uz priekšu.

1952. gadā angļu-sudāniešu komisija ieteica radīt parlamentu, lai tas pārvaldītu valsts iekšlietas. Šos ieteikumus akceptēja britu valdība, kas nākamajā gadā vienojās ar ēģiptiešiem, ka ģenerālgubernatora pilnvaras ir jāsamazina un ka 1956. gadā Sudānai jākļūst pilnīgi neatkarīgai. Jaunā parlamenta vēlēšanās virsroku guva partija, kas bija par apvienošanos ar Ēģipti, bet drīz vien noskaidrojās, ka šādai apvienībai par labu faktiski ir noskaņota ļoti maza tautas daļa. Tādējādi, kad oficiāli tika nolaisti britu un ēģiptiešu karogi, Sudāna kļuva par neatkarīgu valsti.

Trijos gados pēc neatkarības iegūšanas sākās partiju sistēmas sairšana — partijas bija vienmēr bijušas tikai ap atsevišķiem līderiem sapulcējušies grupējumi —, un, tāpat kā citur pasaulē, uz politiķiem raudzījās neiecietīgi un ar cinismu. Nearābu dienvidos pieauga opozīcija, kuras līderi pieprasīja federālu konstitūciju, un tad 1958. gadā kokvilnas cenu krišanās visā pasaulē izsauca ekonomisku krīzi.

1958. gada novembrī nevardarbīgas revolūcijas laikā armija okupēja Hartūmu. Nākamajos sešus gadus Sudānā

valdija Bruņoto Spēku Augstākā padome ar prezidentu Abūdu priekšgalā. Valdība bija autokrātiska, jo tika atlaists parlaments, aizliegtas arodbiedrības un politiskās partijas, bet tās nodomi bija labi un tā bija godīga. Tika panākta vienošanās jautājumā par Nīlas ūdeņiem: Sudānai piederošo ūdeņu daļu bija paredzēts palielināt no 4 līdz 18,5 miljardiem kubikmetru, un tai bija jāsaņem kompensācija par zemi, kuru bija nolemts applūdināt, būvējot Asuānas aizsprostu. Bet palika ar valsts dienvidiem saistītā problēma. Dienvidi atšķīrās reliģijas, kultūras un rasiskās piederības ziņā, bez tam trijās dienvidu provincēs dumpinieki uzsāka bruņotu pretestību.

1964. gada novembrī prezidents Abūds atkāpās no amata, jo opozīcija pret militāristu valdību kļuva aizvien stiprāka. Nākamos piecus gadus Sudānā valdīja civilistu valdība. Tomēr no jauna pacēlās 1956.—1958. gada problēmas: valdību nestabilitāte, trīs premjerministri piecos gados un nemitīgi strīdi un intrigas partiju grupējumu starpā; ne-arābiskās Dienvidsudānas mēģinājums atdalīties, kuru gan aizkavēja; sociālā nevienlīdzība un nabadzība Sudānā. Sekas bija otrs militārs apvērsums 1969. gada maijā, un pie varas nāca jaunāko virsnieku grupa ar pulkvedi Nimeirī priekšgalā.

Sākumā Nimeirī režīma politika atgādināja citu kreisi noskaņoto valdību politiku arābu pasaulē. Nimeirī, kurš gribēja līdzināties Nāseram, bija uztraukts par daudzo civilvaldību nekompetenci un korumpētību. Viņš aizliedza visas politiskās partijas, ierobežoja mahdistu darbību, nacionalizēja to, kas bija palicis no rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumiem, kurus pārvaldīja ārvalstu uzņēmēji, un izdeva likumus, saskaņā ar kuriem jebkāda sociālistiskās revolūcijas kavēšana tika uzskatīta par valsts noziegumu.

Tomēr, būdams patiess musulmanis, kam bija daudz sekotāju lauku rajonos, Nimeirī savā politikā kļuva arvien mērenāks un izvēlējās vidusceļu. 1970. un 1971. gadā gan labējie mahdisti, gan komunisti mēģināja izdarīt valsts apvērsumu. Vienlaikus aktivizējās un bruņojās arī valsts dienvidos. Tāpēc Nimeirī centās iegūt savai administrācijai plašāku politisko aprindu un sabiedrības atbalstu. 1971. gada oktobrī referendumā viņš tika ievēlēts par prezidentu. Pēc tam viņš pievērsa uzmanību dienvidu problēmas atrisināšanai.

Sudāna ir milzīga zeme. Tā aizņem teritoriju, kas ir tik

liela kā Lielbritānijas, Francijas, Spānijas, Portugāles, Itālijas, Norvēģijas un Zviedrijas teritorija, kopā ņemot. Sudāna ir Arābu līgas un Āfrikas vienības organizācijas dalībvalsts. Te meklējams gan šīs valsts spēks, gan vājums, jo tās nedaudzie iedzīvotāji (17 miljoni 1976. gadā) ir sašķelti. Ziemeļos runā arābu valodā un valdošā ticība ir islams; dienvidos valda afrikāņu kultūra un kristiešu vai pagāņu reliģija, un te tiek runāts daudzās valodās. Sakaru sistēma Sudānā bija pavisam neatbilstoša mūsdienu prasībām, un vispār zeme bija ļoti nabadzīga un neattīstīta. 1972. gadā Nimeirī dienvidos panāca pamieru, un tika parakstīts miera līgums. Tas paredzēja pusautonomas dienvidu reģiona valdības izveidošanu un afrikāņu iecelšanu augstos amatos. Pēc daudziem trimdas gadiem vai slapstīšanās džungļos simtiem tūkstošu bēgļu tagad varēja atgriezties mājās.

Nedrošais miers dienvidos tika saglabāts, bet, lai tas dotu kādu labumu, Nimeirī bija jāpārlicina visi sudānieši, ka viņu zeme nav vis arābu, bet gan afrikāņu un arābu valsts. Bija jāapvalda fanātiķi, kas ar spēku gribēja pārvērst dienvidus par arābu zemi. Arābi, kas vēlējās, lai cīņā pret Izraēlu piedalītos arī Sudāna, bija vīlušies, jo Nimeirī tagad bija izvēlēties pragmatiskāku un ne tik ideoloģisku politiku, kas pirmajā vietā izvirzīja Sudānas intereses. Viņš meklēja palīdzību no jebkuriem avotiem un maz nodarbojās ar ārlietām. Palīdzība tika labprāt pieņemta kā no ASV un Rietumiem, tā arī no Krievijas. 1973. gadā, kad grupa palestīniešu no teroristu organizācijas «Melnais septembris» Saūda Arābijas vēstniecībā Hartūmā nolaupīja un nogalināja vairākus Rietumu diplomātus, Nimeirī nolēma teroristus tiesāt, tādējādi liekot saprast, ka terorisms nav pieļaujams. 1975. gadā Nimeirī sacīja, ka Izraēlas valsts ir jāakceptē kā acīmredzama realitāte.

Nimeirī darbība nav iztikusi bez opozīcijas. Gan labējie, gan kreisie ekstrēmisti ir izrādījuši savu nepatiku pret viņa mērenību ārlietās un arī pret lēno tautsaimniecības attīstību. 1976. gadā Hartūmā nīknās cīņās tika nogalināti 300 cilvēki un vēl simts cilvēkiem tika izpildīts nāves sods. Sudānā ir 81 miljons hektāru auglīgas, lauksaimniecībā izmantojamas zemes, bet septiņdesmito gadu vidū no tiem tika kultivēti tikai 10 procenti. Ar naftu bagātās Persijas līča arābu valstis ir sniegušas Sudānai ievērojamu palīdzību pārlicībā, ka Sudāna varētu kļūt par galveno cukura un

graudaugu piegādātāju pārējai arābu pasaulei. Tomēr valsts attīstības problēmas ir milzīgas, un tāpēc ir nepieciešams, lai pie varas turpinātu atrasties stabila valdība.

Ziemeļrietumu Āfrika

Maroka. Visās trijās ziemeļrietumu Āfrikas teritorijās nacionālisma kustību veicināja kara notikumi, kas uzskatāmi parādīja Francijas vājumu. Vairums politiski izglīto marokāņu atbalstīja sultānu, kad tas pieprasīja, lai franči atstāj Maroku, un 1950. gadā sultāns atteicās parakstīt franču administrācijas izdotos dekrētus, tādējādi atņemdams tiem likuma spēku. Lai gan konservatīvie franču kolonisti ar armijas palīdzību organizēja dienvidos berberu cilšu vecāko sacelšanos (1953—1956) pret sultānu, tomēr iedzīvotāju lielākā daļa turpināja uzskatīt sultānu par savu valdnieku. Franču valdība, kas bija liberālāka par kolonistiem, atdeva viņam troni un piešķīra titulu karalis Mohammeds V. 1956.gada martā Maroka ieguva neatkarību no protektoru valstīm — Francijas un Spānijas.

Mohammeds V, labas gribas autokrāts, nomira 1961. gadā, un pēc viņa tronī nāca karalis Hasans II, izpriecu kārs jauneklis, kam bija lemts kļūt par gudru valdnieku ar lielu atbildības sajūtu. 1963. gadā viņš nodibināja parlamentāru režīmu. Taču valdības nestabilitāte, lielais bezdarbs un nopietni studentu nemieri lielajās pilsētās spieda viņu 1965. gadā pasludināt ārkārtas stāvokli, kura laikā viņš pats sevi iecēla par premjerministru. Kopš tā laika karalis bija augstākais varas pārstāvis un ilgu laiku valdīja bez parlamenta. Viņš valdīja stingri, un viņam palīdzēja padomnieku korpuss, kas tika rūpīgi izraudzīts un bieži pārkārtots. Viņš piecieta partiju politiku, rīkoja vēlēšanas, izdeva jaunas konstitūcijas, bet palika monarhs-autokrāts, kas uzskatīja, ka valdībai nav nekādas vajadzības būt atbildīgi vēlētam orgānam.

Opozīcija pret karali Hasanu bieži vien bija vardarbīga. 1971. un 1972. gadā pret viņu tika izdarīti atentāti. Vecākie armijas virsnieki organizēja uzbrukumu karaļa pilij 1971. gadā. 1972. gadā civilajai lidmašīnai, ar kuru karalis Hasans atgriezās no Francijas Marokā, uzbruka gaisa karaspēku lidmašīnas, kas lietoja raķetes un ložmetējus. Turklāt bieži notika sadursmes starp valdību un Rabātas

universitātes studentiem. 1973. gadā Atlasa kalnos notika neveiksmīga sacelšanās. Lai gan politiskā opozīcija tika pieciesta, tomēr tās darbību arvien vairāk ierobežoja, un daudzējādā ziņā režīms bija skarbs un despotisks.

Attiecības ar Franciju bija visumā labas. Hasana ārpolitiku galvenokārt raksturoja nosliece uz Rietumiem, bet karalis vēlējās uzturēt ekonomiskos sakarus ar daudzām valstīm — ar ASV un Krieviju, tāpat kā ar Franciju. Sešdesmitajos gados Maroka neiesaistījās arābu un Izraēlas konfliktā, bet 1973. gadā tās politika mainījās, un marokāņu spēki cīnījās pret izraēliešiem kā Golānas augstienēs, tā arī Sinaja pussalā. Tagad bija vērojams jau izteiktāks arābu nacionālisms. 1974. gadā Hasans pieteica savas tiesības uz spāņu Sahāru, kas tradicionāli tiek uzskatīta par Marokas daļu. Tā būtu ne tikai vērtīgs ekonomisks ieguvums, bet arī novirzītu uzmanību no zemes iekšējām problēmām un celtu Marokas prestižu arābu nacionālistu vidū. 1975. gada oktobrī Hasans lika 350 000 neapbruņotu vīru iesoļot vairākas jūdzes spāņu Sahārā. To nosauca par «zaļo pārgājienu». 1976. gada pašā sākumā Spānija šo teritoriju atdeva Marokai.

Ekonomika sešdesmitajos gados stabili progresēja. Valdība pievērsās lauksaimniecības attīstības projektiem, apūdeņošanai un mehanizācijai. Progress paātrinājās septiņdesmito gadu sākumā, kad Maroka kļuva par fosfātu (mākslīgo mēsļu galvenās sastāvdaļas) lielāko eksportētāju pasaulē. Pēkšņi paaugstinājās fosfātu cenas, un valdība tagad bija spējīga paplašināt kultivējamās zemes un palielināt ieguldījumus rūpniecībā.

Tunisija. Arī Tunisijā franču kolonisti pretojās jebkādam Francijas valdības ieviestām liberālām reformām. Rezultātā nacionālisti Burgības vadībā organizēja demonstrācijas un sāka lietot spēku. Pārvaldīt Tunisiju ar marionetes palīdzību kļuva neiespējami, un 1954. gadā franči nolēma dot Tunisijai iekšējo autonomiju. Drīz pēc tam tika panākta vienošanās par pašpārvaldi, un 1956. gada martā Tunisija ieguva neatkarību.

Burgība bija premjerministrs kopš neatkarības iegūšanas un prezidents kopš 1974. gada. Viņa ilgā valdīšana nesusi stabilitāti un drošību. Viņš bija atklāts un autokrātisks vadonis, ļoti pašpārliecināts vīrs — reiz viņš saviem ministriem teicis, ka Burgības kokos neaug. Tunisijā bija tikai

viena politiska partija — sociālistiskā destura partija. 1971. gadā tā sašķēlās: viens spārns, kas bija par lielāku demokrātiju un liberalizāciju, atdalījās no grupas, kas atbalstīja Burgību. Vienīgā nopietnā opozīcija valdībai bija arodbiedrību organizēts ģenerālstreiks 1978. gada janvārī.

Tunisija ir izvairījusi no iesaistīšanās jebkādas ārzemju lietās, dodama priekšroku pašas izvēlētam ceļam. Burgība bija gandrīz vienīgais, kas nosodīja Nāseru par ēģiptiešu neveiksmēm 1967. gada karā, un viņš bija gatavs kritizēt Kadāfi uzskatus par arābu vienotību, sacīdams, ka vienotībai uz papīra nav nekādas vērtības. Burgības pārvaldītājam Tunisijai bija praktiskas un disciplinētas valsts slava. Saimniecības vadība bija efektīva, un liela uzmanība tika pievērsta izglītībai.

Alžīrija. Kad beidzās Otrais pasaules karš, mēreno nacionālistu pozīcijas Alžīrijā bija diezgan stabilas. 1943. gadā Ferhats Abass izdeva manifestu, kurā prasīja demokrātisku konstitūciju, kas dotu vienlīdzību visiem iedzīvotājiem neatkarīgi no rases vai valodas. Vēlāk viņš gribēja, lai Alžīrija kļūtu par autonomu republiku federācijā ar Franciju. Bet pēc 1945. gada trīs faktori noveda pie mēreno nacionālistu autoritātes krišanās: Satīfas nemieri, vēlēšanu gaita un lielās atšķirības bagātības ziņā starp eiropiešiem un alžīriešiem.

1945. gada maijā Uzvaras dienas parāde Satīfas pilsētā izvērtās par preteuropeiskiem nemieriem. Ar rungām, cirvjiem un nažiem bruņojušās musulmaņu grupas klejoja pa pilsētu, mežonīgi uzbrūkot eiropiešiem. Apmēram astoņdesmit eiropieši tika nogalināti vai ievainoti. Franči deva niknu pretsparu. Piekrastes ciematus apšaudīja no kreiseriem, bumbvedēji bombardēja apmetnes. Pēc oficiālām ziņām, tika nogalināti tūkstoš alžīriešu, bet iespējams, ka faktiskais skaitlis sasniedza pat 50 000. Miermīlīgs atrisinājums kļuva neiespējams, un nacionālisti uzskatīja, ka viņu vienīgā cerība ir bruņota sacelšanās.

1946. gadā Francijas pilsonību piešķīra visiem tās aizjūras teritoriju iedzīvotājiem, un nākamajā gadā jauna konstitūcija paredzēja Tautas sapulci ar 120 ievēlētiem delegātiem, no kuriem puse būtu franči un puse alžīrieši. (Tajā brīdī Alžīrijā bija 7,7 miljoni alžīriešu un viens miljons eiropiešu.) Bet 1948. gadā pirmajās vēlēšanās, kuras notika saskaņā ar jauno konstitūciju, bija

daudz blēdību, un mēreno nacionālistu ticība demokrātijai bija sagrauta.

Alžīra un Orāna bija plaukstošas un modernas pilsētas ar labām komunikācijām. Ap pilsētām bija auglīgas aramzemes. Bet valsts vidiene grima bezcerīgā nabadzībā. 1954. gadā viena laukos dzīvojoša alžīrieša gada ienākums bija 16 mārciņas. Astondesmit procenti alžīriešu bērnu negāja skolā. Milzīgā atšķirība alžīriešu un eiropiešu ienākumos pastiprināja bezcerīguma izjūtu, kas nāca par labu nacionālistu plāniem.

Tādējādi jaunākie, galēji noskaņotie nacionālisti kļuva stiprāki un gatavoja sacelšanos. Visspēcīgākā personība šo nacionālistu vidū bija Ben Bella. Viņš bija karojis franču armijā Itālijā un tagad vadīja Slepno organizāciju. 1949. gadā Ben Bellas vadībā notika uzbrukums centrālajam pastam Orānā. Uzbrucēji maskās nolaupīja vairāk nekā trīs miljonus franku. Nākamajā gadā franču policija atklāja Slepno organizāciju un Ben Bellu ieslodzīja, bet 1952. gadā viņš tomēr izbēga.

1954. gada novembrī sākās Alžīrijas nacionālistu sacelšanās. Nacionālās atbrīvošanās fronte (NAF) organizēja uzbrukumus eiropiešiem. Šie uzbrukumi ātri vien radīja paniku un nekārtības. 1956. gadā terorisms sasniedza Alžīras pilsētu. Nacionālistus atbalstīja gandrīz visas Āfrikas-Āzijas bloka valstis, it īpaši Ēģipte, Tunisija¹ un pēc 1956. gada — Maroka. Bet tās pārāk zemu novērtēja eiropiešu kolonistu drosmi un neatlaidību un franču armijas spēku. 1956. gada beigās frančiem Alžīrijā bija 400 000 vīru liels karaspēks, kas prasīja milzu līdzekļus. Pēc notikumiem Indoķīnā franču sabiedriskā doma nepieļāva piekāpšanos. Uz nacionālistu teroristisko taktiku armija atbildēja ar līdzīgiem ekscesiem. Tika nopostīti ciemati, pret aizdomās turētajiem pratināšanas laikā izturējās nežēlīgi. Lai gan Ben Bellu sagūstīja, dumpis turpinājās. Ceturtās republikas vājās valdības pamazām zaudēja kontroli gan pār armiju, gan pār eiropiešu kolonistiem. 1956. gadā Alžīrā neapmierinātu kolonistu pūlis, kas neatzina jauno, liberāli noskaņoto ģenerālgubernatoru, apmētāja ar kāpostgalviņām un tomātiem Francijas premjerministru Molē.

¹ 1958. gada februārī franči bombardēja Saketes ciematu uz Tunisijas robežas, jo viņiem bija aizdomas, ka tā ir NAF bāze. Tika nogalināti ap septiņdesmit cilvēku, no kuriem puse bija bērni.

1958. gada maijā eiropiešu kolonisti, kuru cerības bija iznīcinātas, un Alžīrā izvietotā armija izraisīja sacelšanos. Rezultātā Ceturtā republika krita. Gandrīz mēnesi Parīze bija bez valdības. Likās, ka Alžīrijas nacionālisti kļūst spēcīgāki, un bija pazīmes, kas liecināja, ka franču politiķi ir gatavi panākt problēmas atrisinājumu ar Alžīriju, tāpat kā viņi to bija darījuši ar Tunisiju un Maroku. Tāpēc eiropieši Alžīrijā sagrāba valdības ēkas un, domādami, ka de Gollis atbalstīs *L'Algérie française* (franču Alžīriju), pieprasīja, lai viņu ieceļ par jaunās Francijas valdības galvu.

Sacelšanās bija veiksmīga (sk. 106. lpp.), un de Gollis nāca pie varas kā Piektās republikas galva. Bet Alžīrijā dzīvojošie eiropieši un armijas virsnieki nesagaidīja to, ko bija vēlējušies. Kaujas Alžīrijā turpinājās, un NAF terorisms izplatījās pašā Francijā, bet de Gollis savu Alžīrijas politiku neatklāja. Tad 1959. gadā radiopārraidē prezidents piedāvāja Alžīrijai pašnoteikšanos četros gados pēc miera atjaunošanas. Kļuva skaidrs, ka de Gollis ir par Alžīrijas neatkarību. Eiropiešu kolonisti un kāds armijas vads divreiz mēģināja viņu no tā atturēt. 1960. gada sākumā Alžīrā tika apspiests vēl viens dumpis, kad pilsētu apļena valdībai uzticīgas armijas daļas. Gadu vēlāk tāpat cieta neveiksmi vairāku ģenerāļu vadīta sacelšanās, ko atbalstīja kolonistu organizācija OAS.

1961. gada janvārī notikušais referendums piešķīra de Gollam plašas rīcības pilnvaras Alžīrijā, un drīz pēc tam Evianā sākās sarunas starp Francijas valdību un NAF. 1962. gada martā parakstīja vienošanos, kas Alžīrijai deva neatkarību. To atbalstīja Francijā un Alžīrijā sarīkotie referendumi, un tā 1962. gada jūlijā franču valdīšana Alžīrijā beidzās.

Neatkarīgās Alžīrijas pirmais ministru prezidents bija Ben Bella. Viņš ieņēma šo amatu līdz 1965. gadam, kad pulkveža Būmedjena vadītā armijas apvērsuma laikā viņu gāza. Pēc tam Alžīrijā valdīja militārā diktatūra. NAF turpināja pastāvēt, bet tā vairāk atgādināja valdības departamentu nekā politisku kustību. Atšķirībā no aktivitātes, kas valdīja Alžīrijā pirms neatkarības iegūšanas, tagad alžīrieši bija kļuvuši apātiski pret politisku organizēšanos. Tika rīkotas vēlēšanas, valdība centās decentralizēties un tautu vairāk iesaistīt politikā, bet sekmes bija visai niecīgas. 1967. gadā armijas ģenerālštāba priekšnieks organizē-

ja valsts apvērsumu pret Būmedjenu, bet tas cieta neveiksmi, un turpmāk nekāda organizēta opozīcija valdību neizaicināja.

Būmedjens bija sīksts un stingrs cilvēks, reālistisks un piesardzīgs, tomēr ar stipru noslieci uz islama tradīcijām un arābu nacionālismu. Viņa valdība nodrošināja stabilitāti un dinamismu. Tajā bija grupa jaunu, aizrautīgu un talantīgu administratoru, kam piemita kā reālisma izjūta, tā arī apņēmība. Rezultātā pēc 1965. gada alžīriešu politika novērsās no Ben Bellas laika revolucionārā ideālisma un pārorientējās uz loģiski stingru, lietišķu pieeju. Alžīrija palika sociālistiska, bet savā sociālisma praksē tā bija pragmatiska un piesardzīga. Politikas pamatā bija saimniecības attīstība. Kaut gan Alžīrija bija pret imperiālismu un komunismu un ieturēja radikālu nostāju attiecībā uz Izraēlu un atbrīvošanās kustībām, taču ārpolitikas jomā tā pamazām zaudēja veidolu, kas tai bija nostiprinājies kā vienai no trešās pasaules vadošajām revolucionārajām valstīm. Piemēram, Alžīrija bija šķietami naidīga pret Savienotajām Valstīm, bet tai pašā laikā parakstīja vienošanos ar amerikāņu kompānijām par lieliem darījumiem ar dabasgāzi. Citas arābu valstis kritizēja Alžīriju par tās pārmērīgo nodarbošanos vienīgi ar savām problēmām. Bet tas kopā ar politisko stabilitāti, iejūtīgu un spējīgu valdību un bagātību, ko deva nafta un dabasgāze, pārveidoja Alžīrijas ekonomiku.

Sešdesmito gadu sākumā Alžīrijā bija neattīstīta rūpniecība, atpalikusi lauksaimniecība, liels bezdarbs un milzīga Francijas ietekme ekonomikā. Bez tam franču administratori, tehniķi, skolotāji un eksperti bija masveidā atstājuši valsti. Būmedjena valdība uzskatīja, ka industrializācija ir vienīgais ceļš, kā Alžīrijai pacelties augstākā ekonomiskā līmenī. Pēc 1967. gada stipri pieauga ienākumi no naftas un dabasgāzes. Lielu daļu šīs naudas ieguldīja apjomīgos industriālos projektos. Tāpat arī Alžīrija atbalstīja ārzemju kapitāla ieguldījumus ražošanas attīstībā kopā ar valsts ieguldījumiem. Politiskā stabilitāte piesaistīja ārzemju ieguldītājus, un rūpniecības attīstība bija iespaidīga.

Rūpniecības attīstība galvenokārt balstījās uz lieliem kapitālieguldījumiem. Tai nebija vajadzīgs liels darbaspēks, un bezdarbu tā daudz neietekmēja. Septiņdesmito gadu sākumā puse potenciālā darbaspēka Alžīrijā nebija nodarbināta vai arī bija maznodarbināta. Bija liels skaits zem-

nieku bez zemes vai bez darba. Tāpēc pēc 1972. gada valdība pievērsa lielāku uzmanību un iedalīja vairāk naudas lauksaimniecībai. Ievērojot lielo dzimstību un pieaugošo iedzīvotāju skaitu, bija nepieciešams palielināt pārtikas ražošanu. Valsts pārņēma lielās fermas un deva zemi zemniekiem, kurus pēc tam apvienoja kooperatīvos tā, ka apjoma ziņā ekonomika neko nezaudēja. Bezdarbu laukos tas varbūt samazināja, bet pārtikas ražošanā pieauguma nebija.

1978. gada decembrī 51 gada vecumā Būmedjens nomira. Viņu varētu raksturot kā labas gribas despotu, un viņš, protams, bija spējīgs, cienīts un pragmatisks līderis. Pēc viņa nāca Šadlī Bendžedīds.

Lībija

1942. gadā Lībija pārstāja būt Itālijas kolonija, un līdz 1951. gadam to pārvaldīja britu militāra administrācija. 1951. gadā briti nodeva varu Senusi cilts vadonim un visiecienītākajam vietējam līderim Mohammedam Idrīsam. Idrīss bija Lībijas karalis no 1951. gada līdz 1969. gadam.

Teorētiski Lībija bija demokrātiska valsts, bet tur nebija politisku partiju, deputāti pārstāvēja cilšu vai uzņēmumu intereses un karalis varu turēja savās rokās. Karalis Idrīss bija saprātīgs cilvēks, atturīgs pēc dabas, un liela daļa tautas viņu cienīja. Viņš bija apņēmīgs un izveicīgs valdnieks. Problēmas, kuras viņam vajadzēja risināt piecdesmitajos gados, bija milzīgas. Lībijas teritorija lieluma ziņā ir puse no Indijas teritorijas, taču tās iedzīvotāju skaits ir tikai pusotra miljona, un tie galvenokārt dzīvo piekrastes rajonos. Rūpniecības nebija gandrīz nemaz, un lauksaimniecība nespēja nodrošināt sev attīstības fondus. Starp valsts trim galvenajiem apgabaliem bija saspīlētas attiecības, tāpat kā starp jaunajiem un progresīvajiem spēkiem, no vienas puses, un vecajiem un konservatīvajiem, no otras puses. 1953. gadā parakstīja angļu-lībiešu līgumu: bija paredzēts, ka tas darbosies divdesmit gadus; abām pusēm kara gadījumā bija jāsniedz savstarpēja palīdzība, Lielbritānijai jāpiegādā ieroči lībiešu armijai un jāsniedz Lībijai finansiāla palīdzība; par to jāatļauj Lielbritānijai ierīkot Lībijā kara bāzes. (Sešdesmitajos gados Lībijā bija liela Savienoto Valstu aviobāze.)

Tomēr viss mainījās, kad piecdesmito gadu beigās atrada

lielus naftas krājumus. Tas izraisīja milzīgu ekonomisku apvērsumu. 1961. gadā ieguva mazāk par vienu miljonu tonnu naftas; 1968. gadā kopējā naftas ieguve bija 130 miljoni tonnu, un valsts ienākumi sasniedza 200 miljonus mārciņu gadā. Bez jaunās naftas rūpniecības attīstījās arī pakalpojumu industrija. Lielas naudas summas tika atvēlētas sabiedriskajiem darbiem, lauksaimniecībai, komunikācijām, izglītībai un tautas veselībai.

Straujās sociālās un ekonomiskās pārmaiņas aizsteidzās tālu priekšā politiskajai attīstībai. Karaļa Idrīsa režīms bija konservatīvs, orientēts uz tradīcijām un visu rietumniecisko, un tikai negribīgi demokrātisks. Karalis nodrošināja kontinuitāti un stabilitāti, un viņa valdīšanas laikā bija lieli sasniegumi, bet viņš bija autokrāts, viņa valdību apvainoja korupcijā, un Lībija bija pārāk izolēta no pārējās arābu pasaules. Saiknes ar Lielbritāniju nebaudīja popularitāti. Armija un jaunās paaudzes pārstāvji pilsētās gribēja pārmaiņas. 1969. gada septembrī tika gāzts vārgais un pusaklais 79 gadus vecais karalis, kas atveseļošanās nolūkos uzturējās Turcijā. Nevardarbīgā apvērsumā jaunu virsnieku grupa pulkveža Kadāfi vadībā pārņēma varu savās rokās.

Tagad Lībijai bija pavisam citāds valdnieks. Naftas ieguve turpināja strauji augt, un 1970. gadā šī valsts kļuva par ceturto lielāko naftas ražotāju pasaulē. Līdz 1972. gadam valdības ienākumi no naftas bija 1000 miljonu mārciņu, un sakarā ar milzīgo naftas cenu pieaugumu pasaulē nākamajos divos gados ienākumi pieauga vēl vairāk. Sakarā ar šīm lielajām finanšu rezervēm radās iespēja realizēt lielus projektus: paplašināt ostas, celt dzīvokļus, uzbūvēt divas jaunas naftas pārstrādes rūpnīcas, naftas ķīmijas rūpnīcas, cementa fabrikas un attīstīt sīkākas rūpniecības nozares. Ārzemju firmas tika nacionalizētas, un tirdzniecību un rūpniecību valstī, cik vien tas bija iespējams, vadīja Lībijas speciālisti.

Ārpolitikā Kadāfi atbalstīja radikāļus arābu pasaulē un cītur. 1972. gadā briti un amerikāņi evakuēja savas bāzes no Lībijas. Francija apgādāja Lībiju ar reaktīvajām lidmašīnām *Mirage*, bet lielākā daļa militārās palīdzības nāca no Krievijas. Jūsmīgi tika atbalstītas Palestīnas arābu idejas un atklāti nosodītas labēji orientētās arābu valdības. Kadāfi atbalstīja visdažādākās teroristu grupas. Piemēram, Tripolē kā varoņi tika apsveikti dzīvi palikušie «Melnā septem-

bra» grupas dalībnieki, kas bija iesaistīti apšaudē Minhenes olimpiādē.

Kadāfi bija dedzīgs Nāsera piekritējs. Mazāk labvēlīgi veidojās viņa attiecības ar Sadātu. 1971. gadā Ēģipte (30 milj. iedzīvotāju), Sīrija (5 milj.) un Lībija (2 milj.) parakstīja Bengāzī vienošanos par Arābu Republiku Federācijas izveidošanu. Nākamajā gadā Lībija un Ēģipte parakstīja ūnijas hartu, un 1973. gadā tika pasludināta apvienota valsts. Ēģipte bija ļoti apmierināta par to, ka varēja dabūt daļu ienākumu no Lībijas naftas, bet atkārtot skumjo pieredzi, ko tai deva apvienība ar Sīriju, tā nevēlējās. Lībijas-Ēģiptes ūnija bija tikai ūnija uz papīra. Uz Kadāfi Ēģipte raudzījās skeptiski un ar neuzticību. Kadāfi uztverē Sadāta uzskati bija pārāk buržuāziski.

Kadāfi ir cilvēks ar ļoti sarežģītu un pretrunīgu raksturu. Politikā viņš ir radikālis, viņu vairāk interesē Lībijas tautas masu organizēšana un ideoloģiskā vadība nekā tiešais vadīšanas darbs. Bet viņš ir arī islama fundamentālists, puritānis savos uzskatos un antikomunists. Skarbs, atklāts, neprognozējams un impulsīvs, viņš izraisa vai nu kvēlu sajūsmu, vai lielu naidu. Lībijā pret viņu nav organizētas opozīcijas, bet daudzi neuzticas viņa ekscentriskajam ideālismam.

Irāna (Persija)

1941. gadā par Persijas šahu divdesmit viena gada vecumā kļuva izpriecu kārāis un šķietami pavisam nekaitīgais Mohammads Reza. Līdz 1953. gadam viņa līdzdalība valdībā bija relatīvi maza. Pēc kara Irāna, kaut arī tā tieši nebija arābu pasaules daļa, bija pakļauta tām pašām ietekmēm, kas bija jūtamas pārējās Vidējo Austrumu daļās. Kad beidzās Otrais pasaules karš, Krievija okupēja Persijas ziemeļdaļu un atbalstīja gan spēcīgas persiešu komunistu partijas veidošanos, gan arī separātistu kustību Kaukāzā, kur svarīga loma bija naftai. Beidzot pēc ANO spiediena krievi 1946. gadā Persiju atstāja.

Persijā nomainījās vairākas vājas valdības, un 1951. gadā tika noslepkavots premjerministrs. Pēc tam valdību vadīja emocionālais un nereālistiski domājošais Dr. Musādeks. Viņš tūlīt pasludināja Angļu-irāņu naftas kompānijas nacionalizāciju, bet lielās grūtības ar naftas noietu

izraisīja finanšu krīzi. Atbalsts Musādekam mazinājās, un viņam nācās paļauties uz komunistiem. Šahs mēģināja Musādeku atlaist, bet tas viņam neizdevās, un viņš bija spiests atstāt valsti. Pēc dažām dienām, kad bija notikušas masu demonstrācijas šaha atbalstam un kad tika paziņots par amerikāņu finansiālo palīdzību, šahs atkal atgriezās. Sākot ar 1953. gadu, šahs personiski kontrolēja valdību, un demokrātija sāka nīkuļot.

Šahs valdīja autokrātiski. Persiju raksturoja kā mērenu policejisku valsti. Valdība bija kā «piramīda, kuras virsotnē atradās šahs, un viss plūda no viņa uz leju»¹. Viņš pārskatīja ikvienu valsts lēmumu, vienalga, lielu vai mazu. Parlaments uz sesijām gan sanāca, bet tas bija nekritisks un nereprezentatīvs. Tā galvenais uzdevums bija atzīt par labiem šaha lēmumus, šaha, kurš daudzas reizes bija izrādījis savu necieņu pret Rietumu demokrātiju un tās atļautajām brīvībām. Līdz 1978. gada sākumam nekādas vēra ņemamas opozīcijas nebija. Šaha neierobežoto patvaldību balstīja slepenpolīcija, kam bija slikta slava sakarā ar masveida spīdzināšanām nopratināšanā.

Ir vairāki cēloņi, kāpēc šaha diktatoriskā valdība notūrējās tik ilgi un kāpēc tā bija pat sekmīga. Ekonomiskajai un sociālajai politikai bija labi rezultāti, it īpaši kopš 1963. gada «Baltās revolūcijas». Ārpolitika, kas balstījās uz stipriem bruņotiem spēkiem, bija neatkarīga. Vecās un konservatīvās grupas sabiedrībā — garīdzniecība, zemes īpašnieki, cilšu grupējumi —, kas varbūt vēlējās paturēt savas tradicionālās privilēģijas, bija kļuvušas vājākas, un arvien lielāku ietekmi ieguva armija, darījumu cilvēki un jaunu izglītību ieguvušie. Šīs jaunās grupas šahā saskatīja garantiju savai ilgstošai labklājībai.

Arī krasi nacionālistiski noskaņotie sabiedrības slāņi raudzījās uz monarhiju kā uz apvienotāju spēku. 1971. gadā svinīgi tika atzīmēta persiešu monarhijas 2500. gada diena. Īpaši tika izcelta sākotnējā, pirms 2500 gadiem dibinātā dinastija un pašreizējā šaha un viņa tēva dinastija. Ikvienā lielākā pilsētā tika uzstādīts akmens piemiņklis, kuram vienā pusē bija Kīra Lielā harta un otrā pusē šaha «Baltās revolūcijas» 12 punkti. Šahs Mohammads Reza bija ļoti spējīgs valdnieks, apņēmīgs, labi informēts, pacietīgs un ļoti strādīgs. Viņš bija nežēlīgs politiķis, bet

¹ G. de Villiers. The Imperial Shah. Weidenfeld and Nicolson, 1977.

tai pašā laikā viņa glītais izskats, laulības un sportiskās intereses nodrošināja viņam pievilcīga cilvēka slavu. 1941. gada pieredze, kad viņa zemi okupēja Lielbritānija un Krievija, stiprināja viņa apņēmību padarīt mūslaiku Irānu spēcīgu un neatkarīgu.

Irānas spēks ir nafta. 1954. gadā tika panākta vienošanās ar Angļu-irāņu naftas kompāniju, kas tagad pārdēvēta par Britu naftas kompāniju, par naftas pārstrādi un noieta tirgiem. Bija paredzēts, ka nākotnē puse no peļņas pienāksies Irānas valdībai. No tā laika naftas ieguve un Irānas ienākumi nepārtraukti palielinājās. Starp 1972. un 1974. gadu naftas cenas astoņkārt pieauga. Pirmo reizi Irāna noteica cenas irāņu naftai un par to deva konsorcijam garantiju, ka varēs iegūt naftu līdz 1993. gadam.

Bagātība, ko deva nafta, bija milzīga. Bez tam, it īpaši piecdesmitajos gados, Irāna saņēma ievērojamu palīdzību no Savienotajām Valstīm. Šo naudu izmantoja centrālajā ekonomikā plānošanā. Pirmais septiņgadu plāns (1949—1955) noteica ekonomikas vadlīnijas, bet sasniegts gan tika visai maz. Otrais plāns (1956—1962) tomēr atnesa strauju ekonomisku progresu: irigācija, izvērstā rūpniecības attīstība, atbalsts privātieguldītājiem vieglajā rūpniecībā, ceļu būvē un citu komunikāciju jomā. Trešais septiņgadu plāns (1963—1969) bija ļoti sekmīgs. Politiskā stabilitāte veicināja iekšējos un ārzemju ieguldījumus, un virzība uz priekšu bija strauja.

Valdība uzskatīja, ka zemes reforma, kuru uzsāka 1962. gadā, ir akts ar revolucionāru nozīmi. Neraugoties uz naftas nozīmīgumu, īstais ekonomikas pamats tomēr bija lauksaimniecība, jo trīs ceturtdaļas iedzīvotāju bija atkarīgi no lauksaimniecības. Zemes un klimata ziņā Irānā valda vislielākā dažādība: zemes lielāko platību, no kuras tikai viena desmitā daļa ir kultivējama, aizņem neapstrādājami kalni un plaši, neauglīgi tuksneši. Pirms 1962. gada zeme piederēja nedaudzajiem lielajiem zemes īpašniekiem. Galvenais darbaspēks bija zemnieki, kas dzīvoja zem iztikas minimuma un bez jebkādam cerībām uzlabot savu stāvokli. Viņi atradās gandrīz vai dzimtcilvēku līmenī.

1962. gadā sākās zemes pārdalīšana. Pakāpeniski tika samazinātas zemes platības, kuras drīkstēja būt īpašumā. Zemniekiem, kuri saņēma zemi, bija jākļūst par vietējo kooperatīvu biedriem. Šie kooperatīvi atradās valdības pārziņā. Fermerus apgādāja ar sēklu un mākslīgajiem mēs-

liem, valdība finansēja irigācijas projektus. Bija paredzēts, ka šīs izmaiņas vēl tikai dos jūtamu lauksaimniecības produkcijas pieaugumu, daļēji tāpēc, ka zemkopības metožu izmaiņai ir vajadzīgs laiks, un daļēji tāpēc, ka zemes reforma bija milzīgs un ļoti sarežģīts pasākums. Faktiski tā bija sociāla revolūcija, jo veco zemes īpašnieku vara tika lauza un lielā skaitā tika radīti mazi zemes īpašnieki-zemnieki, kas, protams, politiski atbalstīja šahu.

1959. gadā no 20 miljoniem iedzīvotāju tikai 300 000 bija nodarbināti rūpniecībā, un galvenokārt tie bija sīkamatnieki. Tomēr sešdesmitajos gados notika strauja industrializācija, un fabrikas un rūpnīcas ražoja visdažādākās preces. 1962. gadā tika īstenots šaha projekts par rūpniecības strādnieku līdzdalību uzņēmumu peļņas sadalīšanā: lai stimulētu ražošanas pieaugumu, strādniekiem bija jāsaņem 20 procenti no peļņas. Līdz 1970. gadam bija radīts stingrs pamats rūpniecībai. Šīs izmaiņas lauksaimniecībā un rūpniecībā nodrošināja to, ka starp 1953. un 1978. gadu irāņu tautas dzīves līmenis cēlās. Uzlabojās veselības aprūpe un izglītība, un, neraugoties uz reliģisku grupu pretestību, tika sperti svarīgi soļi sieviešu emancipācijā.

No 1953. gada līdz sešdesmito gadu vidum Irāna savā ārpolitikā orientējās uz Rietumiem. Naftas krīze tika atrisināta, šahs baidījās no komunistu graužošās darbības, tika saņemta ievērojama amerikāņu finansiālā palīdzība, un rezultātā Irāna pievienojās Bagdādes paktam (1955) un turpināja būt pakta dalībvalsts arī tad, kad 1959. gadā Irāka no tā izstājās un tas tika pārdēvēts par Centrālā līguma organizāciju (CLO/CENTO).

Pēc 1965. gada Irāna izstrādāja pašpaļāvīgākas un neatkarīgākas politikas līniju. Tika izveidota spēcīga armija, un Irāna kļuva par visvarenāko valsti Vidējos Austrumos. Režīms palika rietumnieciski orientēts, bet uzlabojās attiecības ar Krieviju un ar Austrumeiropas valstīm. 1965. gada vasarā šahs apmeklēja Maskavu, un pēc tam sekoja ievērojami krievu kapitālieguldījumi Irānā. Attiecības ar Irāku palika saspīlētas. Šahs neatbalstīja Irākas valdības ekstrēmismu un tās simpātijas pret Nāseru un arābu nacionālismu daļēji tāpēc, ka Irāna vēlējās radīt pretsvaru Ēģiptes ietekmei arābu pasaulē un pat iedragāt to.

Septiņdesmito gadu vidū Irāna bija bagāta, stabila un labi pārvaldīta valsts, kas atradās stratēģiski svarīgā pasaules reģionā un tāpēc bija spēcīga un ietekmīga. Šahs bija

pārveidojis atpalikušo reģionu par modernu, bagātu un varenu impēriju. Tomēr aiz spožās virspuses slēpās nopietnas problēmas un pastāvēja spriedze. Pēc naftas cenu celšanās 1973. gadā valdība divkāršoja savas investīcijas lielos, ambiciozos projektos. Bet plānošana būtībā bija neveiksmīga, trūka kvalificēta darbaspēka un līdzekļi izrādījās izšķiesti, palielinājās inflācija un nereālos mērķus neizdevās sasniegt. Tika atstāta novārtā lauksaimniecība, un tas savukārt paātrināja jau tā straujo Irānas urbanizāšanos. Rūgtumu tautas masās radīja nedaudzu cilvēku uzkrītošā bagātība, paplašinājās plaisas sabiedrībā.

Atbalstu sava spēka koncentrēšanai opozīcija rada reliģijā. Septiņdesmito gadu beigās bija skaidrs, ka daudzos Āfrikas reģionos, Vidējos Austrumos un Indostānas pussalā islams vēl arvien ir iespaidīgs politisks spēks. Mošejas Irānas pilsētās un ciematos bija svarīgi sabiedrības dzīves centri, un labējā spārna mullas vērsās pret to, ka valdība viņu uztverē uzspieda Irānai svešu — Rietumu kultūru. Viņiem nepatika arvien pieaugošā nevērība pret Korāna likumiem un priekšrakstiem un tas, ka sievietes visā pilnībā sāka ņemt līdzdalību valsts dzīvē, un viņi gribēja no jauna izcelt un stiprināt paaudžu koptās islama vērtības.

Pieaugot ekonomiskai, sociālai un reliģiskai spriedzei, šahs sāka piesardzīgi mīkstināt savu autokrātisko kontroli. Diktatūras parasti ir visvairāk apdraudētas tad, kad tās sāk atlaist vaļīgāk valdīšanas grožus. Irānā nebija nekādu liberālisma tradīciju, cilvēki nebija pieraduši brīvi paust savus politiskos uzskatus, un uzreiz pieauga prasība pēc lielākas brīvības visās dzīves jomās. 1978. gada janvārī svētajā Kumas pilsētā notika reliģiska rakstura demonstrācijas, un turpmākajā šī gada gaitā opozīcija kļuva arvien spēcīgāka. Konservatīvās reliģiskās grupas apvienojās ar liberāli nacionālistiskajām un kreisā spārna grupām un organizēja demonstrācijas un streikus. Rudenī gandrīz pilnīgi apstājās naftas ieguve, un pamazām apsīka naftas eksports. Piekāpšanās no šaha puses izrādījās veltīga. Slepenpolīcijas priekšnieka atcelšana, bijušo ministru aresti, brīvu vēlēšanu solīšana, amnestija politiskajiem ieslodzītajiem tikai parādīja, ka šaha vara samazinās. Kļuva skaidrs, ka visi ir naidīgi noskaņoti pret šahu.

Dumpja simbols un centrs bija ajatola Homeinī, kas pēc piedalīšanās reliģiskās demonstrācijās sešdesmito gadu sākumā daudzus gadus bija nodzīvojis trimdā Irākā. Tagad

šis 76 gadus vecais, Francijā dzīvojošais gara auguma, salīkušais vīrs ar skarbiem sejas vaibstiem un baltu bārdū nostājās absolūtā un nelokāmā opozīcijā pret šahu, kura valdīšanu viņš gribēja aizstāt ar Islama republiku. Pēc daudziem nemieru un pieaugošu nekārtību pilniem mēnešiem šahs beidzot 1979. gada janvārī pameta Irānu, atstājot aiz sevis liberālu politiķi premjerministru Dr. Bahtiāru. Februāra sākumā Irānā atgriezās ajatola Homeinī. Nedaudzās dienās šaha pēdējais balsts — armija — kļuva šaham neuzticīgs. Dr. Bahtiārs zaudēja varu, un šaha režīms beidza pastāvēt.

Āfrika

Deviņpadsmitā gadsimta beigas

Līdz deviņpadsmitā gadsimta pēdējam ceturksnim tā Āfrikas daļa, kas atradās uz dienvidiem no Sahāras, ārējai pasaulei gandrīz nemaz nebija pazīstama. Piekrastes josla tika izpētīta jau sešpadsmitajā gadsimtā, un ap 1875. gadu Āfrikas rietumos bija dažas nelielas eiropiešu apmetnes un dienvidos — lielākas kolonijas. Izņemot nedaudzu bezbailīgu pētnieku ziņojumus, Āfrikas vidiene bija neizzināta. Šeit dzīvoja neskaitāmas nēģeru ciltis, kas sliktu sakaru un smagu dabas apstākļu dēļ bija šķirtas no pārējās pasaules. Tehniskā ziņā tās nemaz nebija progresējušas (izņemot dažas) un nebija arī noskaņotas kaut ko jaunu uzzināt. Bija spēkā izsenis no paaudzes paaudzē koptās cilšu paražas. «Līdzās deju, bungu, medību, dzeršanas priekam šeit valda nabadzība, nezināšana, izsalkums, sērgas, atšķirtība, cietirdība, pat kanibālisms.»¹

Tāda bija Āfrika, ar kuru sastapās baltais cilvēks, kad pēc 1875. gada tas sāka intensīvi iespieties šai kontinentā un to kolonizēt. Vēsturnieku vidū nav vienprātības par kolonizācijas iemesliem. Daži no viņiem uzsver ekonomiskos motīvus: no pētniekiem guvuši nepieciešamo informāciju, eiropieši gribēja izvērst tirdzniecību ar Āfriku, mainot rūpniecības preces pret izejvielām. Pēc tam bija nepieciešams šo tirdzniecību aizsargāt, un tā tika nodibināta pārvalde. Citi vēsturnieki uzskata, ka galvenais motīvs bijis prestižs un varaskāre. Bez tam cilvēki no pārāpdzīvotajām

¹ M. Perham. The Colonial Reckoning.

Eiropas valstīm varēja emigrēt uz kolonijām, nezaudējot saikni ar savu dzimteni. Zināmā mērā var teikt, ka kolonisti, pirms vai pēc kuriem bieži ieradās misionāri, devās turp filantropisku motīvu dēļ.

Kad eiropieši kolonizēja Āfriku, iezemiešu pretošanās bija vāja un izkaisīta un, lai gan attiecības starp konkurējošām Eiropas valstīm bieži bija naidīgas (piemēram, Fašodas incidents Sudānā), zemes ieņemšanu un robežu noteikšanu nereti izšķīra viens vienīgs lielāks karš starp sāncensēm. Daļēji tas izskaidrojams ar Āfrikas kontinenta milzīgo platību un daļēji ar to, ka 1884.—1885. gada koloniju konferencē Berlīnē ieinteresētās puses bija vienojušās par Āfrikas sadalīšanu ietekmju zonās. Vienīgais izņēmums bija karš starp holandiešu un britu kolonistiem Dienvidāfrikā.

Dienvidāfrika līdz 1910. gadam

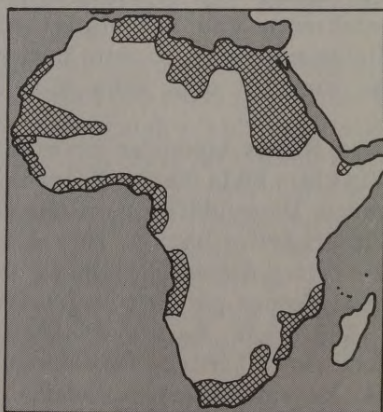
1900. gadā notika niknas cīņas starp divām britu kolonijām — Natālu un Kāpas koloniju un divām neatkarīgām holandiešu pēcteču — būru valstīm — Transvālu un Oranjes brīvvalsti. Attiecības starp britiem un būriem jau ilgāku laiku bija naidīgas. 1886. gadā Transvālā atrada zeltu un tāpēc Johannesburgā un tās apkārtnē apmetās daudz britu kolonistu. Būri, kuru prezidents bija ārkārtīgi konservatīvais un pret britiem noskaņotais Krīgers, gan baidījās no šiem zeltračiem, kurus viņi bija iesaukuši par «eitlenderiem» (ārzemniekiem), gan arī viņus ienīda. «Eitlenderiem» uzlika lielus nodokļus, viņiem nedeva nekādas politiskas tiesības, un viņi drīz sāka kalt savzvērnieciskus plānus.

1890. gadā par Kāpas kolonijas premjerministru kļuva Sesils Rodss. Viņš bija kāda Herfordšīras mācītāja dēls, kas 1870. gadā nonācis Dienvidāfrikā un Kimberlijas dimantu raktuvēs kļuvis ārkārtīgi bagāts. Būrus satrauca tas, ka Rodss mudināja britus doties tālāk uz ziemeļiem no Transvālas, un viņu aizdomas par britu agresīvajiem nolūkiem apstiprinājās 1895. gadā. Šajā gadā kāds Rodsa draugs, impulsīvas dabas skotu ķirurgs Džeimsons iebruka Transvālā, cerēdams, ka «eitlenderi» sacelsies. Viņi nesacēlās, un Džeimsonu sakāva. Šim Džeimsona uzbrukumam bija tālejošas sekas. Uzbrukumā vainoja Rodsu, jo viņš bija

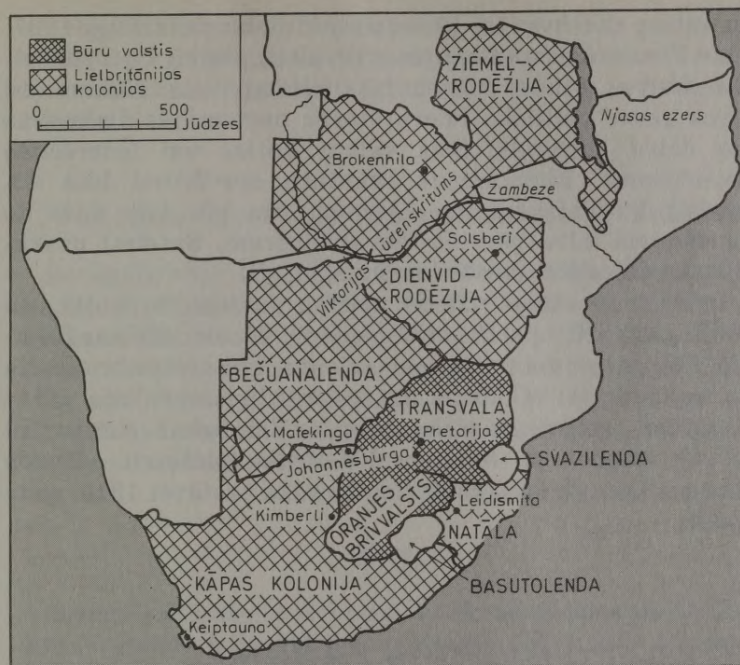
iejaukts tā plānošanā. Rodss atkāpās no premjerministra amata. Par šo lietu turēja aizdomās arī britu koloniju ministru Džozefu Čemberlenu, un drīz pēc šī notikuma attiecības starp būriem un britiem pasliktinājās. Sarunās par «eitlenderu» politiskajām tiesībām vienošanās netika panākta, bet aiz jautājuma par «eitlenderu» vēlēšanu tiesībām īstenībā slēpās jautājums par to, vai Dienvidāfrikā pārāki būs briti vai būri. Būri bruņojās un nolēma uzbrukt britiem, kamēr vēl varēja izmantot pārsteiguma momentu.

Būru karš ilga trīs gadus — no 1899. gada līdz 1902. gadam. Pirmos trīs mēnešus panākumi bija būru pusē, bet tā vietā, lai dotos uz Keiptaunu, viņi izdarīja stratēģisku kļūdu un aplenca relatīvi mazsvarīgās pilsētas Kimberliju, Meifekingu (kuru aizstāvēja Bādens-Pouels) un Leidismitu. Pašpārliecinātie, bet slikti sagatavotie britu spēki, kas bija atsūtīti aplenkuma pārraušanai, tika sakauti. Tad par britu armijas virspavēlnieku iecēla lordu Robertsu un par viņa štāba priekšnieku — Kičeneru. 1900. gada pirmajā pusē tika atbrīvotas aplenktās pilsētas, sakauta būru galvenā armija un ieņemta Pretorija.

Uzskatāms, ka karš ir faktiski beidzies, Robertss atgriezās Anglijā, uzticot virspavēlnieka amatu Kičeneram. Taču sākās divus gadus ilgs partizānu karš. Būri uzbruka britu pozīcijām. Briti atriebās tādējādi, ka sadalīja zemi teritoriālās vienībās, apjoza tās ar dzeloņdrāšu žogiem un fortiem, pakāpeniski izdzina būrus no viņu apdzīvotajām

Āfrika 1880. gadā. Eiropiešu
un turku ietekmes zonas

Dienvīdāfrika 1900. gadā

teritorijām. Tika izpostītas fermas un raža un būru sievietes un bērni ievietoti internēto nometnēs. Uztura, gultu, medikamentu un sanitāro piederumu trūkuma dēļ tur gāja bojā 26 000 cilvēku. Tika uzskatīts, ka šīs nometnes «bija pēdējais un visdrausmīgākais punkts apsūdzībā pret Lielbritāniju, kas ir neizdzēšami ierakstīts daudzu afrikāņu apziņā».¹

Beidzot 1902. gadā Verēningā noslēdza mieru. Briti anektēja abas būru valstis, bet būriem piešķīra trīs miljonus mārciņu kara zaudējumu atlīdzināšanai, un viņiem apsoliya pašpārvaldi, kad tam pienākšot laiks. Lai gan tas bija gudrs un augstsirdīgs² miera līgums, britiem šī uzvara maksāja dārgi, jo būri nekad nepiedeva savu sakāvi, un angļu-būru attiecības bija ļoti sliktas.

Pēc kara britu ģenerālpilnvarotais Milners visai prasmīgi atjaunoja administrāciju. Atdzīvojās lauksaimniecība, dar-

¹ A. Keppel-Jones. South Africa.

² Bieži saka, ka būri zaudēja karu, bet guva uzvaru miera laikā.

bu atsāka raktuves (ar ķīniešu strādnieku palīdzību). 1907. gadā Transvālai un Oranjes brīvvalstij piešķīra pašpārvaldes tiesības, kā tas būriem bija ticis apsolīts. Nākamajos divos gados politisko līderu starpā norisinājās diskusijas par četru Dienvidāfrikas valstu ūnijas vai federācijas izveidošanu. Ekonomiska rakstura apsvērumi lika dot priekšroku lielākam grupējumam, un bez tam daži no vadošajiem būru pārstāvjiem (piemēram, Smatss) uzskatīja, ka tas abām tautām palīdzēs izlīgt.

Beidzot šīs četras valstis nolēma apvienoties ūnijā, un 1909. gadā britu parlamentā pieņēma Dienvidāfrikas Likumu. Tas paredzēja ūnijas parlamentu, kas sastāv no senāta un asamblejas. Valdībai ar sēdekli Pretorijā bija jābūt atbildīgai parlamentam, kas atradās Keiptaunā. Afrikandu (būru) valodai un angļu valodai tika piešķirts vienāds statuss. Dienvidāfrikas Savienība sāka pastāvēt 1910. gada maijā.

Koloniju rašanās

Britu Rietumāfrika

Deviņpadsmitā gadsimta sākumā Lielbritānija nodibināja divas nelielas kolonijas — Sjerraleoni un Gambiju. Lielākās kolonijas — Zelta Krastu (Ganu) un Nigēriju —, kas atradās tālāk uz austrumiem, izveidoja tikai 1900. gadā. Piekrastes valstis Zelta Krastā kļuva par britu kolonijām 1874. gadā. Gadsimta pēdējos piecos gados briti pēc diviem mēģinājumiem piespieda padoties lepnos un pret viņiem naidīgi noskaņotos ašantus, kas dzīvoja tālāk uz ziemeļiem, un zemēs, kas atradās dziļāk kontinenta vidienē, tika izveidots protektorāts.

Nigērijā, tāpat kā Zelta Krastā, kontakti ar eiropiešiem ilgu laiku aprobežojās ar vergu tirdzniecības vietām gar piekrasti. Pēc 1807. gada britu ietekmi ievērojami palielināja viņu centieni ierobežot vergu tirdzniecību. 1861. gadā izveidoja koloniju Lagosā, un visa zeme tika okupēta starp 1885. un 1900. gadu. Vispirms dienvidu teritorijās izveidoja protektorātus ar nolūku veicināt tirdzniecību un novērst vergturību un cilvēku upurus. 1886. gadā nodibināja Karalisko Nigēras kompāniju, un tā savai kontrolei pakļā-

va Nigērijas centrālo un dienvidu daļu.¹ 1900. gadā britu valdība pārņēma pārvaldi no kompānijas, un ap šo laiku tika noteiktas Nigērijas tagadējās rietumu un dienvidu robežas.

Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika

Senegāla kopš 17. gadsimta bija franču bāze Rietumāfrikā. No šīs bāzes starp 1880. un 1900. gadu franči sagraβα savās rokās visu teritoriju dienvidos no Sahāras, ko vēl nebija okupējusi Libērija vai citas Eiropas valstis. Tādējādi tika apvienotas Francijas kolonijas Gvinejā, Ziloņkaula Krastā un Dahomejā un radīta plaša impērija Rietumāfrikā un Ekvatoriālajā Āfrikā.

Kongo

Kongo pakļaušanu eiropiešu ietekmei noteica H. M. Stenlija ierašanās šajā zemē. Šis ceļotājs 1877. gadā sasniedza Kongo upes grīvu, 1000 dienās veicis 7000 jūdzes no Indijas okeāna. Vienīgi Beļģijas karalis Leopolds II (1865—1909) bija pietiekami ieinteresēts finansēt turpmāko ekspedīciju. Pārvarot lielas grūtības, tika sasniegta vieta, kur 1882. gadā sāka celt Leopoldvilas pilsētu. Divus gadus vēlāk Berlīnes konferencē tika panākta vienošanās, ka Leopolds pārvaldīs Kongo brīvvalsti, un šo lēmumu atbalstīja Beļģijas parlaments. Tādējādi viena cilvēka valdīšanā nonāca teritorija, kas bija tik liela kā Indija.

Līdz 1895. gadam šī valsts pamatos bija izzināta, tās robežas bija nospraustas un arābu vergu tirgotāji no tās austrumiem padzīti.² Izveidojis pārvaldi, Leopolds, kas bija godkārīgs un talantīgs karalis, ātri vien radīja milzīgu tirdzniecības impēriju. Valsts ieguva monopoltiesības uz tirdzniecību ar ziloņkaulu un kaučuku — tolaik visvērtī-

¹ Dienvidos afrikāņi pazaudēja tirgus. Tādēļ 1895. gadā viņi uzbruka kompānijas piekrastes postenim un no sagūstītajiem sešdesmit vīriem apēda četrdesmit trīs.

² Kāds jauns beļģis, 1893. gada kampaņas dalībnieks, rakstīja: «Dažu stundu laikā nogalināja tūkstoš cilvēku. Par laimi kongojieši, pa lielākai daļai kanibāli, tikpat ātri apēda viņus. Tas ir šausmīgi, bet ļoti derīgi un higiēniski.»

gākajām Kongo dabas bagātībām. Tos ieguva ar lielu nežēlību: afrikāņus pakļāva spaidu darbiem, katram ciematam uzlika savu normu, un, ja šīs normas netika izpildītas, cilvēkus pēra un sakropļoja. Aprēķini rādīja, ka par kaučuku, ko pārdeva par piecdesmit divām mārciņām, afrikāņi saņēma mazāk par trim mārciņām. Nostāsti par šādu Kongo ekspluatāciju nāca galvenokārt no misionāriem, un tos nodeva atklātībai un apstiprināja Keismenta — britu konsula Kongo — ziņojumi. Leopolda valdība bija darījusi galu vergu tirdzniecībai, kanibālismam, cilvēku upurēšanai, cilšu kariem un atnesusi drošību. Tomēr sabiedrības protesti un sašutums par afrikāņu ekonomisko ekspluatāciju pārliecināja beļģu valdību, ka ir jāiejaucas. 1908. gadā vara pār Kongo tika oficiāli atņemta Leopoldam un nodota Beļģijas valstij.

Briti un vācieši Austrumāfrikā

1886. gadā Zanzibāras sultāna kontinentālie īpašumi tika sadalīti britu un vāciešu ietekmes sfērās. Sākumā britu sfēru pārvaldīja Britu Austrumāfrikas kompānija, bet 1895. gadā varu savās rokās pārņēma britu valdība un izveidoja Austrumāfrikas protektorātu, kas aptvēra tagadējās Kenijas, Ugandas un Zanzibāras teritoriju. Pēc cīņām ar arābiem un afrikāņiem piekrastes joslā briti paplašināja savu ietekmi zemes iekšienē gar dzelzceļa līniju. Dzelzceļu sāka būvēt no piekrastes, un 1899. gadā tas sasniedza masaju ciemu Nairobi¹, bet 1903. gadā — Viktorijas ezeru. Lielu daļu no tagadējās Ugandas aizņēma Bugandas karaliste, kurā valdīja karalis Kabaka. Deviņpadsmitā gadsimta pēdējos piecpadsmit gados viņa vara bija kļuvusi vājāka, un, kad ieradās briti, visā šai apgabalā valdīja apjukums. 1900. gada nolīgums paredzēja netiešu britu pārvaldi Bugandā un tiešu britu pārvaldi visur citur Ugandā.

Pa to laiku vācieši bija nostiprinājuši savu varu teritorijā, kura vēlāk kļuva pazīstama kā vācu Austrumāfrika. 1903. gadā viss šis rajons jau bija pakļauts, un tajā bija ieguldīts ievērojams kapitāls. Vācieši, tāpat kā to Kongo

¹ 1902. gadā Nairobi bija pilsēta, «kurā dzīvoja galvenokārt dzelzceļa darbinieki. Vienīgais veikals bija skārda būda, kurā pārdeva visu, sākot ar patronām un beidzot ar sardinēm, džemu un parafīnu, un vienīgā viesnīca bija koka un skārda būve.» K. Ingham. History of East Africa.

darīja karalis Leopolds, ekonomiski ekspluatēja kā Austrumāfriku, tā Dienvidrietumāfriku. Tas izraisīja virkni nesekmīgu sacelšanos, no kurām visnopietnākā bija Maji-Maji sacelšanās. Tās atbalstītāji lietoja zāles, kuras, pēc viņu domām, spējot padarīt cilvēkus neievainojamus ar lodēm.

Angola un Mozambika

Šīs abas kolonijas, kas atradās Dienvidāfrikas rietumu un austrumu piekrastēs, kopā ar Portugāles Gvineju kopš sešpadsmitā gadsimta bija pārvaldījuši portugāļi. Pirms deviņpadsmitā gadsimta vidus tur bija ļoti maz apmetņu, bet pēc 1870. gada portugāļi sāka iespieties dziļāk zemes vidienē. Tomēr viņu mēģinājumus apvienot abas savas kolonijas izjauca Sesila Rodsa ekspedīcija uz Solsberi 1890. gadā. Nākamajos trīsdesmit gados Portugāle visu savu uzmanību pievērsa tās pārvaldītās teritorijas nomierināšanai. Ieradās sīkstī un savai lietai uzticīgi vīri, kas organizēja pārvaldi un piespieda afrikāņus kā vergus strādāt savu portugāļu kungu labā.

Rodēzijas un Njasalenda

Norādot uz teritoriju starp Transvālu un centrālās Āfrikas ezeriem, Sesils Rodss kādreiz sacīja: «Es gribu to visu redzēt sarkanu, britu sarkanu; tas ir mans sapnis.» Bez tam viņš vēlējās aplenkt būrus no trim pusēm un tāpēc 1885. gadā pierunāja britu valdību nodibināt Dienvidbečuanalendu kā koloniju un pārējo Bečuanalendas daļu līdz pat Zambezes upei pārvērst par protektorātu. Lai valdītu un tirgotos reģionos uz ziemeļiem no Bečuanalendas un uz rietumiem no Mozambikas, 1889. gadā tika nodibināta Britu Dienvidāfrikas kompānija. Nākamajā gadā kompānija noorganizēja 600 vīru lielu ekspedīciju, katram no viņiem āpsolot fermu 3000 akru platībā. Vietējo afrikāņu karali¹ apmānīja, liekot viņam saprast, ka viss, ko eiropieši

¹ Lobengula — «šis vairāk nekā sešas pēdas garais, 193 kg smagais Raidera Hagarda tipa virsaitis, kas viesus no Eiropas pieņēma savā ciemā gandrīz kails, ja neskaita leoparda ādas apmetni». M. Perham. «The Listener», 16 June, 1966.

vēlas, ir zelts, un tā ekspedīcija ieradās netraucēta un uzcēla Solsberi cietoksni. Nākamajos desmit gados afrikāņu pretošanās tika apspiesta, iezemiešiem radija rezervātus, baltajiem imigrantiem, kuru skaits nemitīgi pieauga, ierīkoja fermas, būvēja dzelzceļus un telegrāfa līnijas. Šo koloniju nolēma nosaukt par Rodēziju.

Tajā pašā laikā briti turpināja ieņemt teritorijas uz rietumiem un dienvidiem no Njasas ezera. Tā bija nolēmusi britu valdība, Āfrikas Ezeru kompānija un skotu misionāri. 1891. gadā bija nospraustas robežas ar portugāļu un vācu teritorijām un tika nodibināts britu protektorāts.

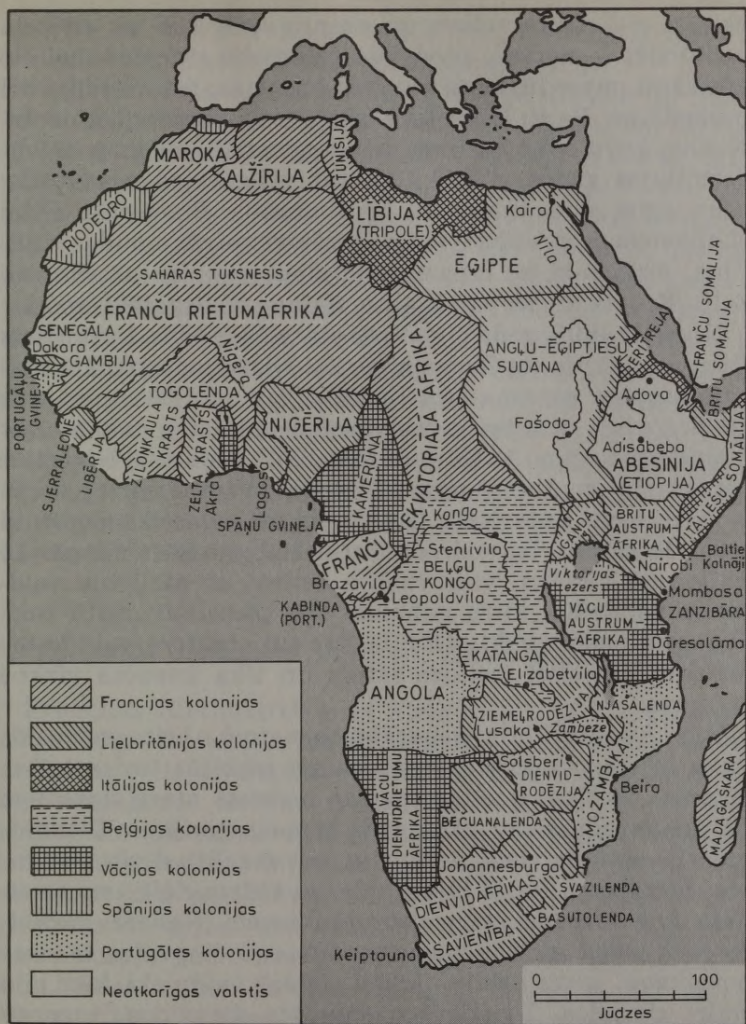
Afrikāņu valdīšana Libērijā un Etiopijā

Tikai divām zemēm — Libērijai un Etiopijai — izdevās izvairīties no eiropiešu kolonizācijas. Libēriju izveidoja deviņpadsmitā gadsimta sākumā kā mājvietu Amerikas nēģeriem, bet Etiopijas vēsture ir, iespējams, trīstūkstošgadīga. 1900. gadā šajā zemē valdīja imperators Meneliks, karaliskas ģimenes galva, kas apgalvoja, ka ir cēlies no ķēniņa Zālamana un Sabas karalienes. Meneliks ir ievērojams divējādā ziņā: pirmkārt, viņa valdīšanas laikā Etiopija 1896. gadā Aduvas kaujā sakāva itāļus, tādējādi saglabājot savu neatkarību no eiropiešu koloniālisma; otrkārt, viņš mēģināja modernizēt savu zemi, piemēram, būvējot dzelzceļus un ieviešot elektrību.

Eiropiešu varas nostiprināšanās un tās izraisītā ekonomikas attīstība, 1900—1945

Zelta Krasts un Nigērija

Pirms Otrā pasaules kara beigām Zelta Krastā politisku pārmaiņu bija maz. Parastā tipa britu koloniālā valdība — gubernators, izpildvaras un likumdošanas padomes — pār-

Āfrika 1914. gadā

valdīja piekrastes valstis un ašantu zemi tieši un ziemeļu teritorijas — netieši, ar vietējo valdnieku starpniecību. No afrikāņu puses jūsmīga atbalsta bija maz, bet maz bija arī pretestības. Pa to laiku tika būvēti ceļi, dzelzceļi un osta. Kakao, kuru sāka kultivēt deviņpadsmitā gadsimta astoņdesmitajos gados, drīz kļuva par visienesīgāko kultūru; sāka iegūt zeltu, mangānu un dimantus. Pateicoties šādai ekonomiskai attīstībai, varēja piešķirt vairāk naudas izglītībai, medicīnai un citiem sociālajiem pakalpojumiem, un Zelta Krasts kļuva par Rietumāfrikas visbagātāko zemi.

Nigērijā 1906. gadā bija divas atsevišķas britu teritorijas: Dienvidnigērija un Ziemeļnigērija. Nigērijas agrīnajā vēsturē svarīga persona bija Lugārs, kas no 1900. gada līdz 1906. gadam bija britu pilnvarotais ministra pakāpē Ziemeļnigērijā un no 1912. gada līdz 1918. gadam — Nigērijas ģenerālgubernators. Lugārs Ziemeļnigērijā vispirms nostiprināja savu autoritāti. Tā kā viņam nepietika izglītotu administratoru, lai nodrošinātu tiešu britu pārvaldi pār 15 miljoniem cilvēku, viņš valdīja netieši, ar afrikāņu valdnieku palīdzību, kuru galmiem bija piesaistīti britu rezidenti un padomnieki. Tā bija lēta un efektīva valdīšanas metode, jo valstī iestājās miers un tika īstenota virkne reformu.

Kad Lugārs¹ bija ģenerālgubernators, britu pārvalde guva labus panākumus un pieauga iekšējās tirdzniecības apjoms, jo tika atceltas muitas nodevas starp dažādiem Nigērijas reģioniem. 1914. gadā Ziemeļnigērija un Dienvidnigērija veidoja vienu teritoriju, bet sadalītu divās provincēs. Iespējams, ka tā bija kļūda, jo šāds sadalījums veicināja domstarpības starp abām provincēm. Netiešai pārvaldei bija labas sekmes ziemeļos, turpretī dienvidos tā cieta neveiksmi, jo tur nebija tik lieli vietējie valdnieki, kādi bija emīri ziemeļos. Kristietība izplatījās dienvidos, turpretī ziemeļos misionāriem neļāva darboties, lai neapvainotu valdniekus musulmanus. Lai gan Lugāra netiešās valdīšanas praksi kritizēja par to, ka tā saglabāja tradicionālas sabiedrības formas, visās Āfrikas britu teritorijās tā tika jo plaši lietota. «Lugārs padarīja netiešo pārvaldi cildenāku, paceļot to no vienkārša, izdevīga paņēmiena finansiālu

¹ «Šis stingrais, neliela auguma vīrs vienkārši piegrieztās karavīra drēbēs ar pavēlnieka acīm augstajā pierē spēja caurām naktīm strādāt pie dokumentu kalniem un visu dienu ar aizrautību jāt.» *M. Perham.*

grūtību un kadru trūkuma laikos līdz pilnveidotajai Lielbritānijas koloniju tautu pārvaldīšanas filozofijai.»¹

Nigērijas ekonomikai palīdzēja iekšējā drošība un uzlabotās komunikācijas. Galvenie produkti bija kakao, zemesrieksti un palmu eļļa. Ekonomiskā attīstība, uzlabota izglītība, Pirmais pasaules karš un notikumi Indijā — tas viss veicināja nigēriešu nacionālisma veidošanos ap 1918. gadu. 1923. gadā sākotnējais entuziasms bija pierimis, bet tas atkal atdzima trīsdesmito gadu vidū. 1936. gadā Lagosā tika nodibināta Nigērijas Jaunatnes kustība. Nākamajā gadā par tās biedru kļuva Dr. Azikive (dzimis 1904. g.). Guvis izglītību misionāru skolās, viņš četrus gadus nostrādāja par ierēdni un tad devās uz Savienotajām Valstīm, kur ieguva trīs universitātes grādus. No 1934. gada viņš Zelta Krastā veiksmīgi izdeva avīzi, līdz 1937. gadā atkal atgriezās Nigērijā. Viņa žurnālistiskā darbība deva jaunu stimulu nacionālistiskajai aktivitātei, kuru veicināja arī kara izcelšanās 1939. gadā.

Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika

Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika aizņēma tik milzīgu teritoriju, ka sākumā frančiem nācās valdīt netieši ar vietējo valdnieku palīdzību. Bet, cik vien ātri tas bija iespējams, ieradās franču administratori, un tika nodibināts pārvaldes aparāts. Ikvienu afrikāņu ciemata iedzīvotāja vadonis bija pakļauts iecirkņa ierēdnim, kas savukārt bija pakļauts provinces ierēdnim. Pēdējais bija pakļauts kolonijas gubernatoram. Visu astoņu Rietumāfrikas koloniju gubernatori bija pakļauti ģenerālgubernatoram, kura mītne atradās Dakarā, Senegālā, bet četru Ekvatoriālās Āfrikas koloniju gubernatori bija pakļauti Brazavilai pie Kongo upes. Izpildot zināmus nosacījumus, jebkurš afrikānis varēja kļūt par Francijas pilsoni, kas viņam deva dažādas ekonomiskas un politiskas privilēģijas. Bet no 15 miljoniem afrikāņu Francijas Rietumāfrikā 1937. gadā tikai 80 000 bija kļuvuši par Francijas pilsoņiem.

Šī reģiona ekonomiskā ekspluatācija bija apgrūtināta vairāku iemeslu dēļ. Iedzīvotāju nebija daudz, tie bija

¹ M. Crowder. The Story of Nigeria.

izklīdēti un nabadzīgi; zeme pa lielākai daļai bija neauglīga, un nebija arī svarīgu izrakteņu; sakaru līdzekļi darbojās vāji, un frančiem bija maz kapitāla. Vispār, jo tuvāk kāda kolonija atradās piekrastei, jo vairāk tā uzplauka.

Beļģu Kongo

Beļģijas valdība saglabāja centralizēto pārvaldes formu, kādu Kongo bija uzsācis karalis Leopolds. Svarīgākajiem notikumiem pirms 1945. gada bija vairāk ekonomisks nekā politisks raksturs.

Valdība sniedza palīdzību lauksaimniecībai, un Pirmais pasaules karš stimulēja kaučuka un palmu riekstu eļļas ražošanu. 1917. gadā tika izdots likums, kas katrai kopienai uzlika par pienākumu audzēt ienesīgas kultūras, kurām bija noiets tirgū. Īpaši svarīgas bija Katangas vara raktuves. 1910. gadā atklāja dzelzceļu starp Elizabetvilu un Rodēziju, un tam sekoja liels balto imigrantu ieplūdums Katangā, kuras klimats bija eiropiešiem piemērots. No sākuma bija bezdarbs, bet Pirmais pasaules karš stimulēja vara pieprasījumu, un līdz 1922. gadam Katanga kļuva par lielāko vara ražotāju pasaulē. Tam strauji sekoja pilsētu, skolu, baznīcu, palīgrazotņu un spēkstaciju būve. Citur atrada dimantus, zeltu un alvu un tika būvēti dzelzceļi un citi satiksmes ceļi. 1918. gadā Kongo bija 2000 uzņēmumu.

Ļoti svarīga loma zemes attīstībā bija misionāru darbībai. Misionāru stacijas izveidojās par maziem civilizācijas centriem. Nav šaubu, ka visu šo pārmaiņu rezultātā cēlās afrikāņu dzīves līmenis.

Kenija, Uganda un Tanganjika

Visauglīgākā augsne Kenijā ir reģionā, kurš vēlāk kļuva pazīstams ar nosaukumu Baltās Augstienes. Tas bija gandrīz neapdzīvots, bet tad arvien lielākā skaitā sāka ierasties baltie kolonisti un apgūt šo teritoriju. Afrikāņu apmetnes kļuva par iedzīmoto rezervātiem, kur bija atpalikušas zemkopības metodes, un daļa iedzīvotāju nodrošināja darbaspēku lielajām eiropiešu plantācijām. Zemes jautājums bija galvenais nesaskaņu avots attiecībās starp eiropiešiem un

afrikāņiem. Pēdējie uzskatīja, ka zeme Baltajās Augstienēs ir viņiem nolaupīta. Reizēm viņiem tika atņemtās lielas ganību platības, un, tā kā līdz ar likumu un kārtības nostiprināšanos teritorijā afrikāņu iedzīvotāju skaits strauji palielinājās, rezervātu robežās arvien pieauga pieprasījums pēc zemes.

1920. gadā šī teritorija kļuva pazīstama kā Kenijas kolonija un protektorāts. Pēc kara pieauga balto imigrācija un kolonisti lorda Delemīra vadībā pieprasīja Kenijai pašvaldību. Britu valdība šo prasību noraidīja (sal. ar Rodēziju), bet kolonistu nostāja un arī jautājums par zemi veicināja nacionālisma attīstību kikuļiešu vidū, kas bija lielākā afrikāņu cilts Kenijā. 1921. gadā Harijs Thuku izveidoja Jauno kikuļiešu asociāciju. Tās biedri, kuru skaits sasniedza tūkstošus, vairumā bija jauni, izglītoti afrikāņi. Notika lieli masu mītiņi. Kad Thuku arestēja, kustība izira. Veidojās citas organizācijas, bet tās drīzāk bija iespaidīgas kliķes, nevis politiskas partijas, un parasti tajās notika šķelšanās mērenajos un ekstrēmīstos.

Ugandā eiropiešu bija ļoti maz, un politika viņus ne visai interesēja, jo viņi nedomāja tur apmesties uz pastāvīgu dzīvi. Labi sakari un likuma un kārtības uzturēšana zemē veicināja stabilu ekonomikas progresu. 1904. gadā Ugandā ieviesa kokvilnu, un pēc desmit gadiem tā bija kļuvusi par galveno eksporta preci.

Sabiedroto spēki 1914. gadā uzbruka vācu Austrumāfrikai, bet vāciešu aizsardzība bija ļoti labi organizēta un tā netika pārspēta līdz pat 1916. gadam, kad tur tika ieviesta britu administrācija. Pēc kara Vācijas četras Āfrikas kolonijas kļuva par Tautu Savienības mandāta teritorijām. Tanganjikas (kā to tad sāka saukt) pārvaldīšanu nodeva Lielbritānijai.

Praktiski nebija lielas atšķirības starp britu valdīšanu Tanganjikā un tās pārējās Āfrikas kolonijās, izņemot to, ka baltie imigranti nejutās pietiekami droši par nākotni, lai apmestos tur uz pastāvīgu dzīvi. Daļēji šā iemesla dēļ ekonomika Tanganjikā attīstījās lēni. Par visvērtīgāko produktu kļuva sizals¹. Pēc 1925. gada par gubernatoru iecēla seru Donaldu Kameronu. Būdam cilvēks ar drosmīgām idejām un lielu enerģiju, viņš no visas sirds gribēja celt zemes labklājību. Pirms tam viņš bija darbojies Ziemeļ-

¹ Šķiedraugs, kura šķiedru izmanto virvju višanai. (Red.)

nigērijā un ieviesis Lugāra netiešās pārvaldes sistēmu Tanganjikā. Afrikāņu valdniekiem bija zināma atbildība, bet augstākā vara piederēja britu administrācijai.

Angola un Mozambika

Portugāļu valdīšana Angolā un Mozambikā atgādināja franču koloniju pārvaldi ar hierarhisku aparātu, kas stiepās no ikviena maza iecirkņa ierēdņa līdz pat ģenerālgubernatoram. Lai gan abu koloniju ekonomika lielā mērā balstījās uz lētu piespiedu darbaspēku, attīstība noritēja gausi. Izglītības iespējas bija nepietiekamas, balto kolonistu skaits bija relatīvi neliels, bija maz svarīgu derīgo izrakteņu, un Portugālei, kas bija viena no Eiropas nabadzīgākajām zemēm, nebija kapitāla ekonomikas attīstīšanai.

Rodēzijas un Njasalenda

Lai gan galvenā atbildība gūlās uz britu valdību, Ziemeļrodēziju un Dienvidrodēziju pirms 1923. gada lielā mērā pārvaldīja Britu Dienvidāfrikas kompānija. 1898. gadā Dienvidrodēzijai tika radīta Likumdošanas padome. Ziemeļrodēzijā bija divas atsevišķas pārvaldes: viena — ziemeļrietumiem un otra — ziemeļaustrumiem. 1911. gadā tās tika apvienotas. Njasalenda visu laiku līdz 1953. gadam atradās tiešā britu valdības pakļautībā, un politiskā un ekonomiskā ziņā tā pastāvēja kā atsevišķa vienība.

Dienvidrodēzijā atrada dažādu derīgo izrakteņu krājumus, bet ļoti maz zelta. Tāpēc tika atbalstīta lauksaimniecība un ar labām sekmēm veikti eksperimenti kokvilnas un tabakas audzēšanā. Labāko zemi aizņēma eiropieši; afrikāņiem vajadzēja dzīvot iedzimto rezervātos. Ziemeļrodēzijā eiropiešu bija ļoti maz, lai gan 1904. gadā Brokenhilā sāka iegūt varu.

Kad izbeidzās Dienvidāfrikas kompānijas mandāts uz abu Rodēziju pārvaldīšanu, Dienvidrodēzijā sarīkoja referendumu, kurā baltajiem iedzīvotājiem uzdeva jautājumu, vai viņi vēlas apvienoties ar Dienvidāfriku vai arī palikt atsevišķi, bet ar atbildīgu valdību. Ar divu trešdaļu vairākumu baltie iedzīvotāji izvēlējās pēdējo variantu. Tāpēc 1923. gadā Dienvidrodēzijā stājās spēkā jauna konstitūcija.

Kolonija ieguva tiesības uz iekšējo pašpārvaldi, tikai britu valdība paturēja veto tiesības (kuras tā nekad neizmantoja) likumdošanā, kas skāra afrikāņu intereses. Ziemeļrodēzijā valdīja uzskats, ka teritorija nespēj pati sevi uzturēt, jo eiropiešu skaits bija ļoti mazs. Tāpēc 1924. gadā varu pārņēma britu valdība ar parasto karaļvalsts kolonijas pārvaldes formu.

Nākamos desmit gadus Dienvidrodēzijā valdīja Rodēzijas partija. Pēc 1933. gada valdīja sera Godfrija Haginsa vadītā apvienotā partija, un mērenākā Rodēzijas partija pamazām pārstāja pastāvēt. Apvienotā partija uzskatīja, ka baltās un melnās rases pārstāvjiem jādzīvo atsevišķi. Ar tādu nolūku afrikāņiem liedza tiesības iegūt pastāvīgā īpašumā zemi eiropiešu apdzīvotos rajonos, viņiem neatļāva dibināt arodbiedrības, un tika ierobežota brīva pārvietošanās.

Likums noteica, ka neviens afrikānis, kas ir vecāks par četrpadsmit gadiem, nedrīkst iziet ārpus sava rezervāta bez viesošanās caurlaides, bez atļaujas meklēt darbu pilsētā vai bez dienesta apliecības. Tika atbalstīta balto imigrācija. «Eiropiešus šajā zemē,» sacīja Haginss, «var salīdzināt ar salu melno jūrā.» Šī segregācijas politika un balto pārākuma statuss netika pieņemts Ziemeļrodēzijā. Šeit balto iedzīvotāju skaits bija mazāks, un zemkopībai te nebija tik liela nozīme kā Dienvidrodēzijā. Baltajiem kolonistiem būtu patīcis, lai Haginsa politiku īstenotu arī Ziemeļrodēzijā, bet britu valdība to noraidīja. Afrikāņi visā visumā guva labumu no miera un drošības, ko atnesa baltie valdītāji. Iedzīvotāju skaits auga, un arvien vairāk afrikāņu ieguva izglītību. Tomēr zemes trūkuma dēļ lauku rajonos dzīves līmenis kritās. Darbaspējīgie vīrieši pārcēlās uz pilsētām, un novārtā atstātie ciemati panīka.

Dienvidāfrika

Kad 1910. gadā Dienvidāfrika kļuva par neatkarīgu valsti, noteicēji tur bija mazākumā esošie baltie cilvēki. Augstākos posteņus visās jomās ieņēma briti, kas kontrolēja rūpniecību, tirdzniecību un finanses. Angļu valoda un kultūra visur bija pirmajā vietā. 1910. gadā Dienvidāfrikā bija divas galvenās politiskās partijas: unionistu partija, kuru galvenokārt atbalstīja briti, un Dienvidāfrikas partija, kuras galvenais atbalstītājs bija būri. Pirmajās vēlē-

šanās pārlicinoši uzvarēja Dienvidāfrikas partija, un Bota kļuva par pirmo premjerministru. Bota, augstsirdīgs līderis, kas bija par sadarbību ar britiem, tomēr nebija tāds kā vairums būru, un 1912. gadā Dienvidāfrikas partijas radikāļu grupa Hercoga vadībā atšķēlās un izveidoja nacionālistu partiju. Nacionālisti gribēja dubultu augstāko varu: baltajiem pār melnajiem un afrikāndiem pār britiem. «Afrikāndam,» teica Hercogs, «ir jābūt noteicējam Dienvidāfrikā.»

Kad 1914. gadā Bota piekrita britu lūgumam okupēt vācu Dienvidrietumu Āfriku, afrikāndu nacionālisti sacēlās. Dumpis bija slikti organizēts un to drīz apspieda, un Dienvidāfrikai Pirmajā pasaules karā bija svarīga loma Sabiedroto pusē. Tomēr 1920. gada vēlēšanās nacionālisti ieguva četrdesmit četras vietas, bet Dienvidāfrikas partija, kuru tagad vadīja Smats, — četrdesmit vienu vietu. Bet unionistu partija, kurā dominēja briti, apvienojās ar mēreno Dienvidāfrikas partiju, un tas Smatam nodrošināja vairākumu pār kaujinieciskajiem afrikāndu nacionālistiem.

Britu un afrikāndu attieksme pret Dienvidāfrikas tumšādainajiem iedzīvotājiem atšķīrās tikai ar politisko nostādņu niansēm. Vispār afrikāndi bija par stingrāku politiku attiecībā pret afrikāņiem un nedaudzajiem indiešiem. Tika pieņemti dažādi likumi. Ja tumšādainais gribēja izbraukt no mājas vai no darba, viņam bija nepieciešama caurlaide. Šā likuma mērķis bija regulēt iedzimto darbaspēka kustību tā, lai tas būtu pieejams tur, kur baltajiem darba devējiem to visvairāk vajadzēja, tai pašā laikā novēršot afrikāņu bezdarbnieku uzturēšanos pilsētās. Tika izdoti divi likumi (1911. un 1924. gadā), kas neļāva afrikāņiem streikot un iestāties arodorganizācijās. Šo likumu nolūks bija aizsargāt pus kvalificētos rūpniecībā nodarbinātos baltos no afrikāņu konkurences. 1913. gadā likums ieviesa segregāciju starp baltajiem un melnajiem fermeriem, padarot melnajiem par neiespējamu iegūt zemi vairumā valsts rajonu, un vēl pēc desmit gadiem pieņēma likumu, kas ierobežoja iedzimto apmešanos zināmos pilsētu kvartālos. Vairums šo likumu nebija spēkā Keiptaunas provincē, kur izglītotajiem tumšādainajiem bija vēlēšanu tiesības.

1924. gada vēlēšanās ar leiboristu kustības atbalstu uzvarēja nacionālisti. Leiboristi galvenokārt bija baltie kalnrači no Renda, kas vērsās ne tikai pret darba devējiem,

bet arī pret lēto iedzimto darbaspēku. Par premjerministru kļuva Hercogs. Viņa valdības politikai bija divi galvenie mērķi: pirmkārt, nodrošināt balto virskundzību un, otrkārt, iznīcināt jebkādu liecību par agrāko britu kundzību Dienvidāfrikā.

Hercoga rasu politikas pamats bija segregācija: balto un tumšādaino rases bija turamas šķirti. Keiptaunas provincē afrikāņiem atcēla vēlēšanu tiesības (pārējie tumšadainie vēlētāji savas balss tiesības zaudēja 1955. gadā), un iezemiešiem Dienvidāfrikā noorganizēja sarežģītu netiešu vēlēšanu sistēmu, pēc kuras tie ieguva četras vietas Senātā. Tika nodibināts Iedzimto zemes trests, kam bija jānodrošina liels zemes fonds, kas būtu pieejams iezemiešiem. Patiesībā afrikāņiem no šīs zemes piešķīra tikai mazu daļiņu. Tika izdots likums, kas neļāva tumšādainajiem strādniekiem veikt kvalificētu darbu kalnrūpniecībā un citās rūpniecības nozarēs. Bez tam valdība izdarīja spiedienu uz darba devējiem, lai tie pieņemtu darbā trūcīgos baltos strādniekus, nevis iezemiešus.

Lai mazinātu Lielbritānijas iesaīdu un lomu Dienvidāfrikā, tika izlaista virkne samērā nesvarīgu instrukciju. Karalim vairs neļāva piešķirt dienvidāfrikāņiem jebkādus titulus; pastmarkas iznāca bez karaļa profila; angļu un afrikandu (būru) valodām piešķīra vienādu statusu; nacionālā himna iesākās nevis ar vārdiem «Dievs, sargi karali», bet gan ar «Dievs, sargi Dienvidāfrikū». Pēc 1931. gada Vestminsteras statūta (sk. 247. lpp.) Dienvidāfrika pati pilnībā noteica savu ārpolitiku.

Pasaules ekonomiskā krīze atnesa Dienvidāfrikai bankrotu un bezdarbu. Leiboristi nacionālistus vairs neatbalstīja, un valdīja pārliecība, ka nākamajās vēlēšanās uzvarēs Smats. Tomēr Smats uzskatīja, ka ir nepieciešama koalīcijas valdība, lai atrisinātu valsts ekonomiskās problēmas. Tāpēc 1933. gadā Dienvidāfrikas partija un nacionālisti izveidoja koalīciju un viegli uzvarēja vēlēšanās. Par premjerministru palika Hercogs, un Smats kļuva par viņa vietnieku. Nākamajā gadā abas partijas apvienojās un izveidoja apvienoto Dienvidāfrikas nacionālo partiju vai saīsinājumā — apvienoto partiju.

Neraugoties uz pārpratumiem un domstarpībām, Smata un Hercoga alianse noturējās sešus gadus — līdz 1939. gadam. Bet britu un būru ekstrēmisti bija pret šo aliansi. Briti nodibināja domīnijas partiju, bet tā sevišķu atbalstu

neieguva. Būru ekstrēmisti saglabāja savu nacionālistu partiju, kuru vadīja Dr. Malāns (1874—1955), bijušais holandiešu protestantu baznīcas mācītājs, kas bija kļuvis par žurnālistu un politiķi. Viņa partijai palīdzēja stipra afrikandu nacionālistu kustība, kura trīsdesmito gadu beigās pārņēma visu Dienvidāfriku. Ar orēs iejūgtu vēršu braucieni no Keiptaunas līdz Pretorijai tika nosvinēta Lielā brauciena¹ simtgade. Šādā emocionālā gaisotnē afrikandi veidoja paši savas organizācijas ikvienā dzīves jomā — no darījumiem un banku lietām līdz sporta un skautu organizācijām. Bez tam dažus no afrikandu ekstrēmistiem saistīja nacistu rasisma teorijas.

Apvienotā partija, kas vienmēr bija visai nestabila koalīcija, 1939. gadā sašķēlās, jo nevarēja vienoties par to, vai Dienvidāfrikai jāatbalsta Lielbritānija karā pret Vāciju. Smats bija pret nacismu un gribēja, lai Dienvidāfrika palīdz Lielbritānijai. Hercogs, kas daudz vairāk simpatizēja Hitleram, iestājās par neitrālu politiku. Tomēr parlaments izšķīrās par karu, un Hercogs demisionēja.

No 1939. gada līdz 1948. gadam premjerministrs bija Smats, viens no nedaudziem dienvidāfrikāņiem, kas bija ieguvuši starptautisku ievērību. Koalīcijas valdībā bija pārstāvēta tā apvienotās partijas daļa, kas bija par karu, leiboristu partija un domīnijas partija. Apvienotās partijas spārnš, kas bija pret karu un kuru līdz pat savai nāvei 1942. gadā vadīja Hercogs, galu galā atkal apvienojās ar nacionālistu partiju. Dienvidāfrikas bruņotajos spēkos lielā skaitā pieteicās brīvprātīgie, kas cīnījās Etiopijā, Ziemeļāfrikā un Itālijā. 1943. gada vēlēšanās, sabiedrotajiem gūstot uzvaru karā, valdošā koalīcija uzvarēja ar lielu balsu vairākumu.

Afrikāņu nacionālisma attīstība no 1945. gada līdz neatkarībai

Eiropiešu valdīšana deva Āfrikai trīs galvenos labumus: izbeidzās starpcilšu kari, samazinājās bads un slimības,

¹ Starp 1835. un 1838. gadu apmēram 12 000 būru ceļoja uz ziemeļiem no Kāpas kolonijas uz Natālu un Oranjes brīvvalsti, lai izbēgtu no britu valdīšanas.

tika ieviesta izglītība un tehniskās zināšanas. Bet «valdošās lielvalstis vēl nebija īsti iesākušas savu darbu, lai piesaistītu Āfriku Rietumu civilizācijai, kad Otrais pasaules karš līdz ar tā izraisītajām pārmaiņām darīja galu viņu valdīšanai»¹.

Bija dažādi iemesli, kas pēc 1945. gada noveda pie afrikāņu nacionālisma ātras izplatīšanās. Ārzemēs — Eiropā un Amerikā — iegūtā izglītība un kristīgo misionāru Āfrikā sniegtās zināšanas bija radījušas jaunu, apgaismotu afrikāņu paaudzi. Bez tam saimnieciskā attīstība bija sekmējusi pilsētu augšanu, kurās izveidojās jauna strādnieku šķira. Šīs abas grupas bija ļoti spējīgas viegli uztvert jaunas idejas un pakļauties jaunām ietekmēm. Indija, liela zeme, kur iedzīvotāju vairākums nebija baltie, 1947. gadā ieguva neatkarību no koloniālās varas. Etiopija un Libērija bija divas Āfrikas valstis, kuru valdības darbojās patstāvīgi (bez kolonizatoru pārraudzības). Izglītotie afrikāņi jautāja, kāda gan ir atšķirība starp Etiopijas un Kenijas vai Libērijas un Zelta Krasta tautām.

Bez tam pastāvēja komunisma ietekme. Krievija ne tikvien kritizēja to, kā imperiālisti ekonomiski ekspluatē Āfriku, bet, likās, pati deva piemēru, kā komunisms spēj attīstīt zemi. Bet īpaši stipra bija rases ietekme. Afrikāņi, kas ceļoja pa ārzemēm, atklāja, ka tumšādainos ekspluatē un bieži vien nonievā it visur, un viņos auga bīstama pazemojuma sajūta. Afrikāņi pieprasīja ne tikai vienlīdzību ar baltajiem cilvēkiem, bet arī to, lai tiktu izbeigts pazemojums, kādu rada koloniālisms. «Dzima nacionālisms jeb afrikānisms, apņēmība piespiest negribīgo pasauli dot afrikāņiem sociālu vienlīdzību, dodot politisku neatkarību.»²

Pēc 1945. gada afrikāņi sāka ticēt, ka viņi varētu gūt sekmes. Karš bija vājinājis koloniālās lielvalstis, abas galvenās pasaules lielvalstis — ASV un PSRS — bija naidīgi noskaņotas pret koloniālismu, sabiedriskā doma Lielbritānijā, it īpaši leiboristu partijā, bija pret koloniālās administrācijas saglabāšanu tur, kur pret to bija opozīcija. Tāpēc divdesmit gados pēc 1945. gada Āfrikas līderi, izmantojot masu partijas un masu mītiņus, modināja savas tautas, kas nekurnēja par dzīvi, un mudināja tās tiekties pēc neatkarības.

¹ M. Perham. «The Listener», 16 June, 1966.

² M. Perham. «The Listener», 4 April, 1963.

Zelta Krasts (Gana)

1946. gadā Zelta Krasta Likumdošanas padomē pirmo reizi tika ievēlēts afrikāņu vairākums. Tāpēc afrikāņiem politika kļuva svarīgāka, un 1949. gadā Dr. Dankva izveidoja Apvienoto Zelta Krasta konvenciju. Tās ģenerālsekrētārs bija Kwame Nkruma.

Nkruma piedzima 1909. gadā netālu no Zilonkaula Krasta robežas, zeltkaļa ģimenē. Viņš mācījās Romas katoļu misijas skolā un ieguva skolotāja kvalifikāciju. Nostrādājis piecus gadus par skolotāju, viņš devās uz Savienotajām Valstīm, kur, apguvis ekonomiku un socioloģiju, kļuva par lektoru politiskajās zinātnēs. 1945. gadā viņš ieradās Londonā, lai iegūtu jurisprudences doktora grādu. Vēlāk Nkruma rakstīja: «Šie gadi Amerikā un Anglijā bija skumju un vientulības, nabadzības un grūta darba gadi. Bet es tos nekad neesmu nožēlojis, jo pamats, ko tie deva, palīdzēja man formulēt savas dzīves un politikas filozofiju.»

Atgriezies Zelta Krastā, Nkruma palīdzēja pārveidot Apvienoto Zelta Krasta konvenciju (AZKK) par masu partiju. Dažus mēnešus vēlāk Akrā notika nopietni nemieri un nekārtības. Valdība vainoja AZKK, un Nkruma nelielu laiku pavadīja cietumā. Tomēr oficiālā nekārtību izmeklēšanā noskaidrojās, ka tās bija izraisījusi afrikāņu vilšanās politikā un ka ir nepieciešama jauna konstitūcija. Tika iecelta visafrikāņu komiteja, lai tā izstrādātu jauno konstitūciju, bet Nkruma un citi radikāļi atteicās piedalīties šajā darbā. 1949. gadā Nkruma izveidoja jaunu partiju — konvencijas tautas partiju —, kas gribēja «pašpārvaldi nekavējoties». Kad nekārtības atkārtojās, Nkrumu apcietināja un atkal ieslodzīja cietumā.

Pa to laiku bija izstrādāta jauna konstitūcija, saskaņā ar kuru Izpildpadomē vairākumā varēja būt afrikāņu ministri. 1951. gada vēlēšanās konvencijas tautas partija guva vieglu uzvaru, Nkrumu atbrīvoja no cietuma, un viņš kļuva par ministru valdībā. 1952. gadā viņu ievēlēja par premjerministru. Nākamajos piecos gados lielākas pārmaiņas nenotika, bet afrikāņu ministri koloniālo administratoru pārraudzībā apguva parlamentārā darba iemaņas. Konvencijas tautas partija saglabāja savu popularitāti dienviņos, bet, ievērojot pret to vērsto opozīciju Ašanti un

ziemeļu pilsētās, Nkruma piekrita, ka reģionālajām asamblējām ir jādod lielākas pilnvaras. 1957. gadā tika iegūta neatkarība.

Nigērija

1944. gadā Azikive izveidoja Nigērijā jaunu partiju: Nigērijas un Kamerūnas nacionālo padomi (NKNP). «Ziks», kā partiju parasti sauca, bija ārkārtīgi populārs, it īpaši pēc tam, kad tā vadītais ģenerālstreiks 1945. gadā bija vainagojies ar panākumiem.

1946. gadā jauna konstitūcija ievada divas svarīgas pārmaiņas. Pirmkārt, Likumdošanas padomē bija jābūt afrikāņu vairākumam, un, otrkārt, bija jārada trīs reģionālās padomes — Nigērijas ziemeļos, austrumos un rietumos. Konstitūciju kritizēja trīs aspektos. Pirmkārt, Ziemeļnigērija, kas aptvēra 75 procentus no visas Nigērijas teritorijas un 60 procentus no tās iedzīvotāju skaita, bija daudz lielāka par katru no abiem pārējiem reģioniem. Otrkārt, izvirzīdama sev par mērķi vienotības veicināšanu, bet vienlaikus pieļaudama nevienādību, konstitūcija faktiski veicināja reģionālā nacionālisma palielināšanos. Un, treškārt, afrikāņiem nebija nekādas īstas varas, jo Izpildpadome joprojām sastāvēja no eiropiešiem.

Neraugoties uz visu to, pēc ilgām diskusijām 1951. gadā tika izstrādāta jauna konstitūcija, kas atkal paredzēja trīs reģionālās asamblejas, lai gan tagad tām bija jāievēl Centrālā likumdošanas padome un jābūt pašu afrikāņu kontrolē. Vara bija jāsadala starp centru un reģioniem. Vēlēšanās, kas sekoja, katrā reģionā uzvarēja cita partija. Azikives NKNP kontrolēja austrumu reģionu; Darbības grupa, kuru vadīja kāds bagāts advokāts vārdā Avolovo, kontrolēja rietumu reģionu; un Ziemeļu tautas kongress, kuru vadīja Bello, Sokotas Sardauno, sirsnīgs cilvēks un spēcīga personība, uzvarēja ziemeļu reģionā. Rezultātā centrālā valdība gandrīz saira. Atkal tika noorganizēta virkne konstitucionālu konferenču, kas 1954. gadā izšķīrās par labu Nigērijas Federācijai ar galvaspilsētu Lagosā. Federālā un reģionālā sapulce bija jāievēl atsevišķās vēlēšanās.

Starp 1957. un 1959. gadu visi trīs reģioni bija ieguvuši pašpārvaldes tiesības, un 1960. gadā Nigērija beidzot kļuva par neatkarīgu valsti.

Francijas Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika

Savā runā Brazavilā 1944. gadā ģenerālis de Golls Francijas kolonijām apsolīja konstitucionālu attīstību. Rezultātā 1946. gadā katrai franču teritorijai Āfrikā bija pašai sava ģenerālā padome un uz Francijas parlamentu tika sūtīts lielāks skaits afrikāņu deputātu.

Daudzi afrikāņu nacionālisti jutās vīlušies par šo konstitūciju un nodibināja partiju, kuru nosauca par Āfrikas demokrātisko konvenciju (ĀDK). To vadīja Huphuets Boins, ārsts no Ziloņkaula Krasta. ĀDK, kurai izveidojās ciešas saiknes ar franču komunistiem, pieprasīja neatkarību, un varas instances bija noskaņotas pret šo partiju un arvien pieaugošu nekārtību gaisotnē beigās to apspieda. Piedesmito gadu vidū ĀDK, sarāvusi saites ar komunistu, sāka atkal darboties. Huphuets nolēma, ka prātīgāk ir vest samierniecisku politiku, un 1956. gadā viņš kļuva par Francijas Kabineta locekli.

1956. gadā Francija krasi mainīja savu politiku. Līdz tam laikam tās politika nepieļāva «nekādas pārmaiņas» melnajā Āfrikā. Tagad tā izdeva likumu, saskaņā ar kuru ikviena teritorija franču Rietumāfrikā un Ekvatoriālajā Āfrikā ieguva vispārējas vēlēšanu tiesības un savu Izpildpadomi, kurā afrikāņiem bija zināmas pilnvaras. Katrai kolonijai tika paredzēti tiešāki sakari ar Franciju, un abu — Dakaras un Brazavilas — ģenerālgubernatoru pilnvaras tika ierobežotas. Afrikāņi bija apmierināti ar šādā veidā iegūto varu, bet bija cilvēki, kas baidījās, ka šis likums novedīs pie franču Āfrikas balkanizācijas un ka ikviena kolonija būs pārāk maza un vāja, lai turētos pretī Francijai. Šādi uzskati bija Sedaram Sengoram no Senegālas un Seku Turem, radikāļu līderim no Gvinejas. Nākamajos divos gados politiskie līderi debatēja par to, vai Francijas Rietumāfrikai un Ekvatoriālajai Āfrikai jābūt kā divām federācijām, kas saistītas ar Franciju, vai arī katrai teritorijai būtu jākļūst par neatkarīgu suverēnu valsti, kurai ir tieši sakari ar Franciju.

1958. gada septembrī ģenerālis de Golls, kas tagad bija Piektās Republikas prezidents un atkal uzstājās Brazavilā, izsludināja referendumu visās franču Āfrikas kolonijās. Tām bija jāizvēlas starp tūlītēju neatkarību un pilnīgu iekšēju pašpārvaldi jaunā savienībā ar Franciju, kuras dalībvalstīm būtu kopēja aizsardzība, ārpolitika un ekono-

miskā politika. Visas kolonijas, izņemot Gvineju, nolēma iestāties federācijā. Četras dienas pēc referendumā Gvineja kļuva par neatkarīgu valsti ar Seku Turi kā prezidentu. Franču administrācija tika atcelta, un franči tūlīt pārtrauca jebkādu palīdzību Gvinejai.

1959. gadā arī pārējās valstis nolēma kļūt neatkarīgas, bet paliekot Federācijā, un 1961. gadā tās visas ieguva neatkarību. Tur, kur pirms trim gadiem bija divas šķietami stabilas federācijas — franču Rietumāfrika un Ekvatoriālā Āfrika —, tagad bija četrpadsmit valstis.

Kongo (Zaira)

Pēckara periodā Kongo ekonomika turpināja attīstīties. Rūpniecības un lauksaimniecības produkcija stipri pieauga, un Kongo kļuva par vadošo kobalta, dimantu, cinka, alvas, sudraba un volframa ieguvēju Āfrikā un pēc Ziemeļrodēzijas (Zambijas) par otru lielāko vara ieguvēju. Desmit gados pēc 1945. gada tās eksports trīskāršojās. Šis ekonomiskās attīstības rezultātā cēlās afrikāņu dzīves līmenis. 1960. gadā gandrīz visi pamatskolas vecuma bērni apmeklēja skolu. Tomēr vidējā un augstākā izglītība bija atstāta novārtā. Apmēram ceturtdaļa no trīspadsmit miljoniem iedzīvotāju dzīvoja pilsētās; starp 1951. un 1955. gadu Leopoldvilas iedzīvotāju skaits divkāršojās un sasniedza 300 000.

Afrikāņiem vēl arvien bija liegts piedalīties koloniālajā valdībā. Līdz 1958. gadam nacionālās atbrīvošanās kustības gandrīz nemaz nebija, un citas koloniālās valstis uzskatīja Kongo par stabilitātes oāzi arvien vairāk nemiera pārņemtajā kontinentā. Tik milzīgā teritorijā sakari bija pārāk vāji, lai nacionālā kustība varētu viegli izplatīties, un vairums afrikāņu likās pietiekami apmierināti ar savu likteni. Jebkuru neapmierinātības izpausmi nekavējoties apspieda *Force Publique* — stipri un labi trenēti drošības spēki.

Tomēr nebija iespējams Kongo uz visiem laikiem izolēt no nacionālistiskajām kustībām pārējās Āfrikas daļās. 1956. gadā franči piešķīra savām kolonijām iekšēju pašpārvaldi ar diezgan lielām pilnvarām; 1957. gadā neatkarību

ieguva Zelta Krasts ar nosaukumu Gana, un 1958. gadā de Gollis apsolīja neatkarību ikvienai franču kolonijai, kas to vēlēties. Tāpēc lielākajās Kongo pilsētās izveidojās vairākas politiskas kustības, no kurām vairums balstījās drīzāk uz reģionāla nekā uz nacionāla rakstura interesēm. Āfrikas neatkarības kustību konferenci Akrā apmeklēja trīs politiķi no Kongo, no kuriem viens bija Patriss Lumumba, vislielākās politiskās partijas līderis, kas bija par Kongo vienotību.

Pa to laiku beļģi nolēma, ka Kongo ir ātrāk jāvirzās uz pašpārvaldi. 1957. gadā viņi atļāva lielāko pilsētu padomju demokrātiskas vēlēšanas, un 1959. gada janvārī paziņoja, ka kopienu un provinču padomes tiks ievēlētas vispārējās vēlēšanās. Tomēr lieli nemieri Leopoldvilā 1959. gada janvārī un Stenlivilā oktobrī un cilšu sadursmes citās vietās pārliecināja beļģus, ka uz neatkarību jāvirzās vēl ātrāk.

Tāpēc 1960. gada sākumā Briselē notika apaļā galda konference. Tajā Beļģijas valdība piekrita Kongo neatkarībai, cerot ar tādu rīcību saglabāt šīs valsts iedzīvotāju labvēlību. Vienojās par to, ka beļģi turpinās savas pārvaldes un sabiedrisko pakalpojumu funkcijas, lai gan politiskā kontrole būs Kongo iedzīvotāju rokās. Uzskatīja, ka tas nodrošinās valstī kārtību un progresu. Kongo politisko partiju starpā bija viens būtisks konflikts. Vairums partiju pārstāvēja reģionus un bija noskaņotas par labu federālai valdībai. Lumumba uzskatīja, ka ir vajadzīga stipra, centralizēta valsts, un beļģi šajā ziņā viņu atbalstīja. Lumumbas viedoklis guva virsroku, lai gan provinču valdības turpināja funkcionēt.

Kongo ieguva neatkarību 1960. gada 30. jūnijā. Lumumba kļuva par koalīcijas valdības galvu un Kasavubu — par prezidentu. Trijos gados valsts no pilnīgas koloniālās atkarības nonāca līdz pilnīgai pašpārvaldei, un sekas drīz bija jūtamas.

Tanganjika, Uganda un Kenija

Tanganjika. Pēc 1945. gada briti pārvaldīja Tanganjiku ANO Aizbildnības padomes uzraudzībā. 1951. gada ziņojumā par turpmāko konstitūcijas izveidošanas gaitu tika

izvirzīts princips, ka politiskajā varā visām trim rasēm vajadzētu dalīties vienlīdzīgi: afrikāņiem (8 miljoni), aziātiem (70 tūkstoši) un eiropiešiem (20 tūkstoši). Pret to vērsās afrikāņu nacionālistiskā organizācija — Tanganjikas afrikāņu nacionālā apvienība (TANA). TANA tika nodibināta 1954. gadā, un tā balstījās uz daudz vecāku organizāciju. Tās līderis bija Džūljuss Njerere, Edinburgas universitātes absolvents, spējīgs un uzticības cienīgs cilvēks. TANA vēlējās tādu Tanganjiku, kurā noteicēji politiskā ziņā beidzot būtu afrikāņi.

1958. gadā un 1959. gada sākumā notika vēlēšanas, kurās vēlētāji balsoja par trim kandidātiem: vienu afrikāni, vienu aziātu un vienu eiropieti. Tomēr TANA bija izvirzījusi kandidātus no visām trim rasēm un izcīnīja pārliecinošu uzvaru. Tagad partija bija ļoti spēcīga, un izcēlās nelielas nekārtības.

Jaunais gubernators sers Ričards Ternbuls, būdams reālists, akceptēja TANA viedokli, ka Tanganjikas valdībai nākotnē ir jābūt afrikāņu valdībai, un tādējādi paātrināja virzību uz neatkarību. Te palīdzēja arī draudzība, kas veidojās starp Ternbulu un Njereri. 1959. gadā Ministru padome, kurā bija afrikāņi, nomainīja Izpildpadomi, un 1960. gadā, kad vispārējās vēlēšanās TANA atkal guva pārliecinošu uzvaru, Njerere kļuva par galveno ministru. 1961. gada decembrī Tanganjika kļuva neatkarīga.¹

Uganda. Izņemot lielā Ovena aizsprosta būvi uz Nīlas upes, nekāda ievērojama progresa industriālajā ziņā Ugandā nebija. Tā gandrīz pilnībā palika agrāra valsts. Britu centieniem ieviest demokrātijas elementus pretojās Bugandas konservatīvie valdnieki. Tas viss kopā ar iespēju izveidot Austrumāfrikas federāciju, kurā ietilptu Kenija, Tanganjika un Uganda, noveda līdz kritiskām attiecībām starp britu administrāciju un Bugandu, kuras karalis Kabaka bija ticis izsūtīts trimdā uz Lielbritāniju no 1953. gada līdz 1955. gadam. Neraugoties uz to visu, piecdesmitajos gados arvien vairāk afrikāņu kļuva par Likumdošanas padomes un Izpildvaras padomes locekļiem, un veidojās politiskās partijas, no kurām divas lielākās apvienojās 1960. gadā, izveidojot Ugandas Tautas Kongresu ar Oboti priekšgalā.

¹ 1964. gadā Tanganjika apvienojās ar Zanzibāru, izveidojot Tanzāniju.

1961. gadā notika konferences, kurās nolēma, ka nākamajā gadā Ugandai jākļūst par neatkarīgu federālu valsti ar Bugandu kā federācijas daļu.

Kenija. Tāpat kā citās Āfrikas valstīs, arī Kenijā valdīja liela rasu nevienlīdzība ienākumu ziņā. ANO pārskats 1953. gadā parādīja, ka Kenijā eiropiešu vidējais ienākums gadā bija 660 mārciņas, aziāti ieņēma 280 mārciņas un afrikāņu gada ienākums bija 27 mārciņas. Ekonomiskā nevienlīdzība bija par iemeslu afrikāņu nacionālistu neapmierinātībai. 1946. gadā tika nodibināta Kenijas afrikāņu apvienība, un Tuku kļuva par tās priekšsēdētāju. Bet Tuku bija kļuvis pārāk mērens, un nākamajā gadā viņu nomainīja Džomo Keniata.

Iestājoties Jauno kikuļiešu asociācijā, Keniata bija viens no pirmajiem afrikāņu nacionālisma atbalstītājiem. Viņš divas reizes apmeklēja Londonu, lai britu valdībai iesniegtu kikuļiešu sūdzības par pārestībām. Keniatas otro vizīti¹ pagarināja, lai viņš varētu Londonas Ekonomikas skolā iegūt diplomu antropoloģijā. Otrā pasaules kara laikā viņš strādāja kādā fermā Saseksā, un, pavadījis gandrīz septiņpadsmit gadus Eiropā, 1946. gadā atgriezās Kenijā. Viņš bija liela auguma, slaidis, iespaidīgs vīrs, dzimis vadonis. Viņa vadībā pieauga Kenijas afrikāņu apvienības ietekme. Tā vēlējās arī, lai Likumdošanas padomē būtu vairāk afrikāņu un lai tie civildienestā ieņemtu augstākus amatus. Tādēļ britu administrācija 1951. gadā izvirzīja sešus afrikāņus uz Likumdošanas padomi, kas sastāvēja no piecdesmit četriem padomniekiem, un vienu afrikāni uz Izpildpadomi, kurā bija divpadsmit cilvēku.

Tad konstitucionālās tendences nomainīja primitīvas vardarbības uzplūdi, kurus izraisīja grupa, kas saucās Mau Mau. Mau Mau mērķis bija izdzīt eiropiešus, kas bija sagrabuši afrikāņu zemi un pārvērtuši afrikāņus par melnstrādniekiem. Pusnakts mītiņos mežos šīs organizācijas biedri deva skaļus zvērestus nogalināt eiropiešus un visus afrikāņus, kas ar viņiem sadarbojās.

Līdz 1952. gadam valdība daudz neinteresējās par Mau Mau, neraugoties uz vairākkārtējiem vardarbības aktiem.

¹ Londonā viņš dzīvoja vienā dzīvoklī ar Polu Robsonu, slaveno Amerikas nēģeru dziedoni.

Bet 1952. gadā jaunais gubernators sers Īvlins Barings izsludināja ārkārtas stāvokli. Afrikāņu politiskās partijas tika aizliegtas, Keniātu kopā ar 200 citiem afrikāņu nacionālistiem arestēja un ieslodzīja cietumā, apvainojot Mau Mau¹ vadīšanā. Ar lidmašīnām tika ievesti britu karavīri. Tomēr neregulāros Mau Mau grupu sirojumus izolētās eiropiešu fermās nomainīja liela apjoma uzbrukumi. 1953. gada sākumā Lari notika masu slaktiņš, kurā liela banda nežēlīgi nogalināja un sadedzināja vairāku ciematu iedzīvotājus. Tā bija krīzes kulminācija, un nākamajos gados incidentu skaits samazinājās, pateicoties drošības spēku aktīvai rīcībai un kukuļiešu lielākās daļas lojalitātei. 1960. gadā ārkārtas stāvoklis tika atcelts. Ir aprēķināts, ka Mau Mau revolūcijas apspiešana izmaksāja 50 miljonus sterliņu mārciņu. Pavisam tika nogalināti 13 000 cilvēku, no kuriem tikai simts bija eiropieši.

Ārkārtas situācija Mau Mau darbību neaizkavēja. Tā drīzāk veicināja konstitucionālas pārmaiņas, kuras beigās noveda pie tā, ka valdības kontroli savās rokās pārņēma afrikāņi. Ārkārtas stāvokļa pirmajā posmā afrikāņu partijas tika aizliegtas, un pēc 1955. gada tās tika atļautas tikai rajonu līmenī. Tas veicināja partiju izveidošanas cilšu līmeni, kas nenāca par labu nacionālajai vienotībai. 1956. gadā afrikāņu pārstāvju skaits Likumdošanas padomē tika palielināts līdz astoņiem. Bet vēlēšanās, kas sekoja, šie astoņi ievēlētie afrikāņi atteicās no portfeļiem valdībā, pieprasot Likumdošanas padomē vairāk vietu. Afrikāņiem tika piešķirtas četrpadsmit vietas, tikpat daudz, cik eiropiešiem un aziātiem. Šis gadījums afrikāņiem iemācīja, ka pārmaiņas var panākt, izdarot spiedienu.

Pagrieziena punkts Kenijas afrikāņu cīņā par pašpārvaldi bija 1960. gadā, kad Londonā, Lankāsterhauzā notikušajā konferencē tika panākta vienošanās par jaunu konstitūciju, neraugoties uz to, ka labā spārna eiropieši tam pretojās. Afrikāņiem bija jāsaņem četras vietas Ministru padomē, un pastāvēja varbūtība, ka Likumdošanas padomi kontrolēs afrikāņi. Vienojās arī par to, ka galamērķis ir neatkarības iegūšana. Tādējādi eiropiešu politiskajai varai bija pienācis gals, un daži no kolonistiem valsti atstāja, it īpaši, kad afrikāņiem atļāva pirkt zemi Baltajās Augstienēs, kas līdz tam bija bijusi tikai balto rīcībā.

¹ Nav noskaidrots, vai Keniata bija saistīts ar Mau Mau.

Pēc tam notikumi risinājās strauji. Tika atļautas nacionālās partijas, un izveidojās Kenijas afrikāņu nacionālā ūnija (KANŪ), kurā pārsvarā bija kikujieši, un Kenijas afrikāņu demokrātiskā ūnija (KADŪ), kas bija mērenāka un pārstāvēja mazākās ciltis. 1961. gada vispārējās vēlēšanās uzvaru guva KANŪ, bet tā atteicās sastādīt valdību, kamēr Keniata netiks izlaists no cietuma. Valdība padevās, un drīz pēc atbrīvošanas Keniata iestājās KANŪ.

1962. gadā otrā konferencē Londonā Keniju sadalīja sešos reģionos uz galveno cilšu teritoriju pamata, un katram reģionam bija sava valdība ar vietēja rakstura pilnvarām. Keniata bija pret šādu centrālās valdības varas sadrumstalošanu, un nākamajā konferencē reģionālo valdību vara tika samazināta. KANŪ vēl arvien pārstāvēja Kenijas iedzīvotāju lielumu vairākumu, un 1963. gada jūnijā Keniata kļuva par premjerministru. Savus ministrus viņš tomēr izraudzīja no dažādām ciltīm. 1963. gada decembrī Kenija kļuva neatkarīga.

Angola un Mozambika

Pēc 1951. gada Portugāles kolonijas kļuva par tās aizjūras teritorijām un tātad par Portugāles neatņemamām sastāvdaļām. Apmēram viens procents no afrikāņu iedzīvotājiem sasniedza nepieciešamo portugāļu kultūras līmeni un asimilējās, teorētiski iegūstot vienādu statusu ar Portugāles pilsoņiem. Valdība palika pilnīgi portugāļu rokās, un, neraugoties uz ievērojamu ekonomisku progresu piecdesmitajos gados, valdīja liela neapmierinātība. 1961. gadā bija nopietna sacelšanās Angolas ziemeļdaļā, kuru portugāļi nežēlīgi apspieda. Pasaules viedoklis, kas tika pausts ANO un citur, kļuva arvien naidīgāks pret Portugāles politiku Āfrikā. Pēc 1961. gada Portugāle saņēma lielu atbalstu vienīgi no Spānijas, Dienvidāfrikas un Rodēzijas.

No 1961. gada līdz 1973. gadam Portugāle izdeva lielas naudas summas izglītībai un jaunu rūpniecības nozaru attīstīšanai, tādējādi mēģinot saglabāt afrikāņu atbalstu. Politiskā ziņā līdz Dr. Salazara nāvei 1968. gadā nekādu pārmaiņu nebija. Viņa pēcnācējs Dr. Kaetanu bija samiernieciskāka rakstura, un 1973. gadā abās kolonijās tika ievēlētas jaunas Likumdošanas padomes. Bet šis solis bija nepietiekams un novēlots. Visu šo laiku portugāļi uzturēja

lielu armiju, lai cīnītos pret afrikāņu partizānu grupām. Mozambikā bija tikai viena šāda organizācija — Mozambikas atbrīvošanas fronte — pazīstama ar nosaukumu Frelimo. Angolā bija nacionālistiskas organizācijas, kas savā starpā konkurēja. Sākumā partizāni izvērta savu darbību no pierobežas valstīm un tad pakāpeniski spiedās arvien dziļāk zemes iekšienē, iesaistot graužošā darbībā afrikāņu iedzīvotājus. Partizānus bija labi apmācījuši un apbruņojuši partizānu kara atbalstītāji no Kubas un Alžīrijas. Lai gan portugāļi aizsardzībai izdeva 35 procentus no sava nacionālā budžeta, viņi nespēja iznīcināt partizānus, bet partizāni nespēja sakaut portugāļu armiju.

Šo militāro strupceļu pārrāva politiskie notikumi Portugālē. 1974. gada februārī bruņoto spēku štāba priekšnieka vietnieks ģenerālis Spinola publicēja grāmatu, kurā viņš rakstīja, ka portugāļi nekad negūs uzvaru pār partizāniem un ka Portugālei ir jāatzīst koloniju tautu tiesības pašām noteikt savu nākotni. Šo viedokli atbalstīja štāba priekšnieks Gomess. Šī grāmata deva autoritatīvu pamatojumu plaši izplatītām šaubām, un pirmo reizi sabiedriskā doma atklāti vērsās pret karaspēka iesaistīšanu aizjūras operācijās. Karš izmaksāja ļoti dārgi, Romas katoļu baznīca cēla gaismā portugāļu karavīru pastrādātās zvēribas, un Portugāle ekonomiskā ziņā vairs nebija tik ļoti atkarīga no savas Āfrikas impērijas. Šie un citi tīri iekšēja rakstura faktori 1974. gada aprīlī noveda pie armijas apvērsuma, kurā Dr. Kaetanu valdība tika gāzta un ģenerālis Spinola kļuva par prezidentu (sk. 126. lpp.). Jauno režīmu arvien vairāk sāka kontrolēt kreisie spēki, un kļuva skaidrs, ka Portugāle gatavojas atstāt savas kolonijas.

Pēc tam notikumi risinājās strauji, un Portugāle vairs nebija spējīga kontrolēt dekolonizācijas kustību. Nacionālisti nepiekrita nekam citam kā tikai pilnīgai neatkarībai. Mozambikā militāro iniciatīvu sagrāba Frelimo, un septembrī sākās sarunas par pamieru; oficiāli tika iecelta jauna Frelimo valdība, un plānoja, ka nākamā gada jūnijā Mozambika kļūs neatkarīga. Eiropieši masveidā brauca prom, un 1975. gada jūnijā tika pasludināta Mozambikas neatkarība. Angolā stāvoklis bija sarežģītāks — daļēji tāpēc, ka tur bija vairāk balto kolonistu, un daļēji tāpēc, ka norisinājās cīņa starp trim atsevišķām afrikāņu nacionālistu organizācijām. Visu 1974. un 1975. gadu notika sadursmes starp šiem trim grupējumiem, kurās portugāļiem bija ļoti

nenozīmīga loma. Beidzot, 1975. gada novembrī, portugāļi pasludināja neatkarību bez jaunas valdības. Nākamajos mēnešos ar Kubas karavīru palīdzību pie varas nāca MPLA, kas bija viskreisākais grupējums.

Rodēzijas un Njasalenda

Trīsdesmitajos gados baltie kolonisti Dienvidrodēzijā, Ziemeļrodēzijā (Zambijā) un Njasalendā arvien uzstājīgāk sāka pieprasīt visu triju teritoriju savienību vai federāciju. Viņi uzskatīja, ka lielāka politiska vienība nāks par labu ekonomikai un novedīs pie augstāka dzīves līmeņa. Bez tam būtu arī vieglāk saglabāt balto kolonistu varu abās ziemeļu teritorijās, ja tās būtu apvienotas ar Dienvidrodēziju, kur balto skaits bija daudz lielāks. Bet karaliskās komisijas ziņojums 1939. gadā norādīja uz grūtībām, kas izrietēja no šī priekšlikuma: Dienvidrodēzijas konstitucionālais statuss un politika attiecībā uz iezemiešiem atšķīrās no pārējo divu teritoriju politikas, kurās afrikāņu iedzīvotāji šādam plānam pretojās. Komisija ieteica vienu valdību Ziemeļrodēzijai un Njasalendai un lielāku ekonomisko koordināciju starp visām trim teritorijām.

Tad sākās karš, bet pēc 1945. gada Dienvidrodēzijas premjerministrs Haginss un Velenskis — balto kolonistu līderis Ziemeļrodēzijas Likumdošanas padomē — šo ideju atkal atjaunoja. Velenskis nāca no nabadzīgas balto ģimenes Solsberi. Viņš bija strādājis dažādus darbus, bijis Rodēzijas boksa čempions smagajā svarā. Pēc tam viņš kļuva par lokomotīves vadītāju un pārcēlās uz dzīvi Ziemeļrodēzijā, kur viņu ievēlēja Likumdošanas padomē. Tomēr leiboristu valdība un konservatīvo opozīcija Lielbritānijā bija pret šo teritoriju apvienošanu, kamēr afrikāņi paši neapliecinās, ka viņi to vēlas. Britu kolonistus biedēja gan afrikanderu nacionālisma pieaugums dienvidos, gan afrikāņu nacionālisma pieaugums ziemeļos, bet saistīja Ziemeļrodēzijas plaukstošā ekonomika. Tāpēc viņi uzsvēra federācijas neapšaubāmās ekonomiskās priekšrocības, bet ierosināja, lai iezemiešu lietu kārtošana paliktu katras teritorijas valdības ziņā.

Starp 1949. un 1953. gadu Londonā un Viktorijas ūdenskrituma apkaimē notika vairākas konferences, un tad britu valdība (pēc 1951. gada pie varas bija konservatīvie) pie-

krita šādai federācijai. Dienvidrodēzijas vēlētaji, kuru skaits bija ierobežots, un Ziemeļrodēzijas un Njasalendas padomes šo plānu atbalstīja. Tāpēc 1953. gada oktobrī oficiāli tika nodibināta Rodēzijas un Njasalendas federācija. Tās ministru kabinets bija atbildīgs federālā parlamenta priekšā, kas nodarbojās ar aizsardzības, tirdzniecības, finanšu, rūpniecības un sakaru jautājumiem. Visas citas lietas, kas ciešāk skāra afrikāņus, bija jākārto teritoriālajām valdībām. Federācijas galvaspilsēta bija Solsberi. Federācijai, kuras iedzīvotāju skaits bija 8 miljoni afrikāņu un 300 000 eiropiešu, bija jākļūst par domīniju ar pašpārvaldi.

Tā federācija sāka pastāvēt, neraugoties uz paustajiem uzskatiem, ka afrikāņu opozīcija ir dziļi iesakņojusies un plaši izplatījusies un ka federācijas uzspiešana beigās nenovēršami novedīs pie politiskiem sarežģījumiem. Jau no paša sākuma afrikāņi bija pret federāciju. Visās pirms 1953. gada notikušajās konferencēs afrikāņi vai nu nebija klāt, vai arī, ja bija klāt, tie nostājās pret šo plānu. Viņi baidījās, pirmkārt, ka Dienvidrodēzijas iezemiešu politika tiks attiecināta uz abām pārējām teritorijām, un, otrkārt, ka federācija kļūs par neatkarīgu valsti, iekams afrikāņi būs sasnieguši vienlīdzību ar eiropiešiem. Viņi «uzskatīja federāciju par maskētu soli pretim apvienošanai, kuras vienīgais mērķis ir saglabāt balto kundzību, kāda pastāvēja Dienvidrodēzijā»¹.

Federālajās vēlēšanās 1954. un 1958. gadā uzvarēja apvienotā federālā partija, kas sakāva radikāli noskaņotās labējo partijas. Lords Molverns (agrāk sers Godfrijs Hagingss) bija premjerministrs no 1953. gada līdz 1956. gadam. Pēc viņa nāca sers Rojs Velenskis, kas uzsāka kampaņu par federācijas neatkarību. Bet jau 1958. gadā afrikāņu naidīgums pret federāciju, kuras līderi sludināja partnerību, bet praktizēja segregāciju, kļuva arvien kaujinieciskāks.

1958. gadā Njasalendā atgriezās Dr. Heistingss Banda un kļuva par galvenās nacionālistu partijas — Afrikāņu Kongresa līderi. Banda, kas Amerikas universitātēs bija beidzis vēstures un medicīnas fakultātes, no 1937. gada līdz 1953. gadam dzīvoja Lielbritānijā un pēc kara strādāja Londonā par ārstu. Pirms atgriešanās Njasalendā viņš bija

¹ A. J. Wills. Introduction to History of Central Africa.

uzsācis ārsta praksi Zelta Krastā. Nekārtības un vardarbība 1959. gada sākumā noveda pie tā, ka gubernators izsludināja ārkārtas stāvokli. Banda un vēl 600 afrikāņi tika ieslodzīti cietumā. Ziemeļrodēzijā Kenets Kaunda 1958. gadā kritizēja Afrikāņu Kongresa vadību un izveidoja Zambijas Afrikāņu Nacionālo Kongresu, kas pieprasīja atdalīšanos no federācijas. 1959. gada sākumā Kongresu aizliedza un Kaundu ieslodzīja cietumā. Dienvidrodēzijā opozīciju vadīja Džošua Nkomo. 1959. gada sākumā premjerministrs sers Edgars Vaitheds izsludināja ārkārtas stāvokli, pasludināja Kongresa partiju ārpus likuma un arestēja 500 afrikāņus. Nkomo, kas tobrīd nebija Dienvidrodēzijā, palika trimdā.

Nemot vērā šādu afrikāņu opozīciju federācijai un to, ka opozīcijas līderi gribēja neatkarību, britu valdība 1960. gadā iecēla karalisko izmeklēšanas komisiju ar lordu Monktonu priekšgalā. Monktona komisija secināja, ka ekonomisku apsvērumu dēļ federācijas likvidēšana nav vēlama, bet ka tā varēs pastāvēt tikai tad, ja tiks ieviestas lielas pārmaiņas. Komisijai bija četri galvenie priekšlikumi: jāpaplašina vēlēšanu tiesības afrikāņiem, piešķirot tiem vairāk vietu federālajā parlamentā; federālajai valdībai jābūt atbildīgai tikai par aizsardzību un ekonomisko politiku; jāatceļ likumi, kas diskriminē afrikāņus; teritorijām jānodrošina tiesības atdalīties.

Šis ziņojums bija federācijas beigu sākums, un nākamajos trīs gados tā saira. Bandu un Kaundu atbrīvoja, un aizliegtās partijas nomainīja jaunas un labāk organizētas afrikāņu partijas. 1961. gadā afrikāņiem deva vairākumu Likumdošanas padomē un vietas Njasalendas Izpildpadomē. Sekojošajās vēlēšanās pārlicenošu uzvaru ieguva Bandas Malāvi Kongresa partija. Šo rezultātu uzskatīja par faktisku referendumu jautājumā par atdalīšanos no federācijas. Ziemeļrodēzijā (pēc lielas opozīcijas no eiropiešu mazākuma puses) 1962. gadā tika izdota jauna konstitūcija, kas paredzēja afrikāņiem vairākuma iespēju Likumdošanas padomē. Sekojošajās vēlēšanās abas afrikāņu partijas ieguva vairākumu un izveidoja valdību.

Turpretim Dienvidrodēzijā kļuva stiprāks eiropiešu labējais grupējums. Likumdošanas padomē eiropiešiem bija divu trešdaļu vairākums, un afrikāņu nacionālistu partijas tika aizliegtas. 1962. gada vēlēšanās labējā rodēziešu fronte sakāva sera Edgara Vaitheda apvienoto federālo partiju.

Jaunais premjerministrs bija tabakas audzētājs fermeris Vinstons Filds, un viņa valdība nemaz nebija sajūsmā par federāciju, jo vēlējās, lai Dienvidrodēzija kļūtu neatkarīga.

1963. gadā bija skaidrs, ka federācijai nav nākotnes. Visām trim teritorijām bija iekšēja pašpārvalde un tiesības atdalīties no federācijas. Bija skaidrs, ka Makmilana konservatīvā valdība Lielbritānijā ir noskaņota atbalstīt afrikāņu vairākumu. Tagad federāciju neatbalstīja pat Dienvidrodēzijas valdība. Pēc tam kad konferencē Viktorijas ūdenskrituma apkaimē tika panākta vienošanās par federācijas sadalīšanu, 1963. gada pēdējā dienā Rodēzijas un Njasalendas federācija oficiāli beidza pastāvēt.

1964. gadā Njasalenda un Ziemeļrodēzija kļuva neatkarīgas un tika pārdēvētas attiecīgi par Malāvi un Zambiju. Dabiski, ka arī Dienvidrodēzija pieprasīja neatkarību. 1964. gada aprīlī Fildu premjerministra amatā nomainīja Jans Smits, fermeris un bijušais kara lidotājs Otrajā pasaules karā. Smits uzsāka enerģisku britu valdības pārliecināšanas kampaņu, bet britu premjerministrs Vilsons pastāvēja uz to, ka ir jāizpilda zināmi priekšnosacījumi, proti, netraucēti jāveido vairākuma valdība, jābūt garantijai, ka tās veidošana turpināsies arī pēc neatkarības iegūšanas, jāceļ afrikāņu politiskais statuss un jāpanāk progress rasu diskriminācijas izbeigšanā. Pārrunas ieilga, bet tām nebija panākumu, un 1965. gada novembrī pēc vienpusējas neatkarības deklarācijas Dienvidrodēzija sarāva saites ar Lielbritāniju.

Lielbritānija reaģēja nekavējoties: Smita rīcību pasludināja par pretlikumīgu un viņa valdību par nekonstitucionālu; Rodēzijai uzlika ekonomiskas sankcijas, tādējādi apturot jebkādas tirdzniecības sakarus starp Lielbritāniju un Rodēziju. Izņemot Portugāli un Dienvidāfriku, visa pārējā pasaule bija naidīgi noskaņota pret vienpusējo neatkarības deklarāciju un Smita režīmu neatzina. Neatkarīgās afrikāņu valstis bija nepārprotami noskaņotas pret Smitu, bet Rodēzijas afrikāņu sabiedriskās domas vadītāji atradās cietumā.

Nākamajos desmit gados vairākkārt tika mēģināts panākt politisku atrisinājumu. 1966. gadā Vilsona un Smita sarunas notika Vidusjūrā uz Viņas Majestātes kuģa *Tiger*. Lielbritānija ieteica sarīkot referendumu, lai redzētu, vai Rodēzijas neatkarību atbalsta vairākums iedzīvotāju, pirms pie varas nāk vairākuma valdība, bet Smits šo

priekšlikumu noraidīja. 1968. gadā abi līderi tikās vēlreiz, šoreiz uz Viņas Majestātes kuģa *Fearless* netālu no Gibraltāra, bet pamatjautājumos domstarpības palika. 1970. gadā Lielbritānijā atgriezās pie varas konservatīvie, un ārlietu ministrs sers Aleks Daglass-Hjūms mēģināja atrast risinājumu, balstoties uz pieciem principiem, kas bija noteikti 1965. gadā. Piektais princips noteica, ka ikvienam jaunam nolīgumam kopumā jābūt rodēziešu akceptētam.

Pēc ieilgušām sarunām Lielbritānija un Rodēzija 1971. gada novembrī publicēja saskaņotus priekšlikumus problēmas atrisināšanai. Tajos bija norādīts, ka jāsastāda jauns afrikāņu vēlēšanu saraksts, ievērojot ienākumu, īpašuma un izglītības cenzu. Ja vēlēšanu skaits šajā sarakstā pieaugtu, parlamentā afrikāņiem tiktu piešķirtas papildu vietas, un tā gala iznākumā būtu sasniegta vairākuma valdīšana. Bet šie priekšlikumi tika apšaubīti. Ja nebija ārēju garantiju, vai gan varēja paļauties uz to, ka baltie rodēzieši priekšlikumus īstenos? Iekams nebūs izveidota vairākuma valdība — un tās izveidošana varēja ieilgt vismaz līdz gadsimta beigām —, vēlēšanu tiesības afrikāņiem būs ļoti grūti īstenojamas. Bez tam nebija izdevies aizkavēt nevienu no pēdējiem soļiem apartheīda virzienā. Decembrī bīskapa Muzorevas vadībā, piedaloties plašiem sabiedrības slāņiem, tika izveidota Afrikāņu nacionālā padome, lai cīnītos pret šiem priekšlikumiem. Saskaņā ar piekto principu Lielbritānija nosūtīja uz Rodēziju Pīrsa komisiju, lai tā pārbauda, vai priekšlikumi ir pieņemami. 1972. gada maijā komisija ziņoja, ka afrikāņi gandrīz vienbalsīgi ir pret tiem. Tādējādi šie priekšlikumi atkal tika atlikti, un līdz 1976. gadam netika vestas nopietnas sarunas, lai atrisinātu šo jautājumu.

Spiedienu uz baltajiem rodēziešiem varēja izdarīt divējādi: vai nu ar ekonomiskām sankcijām, vai arī ar bruņotu spēku. Sankcijas Lielbritānija bija uzlikusi 1965. gada decembrī. 1966. gada decembrī, kad bija izjukušas sarunas uz *Tiger*, ANO Drošības padome balsoja par sankciju uzlikšanu rodēziešu eksportam un naftas eksportam uz Rodēziju. 1968. gada maijā ANO uzlika plašas sankcijas visām tirdzniecības operācijām ar Rodēziju. Daudzējādā ziņā rodēziešu ekonomika cieta. Tika smagi skarts tabakas eksports; bija grūti tirgoties ar citām precēm, pieauga bezdarbs, it īpaši afrikāņu iedzīvotāju vidū, kuru skaits aizvien palielinājās. Tomēr dažas svarīgas valstis ar ANO

nesolidarizējās. Tika atrasti jauni klienti un piegādes avoti, it īpaši Francijā, Rietumvācijā un Japānā. Mozambika un Dienvidāfrika darbojās kā komerciāli starpnieki. Cīnoties pret sankcijām, rodēzieši bija visai izveicīgi un atjautīgi; viņu lauksaimniecība bija vienmēr bijusi ienesīga; vieglā rūpniecība bija attīstīta un nodrošināja valsti ar precēm, kas sankciju dēļ citādi nebija dabūjamas.

Neraugoties uz spiedienu no afrikāņu valstu puses, Lielbritānija atteicās lietot bruņotu spēku, jo tas dārgi izmaksāja un pret to vērsās britu sabiedriskā doma. Starptautiski saskaņota rīcība nopietni apsvērta netika. Tāpēc pašas uz savu roku darbojās afrikāņu partizānu grupas. Jau 1966. gadā viņi lika sevi manīt, veicot sabotāžas aktus un uzbrūkot izolētām eiropiešu fermām. Bet līdz 1973. gadam teroristu darbība nebija visai plaša. Pēc tam, izmantojot bāzes Mozambikā un Zambijā, viņi veica lielākas un sekmīgākas kampaņas. Rodēzijas valdība nostiprināja ciematus un aizsardzībai izdeva lielas naudas summas.

Pa to laiku Smita popularitāte nemazinājās, un balto mazākums bija vienots. 1968. gadā Rodēzijas juristi noteica, ka Smita valdība esot *de facto* valdība, jo tā veiksmīgi pārvaldot valsti. 1970. gadā stājās spēkā jauna konstitūcija, kas proklamēja republiku. Balto kundzība nostiprinājās, jo parlamenta locekļu — afrikāņu skaits bija atkarīgs no kopējās summas, kādu ienākuma nodokļos maksāja visi afrikāņi. Afrikāņu ienākuma nodokļu summa bija tikai 1% no kopējās summas. Tajā pašā laikā tika pieņemts Zemes īpašuma tiesību akts, kas visu valsti sadalīja balto teritorijās un melno teritorijās. Lai gan no valsts kopējā iedzīvotāju skaita eiropieši (240 000) bija tikai viena divdesmitā daļa, viņi saņēma pusi no visas zemes.

Lielākā daļa afrikāņu sabiedriskās domas veidotāju līdz 1974. gada decembrim atradās cietumā. Tad viņus atbrīvoja, lai viņi varētu piedalīties sarunās ar Smita valdības pārstāvjiem Lusakas pilsētā Zambijā. Sarunas izjuka, jo nacionālisti gribēja tūlītēju vairākuma valdību. Bija četri galvenie Rodēzijas afrikāņu līderi: bīskaps Muzoreva un garīdznieks Sithouls, kas bija vismērenākie, Nkomo — viens no vecajiem vadoņiem, kas kļuva aizvien lielāks ekstrēmists, un Mugabe, kas iestājās par bruņotu cīņu. Viņiem bija atšķirīgi politiskie uzskati un nesaskaņas personiskajās attiecībās. Viņu relatīvais spēks nekad nebija

ticis pārbaudīts vēlēšanās, un tāpēc tas nebija skaidri zināms.

1975. un 1976. gadā spiediens uz Smita režīmu pieauga. Pēc tam kad Mozambika un Angola 1975. gadā ieguva neatkarību, rodēziešu sakari ar ārējo pasauli kļuva vājāki, un abas šīs valstis varēja tikt izmantotas kā bāzes partizānu grupām, kas uzbruka Rodēzijai. 1976. gadā partizānu karš paplašinājās: partizāni darbojās lielās grupās un savos uzbrukumos kļuva aizvien pādrošāki, neraugoties uz plašiem rodēziešu uzbrukumiem apmetnēm Mozambikā. Karš palielināja saspilējumu. Katru mēnesi ap 800 balto rodēziešu atstāja valsti. Bet 1976. gadā izšķirošais faktors bija Savienoto Valstu un Dienvidāfrikas nostāja. Aprīlī ASV Valsts sekretārs Dr. Kisindžers sacīja: «Mēs atbalstām vairākuma valdības visām Dienvidāfrikas tautām.» Bija skaidrs, ka pēc savas pieredzes Vjetnamā amerikāņi netaisās atbalstīt režīmus, kurus uzskata par likteņa apzīmogotiem, tā ka tagad amerikāņu vara un ietekme bija vērsta pret Smitu. 1976. gadā notika vairākas Kisindžera un Dienvidāfrikas premjerministra Forstera tikšanās. Abi baidījās, ka Rodēzija varētu sekot Angolas piemēram, un Forsters paziņoja Smitam, ka Rodēzija vairs nevar rēķināties ar Dienvidāfrikas atbalstu.

Tāpēc 1976. gada septembrī notika kaut kas tāds, ko varēja vērtēt kā lielu sasniegumu. Smits piekrita angļu un amerikāņu priekšlikumiem, ar kuriem viņu iepazīstināja Dr. Kisindžers. Tajos bija paredzēts, ka, pirmkārt, tiks izveidota starpvaldība ar afrikāņu premjerministru un afrikāņu vairākumu, lai gan aizsardzības, tieslietu un iekšējās kārtības ministri būs eiropieši; otrkārt, divu gadu laikā pēc šī starprežīma iestāšanās tiks nodibināta vairākuma valdība; treškārt, tūlīt tiks atceltas sankcijas un izbeigts partizānu karš. Likās, ka tas ir liels solis pretī atrisinājumam, bet gandrīz tūlīt par to radās šaubas. It īpaši nebija skaidrs, vai šiem priekšlikumiem ir piekrituši afrikāņi Rodēzijā un ārpus tās. Radās domstarpības un dziļa neuzticība, kad afrikāņu nacionālistu līderi un Smits 1976. gada rudenī tikās Ženēvas konferencē. Smits uzskatīja, ka konferencei jāizpilda angļu un amerikāņu priekšlikumi; afrikāņi, kuru starpā valdīja dziļas domstarpības, izvirzīja paši savas prasības, vēloties iegūt neatkarību divu gadu laikā. Neviena puse nebija gatava kompromisam.

Tā 1977. gads sākās atkal ar strupceļu, izņemot vienīgi to, ka Smits tagad bija akceptējis vairākuma valdību. 1977. gadā britu ārlietu ministrs Dr. Ovens izvirzīja jaunus priekšlikumus: britu varu Rodēzijās, ANO spēku klātbūtni drošības uzturēšanai, attīstības fondu, lai palīdzētu Rodēzijas ekonomikai, uz vispārējām pieaugušo balsstiesībām balstītas vēlēšanas un neatkarību 1978. gadā. Šie priekšlikumi tomēr nebija pieņemami ne Smitam, ne afrikāņu nacionālistu līderiem Rodēzijā, ne Nkomo un Mugabem — partizānu vadoņiem ārpus Rodēzijas.

Tā kā partizānu karš paplašinājās un vairums balto iedzīvotāju acīmredzot bija ar mieru dzīvot zem mērenas tumšādaino valdības, Smits uzsāka sarunas ar Rodēzijas nacionālistu līderiem bīskapu Muzorevu, priesteri Sithoulu un virsaiti Čirau. Sarunas notika starp 1977. gada decembri un 1978. gada februāri un noslēdzās ar ievērojamiem panākumiem. 1978. gada martā Smits un trīs tumšādaino līderi parakstīja šādu vienošanos: viņi visi četri izveidos Izpildu padomi, kas kontrolēs valdību līdz 1978. gada beigām; šī padome sastādīs ministru kabinetu un katram valdības departamentam iecels kā eiropiešu, tā afrikāņu ministru; jaunā konstitūcija liks pamatus parlamentam, kas sastāvēs no 100 locekļiem, no kuriem 72 būs tumšādainie un 28 baltie; uz vispārējām balsstiesībām pamatotas vēlēšanas notiks 1978. gadā, un jaunais režīms sāks funkcionēt gada beigās. Tas bija svarīgs solis ceļā uz Zimbabves daudzrasu valsti. Nākamajos mēnešos atbrīvoja politiskos ieslodzītos, un ar likumu tika aizliegta rasu diskriminācija. Tomēr, neraugoties uz šādu progresu, šim iekšējam atrisinājumam neizdevās iegūt starptautisku atzinību — kā afrikāņu, tā Rietumu valdības palika naidīgi noskaņotas —, un sankcijas netika atceltas. Partizānu karš turpinājās un vēl saasinājās. Notika ne tikai partizānu uzbrukumi no Zambijas un Mozambikas, arī Muzorevam un Sithoulam bija pašiem savi bruņoti atbalstītāji. Nogalināto skaits stipri pieauga, un 1978. gada beigās trīs ceturtdaļas no Rodēzijas bija kara stāvoklī.

Kara dēļ vēlēšanas tika atliktas. Referendumā, kas notika 1979. gada janvārī, 85 procenti balto iedzīvotāju akceptēja vairākuma valdību. Beidzot 1979. gada aprīlī notika jaunā parlamenta vēlēšanas. Balsošanā piedalījās sešdesmit četri procenti tumšādaino rodēziešu — vairāk nekā bija gaidīts, un Muzorevas vadītā apvienotā afrikāņu

nacionālā partija ieguva pārlicenošu uzvaru. Tomēr starptautiskā līmenī jaunievēlētā tumšādaino valdība tā arī netika atzīta. Ekonomika vēl arvien nespēja atgūties, un ne tikai sankciju, bet arī kara darbības paplašināšanās dēļ 1979. gadā Rodēzijā tika nogalināti 7000 cilvēku. Vienlaikus cieta arī Zambijas un Mozambikas ekonomika. Nebija izredžu, ka karš beigsies. Likās, ka ir sasniegts tipisks strupceļš, jo Patriotu fronte (Nkomo un Mugabes spēki) nespēja sakaut Rodēzijas drošības spēkus, kas savukārt nespēja novērst partizānu darbību.

Sadraudzības valstu konferencē Lusakā 1979. gada augustā nolēma, ka Lielbritānija sasauks jaunu konferenci Londonā. Tā notika no 1979. gada septembra līdz decembrim. Uz Muzorevu, Nkomo un Mugabi tika izdarīts ievērojams spiediens, lai viņi mēģinātu panākt atrisinājumu, jo bija skaidrs, ka Smita ietekme ir mazinājusies. Pēc ieilgušām sarunām beidzot tika panākta vienošanās par jaunu konstitūciju, kas sašaurināja balto tiesības, un arī par pamiera noslēgšanu. 1979. gada decembrī Solsberi ieradās jaunais britu gubernators lords Soumss, un 1965. gadā nodibinātais pretlikumīgais režīms beidzot tika izbeigts. 1980. gada martā notika vēlēšanas. No simts vietām jaunajā parlamentā Mugabes ZANŪ partija ieguva 57 vietas, Nkomo Patriotu fronte — 20, Smita balto rodēziešu fronte — 20 un Muzorevas UANC — tikai trīs vietas. Jaunā premjerministra Mugabes pirmie soļi, dzimstot jaunajai, neatkarīgajai Āfrikas valstij Zimbabvei, bija orientēti uz izlīgšanu, jo kompromisu un rekonstrukcijas problēmu bija daudz.

Āfrika pēc neatkarības iegūšanas

Starp 1955. un 1977. gadu dienvidos no Sahāras trīsdesmit deviņas valstis bija iemantojušas neatkarību. Šo procesu aizsāka briti un paātrināja ģenerālis de Gollis. Jaunveidotajām afrikāņu valstīm bija jārisina daudz problēmu. Lielākā vai mazākā mērā tās visas bija ekonomiski vājas. Piemēram, kad Malāvi ieguva neatkarību, tajā uz trim miljoniem afrikāņu bija tikai divas vidusskolas, nebija nekādu kaut cik normālu ceļu, bija tikai viena dzelzceļa līnija, un nebija nevienas rūpnīcas. Primitīva un neražīga

zemkopība balstījās gandrīz tikai uz graudaugu audzēšanu.¹

Jaunajām valdībām nebija pieredzes, un tām trūka kvalificētu administratoru. Valdību vadītājiem bija jāizlemj, vai valdīt ar demokrātiskām metodēm vai ne, jo trūka demokrātiskas valdīšanas pieredzes, nebija opozīcijas partiju, kas nebalstītos uz ciltīm, un bija mazizglītoti iedzīvotāji. Tāpat pastāvēja draudi, ka eiropiešu institūciju agrāk uzspiestā vienotība tagad varētu vājināties. Nacionālisms, kas bija radies opozīcijā pret eiropiešu valdniekiem, varēja panīkt, kad šie valdnieki bija projām, un pastāvēja varbūtība, ka varētu atdzimt cilšu iekārta. Daudzi afrikāņu valdnieki uzskatīja, ka līdzeklis pret šiem draudiem ir valsts ar vienu partiju. Daudzās valstīs pilsoniskās valdības pēc laika ir gāztas ar armijas palīdzību, un tajās ir nodibinātas militāras valdības. Arābu valstīs militārie režīmi sliecas uz radikālismu, turpretī afrikāņu militārie režīmi savā politikā vairāk tiecas uz konservatīvismu.

Tāpat pastāvēja problēma, kā šīm jaunajām valstīm veidot savstarpējās attiecības. Tajās ir daudz dažādu valodu, kultūru un reliģiju, un daudzos jautājumos tām ir maz kopīga. Tomēr tām visām ir kopīga koloniālisma un neatkarības izcīnīšanas pieredze, kaut gan katrā valstī tā sasniegta dažādos apstākļos. Āfrikas vienības organizācijas (AVO) saietos jo bieži apelē pie afrikāņu brālības principa. Afrikāņu vienības organizācijas pirmā sapulce notika 1963. gadā tās štābā Adisabebā. Tā ir noderējusi kā vidutāja starp valstīm, lai mīkstinātu sadursmes starp cilvēkiem un atrisinātu robežu strīdus. Dienvidāfrikā tai nav bijis nozīmīgas lomas, tā vienīgi nosodījusi balto ilgstošo valdīšanu. Plaisa starp mērenajām un radikālajām valdībām kavēja rast kopīgu pieeju daudzām problēmām. Septiņdesmitajos gados radās tālāki sarežģījumi sakarā ar citu neafrikāņu valstu iejaukšanos Āfrikas valstu lietās. Tūlīt pēc neatkarības iegūšanas Rietumeiropas valstis vēl joprojām saglabāja stipru ietekmi, lai gan tās atbalstīja viedokli, ka afrikāņiem savām problēmām ir jārod paši savi — afrikāņu risinājumi. Bet sešdesmito gadu beigās un septiņdesmito gadu pirmajā pusē Āfrikā nostiprinājās Krievija, Kuba, Ķīna un arābu valstis: Krievija un Kuba kā galvenie sabiedrotie un ieroču piegādātāji atbrīvošanās kustībām, Ķīna kā izveicīga

¹ J. Listowel. «The Listener», 5 May, 1966.

palīdzības programmu īstenotāja (piemēram, dzelzceļa būve, kas savieno Zambijas vara ieguves zonu ar Daresalāmas ostu) un arābi ar savu naftu. Līdz septiņdesmito gadu vidum Amerikas Savienotās Valstis neiejaucās. Interesu un ideoloģiju konfliktu piemērs ir situācija, kurā 1976. un 1977. gadā bija ierauta Etiopija un Somālija.

Īss Ganas, Nigērijas un Kongo vēstures izklāsts palīdzēs ilustrēt dažas no problēmām, kuras bija jāpārvar jaunajām afrikāņu valstīm pēc neatkarības iegūšanas. Etiopijas problēmas ir līdzīgas, bet Dienvidāfrikai, kuras rasisma politika ir izraisījusi naidīgu reakciju pārējā kontinenta daļā, ir pavisam citas problēmas.

Gana (Zelta Krasts)

Gana sāka savu neatkarīgo eksistenci ar labām nākotnes izredzēm; tai bija objektīvs civildienests un policija, plaukstoša ekonomika, premjerministrs, kuram savā postenī jau bija piecu gadu pieredze, un spēcīga valdošā partija. Nkruma valdīja Ganā no 1957. gada līdz 1966. gadam. Šajā laikā viņš kļuva par jaunās Āfrikas simbolu un tādējādi ietekmēja visas pasaules attieksmi pret Āfriku. Viņa politikā iezīmējās trīs galvenie aspekti: atbalsts panafrikānismam, diktatūras izveidošana Ganā un ļoti strauja ekonomikas augšupeja.

1959. gadā Gana un Gvineja izveidoja savienību, un nākamajā gadā tām pievienojās Mali. Cieša sadarbība tomēr neizveidojās, un pēc Adisabebas konferences 1963. gadā apvienība beidza pastāvēt «plašākas vienotības interesēs».

Nkruma nepieņēma parlamentārās valdīšanas metodes un koncentrēja varu savās rokās. Viņš neuzticējās demokrātijai valstī, kurā bija vairākas ciltis, daudzas reģionālas atšķirības un maz kopīgu tradīciju. Tāpēc viņš piesavinājās sev pilnvaras deportēt pretiniekus un kritiķus¹ un bez tiesas ieslodzīt tos cietumā līdz pieciem gadiem. Piešķīra lielākas pilnvaras policijai, kontrolēja likumdošanas varu, atcēla reģionālās padomes, aizliedza parlamentāro opozīciju. Nkrumas paša partijā notika tīrīšanas. Aizliedza runas brīvību. Šādos apstākļos vienīgā iespējamā opozīcijas

¹ Piemēram, kāds anglikāņu bīskaps tika izsūtīts par to, ka viņš kritizēja tādus skaļus lozungus kā «Nkruma ir mūsu Mesija, Nkruma nekad nemirs».

forma bija vardarbība. 1962. gadā bija mēģinājums nogalināt prezidentu, uzspridzinot bumbu (Gana kļuva par republiku 1960. gadā). Tas noveda pie ārkārtas stāvokļa. Nkrumas pilnvaras un viņa veiktie pasākumi sevis aizsargāšanai bija par iemeslu tam, ka līdz 1966. gadam nebija nekādas opozīcijas.

Nkrumas valdīšanas laika sākumā ekonomika strauji izvērsās. Rūpniecība tika attīstīta tā, lai atkarība no kakao eksporta būtu mazāka. 1959. gadā sākās darbs pie Voltas upes projekta. Tas bija milzīgs reģionāls projekts, kas ietvēra aizsprosta celšanu, kuru bija paredzēts izmantot apūdeņošanai un elektroenerģijas iegūšanai. Nkrumas valdīšanas laika otrajā pusē ekonomika nonāca grūtībās — daļēji maksājumu bilances deficīta dēļ, kuru bija radījis pārmērīgais imports un pagrimums Ganas ražojumu noieta tirgū, un daļēji valdības ekstravagances dēļ.

Ekonomiskās grūtības un neapmierinātība ar aizvien nežēlīgāko diktatūru noveda pie Nkrumas krišanas 1966. gada februārī. Kamēr prezidents bija vizītē Ķīnā, armija un policija sekmīgi izdarīja valsts apvērsumu.

Līdz pat savai nāvei 1972. gadā Nkruma nodzīvoja trimdā. Viņa sasniegumi bija ievērojami: jaunā osta pie Temas un Voltas upes projekta pabeigšana, labu komunikāciju izbūve, milzīgs progress izglītībā. Nkrumas vislielākais sasniegums bija tas, ka viņš «izveda Āfriku pasaulē» un deva impulsu tumšādainās Āfrikas ātrajai virzībai uz neatkarību. Bet viņš bija arī skarbs diktators, kas turēja apcietinājumā savus politiskos pretiniekus un apturēja likuma funkcionēšanu. Viņa prestižam domātie celtniecības projekti un slikti vadītās valsts lauksaimniecības un rūpniecības nozares ap 1966. gadu bija novedušas Ganu uz bankrota robežas. Nkrumas piemērs labi parāda absolūtas varas korumpējošo spēku.

Nākamos trīs gadus Ganā bija militāra valdība, kuras priekšgalā lielāko tiesu atradās ģenerālis Ankrahs. Sākumā tā gribēja atjaunot Ganā demokrātiju. Politiskās partijas bija aizliegtas, bet 1969. gadā tās tika atļautas ar nosacījumu, ka tās neveidosies uz cilšu vai reliģiju pamata. Konstitucionālas komisijas izstrādāja plānus, kā atgriezties pie civilas valdības, un 1969. gadā notika labi organizētas, godīgas un brīvas vēlēšanas, kurās uzvarēja Dr. Buzijas vadītā progresa partija. Militārpersonas pēc tam savas pilnvaras nolika.

No 1969. gada līdz 1972. gadam Ganā vara atkal piederēja civilai valdībai. Buzija bija rāms, apdomīgs vīrs, kurš pamazām radīja cieņu pret sevi. Viņa valdīšanas stils bija mierīgs, bez ārišķībām. Tomēr sešdesmitajos gados Ganas ekonomiskās un politiskās problēmas pakāpeniski kļuva smagākas. Ārzemju parādi pieauga, samazinājās galvenā eksporta produkta — kakao — ražošana, un tā cenas kritās, kamēr citu preču cenas turpināja celties. Iedzīvotāju skaits palielinājās un 1970. gadā sasniedza 8,5 miljonus; pārtikas ražošana netika līdz iedzīvotāju skaita pieaugumam. 1971. gadā ekonomika bija stipri atpalikusi, un auga tautas neapmierinātība. Bez tam partijas politika deģenerējās līdz pat šķeltnieciskiem cilšu ķīviņiem. Rezultātā armija iejaucās otrus reizi, un civilā valdība beidza pastāvēt.

Jauno militāro valdību vadīja pulkvedis Ačampongs. Viņš bija kāda Ašantu fermera, kakao audzētāja, dēls un bija ieguvis militāro izglītību Francijā un Savienotajās Valstīs. Ačampongam nebija nekādu ideoloģisku uzskatu, un viņš lepojās ar to, ka ir vienkāršs karavīrs, kas grib samierināt galvenās interešu grupas Ganā. Konstitūcija tika atcelta, politiskās partijas atkal aizliegtas, un valdīšana notika ar dekrētu palīdzību. Apvērsuma piektajā gadadienā 1977. gada janvārī militārā valdība Londonas laikrakstā *Times* ievietotā sludinājumā paziņoja, ka režīms nākotnē «izvairīsies no atgriešanās pie partiju politikas, kas pagātnē veicināja sāncensību, cilšu nesaskaņas, korupcijas atdzimšanu un citus sociālus netikumus Ganas iedzīvotāju vidū». Tomēr vēlāk, 1977. gadā, dažādu profesiju pārstāvju (juristu, inženieru, ārstu) grupas streiks piespieda Ačampongu apsolīt, ka tiks atjaunota civila valdība. Taču 1978. gadā Ačampongu gāza, un tika izveidota jauna valdība ar ģenerāli Akufo priekšgalā. Gadu vēlāk, 1979. gada jūnijā, Akufo savukārt tika novākts militārā apvērsumā, kuru vadīja flotes leitnants Rolingss un armijas jaunāko rangu virsnieki.

Nigērija

Nigērijas vēsturē kopš neatkarības iegūšanas galvenais bija vienotības jautājums. Federācijas¹ četros reģionos ir

¹ Vidējo rietumu reģions tika atdalīts no Rietumu reģiona.

vairākas rases un valodas, dienvidos ir stipra kristietība, bet ziemeļos valdošā reliģija ir islams. Tādēļ politiskās partijas veidojās uz cilšu vai reģionālas lojalitātes pamata, nevis balstoties un nacionālajām interesēm. Galvenās domstarpības bija starp autoritāro un konservatīvo ziemeļu reģionu, kurā ir 30 miljoni iedzīvotāju, un progresīvākajiem dienvidu reģioniem, kuros ir 25 miljoni dažāda sastāva iedzīvotāju.

Partiju strīdi saasināja cilšu nesaskaņas un traucēja federālajai valdībai sekmīgi valdīt. Līdz 1964. gadam tā balstījās un NPC un NCNC koalīciju, proti, uz ziemeļu un austrumu reģionu partijām. Federācijas premjerministram seram Abubakaram Tafavam Balevam, gudram un apvaldītam valstsvīram un stingram vienotības atbalstītājam, izdevās saturēt koalīciju kopā ar Dr. Azikives palīdzību, kas bija prezidents kopš 1963. gada, kad Nigērija kļuva par republiku. Bet saspilējums un nenovīdība pieņēmas spēkā, it īpaši 1964. gada vispārējo vēlēšanu laikā. Beidzot 1966. gada janvārī iejaucās armija, un kā Baleva, tā Sokotas Sardauno tika nogalināti.

Dumpinieki bija jaunie armijas virsnieki, kas nāca galvenokārt no austrumu reģiona. Civilais režīms beidza pastāvēt, un tika izveidota jauna militāra valdība ar ģenerāli Ironsi priekšgalā. Nākamajos mēnešos armija attīrīja administrāciju no korumpētiem ierēdņiem un arestēja daudzus bijušos politiķus. Tad tā nolēma saglabāt Nigērijas vienotību, pārejot no federālas valdības formas uz unitāru. Ziemeļnieki to uztvēra kā austrumu reģiona ibosu varas un ietekmes paplašināšanos. Tas tūlīt izraisīja vardarbību, kas turpinājās vairākas dienas. Ziemeļnieki uzbruka un nogalināja daudzus simtus ziemeļos dzīvojošu ibosu. Tad ziemeļu karavīri sacēlās un nogalināja daudz austrumu virsnieku un kareivju. Šo cīņu laikā Ironsi jūlijā tika nogalināts.

Pēc Ironsi pie varas nāca pulkvežleitnants Govons, ziemeļnieks, kam bija lemts valdīt Nigērijā līdz 1975. gadam. Govons bija izglītojis Sendherstā un bija nepretenciozs, cilvēcis un (kā to parādīja notikumi) augstsirdīgs cilvēks. Viņš kļuva par populāru un cienītu valdnieku pa daļai necilās izcelsmes un vienkāršā dzīves veida dēļ un pa daļai lielā politiskā brieduma un saprāta dēļ. Savu pirmo gadu Govons aizvadīja, mēģinot ar miermīlīgiem līdzekļiem saglabāt Nigērijas vienotību. No vienas puses, bija kareivji no ziemeļu reģiona, kas pieprasīja šī reģiona atdalīšanos

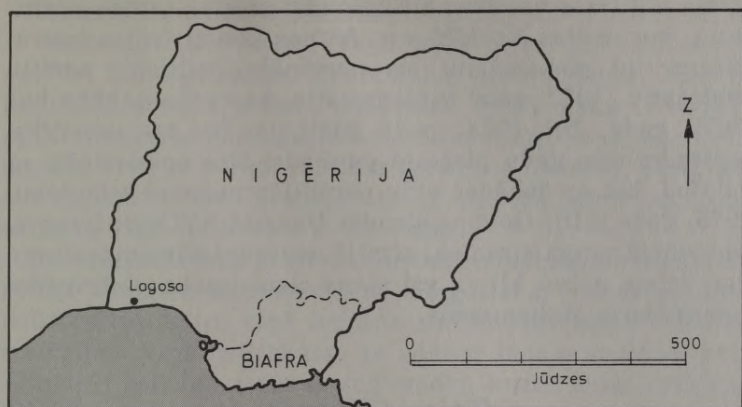
no federācijas. No otras puses, pulkvežleitnanta Odžukvu vadītais austrumu reģions bija «sagrābis» neatkarību *de facto*. Septembrī ziemeļos notika vēl vairāk pret austrumiem vērstu vardarbīgu demonstrāciju. 1966. gada beigās tika nogalināti apmēram 20 000 austrumnieku, un austrumu reģionā drūzmējās miljoniem bēgļu.

Uz šo slaktiņu fona Govons mēģināja panākt vienošanos ar Odžukvu. Viņi apsprieda jautājumu par to, vai ir jābūt stiprai vai vājai federālai valdībai un vai jāsaglabā pastāvošie četri reģioni vai arī jāizveido vairāki reģioni. Govons atsauca dekrētu par militāras valsts izveidošanu un nolēma sadalīt Nigēriju divpadsmit pavalstīs, lai novērstu kādas grupas kundzību pār citām. Bet ibosu prasība pēc separātas valsts bija pārāk spēcīga. Abas puses aktīvi bruņojās. Odžukvu pasludināja austrumu reģiona neatkarību (to sauca par Biafru), un 1967. gada jūlijā sākās kaujas.

Nigērijas pilsoņu karš, kurā Biafra mēģināja kļūt par neatkarīgu valsti, ilga divarpus gadus. Lai gan Biafra pēc platības ir relatīvi neliela, kaujām iesākoties, tajā dzīvoja 12 miljoni cilvēku. Govons pakāpeniski izveidoja ap Biafru arvien stingrāku ekonomisku un militāru blokādi. 1967. gada beigās Biafra bija aplenkta. 1968. gadā federālie spēki guva lielus panākumus, un gada beigās Biafrai bija palikuši tikai 10 procenti no tās sākotnējās teritorijas. Neraugoties uz dažiem veiksmīgiem biafriešu pretuzbrukumiem, 1969. gadā notika liela federālo spēku ofensīva pret aplenkto reģionu, un 1970. gada janvārī biafriešu spēki padevās. Karam turpinoties, ļoti cieta Biafras civiliedzīvotāji. No bada un slimībām nomira apmēram miljons cilvēku. Ārzemju aģentūras sniedza palīdzību, bet šī humānā palīdzība droši vien karu tikai paildzināja. Tāpat arī ieroču piegāde Biafrai, iespējams, no Francijas, tikai pamudināja Biafru turpināt karu un mieru neslēgt. Biafrieši cīnījās drosmīgi, labi un izmisīgi, pārliecībā, ka sakāve nozīmētu federālo spēku genocīdu pret viņiem.

Faktiski pēc kara zvērību bija ļoti maz. Vairumā nāves gadījumu bija vainojams bads. Noteicējs gan pār kara gaitu, gan miera noslēgšanu bija Govons. Viņš cīnījās par Nigērijas vienotību, un tādēļ biafrieši bija jāsakauj. Bet, uzvarējis karā, viņš sekoja savai «trīsvienības» politikai: samierināšana, rehabilitācija un rekonstrukcija.

Nigērijas ekonomika izturēja pilsoņu karu, un tai pat izdevās izvērsties. Ekonomiskā izaugsme lielā mērā bija

Nigērija ar Biafru

atkarīga no naftas ieguves, kas pieauga, — it īpaši pēc jaunu atradņu atklāšanas. 1971. gadā Nigērija pievienojās OPEC, un 1974. gadā tā pārspēja Lībiju un kļuva par Āfrikas lielāko naftas ražotāju. Naftas kompānijās tagad Nigērijas īpatsvars jūtami palielinājās, un ārzemju kontrolpakete pakāpeniski samazinājās. Ienākumi no naftas pieauga, it īpaši pēc 1974. gada cenu celšanās, un valdība pieprasīja, lai šos ienākumus atkal iegulda citos ekonomikas sektoros. 1974. gadā Nigērijas iedzīvotāju skaits sasniedza 80 miljonus. Pieaugums kopš 1963. gada tautas skaitīšanas bija 28 miljoni. Neraugoties uz ievērojamu rūpniecības attīstību, septiņdesmito gadu sākumā 70 procenti iedzīvotāju bija nodarbināti lauksaimniecībā. Zemkopības metodes bija novecojušas un neefektīvas, un 1971. gadā fermiera vidējais gada ienākums bija tikai 30 mārciņas. Lauksaimniecība bija atpalikusi; problēmas neradīja naudas trūkums kapitālieguldījumiem, bet tas, ka trūka kvalificētu administratoru, kas varētu īstenot tālejošo lauksaimniecības attīstības programmu.

Septiņdesmitajos gados Nigērija tās lieluma un bagātības un arī stiprās valdības dēļ kļuva par ietekmīgu spēku Āfrikā. 1968. gadā sāka funkcionēt no divpadsmit valstīm sastāvošā federālā sistēma. Valdība palika daudzcilšu armijas kontrolē, kurā bija ceturtdaļmiljons vīru. 1970. gadā Govons iezīmēja tās problēmas, kuras vajadzēja atrisināt

pirms militārās valdības atkāpšanās: precīzu tautas skaitīšanu, korupcijas likvidēšanu, jaunas konstitūcijas izstrādāšanu un pieņemšanu un nacionālu politisku partiju veidošanu. 1972. gadā viņš apsolīja, ka civila valdība būs 1976. gadā, bet 1974. gadā paziņoja, ka tas nenotiks. Septiņdesmito gadu pirmajā pusē visi bija apmierināti ar valdību, bet ap dekādes vidu parādījās nemiera simptomi. 1975. gada jūlijā Govons atradās Ugandā AVO konferencē, kad vidējā ranga virsnieki armijā noorganizēja apvērsumu. Par valsts galvu kļuva vēl viens ziemeļnieks — brigādes komandieris Mohammeds.

Zaira (Kongo)

1960. gada 5. jūlijā, sešas dienas pēc neatkarības pasludināšanas, *Force Publique* sacēlās pret saviem beļģu virsniekiem. Sākās pret baltajiem vērsta vardarbība, un uz Kongo tika nosūtīti beļģu bruņotie spēki. Sešas dienas vēlāk Katangas provinces prezidents Čombe ar spēcīgu Elizabetvilas beļģu atbalstu pasludināja Katangu par neatkarīgu valsti. Tādējādi centrālā valdība zaudēja milzīgos ienākumus no nodokļiem, ko deva vara raktuves. Tad 1960. gada septembrī prezidents Kasavubu un armija atbrīvoja no amata un ieslodzīja cietumā premjerministru Lumumbu. Pēc dažiem mēnešiem Lumumbu nogalināja. Pēc tam situācija sarežģījās vēl vairāk, jo viens no Lumumbas atbalstītājiem, Gizenga, nostiprinājās Stenlivilā un paziņoja, ka viņš pārstāv Kongo likumīgo valdību.

Pēc šī nelaimīgā starta uz neatkarību pēc Leopoldvilas valdības lūguma Kongo ieradās ANO karaspēka vienības. Viņu mērķis bija vispirms novērst pilsoņu karu un izvest visus ārzemju militāros un politiskos darbiniekus no Kongo, un vēlāk izbeigt Katangas atšķelšanās mēģinājumu. 1961. gada beigās notika nīkna, bet ne izšķirošas kaujas starp ANO¹ un Katangas bruņotajiem spēkiem. 1962. gadā situācija uzlabojās. Jaunā premjerministra Adulas vadībā centrālā valdība nodibināja stingrāku kontroli pār Kongo: Gizengas režīms Stenlivilā beidza pastāvēt, un gada beigās ANO karaspēka vienības sakāva Čombes valdību Katangā.

¹ ANO ģenerālsēkretārs Dāgs Hammaršelds gāja bojā lidmašīnas avārijā savas vizītes laikā Kongo (sk. 610. lpp.).

Tomēr pilsoniskās nekārtības turpinājās. Nerimās nemiēri austrumu provincēs. Tajā pašā laikā arī centrālajā valdībā bija šķelšanās. Ekonomikā valdīja haoss. Visa tā rezultātā armija nolēma iejaukties. 1965. gada novembrī apvērsumā tika gāzts prezidents Kasavubu, un viņa posteni ieņēma armijas virspavēlnieks ģenerālis Mobutu, piešķirot sev tiesības īstenot likumdošanu ar dekrētu palīdzību. Kopš tā laika viņš vēl arvien ir pie varas.

Ģenerālis Mobutu ir cilvēks ar lielām ambīcijām un dzelzs gribu. Būdams impulsīvs un kategorisks, bet ar smalku politika intuīciju, viņš turpina slaveno afrikāņu virsaišu tradīcijas. Viņš neuzskata, ka vara ir jādala ar kādu citu. Kongo ir milzīga zeme ar reģioniem, kuros krasi atšķiras klimats, saimniekošanas pamati, kultūras tradīcijas un valodas. Nacionālā vienotība bija nestabila. Pirmajos sešos neatkarības gados pēc pilsoņu kara spriedzes Mobutu galveno uzmanību veltīja centralizētas valdības nostiprināšanai. Dumpinieki bija sakauti un bijušie politiķi sodīti ar nāvi, ieslodzīti cietumā vai izsūtīti trimdā. 1967. gadā tika pieņemta konstitūcija, kas paredzēja stiprāku centrālo valdību. Mobutu partija — Tautas revolucionārā kustība — tika pārorganizēta un saliedēta, un parlamenta vēlēšanās balotēties atļāva tikai valdības atbalstītiem kandidātiem. Cenzūra kļuva stingrāka. Romas katoļu baznīcu, kurai bija liela nozīme valsts apvienošanā (jo vairāk nekā puse no 21 miljona (1976. g.) iedzīvotājiem piederēja pie tās), arī piespieda visādi atbalstīt valdību.

Kā politiķis Mobutu bija par Kongo iespējami lielāku neatkarību visās dzīves nozarēs. Tādēļ trīs gadus — no 1965. gada līdz 1968. gadam — attiecības ar Beļģiju bija saspīlētas. Mobutu bija apņēmies izbeigt beļģu kontroli pār ekonomiku. 1967. gadā valdība sagrāva visus *Union Miniere* īpašumus, un beļģi uz laiku izveda lielu daļu savu darbinieku, izraisot haosu skolās un ekonomikā. Tomēr pēc 1968. gada attiecības uzlabojās, un liels skaits beļģu speciālistu un tehniķu atgriezās Kongo. Vēl viens aspekts Mobutu nacionālās apziņas modināšanas politikā bija eiropiešu nosaukumu aizstāšana ar afrikāņu vārdiem. Tā 1971. gadā Kongo pārdēvēja par Zairu; Leopoldvila jau agrāk bija kļuvusi par Kinšasu. Tika pārdēvētas ielas, un cilvēkiem deva afrikāņu vārdus. Piemēram, ikviens vīrietis vārdā Rafaels pēc 1971. gada tika saukts par Komi Botokei, un ikviena sievietē ar vārdu *Marie-Celeste* ieguva vārdu Mbsi

Moi. Mūzikai, mākslai, likumiem, modei bija jābūt īsti afrikāniskai. Dažos rajonos tika aizliegts Bēthovens, Šopenhers un Bahs.

Līdz 1971. gadam ekonomiskais stāvoklis uzlabojās. Naudas reformas, racionāla finanšu politika, lielāka valdības kompetence un augošās vara cenas radīja vēl nebijušu ekonomikas uzplaukumu. Valdību maiņa Angolā 1975. gadā apdraudēja vara raktuvju drošību dienvidu rajonos. Divas reizes — 1977. un 1978. gadā — Kongo uzbruka armijas daļas no Angolas, un tās atsita franču un beļģu karavīri, kas nāca palīgā Mobutu.

Etiopija

1913. gadā nomira imperators Meneliks. Viņam sekojošo valdnieku gāza trīs gadus vēlāk, un tad par imperatori kļuva Menelika meita, un viņa brālēns Rass Tafari bija pavaldonis. Kad imperatore 1930. gadā nomira, Rasu Tafari kronēja par imperatoru ar titulu Haile Selasije («Trīsvienības vara»). Tāpēc faktiski Haile Selasije valdīja no 1916. gada ar piecu gadu pārtraukumu (no 1936. gada līdz 1941. gadam) itāļu okupācijas laikā (sk. 2. nodaļu), kad viņš dzīvoja trimdā Bātā, Anglijā.

Hailes Selasijes ilgajā valdīšanas laikā Etiopija ievērojami progresēja materiālā ziņā. Tika veiktas veselības, izglītības un tieslietu reformas, lai gan tālāk no galvaspilsētas Adisabebas sociālie pakalpojumi samazinājās. Ekonomika galvenokārt balstās uz zemkopību un ir daudzējādā ziņā atpalikusi.

Visā šajā periodā Haile Selasije paturēja absolūtu varu. 1931. gadā ar konstitūciju nodibināja senātu un deputātu kameru. Deputātus izraudzīja no virsaišiem un citām augstdzimušām personām. Kā vieni, tā otri imperatoram varēja tikai dot padomus. 1953. gadā jauna konstitūcija paredzēja Likumdošanas padomi, daļēji vēlētu, daļēji ieceltu, bet tai bija tikai konsultatīvas funkcijas, un izpildvara palika imperatora rokās. 1960. gadā, kad Haile Selasije bija Brazīlijā, notika īslaicīga karaliskās gvardes sacelšanās. Varbūt, ka visi šie apstākļi — sacelšanās, nesen izglītota vidusšķira, spēcīga armija, neapmierinātas minoritātes un citu Āfrikas valstu ietekme — beidzot pārliecināja Etiopijas konservatīvos slāņus, ka nepieciešams spert tālākus soļus

pretī demokrātijai. Pēc 1960. gada jaunajiem ministriem uzlika lielāku atbildību un likumdošanai deva lielāku varu, bet cildinātais, monarhijas maģiskās auras apņemtais Haile Selasije joprojām paturēja augstāko varu.

Tomēr, sākot ar sešdesmito gadu vidu, problēmas, ar kurām sadūrās novecojošais imperators, kļuva aizvien smagākas. Bija strīdi ar Somāliju un Sudānu, un Eritrejā arvien plašāka kļuva kustība par atdalīšanos. 1963. gadā Eritreja ar tās galvenokārt musulmaņu reliģijai piederošajiem iedzīvotājiem tika iekļauta Etiopijas impērijā. Sākot ar to brīdi, Eritrejas atbrīvošanas fronte atbalstīja dumpinieku armiju, kuru Etiopijas bruņotie spēki nespēja satriekt. Dumpinieki saņēma palīdzību no arābu valstīm, un viņu partizānu taktika valdībai bija pastāvīgu rūpju objekts. Bez tam politiski aktivizēties sāka studenti, vispirms pieprasot vairāk naudas izglītībai, bet vēlāk kritizējot daudzus valdības politikas aspektus. 1973. gads nesa katastrofālu sausumu. Neraugoties uz palīdzību no pasaules palīdzības organizācijām, no bada nomira desmitiem tūkstošu cilvēku.

1974. gadā iejaucās armija. Sākumā tā bija uzticīga imperatoram, bet, turpinoties studentu un arodbiedrību streikiem un demonstrācijām, karavīri arestēja bijušos ministrus, pie varas esošās valdības pārstāvjus un Hailes Selasijes radniekus. Beidzot 1974. gada septembrī pēc piecdesmit astoņiem valdīšanas gadiem imperatoru gāza. Tam sekoja juku laiks ar vairākām militārām valdībām, kas nomainīja cita citu un no kurām katra nākamā bija kreisāka par savu priekštecī. Mērenie un arī marksisti — gan civilpersonas, gan militārpersonas — tika arestēti un nogalināti. Politika Etiopijā kļuva aizvien galējāka, lielāki kļuva arī ārējie draudi — Eritrejas dumpinieki un iespējamie okupanti no Somālijas. 1977. gada beigās somālieši ielauzās Austrumetiopijā, kuru viņi ilgu laiku bija uzskatījuši par savu. Tomēr Etiopijas komunistiskā militārā valdība saņēma masveida militāro palīdzību no Krievijas un Kubas, un 1978. gada sākumā somāliešus izdzina.

Dienvīdāfrika

1948. gada vēlēšanas atjaunotajai nacionālajai partijai deva piecu cilvēku vairākumu pār apvienoto partiju. Tāpēc

par premjerministru kļuva Dr. Malāns. Nacionālistu partija pakāpeniski kļuva spēcīgāka. 1953., 1958., 1961. un 1966. gada vēlēšanās tā palielināja savu vairākumu, kamēr tās galvenā pretiniece — apvienotā partija — kļuva vājāka. Malāns atkāpās 1954. gadā, un pēc viņa nāca Straidoms, republikānis no Transvālas, kas bija noskaņots pret britiem. 1958. gadā Straidoms nomira un viņa vietā stājās Dr. Ferberds (1901—1966).

Ferberds, kura tēvs bija misionārs, nonāca Dienvidāfrikā, kad viņam bija divi gadi. Viņš noraidīja Oksfordas stipendiju un mācījās Vācijas universitātēs. Starp 1927. un 1937. gadu viņš kļuva par lietišķās psiholoģijas un tad par socioloģijas profesoru Stellenbosas universitātē. Nākamajos vienpadsmit gados viņš bija kādas Johannesburgas avīzes redaktors, un viņam bija izdevība paust savus pret ebrejiem un britiem vērstos uzskatus. Viņš cerēja, ka Hitlers uzvarēs karā, un Lielbritānijas karaļa un karalienes Dienvidāfrikas vizītes laikā 1947. gadā viņa avīze ziņoja tikai par satiksmes traucējumiem, kurus esot izraisījusi kādu aizjūras viesu klātbūtne. Ferberds 1948. gadā kļuva par senāta locekli un 1950. gadā — par iezemiešu lietu ministru. Šajā amatā un vēlāk, būdams premjerministrs, viņš kļuva par vadošo aparteīda politikas aizstāvi un sludinātāju.

1966. gada septembrī parlamentā Ferberdu nogalināja kāds baltais cilvēks. Pēc viņa par premjerministru kļuva tieslietu ministrs Forsters, kas bija spēcīgs un apņēmīgs, kaut gan varbūt nedaudz pragmatiskāks līderis. Forsters bija premjerministrs divpadsmit gadus. Viņš atkāpās 1978. gadā, un pēc viņa nāca aizsardzības ministrs Pīters Bota, cilvēks ar nelokāma un autoritāra politiķa reputāciju.

Aparteīds, kas nozīmē nošķirtību, pirmo reizi kļuva par nacionālistu partijas rasistu politiku 1947. gadā. Tas balstās uz uzskatu, ka balto un tumšādaino politiskā vienlīdzība Dienvidāfrikā faktiski nozīmētu tumšādaino varu, jo divas trešdaļas iedzīvotāju ir afrikāņi. Tā kā tas apdraudēšot eiropiešu sabiedrību, afrikāņi esot jātur pastāvīgā pakļautībā un atšķirtībā no eiropiešiem. Praktiski tā tad aparteīds nozīmē balto minoritātes varas uzspiešanu.

Ferberds, vairāk nekā jebkurš cits, bija šīs aparteīda politikas ideologs. Sākot ar 1950. gadu, tika izdota virkne likumu, lai nodrošinātu šā mērķa sasniegšanu. Aizliedza laulības starp baltajiem un krāsainajiem. Tika sastādīts iedzīvotāju reģistrs un izdotas personības apliecības, lai

būtu skaidra ikviena cilvēka rases piederība. Ar šādas informācijas palīdzību kļuva iespējama apartheīda īstenošana. Gandrīz visas skolas bija valdības kontrolē, tā ka afrikāņiem varēja uzspiest separātu izglītību, kas atšķīrās no balto bērnu izglītības.¹ Arī universitātes izglītība bija pakļauta segregācijai.

1950. gadā visu valsti sadalīja atsevišķās zonās, kas bija domātas dažādām rasēm. Segregācija radīja ļoti lielas grūtības, jo bija saistīta ar iedzīvotāju pārvietošanos, un tā īstenojās ļoti lēni. Tad 1959. gadā tika izdots Bantu (t. i., afrikāņu) pašpārvaldes likums. Iedzimto rezervāti bija jāapvieno septiņās vienībās, tā sauktajos bantustanos. Tie bija iecerēti kā atsevišķas pavalstis, kurās banti varētu paši brīvi attīstīties savas valdības vadībā. Beigās tām bija jākļūst par neatkarīgām valstīm. Tiem afrikāņiem, kas dzīvotu ārpus bantustaniem, nebija paredzētas politiskās tiesības, un nelielā iezemiešu pārstāvniecība parlamentā tika atcelta.

Tātad apartheīda pamatmērķis bija atdalīt tos rajonus, kuros dzīvo un strādā baltie, no tiem, kur dzīvo un strādā tumšādainie. Bet divu iemeslu dēļ tas izrādījās ļoti grūti izdarāms. Pirmkārt, bantustani aizņēma tikai 13 procentus no visas valsts teritorijas. Šī nelielā teritorija nevarēja adekvāti uzturēt tajā dzīvojošos iezemiešus, nemaz jau nerunājot par tiem, kas dzīvoja ārpus rezervātiem. Otrkārt, vairāk nekā puse tumšādaino iedzīvotāju ekonomiskā ziņā ir integrējušies ar baltajiem iedzīvotājiem. Balto cilvēku lauksaimniecība, kalnrūpniecība, industrija un tirdzniecība, sadzīves pakalpojumi ir atkarīgi no to afrikāņu darba, kuri nedzīvo rezervātos. Ja visus tumšādainos piespiestu dzīvot rezervātos un neļautu viņiem strādāt balto teritorijās, tas patiesībā novestu pie ekonomikas sabrukuma.

Tāpēc rasu politika bija vērsta uz tālāku balto un tumšādaino segregāciju balto cilvēku rajonos. Piespiedu kārtā tika īstenota segregācija slimnīcās, dzelzceļa stacijās, autobusos, pludmalēs, baznīcās, sportā un visos izklaides veidos. Tumšādainos spieda dzīvot atsevišķi, bieži vien ārpus pilsētām, bet to tuvumā. Jebkuru afrikāni, kas pastaigājās ārpus savas dzīvesvietas teritorijas bez policijas

¹ 1950. gadā debatēs par šo tematu Ferberds sacīja: «Kad iezemiešu izglītība būs manā kontrolē, es to pārveidošu tā, ka viņiem no pašas mazotnes mācīs saprast, ka vienlīdzība ar eiropiešiem nav domāta viņiem.»

atļaujas, varēja ieslodzīt cietumā uz divām nedēļām, un jebkuru afrikāni, kas izgāja no mājas bez caurlaides, varēja apcietināt vai uzlikt viņam naudas sodu.

Septiņdesmito gadu pirmajā pusē attiecībā uz apartheīdu bija vērojams atslābums dažos mazsvarīgākos likumos par rasu nošķiršanu. Starptautiskajā sportā Jaunzēlandes regbija komandai, kuras sastāvā bija maori, atļāva doties turnejā pa Dienvidāfriku. Evonss Gūlakongs, kurš bija austrālietis un daļēji aborigēns, saņēma atļauju sacensties atklātā Dienvidāfrikas tenisa turnīrā. 1973. gadā notika Dienvidāfrikas sporta spēles, kurās piedalījās dažādu rasu pārstāvji. 1974. gadā izlēma, ka privātslimnīcās tumšādai- nas slimnieku kopējas drīkst kopt baltos slimniekus, un bija mēģinājumi pieļaut rasu ziņā integrētas sabiedriskās bibliotēkas, parkus, sabiedrisko transportu un rindas. Daži no lielākajiem teātriem un opera Keiptaunā, un pirmklasī- gas viesnīcas uzņēma visu rasu pārstāvjus.

Gan Dienvidāfrikā, gan visā pasaulē sabiedriskā doma bija pret apartheīdu. Dienvidāfrikas parlamentā opozīcija bija vāja, jo galvenā opozīcijas partija arī gribēja saglabāt balto iedzīvotāju kundzību, tikai tai nebija skaidras alter- natīvas apartheīdam. Bija nodibinājušās citas politiskās partijas, piemēram, liberāļu partija, kas nevēlējās rasistis- ku politiku, bet skaitliskā ziņā tās bija nenozīmīgas. 1974. gada vēlēšanās progresīvo partija ieguva sešas vietas (ap- vienotā partija — 41; nacionālā partija — 122), un šādi nelieli panākumi lika apvienotajai partijai izvēlēties pro- gresīvāku politisko kursu. Apvienotā partija paziņoja, ka tā grib tumšādainajām rasēm dot pilnas pilsoņu tiesības — arodbiedrības un integrēšanos sporta jomā. Tomēr 1977. gada vēlēšanās nacionālā partija savu vietu skaitu palieli- nāja līdz 134, progresīvo partija — līdz 17, bet apvienotā partija gandrīz tika sagrauta.

Ārpus parlamenta baltie uzņēmēji kritizēja apartheīdu ekonomisku apsvērumu dēļ. Kaut gan ekonomika bija augstākā mērā sekmīga, viņi uzskatīja, ka apartheīds iero- bežo tās tālāku attīstību. Pastāv nopietns kvalificēta dar- baspēka trūkums, kuru ir iespējams pārvarēt tikai tad, ja kvalificētam darbam apmāca arī tumšādainos. Rūpniecību tālāk paplašināt var tikai tad, ja palielina rūpniecībā nodarbināto tumšadaino strādnieku skaitu. Atšķirības ie- spējās iegūt izglītību un dabūt darbu laupa Dienvidāfrikai kvalificēta darba potenciālu, jo vienalga, par kādu pasāku-

mu ir runa, paaugstināšanu darbā nosaka ādas krāsa, nevis spējas un kompetence. Pēc ekonomistu domām, ļoti neracionāli ir arī tas, ka tumšādaino rasu pārstāvji patērē pārāk daudz laika ceļā no ciemata vai bantustana, kurā viņi dzīvo, uz darba vietu. Darbaspēka migrācijas rezultāts ir arī augsta tā mainība. Ir pilnīgi skaidrs, ka tumšādaino ienākumu līmenis ir daudz zemāks par balto ienākumiem. Tā kā 80 procentu iedzīvotāju saņem ļoti zemas algas, ir zems iekšējais preču pieprasījums. Vēl viens arguments pret apartheīdu ir tas, ka plašais apartheīda nosodījums ārzemēs ir novedis pie daļēja Dienvidāfrikas preču boikota.

Dienvidāfrikas tumšādaino rasu pārstāvji savu opozīciju apartheīdam ir pauduši neregulāri. 1952. gadā virsaiša Lutuli vadītais Afrikāņu nacionālais kongress un Dienvidāfrikas indiešu kongress organizēja pasīvas pretošanās kampaņu. Piemēram, tumšādainie apmeklēja eiropiešu uzgaidāmās telpas un kafejnīcas. Daudzi tūkstoši afrikāņu tika ieslodzīti cietumos, un šī kampaņa beidzās ar labojumu kriminālkodeksā, kurš noteica stingru sodu ikvienam, kas vēršas pret likumu. 1956. gadā braukšanas maksas paliecināšana autobusos, kas kursēja no Johannesburgas līdz sešpadsmit kilometru attālam afrikāņu ciematam, noveda pie tā, ka afrikāņi trīs mēnešus boikotēja autobusus. Tūkstošiem afrikāņu šos sešpadsmit kilometrus uz darbu un no darba gāja kājām un panāca braukšanas maksas samazināšanu.

1957. gadā niknu pretestību izraisīja mēģinājums uzspiest caurlaižu sistēmu sievietēm un vīriešiem. Tajā pašā gadā arestēja 150 dažādu rasu cilvēkus un apsūdzēja viņus nodevībā. Tiesas prāva vilkās četrus gadus, kamēr beidzot visi tika attaisnoti. 1960. gada martā Šarpevilā Johannesburgas tuvumā notika demonstrācija pret caurlaižu sistēmu, un tās laikā nošāva apmēram septiņdesmit afrikāņus un daudzus ievainoja. Tam sekoja nemieri un jukas, un protesta vilnis visā pasaulē. Tika izsludināts ārkārtas stāvoklis, simtiem cilvēku arestēja un aizliedza afrikāņu politiskās partijas. Situācija kļuva vēl saspīlētāka, kad kāds baltais nāvīgi ievainoja Dr. Ferverdu. Sešdesmito gadu sākumā pagrīdes kustības izdarīja daudz sabotāžas aktu, bet šīs grupas drīz tika likvidētas.

1973. un 1974. gadā augošais tumšādaino strādnieku nemieru vilnis sasniedza kulmināciju. Algu likmes tika noteiktas atkarībā no ādas krāsas, un vairumam afrikāņu

algas bija ļoti zemas. Taču valsts saimniecībai afrikāņu darbaspēks bija ļoti nepieciešams. Tas kļuva redzams apmēram 500 streiku laikā, kas notika šajos divos gados, galvenokārt smagās rūpniecības nozarēs. Uz laiku bija jāaptur darbs Durbanas ostā. 1973. gadā policija nošāva vienpadsmit nemierniekus — afrikāņu kalnračus. Visu šo notikumu dēļ ne tikvien tika paceltas darba algas par 30 līdz 60 procentiem, bet radās arī izpratne, ka gan kvalificētais, gan nekvalificētais melnais darbaspēks rūpniecībai ir ļoti svarīgs. Septiņdesmitajos gados attīstījās kustība, kas kļuva pazīstama ar nosaukumu Melno apziņas kustība: afrikāņi atkāpās no ortodoksālās kristietības un veidoja īpašas tumšādaino baznīcas, bērniem deva afrikāņu, nevis eiropiešu vārdus. Šai kustībai bija masveida atbalsts afrikāņu pilsētciematos, kas atradās pilsētu tuvumā un kur dzīvoja tumšādainie iedzīvotāji. Viens no lielākajiem šāda veida ciematiem bija Soueto, apmēram desmit jūdzes no Johannesburgas. Simts tūkstoš mazās, būdām līdzīgās un vienādās celtnēs šeit dzīvoja apmēram miljons afrikāņu, un šajā pilsētciematā bija tikai pāris nolaistu veikalu un dažas labiekārtotas vietas, bet pilsētai ar tām nepietika. Kādā 1969. gada pārskatā bija teikts, ka «no piecām personām sastāvošas ģimenes minimālām vajadzībām noteiktas 450 mārciņas gadā, neparedzot nekādus izdevumus mājsaimniecības precēm, dzērieniem, atpūtai, tabakai, grāmatām, luksusa precēm vai palīdzībai radiem. Izrādās, ka 68 procenti Soueto ģimeņu dzīvo zem šī izmisīgi zemā nabadzības sliekšņa.» Šī izmisuma situācija noveda līdz eksplozijai. 1976. gada jūnijā Soueto skolēni protestēja pret afrikandu valodas lietošanu skolās. Izglītības jomā bija arī citas sūdzības, un skolēnus atbalstīja pieaugušo grupas. Protesti izvērās dumpjos, kas pārsviedās uz tumšādaino pilsētciematiem citās Dienvidāfrikas daļās. Bija skaidrs, ka jaunā tumšādaino paaudze ir kaujinieciski un vardarbīgi noskaņota. Nemieros un nekārtībās tika nogalināti 174 cilvēki un daudzi tika ievainoti.

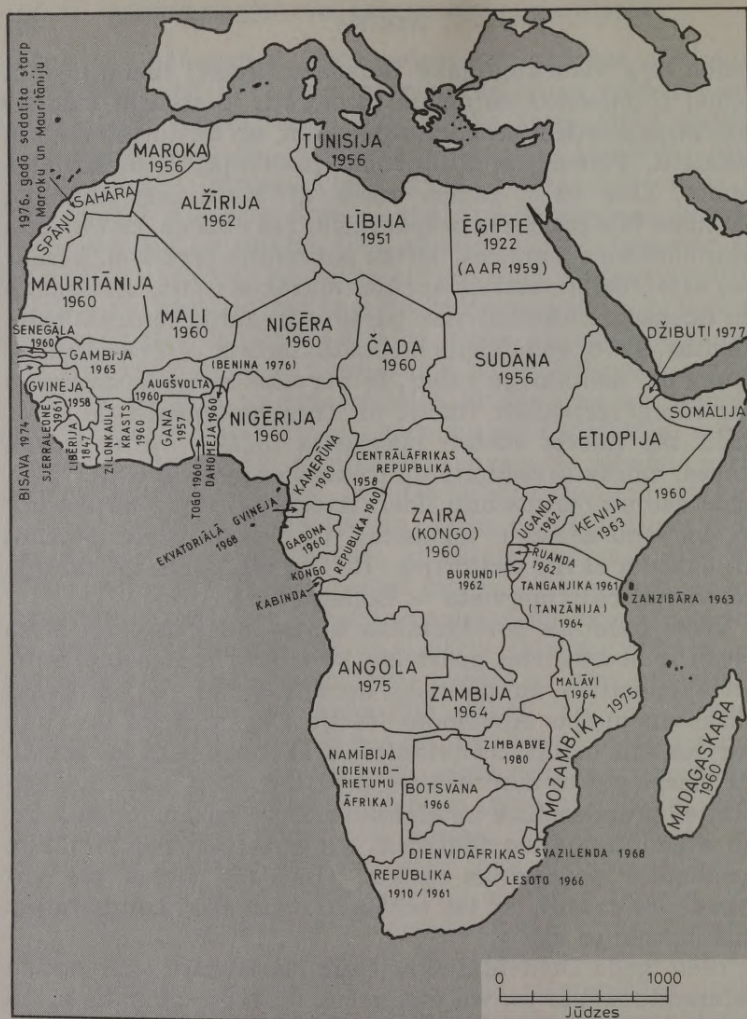
Bantustanu līderi arī izrādīja savu nepatiku pret apartheīda praksi. Visiem afrikāņiem bija piešķirta pilsonība vienā no astoņām mājvietām, uz kurām teorētiski viņi galu galā pārvāksies. 1970. gadā bantustanos dzīvoja 47 procenti (tas ir, 7 miljoni) afrikāņu, kas pārtika no zemkopības un no naudas pārvedumiem, kurus uz mājām sūtīja 8 miljoni afrikāņu, kas «pagaidām» dzīvoja balto rajonos. Bantus-

tanos bija visneauglīgākā lauksaimnieciski izmantojamā zeme, rūpniecībai tie nebija piemēroti, jo atradās tālu no enerģijas avotiem un komunikācijām, un teritoriāli tie bija izkaisīti. Piemēram, Zululendai piederēja 29 teritoriālas zemes. Līdz 1973. gadam sešām afrikāņu mājvietām no astoņām bija piešķirta pašpārvalde. Tas nozīmē, ka tām bija likumdošanas sapulces, kuras pārvaldīja izglītību, veselības aizsardzību, sociālo aprūpi, mazākos ceļus, zemkopību un ūdenssaimniecību; visu pārējo pārvaldīja centrālā balto valdība. 1976. gadā viens no bantustaniem — Transkeja — kļuva par neatkarīgu valsti. Tomēr citas zemes to uzskatīja par rūpīgi izstrādātu fikciju un Transkeju neatzina. 1970. gadā tās līderis atklāti pieprasīja lielāku varu, vairāk zemes, vairāk investīciju un piekrastes joslu ar ostu. 1975. gadā astoņu bantustanu līderi izteica neapmierinātību par to, ka viņu zemes ir izkaisītas, un pauda vēlmi apvienot un saliedēt savas teritorijas. 1977. gadā kļuva neatkarīga vēl vienas cilts mājvieta — Boputasvāna.

Visas pasaules tumšādainās tautas un liela daļa balto tautu ir nosodījušas apartheīdu kā morāli neattaisnojamu¹ un ekonomiski un politiski nerealizējamu. Ir notikušas garas diskusijas Apvienoto Nāciju Organizācijā un citur par iespēju uzlikt Dienvidāfrikai ekonomiskas sankcijas, lai piespiestu to mainīt savu politiku. 1960. gadā Lielbritānijas premjerministrs Makmilans pēc brauciena pa Āfriku atgādināja Dienvidāfrikas parlamentam par afrikāņu nacionālās pašapziņas spēku: «Dažādās vietās tas var izpausties dažādi, bet tas notiek it visur. Pāri kontinentam pūš pārmaiņu vēji.»

1960. gadā Dienvidāfrikas balto iedzīvotāju vidū notika referendums par to, vai viņi vēlas, lai Dienvidāfrika kļūtu par republiku. Piecdesmit divi procenti balsoja par labu republikai. Kļūstot par republiku, domīnijai jāiesniedz lūgums par uzņemšanu no jauna Sadraudzībā, bet Sadraudzības konferencē 1961. gada martā opozīcija pret Dienvidāfriku bija tik liela, ka Ferverds nolēma atsaukt Dienvidāfrikas iesniegumu dalībvalsts statusa atjaunošanai Sadraudzībā. Dalībvalstu vidū valdīja vispārējā noskaņa, ka apartheīdu praktizējošas valsts klātbūtne Sadraudzībā, kur ir daudzas rases, var novest pie šīs organizācijas sairšanas.

¹ Divas populāras grāmatas, kas kritizē apartheīdu, ir: *Trevor Huddleston. Naught for your Comfort* un *Alan Paton. Cry, the Beloved Country*.

Āfrika 1980. gadā

Tāpēc 1961. gada maijā Dienvidāfrika kļuva par republiku ārpus Sadraudzības un spēra vēl vienu soli pretī diplomātiskai izolācijai pasaulē.

Dienvidāfrika ir saglabājusi Apvienoto Nāciju Organizācijas locekles statusu, lai gan 1974. gadā Ģenerālā asambleja balsoja par tās izslēgšanu no kārtējās sesijas. Visā rodēziešu dumpja laikā, izņemot dažus mēnešus 1976. gadā, Dienvidāfrika atbalstīja Smita valdību un atteicās vērst pret to ekonomiskas sankcijas. Neraugoties uz ANO opozīciju, Dienvidrietumu Āfrikā (Namībijā), kuru sākotnēji 1920. gadā Tautu Savienība bija nodevusi Dienvidāfrikai kā mandātteritoriju, turpināja valdīt Forstera valdība. Kad Apvienoto Nāciju Organizācija nomainīja Tautu Savienību, mandāta juridiskais spēks palika neskaidrs. 1966. gadā Starptautiskā tiesa nolēma, ka ANO nespēj «izsekot», kā Dienvidāfrika pārvalda šo teritoriju. Tāpēc ANO Ģenerālā asambleja nolēma mandātu izbeigt, bet Dienvidāfrika protestēja, iebilstot, ka tas nav likumīgi, un turpināja asimilēt šo teritoriju Dienvidāfrikā. 1971. gadā ar jaunu spriedumu Starptautiskā tiesa atzina Dienvidāfrikas klātbūtni Namībijā par nelikumīgu, un septiņdesmitajos gados bija dažādi mēģinājumi pārliecināt Dienvidāfriku piešķirt šai zemei īstu pašpārvaldi, lai gan Dienvidāfrika negribēja to darīt, tāpēc ka tur bija atrasti jauni derīgo izrakteņu krājumi. 1978. gadā Dienvidāfrika beidzot akceptēja Namībijas neatkarības plānu.

Aparteīda politika, nostāja Rodēzijas un Dienvidrietumu Āfrikas jautājumā un atbalsts Portugālei ļoti saspīlēja Dienvidāfrikas attiecības ar citām Āfrikas zemēm, neraugoties uz to, ka Dienvidāfrika tām piedāvāja tehnisko un citādu palīdzību. 1971. gadā Malāvi prezidents Dr. Banda ar panākumiem viesojās Dienvidāfrikā, bet viņa piemēram neviens nesekoja. Savukārt Forsters apmeklēja Ziloņkaula Krastu un Libēriju un veda sarunas ar Zambijas prezidentu Kaundu Viktorijas ūdenskrituma apkaimē. Angolas un Mozambikas 1975. gadā iegūtā neatkarība nozīmēja potenciālus draudus Dienvidāfrikai, it īpaši tādēļ, ka Dienvidāfrikas armija atbalstīja neveiksmīgo mēreno līderi Angolas pilsoņu karā Dž. Savimbi, kas izcēlās pēc neatkarības iegūšanas. Pasaules valstis ir konstatējušas, ka starptautisko sportu var izmantot politisko uzskatu paušanai. Vairākkārt ir bijuši mēģinājumi izolēt Dienvidāfriku no starptautiskajiem sporta pasākumiem. Tā, piemēram,

1968. gadā Dienvidāfrika netika pielaista Meksikas olimpiādē, un MCC¹ atcēla Dienvidāfrikas kriketa turnīru, tāpēc ka komandas sastāvā bija Bezils Doliveira — tumšādainais no Keiptaunas —, kas bija emigrējis uz Angliju un kuram Forstera valdība bija aizliegusi ierasties uz sacīkstēm. Dienvidāfrika ir sporta entuziastu zeme, un šāda veida rīcība izrādījās par ļoti efektīgu līdzekli balto cilvēku iespaidošanai.

Tomēr Dienvidāfrikai ir izdevies saglabāt savu politiku un labklājību. Tas izskaidrojams ar četriem galvenajiem cēloņiem. Pirmkārt, Dienvidāfrikā bija stipra valdība. Dr. Ferverds un Forsters, būdami pašpārlicinātas un spēcīgas personības, nodrošināja nelokāmu valdību, kas spēja iedvesmot. Otrkārt, izolācija bija saliedējusi baltos iedzīvotājus — tā bija «tuvināšanās kopīgās bailēs», kā ir teicis viens no apvienotās partijas līderiem. Baltajiem dienvidāfrikāņiem vēl arvien ir tendence noraidīt ārzemju kritiku kā maldīgu it kā tādēļ, ka ārzemniekiem trūkst informācijas; valsts iekšienē baltajiem ir grūti uzzināt, kādas ir noskaņas un uzskati tumšādaino iedzīvotāju vidū. Treškārt, Dienvidāfrikas efektīvā rūpniecība un plaukstošā tirdzniecība ir sekmējušas saimniecisku labklājību. Valsts ir bagāta ar izrakteņiem: zeltu, dzelzsrūdu, hroma rūdu un daudziem citiem. Daži no tiem ir atrodami tikai vai galvenokārt Dienvidāfrikā. Tā ir lielākā platīna un dimantu ieguvēja pasaulē. Sešdesmitajos gados bija uzplaukumam labvēlīgi apstākļi, valstī ieplūda kapitāls un ātri attīstījās rūpniecība. Augstāki attīstības tempi bija tikai Japānai. Zemkopība ir mazāk efektīva, bet visas savas vajadzības pēc pārtikas Dienvidāfrika apmierina pati. Faktiski nafta ir vienīgā svarīgā importa prece, kuras dēļ šī valsts ir atkarīga no ār pasaules. Saimnieciskā labklājība un neatkarība tad arī ir svarīgākie faktori, kas nosaka aparateīda politikas turpināšanu.

Ceturtkārt, valdībai ir izdevies saglabāt tumšādaino iedzīvotāju pasivitāti. Jebkāda opozīcijas izpausme drīz vien tiek apspiesta. Likumā par komunisma apspiešanu bija tik plaša komunisma definīcija, kas valdībai deva iespēju apspiest jebkuru organizāciju un ieslodzīt jebkuru individu, kura kritiskā attieksme radīja draudus valdības politikai. Sešdesmito gadu sākumā policija divus gadus varēja

¹ Saisinājums no *Marylebone Cricket Club*. (Red.)

arestēt jebkuru personu, kuru tā turēja aizdomās par graužošu darbību, un ieslodzīt viņu vieninieka kamerā uz deviņdesmit dienām, un ieslodzījumu varēja pagarināt uz tikpat ilgu laiku. 1967. gada Likums par terorismu deva policijai plašas pilnvaras arestēt, turēt izolācijā bez saka-riem un neierobežoti pratināt jebkuru cilvēku pirms apsūdzības izvirzīšanas vai pirms tiesas prāvas. Turpmā-kajos desmit gados policija aizvien vairāk lietoja iebaidīša-nas paņēmienus, kas visai maz atšķiras no tiem, kādus praktizēja policisti citās autoritārās un policejiskās valstīs. Pieauga aizdomās turēto personu nāves gadījumu skaits aizturēšanas laikā — piemēram, Stīva Biko nāve 1977. gadā izraisīja lielu sašutumu visā pasaulē.

Indostānas pussala

Divdesmitā gadsimta sākums

Indostānas pussalā, kas galvenokārt ir pauguraina un kur gada lielāko daļu ir ļoti karsts, 1900. gadā bija gandrīz 300 miljoni iedzīvotāju. Šo milzīgo, biezi apdzīvoto teritoriju Lielbritānija pakļāva starp 1750. un 1850. gadu. Indija bija saimnieciskā ziņā atpalikusi valsts. Vidēji uz cilvēku tur bija mazāk nekā 0,4 hektāri kultivējamas zemes, jo sistēma, pēc kuras zeme tika sadalīta vienlīdzīgi starp ģimenes locekļiem un nevis atstāta vecākajam bērnam, bija novedusi pie sīkiem zemes īpašumiem. Galvenās kultūras bija rīsi, kvieši un kokvilna, bet lauksaimniecības metodes bija novecojušas. Nebija vērā ņemamas rūpniecības. Tāpēc dzīves līmenis bija ļoti zems; vairums cilvēku dzīvoja pusbadā; plaši izplatītas bija slimības, tādas kā bakas, tuberkuloze, holera, spītālība, un bija augsta mirstība.

Ļoti svarīgs faktors ļaužu dzīvē bija (un vēl arvien ir) reliģija. Apmēram divas trešdaļas iedzīvotāju bija hinduishti. Šīs ļoti sarežģītās reliģijas piederīgajiem visā Indijā bija neskaitāmi tempļi un svētceļojumu vietas. Hinduisms ietekmēja indiešu dzīvi galvenokārt divos veidos. Pirmkārt, tas pastāvēja uz zemes sadalīšanu ģimenes locekļu starpā. Otrkārt, eksistēja kastu sistēma. Bija četras galvenās kastas: apmēram 15 miljoni bramīnu (garīdznieku vai mācīto kārta), apmēram desmit miljoni radžputu (karavīru kārta), tirgotāji un zemkopji, un pārējie. Katra kasta dalījās apakškastās, un tādu pavisam bija ap 3000. Tās tika mantotas un parasti bija saistītas ar nodarbošanos. Dažādi likumi vai tabu, kas balstījās uz paražām, ierobežoja

kontaktus starp dažādu kastu piederīgajiem; piemēram, hinduistam ir jāprecas savas kastas robežās. Bija arī cilvēki, kas nepiederēja ne pie vienas kastas. Tos dēvēja par «nepieskaramiem». Viņu dzīve, it īpaši Dienvidindijā, bija nožēlojama; piemēram, viņiem bija liegtas vairums nodarbošanās un viņi nedrīkstēja lietot ceļus, akas, apmeklēt skolas. Divdesmitā gadsimta sākumā kastu sistēma bija labāk organizēta nekā piecdesmit gadus agrāk, bet Rietumu ietekmē tā sāka pakāpeniski mainīties.

Indijas otra svarīgākā reliģija — islams — visstiprākā bija ziemeļrietumos un Bengālijā. Atšķirībām starp musulmaņiem un hinduistiem divdesmitajā gadsimtā bija ļoti svarīga loma. Islamā, kas ir daudz vienkāršāka reliģija par hinduismu, pastāv ticība vienīgajam Dievam — Allāham, un tā sekotāji uzskata hinduistus par elku dievu pielūdzējiem. Islams tiecas būt demokrātisks, bet hinduismā vienlīdzības jēdziens nepastāv. Strīdi starp hinduistiem un musulmaņiem parasti izcēlās visnenozīmīgāko iemeslu dēļ: musulmaņi mēdza ēst govju gaļu, bet hinduisti to uzskata par svētu; hinduisti mēdza muzicēt musulmaņu mošeju tuvumā.

Indijā bija vēl citas reliģijas, kuras salīdzinājumā ar hinduismu un islamu bija mazāk svarīgas. Trīs no tām ir tuvas hinduismam: budisti, galvenokārt Ceilonā, lepnie un agresīvie sikhi Pendžabā un džaini. Bez tam bija arī neliels skaits kristiešu.

Viens no indiešu zemā dzīves līmeņa galvenajiem cēloņiem bija izglītības trūkums. Neraugoties uz ievērojamu progresu izglītībā iepriekšējos simt gados, vairāk nekā 90 procenti iedzīvotāju bija analfabēti. Tie nedaudzie veiksmīgie, kam palaimējās, ieguva pamatizglītību dzimtajā valodā, bet augstākā izglītība bija pieejama tikai angļu valodā. Vairums skolu bija privātas, bet tās saņēma valdības subsīdijas. 1900. gadā Indijā bija piecas universitātes. Rietumnieciskajai izglītībai, kuru indieši saņēma, bija tālejošas un svarīgas sekas. Pirmkārt, radās izglītota vidusšķira. Otrkārt, šī izglītota vidusšķira uzzināja par Rietumu liberālajām idejām, par Ruso, Džonu Stjuartu Millu, par Amerikas koloniju sacelšanos pret Lielbritāniju, par Franču revolūciju, cīņu par demokrātiju Lielbritānijā deviņpadsmitajā gadsimtā un par pašpārvaldes piešķiršanu Kanādai un Austrālijai. Indiešu inteliģences pārstāvji sāka domāt, kāpēc arī indiešiem

nevarētu dot pašpārvaldi. Treškārt, tika studētas Rietumu sociālisma idejas, un augs pārlicība, ka briti atrodas Indijā tikai ekonomisko labumu dēļ. Ceturtkārt, jauns atklājums bija Indijas vēsture, un, uzzinot, ka Indijai ir gara un bagāta civilizācijas vēsture, augs indiešu nacionālais lepnums. Un visbeidzot, tādēļ, ka šī izglītība tika iegūta vienā — angļu valodā, un tādēļ, ka Indija tika pārvaldīta kā viena zeme pēc viena likumu kodeksa, augošais nacionālisms bija izplatīts visā Indijā.

Neraugoties uz to visu, 1900. gadā likās, ka britu imperiālisms ir sasniedzis augstāko virsotni un ka pasaulē valdošā ir Rietumu ietekme. Britu vara Indijā netika apstrīdēta kopš Lielā dumpja, kas notika pirms piecdesmit gadiem. Sešdesmit procentus teritorijas un trīs ceturtdaļas iedzīvotāju tieši pārvaldīja Lielbritānija. Pārējā teritorija, kas bija izkaisīta pa visu Indostānas pussalu, bija sadalīta starp vairāk nekā 500 štatiem. Daži no tiem bija ļoti lieli, kā, piemēram, Haidarābāda, un daži bija ļoti mazi. Visu zemi administrēja Indiešu civildienests (ICD).

Divdesmitā gadsimta sākumā ar labvēlīgu, bet valdonīgu roku valdīja vicekaralis lords Kērzons. Tāpat kā gandrīz visi angļi, viņš neparedzēja tādu iespēju, ka Indija kādreiz varētu būt neatkarīga valsts. Tomēr indiešiem tika dota preses un pulcēšanās brīvība, un 1885. gadā ar valdības piekrišanu un atbalstu tika izveidots Indijas Nacionālais Kongress. To izveidoja ar divu pensionētu britu civilieredņu palīdzību, un valdība uzskatīja, ka tas ir ērts veids sabiedriskās domas izteikšanai. Kongresa locekļi bija galvenokārt vidusšķiras inteliģence, juristi, zemes īpašnieki, universitātes mācībspēki, avīžu redaktori, un pirmajos divdesmit savas pastāvēšanas gados Kongress bija ļoti mērens un prasīja tikai lielāku indiešu līdzdalību valsts pārvaldīšanā.

Tādējādi 1900. gadā bija maz ārēju pazīmju, kas liecinātu par pārmaiņām, kuras notiks nākamajos piecdesmit gados, bet šo pārmaiņu sēkla jau bija iesēta. 1900. gadā Kērzons sacīja: «Esmu pārliecināts, ka Kongress streipuļo pirms krišanas, un viena no manām lielākajām vēlmēm, kamēr esmu Indijā, ir palīdzēt tam mierīgi nomirt.» Bet Kēzonam bija lemts palīdzēt izdarīt tieši pretējo.

Nacionālās kustības sākums, 1905—1916

1905. gads atnesa pirmos lielākos divdesmitā gadsimta nemierus. Bez jau pieminētā jaunā nacionālisma to cēlonis bija inflācija, ar zemi saistītās pārestības Pendžabā, Kērzona universitāšu reforma, kuras dēļ indieši zaudēja ietekmīgus amatus, un pats galvenais cēlonis — Kērzona lēmums atdalīt Bengāliju no Indijas. Aiz tīri administratīviem apsvērumiem tika nolemts, ka Austrumbengālijai un lielā mērā musulmaniskajam Asamas štatam vajadzētu kļūt par separātu provinci. Tas uzreiz izraisīja nekārtības un terorismu Bengālijā un Pendžabā. Ekstrēmisti Tilaka vadībā uz laiku ieguva kontroli Nacionālajā Kongresā, tika rīkoti masu mītiņi, un notika parasti sabiedrības nemieri.

Ekstrēmistu vadoņus ieslodzīja, un nekārtības pamazām pierima. 1907. gadā Kongresā atkal valdīja mērenie. Tomēr šiem nemieriem bija divi svarīgi rezultāti. Pirmkārt, jaunā liberāļu valdība Lielbritānijā pēc 1905. gada nolēma palielināt indiešu pārstāvniecību likumdošanas padomēs. Otrkārt, musulmaņu līderi uzskatīja, ka Kongress droši vien būs labvēlīgs tikai pret hinduistiem, un tāpēc nolēma 1906. gadā dibināt Musulmaņu līgu. Šai jaunajai partijai bija jāaizsargā musulmaņi, nodrošinot viņiem atsevišķu pārstāvniecību likumdošanas padomēs.

1906. gadā pēc domstarpībām ar Kičeneru armijas reformu jautājumos Kērzons demisionēja. Jaunais vicekaralis bija lords Minto, un valsts sekretārs Indijas lietās — Morlijs. Šie abi vīri 1909. gadā izstrādāja trešo likumu par indiešu padomēm, kuru parasti pazīst kā Morlija-Minto reformas. Indieši pirmoreizi tika pārstāvēti centrālajā padomē un provinču izpildu padomēs. Centrālā likumdošanas padome tika trīskārt palielināta, bet saglabāja nelielu neievēlētu ierēdņu vairākumu. Provinču likumdošanas padomju skaitu dubultoja, un tajās vairākumā bija vēlēti locekļi. Tādējādi indieši ieguva daudz lielākas iespējas konsultēt un kritizēt valdību, bet nekādu iespēju to kontrolēt. Morlijs neticēja, ka Indijā spēs funkcionēt demokrātiska parlamentāra sistēma. 1909. gada likumā bija svarīgs principiāls lēmums: uzskatīdama par vēlamu pēc iespējas plašāka interešu loka pārstāvību, britu valdība musulmaņiem un sikhiem piešķīra atsevišķu pārstāvniecību. Hin-

duisti to uzskatīja par tipisku britu «skaldi un valdi» politikas piemēru. Kāds vēsturnieks ir sacījis, ka tagad musulmaņiem noteikti bija jādomā par sevi kā par musulmaņiem, bet nevis kā par indiešiem, un Pakistāna izveidojās, pateicoties šim lēmumam.

Laiks no 1910. gada līdz 1916. gadam raksturojams kā britu valdīšanas kulminācija. Bengālijas atdalīšanu atcēla. Liels gandarījums indiešiem bija galvaspilsētas pārcelšana no Kalkutas uz Deli. Ar milzīgu pompu un ceremonijām karalis Džordžs V apmeklēja Indiju. Kongress bija lojāls. Neru, aprakstīdams delegātus vizītsvārkos un nevainojamās biksēs, sacīja, ka tas viss esot vairāk izskatījies pēc liela saviesīga saieta nekā pēc politiskas sapulces. Vicekaralis Hārdings kļuva par nacionālu varoni, jo publiski atbalstīja to indiešu tiesības, kuri Dienvidāfrikā cieta no rasistiskiem likumiem. Kad 1914. gadā Eiropā izcēlās karš, indiešu sabiedriskā doma jūsmīgi atbalstīja britu valdību. Tika savervēti vairāk nekā miljons vīru, valdībai piešķīra 100 miljonus mārciņu, un indiešu kareivji karoja Francijā, Vidējos Austrumos un Austrumāfrikā. Bet 1916. gadā šī jūsmīgā lojalitāte sāka iet mazumā.

Gandijs un pilsoniskā nepakļaušanās, 1916—1922

Divdesmitā gadsimta pirmajās divās desmitgadēs pasaule pieredzēja vairākus notikumus, kam bija svarīga ietekme uz indiešu nacionālās domas attīstību. 1905. gadā Japāna pamatīgi sakāva Eiropas valsti Krieviju, un Pirmais pasaules karš parādīja, ka Rietumi ir nevienprātīgi un sašķelti un Lielbritānija vājāka, nekā tika domāts. Jaunturki 1908. gadā un ķīniešu nacionālisti 1911. gadā, lietojot Rietumu metodes un balstoties uz Rietumu idejām, bija gāzuši savas valdības, un Savienoto Valstu prezidents Vilsons 1918. gadā padarīja populāru pašnoteikšanās ideju. Uz šādu notikumu fona attīstījās indiešu nacionālisms.

1916. gadā ekstrēmisti — atkal Tilaka vadībā — atguva kontroli Kongresā. Drīz priekšplānā izvirzījās divi ievērojamākie mūsaiķu Indijas vadoņi: mahātma Gandijs un Džavaharlals Neru. Gandijs (1869—1948) ir dzimis Guđžaratā, Rietumindijā. Viņš bija kādas ar tirdzniecību

saistītas apakškastas locekļi. Trīspadsmit gadu vecumā viņš apprecējās un sešus gadus vēlāk ieradās Londonā studēt jurisprudenci. 1891. gadā atgriezies Indijā, viņš divus gadus strādāja Bombejā par advokātu un tad devās uz Dienvidāfriku kā kādas indiešu firmas juriskonsults. Tur Gandijs drīz tika iesaistīts cīņā pret dienvidafrikāņu rasistiskajiem likumiem. Viņš organizēja demonstrācijas, bieži tika arestēts un ieslodzīts cietumā, un izstrādāja nevardarbīgas pretošanās taktiku. Būru kara laikā viņš noorganizēja indiešu ātrās palīdzības korpusu. Pavadījis divdesmit gadus Dienvidāfrikā, Gandijs atgriezās Indijā. Tur viņš uzsāka kampaņu «nepieskaramo» likteņa uzlabošanai un turpināja to līdz sava mūža beigām.

Neru izcelšanās bija stipri atšķirīga. Viņa tēvs Motilals Neru, Kašmiras bramīns, stipra un valdonīga rakstura cilvēks ar liberāliem uzskatiem, bija vadošs advokāts Alahabadas pilsētā pie Gangas upes. Savu tēvu Džavaharlals salīdzināja ar Renesanses laikmeta augstmani. Džavaharlals Neru (1889—1964) vairākus gadus bija vienīgais bērns ģimenē, un viņš dzīvoja plašā, greznā mājā, kur bija visas iedomājamās ērtības. Zēna gados viņa audzinātāji bija angļi, un piecpadsmit gadu vecumā viņš ieradās Anglijā, vispirms Herovā un pēc tam Kembridžā, kur studēja dabas zinātnes. Pēc Kembridžas Neru studēja tieslietas Londonā un 1912. gadā atgriezās Indijā, kur sava tēva vadībā nodarbojās ar jurisprudenci. Šajā savas karjeras posmā viņš ne ar ko neizcēlās, bet 1917. gadā viņā modās interese par nacionālismu Indijā, un viņš uzsāka savu mūža darbu.

Indiešu nacionālisms kļuva stiprāks, pateicoties pagaidu saskaņai starp hinduistiem un musulmaņiem. Pēdējie bija atsvešinājušies sakarā ar Sabiedroto kampaņu pret Turciju, un vēlāk viņus vēl vairāk aizskāra Turcijai uzspiestie smagie miera līguma noteikumi. 1916. gadā tika parakstīts Laknavas pakts: kāda Bombejas advokāta M. A. Džinnas vadīti, musulmaņi piekrita atbalstīt Kongresa kampaņu par pašpārvaldi apmaiņā pret atsevišķu pārstāvniecību musulmaņiem. Šī negaidītā musulmaņu un hinduistu alianse un kara izraisītā neapmierinātība ar saimniecisko stāvokli pārliecināja britu valdību, ka nepieciešams mainīt politiku. 1917. gadā svarīgā paziņojumā tika solīts, ka «pieaugs indiešu līdzdalība jebkurā pārvaldes līmenī un pakāpeniski attīstīsies pašpārvaldes institūcijas ar mērķi

izveidot Indijā atbildīgu valdību, kas būtu Britu impērijas neatņemama sastāvdaļa».

Nākamajā gadā vicekaralis lords Čelmsfords un valsts sekretārs Indijas lietās Montegjū izklāstīja sīku plānu, kā šī politika tiks īstenota. Montegjū—Čelmsforda reformas (ar šādu nosaukumu tās ir pazīstamas) bija pamatā 1919. gada likumam par Indijas pārvaldi. Saskaņā ar šo likumu pilnībā tika saglabāta britu kontrole pār centrālo valdību. Centrālajā likumdošanas orgānā tagad vairākums locekļu bija vēlēti, bet ministri nebija tam atbildīgi. Provinču pārvaldīšanai tika ieviesta sistēma, kuru sauca par di-arhiju. Provinču likumdošanas padomēs vēlēti locekļi jau bija vairākumā. Tagad daži ministri, kas bija atbildīgi, piemēram, par sabiedriskajiem darbiem, mežsaimniecību un izglītību, atskaitījās likumdošanas padomēm, un tāpēc galvenokārt tie bija indieši. Bet provincēs par tieslietām, kārtību un aizsardzību atbildīgie ministri, tāpat kā agrāk, bija pakļauti tikai gubernatoram. Likums arī paredzēja pēc desmit gadiem sūtīt uz Indiju komisiju, lai apsvērtu atbildīgas pārvaldes paplašināšanas iespēju.

Lai gan salīdzinājumā ar 1909. gada likumu šis likums bija liels solis uz priekšu, indiešu nacionālisti tomēr bija vilušies. Ņemot vērā 1917. gada paziņojumu un Indijas nestos upurus kara laikā, indieši bija gaidījuši daudz lielāku piekāpšanos. 1918. gadā pieauga nemieri, un tie kļuva vēl lielāki demobilizācijas laikā. Rezultātā valdība nolēma izdot Rouleta likumu, saskaņā ar kuru tā saglabāja karalaika ārkārtas pilnvaras. Gandijam tas bija signāls uzsākt savu pirmo masveida pilsoniskās nepakļaušanās kustību. 1919. gada sākumā visā Indijā uzliesmoja nemieri, daži no tiem bija vardarbīgi. Valdība arestēja Gandiju un aizliedza visus mītiņus un gājienus. Bet nekārtības turpinājās un sasniedza kulmināciju 1919. gada aprīlī lielā Pendžabas pilsētā Amritsarā. Tur pēc vairāku dienu ilgiem nemieriem un demonstrācijām pret eiropiešiem britu armija šāva uz blīvo, kustīgo indiešu pūli, nogalinot 379 un ievainojot apmēram tūkstoš cilvēkus. Amritsaras slaktiņš, kā to drīz nosauca, kļuva par britu nežēlīguma simbolu, un, lai gan 1919. gada laikā kārtība pamazām tika atjaunota, situācija tagad bija mainījusies.

1920. gadā nomira Tilaks. Tagad Gandija magnētiskā personība un viņa idejas par nevardarbīgu pretošanos valdīja Kongresā, kas no vidusšķiras kongresa izvērtās par

masu partiju. Indieši pārstāja maksāt nodokļus, aizgāja no valsts iestādēm, atteicās apmeklēt valsts skolas un boikotēja likumdošanas padomju vēlēšanas. Tūkstošiem Kongresa darbinieku tika ieslodzīti cietumos. Bet divi starpgadījumi pārliecināja Gandiju par to, ka ļaudis vēl nav sagatavoti nevardarbīgas pretošanās metodēm. 1921. gadā Velsas prinča vizīti Indijā pavadīja nemieri, kuros nogalināja piecdesmit cilvēkus, un 1922. gadā kādā ciematā Čauri Čaura Indijas ziemeļos ciemata iedzīvotāji policijas iecirknī dzīvus sadedzināja divdesmit divus policistus. Gandijs nolēma kampaņu atsaukt, bet, tā kā tās līderi bija cietumā, nevardarbīgas pretošanās kustība 1922. gadā savu kulmināciju bija pārdzīvojusi.

Saimena komisija un Apaļā galda konference, 1922—1935

No 1922. gada līdz 1928. gadam politikā bija maz aktivitāšu. Kongresu vājināja iekšējās domstarpības par nevardarbīgām politiskās cīņas metodēm un par to, vai piedalīties 1919. gada konstitūcijas izstrādē. Beigu beigās Kongresa viena daļa, kuru vadīja Motilals Neru, nolēma iesaistīties vēlēšanu cīņā un iekļuva likumdošanas padomēs. Konstitūcija darbojās gluži labi, un provinču ministri strādāja labi, bet pēc 1929. gada pasaules ekonomiskās krīzes viņiem bija jāpārvar daudz grūtību. Lorda Redinga (1921—1926) un lorda Ērvina (1926—1931) vadītā centrālā valdība izrādījās taktiska un jūtīga pret sabiedrisko domu. Līdz 1924. gadam hinduistu un musulmaņu 1916. gadā izveidotā alianse bija pārstājusi pastāvēt, un atkal izcēlās sabiedriskas nekārtības.

Visu šo laiku britu valdība turpināja darboties reprezentatīvi un iespaidīgi. Lūk, kā grāfs Vintertons apraksta oficiālu mielastu vicekaraļa pili: «Kad vicekaralis un viņa sieva lēnām ienāca banketu zālē, diviem adjutantiem soļojot pa priekšu, orķestris sāka spēlēt valsts himnu un divpadsmit vai vairāk grezni tērptie indiešu sulaiņi, stāvot aiz krēsliem, paslēpa galvu rokās kā cieņas zīmi.»

Cits britu valdīšanas apraksts atrodams E. M. Forstera

romānā *A Passage to India* (Ceļojums uz Indiju). Jauns Sitijas miertiesnesis Ronijs Hišlops sarunājas ar savu māti.

«Mēs neatrodamies šeit, lai patikami uzvestos.»

«Ko tu ar to gribi teikt?»

«To, ko es saku. Mēs esam šeit, lai uzturētu taisnīgumu un mieru. Tā es to izjūtu. Indija nav nekāda viesistaba.»

«Tu jūties kā dievs.»

«Visā šai lietā,» sacīja Hišlops, «nav nekādas jēgas. Šeit nu mēs esam, un te mēs paliksim, un šai zemei ir ar mums jāsamierinās, vai nu mēs esam dievi vai ne. (..) Es esmu atbraucis šeit, lai strādātu, lai ar spēku savaldītu šo nožēlojamo zemi. Es neesmu misionārs vai leiboristu partijas biedrs, vai kaut kāds nenoteikts sentimentāls līdzjutējs literāts. Es esmu tikai valdības kalps; tu pati gribēji, lai es šo profesiju izvēlos, un tas ir viss. Mēs Indijai nepatīkam, un mēs netaisāmies būt patikami. Mums ir svarīgākas lietas darāmas.»

1928. gadā britu valdība nolēma rīkot aptauju saskaņā ar 1919. gada likumu. Komisijas priekšsēdētājs bija sers Džons Saimens. Taču indieši šo komisiju boikotēja¹ daļēji tāpēc, ka tajā nebija indiešu, un arī tāpēc, ka viņi to uztvēra kā apvainojumu, jo komisija izmeklēja, vai viņi ir vai nav piemēroti pašpārvaldei. Motilals Neru sacīja, ka briti ar indiešiem apietas kā ar skolēniem, kas tiks pārcelti uz nākamo klasi, ja viņiem būs labas sekmes. Tomēr Saimena komisija deva vērtīgu ziņojumu, kas ieteica provincēm pašpārvaldi. Atbildīgai valdībai centrā bija jānāk pēc tam, kad būs nodibināta federācija, kurā apvienosies Indijas augstmaņi, un kad būs atrisināta minoritāšu problēma. Šo divu punktu apspriešanai 1930. gadā Londonā bija jāsanāk Apaļā galda konferencei.

Bet Kongress pieprasīja tūlītēju autonomiju un domīnijas statusu, un 1930. gadā Džavaharlala Neru vadībā un

¹ Lords Etlijs, kas bija komisijas sastāvā, savā autobiogrāfijā apraksta komisijas ierašanos Bombejā: «Nekas slikts nenotika, lai gan mums bija sagatavota bumba. Bumbas «aizbildnis» nogrūda to no dzelzceļa vagona plaukta, un tas viņam pašam bēdīgi beidzās.»

ar Gandija atbalstu nolēma atkal uzsākt pilsoniskās nepakļaušanās kampaņu. Formāli to atklāja Gandijs. Lai nacionālistu kustība vainagotos ar sekmēm, tai bija vajadzīgs visu iedzīvotāju atbalsts. Gandijs to apzinājās un tāpēc nolēma pārkāpt likumu, kas noteica, ka valdībai ir monopols uz sāls ieguvu. Šī vienkāršā likuma pārkāpšanu masas sapratīs. Tagad, sešdesmit viena gada vecumā, Gandijs nogāja kājām 240 jūdzes līdz Arābu jūras krastam un tur, destilējot jūras ūdeni, ieguva sāli. Šis gājiens kļuva par reliģisku svētceļojumu, kas iemantoja ārkārtīgi lielu ievērību. Tam sekoja plaša sāls likuma pārkāpšana un visu ārzemēs ražoto audumu boikots. Gandiju, tēvu un dēlu Neru un tūkstošiem Kongresa atbalstītāju arestēja.

Tāpēc, kad sākās Apaļā galda konferences pirmā sesija, Kongresa pārstāvju tur nebija. Tomēr zināms progress tika sasniegts, jo Indijas augstmaņi nolēma apvienoties federācijā. Bet, lai varētu apspriest jautājumu par minoritātēm, tomēr bija vajadzīga Kongresa klātbūtne. 1931. gada janvārī cienītais un pacietīgais lords Ērvins atbrīvoja Kongresa līderus un pierunāja Gandiju¹ doties uz Londonu, kur viņš ieradās uz konferences otro sesiju. Trīs mēnešus Gandijs dzīvoja pie draugiem Londonas Īstendā. Tur viņš satikās ar daudziem cilvēkiem — no Čārlija Čāplina līdz pat Bernardam Šovam. Valsts sekretārs Indijas lietās sers Semjuels Hors ir aprakstījis savas tikšanās ar šo vājo, saliekto, mazo vīru ar asām caururbjošām acīm, kaulainiem ceļgaliem un bezzobainu muti. Lai gan karalis Džordžs V ne visai atbalstīja Gandija pieņemšanu Bekingemas pili, jo viņš staigāja «ar kailiem ceļgaliem un bez pienācīgām drēbēm mugurā», viņu abu tikšanās norisa bez starpgadījumiem. Šķiroties karalis piebilda: «Atcerieties, Gandija kungs, es nepieļaušu nekādus uzbrukumus manai impērijai.»

Tomēr Apaļā galda konference nonāca strupceļā, apspriežot jautājumu par minoritātēm. Konferences trešajā sesijā 1932. gadā Kongress pārstāvēts nebija, jo jaunais vicekaralis bija nolēmis ieņemt nelokāmāku nostāju pret indiešu

¹ Čērēils, kas pret indiešu nacionālismu ieņēma ļoti konservatīvu nostāju, par šo tikšanos teica: «Ir satraucoši un pretīgi skatīt Gandija kungu, dumpīgu Midltemplas advokātu, kas tagad pozē kā austrumu faķīrs, puskails dodas augšup pa vicekaraļa pils kāpnēm, ved sarunas uz vienlīdzīgiem noteikumiem ar karaļa-imperatora pārstāvi, tai pašā laikā būdams nepakļaušanās kampaņas organizētājs un vadītājs.»

nacionālismu. Kongresa līderus atkal apcietināja un pašu Kongresu un jebkādus publiskus mītiņus aizliedza. 1934. gadā nacionālistu entuziasms bija pierimis, un Gandijs pilsoniskās nepakļaušanās kampaņu oficiāli atsauc.

Musulmaņi pieprasa Pakistānu, 1935—1945

Saimena komisijas konstatējumi un Apaļā galda konference deva pamatu valdības 1935. gada likumam par Indiju. Indijai bija jāklūst par federāciju. Centrālajos likumdošanas orgānos bija pārstāvami Indijas štati, kā arī pārējās Indijas daļas. Diarhijas sistēma, kas kopš 1919. gada bija funkcionējusi provincēs, tagad bija jāpārved uz centru. Aizsardzības un ārlietu ministriem atbildība bija jānes tikai vicekaraļa priekšā, bet pārējiem ministriem bija jāatbild centrālās likumdošanas padomes priekšā. Visās vienpadsmit provinču valdībās tagad bija jābūt administrācijai, kas nes pilnu atbildību. Birmu atdalīja no Indijas.

1937. gadā notika pirmās vēlēšanas saskaņā ar jauno konstitūciju. Neru vadīja enerģisku un izvērstu kampaņu, kurā viņš uzrunāja apmēram desmit miljonus cilvēku, un Kongresam bija labi panākumi. No 1585 vietām tas ieguva 715. Piecās provincēs tas ieguva neapšaubāmu vairākumu, un trijās tas veidoja lielāko partiju. Bet, tā kā Kongress sākumā bija vērsies pret 1935. gada likumu, jaunās valdības provincēs izveidojās ar zināmu nokavēšanos. Beigu beigās Kongress tomēr stājās pie pienākumu pildīšanas astoņās no vienpadsmit provincēm. Šajās astoņās ministrijās nebija musulmaņu, ja viņi nebija Kongresa locekļi. Kongresam bija pilnīgas tiesības Musulmaņu līgas locekļiem vietas ministrijās nepiedāvāt, bet, kā mēs to redzēsim, šāds lēmums bija politiskā ziņā netaktisks. Musulmaņu līgai vēlēšanās veicās slikti, un pārējās trīs provincēs tika sastādītas koalīcijas valdības. 1935. gada likuma daļa par centrālo valdību nekad netika īstenota, jo pēdējā brīdī augstmaņus nevarēja pārliecināt pievienoties, un tāpēc centrālo valdību turpināja vadīt briti.

Samērā labi funkcionējošās provinču valdības tika pēkšņi atstādinātas no varas drīz pēc Otrā pasaules kara sākuma.

1939. gada septembrī vicekaralis lords Linlitgous, nekonultējoties ar Centrālo likumdevēju varu, pasludināja, ka Indija atrodas karastāvoklī. Šāda rīcība bija likumīga, bet netaktiska. Par atbalstu karā Kongress pieprasīja pilnīgu neatkarību Indijai, tiklīdz būs beidzies karš, un līdz tam dalību centrālajā valdībā. Vicekaralis atbildēja, ka pēc kara tiks sperti soļi, lai iegūtu domīnijas statusu ar nosacījumu, ka tiks atrisināts minoritāšu jautājums. Kongresu tas neapmierināja, un novembrī visu astoņu provinču ministrijas atkāpās. 1940. gadā Kongress aicināja tautu neatbalstīt karu, un tā rezultātā tūkstošiem Kongresa līderu ieslodzīja cietumā.

Šie notikumi no 1937. gada līdz 1940. gadam stipri ietekmēja musulmaņu uzskatus. Ilgu laiku bija pastāvējušas bažas, ka demokrātija Indijā nozīmēs hinduistu valdīšanu, bet līdz 1930. gadam Musulmaņu līga nekad nebija apsvērusi iespēju, ka Indijas musulmaņi varētu izveidot atsevišķu neatkarīgu valsti. Tomēr 1930. gadā kādā Musulmaņu līgas sanāksmē šādu ideju izvirzīja filozofs un dzejnieks Ikbals. Trīs gadus vēlāk to pašu ideju atkātoja daži musulmaņu studenti Kembridžā, un tā pamazām izkristalizējās. Pēc 1937. gada vēlēšanām šī ideja strauji attīstījās, jo šķita, tagad ir skaidrs, ka demokrātijas apstākļos Indiju pārvaldīs hinduisti un, izņemot nedaudzus rajonus, musulmaņi mūžīgi būs mazākumā. Kongresa ministrijas veica pārmaiņas, kas musulmaņiem likās nelabvēlīgas. Iznākums bija tāds, ka Musulmaņu līgas līderis Džinna aizrāvās ar Pakistānas¹ plānu, proti, ka musulmaņu rajoniem Indijas ziemeļrietumos un ziemeļaustrumos ir jāatdalās no pārējās, galvenokārt hinduistu, Indijas. Izskanēja sauklis «Islams briesmās!». Džinna sacīja: «Kongresā musulmaņi nevar gaidīt nedz taisnību, nedz godīgu attieksmi. Indijā dzīvo divas nācijas.» Šķita, ka to apstiprina Kongresa attieksme pret britu valdības mēģinājumiem pirms varas nodošanas atrisināt sabiedrības problēmas. Beidzot sapulcē 1940. gadā Musulmaņu līga, kas tagad bija kļuvusi daudz stiprāka, pieņēma rezolūciju, kurā oficiāli pieprasīja Pakistānas izveidošanu.

Politiskais strupceļš ilga visu 1941. gadu, bet pēc Japānas

¹ Nosaukums Pakistāna tika iegūts no vārdu Pendžaba, Afgansa (provinces ziemeļrietumu pierobežā), Kašmira un Sinda pirmajiem burtiem, pieliekot sufiksu «tan», kas nozīmē zeme.

straujajām uzvarām dienvidaustrumu Āzijā 1942. gadā stāvoklis bija kritisks. Lai mēģinātu panākt atrisinājumu, britu valdība nosūtīja uz Indiju seru Stofordu Kripsu. Viņš lika priekšā, ka pēc kara Indijai jākļūst neatkarīgai, cik vien drīz iespējams, ka par konstitūciju ir jāizlemj indiešiem pašiem un ka katrai provincei vai štatam ir jānodrošina tiesības atdalīties. Bija skaidrs, ka tas ļaus izveidot Pakistānu, un tāpēc Kongress šos priekšlikumus noraidīja. Bez tam Kongress uzskatīja, ka laiks ir viņu pusē; japāņi karā guva uzvaras, un tāpēc tam, ko briti piedāvāja, nebija nozīmes. 1942. gada vidū Gandijs uzsāka savu kampaņu «Atstājiet Indiju!», un Kongress atkal draudēja sākt savu pilsoniskās nepakļaušanās kampaņu. Tagad valdība rīkojās ātri. Atkal ieslodzīja cietumā Kongresa līderus, šoreiz uz visu kara laiku. Ātri un efektīvi tika izbeigtas visā valstī notiekošās nekārtības — dzelzceļa staciju, pasta kantoru un valdības ēku graušana. Kongress tika likvidēts kā politisks spēks.

Pa to laiku indiešu armija bija palielināta līdz 2,5 miljoniem vīru, un tai bija svarīga loma Asamas aizstāvēšanā. Izņemot badu Bengālijā, kad nomira 2 miljoni cilvēku, valdības mašīna strādāja bez traucējumiem un efektīvi.

Pēdējais posms ceļā uz neatkarību, 1945—1947

Pēdējais un kritiskākais posms britu valdīšanas ilgajā vēsturē Indijā tika sasniegts līdz ar kara beigām 1945. gadā. Atbrīvoja ieslodzītos Kongresa locekļus, un notika vēlēšanas. To rezultāti parādīja, ka Kongress kontrolē astoņas no vienpadsmit provincēm un Musulmaņu līga — trīs pārējās. 1946. gadā jaunā Etlīja vadītā Lielbritānijas leiboristu valdība pēdējo reizi mēģināja atrisināt musulmaņu minoritātes jautājumu bez atdalīšanās. Valsts misija ierosināja izveidot Indijas centrālo valdību, kas risinātu tikai ārlietu, aizsardzības un sakaru jautājumus. Pārējās lietas būtu jākārtoprovinču valdībām, kuras, ja tās to vēlētos, varētu izveidot grupas. Bet arī šo projektu noraidīja. Kongress gribēja vājas provinču valdības un stipru centrālo valdību, bet Musulmaņu līga vēlējās pretējo.

Neuzticēšanās starp abām pusēm tagad bija tik liela, ka panākt detalizētu vienošanos nebija iespējams.

1946. gada augustā notika it kā mēģinājums notikumiem, kas nāca gadu vēlāk. Kalkutā musulmaņi uzbruka hinduistiem, un tāpēc kaimiņos esošajā Biharā hinduisti uzbruka musulmaņiem. Tūkstošiem cilvēku tika nogalināti, bieži ļoti nežēlīgā veidā. «Liekas,» teica Neru, «ka notiek sacensība slepkavošanā un nežēlīgumā.» Gada beigās kā Kongress, tā Musulmaņu līga bija piekāpušies vicekaraļa lorda Veivela prasībai piedalīties centrālajā valdībā, bet mēģinājums panākt abu pušu sadarbošanos cieta neveiksmi. 1947. gada sākumā Kongress saprata: ja tas nepiekrītis atdalīšanai, izcelsies pilsoņu karš un būs jāatmet jebkādas cerības attīstīt Indostānas pussalu ekonomiski un politiski.

Nemdams vērā šo faktu, Etlijs 1947. gada februārī paziņoja, ka briti nodos varu ne vēlāk kā 1948. gada jūnijā. Nākamajā mēnesī Veivelu nomainīja lords Mauntbetens no Birmas — dienvidaustrumu Āzijas kara apgabala virspavēlnieks kara laikā, dinamisks un enerģisks vadītājs, kas apveltīts ar īpašu talantu veidot labas attiecības ar cilvēkiem un spēju ātri pieņemt lēmumus. Mauntbetena ierašanās sakrita ar nopietniem nemieriem Pendžabā un civildienesta darbinieku morāles pagrimumu. Viņš drīz saprata, ka ir jātuvina neatkarības diena un ka vienīgais risinājums ir sadalīšanās. Musulmaņu līga, Kongress un britu valdība vienojās par plāna projektu. Pakistānai bija jāastāv no Ziemeļrietumu pierobežas provinces, Beludžistānas, Sindas, Rietumpendžabas, Austrumbengālijas un Asamas daļas. Pārējai teritorijai bija jāietilpst Indijā. 560 prinčiem bija jāizšķiras, kurai no abām valstīm viņi vēlas pievienoties. Un tā 1947. gada 15. augustā sāka pastāvēt divas jaunas valstis, un britu valdīšana Indijā beidzās.

Bet jūsmīgās neatkarības svinības sagandēja mežonīgs pilsoņu karš Bengālijā un it īpaši Pendžabā, kur tika nogalināti ap 200 000 cilvēku. Miljoniem nožēlojamu, šausmu pārņemtu cilvēku atstāja savas mājas: musulmaņu bēgļi pārvietojās uz Pakistānu, hinduistu — uz Indiju. Notika liela apjoma slaktiņi vilcienos. Kāds britu civildienesta ierēdnis Penderels Mūns šādi apraksta jukas Austrumpendžabā: «Pa dzelzceļa staciju peroniem klaiņoja asinskāra izskata sikhi. Viņi alka asiņu un, kad vilcieni

pieturēja, meklēja vagonos musulmaņu ceļniekus. Ja tāds atrada, sadūra tos līdz nāvei.»¹

Par to, ka Bengālijā jukas neizvērtās vēl briesmīgākas, lielā mērā jāpateicas Gandija rīcībai, kurš centās mazināt nesaskaņas starp musulmaņiem un hinduistiem. Par to viņš iemantoja ortodoksālo hinduistu ekstrēmistu naidu, un 1948. gada janvārī Deli kāds bramīnu fanātiķis Gandiju nogalināja.

Mahatma Gandijs bija viens no divdesmitā gadsimta diženākajiem cilvēkiem. No 1920. gada līdz 1947. gadam viņš vadīja un apvaldīja indiešu nacionālistu kustību, un viņa lielākais sasniegums bija tas, ka šī kustība noritēja samērā mierīgi. Sers Aivors Dženingss ir raksturojis viņu kā «kaujiniecisku politiķi, kas nicināja kaušanos»², un Neru māsa, Pandita kundze, saka, ka «Gandijs cīnījās pret varenu impēriju bez ieročiem un bez nauda». Iespējams, ka viņa atsacīšanās no vardarbības negūtu panākumus cīņā pret nacistu vai komunistu režīmu, un daudzējādā ziņā Gandijam nebija realitātes izjūtas. Viņa sacelšanās pret mašīnu laikmetu nederēja nākotnes Indijai. Gandijam trūka Neru starptautiskā pasaules skatījuma un mūslaiku ekonomiskās plānošanas spēju, bet Gandijs saprata indiešu tautu, un tā pielūdza viņu kā svēto. Pēc Gandija noslepka-vošanas Neru sacīja: «No mūsu dzīves ir aizgājusi gaisma, .. vairs nav mūsu Nācijās Tēva.»

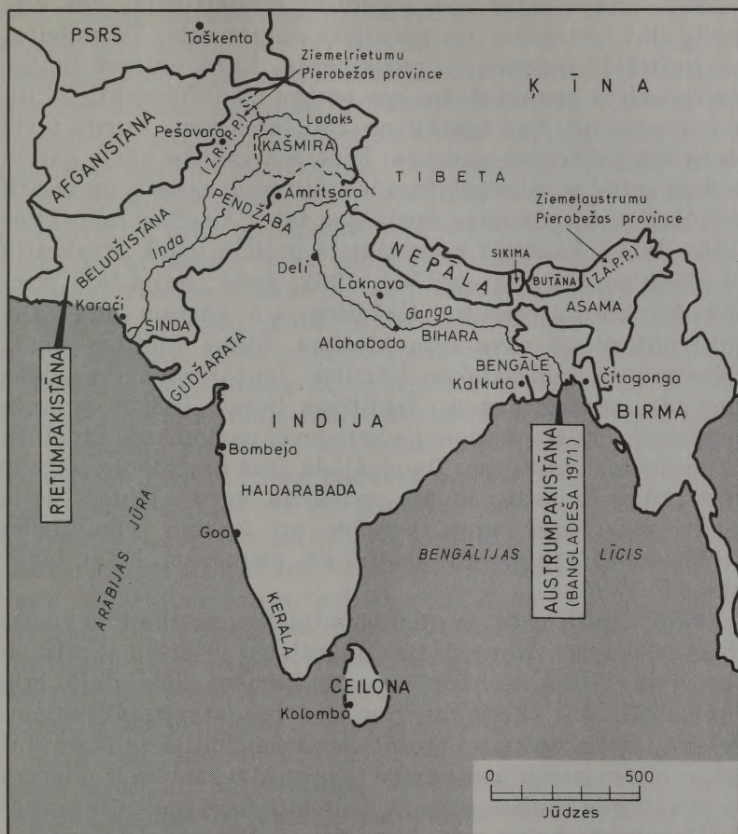
Indija pēc 1947. gada

Neru, 1947—1964

Politika. No 1947. gada līdz 1950. gadam, kad tika izstrādāta konstitūcija, Indiju pārvaldīja saskaņā ar 1935. gada likumu. Šajos gados pastāvēja ievērojamas briesmas, ka Indijas prinči mēģinās paturēt savu neatkarību, bet Sardars Patels, kam bija uzticēts vest sarunas, izdarīja lielu spiedienu uz štatiem, un 1949. gadā viņi bija pilnībā

¹ P. Moon. Divide and Quit.

² I. Jennings. British Commonwealth of Nations.

Indostānas pussala pēc 1947. gada

saliedējušies ar Indiju. Daži apvienojās savienībās, citi saplūda ar kaimiņu provincēm. Valdnieki paturēja savus titulus un personiskās privilēģijas. Divi štati — Haidarābāda un Kašmīra — sagādāja lielākas grūtības. Haidarābāda bija vislielākais no štatiem, un tā valdnieks, musulmanis, tika uzskatīts par visbagātāko cilvēku pasaulē. Bet viņa pavalstnieku lielākā daļa bija hinduisti. Princis mēģināja palikt neatkarīgs, sarunas izjuka, un beigu beigās viņa štatu okupēja indiešu armija. Kašmīra sagādāja daudz nopietnākas un ilgstošākas raizes, un to aplūkosim, runājot par ārpolitiku.

1950. gadā stājās spēkā Indijas konstitūcija, kas bija garš, sīki izstrādāts un sarežģīts dokuments. Tā noteica, ka Indijā ir federācijas parlaments, kurā ietilpst tautas tieši ievēlēta apakšpalāta, kas sastāv no 500 locekļiem, un Štatu padome, kas sastāv no 250 locekļiem, kurus ievēl štatu likumdevējas sapulces. Federālā valdība kārtu galvenokārt ārlietas, aizsardzības jautājumus, sakaru un tarifu problēmas, un zināmos apstākļos tai ir tiesības iejaukties štatu lietās. Faktiski konstitūcija ir lielā mērā uzrakstīta par labu centrālajai valdībai. 1962. gadā Indijā bija piecpadsmit štati, ieskaitot Kašmiru, un katram bija savs gubernators un sava likumdošana. Štatu valdības kārtu galvenokārt sabiedriskās kārtības jautājumus, veselības aprūpes, zemkopības un izglītības lietas. Indijai ir savs prezidents, ko uz pieciem gadiem ievēl parlaments un štatu likumdevējas sapulces. Daudzējādā ziņā prezidenta vara ir līdzvērtīga konstitucionāla monarha varai. Konstitūcija tāpat nodrošina runas brīvību un iespēju vienlīdzību un iezīmē virkni sociālu ideālu, kā, piemēram, brīvu izglītību.

Laikā, kad Neru bija premjerministrs, notika trīs vispārējās vēlēšanas. Neraugoties uz milzīgo vēlētāju skaitu — pāri par 170 miljoniem —, no kuriem liela daļa bija analfabēti, šīs vēlēšanas norisēja bez starpgadījumiem. Patiesi, viena no spilgtākajām iezīmēm Indijā salīdzinājumā ar citām nesen neatkarību ieguvušām zemēm ir mierīga demokrātijas funkcionēšana. Tam bija četri galvenie iemesli. Pirmkārt, britu parlamentāro institūciju ietekme un pakāpeniska prakse šo institūciju darbināšanā divdesmitā gadsimta pirmajā pusē. Otrkārt, indiešu politikā dominēja viena vienīga liela partija — Indijas Nacionālais kongress —, kuras organizatoriskā struktūra aptvēra visu valsti. Visās trīs vēlēšanās Kongress ieguva apmēram 360 vietas, lai gan no nodoto balsu skaita saņēma tikai 45 procentus. Opozīcijas partijas bija mazas un vājas, un stiprākā no tām bija komunistiskā partija, kura visspēcīgākā bija Dienvidindijā. Lai gan komunisti pārvaldīja Keralas štatu no 1957. gada līdz 1959. gadam, tie federālajos likumdošanas orgānos nekad vairāk par trīsdesmit vietām neieguva. Treškārt, pēc 1947. gada Indiju vadīja labi un uzticami līderi. Pirmos trīs gadus šie izcilie līderi bija Neru un Patels. Patels bija konservatīvs savos uzskatos un lielisks administrators. Viņš nomira 1950. gadā. Pēc

tam indiešu politikā dominēja Džavaharlals Neru¹ — visas sabiedrības dižciltīgais un pievilcīgais elks. Viņa biogrāfs raksta: «Vairumam uz Rietumiem orientētās indiešu inteligences viņš bija jaunas liberālas, cilvēcīgas, vienlīdzīgas sabiedrības simbols. Tomēr tauta viņu uzskatīja par brīvības cīņas simbolu pēc Gandija. Ikviens Indijā pazina Neru; vēlēšanu laikā viņa attēls bija redzams it visur. Ceturtkārt, demokrātija sekmīgi funkcionēja tāpēc, ka Neru un viņa valdības attieksme pret sabiedrības uzskatiem bija ļoti iejūtīga. Valdība uzskatīja, ka neatkarībai no britu varas ir jānovēd pie neatkarības no izsalkuma un citām ekonomikas vājajām pusēm, un no sociāliem ļaunumiem.

Tomēr indiešu demokrātijai bija arī vājās puses. Vēlētāju lielākā daļa bija analfabēti, un viņiem bija maz zināšanu par politisko atbildību, un kastu sistēma turpināja dalīt sabiedrību grupās. Tika paustas nopietnas šaubas par to, vai šādos apstākļos var būt runa par demokrātiju. Kongresa partijā, kas tik daudzus gadus bijusi pie varas, parādījās iesīkstēšanas un pašapmierinātības tendence, neizvirzījās jauni cilvēki ar jaunu politiku un it īpaši Neru cienīgs pēctecis. Tā kā Kongress bija valdošā partija, tā pieņemtos lēmumus sāka uzskatīt par svarīgākiem nekā lēmumus, kurus bija pieņēmis Parlaments. Un, beidzot, bija diezgan izplatīta korupcija un nekompetence pārvaldē.

Otra izcila Indijai raksturīga politiska iezīme kopš 1947. gada ir bijusi tās vienotība. Nacionālisma jūtas cilvēkos parasti balstās uz kopīgu valodu un reliģiju, un daudzi baidījās, ka ar tik daudzām valodām un reliģijām Indijas federācija kļūs vāja un ies to pašu ceļu, ko Austroungārija. Tas nenotika daļēji tādēļ, ka britu valdīšanas laikā radās spēcīgs valsts nacionālisms, un daļēji arī tādēļ, ka politiskās partijas nebija reģionālas, bet aptvēra visu valsti, un ka Neru laikā Kongress saglabāja vienotību, un ka bija stipra hinduisma vienojošā ietekme. Pēc Pakistānas atdalīšanās 1947. gadā Indija ir kļuvusi daudz viendabīgāka. Tomēr pesimistu prātos šaubas un bažas izraisīja divas problēmas. Pirmkārt, jautājums par valsts valodu. Angļu valoda ir sazināšanās valoda ar Rietumiem gan diplomā-

¹ Katru rītu Neru veltīja vienu stundu laikrakstu lasīšanai un jogas vingrinājumiem. «Tikai tad, ja viņam bija nopietns, neatliekams darbs, viņš liedza sev prieku pastāvēt uz galvas. «Bez citiem labumiem,» viņš atzīmēja, «šādam stāvoklim ir arī tāda priekšrocība, ka cilvēks neuztver problēmas pārāk nopietni.» M. Brecher. Nehru.

tijā, gan zinātnē, angļu valodas zināšanas izglītoto vidū ir palīdzējušas apvienot Indiju. Bet angļu valoda ir arī palīdzējusi radīt barjeru starp izglītoto mazākumu un neizglītoto tautas vairākumu, un tāpēc konstitūcija paredzēja angļu valodas aizstāšanu ar hindi kā valsts valodu pēc 1965. gada. Tomēr hindi ir Gangas upes ielejas iedzīvotāju valoda, un it īpaši Dienvidindija iebilda pret tās uzspiešanu. 1958. gadā vienojās par kompromisa variantu, ka pēc 1965. gada hindi pakāpeniski jāievieš visā Indijā, bet vēl jāturpina lietot arī angļu valodu.

Otra problēma, par kuru domā, ka tā vājinās Indijas vienotību, ir piecdesmito gadu beigās iezīmējusies tendence reorganizēt štatus, pamatojoties uz valodu. 1956. gadā tika izdots likums par štatu reorganizāciju, kas paredzēja štatu veidošanu, orientējoties uz valodu. Tomēr Pendžabas sikhiem neizdevās panākt, lai tiktu izveidots pendžabi valodā runājošs štats, un 1961. gadā sikhu līderis Māsters Tara Sings, droši vien sev mazliet palīdzot ar glikozi vai augļu sulu, gavēja četrdesmit septiņas dienas Amritsaras Zelta templī, lai pārliecinātu Neru piekrist tam. Viņš savu gavēni pārtrauca, bet nepanāca, ko gribēja.

Ekonomiskā un sociālā politika. Indijas stabilitāte lielā mērā bija atkarīga no tās ekonomiskā progresa, it īpaši pēc tam, kad tik strauji sāka attīstīties komunistiskā Ķīna. Bet Indijas problēmas bija milzīgas. Zemkopība bija atpalikusi, tajā tika lietotas novecojušas metodes, un ražība bija zema. Piemēram, 1950. gadā Japānā no hektāra ieguva 4809,5 kilogramus rīsu, bet Indijā — tikai 1270 kilogramus. Neekonomiskā zemes sadalīšanas sistēma jau aplūkota nodaļas sākumā. Pārtikas stāvoklis pasliktinājās pēc 1947. gada, jo, atdaloties Pakistānai, tika zaudēti Pendžabas auglīgie kviešu audzēšanas rajoni. Bez tam arī vairums Bengālijas džutas audzēšanas apgabalu atradās Austrumpakistānā. Acīmredzama bija vajadzība pēc lielāka pārtikas daudzuma, ne jau tikai tādēļ, ka trūka ēdamā esošajiem iedzīvotājiem, bet arī milzīgās dzimstības dēļ. 1951. gadā Indijā bija 356 miljoni iedzīvotāju un, neraugoties uz faktu, ka 1947. gadā vidējais miršanas vecums bija 27 gadi, iedzīvotāju pieaugums bija pusmiljons mēnesī. Bez tam tūlīt pēc sadalīšanās Indijai nācās ēdināt un noietināt apmēram septiņus miljonus bēgļu no Pakistānas.

Arī dzīves apstākļi bija ļoti smagi. Lielajās pilsētās, it īpaši Kalkutā, bija atbaidoši nabadzīgo kvartāli. Lauku iedzīvotāji parasti dzīvoja ļoti vienkāršās māla būdās. Tikai nelielā daļā ciematu bija elektrība.

Rūpniecība kopš gadsimta sākuma bija stipri paplašinājusies un ielikusi stiprus pamatus tālākai attīstībai. Bet 1950. gadā valstī bija tikai divarpus miljoni fabriku strādnieku, un Indija bija atkarīga no ārvalstu tehnikas un ārzemju kapitāla, kas bija nepieciešams tālākai izaugsmei. Tāpat bija vajadzīga daudz plašāka izglītības sistēma, lai nodrošinātu kvalitatīvu darbaspēku rūpniecībai un lauksaimniecībai. 1950. gadā tikai ap 15% iedzīvotāju prata lasīt un rakstīt. Viens no nabadzības rādītājiem mazattīstītajā Indijā bija tas, ka Lielbritānijā 1958. gadā ienākumi uz vienu cilvēku bija 350 mārciņu gadā, bet Indijā — tikai 25 mārciņas gadā.

Ekonomikas plānotājiem bija skaidrs, ka lauksaimniecībai nekavējoties jāķļūst par prioritāti, jo, ja nepieaugs pārtikas ražošana, tad vērtīgo ārzemju valūtu nāksies izdot, lai ievestu pārtiku no ārzemēm. Tāpēc pirmajā piecgadu plānā (1951—1956) viena trešdaļa izdevumu bija paredzēta lauksaimniecībai, mākslīgiem mēsliem, irigācijai un hidroelektrostacijām. Plāna skaitļi lielā mērā tika sasniegti: pārtikas ražošana pieauga par 20 procentiem, papildus tika apūdeņoti vēl 6,5 miljoni hektāru, elektroenerģijas ieguve divkārtšojās, un rūpniecības produkcija pieauga par 20 procentiem. Viena no plāna sastāvdaļām bija arī 1952. gadā uzsāktais Sabiedrības attīstības projekts. Saskaņā ar šo projektu ciematus sagrupēja tā sauktajos attīstības blokos, un uz turieni tika sūtīti kvalificēti strādnieki, lai apmācītu ciemata iedzīvotājus pašiem sev palīdzēt. Mērķis bija labāka izglītība, veselības aprūpe, lauksaimniecības metodes, sakari un ērtības vispār. Bez tam cerēja, ka ciematu padomes — ja tās funkcionēs ar atbildības sajūtu — palīdzēs attīstīt vietējo demokrātiju. 1962. gadā šis projekts jau aptvēra gandrīz 200 miljonu cilvēku, kas dzīvoja apmēram 400 000 ciematos.

Zemes reforma norisēja lēni, neraugoties uz Gandija skolnieka Vinobas Baves pūlēm. Pēc 1951. gada viņš, būdams bez naudas un nepiederēdams ne pie vienas organizācijas, staigāja pa Indijas laukiem, pārliecinādams bagātniekus dot ļaudīm zemi un pat veselus ciematus. Šādu nevardarbīgu zemes kolektīvizāciju pēc 1959. gada veicinā-

ja arī valdība ar savu liela mēroga zemes kolektīvas apsaimniekošanas politiku.

Droši vien Ķīnas ietekmē otrais piecgadu plāns (1956—1961) bija orientēts uz smago rūpniecību — dzelzs un tērauda, ogļu ieguvu, ķīmikāliju un cementa ražošanu. Tas tika darīts cerībā samazināt atkarību no ārzemju mašīnām un radīt tautai vairāk darba vietu. Tomēr radās lielas grūtības trūcīgu ražu un to izraisītās inflācijas dēļ un arī tāpēc, ka bija izsīkusi ārzemju valūta. Neraugoties uz ievērojamo palīdzību, kas nāca no Savienotajām Valstīm, Lielbritānijas, Vācijas un Krievijas, plānu nācās samazināt. Vispārējais viedoklis bija, ka šajā plānā pievērsta pārāk maza uzmanība lauksaimniecībai, un attiecīgi labojumi tika izdarīti trešajā piecgadu plānā (1961—1966).

Pa šo laiku bija ievērojami progresējusi zinātne un izglītība, lai gan Indijā zinātnei un tehnoloģijai nebija piešķirta prioritāte, kā tas bija Ķīnā. 1947. gadā apmēram 1000 studenti beidza dažādu zinātņu un tehnoloģijas fakultātes, 1957. gadā šis skaitlis jau bija 24 000. 1961. gadā Indijā bija četrdesmit viena universitāte, bet tās bija pārpildītas, un mācību līmenis tajās nebija augsts. Tajā pašā gadā 60 procenti bērnu vecumā no sešiem līdz vienpadsmit gadiem apmeklēja skolu.

Plašāka izglītības sistēma, lielāka rosība laukos, bēgļu ieplūšana, sabiedrības attīstības projekti un valdības apņēmība un mērķtiecība — tas viss sekmēja Indijas sabiedrībā stingri noteikto robežu daļēju izzušanu. 1947. gadā Indijā bija vairāk nekā 40 miljoni «nepieskaramo». Konstitūcija «nepieskaramību» atcēla, un 1955. gadā pieņēma likumu, kas paredzēja sodus tiem, kuri diskriminēja bijušos «nepieskamos». Tomēr vajadzēja paiet ilgam laikam, lai sāktu just šī likuma spēku. Tāpat ir bijuši centieni panākt sieviešu vienlīdzību.

Ārpolitika. No 1947. gada līdz 1964. gadam Indijas ārpolitiku noteica viens cilvēks — Neru. Viņš vienīgais no indiešu nacionālistu līderiem bija interesējies par starptautiskajām attiecībām un pārzināja tās visos sīkumos, un līdz pat sešdesmitajiem gadiem viņa vadība šajā jomā netika apšaubīta. Neru ārpolitikā dominēja četras problēmas: vēlēšanās saglabāt neitralitāti aukstajā karā, vērsšanās pret koloniālismu un rasismu, attiecības ar Pakistānu un, visbeidzot, attiecības ar Ķīnu.

Aukstajā karā Neru atteicās pievienoties vienai vai otrai pusei. Viņš saprata: ja Indija paliks neitrāla, tās starptautiskais statuss celsies un tā saņems ekonomisko palīdzību no abām pusēm. Tāpēc Indija bija viena no nepievienojušos valstu svarīgākajām līderēm. Lielākā daļa šo valstu atradās Āzijā un Āfrikā. Pēc 1955. gada Bandungas konferences likās, ka pasaulē radīsies vēl trešais spēks, bet tas nenotika. Neru sociālistisko uzskatu un to rezultātu dēļ, kas bija gūti cīņā pret britu kundzību, likās, ka Indijas politikā ir viegla nosliece uz komunistu bloku, jo Rietumu bloks asociējās ar koloniālismu. Indija bija pret reģionālajām militārajām aliansēm, kuras iesaistīja Āzijas lielvalstis (SEATO — 1954. gadā un Bagdādes pakts 1955. gadā), jo uzskatīja, ka tas ir veids, kādā vecās imperiālistiskās valstis netieši no jauna nostiprina savu vadību. 1956. gadā Indija nosodīja Lielbritānijas un Francijas Suecas kampaņu, bet, kad krievi apspieda ungāru sacelšanos, no sprieduma atturējās.

Tomēr līdz piecdesmito gadu beigām Indijas attieksme bija vēsa kā pret Savienotajām Valstīm, tā pret Krieviju, un šķita, ka Indija ir patiesi neitrāla. Tā lika lietā savu morālo ietekmi kā starpniece, lai palīdzētu panākt pamieru Korejā 1951. gadā un Indoķīnā 1954. gadā. Indija guva ievērību, nodrošinot ar civilo un militāro personālu ANO karaspēku Gazas sektorā, Kongo (tagadējā Zaira) un Kiprā. Vispār, ilgstoši būdams Gandija ideju ietekmē, Neru vienmēr uzsvēra miermīlīgas, nevardarbīgas metodes starptautisko strīdu atrisināšanā. Tāpēc Indijas iebrukums 1961. gadā mazajā portugāļu kolonijā Goā, kas atradās uz dienvidiem no Bombejas, likās tai neraksturīgs.

Viena Neru politikas iezīme, par kuru ekstrēmisti Indijā viņu ļoti kritizēja, bija viņa lēmums Sadraudzības valstu premjerministru sanāksmē 1949. gadā par to, ka Indija paliks Sadraudzībā, kaut arī ar 1950. gadu tā kļuva par republiku. Indiešu vēsturnieks K. M. Panikars uzskata, ka šim lēmumam bija četri iemesli. Pirmkārt, Sadraudzības dalībvalsts statuss deva Indijai redzamāku vietu pasaulē; otrkārt, Indijas parlamentārā un tiesiskā sistēma ir lielā mērā pārmantota no britiem; treškārt, briti palīdzēja apmācīt un apbruņot indiešu armiju; un, ceturtkārt, tā kā Sadraudzībā ir daudzu rasu pārstāvji, tas palīdzēs radīt labāku saprašanos starp Āziju un Eiropu.

Attiecības starp Indiju un Pakistānu kopš 1947. gada bija pastāvīgs sarūgtinājuma un aizdomu cēlonis. Nerunājot

par sadalīšanās apstākļiem, bēgļu pastāvīgo kustību pāri robežām un strīdiem par bēgļu īpašumiem, pirms 1964. gada bija divi galvenie nesaprašanās cēloņi.

Pirmais un vissvarīgākais attiecas uz Kašmiru. Kašmiras maharadža bija gan nepopulārs, gan arī hinduists. Astoņdesmit procenti no viņa 4 miljoniem pavalstnieku bija musulmaņi, no kuriem lielākā daļa dzīvoja skaistajā Kašmiras ielejā. Sadalīšanas laikā maharadža, tāpat kā Haidarābādas valdnieks, cerēja palikt neatkarīgs, bet Musulmaņu līga gribēja, lai Kašmira iekļaujas Pakistānā. 1947. gada oktobrī Kašmiru ieņēma musulmaņu ciltis. Nav skaidrs, vai Pakistāna mudināja viņus to darīt vai ne. Tad maharadža lūdza Indijas palīdzību, savukārt solidams iekļauties Indijā. Drīz ieradās indiešu armija un ātri okupēja apmēram divas trešdaļas no Kašmiras teritorijas. Atlikušo trešdaļu ar Pakistānas armijas atbalstu bija ieņēmuši Kašmiras musulmaņi. Tā kā tagad Indija uzskatīja Kašmiru par savas teritorijas daļu, tā 1948. gada sākumā Apvienotajās Nācijās apsūdzēja Pakistānu agresijā. 1948. gada laikā ANO veda sarunas par pamieru, kas stājās spēkā 1949. gada janvārī. Tagad bija beidzies militārais karš, bet sākās diplomātiskais karš. Gan Apvienotās Nācijas, gan Sadraudzības valstis izvirzīja dažādus priekšlikumus par abu pušu bruņoto spēku atvilkšanu un plebiscīta sarīkošanu. Bet, apspriežot detaļas par plebiscīta organizēšanu un par to, kas kontrolēs Kašmiru plebiscīta laikā, iestājās strupceļš.

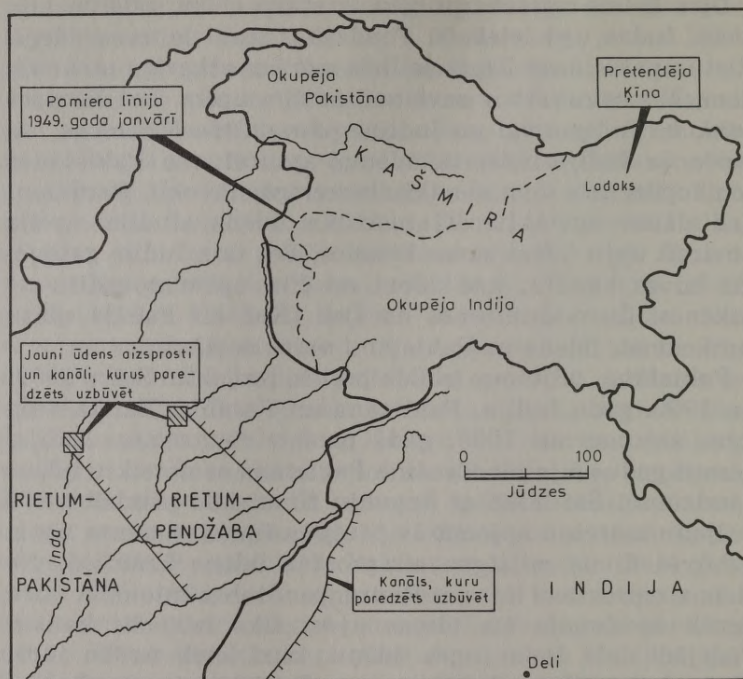
Pa to laiku no 1948. gada līdz 1955. gadam indiešu pārvaldītajā Kašmiras daļā valdīja populārais šeihs Abdulla, kurš atbalstīja Kongresu. Tomēr 1953. gadā viņš izšķīrās par labu Kašmiras neatkarībai un tāpēc, centrālajai valdībai neiebilstot, tika gāzts un viņa vietā iecelts Bakši Gulāms Muhammeds, kurš valdīja līdz 1963. gadam. Šeihs Abdulla bija ieslodzījumā no 1953. gada līdz 1964. gadam, izņemot īsu laiku 1958. gadā. Indija ir sniegusi Kašmirai ievērojamu ekonomisko palīdzību, un tā pārvalda šo štatu tāpat kā jebkuru citu Indijas štatu. Pakistāna turpināja uzstāt par plebiscīta rīkošanu, jo uzskatīja, ka Kašmiras iedzīvotāju vairākums būs par pievienošanos Pakistānai. Indija saprata, ka reliģisku motīvu dēļ ir bīstami atļaut Kašmirai izstāties no Indijas, jo Indijā joprojām dzīvo vairāk nekā 40 miljoni musulmaņu. Svarīgs faktors ir arī prestiža jautājums, kas kavē problēmas atrisināšanu.

Otrs lielais nesaskaņu cēlonis starp abām valstīm bija piecu Indas upē ietekošu Pendžabas upju lejteces ūdeņi. Rietumpakistānas irigācija lielā mērā ir atkarīga no kanāliem, kas savukārt ir savienoti ar šīm upēm. Bet šīs upes iztek no Indijas vai no Indijas pārvaldītās Kašmiras, un tāpēc, ja Indija nolemtu ūdeņus apturēt, tad Pakistānas zemkopība drīz vien nonāktu bezcerīgā stāvoklī. Patiešām, kad dabas apstākļu dēļ pietrūka ūdens, Indija varēja novirzīt upju ūdeni savos kanālos. Bez tam Indija gatavojās būvēt kanālu, kas ūdeni no šīm upēm novadītu uz tuksnesi dienvidrietumos no Deli. Kad šis kanāls sāktu funkcionēt, ūdens uz Pakistānu vairs neplūstu.

Pakistāna, protams, iebilda pret šo projektu. Starp 1952. un 1960. gadu Indija, Pakistāna un Pasaules Banka veda ilgas sarunas un 1960. gadā panāca vienošanos. Indijai desmit gadus bija jānodrošina Pakistāna ar noteiktu ūdens daudzumu. Šai laikā ar ārzemju finansiālo palīdzību 375 miljonu mārciņu apjomā uz pārējām Indas sistēmas upēm uzbūvēs divus milzīgus aizsprostus ūdens krātuvei. No šiem aizsprostiem līdz pat Rietumpendžabas rajonam, kuru agrāk apūdeņoja šīs piecas upes, tiks izbūvēti kanāli. Tādējādi daļa Indas upes ūdeņu, kuri ietek Arābu jūrā, plūdu laikā tiks uzkrāti un gan Pakistānai, gan Indijai ūdens pietiks.

Indijas attiecības ar komunistisko Ķīnu no draudzības pārauga saspilējumā un visbeidzot atklātā karā. 1949. gadā Indija bija viena no pirmajām valstīm, kas atzina komunistu Ķīnu. Tā īpaši neuztraucās, kad nākamajā gadā Ķīna pakļāva un okupēja Tibetu. 1954. gadā Indija atzina Ķīnas varu pār Tibetu. Bet piecdesmitajos gados Tibetā auga pretestība un beigās izcēlās partizānu dumpis, kurš tika bargi apspiests. 1959. gadā tibetiešu reliģiskais vadonis dalailama bēga uz Indiju.

Pa to laiku Ķīnas valdība bija izdevusi kartes, kurās bija redzams, ka daži kalnaini rajoni Butānā, Nepālā un ziemeļrietumu un ziemeļaustrumu Indijā atrodas Ķīnas teritorijā. 1958. gadā atklājās, ka ķīnieši uzbūvējuši ceļu Kašmirā, Ladaka rajonā, un nākamajā gadā tur un ziemeļaustrumu pierobežas starpjoslā notika kaujas starp indiešu un ķīniešu karaspēku. Abas puses minēja milzuma daudz vēsturisku pierādījumu, kas it kā liecina, ka apstrīdētās teritorijas pieder tieši viņām, bet vienošanos panākt nespēja. 1962. gadā attiecības pasliktinājās. Neru atteicās

Kašmira un Indas upe

vest jebkādas tālākas sarunas, kamēr ķīnieši nebūs atvilkuši savu karaspēku. Vasarā notika daudzas bruņotas sadursmes, un oktobrī ķīniešu «robežsargi» iebruka ziemeļaustrumu pierobežas starpjoslā. Indijas armija tika sakauta. Tad, pavisam pēkšņi pēc četrus nedēļus cīņām, kad Rietumu lielvalstis un Krievija steidzīgi sniedza Indijai militāru palīdzību, ķīnieši atvilka savu karaspēku uz ziemeļiem no Makmahona līnijas — britu Indijas vecās robežas. Indija bija sakauta un pazemota, un, tā kā tagad tās spēkus stiprināja galvenokārt Rietumu palīdzība, īslaicīgais karš bija Indiju atrāvis no tās nepievienotās politikas. Kopš tā laika attiecības ar Ķīnu ir palikušas nenokārtotas un saspīlētas.

Neru nāve. Neru nomira 1964. gada maijā 74 gadu vecumā. Pēdējos divos gados, kad viņa spēki sāka izsīkt,

Indijā bija jūtams pašplūsmes un stagnācijas noskaņojums. Ķīniešu ielaušanās bija trieciens Neru prestižam. Bija skaidri redzams, ka trešais piecgadu plāns netiks izpildīts: līdzekļus atvēlēja aizsardzībai, un, neraugoties uz ievērojamu palīdzību no ārpuses, ražošana neattīstījās. Pieauga korupcija administrācijā. Kongress sāka zaudēt mērķa sajūtu, un pats Neru sāka zaudēt to neapšaubāmo autoritāti, kuru viņš kādreiz bija baudījis.

Tomēr Neru nāve izraisīja sēras visā pasaulē. Septiņpadsmit gadus viņš bija pārvaldījis Indiju, un, bez šaubām, viņš bija viena no izcilākajām personībām vēsturē. Var piekrist Filipīnu prezidenta teiktajam: «Āzija ir zaudējusi savu visspilgtāko saprātu, savaldības un miera sludinātāju.»

Šastri, 1964—1966

Pēc pasaules mēroga valstsvīra Neru premjerministra posteni ieņēma Lals Šastri, cilvēks, kas nekad nebija izceļojis ārpus Indijas. Sika auguma, kā redzams, ar maigu un neuzbāzīgu raksturu. Šastri bija sācis pieticīgi un pamazām pacēlies Kongresa partijas administrācijas hierarhijā, apļiecinādams sevi kā labu administratoru. Viņš atradās milzīgu problēmu priekšā — pārtikas krājumi, augošās cenas, Kašmira, atkārtota ķīniešu iebrukuma draudi, strīdu plosītā Kongresa partija un centrālās valdības autoritātes krišanās.

Šastri vadības pirmajā gadā likās, ka viņam trūkst tās stingrības, pat nežēlības, kas, pēc daudzu domām, bija nepieciešama, lai izdziedētu Indijas ekonomiskās kaites. 1965. gada pašā sākumā ļoti trūka pārtikas un tikai milzīgais graudu imports no Amerikas un Austrālijas izglāba valsti no bada. Bet savas valdīšanas pēdējos sešos mēnešos Šastri parādīja nelokāmību attiecībās ar Pakistānu, un tas atjaunoja viņa reputāciju.

Pakistāna drīz vien vilās savās cerībās, ka Šastri attiecībā uz Kašmiras problēmu būs elastīgāks par Neru, un tāpēc nolēma, ka sarunu vietā jālieto spēks. 1965. gada sākumā robežu strīdiem Sindā sekoja partizānu iefiltrēšana Indijai piederošajā Kašmiras daļā. 1965. gada augustā iebruka liels skaits partizānu, un tas izprovocēja indiešu armijas pretuzbrukumu pāri pamiera līnijai. Tas drīz kļuva par nelielu

karu starp indiešu un pakistāniešu armijām. Tomēr spiediens, ko pasaules doma izdarīja ar ANO starpniecību, septembrī vainagojās ar pamieru. Četrus mēnešus vēlāk, 1966. gada janvārī, Krievijas premjerministrs Kosigins veda sarunas ar Šastri un Ajūbhānu par vienošanos, kuru parakstīja Taškentā, Krievijas dienvidos. Vienošanās paredzēja bruņoto spēku atvilkšanu uz pozīcijām, kādas bija pirms 1965. gada augusta, un diplomātisko, tirdzniecības un kultūras sakaru atjaunošanu starp Indiju un Pakistānu, kura savukārt apsolījās nākotnē nelietot spēku domstarpību risināšanai. Dažas stundas pēc vienošanās parakstīšanas Šastri nomira no sirds lēkmes.

Gandija kundze, 1966—1977

Pēc Šastri par premjerministri kļuva Neru meita Indira Gandija¹. Viņas izraudzīšana šajā amatā bija kompromiss: tāpat kā 1964. gadā, kad Kongresa «karaļu taisītāju» galvenais mērķis bija nelaist pie varas Desai. Gandija kundze bija vienmēr bijusi sava tēva pastāvīga pavadone un uzticības persona, it īpaši viņa dzīves pēdējos gados. Savā nostājā viņa bija kosmopolītiska, ilgi grozījusies valdības aprindās, viņai piemita tēva laicīgums, un, tāpat kā tēvs, viņa necieta apspiešanu un nekompetenci tradīcijas vārdā. Viņā saskatīja progresīvas, jauno laiku Indijas pārstāvi. Būdamā savā amatā vienpadsmit gadus, viņa parādīja augsti attīstītu politiķa instinktu, neatkarīgu gribu un pašpaļāvību un spēju rīkoties bez vilcināšanās.

Gandija kundze kļuva par premjerministri 1966. gada janvārī. Savas darbības pirmajā gadā viņa pieļāva vairākas politiskas kļūdas un radīja par sevi iespaidu, ka trūkst noteiktības un personīgās autoritātes. 1967. gada februārī notika vispārējās vēlēšanas. Federālajā parlamentā Kongresa partija zaudēja deviņdesmit vietas, bet tomēr saglabāja nelielu vairākumu. Štatu parlamentos Kongresa partijai neveicās, jo tā zaudēja kontroli deviņos štatos. Valdības, kas bija izveidotas bez Kongresa, bieži bija koalīcijas, kuras nereti saira, un rezultātā izjuka administrācijas nepārtrauktība. Opozīcijas augšanas cēlonis galvenokārt bija šķelšanās, lojalitātes trūkums un frakcionārisms pašā

¹ Viņas vīrs nebija mahātmas Gandija radnieks.

Kongresa partijā. Daudzi komentētāji runāja par politiķu oportūnismu un vispārēju atbildības trūkumu. Pārāk daudziem galvenais politiskais mērķis bija amata un ar to saistīto pilnvaru iemantošana. Izņemot komunistu partiju, politiskās partijas neatspoguļoja Rietumu ideoloģiju. Piemēram, Jana Singa partija, kas 1967. gadā bija ļoti spēcīga Ziemeļindijā, gribēja, lai valdītu hinduistu sabiedriskā kārtība un lai hindi kļūtu par valsts valodu. Bez tam sabiedrības dzīvē liela nozīme bija kastām un radniecības saitēm, un tas ļoti negatīvi ietekmēja vienota mērķa apziņu.

Četru gadu laikā — no 1967. gada līdz 1971. gadam — vispārējais noskaņojums bija politiskas nestabilitātes sajūta un šaubas par Indijas nākotni. Attiecības starp centrālo valdību un štatu valdībām bija saspīlētas. Vietējiem politiķiem bija grūti vadīties no vispārējā nacionālā viedokļa, ja tas bija pretrunā ar štata nostāju. Daudzus politiķus, galvenokārt no Kongresa, kas gadiem ilgi bija piedalījušies Indijas sabiedriskajā dzīvē, 1967. gada vēlēšanās vēlētāji bija noraidījuši, un to vietā nāca jaunāki cilvēki, kuriem bija tikai vietēja ietekme. Neviena no partijām, kas bija opozīcijā Kongresam, nebija ar vienlīdz lielu ietekmi visā valstī. Valodas problēma, kas 1967. gadā politikā bija aktuālākā, norādīja uz reģionālisma spēku. Ļoti plaši izplatīta bija opozīcija pret hindi kā oficiālas valodas uzspiešanu rajonos, kur nerunāja hindi valodā. Beigu beigās 1967. gada decembrī pieņēma likumu, saskaņā ar kuru par oficiālo valodu atstāja angļu valodu, kamēr to vēlēsies štati, kuros hindi nebija vairākuma valoda. Divdesmit gados kopš neatkarības iegūšanas vara bija nepārtraukti virzījusies no centra uz štatu līmeni. Daudz bija tādu, kas uzskatīja, ka centra vājums jau ir sasniedzis tādu pakāpi, ka pat spēcīgs premjerministrs vairs nespēs pavērst straumi atpakaļ.

Sešdesmito gadu beigās palielinājās dažāda veida aģitācija: studenti to darīja aiz bažām par bezdarbu; bija sabiedrības neapmierinātība; komunistu vadītas vardarbīgas zemnieku protesta kampaņas pret lielajiem zemes īpašniekiem; nemieri pierobežas rajonos. Aģitācija, politiskā šķelšanās un īsta ekonomiskā progresa trūkums radīja nopietnas šaubas par to, vai Indijai vispār ir nākotne kā demokrātiskai un apvienotai valstij. Pārāk liela šķīta problēma, kā milzīgais vēlētāju skaits, kuru vidū bija ļoti daudz

analfabētu — zemnieku, spēs veidot pareizu, uz precīzu informāciju balstītu spriedumu par personībām un diskutējamiem jautājumiem valstī. Klīda baumas par militāru intervenci. Pēc sakāves 1962. gadā karā ar Ķīnu armija bija strauji palielinājusies un pārkārtojusies, un pēc 1965. gada kara ar Pakistānu tās prestižs bija cēlies. Vairākos gadījumos armija tika pieaicināta uzturēt iekšējo drošību. Tādējādi bija izveidojusies vispārēja noskaņa, ka demokrātija nerada stipru un darboties spējīgu valdību.

1969. gada rudenī Kongresa partijā notika liela šķelšanās. Gandija kundze gribēja jauktu ekonomiku, bet ar augstāku štatu kontroles pakāpi. Viņa sacīja: «Komunisti jau ir valstī nostiprinājuši pamatu zem kājām, un, ja nebūs progresīvas ekonomiskās politikas, viņi kļūs stiprāki.» Gandija kundze gribēja, piemēram, banku nacionalizāciju. Vairākums parlamenta locekļu no Kongresa partijas un sabiedriskā doma viņu atbalstīja, bet partijas labējais spārns, kurš kontrolēja partijas organizatorisko pusi, viņai pretojās. 1969. gada decembrī viņu izslēdza no Kongresa partijas. Rezultātā izveidojās divas Kongresa partijas, kuras abas apgalvoja, ka pārstāv īsto partiju.

Gandija kundze tagad bija atkarīga no kreisā spārna partiju atbalsta, ieskaitot arī komunistus. Gadu vēlāk viņa nolēma atlaist parlamentu un 1971. gada martā sarīkot jaunas vēlēšanas. Gandija kundze pati, šķiet, valstī bija populāra; pastāvēja bailes, ka ekonomiskā situācija kļūs sliktāka, un augstākā tiesa nesen bija apstādinājusi kādu valdības pasākumu, kas būtu atcēlis zināmas Indijas augstmaņu privilēģijas. Gandija kundze uzvarēja vēlēšanās drīzāk ar savas personības pievilksanas spēku nekā ar politiku. Viņas aristokrātisma un kreisā spārna ideju apvienojums izrādījās veiksmīgs, un rezultātā viņas grupējums Kongresa partijā ieguva parlamentā 350 vietas no 523. Viņa tagad pilnīgi pārvaldīja valsti, un viņas pretinieku rindās valdīja apjukums.

Ekonomiskā politika. No neatkarības iegūšanas līdz 1965. gadam ekonomika bija jūtami progresējusi. Nacionālais ienākums bija palielinājies par 70 procentiem, un visos virzienos bija vērojama izaugsme: piemēram, elektrības ražošana bija četrkārtšojusies, un dzelzceļa kravas pārvādzumu jauda bija trijtik liela. Daudzās saimniecības jomās

progress turpinājās arī nākamajā desmitgadē — no 1965. gada līdz 1975. gadam. Indija sāka ražot daudz un dažādas patēriņa preces — televizorus, tranzistoru radioaparātus, elektropreces un pulksteņus. Augstvērtīgas sēklas, mākslīgie mēsli, bagātīga un regulēta ūdens piegāde sekmēja ļoti lielu ražības pieaugumu lauksaimniecībā. Šī, tā sauktā zaļā revolūcija sākās 1966.—1967. gadā. Īpaši sekmīga tā bija ziemeļrietumu Indijā, kur ražība no 1966. gada līdz 1971. gadam pieauga 2,5 reizes. Jaunās metodes ieviesa praksē izglītotie un uz peļņu orientētie fermeri, kas bieži vien bija pensionēti profesionāļi un stipri atšķīrās no neizglītotajiem zemniekiem, kam pastāvīgi trūka naudas līdzekļu un kas bija uzticīgi tradicionālajām metodēm. Trijos gados — no 1969. gada līdz 1971. gadam — visā Indijā bija augstas ražas, tā ka Indijai patiesībā pašai pietika savu pārtikas graudu.

Neraugoties uz šiem panākumiem, Indijas ekonomikas kopaina deva pamatu bažām. Ekonomiskie apstākļi bija dažādi: ziemeļrietumos tie bija labi, austrumos slikti, citur gan slikti, gan labi, un pat ziemeļrietumos zaļās revolūcijas svētību izjuta tikai neliela iedzīvotāju daļa. Ceturtais piec gadu plāns, kuram vajadzēja sākties 1967. gadā, tika atlikts postījumu dēļ, ko nodarīja divi nelieli kari un divi stipri musoni, un politiskā situācija no 1967. gada līdz 1971. gadam ļoti apgrūtināja plānošanu visai Indijai. Indija nespēja pārvarēt slikto laika apstākļu radītās problēmas; piemēram, 1972. gadā sausums neļāva funkcionēt hidroelektrostacijām. Ienākumi no ārzemju valūtas maiņas bija neadekvāti, un tāpēc pieauga parāds ārzemēm. Pēc ķīniešu iebrukuma 1962. gadā naudu un resursus novirzīja aizsardzības vajadzībām, un 1972. gadā Indijas armija pēc lieluma bija pasaulē ceturta, bet tās gaisa spēki — piektie. Bez tam 1971. gadā nāca klāt izdevumi bēgļu uzturēšanai. Bet vislielākā problēma bija iedzīvotāju pieaugums. 1951. gadā bija 356 miljoni iedzīvotāju, 1972. gadā — jau 548 miljoni, un pieaugums bija 13 miljoni cilvēku gadā. Šis milzīgais pieaugums drīzāk bija izskaidrojams ar mūža ilguma palielināšanos nekā ar lielāku dzimstību. 1947. gadā vidējais mūža ilgums bija 27 gadi, 1968. gadā — jau 50 gadi. Sekas bija bezdarbs laukos, pārcelšanās uz pilsētām un ļoti zems dzīves līmenis. Pēc 1975. gada aplēses puse iedzīvotāju atradās zem nabadzības robežas. Tādējādi bija skaidrs, ka lūzums ekonomikā vēl nebija sācies.

Ārpolitika. Militārie draudi no Ķīnas turpinājās: tika pastiprinātas gar robežām dislocētās ķīniešu armijas, un Ķīna veica kodolieroču izmēģinājumus. 1967. gadā Sikimā notika kaujas starp ķīniešu un indiešu karaspēku, un sakarā ar kultūras revolūciju ķīniešu nodomi bija neskaidri. Vēlāk attiecības neuzlabojās, bet tās nekļuva arī sliktākas.

Neraugoties uz 1966. gada Taškentas līguma laikā izteiktajām cerībām, attiecībās ar Pakistānu nekāda jūtama uzlabošanās nebija vērojama. Nekāda progresa nebija Kašmiras konflikta risinājumā, lai gan 1968. gadā Šeihu Abdullu atrbrīvoja no ieslodzījuma. Indija uzmanīgi vēroja notikumu attīstību Austrumpakistānā (sk. 469.—470. lpp.). Tās simpātijas bija separātistu kustības pusē, bet Gandija kundze, neraugoties uz daudzajiem tautas aicinājumiem, atteicās iejaukties. Bet no 1971. gada marta līdz decembrim Indijā masveidā iepļūda bēgļi, galvenokārt hinduisti. Likās, ka šo problēmu un militāro strupceļu Austrumpakistānā var pārvarēt tikai ar indiešu iejaukšanos. 1971. gada rudenī notika vairāki starpgadījumi, kas decembrī pārauga īstā karā starp Indiju un Pakistānu. Karš bija ildzis 13 dienas, kad Pakistāna padevās. 1972. gadā bēgļi atgriezās uz valsti, kuru tagad sauc par Bangladešu, un Indijai tagad pie tās austrumu robežas bija draudzīgs, bet vājš kaimiņš. Bez tam Indija okupēja 7700 kvadrātkilometrus no Pakistānas teritorijas un turēja gūstā 90 000 karagūstekņus.

1972. gada jūlijā Simlā satikās Gandija kundze un jaunais Pakistānas premjerministrs Bhuto. Abas valstis solījās izbeigt konfliktu un konfrontāciju, kas līdz šim bija bojājusi viņu savstarpējās attiecības. Bija paredzēts atjaunot sakarus, ceļojumus, tirdzniecību, zinātnes un kultūras saites, atvilkt armijas, izņemot Kašmiru, par kuru tiks vestas atsevišķas sarunas. 1972. gada decembrī vienojās par jaunu robežlīniju, kas pārdalīs Kašmiru. Lielās cerības, ko bija modinājusi Simlas vienošanās, neīstenojās tik ātri. 1973. gadā noslēgtais Deli nolīgums noteica kārtību karagūstekņu atdošanā, un 1974. gadā tika atjaunoti pasta sakari. Tomēr Pakistāna tagad militārā ziņā vairs nebija Indijai līdziniece, un attiecības starp abām valstīm palika saspīlētas. Piemēram, kad Indija sekmīgi izdarīja pazemes kodolsprādzienu, Bhuto sacīja, ka šis sprādziens ir domāts, lai tā valdītu visā Indostānas pussalā.

Sešdesmitajos gados sabiedriskā doma pakāpeniski atkāpās no viedokļa, ka Indijai jāturas pie pozitīvas nepievienošanās politikas, un iestājās par to, ka tai ir jāpiekļaujas abām pusēm — Savienotajām Valstīm un Krievijai —, lai tādējādi gūtu Indijai pēc iespējas lielāku labumu. Tādā veidā, saglabādama pieņemamas draudzīgas attiecības ar Savienotajām Valstīm, Indija 1971. gadā parakstīja vienošanos ar Krieviju.

1971. un 1972. gadā Gandija kundzes panākumi un popularitāte bija sasniegusi augstāko pakāpi. Pēc uzvaras 1971. gada marta vēlēšanās un militārās uzvaras decembrī Indiju pārņēma reibinoša pašpaļāvības un optimisma gaisotne. Štatu vēlēšanās 1972. gadā Kongress guva pārliecinošu balsu vairākumu, iegūstot 70 procentus vietu. Tomēr divos gados — no 1973. gada vidus līdz 1975. gada jūnijam — radās vairākas nopietnas ekonomiskas un politiskas problēmas. Lietus trūkums noveda pie pārtikas ražošanas sašaurināšanās un pie bada vairākās Indijas daļās. Inflācija pieauga apmēram līdz 25 procentiem, piemēram, lēcām, kas vairumā māju bija galvenā maltīte, cenas pacēlās tik augstu, ka vidējas algas pelnītājs tās nevarēja atļauties, un tas radīja plašu neapmierinātību. Rūpniecības apjoms vairs nepieauga tik strauji, un bezdarbnieku skaits sasniedza 25 miljonus. Piektais piecgadu plāns, kuram bija jāsākas 1974. gadā, neiesākās, jo inflācija bija kontrolskaitļiem laupījusi jebkādu jēgu. Bez tam notika streiki, it īpaši gaisa satiksmes līnijās un uz dzelzceļiem.

Politiskā ziņā atkal bija tā pati šķelšanās un frakcionārisms, kas bija negatīvi ietekmējis Kongresa partiju sešdesmito gadu pirmajā pusē, un vēlēšanās partija atkal zaudēja vietas. Tad 1974. gadā mahatmas Gandija piekritējs Narajans, kas nebija politikā piedalījies divdesmit gadus, prasīja, lai atļaiž Biharas parlamentu, kurā vairākumā bija Kongresa partija, tāpēc ka tā bija pārstājusi pārstāvēt vēlētājus un bija korumpējusies. Gandija kundze atteicās to darīt, bet Narajana rīcību atbalstīja opozīcijas partijas no daudziem Indijas reģioniem un štatiem. Viņš nostājās opozicionāru kustības priekšgalā un apceļoja valsti, lai sasaistītu neapmierināto un cerībās pievilto rajonus. 1975. gada sākumā Indijā atkal valdīja tāda pati nestabi-

litātes un šaubu noskaņa, kāda bija valdījusi no 1967. gada līdz 1971. gadam. 1975. gada janvārī kāds rakstnieks aprakstīja «draudošu katastrofu». Kulminācija iestājās 1975. gada jūnijā: Allāhābādas augstākā tiesa atzina Gandija kundzes ievēlēšanu parlamentā 1971. gadā par spēkā neesošu un uz sešiem gadiem liedza viņai tiesības ieņemt vēlētu amatu, jo viņa esot iesaistījies korumpētos darījumos.

Divas nedēļas pēc šī lēmuma Indijas prezidents izsludināja ārkārtas stāvokli, jo «Indijas drošību apdraud iekšējas nekārtības». Radioraidījumā Gandija kundze sacīja, ka šis solis tiek sperts, lai nodrošinātu valsts vienotību un stabilitāti. Tad sekoja daudzu tūkstošu politisko pretinieku aresti un vairākas politiskas grupas tika aizliegtas. Presi cenzēja un vēlēšanas atlika uz vienu gadu. Parlaments sankcionēja ārkārtas stāvokli un tad pārgāja pie imunitātes piešķiršanas premjerministrei pret kriminālu sodāmību un pie konstitūcijas grozījumiem, lai piešķirtu premjerministrei daudz lielāku varu un aizliegtu veselu virkni politisku aktivitāšu. Gandija kundze darīja zināmu sīki izstrādātu ekonomisko programmu, kuras mērķis bija pazemināt cenas, ekonomēt valsts izdevumus un uzlabot lauksaimniecību.

Gandija kundze personīgi valdīja no 1975. gada jūnija līdz 1977. gada martam. 1977. gada janvārī viņa paziņoja, ka divreiz atliktās vēlēšanas notiks martā, un atcēla aizliegumu politiskajām partijām, lai tās varētu piedalīties vēlēšanās. Vēlēšanu rezultāts bija liels trieciens Gandija kundzei un viņas partijai. Viņa tika sakauta viņas pašas vēlēšanu iecirknī, un Kongresa partijas vietu skaits parlamentā kritās no 350 uz 152, turpretī savienības «Džanata dal» vietu skaits pieauga no 39 līdz 297. Par premjerministru 82 gadu vecumā kļuva Morardži Desai, un Kongresa partija, kas valdīja Indijā visu laiku kopš neatkarības sākuma, bija ārpus valdības.

Spriest par ārkārtas stāvokli vēl bija pārāgri. Gandija kundze sacīja, ka viņa izsludinājusi ārkārtas stāvokli, lai saglabātu vienotību un palielinātu stabilitāti. Viņas pretinieki teica, ka viņa to esot darījusi, lai saglabātu pati savu un Kongresa partijas varu. Protams, ka stipra centrālā valdība bija vajadzīga, taču apstrīdams ir jautājums par to, vai praktiski iegūtais labums atsvēra politisko un tiesisko brīvību zaudēšanu. Gandija kundze cieta sakāvi

vairāku iemeslu dēļ — viens no tiem bija protests pret piespiedu sterilizācijas programmu —, bet pilnīgi skaidrs ir tas, ka Indija tajā laikā nosodīja viņas personīgo valdīšanu.

Desai bija premjerministrs līdz 1979. gada jūlijam. Pēc viņa šajā amatā stājās Sarans Singhs, bet savienība «Džanata dal», kas visu laiku bija nedroša koalīcija, saira. Politikā strīdējās savā starpā un nereaģēja uz problēmām, kas Indijai bija jārisina. 1980. gada janvārī atkal notika vispārējas vēlēšanas. Lielākā daļa no 350 miljoniem vēlētāju bija zaudējuši visas ilūzijas attiecībā uz personisku ambīciju un sīkmanīgu strīdu pārņemtajiem politiķiem, kuru valdības bija izrādījušās nekompetentas un nespējīgas valdīt. Nekādas problēmas vēlēšanu kampaņas gaitā netika apspriestas. Gandija kundze bija vienīgā nacionāla mēroga politiķe, un viņa atkal piedāvāja disciplīnu un stingru valdību. Rezultātā Kongresa partija pārliecinoši uzvarēja, iegūstot 351 vietu no 542, un Gandija kundze, kurai tagad bija 62 gadi, atkal kļuva par premjerministri.

Pakistāna pēc 1947. gada

Pirmajos neatkarības gados Pakistāna izrādījās pat vēl lielāku problēmu priekšā nekā Indija. Tāpat kā Indijā, arī Pakistānā ieplūda bēgļi. Bija aprēķināts, ka 1947. gadā vismaz viens no katriem pieciem Rietumpakistānas iedzīvotājiem bija bēglis; no Indijas ieradās pavisam 8 miljoni musulmaņu bēgļu. Tāpat kā Indija, arī Pakistāna saskārās ar problēmām, kas saistītas ar Kašmiru un Indas sistēmas upju ūdeņiem.

Bet atšķirībā no Indijas Pakistāna bija valsts, kuru 1500 kilometru garumā divās daļās sadalīja naidīga ārvalsts. Rietumpakistānas un Austrumpakistānas fiziska atšķiršana bija pastāvīgs šķērslis. Vēl vairāk, Rietumpakistānā runā urdu valodā, bet Austrumpakistānā — bengāliešu valodā. Austrumpakistānai sāka likties, ka valdība ir labvēlīgāka pret Rietumpakistānu, un plaša starp abām Pakistānas daļām pakāpeniski paplašinājās. Atšķirībā no Indijas Pakistānai 1947. gada augustā valsts dienests bija jāorganizē gandrīz no paša sākuma. Hinduisti, kas atstāja Pakistānu, galvenokārt piederēja pie izglītotās vidusšķiras.

Pakistānas valdībai ne tikai trūka pieredzējušu un izglītotu cilvēku, bet arī bija nepietiekams daudzums ēku, kuras varētu izmantot valdības iestādes. Arī to iekārtojums bija darbam nepiemērots.

Pakistānai bija tās pašas problēmas kā vairumam mazattīstīto valstu. Apmēram 85 procenti no tās 75 miljoniem iedzīvotāju (1951) bija analfabēti. Lauksaimniecība bija atpalikusi, un rūpniecībā bija nodarbināti tikai daži tūkstoši cilvēku. Un problēmas vēl pavairoja atdalīšanās. Piemēram, 70 procentus no pasaules džutas ražoja Pakistānā, bet 1947. gadā tur nebija džutas pārstrādes fabriku; tās visas atradās Indijā. Bija ļoti maz kokvilnas apstrādes rūpniecību, un abas ostas — Karači un Čitagonga — bija nabadzīgas. Tomēr sešdesmito gadu sākumā situācija pamazām uzlabojās. Tai laikā Pakistānai jau bija visvairāk džutas pārstrādes rūpniecību pasaulē. Pieauga eksporta summas tādām izejvielām kā džuta, kokvilna, vilna, tēja un ādas. Ievērojami attīstījās vieglā rūpniecība. Ar ārzemju palīdzību uzcēla divus milzīgus aizsprostus — vienu Pešavaras tuvumā un otru pie Čitagongas. 1953. gadā uzsāka ciematu lauksaimnieciskās un rūpnieciskās attīstības projektu. Tās bija daļa no sabiedrības attīstības projekta. Strādniekus apmācīja, lai tie dotos uz ciematiem un mācītu ļaudīm, kā uzlabot laukkopības metodes, izglītību un sanitāro stāvokli; citiem vārdiem, kā pacelt dzīves līmeni. Atšķirībā no Indijas Pakistānā ciematu lauksaimnieciskā un rūpnieciskā attīstības projekta īstenošana norisa ļoti lēni. 1959. gadā šis projekts skāra tikai pāri par miljonu cilvēku.

Kā mēs to redzējām iepriekš, Indijai laimējās tai ziņā, ka pēc neatkarības iegūšanas to daudzus gadus pārvaldīja viena stipra, uzticamu līderu vadīta partija. Tāpēc Indijā bija politiska stabilitāte. Pakistānā 1947. gadā valdīja spēcīgā Musulmaņu līga, kuru vadīja Džinna, kas kļuva par ģenerālgubernatoru. Bet 1948. gadā Džinna nomira, un Musulmaņu līgā drīz valdīja lielie zemes īpašnieki un juristi, un tā zaudēja tautas atbalstu. Pēc 1948. gada Pakistānai trūka tāda līdera kā Neru vai Sukarno. No 1947. gada līdz 1951. gadam premjerministrs bija Liakats Alī Hāns, spējīgs, pieredzējis un patriotiski noskaņots cilvēks, bet viņš nebija pietiekami stipra personība, lai vadītu un kontrolētu sava kabineta politiķus. 1951. gadā viņu noslep-kavoja, un no tā brīža līdz 1958. gadam cits pēc cita pie varas nāca seši vāji un nemākulīgi premjerministri. Zinā-

mu stabilitāti šai periodā deva abi ģenerālgubernatori. Pirmais bija Gulams Muhammeds, impulsīvs un neiecietīgs cilvēks, kurš uzskatīja, ka vajadzīga spēcīga valdība. 1954. gadā viņš atlaida Satversmes sapulci un iecēla valdību, kuru vadīja ģenerālmajors Iskanders Mirza un kurā ietilpa arī ģenerālis Ajūbhāns. Gadu vēlāk Gulams Muhammeds atkāpās, jo bija slims, un par ģenerālgubernatoru kļuva Iskanders Mirza.

Visu šo laiku Pakistāna tika pārvaldīta saskaņā ar 1935. gada likumu. Satversmes sapulce bija centusies panākt vienošanos par konstitūciju, un 1956. gadā beidzot vienošanās tika panākta. Tāpat kā Indija, Pakistāna kļuva par republiku Sadraudzības ietvaros. Bet jaunā konstitūcija vēl nebija īsti sākusī funkcionēt, kad to aizslaucīja armijas revolūcija. Bija pieaugusi neapmierinātība ar ekonomiku. Pirmais piecgadu plāns bija neveiksmīgs. Augstākas cenas, pirmās nepieciešamības preču nepietiekamība un plaši izplatītā kontrabanda bija novedusi pie strādnieku nemieriem un nekārtībām, kuras izsauca pārtikas trūkums. Bēgļi pilsētās vēl arvien dzīvoja nožēlojamos apstākļos. Bet nemieriem galvenokārt bija politisks raksturs. Politiķi bija korumpēti. Turpinājās nemitīgi strīdi starp izpildu un likumdošanas varu un starp Austrumpakistānu un Rietumpakistānu; stabila valdība šķita neiespējama. Šādā situācijā prezidents Iskanders Mirza 1958. gada oktobrī apturēja konstitūciju, atlaida visas politiskās partijas un noteica kara laika likumus. Ģenerāli Ajūbhānu iecēla par galveno administratoru. Asinis netika izlietas. Iekams mēnesis beidzās, Mirza jau bija atkāpies, un Ajūbhāns kļuva par valsts galvu. Tagad Pakistānu vadīja īsts administrators un rīcības cilvēks.

Ajūbhāns, 1958—1969

Jaunā militārā valdība pirmām kārtām atlaida visus civilieredņus un politiķus, kurus tā uzskatīja par korumpētiem. Nākamais risināmais jautājums bija zemes reforma. Tika ierobežots zemes daudzums, kas varēja piederēt vienam īpašniekam, pie tam agrākie zemes īpašnieki saņēma kompensāciju. Ar to tika panākti trīs rezultāti: izbeigta neapmierinātība laukos, radīta sīkīpašnieku šķira un saļauzta lielo zemes īpašnieku vara.

Otrais piecgadu plāns (1960—1965) bija panākumiem bagāts, jo šajā periodā ražība pieauga par 28 procentiem, kas bija divreiz vairāk par iedzīvotāju pieaugumu. Trešā piecgadu plāna (1965—1970) izpildi kavēja grūtības. Sekas 1965. gada karam ar Indiju bija tādas, ka lielāka daļa nacionālā ienākuma tika atvēlēta aizsardzībai. Palīdzība no ārzemēm, it īpaši no Savienotajām Valstīm, tika samazināta. Neraugoties uz to visu, rūpniecības produkcijas pieaugums palielinājās, un pēc 1967. gada ievērojami pieauga arī lauksaimniecības produkcijas apjoms, jo bija labākas sēklas, vairāk mākslīgo mēsļu, labāka lauksaimniecības tehnika un (kas ir ļoti būtiski šim subkontinentam) uzlabota apūdeņošana. Tagad Pakistāna jau pati gandrīz apgādāja sevi ar pārtikas produktiem. Tomēr attiecībā uz dzīves līmeni, iespējams, ka pieauga nevienlīdzība ienākumu un bagātības ziņā, nabagiem lielā mērā paliekot nabagiem un bagātiem kļūstot vēl bagātākiem.

Pakistānas ārpolitika līdzinājās Indijas ārpolitikai tikai tajā ziņā, ka arī Pakistāna bija Sadraudzības dalībvalsts. Indijas attiecības ar komunistisko Ķīnu pakāpeniski pasliktinājās, turpretī Pakistānas un Ķīnas attiecības palika draudzīgas. Arī Pakistāna neuzskatīja, ka neitralitātes politika ir praktiska. 1954. gadā tā nodibināja aliansi ar Turciju, kas nākamajā gadā kļuva ciešāka, izveidojoties Bagdādes paktam. Pēc tam kad 1959. gadā Irāka no Pakta izstājās, to pārdēvēja par Centrālā Līguma organizāciju (CENTO — no Central Treaty Organization). 1955. gadā Pākistāna iestājās SEATO. Tā kā Pakistāna aukstajā karā atbalstīja Rietumus, tā saņēma militāru palīdzību no Savienotajām Valstīm. Neraugoties uz paziņojumu, ka šī palīdzība tiks izmantota tikai aizsardzības nolūkiem, tā izraisīja bažas Indijā, gluži tāpat, kā militārā palīdzība Indijai tās karā ar Ķīnu izraisīja bailes Pakistānā.

Pakistānas attiecības ar Afganistānu nebija visai labas. Abās valstīs lielu iedzīvotāju daļu veidoja nemierīgie, kareivīgie puštunu cilts vīri. Afgāņu valdība ar propagandas un graužošanas darbības palīdzību cerēja pārņemt savā pārvaldīšanā puštunu cilts rajonus Pakistānā, bet ar niecīgiem panākumiem. Pakistānas valdības draudzības un uzticēšanās politika pret cilts piederīgajiem iedarbojās, un rezultātā uzlabojās likuma un kārtības ievērošana, kā arī saimnieciskais stāvoklis.

Pirmoreiz saņemot varu savās rokās, Ajuhbāns sacīja:

«Mūsu galamērķis ir atjaunot demokrātiju.» Pakistānas parastie ļaudis pie demokrātijas nebija pieraduši, tāpēc Ajūbhāns nolēma: iekams demokrātija sāks efektīvi darboties visā valstī, ir jāattīsta demokrātija uz vietām. 1959. gadā paziņoja, kā tas tiks darīts. Valsti sadalīja vēlēšanu iecirkņos — katrā pa 10 000 cilvēku. Katru iecirkni nosauca par pamatdemokrātiju. Katras pamatdemokrātijas ievēlētajām padomēm bija jānodarbojas ar vietējām lietām un jāsavieno vietējās pašvaldības institūcijas ar lauku attīstīšanai nepieciešamajiem mehānismiem. Pēc tam kad Ajūbhāns bija apbraukājis zemi, pulcēdams kopā ļaudis un izskaidrodams viņiem šo projektu, notika pirmās vēlēšanas un tika ievēlēti apmēram 80 000 kandidātu, kurus sauca par pamatdemokrātiem. 1960. gada sākumā 96 procenti no pamatdemokrātiem, aizklāti balsojot, apstiprināja Ajūbhānu par prezidentu.

Pēc tam sākās diskusijas par jaunu centrālu konstitūciju. Bija divas galvenās problēmas: pirmkārt, kā sasaistīt pamatdemokrātijas ar centrālo valdību, un, otrkārt, kā dabūt stipru centrālo izpildvaru un tomēr saglabāt demokrātiju. 1962. gadā pieņēma jauno konstitūciju. Tā paredzēja, ka centrālo likumdošanas varu ievēl nevis tieši tauta, bet pamatdemokrāti. Visiem centrālās likumdošanas varas ieviešanai paredzētajiem likumprojektiem vajadzēja prezidenta piekrišanu, lai gan par to spēcīgāks var būt divu trešdaļu vairākums likumdošanas padomē. Prezidentu, kas iecel ministrus, var atbrīvot no amata ar trīs ceturtdaļu vairākumu likumdošanas padomē, bet deputāti, kas to mēģina darīt un cieš neveiksmi, riskē pazaudēt savas vietas. Tāpēc prezidentam ir liela vara, jo režīms ir būtībā autoritārs un tauta gandrīz nemaz netiek uzklautāta.

1965. gadā no jauna atļāva politiskās partijas un kara-laika likumus atceļā. Prezidenta vēlēšanās tajā gadā opozīcijas partijām izdevās vienoties par vienu vienīgu kandidātu — valsts dibinātāja māsu Džinnas jaunkundzi. Viņas vēlēšanu kampaņas sauklis bija «Atjaunot demokrātiju». Rezultātā Ajūbhānu atbalstīja divas trešdaļas pamatdemokrātu un viņš palika pie varas, bet vēlēšanas parādīja režīma opozīcijas spēkus no divām pusēm: no austrumpakistāniešiem un izglītotās vidusšķiras.

Austrumpakistānieši atšķīrās no rietumpakistāniešiem ar valodu, kultūru un dzīves līmeni. Viņi uzskatīja, ka salīdzinājumā ar valsts otru pusi viņi ekonomiskā ziņā

vienmēr ir bijuši cietēji. Galvenā partija Bengālijā bija Tautas līga, kas gribēja Austrumpakistānai vērā ņemamu autonomiju, bet daži tās biedri vēlējās pat pilnīgu neatkarību. Izglītotajiem vidusšķiras piederīgajiem nepatika pamatdemokrātijas sistēma. Viņi to uzlūkoja kā triku, kas palīdz Ajūbhāna režīmam noturēt varu. Viņi iebilda arī pret valdības stingro kontroli pār presē pausto kritiku. 1967. gadā izveidojās divas jaunas politiskas grupas: vairākas opozīcijas partijas apvienojās Pakistānas demokrātu kustībā, un Bhuto nodibināja Tautas partiju. Bhuto bija Oksfordas un Kalifornijas universitātēs izglītojis jurists, kas nāca no aristokrātiskas dzimtas. No 1958. gada līdz 1966. gadam viņš strādāja Ajūbhāna valdībā, pēdējos trīs gadus būdams ārlietu ministrs. Tomēr 1965. gadā viņš vērsās pret kara izbeigšanu ar Indiju un viņam nepatika Taškentas vienošanās (sk. 456. lpp.). Drīz pēc šīs vienošanās viņš atkāpās no amata un nostājās opozīcijā pret Ajūbhānu, uzbrūkot viņa «diktatūrai ar demokrātijas izkārtņi». Bhuto bija ļoti emocionāls runātājs. Pats būdams ļoti bagāts, viņš izrādījās kreisi noskaņots un tai pašā laikā bija nacionālists.

1968. gadā opozīcija pieauga. Notika demonstrācijas un nemieri, kuru laikā Bhuto arestēja. Vidusšķiras politiķi pieprasīja lielāku politisko brīvību pret rūpniecības strādnieku neapmierinātības izpausmēm. Šo strādnieku algas bija palikušas ļoti zemas. 1969. gada sākumā likumi vispār vairs nedarbojās un valdīja nekārtības, un varēja just, ka bruņotie spēki nostājas pret Ajūbhānu. 1969. gada martā Ajūbhāns demisionēja un nodeva varu bruņoto spēku virspavēlniekam ģenerālim Jahjahānam.

Jahjahāns, 1969—1971

Jahjahāna pirmais uzdevums bija atjaunot kārtību. Atkal tika ievesti kara laika likumi un par sabiedriskās kārtības pārkāpumiem, streikiem un korupciju draudēja smags sods. Jahjahāns sacīja, ka viņš grib kārtīgu varas pāreju uz demokrātiski ievēlētu valdību, un līdz tam laikam viņš iecēla ministrus no civilistu vidus. 1969. gada novembrī viņš paziņoja par jaunas konstitūcijas izstrādāšanu. Rietumpakistānu paredzēja sadalīt četrās provincēs (Pen-

džabā, Beludžistānā, Ziemeļrietumu pierobežā un Sindā), nevis atstāt to nesadalītu, kā tas bija Ajūbhāna laikā. Satversmes sapulci ievēlētu vispārīgās vēlēšanās, kas dotu Austrumpakistānai ar tās 70 miljoniem iedzīvotāju vairākumu pār Rietumpakistānu ar tās 50 miljoniem. Likās, ka Jahjahāns no visas sirds mēģina panākt Austrumpakistānai labāku tiesu. Viņš nedomāja, ka kāda no partijām varētu gūt pārlicinošu uzvaru vienā Pakistānas daļā. Galu galā Austrumpakistānā bija piecpadsmit politiskas partijas vai grupējumi, un sacensība viņu vidū bija asa un nežēlīga. Ja Austrumpakistānā vairumu vietu iegūtu Tautas līga, tai tāpat vajadzētu stāties savienībā ar citām partijām.

Satversmes sapulces vēlēšanām bija jānotiek 1970. gada decembrī. Novembrī notika šī gadsimta vislielākā dabas katastrofa: pār Pakistānas piekrastes rajoniem drāzās postošs ciklons un paisuma un bēguma vilnis. Aizgāja bojā ceturtdaļmiljona cilvēku, un tika pārpludinātas milzīgas zemes platības. Centrālās valdības organizētā palīdzība nāca lēni un ar traucējumiem. Tautas līga Mudžibura Rahmāna vadībā izmantoja šo emocionālo situāciju. Tas palīdz izskaidrot vēlēšanu rezultātus: Austrumpakistānā Tautas līga ieguva 167 vietas no 169, bet Rietumpakistānā Bhuto tautas partija — 82 vietas no 138.

Starp vēlēšanām un 1971. gada martu notika sarunas starp Jahjahānu, Bhuto un Mudžiburu Rahmānu. Tautas līgai pietika vietu, lai pārvaldītu jauno Satversmes sapulci bez atbalstītājiem, un tāpēc tās pozīcijas bija stipras. Iespējams, ka Mudžīburs Rahmāns nevēlējās atdalīšanos, bet gan gribēja, lai Pakistāna būtu brīva, no pieciem štatiem sastāvoša federācija, ar visai plašu Austrumpakistānas autonomiju, it īpaši kontroli pār pašas finansēm un ekonomiku, Bhuto gribēja stipru centrālo valdību ar iespējami lielāku varu Rietumpakistānai, bet Jahjahānam, kas nebija politiķis, visapkārt bija ģenerāļi, kuri iebilda pret koncepcijām Austrumpakistānai. Tāpēc Jahjahāns vilcinājās ar Satversmes sapulces sasaukšanu. Rezultātā ekstrēmisti Tautas līgā sāka pieprasīt neatkarību. Bija gan streiki, gan nekārtības, gan pilsoniskās nepakļaušanās kampaņa.

1971. gada martā Jahjahāns pavēlēja armijai atjaunot kārtību. Rietumpakistānā arestēja un ieslodzīja Mudžiburu Rahmānu. Tad sāka valdīt terors. Pakistānas armija, kas sastāvēja galvenokārt no Pendžabas musulmaņiem, ar histērisku cietsirdību uzbruka Tautas līgas pārstāvjiem,

studentiem, inteliģencei, universitātes mācībspēkiem, policistiem, ikvienam, kas varbūt kādreiz bija izrādījis atbalstu lielākai Austrumpakistānas autonomijai. Bez tam armija, šķiet, domāja, ka aiz atdalīšanās kustības slēpjas hinduistu mazākums — apmēram 12 procenti no iedzīvotāju skaita. Hinduisti krita par upuri neizvēlīgai un neapvaldītai nežēlībai. Rezultātā hinduisti masveidā bēga uz Indiju. Gada beigās tur bija ieradušies apmēram desmit miljoni bēgļu, kuri dzīvoja pārbļīvētās un slimību pārņemtās nometnēs. Austrumpakistānieši pret armiju uzsāka partizānu darbību. Komunikācijas, kas šajā ūdensceļu zemē jau tā vienkārši bija sliktas, tagad tika gandrīz pilnīgi sagrautas. Sarūgtinājums pret rietumpakistāniešiem bija ļoti liels, un bija skaidrs, ka tikai ilgstoša militāra okupācija spēs saturēt kopā abas valsts daļas.

Tomēr Indijas intervences dēļ pilsoņu karš beidzās. Gada laikā pakāpeniski pieauga draudi, ka varētu izcelties jauns karš starp Indiju un Pakistānu. Hinduistu vajāšanas, pakistāniešu armijas izrēķināšanās ar partizāniem, kas izraisīja sadursmes gar robežām, aizvien pieaugošā bēgļu problēma, kas, likās, nebeigsies, kamēr būs pilsoņu karš, — tas viss radīja potenciālu kara situāciju. Beidzot, 1971. gada beigās, Gandija kundze izšķīrās par ātru rīcību. Indiešu skaits bija lielāks, viņiem bija pārāki gaisa spēki un radoša stratēģija. Pēc trīspadsmit dienām bija nodibināts pamiers un pakistānieši bija sakauti.

Rietumpakistānas armija atgriezās savā mājvietā, un Austrumpakistāna praktiski kļuva par neatkarīgu valsti ar nosaukumu Bangladeša (Bengālijas valsts). Dažas dienas vēlāk Jahjahāns demisionēja. Bhuto uzņēmās atbildību par valdību valstī, kas teritoriāli atbilda bijušajai Rietumpakistānai.

Pakistāna pēc 1971. gada

Bhuto kļuva par prezidentu 1971. gada 20. decembrī pēc Jahjahāna demisijas. Stājoties amatā, viņš sastapās ar problēmām, kas šķita nepārvaramas: graužoņas un ātras militāras sakāves demoralizēta tauta, sastingusi rūpniecība, un nebija konstitūcijas. Rietumpakistāna pati bija sašķelta, jo Sinda, Beludžistāna un Ziemeļrietumu pierobe-

žas provinces ir vienmēr uzskatījušas Bengāliju kā politisku pretsvaru Pendžabas ietekmei rietumos.

Bhuto valdība noturējās no 1971. gada decembra līdz 1977. gada jūlijam. Viņam sākotnēji bija tā priekšrocība, ka viņš bija ievēlēts līderis, bet tomēr viņš varēja izmantot sakāves šoku, pats šajā kaunā nebūdamas iejaukts. 1973. gadā jauna konstitūcija noteica vispārējās vēlēšanās ievēlamu federālu valdību. Valdība bija atbildīga Tautas sapulcei. Ekonomiskā virzība bija nenoturīga. Tāpat kā agrāk lauksaimniecība bija atkarīga no Pakistānai nekontrolējamiem faktoriem: no laika apstākļiem un no pasaules tirgus cenām. Ja šie faktori bija labvēlīgi, lauksaimniecība plauka. Rūpniecība atkopās no kara un no Bengālijas tirgus zaudējuma, bet pasaules krīze septiņdesmito gadu vidū kopā ar nacionalizācijas politiku, kuras dēļ samazinājās privātie ieguldījumi tautsaimniecībā, gala iznākumā noveda pie ražošanas sašaurināšanās. Pakistānas attiecības ar Indiju aprakstītas 460. un 461. lappusē. 1972. gadā Pakistāna izstājās no Sadraudzības, protestējot pret to, ka tās dalībvalstis bija atzinušas Bangladešu. Tomēr divus gadus vēlāk Pakistāna pati oficiāli atzina Bangladešu un Bhuto bija sekmīga vizīte Dakā, kur tika pārrunātas problēmas, kas bija radušās sakarā ar atdalīšanos.

1977. gada martā Bhuto nolēma sarīkot vispārējās vēlēšanas. Viņš tiecās stiprināt savas pozīcijas kā pestītājs, kas izglābis Pakistānu no 1971. gada sagraves, un ļoti daudzi sagaidīja, ka vēlēšanās uzvarēs viņa Tautas partija. Tomēr opozīcija izrādījās spēcīgāka, nekā viņš to bija paredzējis. Pakistānas nacionālā alianse — deviņu, galvenokārt labēji noskaņotu opozīcijas partiju apvienība — nemīlēja Bhuto un, kā viņiem likās, viņa autokrātisko valdīšanas stilu. Viņi vērsa uzmanību uz lielo cenu pieaugumu, lielajiem ārzemju parādiem, rūpniecības problēmām un Bhuto skarbo apiešanos ar saviem politiskajiem pretiniekiem. Vēlēšanu iznākums bija pārlicinoša Tautas partijas uzvara. Tā ieguva 155 vietas no 200 vietām. Tomēr, tiklīdz paziņoja vēlēšanu rezultātus, sākās apvainojumi par balsu skaitīšanas manipulācijām un tika pieprasīta vēlēšanu anulēšana. No marta līdz jūlijam notika demonstrācijas ar nekārtībām, kurās gāja bojā vairāk nekā 300 cilvēki. Bhuto piespieda sarīkot jaunas vēlēšanas, bet 1977. gada jūlijā atkal iejaucās armija, un ģenerālis Zijā-ul-Haks ieviesa kara laika likumus. Bhuto ieslodzīja cietumā un notiesāja

uz nāvi, apvainojot viņu sazvērestībā. Neraugoties uz lūgumiem par Bhuto apžēlošanu, kas nāca no visas pasaules, 1979. gada aprīlī viņam izpildīja nāves sodu.

Bangladeša pēc 1971. gada

1971. gada decembrī problēmas, ar kurām sastapās jaunā Bangladešas valsts, bija milzīgas. Bengālija bija vienmēr bijusi Pakistānas vājākais posms ar neattīstītu ekonomiku un nabadzībā slīgstošiem cilvēkiem. Izņemot dzutas ražošanu, šeit nebija nekādas vērā ņemamas rūpniecības, bet tam mazumiņam, kas tomēr bija, trūka Rietumpakistānas vadības. 1970. gada novembrī valsts bija pārcietusi postošu dabas katastrofu, un 1971. gadā deviņus mēnešus bija plosījies nikns pilsoņu karš, kura laikā nacionālistu partizāni it īpaši centās sagraut ekonomiku, piemēram, iznīcinot sakaru līnijas. Valstī bija 75 miljoni iedzīvotāju, no kuriem tikai 20 procenti mācēja lasīt un rakstīt, un iedzīvotāju pieaugums gadā bija divarpus miljoni. Paredzēja, ka 2000. gadā to skaits palielināsies līdz 160 miljoniem zemē, kuras platība bija vienāda ar Angliju un Velsu kopā ņemtām. Bez tam nebija arī konstitūcijas, un šīs valsts juridiskais pamats vēl nebija nokārtots.

1972. gada janvārī šeihs Mudžīburs Rahmāns atgriezās Bangladešā un kļuva par premjerministru. Viņš valdīja līdz 1975. gada augustam. Dzimis 1920. gadā samērā necilā ģimenē, viņš ieguva izglītību Kalkutas un Dakas universitātēs un 1949. gadā palīdzēja nodibināt Tautas līgu. Šeihs bija visai smalks politiķis, kas mācēja demagoģijai piemaisīt aicinājumus uz cītīgu darbu un disciplīnu. Drīz pēc viņa atgriešanās tika izveidota komisija no 1970. gada decembrī ievēlētajiem, un gada beigās šī grupa iesniedza konstitūciju. 1973. gada martā notika vēlēšanas. Tautas līga guva spīdošu uzvaru, un šeihs palika premjerministra amatā.

1973. gadā tomēr sajūsma par neatkarību bija pagaisusi. Nākamajos divos gados Bangladešas politiskās un ekonomiskās problēmas kļuva vēl smagākas. Ilgstošs sausums, pēc kura nāca plūdi, radīja pārtikas graudu deficītu. Pasaules tirgū kritās neapstrādātas dzutas cenas, bet importa preču cenas auga, un rezultātā izsīka ārzemju valūtas rezerves. Inflācija pieauga apmēram par 40 procentiem,

palielinājās bezdarbs, un vispār valdīja bezcerīga nospies-tība. Bez šīs ekonomiskās neveiksmes valstī bija plaši izvērtušās nekārtības, korupcija un pārvaldes institūciju nekompence. Bijušie 1971. gada kara partizāni bieži izdarīja politiskas slepkavības, pagrīdē pieņēmas spēkā opozīcija pret valdību, un Tautas liga turējās kopā, tikai pateicoties šeiha stiprajam personībai, jo faktiski tā bija sašķēlusies.

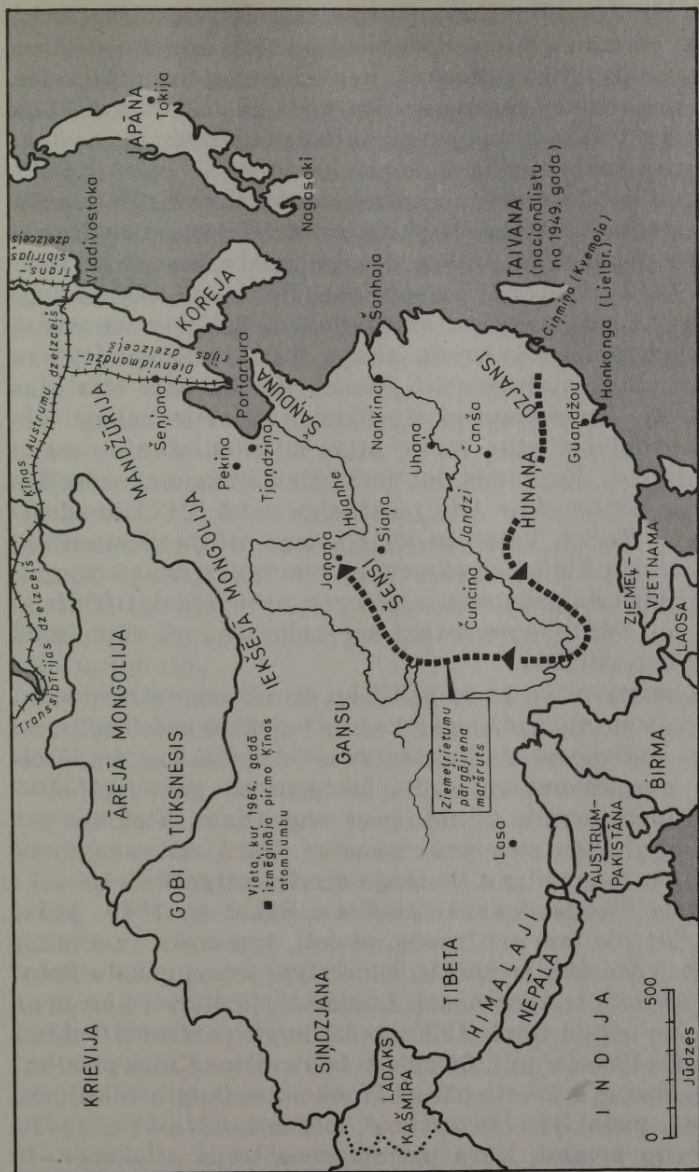
1974. gada decembrī šeihs Mudžīburs Rahmāns izsludi-nāja ārkārtas stāvokli, un nākamajā mēnesī viņš kļuva par prezidentu faktiski ar diktatora pilnvarām. Tomēr 1975. gada augustā šeihs brutāli noslepkavoja četri armijas majori, un viņa vietā ielika kādu bijušo ministru. Nāka-majos divos mēnešos armijā notika cīņa par varu, kas sasniedza kulmināciju 1975. gada novembrī, kad uzradās ģenerālis Zijā-ur-Rahmāns, kas ātri nostiprināja savu autoritāti. Likās, ka, tāpat kā Rietumpakistānā, demokrā-tija nespēja nodrošināt nepieciešamo politisko vadību.

Ķīna

Divdesmitā gadsimta sākums

Ja 1900. gadā visi Ķīnas iedzīvotāji būtu nostādīti vienā līnijā, tad šī līnija piecpadsmītkārtīgi apjoztu ekvatoru. Ķīnā dzīvoja vairāk nekā 400 miljonu cilvēku, taču deviņdesmit procenti no viņiem mitinājās aptuveni vienā sestdaļā valsts: vairāk nekā pusi no Ķīnas plašās teritorijas aizņem kalni un pustuksneši, tādēļ gandrīz visi valsts iedzīvotāji bija apmetušies auglīgajos austrumu līdzenumos, it īpaši Janczi deltā.

Kalni un tuksneši, kuri ieskāva zemi no rietumiem un ziemeļiem, un mitrie subtropiskie meži dienvidos bija viens no iemesliem, kāpēc Ķīnā radās civilizācija, kurā gandrīz nemaz nejuta citu zemju ietekmi. Daudzos savas ilgās vēstures posmos Ķīnas civilizācija bija pārāka par Eiropas civilizāciju, taču ap 1900. gadu valdība, visa sabiedrība un saimnieciskā sistēma bija sastinguma stāvoklī un neglābjami novecojušas. Aptuveni kopš 1650. gada Ķīnā valdīja mandžūru Cinu dinastija. Kaut gan no Mandžūrijas atnākušie mandžūri bija pārņēmuši ķīniešu kultūru, viņi pārvaldīja Ķīnu kā svešzemju iekarotāji. Gan centrālā administratīvā sistēma, gan provinču pārvaldīšana nedalīti atradās birokrātu — mācīto ierēdņu jeb mandarīnu rokās. Par ierēdņi varēja kļūt tikai tad, ja nokārtoja publisku eksāmenu. Katru gadu apmēram 2 miljoni kandidātu mēģināja nokārtot šo eksāmenu, taču tas izdevās tikai apmēram diviem procentiem. Eksāmena programma bija sastādīta ap mūsu ēras sešsimto gadu. No pārbaudāmajiem prasīja tikai vienu — viņiem bija nevainojami jāpārzina

Ķīna divdesmitajā gadsimtā

Ķīnas klasiķu, it īpaši Konfūcija darbi. Rezultāts bija tāds, ka visi administratīvie darbinieki bija ļoti konservatīvi un kategoriski noskaņoti pret nepieciešamajām reformām. Kāds vēsturnieks par mandarīnu sistēmu raksta, ka tā bija «pilnīgi pārakmeņojusies, gigantiska, necilvēcīga, neefektīva un putekļu saēsta mašīna».

Lauku muižniecība, no kuras vidus nāca vairums ierēdņu, bija īpaša, privileģēta šķira, kura vēlējās, lai pastāvošā kārtība nekad nemainītos. Iedzīvotāju vairums — zemnieki —, kuri parasti dzīvoja nabadzībā un cieta no augstajām nomas maksām, smagajiem nodokļiem un zemes trūkuma, gan ienāda ierēdņus viņu prasīto nodokļu dēļ, gan cienīja viņus gudrības dēļ. Valsts lielākā daļa bija maz piemērota lauksaimniecībai, tādēļ kultivētie rajoni bija blīvi apdzīvoti un tajos bija milzum daudz mazu saimniecību. Kantonas tuvumā, piemēram, saimniecības vidējais lielums bija trīs piektdaļas akra (2430 kvadrātmetri. — *Tulk.*). Valstī gandrīz nemaz nebija rūpniecības, kaut gan Ķīnā bija lieli akmeņogļu un dzelzsrūdas krājumi. Deviņpadsmitā gadsimta beigās gan uzbūvēja dažus dzelzceļus un mašīnbūves rūpnīcas, taču visumā rūpniecība palika mazattīstīta.

Neapmierinātība ar šo politisko un ekonomisko sistēmu deviņpadsmitajā gadsimtā izraisīja vairākas sacelšanās, no kurām ievērojamākā bija taipinu sacelšanās. Tas, ka sacelšanās apspiešanai vajadzēja četrpadsmit gadus (1850—1864) un tā prasīja 20 miljonus nogalināto, liecināja par valdības aizvien pieaugošo nespēku. Taču visuzskatāmāk par Ķīnas pagrimumu liecināja aizvien stiprākais un sekmiņgākais Eiropas valstu spiediens. Sākot no 1840. gada, angļi, bet pēc tam arī franči, vācieši, krievi un amerikāņi ieguva, visbiežāk ar spēku, koncesijas zemes gabalu lietošanai un ostu izmantošanai. Lielbritānija divreiz karoja ar Ķīnu, un otrajā reizē, 1860. gadā, angļi un franči Pekinā nopostīja Vasaras pili. Eiropiešu kontrolētos Ķīnas piekrastes apgabalus, kuri stiepās no Honkongas (angļu valdījums no 1842. gada) līdz Portarturāi, mēdza salīdzināt ar spožu «modernu apmali, kura piešūta sena tērpa atlokam». It īpaši uzplauka Šanhajas osta.

1894. gadā nesen modernizētā Japāna sāka savu agresora karjeru pret Ķīnu ar strauju, postošu un uzvarām vainagotu uzbrukumu sēriju (sk. 517. lpp.). Ar 1895. gada miera līgumu Japāna ieguva Formozu (tagad Taivana. — *Tulk.*),

bet Koreja kļuva par neatkarīgu valsti. Ķīnas nespēks vairs nebija noslēpjams. Eiropas valstis pieprasīja un arī saņēma atļaujas izmantot ostas, un jau šķita, ka Ķīnu piemeklēs Āfrikas liktenis un ka tā tiks sadalīta ietekmes sfērās, tas ir, ka Francija kontrolēs dienvidus, Japāna — Formozu, Lielbritānija — Šanhajas apgabalu, Vācija — ziemeļus un Krievija — Mandžūriju un Mongoliju. Tūkstošiem Eiropas biznesmeņu sāka iedzīvoties, tirgojoties ar Ķīnu. Kristiešu misionāri zemē izplatīja savu ticību. Eiropieši rupji iejaucās vietējās administrācijas darbā¹.

Eiropiešu izturēšanās ķīniešos radīja dziļu naidu pret svešzemniekiem. Šis pazemojums kopā ar militārajām sakāvēm mudināja nedaudzos rietumnieciski izglītos inteliģentus aizvien uzstājīgāk pieprasīt reformas. Viņu ietekmē jaunais imperators 1898. gadā uzsāka pēkšņu reformu kampaņu, kura iegājusi vēsturē kā «simt reformu dienas». Taču reformas izraisīja konservatīvo spēku niknu pretestību. Imperatora atraitne Ci Si, gudrais, sirdsapziņas neapgrūtinātais spēks, kurš balstīja troni no 1861. gada, arestēja imperatoru un atcēla reformas. Monarhija bija palaidusi garām pēdējo iespēju pati vadīt reformu gaitu.

Pēc diviem gadiem dinastijas stāvoklis kļuva pavisam bezcerīgs. Neapmierinātību, kuru izraisīja ārzemnieku, sevišķi misionāru, aizvien masveidīgākā ieceļošana, pastiprināja vairākas stihiskas nelaimes: viens otram sekoja divi neražas gadi, un Huanhe jeb Dzeltēnā upe izraisīja postošus plūdus. Situācija kļuva eksplozīva. To izmantoja slepenā Lielās dūres biedrība un sāka tā saukto bokseru sacelšanos. 1900. gada vasarā bokseri noslepkavoja daudzus eiropiešu misionārus un viņu kristītos ķīniešus, Pekinā bokseri aplenca ārvalstu diplomātiskās misijas. Ārzemniekiem nācās pārdzīvot dažas karstas nedēļas, līdz beidzot viņus atbrīvoja sabiedroto ievestais karaspēks, kurš ieņēma Pekinu. Ci Si un viņas galms aizbēga uz valsts rietumiem. Kārtība bija atjaunota, un nākamajā gadā Ķīnu piespieda piekrist sodīt bokseru sacelšanās dalībniekus un samaksāt lielu kontribūciju. Mandžūru dinastijai zuda pēdējās cerības.

¹ Slavenais uzraksts pie Šanhajas eiropiešu daļas parka ieejas bija šāds: «Suņiem un ķīniešiem ieeja aizliegta.»

Cinu dinastijas gals, 1900—1912

Par spīti savai nekompetencei un bezspēcībai valdošā dinastija tomēr vēl noturējās pie varas gandrīz līdz Pirmā pasaules kara sākumam — pietrūka tikai divu gadu. 1905. gadā valdība mēģināja mazināt augošo neapmierinātību, realizējot dažas no atceltajām 1898. gada reformām: modernizēja armiju, ievēlēja provinču sapulces, atcēla publisko eksāmenu vecās programmas. Taču mirklis, kurā vāja valdība sāk reformas, šai valdībai ir ļoti bīstams, un arī šoreiz pārmaiņas revolucionārus tikai iedrošināja, nevis nomierināja.

Vidusšķira, no kuras parasti nāk revolucionārie līderi, kļuva aizvien stiprāka, it īpaši Ķīnas dienvidos. Studenti un inteligenti aizrautīgi lasīja revolucionāro literatūru. Viens no viņiem bija Suņs Jatsens. Viņš bija dzimis 1866. gadā Kantonas tuvumā trūcīgā ģimenē, tomēr no divpadsmit gadu vecuma mācījies misijas skolā Honolulu un kļuvis par kristieti. Pēc tam viņš Honkongā studēja medicīnu un ieguva ārsta diplomu. Ieinteresējies par politiku, Suņs Jatsens kļuva par radikālu reformu piekritēju un 1895. gadā bija pret mandžūriem vērstās sacelšanās līdzdalībnieks. Sacelšanās cieta neveiksmi, un turpmākos sešpadsmit gadus Suņs Jatsens pavadīja trimdā.¹ Šo laiku viņš izmantoja galvenokārt tam, lai pārliecinātu ķīniešu studentus un citus ārzemēs dzīvojošos ķīniešus, cik nepieciešamas ir rietumnieciskās reformas politikā, ekonomikā un sabiedriskajās attiecībās. Viens no pirmajiem viņam pievienojās ķīniešu kadets Čans Kaiši (1887—1975), kurš Japānā mācījās karaskolā.

Valdības galīgo sabrukumu ievadīja imperatora atraitnes nāve 1908. gadā.² Imperators, viņas brāļadēls, mira dažas stundas agrāk, un visticamāk, ka viņu nogalināja Juaņs Šikajs, kurš bija premjerministrs no 1898. gada līdz 1908. gadam un savulaik bija pretojies šī imperatora 1898. gadā uzsāktajām «simt reformu dienām». Jaunajam imperatoram bija tikai divi gadi, un provinču gubernatori drīz sāka

¹ 1896. gadā ķīnieši Londonā nolaupīja Suņu Jatsenu, un viņš noteikti būtu nogalināts, ja viņa vecais medicīnas profesors nebūtu informējis Lielbritānijas valdību, kura panāca viņa atbrīvošanu.

² Stāsta, ka viņas pēdējie vārdi esot bijuši: «Lai nu nekad vairs impērijā nerīkotos sievietē!»

rīkoties pilnīgi patstāvīgi, vairs nerēķinādamies ar centrālo valdību.

Revolūcija sākās gandrīz vai nejauši. Izmeklējot sprādziena cēloņus, kurš 1911. gada oktobrī notika kādā mājā Hankovā (tagad Uhaņa. — *Red.*), policijas rokās nonāca ieroču noliktava un sazvērnieku saraksti. Sazvērnieki nolēma, ka viņu vienīgais glābiņš ir nekavējoša sacelšanās. Vietējās armijas daļas sadumpojās, un sacelšanās pletās plašumā. Provinču gubernatori padzina mandžūru garnizonus un pasludināja savu neatkarību. Suņš Jatsens, kurš tajā laikā dzīvoja ASV, par sacelšanos izlasīja avīzē. Decembrī viņš ieradās Šanhajā un tūlīt tika ievēlēts par jaunās Ķīnas Republikas pagaidu prezidentu.

Taču situācija vēl aizvien bija neskaidra, jo, kaut arī vairums provinču atbalstīja republiku, trīs ziemeļu provinces to nedarīja. Juaņš Šikajs pilnīgi kontrolēja ziemeļu nelielo, bet moderno armiju. Viņa nostāja šajā situācijā bija izšķirošā. 1912. gada februārī Juaņš Šikajs pārliecināja mazgadīgā imperatora aizbildņus, ka imperatoram jāatsakās no troņa.¹ Republika bija uzvarējusi. Lai nodrošinātu revolucionāro spēku vienotību, Suņš Jatsens nākamajā mēnesī atteicās no prezidenta amata par labu Juaņam Šikajam, un nu šķita, ka Ķīna ir vienota.

Militāristu periods, 1912—1928

Četrus gadus Juaņa Šikaja vadītā Ķīna bija daudz maz vienota. Tomēr pat šajā laikā Pekinas valdības ietekme provincēs bija minimāla, bet no 1916. gada līdz 1928. gadam Ķīnā valdīja pilnīga anarhija.

Visai drīz kļuva skaidrs, ka Juaņam Šikajam nepatīk ne demokrātija, ne republikāniskā valdīšanas sistēma, kaut arī viņam nebija nekādu iebildumu pret modernizāciju. Suņš Jatsens gan redzēja briesmas, kuras draudēja viņa politiskajām cerībām par Ķīnas nākotni, taču viņa jauno, 1912. gadā dibināto Gomindāna jeb Nacionālo tautas partiju Juaņš Šikajs sagrāva. Pēc tam tika likvidēta konstitūcija un Juaņš Šikajs iecelts par mūža prezidentu. Juaņa Šikaja rīcību finansiāli atbalstīja Eiropas valstis.

¹ «Debesu dēls» atteicies no troņa — ar šādu virsrakstu iznāca *The Times*. 2132 gadus ilgā imperatoru valdīšana Ķīnā bija beigusies.

Juaņš Šikajs tagad bija ne mazāk autoritatīvs kā senie imperatori, un nākamajā, 1915. gadā viņš panāca, ka speciāli izvēlēta asambleja piedāvāja viņam imperatora titulu. Tika paziņots, ka Juaņš Šikajs pieņems imperatora titulu nākamajā gadā, un viņš sāka izpildīt svinīgās ceremonijas Debesu templī, kuras atļautas tikai imperatoram.

Taču šis paziņojums izraisīja milzīgu neapmierinātību gan Ķīnā, gan Japānā. Juaņa Šikaja autoritāte nacionālistu acīs jau bija stipri kritusies pēc tam, kad viņš 1915. gadā faktiski piekāpās Japānas «21 prasībai». Šīs prasības nodrošināja Japānas ekonomisko kontroli Mandžūrijā un Šaņdunā. Tā nu nacionālisti un republikāņi vienotā frontē nostājās pret Juaņu Šikaju. Viņiem pievienojās arī Ķīnas provinču pārvaldītāji un japāņi, kurus nemaz neapmierināja doma, ka Ķīnai varētu rasties stipra, centralizēta valdība. Provincēs sākās nemieri, kuri piespieda Juaņu Šikaju atteikties no saviem nodomiem. Juaņa Šikaja karjera beidzās 1916. gadā, kad viņš nomira no triekas.

Pēc Juaņa Šikaja nāves iecēla jaunu prezidentu, taču turpmākajos divpadsmit gados centrālā valdība pastāvēja tikai vārda pēc. Mongolijas rietumu rajoni, Sindzjana un Tibeta pasludināja savu neatkarību, bet visu pārējo Ķīnu pārvaldīja nedaudzi savā starpā konkurējoši militāristi¹ un neskaitāms daudzums lielu un mazu laupītāju bandu. Privātās armijas, kurās bija apmēram pusotrs miljons vīru un kuru uzturēšanai tika ievākti neskaitāmi nodokļi, viesa haosu un ciešanas lauku apvidos. Iecerētās reformas, sevišķi zemes reforma, tā arī netika īstenotas. Visi Ķīnas zemnieki vēlējās tikai vienu — lai tiktu radīta stipra un stabila valdība, kura veiktu nepieciešamās reformas. Ar to ir izskaidrojams zemnieku atbalsts gomindāniešiem, kurš gan bija īslaicīgs, un ilgā, neatlaidīgā palīdzība komunistiem, kuri nāca pēc tam.

Gomindāns un komunisti

Šajā Ķīnā valdošās anarhijas periodā Suņs Jatsens centās saglabāt savu ārpus likuma pasludināto Gomindāna partiju. Savas pūles viņš galvenokārt koncentrēja uz piekras-

¹ Stāsta, ka viens no šiem ģenerāļiem, kurš bijis kristīgais, kristijis savus karavīrus ar ugunsdzēsēju šļūteni.

tes pilsētām, kuras atradās starp Šanhaju un Kantonu. Ne reizi vien, vietējo militāristu apdraudētam, Suņam Jatseņam nācās uz laiku meklēt patvērumu Japānā. Tomēr viņš neatlaidīgi turpināja savu darbu, un šī neatlaidība, šī spēja pārvarēt visas neveiksmes bija viens no iemesliem, kas padarīja viņu tik dzienu.

Pa to laiku Ķīnas ziemeļos aizvien populārākas kļuva marksisma idejas, it īpaši studentu vidū. Valstī trakojošā anarhija bija par iemeslu tam, ka intelīģences aprindās rūga dažādas radikālas idejas, kuras apzīmēja ar nosaukumu «jaunais vilnis». Līdz ar revolūciju un vecās sabiedrības sabrukumu Konfūcija mācība bija galīgi pamesta novārtā, un pēc Krievijas revolūcijas 1917. gadā intelīģentus aizvien vairāk aizrāva Marksa un Ļeņina idejas. 1918. gadā Pekinas universitātē nodibināja biedrību marksisma studēšanai. Uz biedrības sanāksmēm ieradās veseli studentu pūļi. Viņu vidū bija arī jaunais bibliotekāra palīgs Mao Dzeduns. Trīs gadus vēlāk Šanhajas meiteņu skolā nodibināja Ķīnas Komunistisko partiju.

Mao Dzeduns bija viens no 1921. gadā notikušā komunistiskās partijas 1. kongresa oficiālajiem delegātiem. Mao bija dzimis 1893. gadā Ķīnas dienvidaustrumos, Hunaņas provincē. Viņa tēvs, pārticis zemnieks un nelokāms mandžūru piekritējs, bija vīrs ar strauju dabu, tādēļ starp tēvu un dēlu bieži radās domstarpības. Mao, kuram ļoti patika lasīt¹, agri pierādīja, ka ir ārkārtīgi apdāvināts zēns, un 1911. gada pavasarī viņš sāka mācīties vidusskolā Čanšā. Pēc dažiem mēnešiem sākās revolūcija, un viņš nekavējoties iestājās revolucionārajā armijā. Tomēr pēc gada Mao demobilizējās un iestājās Čanšas Skolotāju institūtā, kurā viņš mācījās līdz 1918. gadam. Šeit Mao daudzas dienas pavadīja bibliotēkā un kļuva par pārliecinātu radikāli. Pēc tam viņš pārcēlās uz Pekinu un vienu gadu bija nenozīmīgs darbinieks universitātes bibliotēkā. 1919. gadā Mao nopietni pievērsās politikai — sākumā kā aktīvs arodkustības organizētājs Hunaņas provincē, bet 1921. gadā jau kā pārliecināts komunistu viņš piedalījās Šanhajas kongresā.

¹ Mao vēl nebija desmit gadu, kad viņš jau bija izlasījis lielo ķīniešu romānu «Visi cilvēki ir brāļi», šo Robina Huda ķīniešu versiju par to, ka zemnieki uzbrūk muižniekiem. Vēlāk šis romāns stipri iespaidoja Mao militāro taktiku.

Pa to laiku arī Suņū Jatsenu, kurš ļoti maz bija izjutis Rietumu atbalstu, bija stipri ietekmējusi veiksmīgā Krievijas revolūcija, un viņš nolēma, ka Gomindāns jāpārkārto pēc komunistiskās partijas parauga. Tādēļ Čanu Kaiši nosūtīja uz Maskavu iepazīties ar Krievijas valdības un partijas organizācijas principiem, bet 1923. gadā krievi atsūtīja uz Ķīnu Mihailu Borodinu. Borodins, komunistis ar lielu pieredzi partijas un diplomātiskajā darbā, bija iecerējis pārvērst Gomindānu centralizētā masu partijā un radīt revolucionāru armiju. Savu ieceri viņš realizēja lieliski. Kantonas tuvumā ar krievu virsnieku palīdzību nodibināja Huanpu (Vampu) karaskolu. Skolas pirmais direktors bija Čans Kaiši. Par politisko darbu skolā atbildēja komunistis Džou Enlajs, jo krievu ietekmētais Gomindāns 1923. gadā nolēma sadarboties ar Ķīnas komunistu partiju, uzskatīdams, ka tā ir vienīgā cerība radīt pietiekami stipru spēku, kurš varētu vērsties pret militaristiem. Tāpēc komunistiem individuālā kārtā atļāva iestāties Gomindānā.

Taču Gomindāna un komunistu sadarbība nebija pārāk gluda. Gomindāns gan bija pārņēmis komunistu organizatoriskās metodes, bet nebūt nepiekrita viņu politikai. 1924. gadā Suņš Jatsens nolasīja lekciju ciklu, kurā viņš formulēja Gomindāna mērķus — «Trīs tautas principus». Pirmais princips bija nacionālisms — ķīniešu tautai ir jāapvienojas un jāceļ sava nacionālā pašapziņa, lai varētu pretoties svešzemju apspiedējiem. Otrais princips bija tautvaldība. Par galamērķi tika pasludināta parlamentārā demokrātija, taču, ņemot vērā to, ka demokrātijas ideja ķīniešiem bija pilnīgi sveša, tika atzīts, ka vispirms nepieciešams Gomindāna diktatūras periods, kura laikā cilvēkiem iemācīs pašpārvaldes mākslu. Trešais princips bija tautas labklājība — sākumā mērena agrārreforma, bet galamērķis — sociālisms. Šī diezgan neskaidrā sistēma arī kļuva par Gomindāna oficiālo politiku.

1925. gada martā nomira Suņš Jatsens. Viņš nebija tāda izcila un oriģināla personība kā Ļeņins tajā laikā vai Mao Dzeduns nākotnē, bet kā sirsnīgs, patiesīgs un neatlaidīgs revolūcijas vadonis viņš kļuva par cīņas simbolu vispirms pret mandžūriem, bet pēc tam pret militaristiem. Būtībā, ja neskaita Gomindāna pārkārtošanu, viņš neko sevišķu nebija izdarījis, taču pēc viņa nāves kā Gomindāns, tā komunisti Suņū Jatsenu pārvērtā par elku. Viņa diezgan

neizteiksmīgā seja ar monotonu regularitāti parādījās uz pastmarkām, Nankinā viņam uzbūvēja milzīgu pieminekli.

Suņū Jatsenu Gomindāna vadītāja amatā nomainīja Čans Kaiši. Viņam jau no paša sākuma ne pārāk patika sadarbība ar komunistiem. Tieši gadu pēc Suņa Jatsena nāves viņš atcēla komunistus no visiem ietekmīgajiem posteņiem partijā, lai gan sadarbība ar komunistisko partiju turpinājās un Borodins palika Ķīnā. Vēl pēc dažiem mēnešiem, 1926. gada vasarā, Čans Kaiši nolēma, ka ir pietiekami stiprs, lai sāktu iekarot Ķīnu. Savu gājienu viņš sāka Kantonā. Armija, kura dienu no dienas kļuva stiprāka, virzījās uz ziemeļiem. Gada beigās bija ieņemta Hankova (tagad Uhaņa. — *Tulk.*), 1927. gada sākumā ielenca Šanhaju un Nankinu.

Gomindāniešu panākumus stipri sekmēja viņu sabiedrotie — komunisti, kuri bija guvuši zemnieku atbalstu, apsolīdami tiem radikālu agrārreformu. Čana Kaiši armiju aizmugurē komunistu iejūsminātie zemnieki sāka veidot revolucionāro zemnieku vienības. 1927. gada aprīlī Čanam Kaiši šķita, ka komunistu vara un ietekme ir kļuvušas pārāk bīstamas. Kamēr Čans Kaiši aplenca Šanhaju, finansisti viņam apsolija savu atbalstu, ja viņš sagraus komunistus. Tāpēc Čans Kaiši visus vēl palikušos komunistus padzina no Gomindāna un daudzus no viņiem nogalināja¹. Diplomātiskās attiecības ar Krieviju pārtrauca, un Krievijas padomnieki, ieskaitot Borodinu, aizbēga uz mājām.

Čans Kaiši turpināja iekarot Ķīnu. Ar dažādām metodēm — spēku, slepenu diplomātiju, intrigām, indi — viņš pakļāva sev ziemeļu militāristus un 1928. gadā okupēja Pekinu. Ķīnā atkal reiz bija centrālā valdība ar vismaz kaut kādu ietekmi.

1928.—1937. gads

Terora kampaņas un Ziemeļrietumu pārgājiens

Pēkšņā un nežēlīgā attiecību saraušana starp komunistiem un gomindāniešiem komunistus nostādīja ārkārtīgi

¹ Džou Eņlaju arestēja un pavēlēja nošaut. Par laimi, virsnieks, kuram bija jāizpilda šī pavēle, izrādījās viens no viņa skolniekiem Huanpu skolā. Viņš ļāva Džou Eņlajam aizbēgt. Taču tā laimējās tikai retajam. (*No Guy Wint. Common Sense about China.*)

grūtā stāvoklī. Partija bija gandrīz izirusi. Kaut cik saglabājusies bija vienīgi Šanhajas organizācija, bet arī tās darbība drīz kļuva neefektīva — galvenokārt tāpēc, ka Krievijas ietekmē organizācija par galveno uzskatīja darbu ar pilsētu strādniekiem un iefiltrēšanos Gomindānā. Mao Dzeduns un citi jaunākie komunistiskās partijas biedri šai politikai nepiekrita. Mao bija pārliecināts, ka Gomindāna ietekme pilsētās ir pārāk stipra un ka patiesi revolucionāri noskaņoti Ķīnā ir tikai zemnieki. Tādēļ visu savu enerģiju viņš veltīja zemnieku organizēšanai, un galvenokārt tieši viņa ietekmē pēc Čana Kaiši sekmīgā karagājiena uz ziemeļiem radās revolucionāro zemnieku vienības.¹

Pēc attiecību pārtraukšanas ar Gomindānu 1927. gadā Mao un daži simti komunistu atkāpās mežonīgajos kalnos starp Hunaņas un Džjansi provincēm. Šeit viņi arī palika nākamajos septiņus gadus. Sākumā komunistu stāvoklis bija izmisīgs, jo viņiem bija maz ieroču, pavisam maz pārtikas un viņu apģērbs galīgi nebija piemērots biežajiem priežu mežiem un stāvajiem kalniem, kuros viņi dzīvoja. Vēl jo vairāk — komunistiem nepārtraukti uzbruka gomindānieši. Čans Kaiši vērsa pret komunistiem piecas terora kampaņas. Taču pamazām Mao vienība kļuva lielāka. Arī uzbrukt kalnos paslēptajiem cīnītājiem gomindāniešiem bija grūti. Komunisti bija kustīgāki un drosmīgāki, viņus lieliski vadīja Mao un Džu De — bijušais militārists un profesionāls karavīrs, kurš bija iestājies komunistiskajā partijā tās dibināšanas brīdī. Tieši šajā laikā Mao formulēja savus četrus slavenos partizānu kara principus.

Kad ienaidnieks uzbrūk, mēs atkāpjamies.

Kad ienaidnieks apstājas un uzceļ nometni, mēs viņam traucējam.

Kad ienaidnieks cenšas izvairīties no kaujas, mēs viņam uzbrūkam.

Kad ienaidnieks atkāpjas, mēs viņu vajājam.

Komunistu propaganda tajā laikā, kad muižnieki nepārtraukti paaugstināja maksu par zemes lietošanu, garantēja komunistiem pastāvīgu zemnieku atbalstu un informāciju par gomindāniešu armijas pārvietošanos. Komunistiem

¹ «Izšķiroša apvērsuma vietā Ķīnas galvaspilsētā viņam nācās vest ilgstošu partizānu karu laukos.» V. Dedijer. (No «The Times», 18 Nov. 1963.)

palīdzēja arī tas, ka Čana Kaiši armijai bija jācīnās ar militāristiem un ka pēc 1931. gada nepārtraukti bija jābaidās no Japānas uzbrukuma.

Ap 1933. gadu Mao Dzeduns pilnīgi kontrolēja visai plašus tā sauktos Ķīnas Atbrīvotos rajonus. Taču, neskatoties uz šiem panākumiem, briesmas, kuras draudēja viņa režīmam, bija kļuvušas vēl lielākas. Komunistu kontrolēto teritoriju bija ielencis vesels miljons Čana Kaiši karavīru, un 1934. gada sākumā Čans Kaiši ietvēra komunistu pozīcijas nocietinātu posteņu lokā. Situācija kļuva kritiska, un Mao nolēma izlauzties, pamest Hunaņu un pārdislocēties uz drošāku vietu. 1934. gada oktobrī 100 000 vīru lielā komunistu armija sāka lielo ziemeļrietumu pārgājienu.

Sākumā bija domāts pārvietoties dažus simtus kilometru uz rietumiem, kur gomindānieši viņus apdraudētu mazāk. Taču, pārspēka vajāti, komunisti bija spiesti doties aizvien tālāk uz rietumiem, uz neapdzīvotajiem Tibetas pierobežas apgabaliem, bet pēc tam viņiem nācās doties uz ziemeļiem (sk. karti). Šis pārgājiens kļuva leģendārs. Pārgājiena dalībniekus pastāvīgi apdraudēja gomindāniešu armija, vietējie militāristi un naidīgas ciltis. Bet visbriesmīgākais ienaidnieks bija mežonīgās dabas radītie šķēršļi, kuri viņiem bija jāpārvar — kalnu grēdas, kuras vietām slējās 4800 metru augstumā, pārplūdušas upes, stāvas aizas un nodevīgi purvi. Reiz Sarkanajai armijai vajadzēja sagrabt no dzelzs ķēdēm un dažiem dēļiem būvētu tiltu pār bezdibeni. Dziļumā apdullinoši rēca satrakotā upe, no aizmugures karstu svinu splāva gomindāniešu ložmetēji. Apmēram 9600 km garajā pārgājienā, virzīdamies cauri vienpadsmit provincēm, komunisti papildināja savus spēkus un organizēja strādnieku un zemnieku padomes. Tomēr no 100 000 vīru, kuri sāka pārgājienu, tikai 20 000 cilvēku 1935. gada pašās beigās nonāca Šeņsi provinces ziemeļos.

Dzīvi palikušie bija nožēlojamā stāvoklī, taču uz laiku gomindāniešiem nepieejami. Drīz viņiem pievienojās citas komunistu armijas, un 1937. gadā Mao Dzeduns atkal valdīja pār vairāk nekā desmit miljoniem cilvēku. Šeņsi un Gaņsu provinču ciematos nodibināja padomes. Bija radīta bāze, no kuras komunisti varēja cerēt iekarot Ķīnu.¹

¹ Par lielo Ziemeļrietumu pārgājienu un dzīvi starp komunistiem Šeņsi provincē aizraujoši stāsta amerikāņu žurnālists *Edgar Snow* savā grāmatā «*Red Star over China*», kura uzrakstīta 1937. gadā.

Gomindāna valdība

Gomindāna valdība, kura par savu galvaspilsētu izvēlējās Nankinu, izbeidza Ķīnā valdošo anarhiju. Briesmas, ka Ķīnu varētu sadalīt vai nu Eiropas valstīs, vai militāristi, vai arī abi šie spēki, tagad bija novērstas. Taču, kaut arī centrālajos rajonos Čana Kaiši vara bija stipra, nomaļajās provincēs tā bija diezgan iluzoriska. Mandžūrija ziemeļos, Sindzjana un Gaņsu rietumos faktiski bija neatkarīgas, dažās vietās pie varas vēl bija vietējie militāristi. Čanam Kaiši nu bija iespēja realizēt Suņa Jatsena «trīs principus». Tā kā teorētiski visu Ķīnu pārvaldīja Gomindāna valdība, tad varēja uzskatīt, ka pirmais princips — nacionālisms — nu ir realizēts. Vēl jo vairāk — nevienlīdzīgie līgumi ar ārzemniekiem tika atcelti, ķīnieši atguva kontroli pār muitu. Lielbritānija un Amerika atdeva tām piederošos Ķīnas piekrastes apgabalus. Bet, kā būs redzams nākamajās nodaļās, savās attiecībās ar Japānu Čans Kaiši ļoti nelabprāt pakļāva partijas intereses tautas interesēm.

Otrais princips — tautvaldība — vēl nebija izmēģināts. Gomindāna diktatūra, kuru Suņš Jatsens bija uzskatījis par īslaicīgu nepieciešamību, kļuva stingra un noteikta. Tā balstījās uz vidusšķiru un valsts konservatīvi noskaņotajiem iedzīvotājiem. Slepenpolīcija iznīcināja jebkuru opozīciju. Būtībā valdības politiku noteica muižnieki un tā kļuva aizvien reakcionārāka.

Trešais pamatprincips — tautas labklājība — tika īstenots bez mazākā entuziasma. Paplašināja sakaru tīklus, uzlaboja izglītību, izdarīja naudas reformu, atjaunoja apūdeņošanas ierīces un attīstīja rūpniecību (kura gan galvenokārt piederēja ārzemniekiem). Bet agrārreforma nekustējās ne no vietas, izņemot vienu provinci, kurā reformu izdarīja pēc Tautu Savienības ieteiktā projekta. Pat tajās teritorijās, kuras iepriekš bija kontrolējuši komunisti, zemi atkal atņēma zemniekiem un atdeva atpakaļ muižniekiem. Nespēja īstenot agrārreformu bija galvenais iemesls, kāpēc Gomindāns zaudēja zemnieku atbalstu.

Gomindāns un Japāna

Sākot ar 1895. gadu, Ķīnu ļoti nopietni apdraudēja Japānas ekspansija. Vispirms Japāna okupēja Formozu un

Koreju, bet vēlāk sāka tīkot pēc Mandžūrijas. Mandžūrijas tiesiskais stāvoklis bija neskaidrs. Kaut arī visumā pasaule Mandžūriju atzina par Ķīnas daļu, Krievija uzskatīja tās ziemeļus par savu ietekmes sfēru. Japāna savukārt domāja, ka Mandžūrijas dienvidi ir tās ietekmes sfēra, un tādēļ aizvien intensīvāk kontrolēja šī rajona ekonomiku un politiku. Kad militārists, kurš pārvaldīja Mandžūriju, 1928. gadā sāka pretoties japāņu interesēm, viņu noslepkavoja. Taču noslepkavotā militārista dēls, kurš ieņēma tēva vietu, pakļāva Mandžūriju Gomindāna valdībai, kuras nacionālistiskā propaganda drīz sāka kaitēt japāņu interesēm.

Tādas bija 1931. gada notikumu aizkulises. Šajā gadā Japānas armija netālu no Mukdenas izprovocēja incidentu un sāka uzbrukumu. Ļoti īsā laikā Japānas armija ieņēma visas Dienvidmandžūrijas lielākās pilsētas, bet līdz gada beigām okupēja arī Mandžūrijas ziemeļu daļu. Čans Kaiši īpaši nepretojās, daļēji tāpēc, ka nebija pietiekami spēcīgs un bija pārāk aizņemts, nostiprinot savu varu citās Ķīnas daļās, varbūt arī tāpēc, ka bija ar mieru, lai Mandžūriju labāk okupē Japāna nevis Krievija. Dažas kaujas notika 1932. gada sākumā, sevišķi Šanhajā, taču vispār Japānas uzbrukumam neviens nepretojās. Tautu Savienība nosūtīja uz Mandžūriju komisiju, taču Japāna ignorēja komisijas ieteikumus (sk. 598. lpp.) un izstājās no Tautu Savienības.

Mandžūriju pārdēvēja par Mandžongo, un pēdējais Ķīnas imperators, kurš 1912. gadā bija atteicies no troņa, tika padarīts par šīs valsts marionešu valdnieku. 1933. gada sākumā japāņu armija no Mandžūrijas sāka virzīties uz dienvidiem. Maijā noslēdza pamieru, taču tas bija tīri formāls, jo Japāna turpināja Ķīnas ziemeļu provinču okupāciju un veidoja Mandžūriju par militāru bāzi.

Tomēr Čanu Kaiši šāds atrisinājums visumā apmierināja. Viņš domāja, ka, pirms sākt nopietnu karu ar Japānu, Gomindānam jānostiprina sava ietekme Ķīnā un, galvenais, jāsakauj komunisti. Tādēļ, kaut arī nacionālistiskās noskaņas kļuva aizvien stiprākas, policija izdzināja pret japāņiem vērstās demonstrācijas. 1936. gadā bija viens no visneparastākajiem gadījumiem mūsdienu Ķīnas vēsturē. Čans Kaiši ieradās Šeņsi provinces dienvidos, Siaņā, lai noorganizētu spēcīgu uzbrukumu Mao Dzeduna pozīcijām provinces ziemeļos. Bet armija, kura sastāvēja galvenokārt no Mandžūrijas iedzīvotājiem un kurā bija iefiltrējušies

daudzi komunisti, drīzāk gribēja uzbrukt japāņiem nevis komunistiem. Sākās nemieri, paša karavīri nolaupīja Čanu Kaiši un piedraudēja viņu nošaut, ja viņš neliks mierā komunistus un ar visiem spēkiem nevērsīsies pret japāņiem. Čans Kaiši atteicās to darīt, un jau šķita, ka nekas viņu neglābs no nāves. Taču Mao, uzzinājis par notikušo, nosūtīja uz Siaņu savu izcilo ārlietu speciālistu Džou Ēņlaju. Džou Ēņlajs trīs reizes satikās ar Čanu Kaiši, kurš beidzot piekrita izvirzītajiem noteikumiem un tika atbrīvots. Komunisti neizmantoja iespēju tikt vaļā no sava visļaunākā ienaidnieka, jo Mao bija pārliecināts, ka pagaidām Čans Kaiši ir nepieciešams, tā kā viņš vienīgais varēja apvienot visus Gomindāna spēkus cīņai pret Japānu. Ja Gomindāna armija neizturētu japāņu triecienus, arī komunistiem būtu beigas. Bez tam šāda rīcība parādīja, ka komunisti ir patiesi patrioti, un tas viņiem nodrošināja visai ietekmīgās un ļoti nacionālistiski noskaņotās vidusšķiras atbalstu.

Kad Čans Kaiši atgriezās Nankinā, viņš publiski atteicās no Siaņas vienošanās. Tomēr uzbrukumi komunistiem pamazām beidzās, un nostāja pret japāņu ekspansiju kļuva aizvien stingrāka.

Karš pret Japānu, 1937—1945

Karš sākās 1937. gada jūlijā ar incidentu pie Marko Polo tilta. Sadursme starp japāņu un ķīniešu karavīriem, kura izraisījās dzelzceļa mezglā dažas jūdzes no Pekinas, pārauga sen gaidītajā karā. Līdz mēneša beigām japāņi bija okupējuši Pekinu un Tanšaņu, bet līdz gada beigām viņu rokās bija visa Ķīnas ziemeļaustrumu daļa līdz pat Nankinai. Japāņi viegli un ātri sakāva gomindāniešu karaspēku, un astoņpadsmit mēnešus pēc kara sākuma Japāna bija okupējusi visu Ķīnas austrumu daļu. Čans Kaiši pārcēlās uz Čuncinu, kur palika līdz kara beigām.

No tā laika gomindāniešu nozīme karā bija neliela. Gomindānieši saņēma palīdzību no Rietumiem un no Krievijas, kura vēl aizvien labprātāk atbalstīja Čanu Kaiši nekā Ķīnas ziemeļos karojošos komunistus. Beidzot japāņi bloķēja tā saukto Birmas ceļu, kurš savienoja Čuncinu ar ārpusauli, un palīdzības sūtījumi, kurus pēc Pērlhārboras milzīgos daudzumos piegādāja Savienotās Valstis, bija jā-

transportē pāri Himalajiem. Taču palīdzību izmantoja ļoti mazefektīvi. Galvenie iemesli bija divi. Pirmkārt, Gomindāna valdība kļuva aizvien nemākulīgāka un korumpētāka. Gomindāns bija atšķelts no piekrastes kapitālistiem, tādēļ vara aizvien vairāk koncentrējās konservatīvo zemes lielīpašnieku rokās un Gomindāns pilnīgi zaudēja sakarus ar tautu. Otrkārt, Čana Kaiši spēki bija izkliedēti un vēl aizvien šķita, ka nepārtrauktie mēģinājumi aizkavēt komunistu nostiprināšanos Ķīnas ziemeļos viņam ir svarīgāki nekā cīņa ar japāņiem. Neraugoties uz Siaņas vienošanos, gomindānieši bieži uzbruka komunistiem.

Tikmēr komunistu pozīcijas ziemeļos bija nostiprinājušās. 1936. gadā Mao Dzeduna štābs bija pārcēlies uz Jaņānu. Dzīve šajā pilsētā bija visai primitīva, jo japāņi to bija gandrīz pilnīgi sabombardējuši un mājokļi bija ierīkoti galvenokārt kalnu nogāzēs izraktajās alās. Šeit Mao daudz laika veltīja, lai studētu marksisma-ļeņinisma problēmas un kaldinātu ilgtermiņa plānus, kurus Mao gatavojās realizēt pēc, viņaprāt, neizbēgamās komunistu uzvaras. No savas alas, kuras priekšā Mao pats audzēja sev tomātus un tabaku, viņš pārvaldīja aizvien plašāku teritoriju. 1937. gadā zem komunistu varas dzīvoja 10 miljoni cilvēku; 1945. gadā šis skaitlis bija jau 100 miljoni.

Komunisti parasti neielaidās lielās kaujās ar japāņiem, bet izmantoja galvenokārt partizānu kara metodes, kurās viņi bija īsti lietpratēji. Japāņi kontrolēja svarīgākās pilsētas un dzelzceļus, taču laukos viņu ietekme bija vāja. To izmantoja komunisti, kuri mācīja zemniekiem, kā gatavot spridzekļus un mīnas, un izplatīja savu propagandu par zemes reformu.

Tādēļ, kad 1945. gada augustā karš ar Japānu beidzās, bija pilnīgi skaidrs, ka karš starp gomindāniešiem un komunistiem kļuvis ārkārtīgi nopietns.

Komunistu uzvara, 1945—1949

Pēc Japānas kapitulācijas abas konkurējošās puses Ķīnā nekavējoties centās okupēt japāņiem piederējušās teritorijas. Šajā sacensībā vairāk paveicās Gomindānam, kura rokās drīz nonāca pilsētas un dzelzceļi. Čana Kaiši kara spēks pārņēma savā kontrolē pat Ķīnas ziemeļos esošās

teritorijas ap Pekinu — galvenokārt pateicoties amerikāņu jūras un gaisa transporta palīdzībai.

Mandžūriju pa to laiku bija okupējuši krievi. Krievija bija pieteikusi karu Japānai tajā dienā, kad uz Nagasaki nometa atombumbū. Kad Japāna kapitulēja, krievu armija iegāja Mandžūrijā un palika tajā līdz 1946. gada maijam. Šo notikumu vēsturnieki vērtē dažādi. Daži uzskata, ka Mao Dzeduns no tā esot guvis lielu labumu, jo krievi viņam esot atdevuši japāņiem atņemtus ieročus un promejot atļāvuši Mao komunistu partizāniem nostiprināties savā vietā. Citi turpretī norāda uz nopietnajām domstarpībām starp Staļinu un Mao Dzedunu, jo Mao neesot pakļāvis Maskavas direktīvām. Viņi uzsver četrus apstākļus: ka kara laikā krievi nepalīdzēja Mao; ka 1945. gada augustā Krievija un Gomindāna valdība vienojās, ka Staļins atbalstīs šo valdību un neiejauksies Ķīnas iekšējās lietās; ka krievu karaspēku Mandžūrijā pavadīja Maskavā apmācītie ķīniešu komunisti, kuri bija naidīgi noskaņoti pret Mao; ka krievi no Mandžūrijas izveda milzīgas vērtības, taču nevis uz Jaņānu, bet uz Krieviju.

Tikmēr ASV centās novērst pilsoņu karu un nosēdināt abas puses pie sarunu galda. Sākumā amerikāņiem sekmējās, un 1945. gada septembrī Mao Dzeduns aizlidoja uz Čuncinu, lai tiktos ar Čanu Kaiši. Sarunas turpinājās ilgāk nekā mēnesi, taču nedeļa nekādus rezultātus, un pāris dienas pēc Mao aizbraukšanas karadarbība atjaunojās. 1946. gadā ģenerālim Džordžam Māršalam divreiz izdevās panākt pamieru, taču tikai uz īsu laiku. Vilies un neapmierināts gan ar Čana Kaiši, gan ar Mao Dzeduna pilnīgo nevēlēšanos rast kompromisu, viņš sāka atbalstīt trešo spēku — Demokrātisko līgu. Līgu atbalstīja inteliģence un vidusšķira, un tā vēlējās parlamentāru valdību. Šķita, ka tā ir vienīgā pieņemamā nekomunistiskā alternatīva Gomindānam. Taču Čana Kaiši slepenpolīcija sagrāva Demokrātisko līgu un tās locekļus nogalināja vai ieslodzīja. 1947. gada sākumā bija zudušas pēdējās cerības, ka izdosies noslēgt pamieru un sākt sarunas par koalīcijas valdības radīšanu. Problēmu varēja atrisināt tikai ar spēku.

Novērotājam no malas 1947. gadā varēja likties, ka šajā cīņā uzvarēs Gomindāns. Gomindāna spēki kontrolēja administrāciju, ostas un sakarus, tie saņēma milzīgu palīdzību no Savienotajām Valstīm. Vēl jo vairāk, gomindānieši bija okupējuši komunistu galvaspilsētu Jaņānu. Taču šie

panākumi bija tikai šķietami. Gomindāniešu karavīri, kuru vairums bija armijā iesauktie zemnieki, bija vīlušies un neapmierināti, viņi bieži masveidā dezertēja, paņemdami līdzīgi modernos amerikāņu ieročus. Gomindāna valdība bija korumpēta un aizvien biežāk savas autoritātes nostiprināšanai izmantoja teroru. Gandrīz nekas netika darīts, lai atjaunotu japāņu okupantu izpostīto, un tikai neliela daļa no bagātīgās amerikāņu palīdzības nonāca līdz vienkāršajai tautai. Straujā inflācija¹ izputināja daudzus vidusšķiras pārstāvjus, kuri normālos apstākļos būtu atbalstījuši Gomindānu. Mao Dzedunam komunistu propaganda vienmēr bija pie rokas, un viņš guva vidusšķiras atbalstu, mīkstinot komunistiskos mērķus. Viņš teica: «Komunisti vēlas tautvaldību, nevis proletariāta diktatūru, viņi vēlas izbeigt ekspluatāciju, nevis ieviest absolūtu vienlīdzību.»

Jau 1948. gada pašā sākumā komunistu varā bija visi Ķīnas ziemeļi, izņemot pilsētas. Staļins, kuru, šķiet, baidīja iespēja, ka pēkšņi varētu rasties stipra komunistiska Ķīna, aicināja komunistus turpināt partizānu karu. Taču Mao iesāka liela mēroga militāras operācijas, un pilsētas viena pēc otras krita viņa rokās. 1948. gada rudenī notika izšķirošā kauja, kurā gomindānieši zaudēja kontroli pār Janczi upes ieleju. 1949. gada janvārī Pekina krita komunistu rokās un Čana Kaiši armijas strauji sāka sabrukt. Veselas divīzijas pievienojās komunistiem. Arī Čana Kaiši pēdējais solis — Nacionālās sapulces sasaukšana un viņa paša atkāpšanās no amata — neapturēja komunistu uzbrukumu. 1949. gada vasarā Čans Kaiši ar savu armiju aizbēga uz Formozas salu, kura atrodas 90 jūdzes no krasta, atstādams kontinentu komunistiem². 1. oktobrī Pekinā notika grandioza ceremonija. Nepārskatāmajam pūlim skandējot: «Lai Mao Dzeduns dzīvo desmittūkstoš gadu!», komunistu vadonis, tērpies dzeltenpelēkā audekla naģenē un apvalkātās drēbēs, paziņoja: «No šodienas vara Pekinā pieder Ķīnas Tautas Republikas Centrālās tautas valdības padomei.»

¹ Victor Purcell savā grāmatā «China» stāsta par šo inflāciju. 1947. gada maijā viņam par viesnīcā pavadītu dienu bija jāmaksā 120 000 Ķīnas dolāru; tā paša gada vidū maksa bijusi jau 800 000 dolāru par dienu. Lai samaksātu par pusdienām, vajadzēja pilnu ceļasomu ar naudu. Pārdevējs banknotes neskaitīja, viņš tās nosvēra.

² No tā laika Gomindānu devē par Nacionālistu valdību.

Komunistu Ķīna

Valdība

Kaujas Ķīnas dienvidos vēl nebija beigušās, kad 1949. gada septembrī Pekinā jau sanāca Ķīnas Tautas politiskā konsultatīvā padome. Padome, kurā ietilpa vairāk nekā 650 delegātu no komunistiskās partijas un citām kreisi noskaņotajām organizācijām, ievēlēja Centrālo valdības padomi ar Mao Dzedunu kā priekšsēdētāju. Šī padome pārvaldīja Ķīnu turpmākos piecus gadus. Nostiprinājusi savu autoritāti, padome organizēja Visķīnas tautas pārstāvju sapulces vēlēšanas.

Sapulce sanāca Pekinā 1954. gada septembrī un pieņēma konstitūciju, kura pastāv līdz mūsdienām.¹ Vienīgā likumdošanas vara valstī ir Visķīnas tautas pārstāvju sapulce (atbilda Krievijas Augstākajai Padomei), kuras deputātus ievēlē vietējās tautas pārstāvju sapulces, bruņotie spēki un nacionālās minoritātes. Sapulci ievēlē uz četriem² gadiem, un tā sanāk vismaz reizi gadā. Visķīnas tautas pārstāvju sapulce ievēlē valsts priekšsēdētāju un valsts augstākā izpildu un administratīvā orgāna — Valsts padomes — locekļus. Valsts padomi vada premjers, kuru ieceļ valsts priekšsēdētājs. Konstitūcija, kas par galveno mērķi ir pasludinājusi sociālisma uzcelšanu, nosauc arī svarīgākās pilsoņu tiesības, kuras valstij ir jānodrošina. Konstitūcija garantē visu cilvēku līdztiesību likuma priekšā, vēlēšanu tiesības visiem vīriešiem un sievietēm, kuri ir vecāki par astoņpadsmit gadiem, ticības, sapulču un vārda brīvību. No 1954. gada līdz 1958. gadam Mao bija Ķīnas Tautas Republikas priekšsēdētājs; premjers no 1954. gada līdz 1976. gadam bija Džou Enlajs.

Šķietami Ķīnas konstitūcija neatšķiras no Rietumu demokrātisko valstu konstitūcijām. Praktiski tomēr šī atšķirība ir bezgala liela, jo visu valsts dzīvi kontrolē labi organizētā un visspēcīgā komunistiskā partija. Komunisti kontrolē Visķīnas tautas pārstāvju sapulces vēlēšanas, arī visi ietekmīgākie valdības posteņi ir komunistu rokās. Ir atļauts darboties arī citām kreisi noskaņotām partijām un

¹ Tagadējā konstitūcija pieņemta 1982. gadā. (Tulk.)

² Tagad — uz pieciem gadiem. (Tulk.)

daži to biedri ir pat valdībā, taču viņiem praktiski nav nekādas reālas varas. Komunistiskās partijas struktūra atgādina valsts struktūru. Partijas kongress, kurš notiek reizi piecos gados, ievēl Centrālo komiteju, kura savukārt ievēl Politbiroju divdesmit cilvēku sastāvā. Politbiroju vada priekšsēdētājs, kurš līdz mūža galam bija Mao Dzeduns. Bez šiem centrālajiem orgāniem komunistiskajai partijai visā valstī ir ļoti plašs un labi funkcionējošs vietējo organizāciju tīkls. Vietējās organizācijas ne tikai īsteno visaptverošu propagandu un nodrošina partijas lēmumu īstenošanu, bet arī ļauj vadoņiem sekot tautas noskaņojumam. Partijas biedru skaits nepārtraukti aug; 1945. gadā partijā bija viens miljons cilvēku, 1950. gadā — seši miljoni, 1964. gadā — vairāk nekā septiņpadsmit miljoni. Saproņams, salīdzinot ar gandrīz septiņsimt miljoniem cilvēku, kuri dzīvoja Ķīnā 1965. gadā, tas nav daudz, tomēr savu it kā mazo skaitu komunisti kompensē ar fanātisku entuziasmu un neatlaidīgu darbu.

Šie paši faktori izskaidro arī valdības sekmīgo darbību. Galvenais, kas Ķīnai bija vajadzīgs 1949. gadā, bija miers un vienotība, un to varēja nodrošināt tikai stipra centrālā valdība. Komunistiskā partija pirmo reizi divdesmitajā gadsimtā deva Ķīnai šādu valdību¹ — vispirms jau tāpēc, ka tauta to pieprasīja, un arī tāpēc, ka komunistiskā partija gribēja valdīt. Mao Dzeduns un viņa biedri bija godkāriģi un nežēlīgi cilvēki, kuri alka pēc varas. Taču, ilgstoši pārvaldot Džjansi un Jaņņānu, viņi bija iemācījušies sajost tautas masu noskaņojumu, tādēļ pirmajos gados rīkojās piesardzīgi un realizēja cilvēkiem pieņemamu politiku. Vienotību centās panākt galvenokārt ar pārliecināšanu, nevis ar spēku. Tomēr vajadzības gadījumā lietoja arī spēku. Mao prestižs bija milzīgs, taču šķiet, ka diskusijas politbirojā bija atklātas un godīgas.

Sākumā komunisti realizēja, pēc viņu pašu izteiciena, «demokrātiju tautai un diktatūru reakcionāriem». Par reakcionāriem uzskatīja Gomindāna atbalstītājus, muižniekus un lielkapitālistus. Daudzi no viņiem gāja bojā pilsoņu kara laikā, taču vairums bija palikuši dzīvi, un komunistiskā partija viņus uzskatīja par potenciālu drau-

¹ Valsts vienotība nopietni bija apdraudēta tikai vienu reizi, kad 1954. gadā Mandžūrijas komunistu vadonis, Krievijas sakūdīts, sāka domāt par neatkarību. Viņam nācās izdarīt pašnāvību.

du revolūcijai. Pirmajā gadā, kamēr komunistu valdības autoritāte nostiprinājās, tā realizēja mērenu politiku. Bet 1951. gadā valdībai nācās nodarboties ar divām svarīgām lietām — zemes sadalīšanu un Korejas karu. Domādami, ka šo notikumu izraisītais satraukums mudinās reakcionāros spēkus uz kontrrevolūciju, un vēlēdamies parādīt valdības spēku un autoritāti, komunisti sāka terora kampaņu, kuras laikā noslepkavoja apmēram divus miljonus cilvēku. Tautas tiesa¹, šī no Rietumu viedokļa primitīvā un neobjektīvā sistēma, nedeva apsūdzētajam gandrīz ne mazākās iespējas attaisnoties un parasti notiesāja viņu uz nāvi vai spaidu darbiem. Nāvēssodu izpildi bieži pārraidīja pa radio; bija dzirdams, ka pūļa rēcieniem «Nošaut! Nošaut! Nošaut!» seko šauteņu zalves. Bērnus mudināja nodot vecākus.

Parādījusi savu varu, valdība ļāva terora vilnim noplakt. Līdz sešdesmito gadu vidum, tikai ar vienu izņēmumu, nekādas nopietnas opozīcijas komunistu režīmam nebija. Šis izņēmums gadījās 1957. gadā. Viens no Gomindāna sakāves iemesliem 1949. gadā bija tas, ka Gomindāns nespēja noturēt savā pusē inteligenci, kura komunistos redzēja ja ne ideālu valdību, tad vismaz iespēju nodrošināt Ķīnā mieru un stabilitāti. Kaut arī komunistu valdība uz inteligentiem lūkojās ar aizdomām, tai bija vajadzīgas viņu zināšanas, it īpaši sākumā. Taču inteligentiem, tāpat kā visiem pārējiem, bija aizliegts kritizēt valdību un tās politiku. Bet 1957. gadā šī stingrība uz laiku tika atcelta. Valdība, kura bija droša par savu varu un kuru, iespējams, bija ietekmējis Krievijas «atkusnis» (sk. 175. lpp.), nolēma atļaut cilvēkiem brīvi un vaļsirdīgi izteikt savas domas. Šī epizode, kura turpinājās nedaudz ilgāk par mēnesi, iegāja vēsturē kā «Simts ziedi», jo iepriekšējā gadā Mao bija ieteicis veikt eksperimentu pēc lozunga «Ļausim uzplaukt simts ziediem, ļausim dažādām uzskatu sistēmām cīnīties». Sākumā inteligences izcilākie pārstāvji sāka kritizēt dažādas komunistu sistēmas nepilnības — komunistisko ierēdņu augstprātību, uzpūtību —, taču, kustībai pieņemoties spēkā, sāka kritizēt arī pašu sistēmu. Universitātes lektors teica, ka cilvēki ienīst komunistus, un kritizēja komunistu ekonomisko sistēmu. Par šādām noskaņām plaši rakstīja oficiālā komunistu prese, kura ziņoja arī par studentu nemieriem.

¹ Tiesu uzdevums nebija atšķirt labo no ļaunā. To uzdevums bija sekmēt revolūcijas uzvaru. (No *Guy Wint*. Common Sense about China.)

Valdība pārgāja pretuzbrukumā. Kritiķus ar dažādām metodēm piespieda atzīt savas kļūdas. Avīzēs, kurās vēl nupat bija ievietoti kritiski raksti, parādījās virsraksti «Es esmu vainīgs tautas priekšā», «Manas kļūdas un noziegumi». Teorētiski kritikas brīvība turpinājās, bet praktiski tās vairs nebija.

«Simts ziedu» notikumus Rietumos uztvēra dažādi. Daži ticēja, ka komunistu valdība patiešām gribēja ieviest brīvu domu apmaiņu, bet ka process kļuva nekontrolējams. Citi uzskatīja, ka šādā viltīgā veidā atklāja reakcionāros elementus, lai pēc tam ar viņiem izrēķinātos.

Sešdesmito gadu vidū visu Ķīnu satricināja «kultūras revolūcija». Par «kultūras revolūciju» to varēja nosaukt tikai visplašākajā nozīmē, bet patiesībā tā bija nežēlīga un sarežģīta cīņa starp mērenajiem un jaunajiem revolucionārajiem ekstrēmistiem, kura gandrīz izraisīja pilsoņu karu. Laikam jau tā bija intelīgences acīmredzamā neapmierinātība un pārmaiņas tālaika Krievijā, kas pārliecināja Mao, ka nepieciešama kampaņa pret «buržuāziskajiem revizionistiem». Mao ticēja permanentai revolūcijai un nepārtrauktai cīņai. Revolūcija ir nepārtraukti jāatjauno, citādi tā sastingst. Vecie ieradumi un paražas pastāvīgi jāiznīcina, vai arī kapitālisma idejas atkal ielavīsies sistēmā: ir jācīnās pret visu tradicionālo, revizionistisko un pragmatisko.

No 1963. gada līdz 1965. gadam cīņa pret revizionistiem pieņēma spēkā. Grēciniekus padzina, armijā atcēla dienesta pakāpes. Taču vienlaikus stipri saasinājās attiecības starp novecojušo sapņotāju Mao un cilvēkiem, kuri reāli vadīja valdību, armiju un partiju. Lai iznīcinātu opozīciju, Mao organizēja sarkangvardu kustību. No 1965. gada rudens līdz 1967. gada vasarai bija «kultūras revolūcijas» kulminācija. Simtiem tūkstošu jauno, histērisko un fanātisko sarkangvardu Pekinā un citās lielajās pilsētās rīkoja manifestācijas un demonstrācijas, lai modinātu naidu pret visiem, kurus turēja aizdomās par buržuāziskām nosliecēm. Veselu gadu augstskolas bija slēgtas, lai pārskatītu programmas, un veselu gadu studentu vienīgā nodarbošanās bija «taisīt politiku». bezmaksas transports, ēdināšana un izmitināšana ļāva sarīkot vēl nekad neredzētus mītiņus, kuru dalībnieki — sarkangvardi padsmiņnieki — vicināja mazās, sarkanos plastmasas vākos iesietās Mao citātu grāmatiņas. Priekšsēdētāju Mao slavīnāja kā visas gudrī-

bas un varas avotu, kā nekļūdīgu pārcilvēku¹, kā filozofu un dzejnieku, kura darbus kopā ar Marksa un Ļeņina darbiem skandēja kā lūgšanas. Mao citātu grāmatiņa bija galvenais ceļa rādītājs jebkurā darbības jomā. Piemēram, rakstā, kuru partijas žurnālam uzrakstīja pasaules čempions galda tenisā, bija apgalvots, ka vienīgi iedzīlināšanās Mao idejās ļāvuši viņam gūt šo uzvaru. Lokomotīvu mašīnistu rokasgrāmata ieteica studēt Mao darbus, lai labāk vadītu lokomotīves, kaut gan, saprotams, Krievijā pirtās lokomotīves esot «sapuvuši draņķi, kurus mums iesmērējuši revizionisti». Sarkangvardi nostājās pret visu komunistiskās partijas struktūru, kas pārvaldīja valsti, partijas darbiniekus un inteligentus publiski kritizēja un terorizēja. Mao cerēja, ka viņa jaunie dumpinieki saņems savās rokās rūpnīcas, iestādes, avīzes un radiostacijas, kurās viņi strādāja, un ka tā pamazām radīsies jauni vadoņi. Mao acīm redzami dumpojās pats pret savu partiju un aicināja jauniešus sagraut veco, pirms būvēt jauno, taču visas šīs kustības īstēnie mērķi bija neskaidri.

Sarkangvardu rīcība izraisīja pretsparu. Kad viņi uzbruka provinču partijas darbiniekiem, upuri aicināja palīgā strādniekus. Nomaļākajās provincēs uzradās komunistiski komandieri, kuri vērsās pret nemierīgajiem sarkangvardiem. Tibetā un Iekšējā Mongolijā sadursmēs nogalināja simtiem sarkangvardu. Visā Ķīnā notika kaujas rūpnīcās, demonstrācijas un pretdemonstrācijas. Pavisam reāli draudēja pilsoņu karš. Stāvoklis kļuva kritisks, kad jaunie revolucionārie maoisti paši sašķēlās. Tomēr 1967. gada vasaras beigās mērenie, kuriem gan nereti bija radikāli tituli, guva pārsvaru. Liņa Bjaos vadītā armija, neraugoties uz Mao un viņa sievas Dzjanas Cinas mudinājumiem, neatbalstīja sarkangvardus un beidzot nostājās pret tiem. Studentu izlēcieni nepatika ļoti daudziem, it īpaši rietumu un dienvidu rūpniecības centros. Baidoties, ka nepieredzējusī valdība izraisīs haosu, pret sarkangvardiem nostājās bijušie provinču partijas darbinieki. Tauta kultūras revolūciju neatbalstīja, jo tā vērsās tieši pret to, ko vēlējās vairums ķīniešu, — pret mieru, pret kārtību un pret labklājību. Kārtību vēlējās arī Ķīnas izpildvaras vadītājs premjers Džou Enlajs, bez kura Mao nemācēja iztikt. Šķiet,

¹ 1966. gada jūlijā Mao septiņdesmit trīs gadu vecumā sešdesmit piecas minūtes peldēja pa straumi Jandzi upē, nopeldot deviņas jūdzes.

ka arī vairumu centrālās valdības ministru uztrauca zaudējumi, kurus kultūras revolūcija bija nodarījusi valsts ekonomikai un vienotībai.

Cīņa starp mērenajiem un radikāļiem vēl turpinājās no 1968. gada līdz 1976. gadam, taču kultūras revolūcijas laika nekārtības un haoss vairs neatkārtojās. 1968. gadā nodibināja jaunas revolucionārās komitejas, taču tās nebūt nebija revolucionāro tikumu iemiesojums — būtībā ierēdņi ar citu nosaukumu atjaunoja iepriekšējo kārtību. Pekinā galveno ielu, kurā atradās lielākā daļa veikalu, pārdēvēja par Revolūcijas ielu; tā veda uz Permanentās revolūcijas ielu, kura savukārt šķērsoja Antiimperiālisma ielu. Bet, neraugoties uz šiem skaļajiem nosaukumiem, situāciju tagad kontrolēja mērenie, radikāļi bija novājināti, un armija aizvien vairāk palīdzēja mērenajiem. Partijas kongresos īpaši daudz runāja par vienotību un nepieciešamību risināt praktiskās problēmas.

Septiņdesmito gadu pirmajā pusē nenogurdināmais Džou Enlajs pilnīgi kontrolēja situāciju. Mao Dzeduns bija kļuvis vecs un vairs nespēja reāli ietekmēt notikumus valstī. Kad 1976. gadā abi šie lielie vadoņi nomira, Ķīnā bija beidzies vesels laikmets.

Ekonomiskā politika

Ekonomiskās problēmas, ar kurām 1949. gadā sadūrās Ķīnas komunistu valdība, bija milzīgas. Garie kara gadi bija izpostījuši rūpniecību, bezdarba līmenis bija ārkārtīgi augsts. Inflācija trakoja. Lauksaimniecība bija atpalikusi un neefektīva, zemnieku saimniecības bija mazas. Bija skaidrs: ja komunisti grib nostiprināt Ķīnā savu varu, viņiem jūtami jāuzlabo tautas masu dzīves līmenis. Tieši nespēja to izdarīt bija viens no Gomindāna sagrauves cēloņiem.

Jau kopš divdesmito gadu vidus Mao Dzeduns bija uzsvēris, ka tikai agrārreforma var nodrošināt zemnieku atbalstu. Tādēļ vispirms Dzjansi un pēc tam aizvien plašākā teritorijā ap Jaņņū komunisti atņēma zemi bagātājiem un izdalīja to zemniekiem, kuru vairumam līdz šim vispār nebija savas zemes. Praktiski tas parasti notika tā, ka sasauca ciema iedzīvotāju mītiņu, kurā bagātņiekus vispirms apvainoja nodokļu nemaksāšanā un ekspluatācijā,

bet pēc tam viņu zemi sadalīja ciema iedzīvotājiem. Šo metodi, kuru līdz 1949. gadam lietoja tikai dažās provincēs, no 1950. gada līdz 1952. gadam izmantoja visā Ķīnā. 1950. gada jūnijā pieņēma likumu par agrārreformu, un nākamajos divos gados 300 miljoni zemnieku saņēma zemi. Tas bija milzīgs darbs, kuru veica paklausīgie un fanātiskie komunistu kadri. Komunisti vispirms izpētīja vietējos apstākļus un sakūdīja zemniekus pret muižniekiem un bagātņiem. Pēc tam sekoja mītiņš, kura laikā tautas tiesa nereti pasludināja bargus spriedumus. Taču vienotu noteikumu nebija, katrā ciemā rīkojās, kā atzina par labāku. Ir vairāki viedokļi par to, kā tika veikta zemes atdošana zemniekiem.

Vēsturnieku domas šajā jautājumā dalās. Daži apgalvo, ka asinsizliešana esot bijusi mazāka nekā Krievijā trīsdesmito gadu sākumā, bet citi runā par masu slepkavībām. Sadalot zemi, bija jāņem vērā milzums apstākļu — zemes auglība, ģimenes lielums, apūdeņošanas iespējas. Tomēr 1952. gada beigās agrārreforma bija pabeigta gandrīz visā valstī, izņemot dažas nacionālo minoritāšu apdzīvotās no-
males.

Šīs agrārās revolūcijas mērķis bija pilnīgi sagraut muižnieku varu un nodrošināt komunistiem zemnieku atbalstu. Taču palielināt pārtikas ražošanu viena pati agrārreforma nespēja. Ja zemnieki paturētu zemi, kuru nupat bija saņēmuši, tad droši vien vienīgais rezultāts būtu tāds, ka rastos milzīga jauna konservatīvi noskaņota šķira, kuras sapnis būtu kapitālistiskā iekārta. Bez tam vairums zemnieku saimniecību bija mazākas par pusakru un tāpēc nespēja nodrošināt ekonomiski izdevīgu saimniekošanu. Tādēļ nākamais solis bija zemnieku kooperācijas organizēšana. Ap-
gādes un pārdošanas kooperatīvus izdevās noorganizēt samērā viegli. Jau 1954. gadā šādos kooperatīvos bija iesaistījušies 170 miljoni zemnieku, un preču apmaiņa starp pilsētām un laukiem ievērojami pieauga. Bet ar ražošanas kooperatīviem gāja daudz grūtāk, jo tajos individuālais zemnieks kļuva par vienkāršu brigādes locekli un viņam bija ļoti mazas iespējas lemt par to, ko audzēt viņa pašā zemē.

Lai pamazām pieradinātu zemniekus pie ražošanas kooperatīviem, organizēja savstarpējās palīdzības brigādes. Šajās brigādēs katrs zemnieks pats lēma, ko audzēt, bet steidzamāko darbu laikā zemnieki apvienoja savu inventā-

ru un viens otram palīdzēja, tā nodrošinot efektīvāku darba dalīšanu. Kooperācija pamazām aptvēra arī citas lauksaimniecības nozares, it īpaši pēc tam, kad zemnieki saprata, — jo augstāks kooperācijas līmenis, jo ražīgāks darbs. 1956. gadā kooperatīvo un kolektīvo saimniecību veidošana tika intensificēta, un gada beigās individuālo zemnieku praktiski vairs nebija. Sākumā kooperatīvā apvienoja no divdesmit līdz piecdesmit saimniecībām, bet vēlāk atkarībā no ģeogrāfiskā rajona — no simts līdz trīssimt saimniecībām. Ātrums, ar kādu notika kolektivizācija, šķiet, liecina, ka zemniekus tā apmierināja. Tam varēja būt trīs iemesli. Pirmkārt, zemnieki drīkstēja paturēt personīgajai lietošanai līdz pieciem procentiem no savas zemes un teorētiski jebkurā brīdī varēja izstāties no kooperatīva, un atkal sākt apstrādāt visu savu zemi. Otrkārt, Ķīnas zemnieki nebija pieraduši būt zemes īpašnieki, kā tas bija Krievijā. Treškārt, kolektivizācijas problēmu valdība risināja ļoti taktiski un centās pārliecināt zemniekus, ar faktiem pierādot jaunās sistēmas ekonomiskās priekšrocības.

Pēc tam kad sešu gadu laikā (1950—1956) valdība bija pārdalījusi zemi, organizējusi savstarpējās palīdzības brigādes un kooperatīvus, visi cerēja, ka nu vētrainās pārmaiņas laukos beigsies un ļaudīm ļaus pierast pie jaunās dzīves. Taču cerības nepiepildījās, un divu mēnešu laikā, 1958. gada augustā un septembrī, deviņdesmit procentus Ķīnas zemnieku sadzina divdesmit sešos tūkstošos lauksaimniecības komūnu, katrā apmēram 5000 ģimeņu¹. Atšķirībā no kooperatīva komūnā ietilpa ne tikai zemnieki, bet visi, kas dzīvoja šajā vietā. Būtībā tā bija arī vietēja administratīva vienība. Bez zemniekiem, kuri nodarbojās ar lauksaimniecību, komūnās ietilpa arī sīkrūpnieki, amatnieki, skolotāji, ierēdņi, karavīri — ar vārdu sakot, visi, kuri nodrošināja šīs mazās sabiedrības dzīvi. Domu par lauksaimniecības un rūpniecības apvienošanu pirmo reizi izteica Markss un Engels 1848. gadā, un šī ideja par komūnām tuvināja Ķīnu komunismam vairāk nekā jebkuru citu valsti pasaulē, ieskaitot arī Krieviju. Katrai komūnai bija savas skolas, bērnudārzi, slimnīcas, ambulances, teātri, bibliotēkas un veikali, kas piederēja visiem komūnas locekļiem. Sabiedriskās ēdnīcas un bērnudārzi nozīmēja to,

¹ Pirmo eksperimentālo komūnu, kuru noorganizēja 1958. gada aprīlī, nosauca par «Sputņiku».

ka sievietes var tikt atbrīvotas no mājas rūpēm un līdz ar to var piedalīties ražošanā. Uzskatīja, ka tas mazinās ģimenes kā sabiedrības šūniņas nozīmi. Dzīve komūnā bija stingri reglamentēta ar noteiktām stundām darbam, militārajai apmācībai, politiskajai audzināšanai un kultūrai. Pārtiku un nepieciešamos pakalpojumus komūnas locekļi saņēma par brīvu, tādēļ algas bija zemas, tomēr atkarīgas no padarītā darba. Komūna saviem locekļiem garantēja pārtiku, apģērbu, medicīnisko palīdzību, dzīvokli un apbedīšanu. Komūnas Ķīnā un visā Āzijā deva cilvēkiem vēl nepiedzīvotu drošības sajūtu. Vēl viena liela komūnu priekšrocība bija tā, ka varēja viegli apgādāt ar darbaspēku lielas būves, piemēram, apūdeņošanas kanālus un ūdenskrātuves; darbaspēku ļoti viegli varēja pārvietot no viena objekta uz citu.

Šo sistēmu ieviesa galvenokārt laukos, taču pamazām tā izplatījās arī pilsētās. Sākumā bija zemnieki, kas ar komūnām nebija īsti apmierināti, jo viņiem nepatika stingrā disciplīna. Neatrisinātie organizatoriskie jautājumi radīja arī pārtikas trūkumu. Politbirojā domas dalījās, un plaši izvērsto komūnu ieviešanu pilsētās 1958. gada beigās pamazām piebremzēja. Pēc 1958. gada gandrīz nekādas pazīmes vairs neliecināja, ka zemnieki ir neapmierināti ar komūnām. Komūnu apmeklējumi dziļi ietekmēja ārzemniekus, it īpaši viņi jūsmoja par visu ķīniešu gatavību uzpūreties labākas nākotnes vārdā.

Kas attiecas uz labības ražošanu, tad visu šo pārmaiņu rezultāti bija labi. 1936. gadā, kurš bija pēdējais miera gads pirms japāņu uzbrukuma, visā valstī ievāca 150 miljonus tonnu graudu; 1949. gadā raža bija 113 miljoni tonnu. Pēc komunistu nākšanas pie varas ražas vienmērīgi pieauga, un 1955. gadā valstī ievāca 184 miljonus tonnu graudu. Ražības pieaugumu nodrošināja čaklais darbs, labākas lauksaimniecības mašīnas un metodes, jaunbūvētās apūdeņošanas ierīces un mēslojuma plašāka izmantošana. 1958. gadu visās ekonomikās nozarēs pasludināja par «lielā lēciena» gadu un strādniekus spieda ražot aizvien vairāk un vairāk. 1959. gada sākumā paziņoja, ka iepriekšējā gadā iegūti 375 miljoni tonnu graudu. Tiesa, pēc dažiem mēnešiem valdība paziņoja, ka skaitļi esot bijuši stipri pārspīlēti un ka patiesībā raža esot 250 miljoni tonnu. Taču arī šis skaitlis liecināja par milzīgu pieaugumu salīdzinājumā ar 1949. gadu. Taču ziemā no 1959. gada uz 1960. gadu Ķīnu

piemeklēja šī gadsimta briesmīgākās stihiskās nelaimes, un lauksaimniecība tika nopietni izpostīta. Sausums, plūdi un viesuļvētras tā samazināja ražu, ka Ķīna bija spiesta milzīgos daudzumos iepirkt graudus Kanādā un Austrālijā, un tikai stingra pārtikas normēšana novērsa badu. Pēc 1960. gada stāvoklis uzlabojās.

Kamēr laukos norisinājās šīs svarīgās pārmaiņas, tikpat svarīgi panākumi tika sasniegti arī rūpniecībā. Lai varētu nodrošināt progresu, valdībai vispirms bija jāstabilizē ekonomika. To izdarīja pirmajos divos gados pēc komunistu nākšanas pie varas. Kontrolēja inflāciju un samazināja bezdarbu, atjaunoja komunikācijas un rūpniecisko ražošanu. Komunistiskā partija bija pārliecināta, ka ražošanu varēs kāpināt tikai tad, ja rūpniecību, tāpat kā lauksaimniecību, kontrolēs valsts. Tā uzskatīja, ka rūpniecības progress ir atkarīgs no valsts īpašuma. Tāpēc līdz 1955. gadam nacionalizēja astoņdesmit piecus procentus smagās rūpniecības un apmēram pusi no vieglās rūpniecības. Tātad komunistu valdīšanas pirmajos gados daļa firmu piederēja valstij, daļa — privātpersonām un daļa bija valsts un privātpersonu kopīpašums. Taču pamazām visa rūpniecība nonāca valsts kontrolē.

1951. gadā Ķīnā ķērās pie 1. piegādu plāna izstrādāšanas. Plānu sāka realizēt 1953. gadā. Sākumā komunisti gribēja ļoti īsā laikā nodrošināt valsts industrializēšanu, tādēļ 1. piegādes laikā (1953—1957) galveno uzmanību veltīja smagajai rūpniecībai — ogļu, dzelzs un tērauda ražošanai, ķīmiskās un mašīnbūves rūpniecības attīstīšanai. Daudz mazāk līdzekļu izmantoja vieglās rūpniecības, ceļu un sakaru sistēmas attīstīšanai. Visām valstīm, kuras vēlas attīstīt savu rūpniecību, ļoti nopietna problēma ir nauda — kur to dabūt? Nedaudz naudas un bagātīgu tehnisku palīdzību Ķīna saņēma no Krievijas, taču gandrīz visu nepieciešamo kapitālu ieguva, paplašinot ražošanu un liekot tautai aizvien ciešāk savilkt jostas.¹

Valdība apgalvoja, ka 1. piegādu plāns esot izpildīts ļoti sekmīgi. Piecos gados ražošanas līdzekļu ražošana pieauga trīskārt, bet patēriņa preču ražošana dubultojās. Visās rūpniecības nozarēs produkcijas izlaide palielinājās. Piemē-

¹ Džou Enlajs esot teicis: «Labāk pārciest dažas grūtības un neērtības, bet pēc tam visu laiku dzīvot pārtībā un laimē, nekā tūlīt dzīties pēc nenozīmīgiem labumiem un nekad neizkļūt no nabadzības un atpalcības.»

ram, 1949. gadā ražoja 150 000 tonnu tērauda, 1952. gadā — 1 340 000 tonnas, bet 1957. gadā — 5 240 000 tonnas. 1958. — «lielā lēciena» — gadā saražoja divreiz vairāk tērauda nekā 1957. gadā un tikpat strauji pieauga arī ogļu ieguve. Arī 2. piecgadu plānā (1958—1962) visām nozarēm bija nosprausti grandiozi mērķi, taču šoreiz nedaudz mazāk līdzekļu tika paredzēts smagajai rūpniecībai, bet vairāk — vidēju un sīku uzņēmumu attīstīšanai. Tomēr produkcijas izlaide turpināja palielināties. Piemēram, tērauda ražošana strauji pieauga. 1960. gadā saražoja 18 400 000 tonnas¹. Taču kopumā šie četri gadi (1959—1962) ekonomikai bija drūmi. Stihiskās nelaimes, ārvalstu palīdzības trūkums, nemākulīgie un dogmatiskie vadītāji bija galvenie vaininieki.

Rūpniecību iedragāja «kultūras revolūcija», kura sākās sešdesmitajos gados. Nebija vadības un plānošanas, stāvokļa nenoteiktība un sajukums traucēja ražošanu, tādēļ nemitīgi trūka preču. Ķīna atguvās tikai septiņdesmito gadu pirmajā pusē. Ārzemēs lielos daudzumos tika iepirktas rūpniecības iekārtas, tika modernizēta un paplašināta smagā rūpniecība. Attīstīja arī vieglo rūpniecību, stipri palielinājās patēriņa preču ražošana. Sekmīgi attīstījās lauksaimniecība, kurā bija nodarbināti astoņdesmit procenti strādājošo.

Dzīves apstākļi

Nav iemesla šaubīties, ka komunistu valdība patiešām ir paaugstinājusi tautas masu dzīves līmeni. Ārzemniekus, kuri zina, kā ķīnieši dzīvoja pirms 1949. gada, ļoti pārsteidz tas, ko viņi ierauga šodien: modernas celtnes, labi paēduši un veselīgi cilvēki, ubagu trūkums, pilnīga nodarbinātība, stabilas cenas, cilvēku drošais un apņēmīgais noskaņojums. Daži gan skaidro, ka politiskos, ekonomiskos un sociālos panākumus nodrošinot aizvien nežēlīgāka kontrole un reglamentācija. Tomēr ļaudis tagad ar cerībām lūkojas nākotnē, un tas ir kaut kas tāds, kas cilvēkiem nebija pirms 1949. gada un kā dēļ viņi nekad nezaudēja ticību komunistiem.

¹ 1960. gadā Lielbritānijā saražoja 24 miljonus tonnu tērauda, bet Krievijā — 67 miljonus tonnu.

Komunistiskās Ķīnas cilvēku dzīvē īpaši jāuzsver četri aspekti: sievietes stāvokļa uzlabošanās sabiedrībā, izglītības izplatīšanās, iedzīvotāju skaita pieaugums un attieksme pret reliģiju. Ķīnas impērijā sievietes atradās uz sabiedrības viszemākā pakāpiena, un Ķīnas vidienē šāds stāvoklis saglabājās līdz 1949. gadam. 1931. gadā Gomindāna valdība gan pieņēma likumu, kurš sievietēm nodrošināja vienādas tiesības ar vīriešiem, tomēr likums tā arī palika uz papīra. Taču komunisti vienmēr ir aizstāvējuši sieviešu emancipācijas ideju un vēlējušies izbeigt tēva nedalīto valdīšanu ģimenē. Komunisti bija pārliecināti, ka ķīniešu tradicionālā uzticība ģimenei neļauj viņiem būt pilnīgi uzticīgiem sociālistiskajai valstij. 1950. gadā pieņēma likumu par laulībām, kurš sievietei nodrošināja vienādas tiesības. Tagad sievietes ieņem visdažādākos amatus valdībā, rūpniecībā, lauksaimniecībā, izglītībā un medicīnā. Ir izbeigta jaundzimušo meiteņu nogalināšana, kas bija visai izplatīta pirms 1949. gada. Kopš tā laika, kad 1958. gadā noorganizēja komūnas un plaši sāka darboties sabiedriskie bērnudārzi, veļasmazgātavas un ēdnīcas, sievietes vairs nav aizņemtas mājas darbos un tagad plaši tiek izmantotas kā darbaspēks rūpniecībā un lauksaimniecībā.

Vairums Ķīnas iedzīvotāju vienmēr bija analfabēti. Skolu bija maz, it īpaši laukos, un izglītība, kuru tajās varēja iegūt, bija trūcīga. Komunistu valdība pakāpeniski nostiprināja izglītības sistēmu un ieviesa obligāto izglītību. 1949. gadā pamatskolās mācījās 25 miljoni bērnu, kuri bija vecāki par sešiem gadiem; 1958. gadā viņu bija vairāk nekā 90 miljoni. Tas kopā ar strauju vidusskolu skaita palielināšanu un plašu sistēmu pieaugušo izglītošanai ļāva samazināt analfabētu skaitu līdz nedaudziem ļoti veciem cilvēkiem. Izglītība bija ļoti cieši saistīta ar politiku: lasīšanai un rakstīšanai izmantoja tekstus, kuri slavē priekšsēdētāja Mao politiku; matemātiku pamatskolas bērniem, piemēram, mācīja, liekot aprēķināt, cik amerikāņu krituši Vjetnamā. Lielu uzmanību pievērsa arodapmācībai; visās skolās bija darbnīcas, ik gadus skolēni vairākas nedēļas strādāja rūpniecās vai komūnās. Galveno uzmanību veltīja praktiskajām zināšanām, piemēram, kā jākārto komūnas grāmatvedība.

Piecdesmitajos gados studentu skaits piecāršojās, un 1958. gadā bija ap 800 000 studentu. Īpaši tiek atbalstītas inženierzinātnes un citas zinātnes nozares. Kultūra, kaut

arī diezgan garlaicīga un monotona, plaukst un zeļ. Tautas izglītošanu ļoti apgrūtina milzīgais daudzums sarežģīto hieroglifu, kuri visi ir jāapgūst, lai cilvēks varētu lasīt. Divdesmitajā gadsimtā klasisko ķīniešu valodu pamazām aizstāj vietējie dialekti, pie tam šo dialektu skaitu mēģina samazināt. 1956. gadā valdība pieņēma latīņu alfabētu ar 26 burtiem, taču to ievieš ārkārtīgi uzmanīgi.

Trešā problēma, kura var nopietni apdraudēt Ķīnas nākotni, ir strauji augošais iedzīvotāju skaits. Pirms 1954. gada uzskatīja, ka valstī ir apmēram 475 miljoni iedzīvotāju, taču, gatavojoties Višķīnas tautas pārstāvju sapulces vēlēšanām, noskaidrojās, ka ķīniešu ir 583 miljoni, atskaitot tos, kuri dzīvo Formozā (Taivanā. — *Tulk.*) un ārzemēs. Sešdesmito gadu vidū iedzīvotāju skaits sasniedza 700 miljonus un turpināja palielināties par 15—17 miljoniem gadā. Tiesa gan, pagaidām pārtikas ražošana paātrinās straujāk nekā iedzīvotāju skaits, taču var pienākt laiks, kad lauksaimniecības produktu ražošanu vairs nebūs iespējams palielināt un valstī sāksies bads. Valdības attieksme pret šo problēmu bija dažāda. No 1954. gada līdz 1957. gada sākumam Veselības aizsardzības ministrija intensīvi propagandēja visdažādākos pasākumus dzimstības samazināšanai. Bet tad šo kampaņu pēkšņi izbeidza. Ķīniešu eksperti apgalvoja, ka problēma nemaz neesot tik briesmīga, kā šķietot ārzemniekiem. Džou Enļajs 1960. gadā vērsa uzmanību uz trim faktoriem: pirmkārt, apdzīvotības lūzums Ķīnā ir zems; otrkārt, aramzemes platību var dubultot; treškārt, iedzīvotāju skaita pieaugums nemaz nav tik liels, ja ņem vērā Ķīnas dabas bagātības un darbaroku skaitu, kas nepieciešams, lai tās apgūtu. Piedevām vēl ir milzīgas, līdz šim neizmantotas iespējas uzlabot agrotehniskos papēmienu. Bet no 1970. gada valdība atkal sāka atbalstīt dzimstības ierobežošanu. Tomēr iedzīvotāju skaits turpina palielināties par 10—15 miljoniem gadā jeb 40 000 dienā ar visām no tā izrietošajām sekām — iespējamo bezdarbu un pārtikas trūkumu.

Kaut gan Ķīnas 1954. gada konstitūcija garantē ticības brīvību, komunisti oficiāli nosoda reliģiju. Tādēļ Ķīnas daudzo reliģiju nākotne šķiet diezgan drūma, it īpaši tādēļ, ka savstarpējie ķīviņi neļauj tām sekmīgi pretoties komunistu propagandai. Konfūcisma ietekme uz Ķīnas inteliģenci sāka mazināties jau šī gadsimta sākumā, un komunistu Ķīnā tas ir galīgi izzudis. Budisms, kaut arī turpina

eksistēt, nepārtraukti zaudē tempļus, zemes un garīdzniekus. Kristiešu pozīcijas ir stipri novājinātas; sevišķi grūti iet protestantiem, kuriem atšķirībā no Romas katoļiem nav stipras organizācijas. Baznīcām piederošās skolas un slimnīcas ir pārņēmusi valsts, ārzemju misionāri no Ķīnas ir aizbraukuši. Labāk par citām ticībām klājas islamam, laikam tāpēc, ka Ķīna grib iegūt arābu pasaules draudzību.

Nacionālās minoritātes

Apmēram 40 miljoni no Ķīnas iedzīvotājiem nav ķīnieši. Ķīnā dzīvo tibetieši, mongoļi, tatāri, mandžūri, korejieši un liels skaits dažādu citu tautību, no kurām daudzām ir sava valoda, paražas un reliģija. Gomindāns turpināja imperatoru uzsākto minoritāšu iznīcināšanas politiku; musulmaņu slepkavošana, piemēram, bija ikdienišķa parādība. Par komunistu politiku ir grūti spriest, jo ārzemniekiem ir diezgan sarežģīti apmeklēt pat biezi apdzīvotos austrumu rajonus un nokļūt daudzos grūti sasniedzamos rietumu rajonos, kur dzīvo vairums nacionālo minoritāšu, ir praktiski neiespējami. Tādēļ ticamu ziņu par šo ļaužu dzīvi ir ļoti maz.

Bet šķiet, ka līdz 1957. gadam pret vietējo nacionālismu izturējās iecietīgi, pat neņemot vērā to, ka šo tautu apdzīvotie rajoni nākotnē varētu būt izejvielu avoti vai dzīves telpa liekajiem iedzīvotājiem. 1954. gada konstitūcija deklarēja, ka «nacionālie autonomie rajoni ir Ķīnas Tautas Republikas neatņemama sastāvdaļa». Iedzīvotāji šajos rajonos, kas aizņēma vairāk nekā sešdesmit procentus no Ķīnas teritorijas, drīkstēja runāt savā valodā, piekopt savus reliģiskos rituālus un viņi bija pārstāvēti Visķīnas tautas pārstāvju sapulcē. Taču nav īsti skaidrs, vai komunisti šos rajonus vairāk uztver kā «nacionālus autonomus rajonus» vai kā «Ķīnas Tautas Republikas neatņemamu sastāvdaļu». Vislabāk zināmais Tibetas piemērs, šķiet, parāda, ka valdība gan īpaši neiejaucas tikmēr, kamēr tās politika galvenajos vilcienos tiek realizēta, taču cilvēkiem ļoti nepatīk stingrā kontrole un radikālās pārmaiņas dzīvē.

Tibeta, kalnu zeme ziemeļos no Indijas, bija ārkārtīgi atpalikusi. Valdībai, klosteriem un dižciltīgajiem, kas pārstāvēja piecus procentus iedzīvotāju, piederēja visa zeme, bet zemnieki bija vergi. 1951. gadā Tibetas dalailama un

Ķīnas komunistu valdība parakstīja līgumu, ar kuru Tibeta tika atzīta par Ķīnas sastāvdaļu. (Gadsimta sākumā Tibeta gan ietilpa mandžūru impērijā, taču ne kā Ķīnas sastāvdaļa. Tās reālā patstāvība pēc 1912. gada nekad netika starptautiski atzīta.) Sākumā Ķīna centās modernizēt Tibetu, izmantojot jau esošo valdību. Taču no tā nekas prātīgs neiznāca. Sākās pret ķīniešiem vērsti nemieri, un beidzot 1959. gadā uzliesmoja plaša sacelšanās. To satrieca ar militāru spēku, un dalailama aizbēga uz Indiju (sk. 453. lpp.).

Ārpolitika

Daudzas no idejām, kuras noteica komunistu ārpolitiku, bija formulētas jau pirms 1949. gada. Savienotās Valstis ļoti daudz palīdzēja Gomindānam tā cīņā pret komunistiem. Tas kopā ar antikomunismu, kurš valdīja Savienotajās Valstīs kopš 1946. gada, bija iemesls tam, kāpēc Savienotās Valstis tika pasludinātas par visļaunāko kapitālisma un imperiālisma iemiesojumu. Par ienaidniekiem pasludināja arī Lielbritāniju, Franciju, Holandi un Beļģiju, jo tās bija kapitālistiskas valstis un tām piederēja kolonijas. Japāna, Vācija un Itālija, saprotams, bija fašisti un agresori. Komunisti, tāpat kā visi ķīnieši, smagi pārdzīvoja pazemojumus un pāridarījumus, kurus novājinātajai Ķīnai bija nācies pārciest pēdējā gadsimtā, un viņi vēlējās atjaunot Ķīnas autoritāti.

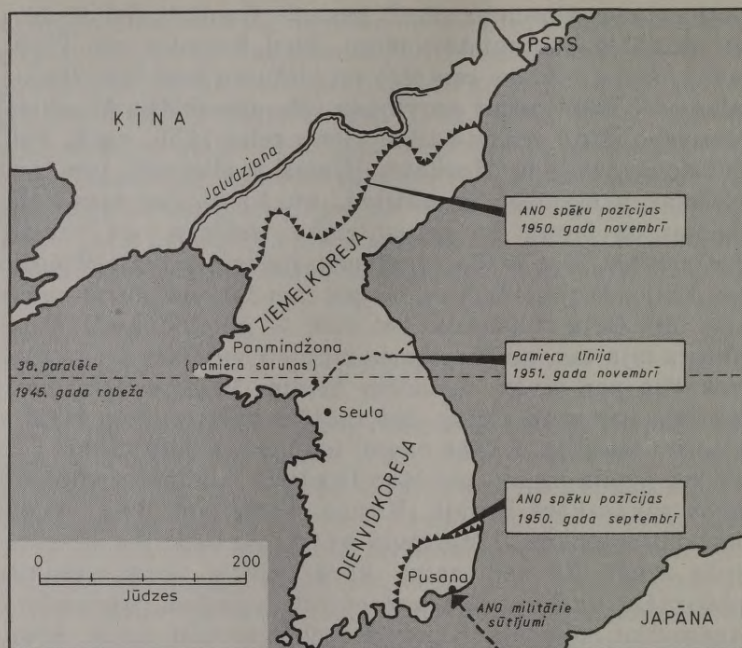
Attieksme pret Krieviju bija nenoteikta. No vienas puses, līdz 1945. gadam Krievija bija vienīgā komunistiskā valsts pasaulē un tādēļ bija jāuzskata par dižu piemēru un padomdevēju. Bet, no otras puses, Staļina attieksme pret Mao nebija draudzīga. Pirms 1932. gada Krievija gribēja, lai ķīniešu komunisti nevis cīnās ar Gomindānu, bet sadarbojas ar to un mēģina pārņemt savā kontrolē, tādēļ Mao armija Džjansi tika uzlūkota ar nepatiku. No 1932. gada līdz 1946. gadam Krievija oficiāli atbalstīja Gomindānu, jo tai bija vajadzīga vienota un stipra Ķīna kā pretspars Japānai, kura apdraudēja Krievijas austrumus. Čans Kaiši no krieviem dabūja milzīgu palīdzību, bet Mao Dzedunam krievi nedeļa neko. Pat pēc 1946. gada, kad komunistu galīgā uzvara jau šķita neapšaubāma, Krievija tikai ļoti negribīgi palīdzēja ķīniešu komunistiem.

Jāpiemin vēl divi svarīgi faktori. Pirmkārt, Ķīnas komu-

nisti ļoti maz zināja par ārējo pasauli. Gandrīz visi divdesmit izcilākie komunistu vadoni, kuri darbojās pēc 1949. gada, nāca no Ķīnas centrālo un rietumu apgabalu lauku rajoniem. Tikai retais no viņiem bija apmeklējis ārzemes. Pats Mao Ķīnu pameta tikai vienu reizi 1950. gadā, kad viņš devās vizītē uz Maskavu. Ķīnieši tradicionāli pievērsa ļoti maz uzmanības ārpolitikai, un šo nācijai piemītošo tieksmi uz lepnu un egocentrisku izolāciju vēl vairāk pastiprināja Mao štāba atrašanās vispirms gomindāniešu ielenktajos Džjansi kalnos, bet pēc tam Jaņņā, kurai vienā pusē bija Gobi tuksnesis, bet otrā — gomindānieši. Otrs faktors bija tas, ka ķīniešu komunisti valdības un tautas uzskatīja par divām dažādām lietām. Valdības ļoti bieži nosodīja par viņu rīcību, bet tautām pārmetumus izteica reti, jo uzskatīja, ka tās nespēj ietekmēt valstu rīcību.

Tikai nepilnu gadu pēc Mao Dzeduna valdības nodibināšanas sākās karš Korejā. Koreja, kuru kopš 1910. gada pārvaldīja Japāna, 1945. gadā pa 38. paralēli tika sadalīta divās zonās. Ziemeļu zonu, kurā dzīvoja viena trešdaļa iedzīvotāju un kurā bija koncentrēts vairums rūpniecības uzņēmumu, okupēja Krievija, bet dienvidu zonu, kurā dzīvoja divas trešdaļas iedzīvotāju un kura galvenokārt bija lauksaimnieciska, kontrolēja Savienotās Valstis. Nebija domāts, ka šim sadalījumam būtu jābūt pastāvīgam. Taču, tāpat kā Vācijā, uzvarētāji nevarēja vienoties par abām pusēm pieņemamu vienotu valdību. 1947. gadā ANO atsūtīja komisiju, kura gan mēģināja atrisināt šo problēmu, taču diemžēl neveiksmīgi. 1948. gadā ANO uzraudzībā Dienvidkorejā notika vēlēšanas un par prezidentu ievēlēja Li Sin Manu. Ziemeļkorejā krievi nodibināja Korejas Tautas Demokrātisko Republiku ar komunistu valdību priekšgalā. Drīz krievi un amerikāņi izveda savas armijas.

Neskatoties uz to, 1950. gada jūnijā Ziemeļkoreja uzbruka Dienvidkorejai. Nav droši zināms, kāpēc komunisti sāka šo karu. Nav skaidrs, vai Ķīna zināja par gaidāmo uzbrukumu un vēlējās karu, vai arī vienīgais vainīgais ir Staļins. 1950. gada pavasarī un vasarā ķīniešu komunistu karaspēks bija sakoncentrēts piekrastes rajonos pretim Formozai (Taivanai. — *Tulk.*). Šķita, ka iebrukums Čana Kaiši cietoksnī ir neizbēgams un, iespējams, ka tam bija jāsakrīt ar uzbrukumu Dienvidkorejai. Taču, tikko uzliesmoja karš Korejā, Savienotās Valstis sūtīja savu 7. floti patrolēt Formozas šaurumā, un iebrukums kļuva neiespējams.

Korejas karš

Dažas stundas pēc kara sākuma sanāca ANO Drošības padomes sēde (Krievija sēdē nepiedalījās, protestējama pret to, ka Ķīnu Drošības padomē nepārstāv Pekina), kura aicināja izvākt Ziemeļkorejas armiju. Kad rezolūcija tika ignorēta, Drošības padome aicināja ANO dalībvalstis palīdzēt Dienvidkorejai. Aicinājumam atsaucās sešpadsmit valstis, taču šādi izveidotajos ANO spēkos dominēja Savienoto Valstu karavīri un tos komandēja ģenerālis Duglass Makārturs, kurš tolaik bija amerikāņu karaspēka pavēlnieks Japānā (sk. 14. nodaļu).

Karš ilga gadu. Kad 1950. gada septembrī ANO spēki ieradās Korejā, komunistu neokupēta bija palikusi tikai neliela teritorija ap Pusanu. Taču jau pēc trim nedēļām ANO spēki bija atkarājuši visu Dienvidkoreju, un tika pieņemts lēmums turpināt pretuzbrukumu Ziemeļkorejā. Novembra vidū ANO spēki sasniedza Jaludžjanas (Jalu)

upi — robežu starp Koreju un Ķīnu. Šajā brīdī kaujās iesaistījās ķīniešu «brīvprātīgie». Ķīniešu spiediens bija tāds, ka ANO spēkiem nācās atkāpties līdz 38. paralēlei. No 1951. gada janvāra līdz jūnijam sekoja ANO spēku otrais pretuzbrukums, un, kad jūnijā kaujas beidzās, tad abi pretinieki atkal nikni skatījās viens uz otru pāri 38. paralēlei.

Sākās sarunas par pamieru, kuras turpinājās divus gadus. Īpaši ilgi nevarēja vienoties par to, vai sagūstītie komunistu karavīri jāatdod Ķīnai, ja viņi paši nevēlas tur atgriezties. Beidzot 1953. gada jūlijā noslēdza pamieru. Miera līgums tā arī nav noslēgts līdz šai dienai.

Dvīpadsmit mēnešus ilgais mežonīgais un postošais karš bija izpostījis Koreju, 200 000 cilvēku bija nogalināti un 5 miljoni bija palikuši bez pajumtes. Komunisti bija apvaldīti, ANO autoritāte bija nosargāta, un karš bija lokalizēts. Bet Koreja palika sadalīta un nesakārtota. Ziemeļkoreja palika komunistiska, bet Dienvidkorejā Li Sin Mana represīvais režīms valdīja līdz 1960. gadam. Šajā gadā tautas sacelšanās viņu piespieda atkāpties no amata. 1961. gadā varu sagrāba militāristi.

Pēc Korejas kara komunistu Ķīna aizvien intensīvāk atbalstīja «Vjetminu» — komunistu spēkus, kuri Indoķīnā cīnījās pret frančiem. 1954. gada ārlietu ministru apspriedē Ženēvā, kurā parakstīja Ženēvas vienošanos par kara pārtraukšanu Indoķīnā, bija klāt arī komunistu Ķīna. Tā bija pirmā reize, kad Ķīna piedalījās starptautiskā apspriedē, un šis notikums iesāka jaunu ēru valsts ārpolitikā. Vēlāmās pasvītrot kontrastu starp Dalesa realizēto neelastīgo un agresīvo Savienoto Valstu ārpolitiku un savu mēreno un iecietīgo izturēšanos, Ķīna centās iegūt Āzijas, Āfrikas un Latīņamerikas mazattīstīto valstu atbalstu. Tā, piemēram, 1954. gada aprīlī tika panākta vienošanās ar Indiju Tibetas jautājumā. Abas valstis apsolīja, ka savās attiecībās ievēros piecus mierīgas līdzāspastāvēšanas principus. Līdzīgu vienošanos noslēdza arī ar Birmu.

Iespējams, ka tieši šī Ķīnas diplomātija noteica Āzijas valstu visai vienaldzīgo attieksmi pret Manilas paktu 1954. gadā, kad tika nodibināta SEATO (Dienvidaustrumu Āzijas līguma organizācija. — *Tulk.*). SEATO iestājās tikai trīs Āzijas valstis — Pakistāna, Taizeme un Filipīnas. Nākamajā gadā divdesmit deviņos militārajos blokos neietilpstošas Āzijas un Āfrikas jaunattīstības valstis, tā sauktās

nepievienojušās valstis, piedalījās Bandungas konferencē.¹ Džou Enlajs, ar asu prātu apveltītais un izveicīgais Ķīnas premjers, centās modināt uzticību Ķīnai. Taču viņam uzbruka gan komunisti, gan militāro bloku pārstāvji. Nepievienojušās valstis tā arī vēlējās palikt nepievienojušās. Tomēr Ķīnas diplomāti turpināja aktīvi darboties. 1956. gadā tika nodibinātas diplomātiskas attiecības ar Ēģipti. Kad Lielbritānijas un Francijas karaspēks izsēdās Suecā, Ķīna sniedza Ēģiptei visu iespējamo palīdzību. Ķīnas autoritāte arābu valstīs pieauga. Ķīna morāli un materiāli atbalstīja Alžīrijas nacionālistus viņu cīņā pret Franciju. Mazattīstīto valstu pārstāvji aizvien lielākā skaitā apmeklēja Pekinu.

Pēc Bandungas konferences 1955. gadā Ķīna nolēma nedaudz uzlabot attiecības ar Savienotajām Valstīm. Tika atbrīvoti daži amerikāņu lidotāji, kuri bija saņēmti gūstā Korejas karā. Ženēvā un Varšavā sūtņu līmenī sākās sarunas par svarīgāko domstarpību noregulēšanu un saspīlējuma samazināšanu. Taču Ķīna nepiekrita atteikties no spēka lietošanas attiecībās ar Formozu, un Savienotās Valstis atteicās pārtraukt Čana Kaiši atbalstīšanu. Tādēļ sarunas iegāja strupceļā. Vēl jo vairāk, 1958. gadā attiecības ar Savienotajām Valstīm pēkšņi pasliktinājās. Augustā Ķīna sāka bombardēt mazo Ciņmiņas jeb Kvemojas salu, kura atradās tikai dažus kilometrus no Ķīnas krasta un piederēja Čana Kaiši režīmam. Savienotās Valstis piedraudēja Ķīnai ar uzbrukumu. Ķīnu atbalstīja Krievija un paziņoja: ja Savienotās Valstis uzbruks Ķīnai ar atomieročiem, Krievija atmaksās ar to pašu. Krīzi noregulēja oktobrī, kad Daless ieradās Formozā un vienojās ar Čanu Kaiši, ka viņš necentīsies atkarot kontinentālo Ķīnu. Tā nu Savienoto Valstu un komunistu Ķīnas attiecības palika naidīgas, un abas valstis bija pilnīgi pārliecinātas par otras puses ļaunajiem nodomiem.

Āzijas valstu uzticību Ķīnas labajiem nodomiem, kuru komunistu valdība tik ļoti centās nodrošināt, stipri iedragāja notikumi Tibetā un robežstrīdi ar Indiju (sk. 453. un 454. lpp.). Kaut arī reformas Tibetā bija ļoti vajadzīgas,

¹ Šajā konferencē Ķīna vienojās ar Indonēziju par to, ka divu gadu laikā visiem Indonēzijā dzīvojošajiem ķīniešiem ir jāizvēlas, vai viņi vēlas būt Ķīnas vai Indonēzijas pilsoņi. Līdz tam šie cilvēki bija pieprasījuši dubultpilsonību.

Āzijas valstis aizvainoja metodes, ar kurām tika sagrauta tibetiešu neatkarība, it īpaši pēc dalailamas bēgšanas 1959. gadā, un iebrukums Indijā 1962. gadā.

Ķīnas attiecībās ar Krieviju secīgi nomainījās četras galvenās fāzes. Pirmajā fāzē, kura ilga no 1949. gada līdz Staļina nāvei 1953. gadā, galvenie notikumi bija Mao vizīte Maskavā ziemā no 1949. uz 1950. gadu, kuras laikā parakstīja draudzības un savstarpējās palīdzības līgumu, karš Korejā un diezgan negribīgā Krievijas ekonomiskā palīdzība Ķīnai. Tomēr pārējā pasaule redzēja tikai komunistu noņemnes monolīto vienotību, un šis iespaids vēl pastiprinājās otrajā fāzē, kad no 1953. gada līdz 1956. gadam abu valstu attiecības jūtami uzlabojās. Ekonomiskā palīdzība Ķīnai palielinājās, 1954. gadā Hruščovs, Bulgariņins un Mikoļans ieradās vizītē Pekinā. No 1956. gada līdz 1960. gadam attiecības pasliktinājās. Iemesls bija Ķīnas iejaukšanās Austrumeiropas valstu lietās, dažādā attieksme pret auksto karu, ideoloģiskās domstarpības un Krievijas bailes no Ķīnas ekspansionistiskās politikas. Taču pagaidām uz ārpusi šīs domstarpības neizpaudās, kaut arī viens otrs nojauta par to eksistenci. Pēc 1960. gada nesaskaņas vairs nebija noslēpjamas. Krievi atsauca ekonomiskos un militāros padomniekus, un starp abām valstīm sākās ilgs un nežēlīgs ķīviņš.

Daļēji šo nesaskaņu cēlonis slēpās vēsturē. Deviņpadsmitajā gadsimtā cariskā Krievija bija ieguvusi plašas Ķīnas teritorijas ziemeļos no Vladivostokas un Amūras, kā arī Sindzjanas ziemeļrietumos. 1963. gadā Ķīna sāka pretendēt uz šīm teritorijām. Bez tam ķīnieši tradicionāli nemīlēja Krieviju, un Staļina laikā ķīniešu komunisti ārkārtīgi neuzticējās Krievijas diktatoram. Pēc 1953. gada ķīniešu nepatika pret Hruščovu vēl vairāk pasliktināja attiecības. Un beidzot, jau no 1949. gada Ķīna centās pierādīt mazatītītajām valstīm, ka modelis, kuram jāseko, ir ķīniešu revolūcija, kuru atbalstīja zemnieki, nevis krievu revolūcija, kuru atbalstīja pilsētu strādnieki.

Bet galvenais nesaskaņu iemesls, iespējams, bija ideoloģiskās domstarpības. Hruščova laika Krievija ticēja mierīgas līdzaspastāvēšanas iespējai ar kapitālistisko sistēmu, kura beidzot sagrūšot bez kara. Taču Ķīna ticēja tikai spēkam un nežēlīgai revolūcijai. Krievija pārspīlēja kodolkara iespējamās sekas; Ķīna domāja, ka nekādu īpaši ļaunu seku nebūšot. Krievija teica, ka līdz komunismam var

nonākt pa dažādiem ceļiem; Ķīna ticēja, ka vienīgi Marksa un Ļeņina metode ir pareiza. Tomēr vairumā gadījumu strīdi jau bija tikai par vienu un to pašu problēmu dažādu akcentēšanu.

Starp 1965. un 1969. gadu, kultūras revolūcijas periodā, Ķīnas attiecības ar Krieviju, tāpat kā ar pārējām valstīm, pasliktinājās. Notika daudzi robežkonflikti Mandžūrijā un Sindzjanas smilšu tuksnešos. Situācija bija tāda, ka, konfliktiem kļūstot plašākiem, abām valstīm būtu gandrīz neiespējami piekāpties. Ķīna un Krievija katra turēja pie robežas apmēram piecdesmit divīzijas. Un it kā vēl nepietiku ar šiem robežu strīdiem, šķita, ka Ķīna cenšas mazināt Krievijas ietekmi visos pasaules nostūros. Piemēram, Krievijai pārmeta, ka tā Ziemeļvjetnamai piegādājot nederīgus ieročus. Septiņdesmito gadu sākumā Ķīna visiem spēkiem atbalstīja Eiropas ekonomiskās asociācijas nostiprināšanu un paplašināšanu, lai dotu pretsvaru Krievijas spēkam Eiropā. Pastiprinājās ķīniešu kontakti ar Eiropas valstīm. Savukārt Krievija raudzījās ar neuzticību uz Ķīnas un Savienoto Valstu attiecību uzlabošanos pēc 1971. gada.

Sešdesmitajos gados Ķīnas autoritāte un ietekme samazinājās. Kultūras revolūcija atdzīvināja ķīniešu mūžseno naidu pret svešautiešiem. Notika uzbrukumi ārvalstu sūtniecībām Pekinā, pat neitrālās Šveices sūtniecībai. Ķīnas sūtņus ārzemēs atsauca «kvalifikācijas celšanai». Ķīna atbalstīja revolucionārās kustības Vidējos Austrumos, Āzijā, Āfrikā un Latīņamerikā, kas, protams, izraisīja šo reģionu valstu valdību neapmierinātību, kuras apvainoja Ķīnu kultūras revolūcijas eksportā. Indonēzijas līderis Suharto 1968. gadā izteica visu šo valstu vadītāju domas, teikdams, ka Ķīna ir to valstu priekšgalā, kuras mēģina iejaukties citu tautu lietās. Savukārt Ķīnas ekonomiskās neveiksmes sešdesmitajos gados mazināja tās ietekmi jaunattīstības valstīs, kuras daudz nelabvēlīgāk raudzījās uz Ķīnas ekonomisko modeli.

Visus sešdesmitos gadus Ķīnas attiecības ar ASV palika saspīlētas. Ķīnu kaitināja ne tikai Savienoto Valstu klātbūtne Taivanā (Formozā), bet arī amerikāņu aizvien enerģiskākā iejaukšanās Vjetnamā, rajonā, kuru Ķīna vienmēr bija uzskatījusi par savu ietekmes sfēru. Ķīna atbalstīja Ziemeļvjetnamu gan ideoloģisku, gan drošības apsvērumu dēļ: Ziemeļvjetnama bija komunistiska, un ASV

bombardēja mērķus, kuri atradās tikai dažus kilometrus no Ķīnas robežas. Ķīnu biedēja arī Japānas ekonomiskās varenības pieaugums, un tā bažījās, ka atkal varētu rasties stipri apbruņota un ekspansionistiski noskaņota Japāna. Saspilējumu pastiprināja pašas Ķīnas atomieroči. 1964. gadā Ķīna uzspridzināja savu pirmo atombumbu, bet 1967. gadā — ūdeņraža bumbu. 1970. gadā Ķīna palaida pirmo mākslīgo pavadoni.

Septiņdesmito gadu sākumā pēkšņi ārkārtīgi strauji uzlabojās attiecības ar Savienotajām Valstīm. Kultūras revolūcija bija beigusies, un amerikāņi sāka pamest Vjetnamu. 1971. gadā prezidents Niksons izteicās, ka vajadzētu sākt dialogu ar Ķīnu. Drīz pēc tam amerikāņu galda tenisa komanda devās turnejā pa Ķīnu, bet ASV valsts sekretārs Kisindžers togad divas reizes ieradās Pekinā. Apvienotās Nācijās beidzot piekrita uzņemt Ķīnu kā ANO locekli un izslēdza Taivanu no Drošības padomes. 1972. gada februārī prezidents Niksons ieradās Ķīnā. Viņš satikās ar priekšsēdētāju Mao, un tika teiktas optimistiskas runas. Turpmākajos pāris gados ķīniešu un amerikāņu kontakti kļuva aizvien plašāki un beidzot bija skaidrs, ka tikai Taivanas problēma (Čans Kaiši nomira 1975. gadā) neļauj atjaunot pilnas diplomātiskās attiecības. Japāna atzina Pekinas valdību 1972. gadā. Tagad Rietumu sūtņi ieradās Pekinā cits pēc cita.

Ķīna septiņdesmito gadu vidū

1976. gada septembrī astoņdesmit divu gadu vecumā nomira Mao Dzeduns. Mao dzīves pēdējos gados pret permanento revolūciju, kuru vēl centās īstenot viņa atbalstītais un iedvesmotais mazais radikāļu pulciņš, bija nostājies absolūtais vairākums. Komunistiskās partijas līdera amatā Mao nomainīja Hua Gofens, un radikāļus, kurus vadīja Mao atraitne Dzjana Cina, pamazām nostūma malā.

Mao Dzeduns bija valdījis Ķīnā divdesmit septiņus gadus. Viens no lielākajiem revolucionāriem pasaulē, Mao neapšaubāmi bija arī viens no divdesmitā gadsimta visietekmīgākajiem cilvēkiem. Viņa nāves dienā Londonas *The Times* ievadrakstā bija teikts: «Ir maz cilvēku pasaules vēsturē, kuri būtu radījuši tik milzīgas pārmaiņas tik

milzīgā valstī. » Viņš deva Ķīnai vadību, spēku un politisku programmu, kura atjaunoja tās lepnumu un pašapziņu, likvidēja atpalcību un iedvesmoja valsts atdzimšanu.

Lēš, ka Ķīnā gadsimta laikā līdz 1949. gadam sausums, plūdi, pilsoņkari un ārvalstu intervences prasījušas 100 miljonus dzīvību. Komunistu režīms bija devis mieru un stipru valdību, ar neapstrīdamo līderi Mao. Ārzemju imperiālisma ietekme Ķīnā praktiski bija likvidēta, un ķīnieši varēja justies pilnīgi neatkarīgi un pārliecināti par saviem spēkiem. Centrālās valdības ietekme aizsniedza vistālākos ciematus. Kaut arī Ķīna nav tā valsts, kurā patiktu dzīvot individuālistam vai liberāli noskaņotam inteligentam, kaut arī tajā nav ne vēsts no Rietumu sabiedrības demokrātiskajām brīvībām, tomēr tur vēl aizvien uzmanīgi ieklausās tautas domās.

Lauksaimniecība, rūpniecība, veselības aizsardzība un izglītība ir strauji attīstījušās. Ķīna gan vēl nav sasniegusi ekonomiski attīstīto valstu līmeni, taču progress ir milzīgs. Ienākums uz vienu cilvēku gan ir zems, taču, tā kā valstī nav bagātnieku, arī vajadzības ir mazas.

Mao likvidēja kraso atšķirību starp vadītājiem un vadāmajiem, kura pastāvēja vecajā Ķīnā. No vienas puses, Mao gan bija tālais un godājamais Ķīnas vadonis, kuram tika radīts neprātīgs personības kults, bet, no otras puses, tautas masas viņā saskatīja pavisam vienkāršu cilvēku, gādīgu, saprotošu tēvu, kurš rūpējas par savu lielo ģimeni — ķīniešu tautu. Mao bija sarežģīta un pretrunīga personība — kvēls nacionālists un caurcaurēm īsts ķīnietis, viņš tomēr ticēja permanentai revolūcijai, kuras idejas galīgi nesakrita ar tiem harmonijas un kompromisa ideāliem, kuri ir tik tuvi katra ķīnieša dvēselei. Viņš bija nenogurstošs revolucionārs un domātājs, izcils stratēģis karā un politikā, spīdošs taktiķis. Mao Dzeduns Ķīnai bija tas pats, kas Krievijai bija Ļeņins un Staļins.

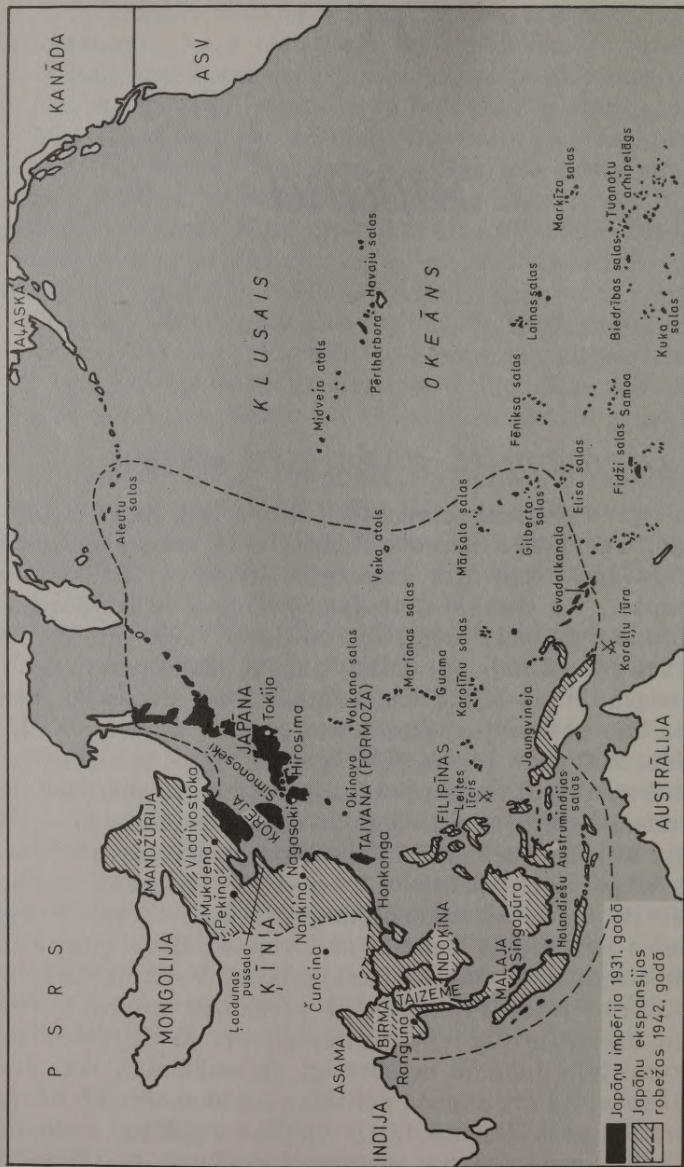
Japāna

Divdesmitā gadsimta sākums

1900. gadā Japānas stāvoklis pasaulē bija gandrīz unikāls, jo, izņemot Savienotās Valstis, tā bija vienīgā valsts ārpus Eiropas, kas bija sasniegusi attīstītu industriālu ekonomiku. Uz šīs ekonomiskās varenības bāzes Japāna bija izveidojusi vērā ņemamu militāru varenību, un tā savukārt nodrošināja šai valstij augošu ietekmi ārlietās.

Šis uzplaukums bija krasā kontrastā tai situācijai, kas Japānā bija pastāvējusi piecdesmit gadus pirms tam. Vairāk nekā 200 gadu pirms 1850. gada Japāna bija sekmīgi izolējusi sevi no Rietumu pasaules. Tajā laikā atšķirībā no Rietumiem Japānā rūpnieciskā un sociālā attīstība bija ļoti niecīga, un, kaut arī valsti pārvaldīja pusdievam pielīdzinātais imperators, politiskā vara tomēr atradās vienas aristokrātu un konservatoru ģimenes rokās. Tomēr 19. gs. 50. gados Savienotās Valstis un Eiropas valstis piespieda Japānu tirgoties ar tām. Ar Savienotajām Valstīm, Lielbritāniju, Krieviju un Franciju tika parakstīti līgumi, kurus Japāna uzskatīja par «nevienlīdzīgiem», jo tirdzniecības noteikumi bija Japānai nelabvēlīgi. Šī veiksmīgā ārvalstu iejaukšanās, kā arī augošā politiskā un ekonomiskā neapmierinātība pašā Japānā darīja valdību ārkārtīgi nepopulāru. 1868. gadā īsa un sekmīga revolūcija darīja galu valdošās ģimenes varai un politiskā vara atkal tika atdota imperatoram, tolaik vēl zēnam vārdā Meidzi.

Valdības funkcijas tomēr paturēja neliela cilvēku grupa, kura, vēlēdamās modernizēt rūpniecību un lauksaimniecību, ticēja, ka šim nolūkam vajadzīga stipra, efektīva un

Japāņu ekspansija, 1895—1942

autoritāra valdība. Šī nostādne tika ietverta 1889. gada Konstitūcijā. Konstitūcija paredzēja parlamentu, kas sastāvētu no divām palātām — Pārstāvju palātas, ko ievēlētu aptuveni 1% iedzīvotāju, kuriem pieder noteikts daudzums īpašuma, un Pēru palātas. Ievēlētās apakšpalātas funkcijas bija ierobežotas, un tā nedrīkstēja kontrolēt ne budžetu, ne ministru darbību, un tās lēmumus varēja apturēt Pēru palāta ar savām veto tiesībām. Un tomēr Konstitūcijas pieņemšana bija zināms, kaut arī pieticīgs, progress demokrātiskas valdības virzienā, un ap 1900. gadu bija jau izveidotas vairākas politiskās partijas.

Ekonomikas progress 19. gadsimta pēdējos trīsdesmit gados bija sevišķi straujš. Tika centralizēta nodokļu sistēma, un pēc tam valsts izdeva lielas naudas summas rūpniecības attīstībai. Galvenie ražojumi bija tekstilpreces, galvenokārt zīds un kokvilna, bet ļoti nozīmīga bija arī smagā rūpniecība. 20. gadsimta sākumā, kaut arī lauksaimniecībā joprojām bija nodarbināta vairāk nekā puse no 45 miljoniem iedzīvotāju un lauksaimnieciskā ražošana pieauga, daļa pārtikas tomēr bija jāimportē. Par šo pārtiku, kā arī par izejvielām rūpniecības vajadzībām tika samaksāts ar manufaktūras precēm. Satiksme bija laba, jo dzelzceļu tīkls aptvēra valsts lielāko daļu. Kaut arī dzīves līmenis visumā pieauga, pilsētās bija slukti darba apstākļi un algas bija zemas. Japānai nācās pārciest tādu pašu straujas industrializācijas stresu, kāds jau bija pazīstams Rietumiem.

Šajā Japānas modernizācijas periodā Ķīna arvien vairāk novājinājās un pieļāva Eiropas iejaukšanos savās lietās. Viens no svarīgākajiem Japānas progresa nolūkiem bija nepieļaut līdzīgu iejaukšanos Japānas lietās, kā tas jau bija noticis 19. gadsimta 50. gados. Japānai nostiprinoties un iedzīvotājiem kļūstot arvien izglītotākiem (1900. gadā skolu apmeklēja 90% bērnu), attīstījās agresīvs nacionālisms un nostiprinājās vēlme kļūt par pasaules lielvaru, kuru par līdzvērtīgu uzskatītu bagātās Rietumu zemes. Pēc zināma spiediena «nevienlīdzīgie» līgumi tika atcelti, un 1894. gadā Japāna iesaistījās cīņā par Ķīnu. Japāna ieņēma 160 kilometru attālo Koreju, kura, būdama Ķīnas vasaļvalsts, tomēr bija praktiski neatkarīga karaliste. Šīs invāzijas laikā Japāna pēc vairākām dramatiskām uzvarām padzina no Korejas Ķīnas armiju. Nākamajā gadā Simonsēki līgums Japānai piešķīra Formozu (tagad Taivana. — *Tulk.*), Portartūru un Ļaodunas pussalu, kā arī kon-

tribūciju. Korejai bija jā saglabā neatkarība. Tomēr Krieviju, Franciju un Vāciju biedēja šis pēkšņais Japānas varenības pieaugums tajā reģionā, kuru šis valstis pašas būtu vēlējušās okupēt, un tās pierunāja Japānu, kura bija par vāju, lai protestētu, atdot Ļaodunas pussalu par palielinātu kontribūciju. Šī «trīskāršā iejaukšanās» tika uzņemta ar dziļu sašutumu Japānā, kas jutās pazemota un vēlējās revanšu. Rezultātā tika īstenota plaša bruņošanās programma. Armija tika skaitliski palielināta un apbruņota ar moderniem Japānā ražotiem ieročiem, un ap 1905. gadu Japānas flotē bija vairāk nekā septiņdesmit karakuģu, kreiseru un eskadras mīnu kuģu.

Tātad, 20. gadsimtam sākoties, Japāna bija politiski un ekonomiski spēcīga un bija jau veiksmīgi uzsākusi piecdesmit gadu ilgo militārās agresijas periodu Austrumu un Dienvidaustrumu Āzijā.

1900.—1918. gads

Ārpolitika

Svarīgs faktors, kas ietekmēja Japānas ārpolitiku gadsimtu mijā, bija sajūta, ka attīstītās Eiropas valstis vēl arvien uzskata sevi par pārākām. Tomēr notikumi laikā no 1900. gada līdz 1905. gadam ātri vien izgaisināja šādu Rietumvalstu attieksmi. 1900. gadā Japāna nodrošināja vairāk nekā pusi no visa karaspēka, kas izbeidza ārzemju diplomātisko misiju aplenkumu Pekinā bokseru¹ sacelšanās laikā (sk. 477. lpp.). Nepilnus divus gadus vēlāk Japāna izveidoja aliansi ar Lielbritāniju. Abas lielvalstis vēlējās salauzt savu diplomātisko izolāciju, abas vēlējās apturēt Krievijas ekspansiju. Nolīgums paredzēja, ka katra no abām valstīm saglabā neitralitāti, ja otra valsts uzsāk karu pret kādu citu trešo valsti; ja kāda no abām valstīm iesaistās karā pret divām valstīm, tad otrai jā dodas palīgā. Šīs 1902. gada angļu-japāņu alianses noteikumi bija svarīgi, bet, kas attiecās uz Japānu, vēl svarīgāks tai bija konkrēts līgums uz līdztiesīgiem noteikumiem ar vienu no

¹ Tulkojumā no ķīniešu valodas — Dūre, kas pacelta miera un taisnīguma vārdā (I He Cju An). — *Tulk.*

pasaules lielvalstīm. Tas palīdzēja atjaunot Japānas pašcienu.

Vēl nozīmīgāks faktors bija tas, ka Japāna smagi sakāva Krieviju 1904.—1905. gadā. Pēc trīskāršās iejaukšanās 1895. gadā Krievija izpletās Dienvidmandžūrijā un šķīta apdraudam Koreju. Abas šīs teritorijas Japāna uzskatīja par savu ietekmes sfēru, un tās bija objekts sarunām starp Krieviju un Japānu 1903. gadā. 1904. gada sākumā Japāna pārtrauca sarunas, un tūlīt sākās karš. Uz sauszemes bija divas galvenās cīņu vietas: pie Portartūras, kuru pēc nīknām kaujām japāņi decembrī ieņēma, un septiņdesmit jūdzes garā frontes līnija Mukdenas pilsētas tuvumā, kur trīs ceturtdaļas miliona vīru cīnījās 1905. gada februārī un martā un kauja beidzās ar krievu sakāvi. Arī uz jūras krievi cieta līdzīgu sakāvi. Pirmajās kara nedēļās Krievijas Klusā okeāna flote tika padarīta cīņas nespējīga, bet 1905. gada maijā tika sagrauta Baltijas flote, kas septiņus mēnešus ilgā ceļojumā bija apbraukusi pus pasaules.

Tad Japāna lūdza Savienotās Valstis būt par starpnieci, un vēlāk, 1905. gadā tika parakstīts Portsmutas (ASV) līgums. Dienvidmandžūrija, Ļaodunas pussala un Koreja nonāca Japānas ietekmes sfērā. Japāņi uzskatīja, ka Krievijai nāktos maksāt viņiem kontribūciju, bet Japāna bija pārāk nokausēta militārā un finansiālā ziņā, lai to panāktu. Arī bez kontribūcijas uzvara karā piešķīra Japānai milzīgu prestižu, it īpaši Āzijā. Tas bija pirmais gadījums jaunāko laiku vēsturē, kad kāda Āzijas valsts sakautu Eiropas valsti.

1905. gadam sekojošajos gados pašpārlicinātā Japāna izmantoja savas jaunās ietekmes sfēras. Dienvidmandžūrijā sākās ekonomiskā attīstība, un drīz vien japāņi kontrolēja Korejas iekšpolitiku un ārpolitiku. Kāda augsta japāņu diplomāta noslepkavošana, ko bija izdarījis kāds korejiētis, sagādāja Japānai ieganstu 1910. gadā Koreju anektēt. Pirmajam pasaules karam sākoties, Japāna sagrauba Vācijai piederošās Klusā okeāna salas uz ziemeļiem no ekvatora un okupēja Šaņdunu.

Apjukums Ķīnā, kas sekoja Mandžūru dinastijas krišanai 1912. gadā, Japānai šķīta lieliska izdevība ekspansijai. Lai to panāktu, 1915. gadā Japāna iesniedza «Divdesmit vienu prasību» Juaņam Šikajam — jaunās Ķīnas republikas prezidentam. Prasībās bija paredzēts nodot Japānai līdz šim Vācijai piederējušās tiesības Šaņdunā un paplašināt

japāņu privilēģijas Mandžūrijā, kā arī tika pieprasīts, lai Ķīnas valdība izmantotu japāņu padomdevējus. Šī stingrās rokas diplomātija izraisīja naidīgumu gan Ķīnā, gan tajās Eiropas lielvalstīs, kam bija intereses Tātajos Austrumos. Tomēr neviens nejutās spējīgs pretoties, un, kaut arī stingrākie prasību punkti tika izlaisti, Ķīna tajā pašā 1915. gadā piekāpās Japānas prasībām.

Iekšpolitika

Japānas panākumus ārzemēs pavadīja nemitīga modernizācija valsts iekšienē. Strauji paplašinājās rūpniecība. Lielos daudzumos vajadzēja importēt izejvielas un pārtiku, un tas pirms 1914. gada radīja nelabvēlīgu tirdzniecības bilanci. Kad sākās Pirmais pasaules karš, Rietumeiropai bija nepieciešami kuģi un municija, un Japāna apgādāja Āzijas tirgu, pirmām kārtām Lielbritānijas, Francijas un Vācijas provinces. Šī tirdzniecības buma rezultāts bija ne vien labvēlīga tirdzniecības bilance, bet arī straujš dzīves dārdzības pieaugums, ko nekavējās izmantot karalaika spekulanti.

Japāna sāka atgādināt Eiropas valstis ne tikai ar savu impērisko un saimniecisko progresu, bet arī citos veidos. Ja vien nebūtu rikšu, Tokija izskatītos gluži tāda pati kā vairums Rietumu pilsētu. Tūristu viesnīcas, vizītkartes, cigaretes, rietumnieciskas frizūras — šie un daudzi citi Eiropas jaunievedumi bija kļuvuši gluži parasti.

Politiskā ziņā bija divi aspekti, kam varētu būt liela nozīme nākotnē, bet tolaik tikai daži izprata šo tendenču potenciālo nozīmību. Pirmais bija 1900. gadā pieņemtais lēmums, ka tikai militārā dienestā esošs ģenerālis un admirālis var būt attiecīgi kara ministrs un jūras kara ministrs. Ministriem draudošā atstādināšana no amata deva bruņotajiem spēkiem lielu varu pār ministru kabinetu. Otrs aspekts bija saistīts ar to, ka neveidojās spēcīgas politiskās partijas, un valdības, uz kurām tika izdarīts spēcīgs spiediens no dažādu spēku, bet it īpaši no armijas puses, pastāvēja tikai īsu laiku.

1918.—1931. gads

Iekšpolitika

Šajā periodā trīs svarīgākās iezīmes Japānas iekšpolitikā bija saimnieciskā depresija, politisks vājums un fašistisku tendenču pieaugums armijā. Kara laika izraisītā buma apstākļi turpinājās līdz 1921. gadam, kaut arī daudzi iedzīvotāju slāņi cieta no inflācijas, it īpaši no rīsa cenu celšanās. 1921. gadā sākās saimnieciska krīze. Līdz ar to kritās zīda un rīsa cenas, kas nāca par labu pilsētniekiem, bet deva triecienu zemniekiem. Progresēja kreisās kustības, kaut arī valdība tām deva stingru pretsparu. «Lielais bizness» bija ļoti nepopulārs, it īpaši pēc 1927. gada banku krīzes, kas noveda pie daudzu sīko firmu likvidēšanas.

Bet īstā krīze iestājās 1930. gadā, un to izraisīja pasaules saimnieciskā krīze, kurai bija tik drausmīgas sekas Vācijā. Ārvalstis paaugstināja muitas tarifus, lai savās zemēs neielaiestu Japānas ražojumus. Situāciju vēl vairāk pasliktināja neredzēti liela rīsa raža, kas izraisīja cenu krišanos un rezultātā — nabadzību laukos.

Nelaimīgā kārtā šie sarežģījumi saimniecībā sakrita ar politiska vājuma periodu. 1921. gadā tika nogalināts premjerministrs, spējīgs politiķis, kurš bija izveidojis spēcīgu partiju. Nākamajā gadā nomira divi no vecākajiem valstsvīriem — Okuma un Jamagata. Viņu sekotāji, izņemot varbūt vienīgi Kato, nebija tik spējīgi. Kato bija premjerministrs no 1924. gada līdz savai nāvei divus gadus vēlāk. Šī premjerministra laikā valdība bija spēcīga (piemēram, viņš samazināja armijas skaitlisko sastāvu) un šķietami liberāla: vēlēšanu tiesības tika piešķirtas visiem vīriešiem pēc 25 gadu vecuma, tādējādi paplašinot vēletāju loku no 3 līdz 13 miljoniem. Bet kopumā politiskā dzīve Japānā pasliktinājās. Neparādījās neviens stiprs līderis, partijas bija mazas, nošķirtas, destruktīvas valdības kritikā un juceklīgas ikdienas parlamenta darbā. Bija plaši izplatīta korupcija, un ļoti ietekmīgi bija kļuvuši lielie vidussšķiras kapitālisti.

Saimnieciskais un politiskais vājums, kombinējoties ar dažādām sociālajām tendencēm¹, radīja fašisma asnus.

¹ Piemēram, Rietumu modes un ideju popularitāte *mogu* un *mobu* (*modern girls* un *modern boys*) vidū.

Fašisma idejas bija populāras jaunāko armijas virsnieku vidū, kuru lielākā daļa nāca no zemākās vidusšķiras. Divdesmitajos gados radās slepenas jaunāko virsnieku biedrības. Šiem cilvēkiem nebija precīzu mērķu, bet visumā tie vēlējās sagraut politisko partiju un lielā biznesa varu un ietekmi un nodibināt «valsts sociālismu, ko pārvaldītu militāra diktatūra».¹ Militāra valdība izveidotu spēcīgu un mērķtiecīgu Japānu, antiārzemnieciski noskaņotu, tādu valsti, kas piekoptu ekspansijas politiku². Daudziem konservatīviem elementiem Japānā šīs idejas šķita pievilcīgas.

Ārpolitika

Šķiet, ka Japānas ekspansiju Āzijas kontinentā veicināja komunistiskā revolūcija Krievijā 1917. gadā. Eiropas sabiedroto valdības vēlējās, lai Japāna, pirmkārt, piedalītos krievu komunistu sagrāvē un, otrkārt, dažu čehu karaspēka daļu glābšanā gar Transsibīrijas dzelzceļu. Saskaņā ar to 1918. gadā japāņu karaspēks tika nosūtīts uz Sibīriju un palika tur līdz 1922. gadam. Šis karaspēks veica otro uzdevumu, bet nekādā veidā neiespaidoja krievu komunistu varu.

Tā kā Japāna piedalījās Pirmajā pasaules karā, kaut arī diezgan nelielā mērā, tā tika uzaicināta uz konferenci Parīzē 1919. gadā. Japānai bija ļoti svarīgi divi aspekti. Pirmkārt, kaut arī Japānai bija piešķirta pastāvīga vieta Tautu Savienības padomē, tai neizdevās panākt, lai Tautu Savienības līgumā tiktu ietverta deklarācija par rasu vienlīdzības principu. Tas bija Austrālijas un Amerikas spiediena rezultāts un aizskāra Japānas godu. Otrkārt, Japāna ieguva mandātu uz Vācijai piederējušajām Klusā okeāna salām, un tai tika piešķirtas agrāk Vācijai piederējušās tiesības Šaņdunā. Amerikāņi, kas gan pielūdza pašnoteikšanos, gan uzskatīja sevi par ķīniešu aizstāvjiem, ļoti negribīgi piekrita jautājumā par Šaņdunu. Līdz ar to attiecības starp Savienotajām Valstīm un Japānu pasliktinājās.

¹ R. Storry. History of Modern Japan.

² Daudzas no šīm idejām ietvertas grāmatā, ko publicējis Kita Iki tūlīt pēc Pirmā pasaules kara.

Nākamais iemesls abu valstu saspringtām attiecībām bija flotes būvēšana, un šis jautājums tika apspriests 1921. gadā Vašingtonas konferencē, kurā piedalījās Lielbritānija, Savienotās Valstis un Japāna. Šajā konferencē tika pieņemti divi līgumi flotes jautājumos. Pirmkārt, attiecībai Lielbritānijas, Savienoto Valstu un Japānas līnijkuģu tonnāžā jābūt 5:5:3. Otrkārt, Klusā okeāna reģionā, izņemot vienīgi Havaju salas un Singapūru, nedrīkst izvērst jūras spēku bāzes un fortifikācijas. Tas nozīmēja, ka Japānas jūras spēki kontrolēs Ķīnas krastu.

Bez līgumiem flotes jautājumā Vašingtonas konferencē tika pieņemti vēl divi lēmumi. Pirmkārt, tika izbeigta 1902. gada angļu-japāņu alianse un tās vietā stājās četru pušu līgums (Lielbritānija, Savienotās Valstis, Japāna, Francija), kas paredzēja savstarpēju konsultēšanos. Šis bija daudz vājāks līgums par iepriekšējo, un Lielbritānijas ietekme uz Japānas politiku attiecīgi samazinājās. Otrkārt, japāņi piekrita aiziet no ŠanĶunas. Tas uzlaboja Japānas attiecības kā ar Ķīnu, tā ar Savienotajām Valstīm.¹

Japānas agresīvo politiku pret Ķīnu laikā kopš 1894. gada bija ļoti veicinājis Ķīnas vājums un sadrumstalotība. Ap 1928. gadu tomēr šķita, ka Čans Kaiši grasās izbeigt šo situāciju un nodibināt stipru valdību. Daudzi Japānas armijas virsnieki uzskatīja, ka Ķīnu vajag ekspluatēt, kamēr vien iespējams. Tāpēc 1928. gadā japāņu virsnieki Mukdenā nogalināja ķīniešu virspavēlnieku Mandžūrijā. Ja virsnieki būtu bijuši vienoti, tam būtu sekojis militārs valsts apvērsums, taču nekas netika uzsākts. Tas bija nozīmīgi nākotnes notikumiem, ka Ģenerālštābs neatbalstīja pārmācības akcijas pret tiem, kurus imperators un premjerministrs vēlējās sodīt. Pastiprinājās prasības valdībai stingrāk rīkoties Mandžūrijā. 1930. gada beigās uz premjerministru šāva, un viņš tika ievainots. 1931. gada martā tika plānots otrs valsts apvērsums, šoreiz Tokijā, bet tas netika īstenots. Šajā gadījumā bija iejaukti vecākie virsnieki. Pēc sešiem mēnešiem armija efektīgi nodemonstrēja tās neatkarību no civilās kontroles.

¹ Attiecības pasliktinājās 1924. gadā, kad ASV valdība apturēja aziātu imigrāciju savā valstī.

1931.—1937. gads

Šis periods, kuram raksturīga armijas arvien pieaugoša neatkarība no civilās kontroles, iesākās 1931. gada septembrī ar apvērsumu Mukdenā. Kopš 1928. gada Gomindāns bija pastiprinājis nacionālistisko propagandu Mandžūrijā, un japāņu armija juta, ka Japānas saimnieciskais un politiskais stāvoklis tur ir apdraudēts. 1931. gada vasarā jaunākie virsnieki ar vecāko virsnieku iespējamu piekrišanu izstrādāja plānu Mukdenas un citu pilsētu militārai okupēšanai. Septembra sākumā Japānas valdība uzzināja par plānu, taču tās protesti tika saņemti par vēlu. Septembra vidū, izmantojot ieganstu, ka ķīnieši it kā sabotējuši Japānai piederošo Dienvidmandžūrijas dzelzeļu, japāņu karaspēks negaidot uzbruka ķīniešu karaspēkam pie Mukdenas. Lai gan Japānas valdība centās ierobežot kaujas, armija apgalvoja, ka militāra nepieciešamība prasa paplašināt kontroli, un tā līdz gada beigām visa Mandžūrija jau atradās japāņu rokās.

1932. gada sākumā notika kaujas pie Šanhajas, kā arī Nankinas bombardēšana, ko veica flote. Februārī Mandžūrija tika pārdēvēta par Mandžongo, un japāņi iecēla bijušo Ķīnas imperatoru par tās marionešu valdnieku. Nākamajā gadā Tautu Savienības nozīmēta komisija (sk. 598. lpp.) nosodīja Japānas agresiju un atteicās atzīt Mandžongo. Japāna atstāja Tautu Savienību, bet armija turpināja ekspansiju uz dienvidiem no Mandžūrijas. Maijā tika noslēgts pamiers ar Gomindāna valdību, un starp Pekinu un Mandžūriju tika izveidota plaša demilitarizēta zona.

Daudziem ārvalstu novērotājiem tajā laikā šķita, ka Japānas valdība ir absolūti divkosīga: no vienas puses, apgalvoja, ka Japānai nav imperiālistisku ambīciju un ka tā ved vienīgi ierobežotu paš aizsardzības karu, bet, no otras puses, pieļāva un veicināja agresīvu militarismu. Tomēr tagad ir skaidrs, ka atbildīgi civilie valdības locekļi nebija spējīgi kontrolēt armiju. Strauji auga emocionālais nacionālisms, kurš ikvienu mēģinājumu vērsties pret militārām akcijām nosauca par nepatriotisku. 1932. gadā ultranacionālisti nogalināja premjerministru, un tajā laikā tā nebūt nebija vienīgā slepkavība. Vairums politiķu juta, ka jebkurš mēģinājums disciplinēt armiju novedīs pie militāras

revolūcijas un pilsoņu kara. Neviens līderis nebija tik spēcīga un apņēmīga personība, lai uzņemtos risku par iespējamo iznākumu.

1936. gada februārī radikālie spēki armijā uzsāka militāru apvērsumu. Apmēram 1500 virsnieku un kareivju nogalināja valdības locekļus un ieguva savā kontrolē Tokijas centru. Tomēr imperators ar armijas konservatīvākās daļas atbalstu, stingri rīkojoties, pēc četrām dienām dumpi apspieda un tā līderus sodīja ar nāvi. Tomēr pēc tam, neskatoties uz tautas nepatiku pret armiju, civilo valdību sāka kontrolēt labējā spārna nacionālistiski noskaņotie armijas virsnieki. Bez kara ministra nevarēja izveidot nevienu ministru kabinetu, un armija noteica, kurš tas būs.

Pa to laiku armija pārstāja ievērot ar Gomindānu 1933. gadā noslēgto pamieru un turpināja pārņemt Ziemeļķīnas provinces. 1937. gada sākumā saskaņā ar Siaņas vienošanos (sk. 488. lpp.) Čana Kaiši attieksme pret japāņiem kļuva daudz stingrāka. Šajā sakarā, kā arī ticot, ka stingra ārpolitika mazinās politisko spriedzi valstī, Japāna sāka plašu gatavošanos karam. Plaša mēroga kaujas, kas sākās 1937. gada vasarā Ķīnā, eventuāli caur Pērlhārboru noveda Japānu līdz Hirosimas un Nagasaki atomholokaustam.

1937.—1945. gads

Karš pret Ķīnu, 1937—1941

1937. gada jūlijā Pekinas tuvumā notika sadursme starp japāņu un ķīniešu karaspēka daļām. Kaujas vērsās plašumā, un augusta beigās tika ieņemtas Pekina un Tjanczina. Premjerministrs princis Konoje centās ierobežot cīņas, bet kara ministrs pieprasīja tās pastiprināt. Līdz gada beigām Ziemeļaustrumu Ķīna bija japāņu rokās. Pēc Nankinas sagrābšanas 1937. gada decembrī militārā disciplīna sabrukā un japāņu karavīri pastrādāja drausmīgas zvērības. Šie notikumi, kā arī uzbrukums Savienoto Valstu kuģim Janczi upē panāca to, ka pilnīgi zuda vēl līdz šim saglabājusies Amerikas labvēlība pret Japānu.

1938. gadā karš turpinājās. Rudenī tika iekarota Hankova un Kantona. No 1938. gada beigām līdz 1945. gadam japāņi kontrolēja Austrumķīnas galvenās pilsētas un sa-

tiksmes ceļus, taču diezgan vāja bija viņu kontrole pār lauku rajoniem. Čans Kaiši atteicās padoties, un viņa galvaspilsēta tika pārcelta uz Čuncinu. Pēc tam plaša mēroga kaujas Ķīnā beidzās.

Pa to laiku japāņu valdība nostiprināja savu kontroli pašu mājās. Valsts kontrolēja degvielas sadali, civilo aviāciju, strādnieku kustību un cenas; prese, radio un grāmatas tika stingri cenzētas. Politiskās partijas slēdza, un princis Konoje noorganizēja nacionālu partiju. Totalitārajā valstī ikviena pretestības izpausme kļuva bīstama.

Bija sagaidāms, ka Japāna, kur pie varas faktiski bija fašistiska valdība, centīsies nodibināt ciešākas attiecības ar Itāliju un Vāciju. 1936. gadā ar Vāciju tika noslēgts Antikominternes pakts, un 1939. gada vasarā notika kaujas pret krieviem uz robežas starp Mandžongo un Ārējo Mongoliju. Attiecības ar Vāciju kļuva nedaudz vēsākas pēc nacistu-padomju pakta parakstīšanas 1939. gada augustā, un, kad sākās karš Eiropā, Japāna ieņēma neitralitātes politiku. Pēc Francijas krišanas tomēr likās, ka Vācija un Itālija pilnībā pārvalda Eiropu, un Japāna uzskatīja par prātīgāku sabiedroties ar stiprāko pusī. Tādējādi 1940. gada septembrī tika parakstīts trīs pušu pakts (Berlīnes pakts).

Tagad Japāna politiskā un militārā ziņā jutās ļoti stipra. Austrumķīnas ātrā pakļaušana apliecināja japāņu armijas varenību. Japāna bija kļuvusi par sabiedroto tai valstij, kas pārvaldīja Eiropu. Dienvidaustrumu Āzijā Francijas, Lielbritānijas un Holandes koloniālās teritorijas šķita pavisam neaizsargātas. Japānai tā likās lieliska izdevība okupēt šīs teritorijas, nodrošinot pateicības pilnu atbalstu no vietējo tautu pusēs, kas tiktu atbrīvotas no Eiropas valdniekiem, un nodibināt impēriju ar Japānu vadībā. Bez tam bija arī saimnieciski motīvi. Japāna bija atkarīga no vairāku vitāli svarīgu izejvielu — naftas, kaučuka, boksītu, alvas importa no Dienvidaustrumu Āzijas. Ja Japāna politiski un ekonomiski kontrolētu šo milzīgo teritoriju, tas atrisinātu daudzas valsts saimnieciskās problēmas.

Ikviena nepārprotama Japānas militārā pārvietošanās uz dienvidiem no Ķīnas izraisītu Eiropas koloniālo valstu pretestību, bet daudz nozīmīgāka būtu Savienoto Valstu pretestība, jo ASV bija vienīgais spēks, kurš spētu efektīvi aizkavēt japāņu ekspansiju. 1941. gada rudenī Vašingtonā notika sarunas starp Savienotajām Valstīm un Japānu par japāņu klātbūtni Ķīnā. Sarunas nonāca strupceļā, un tie,

kam Japānā piederēja vara, nolēma, ka, lai viņu plāni Dienvidaustrumu Āzijā tiktu īstenoti, Savienotajām Valstīm jādod militārs trieciens. Tā kā ASV Klusā okeāna flote bija koncentrēta Havaju salās, uzbrukums tai uz pietiekami ilgu laiku paralizētu Savienotās Valstis, un Japānas plāni varētu tikt īstenoti. Tādēļ 1941. gada decembrī japāņu lidmašīnas no bāzes kuģa uzbruka un faktiski iznīcināja amerikāņu floti Pērlhārborā. Klusā okeāna karš bija sācies.

Klusā okeāna karš, 1941—1945

Vienlaikus ar pēkšņo uzbrukumu Pērlhārborai japāņi uzbruka arī Filipīnās, Honkongā un Singapūrā. Dažu pirmo 1942. gada mēnešu laikā Dienvidaustrumu Āzija bija iekarota. Prasmīgi karavīri, kurus atbalstīja vareni gaisa un jūras spēki, visur guva panākumus.

Tomēr 1942. gada vasarā bija jāsastopas ar pirmajiem šķēršļiem. Notika divas neizšķirtas jūras kaujas — Korāļļu jūrā un pie Midveja salām. Šīs kaujas iezīmēja pagrieziena punktu kara gaitā. Austrālieši apturēja japāņu uzbrukumus Jaungvinejā, un amerikāņi pakāpeniski atkaroja mazās Klusā okeāna salas. Japāņi drīz vien zaudēja vietējo iedzīvotāju atbalstu (sk. 12. nodaļu), kuri saprata, ka Eiropas imperiālistu vietā nākuši daudz bargāki Āzijas imperiālisti.

Pēc Kasablankas konferences 1943. gada janvārī sabiedrotie karam pret Japānu nolēma veltīt vairāk līdzekļus. 1944. gada gaitā japāņi pakāpeniski tika atspiesti atpakaļ. Briti uzbruka Asamā un Birmā, un oktobrī amerikāņi Makārtura vadībā izcēlās Filipīnās. Japāņu jūras spēki tika sakauti Leites liča kaujā. Pēdējos divpadsmit kara mēnešos masīvi aviācijas uzlidojumi postīja Japānas lielākās pilsētas. Neraugoties uz Japānas armijas fanātisko cīnīšanos¹, bija skaidrs, ka tās sakāve nu ir gandrīz nenovēršama.

1945. gada jūlija otrajā pusē, kad beidzās karadarbība Eiropā un Japānas ieņemšana kļuva arvien iespējamāka, Potsdamas deklarācija aicināja Japānu bez ierunām kapitulēt. Japāņi neatbildēja. Tā kā Japānai vēl arvien bija liels sauszemes karaspēks, likās, ka invāzija un kara turpinā-

¹ Piemēram, lidotāji pašnāvnieki — kamikadzes.

šana ar konvencionālām metodēm varētu izmaksāt ļoti dārgi. Tādēļ, lai ātri izbeigtu karu, sabiedrotie pieņēma nozīmīgu lēmumu lietot kodolieročus. 1945. gada 6. augustā uz Hirosimu tika nomesta atombumba, kas pilnībā sagrava visu pilsētu¹. Kaut gan tika nogalināti vai nopietni ievainoti vairāk nekā 160 000 cilvēku, japāņu virspavēlniecība vēl joprojām nevēlējās bez ierunām kapitulēt. Tomēr krievu uzbrukums Japānai un otras atombumbas nomešana uz Nagasaki skaidri parādīja, ka Japāna nevar turpināt karu. 15. augustā imperators Hirohito pateica, ka Japānai «jāpanes nepanesamais», un aicināja bruņotos spēkus kapitulēt.²

1945.—1952. gada okupācija

1945. gada septembrī uz karakuģa «Missouri» klāja Sabiedroto spēku virspavēlnieks ģenerālis Makārturs pieņēma Japānas kapitulāciju. Kopš šī brīža līdz 1952. gada aprīlim Japānu teorētiski bija okupējuši Sabiedroto spēki, kas bija to sakāvuši, bet praktiski — vienīgi amerikāņi. Jo, izņemot pašu pēdējo šī laika posma gadu, okupācijas režīmu pārvaldīja Makārturs³. Būdams apzinīgs karavīrs, Makārturs valdīja efektīvi un humāni⁴.

Pirmie divarpus okupācijas gadi tika veltīti Japānas demilitarizācijai un politiskajai atjaunošanai. Visas militārās iekārtas tika sagrautas un japāņu bruņotie spēki demobilizēti. Tika notiesāti kara noziedznieki, un septiņi no viņiem sodīti ar nāvi. Bez tam Dienvidaustrumu Āzijā vēl apmēram 900 sikākiem kara noziedzniekiem tika piepriests nāvessods. 1946. gadā notika vairākas tīrīšanas,

¹ Šajā sakarā būtu jāizlasa divas žurnālista Roberta Junga grāmatas. Viena — «Spožāka par tūkstoš saulēm» — ir aizraujošs kodolzinātnieku stāstījums. Otra — «Pelnu bērni» — sniedz grafisku aprakstu par tiem, kas izdzīvoja Hirosimas bombardešanu.

² Par iemeslu tika uzdots šāds niecīgs paskaidrojums: «Situācija karā attīstījies Japānai nelabvēlīgi.»

³ Viņu atlaida prezidents Trumens Korejas kara laikā. (Sk. 204. lpp.)

⁴ Makārturs parasti turējās savrup un nekad neceļoja pa Japānu. «Par viņu dzirdēja runājam: ja vien kādam izdevās piecelties agri no rīta un ja viņam palaimējās, tad viņš varēja ieraudzīt virspavēlnieku pastaigājamies gar pils grāvi.» R. Storry. History of Modern Japan.

un no atbildīgiem amatiem tika atlaisti visi tie, par kuriem domāja, ka viņi atbalstījuši Japānas militāristu politiku.

Pēc tam sekoja vairāki pasākumi, lai liberalizētu Japānas politisko dzīvi. Likumdošana atļāva arodbiedrību veidošanu, un arodbiedrības ieguva tiesības rīkot streikus. Tika atbrīvoti politiskie ieslodzītie, izveidojās jauna japāņu komunistiskā partija, kura ieguva 3 miljonus vēlētāju balsu 1949. gada vēlēšanās. Izglītības sistēma tika decentralizēta un reorganizēta pēc amerikāņu parauga. Imperatora pusdieva statusam tika pielikts punkts.¹

1946. gada oktobrī tika pasludināta jauna Konstitūcija. Tā paredzēja likumdevējai varai divas palātas. Pirmā — Padomnieku palāta, kuru ievēlē uz sešiem gadiem, bet pusi no šīs palātas locekļiem ievēlē ik pa trim gadiem. Otra palāta ir Pārstāvju palāta, kuras locekļus ievēlē reizi četros gados vispārējās vēlēšanās. Kabineta locekļi ir atbildīgi šīs palātas priekšā. Valsts suverenitāti formāli pārstāv tauta, nevis imperators. Konstitūcijas 9. pants nosaka, ka Japānai nedrīkst būt nekādi bruņotie spēki.

Sākot ar 1948. gadu, starptautiskais stāvoklis izraisīja ASV politikas maiņu. Tagad uzsvars tika likts uz ideju izveidot spēcīgu Japānu, kas spētu turēties pretī komunismam Krievijā un Ķīnā. Japānas ekonomiskā atdzimšana bija gausa gan kara postījumu, gan tirgu zaudējuma un izejvielu trūkuma dēļ. Savienotās Valstis sāka sniegt plašu palīdzību, tostarp arī rūpniecības iekārtas. Izveidojās un nostiprinājās lieli ekonomiski veidojumi, tika ierobežotas tiesības uz streiku, un komunisti bija pakļauti «tīrīšanām». Korejas kara sākums 1950. gadā stimulēja rūpniecību. Mazāk populārs jaunajā, izteikti pacifistiskajā Japānā bija 1950. gadā pieņemtais lēmums izveidot 70 000 vīru lielu Nacionālās policijas rezervi. Šis skaitlis drīz tika palielināts, un japāņiem, it īpaši sociālistiem, tas šķita kā Konstitūcijas 9. panta kļiedzoša ignorēšana.

Bija domāts, ka okupācijai vajadzētu beigties daudz agrāk, nekā tā patiesībā beidzās, bet nesaskaņas starp Krieviju un Rietumiem kavēja šādu atbrīvojumu. Tomēr 1951. gada septembrī Sanfrancisko tika parakstīts Japāņu miera līgums. Saskaņā ar šo līgumu, ko Krievija atteicās

¹ Šajā nodaļā aprakstītajā periodā imperators, kaut arī formāli viņam piederēja liela vara, patiesībā vienmēr rīkojās pēc ministru kabineta vai bruņoto spēku ieteikuma.

parakstīt, Japāna atsacījās no visiem saviem pēdējo deviņdesmit gadu laikā iegūtajiem iekarojumiem. Tajā pašā dienā Sanfrancisko Savienotās Valstis un Japāna parakstīja Drošības paktu, saskaņā ar kuru amerikāņu bruņotie spēki tiek atstāti Japānā aizsardzības nolūkā. Miera līgums stājās spēkā 1952. gada aprīlī, un okupācija oficiāli tika izbeigta.

1952.—1970. gadu vidus

Kopš 1945. gada Japānas politikā visu laiku ir dominējuši konservatīvie. Piecdesmitajos gados tiem nekad nebija mazāk kā 65% vietu Pārštāvju palātā. Daļēji tas izskaidrojams ar Makārtura īstenoto zemes reformu, kuras rezultātā radās daudz zemnieku — zemes īpašnieku, kuriem piemīt tendence būt konservatīviem, un daļēji arī ar sociālistu piekopto ekstrēmismu. Pirmajā dienā pēc okupācijas izbeigšanas notika sadursme starp kreisā spārna demonstrantiem un policiju, nopietni nemieri bija arī sešdesmitajos gados.

Japāna vēlējās piekopt neatkarīgu un neitrālu ārpolitiku. Kaut arī valdībai bija liela nepatika pret komunismu, ekonomisku un politisku apsvērumu dēļ tā vēlējās uzlabot attiecības ar Krieviju un Ķīnu. Valdība patiesi vēlējās Dienvidaustrumu Āzijas acīs Japānu padarīt par jaunu, miermīlīgu un demokrātisku valsti. 1955. gadā Japāna piedalījās Bandungas konferencē. Šajā sakarā Drošības pakts ar Savienotajām Valstīm nebaudīja īpašu labvēlību, sevišķi jau no kreisā spārna puses. Japānā vēl arvien lielā skaitā bija amerikāņu karavīri, un valsts joprojām šķita okupēta. 1954. gadā incidents Bikini atolā izraisīja sabiedrības sašutumu. Klusā okeāna Bikini atolā amerikāņi izmēģināja udeņraža bumbu, un daļa no radioaktīvajiem nokrišņiem saindēja ar radiāciju japāņu zvejas kuģi un tā lomu, izraisot komandas locekļiem staru slimību.

1960. gadā pretamerikāniskais noskaņojums sasniedza apogeju. Janvārī tika panākta vienošanās par Drošības pakta revīziju, bet tam stingri pretojās sociālisti. Maijā pie Parlamenta ēkas notika studentu masu demonstrācijas, un nemieru dēļ bija jāatceļ nākamajā mēnesī paredzētā prezidenta Eizenhauera vizīte. Un tomēr, kaut arī premjermiņstrs Kiši atkāpās no amata, nākamajās vispārējās vēlē-

šanās konservatīvie atkal ieguva lielu vairākumu balsu. Uz nākamajiem četriem gadiem par premjerministru kļuva Ikeda. Kreisais spārns tika nomierināts, un par valsts politikas neapstrīdamu mērķi kļuva saimnieciskais uzplaukums.

No 1964. gada līdz 1972. gadam premjerministrs bija Sato — Kiši jaunākais brālis. Sato bija konservatīvs birokrāts un rūdīts politiķis, un astoņi viņa valdības pastāvēšanas gadi bija politiskas stabilitātes un nepieredzēta ekonomiska uzplaukuma laiks. Liberāli demokrātiskā partija, ko atbalstīja lielais bizness un vēlētāji laukos, palika nepārspēta. Kāds autors izteicies, ka Japānas ekonomikas sasniegumi tajā laikā likuši tā sauktajam Vācijas ekonomiskajam brīnumam izskatīties gandrīz vai diletantiskam. 1968. gadā Japānas nacionālais kopprodukts bija trešais augstākais pasaulē, tā ikgadējie pieauguma tempi bija ļoti augsti, un tirdzniecības bilancē eksports pārsniedza importu. Galvenās nozares bija automobiļu būve, kuģu būve, tekstilrūpniecība un radio un televīzijas rūpniecība. Šiem ekonomiskajiem panākumiem bija vairāki cēloņi: uzcītīgs darbs; zināmu laiku algas zemākas nekā Rietumos; pētījumi un lielas investīcijas, kuru rezultātā tika izstrādāta ļoti progresīva tehnoloģija; protekcionisms; visi ražošanas posmi apvienoti vienā uzņēmumā; katrā uzņēmumā tikai viena arodbiedrība; maz saistību ārzemēs; relatīvi mazi sociālās sfēras izdevumi — tas viss veicināja naudas ieguldīšanu pašmāju ekonomikā. EXPO-70, lielo pasaules gadatirgu, apmeklēja ap 64 miljoni cilvēku, un tas šķita Japānas ekonomikas sasniegumu taustāms simbols.

Sato politika balstījās uz ciešiem ekonomiskiem un politiskiem kontaktiem ar Savienotajām Valstīm. Politiskā ziņā faktors, kas piesaistīja visvairāk uzmanības, bija Okinavas sala, kuru pārvaldīja ASV un kurā atradās milzīga amerikāņu militārā bāze. Lielu emocionālu atbalstu iemantoja ideja par salas atpakaļatdošanu Japānai un par kodolieroču aizvākšanu no Japānas zemes. Kreisi noskaņotie studenti rīkoja demonstrācijas, un 1968.—1969. gadā notika nopietni pretamerikāniski nemieri. 1969. gada novembrī Sato apmeklēja Vašingtonu, un tika paziņots, ka 1972. gadā Okinava tiks atdota atpakaļ Japānai.

Visā šajā periodā tika prasīts aktivizēt ārpolitiku. Konservatīvie bija ar mieru sadarboties ar Savienotajām Valstīm; radikāļi vēlējās neitrālu pieeju un uzlabotas attiecības

ar Ķīnu. 1971. gadā divi notikumi iztraucēja Japānas pašāvību uz Savienotajām Valstīm: prezidents Niksons uzlika 10% piemaksu Japānas importa precēm, lai uzlabotu ASV tirdzniecības bilanci, un vēlāk tai pašā gadā paziņoja, ka viņš nodomājis apmeklēt Pekinu.

Septiņdesmito gadu pirmajā pusē šī nestabilitāte un nedrošība ārlietās skāra arī politisko, ekonomisko un sociālo sfēru. Turpināja valdīt Liberāli demokrātiskā partija. Pēc 1972. gada bija divi premjerministri — Tanaka un Miki, bet 1976. gada beigās notikušajās vispārējās vēlēšanās partija pirmo reizi zaudēja savu absolūto vairākumu pret citām partijām. Tā bija iekšēji sadalījusies un zaudējusi popularitāti, tāpēc ka sabiedrības uztverē tā asociējās ar tādu politiku, kad ekonomiskais uzplaukums jāpanāk par katru cenu. Sabiedrībā notika plašas diskusijas par to, vai visiem spēkiem cīnīties par augstu ekonomikas attīstību vai arī izveidot vispārējās labklājības valsti. Pieauga to skaits, kas uzskatīja, ka attīstības tempi jāsamazina un investīcijas no ražošanas jānovirza uz sociālo apgādi un vides kontroli. Iedzīvotāju skaits strauji auga, un viņu dzīves līmenis cēlās atbilstoši ekonomiskajai turībai, taču šāds materiālisms tika aizvien vairāk kritizēts. Tajā pašā laikā 1973. gada arābu naftas embargo un citi faktori noveda pie augstas inflācijas. Japānas vajadzībām nepieciešamais naftas daudzums par 85% bija atkarīgs no arābiem, un šis bija nepatīkams atgādinājums par Japānas atkarību no ārpusaules izejvielu ziņā.

Tādējādi pieauga nedrošība un izolētības sajūta. Ņemot vērā daudzus ārējos aspektus, Japāna ir Rietumu pasaules daļa — tās valdības sistēma, ekonomikas organizācija, finanšu un tirdzniecības sistēma, dzīves veids ir rietumniecisks, taču, ņemot vērā tās ģeogrāfiju, vēsturi un kultūru, — tā nav rietumnieciska. «Japāna ir valsts, kas psiholoģiski ir tāla Āzijai un ģeogrāfiski — Rietumiem.»¹

¹ M. Kosaka — rakstā par Japānu. *The Times Supplement*, 24 Sept. 1969.

Dienvidaustrumu Āzija

Divdesmitā gadsimta sākums

Nosaukums «Dienvidaustrumu Āzija» tiek lietots tikai kopš Otrā pasaules kara. Tas apzīmē teritoriju, kurā ietilpa (1900. g.) nīderlandiešu Austrumindija (Indonēzija), Malaja, Siāma, Birma, franču Indoķīna un Filipīnas. Lai gan šī teritorija ir diezgan noteikta ģeogrāfiska vienība, tajā ir daudz dažādu rasu, valodu un kultūru un tās iedzīvotāji nekad nav sevi uzskatījuši par dienvidaustrumāziešiem. Izņemot vienīgi Siāmu (Taizemi), kura saglabāja neatkarību, un Filipīnas, kuras bija Amerikas nesen iegūta kolonija, visa pārējā teritorija bija sadalīta starp nīderlandiešiem, britiem, frančiem un portugāļiem.

Austrumindija (Indonēzija)

Nīderlandieši bija okupējuši Javu un Sumatru kopš 1640. gada, bet tikai 19. gadsimta otrajā pusē tie iekaroja Austrumindijas ārējās salas. Iekarošanas laikā nīderlandiešiem sīvi pretojās fanātiskie musulmaņi Rietumsumatrā, kuri netika pilnīgi sakauti līdz pat 1908. gadam. Tajā laikā Austrumindijas salas bija apvienotas zem Nīderlandes virskundzības, izņemot tikai britu īpašumus — Ziemeļu Borneo, Bruneju un Saravaku, kā arī pusi Jaungvinejas, ko bija okupējusi Austrālija. Šo teritoriju pārvaldīšana bija diezgan efektīva, tomēr 1900. gadā tā tikpat kā nesniedzās ārpus pilsētām.

Ap 1900. gadu Nīderlandē, tāpat kā Lielbritānijā, pieauga pārlicība, ka eiropiešu koloniālajai varai jāvalda par svētību vietējām tautām. Lielbritānijā šī ideja tika formulēta Kiplinga izteikumā — «baltā cilvēka nasta» (*White Man's Burden*). 19. gadsimtā nīderlandieši bija ieinteresēti šīs zemes kontrolēt galvenokārt saimnieciskā, nevis politiskā ziņā, un viņi bija ļoti sekmīgi izmantojuši Indonēziju. Bet 20. gadsimta sākumā nīderlandieši sāka piekopt savu tā saukto «ētisko politiku», un daudz vairāk uzmanības tika veltīts pakļauto tautu sociālajai un ekonomiskajai attīstībai. Vairums indonēziešu bija zvejnieki vai sīkzemnieki, un daudzi strādāja eiropiešiem piederošajās cukura, tabakas, tējas vai kafijas plantācijās. Lielie ieguldījumi šajās plantācijās un citos pasākumos, naftas atklāšana ap 1900. gadu, plaši izvērstais eksports un imports — tas viss padarīja Indonēziju (kā šis reģions vēlāk tika saukts) par ļoti vērtīgu Nīderlandes koloniju.

Malaja

Dienvidaustumāzijas pašā dienvidu galā atradās Lielbritānijai piederošā Malaja. Tāpat kā nīderlandiešu, arī britu intereses sākotnēji bija tikai ekonomiskas. 18. gadsimta beigās Austrumindijas kompānija vispirms ieguva Penangas salu. Ap 1826. gadu Singapūra un Malaka tika savienotas ar Penangu un izveidoja Streitsetlmentu, kurai vēlāk piešķīra britu kolonijas statusu. Laikā no 1874. gada līdz 1895. gadam notika pilsoņu karš starp atlikušajām piecām Malajas valstiņām (sultanātiem). Tas kavēja britu īstenoto ekonomikas attīstību, un viņi arī baidījās no kādas citas Eiropas valsts militāras iejaukšanās. Šajā nolūkā britu valdība pastiprināja savu ietekmi, parakstot līgumus ar katras Malajas valstiņas sultānu. Sultānu galmos darbojās britu nozīmēti rezidenti vai padomdevēji, un sultāni rikojās atbilstoši saņemtajiem padomiem. 1896. gadā četras no šīm valstiņām — Peraka, Selangora, Negrisembilana un Pahanga — apvienojās un izveidoja Malajas Federatīvās valstis. Patiesībā tā bija ne tik daudz federācija, kā vienība koordinētas pārvaldes nodrošināšanai.

Tādējādi 1900. gadā Malajā bija trīs politiski veidojumi — Streitsetlmenta, četras Malajas Federatīvās valstis

un Džohora. Iedzīvotāju skaits bija aptuveni 2 miljoni, no kuriem puse bija malajieši un vairākums no pārējiem — ķīnieši. Valstiņu aristokrātija, sīkie fermeri — rīsa audzētāji un zvejnieki bija malajieši. Lielākā daļa no tirgotājiem, plantatoriem un ostu un lielo plantāciju strādniekiem bija ķīnieši. Samēram starp šīm abām grupām lieluma un turīguma ziņā bija liela nozīme nākotnes notikumos.

Ekonomiskā ziņā Malaja bija plaukstoša zeme. Tajā bija cukura un kafijas plantācijas, bez tam Malajā tika iegūta puse no visas pasaules alvas. 1900. gadā kaučuka rūpniecība atradās pašos pirmsākumos. 1876. gadā kāds angļu botāniķis Brazīlijā bija ieguvis kaučukkoka sēklas un izaudzējis ap 3000 koku Londonas Karaliskajā botāniskajā dārzā. Acīmredzot no turienes daži kaučukkoki nonāca Malajā, un pašā divdesmitā gadsimta sākumā tika iegūts pirmais Malajas kaučuks.

Indoķīna

Tas, cik samērā viegli briti okupēja Malaju un Birmu, bija krasā kontrastā tam, kā franči pakļāva Indoķīnu. Tas notika laikā no 1858. gada līdz gadsimta beigām. 1887. gadā tika izveidota Indoķīnas savienība, kurā ietilpa Annama, Tonkina, Kambodža un Kohinhina un kuru kontrolēja franči. Pēc sešiem gadiem tika pievienota arī Laosa. Kohinhina bija franču kolonija. Pārējās četras Indoķīnas zemes bija protektorāti; tādējādi vietējie valdnieki palika pie varas, bet viņi valdīja saskaņā ar franču rezidentu norādījumiem. Franču valdības un civilo dienestu galvaspilsēta bija Hanoja, kas atradās netālu no Ķīnas robežas. Taču jau no paša sākuma bija manāma neapmierinātība ar franču valdīšanu, un, divdesmitajam gadsimtam sākoties, pastāvēja nemitīgi sacelšanās draudi.

Tomēr Indoķīnas ekonomiskā attīstība bija strauja. Lielākā daļa iedzīvotāju dzīvoja gar jūras piekrasti vai arī Sarkanās upes un Mekongas deltās. Tajos apgabalos attīstījās satiksme un sāka uzplaukt lauksaimniecība. Galvenās eksportpreces bija rīss, kaučuks un kvieši, bet ziemeļu apgabalos pastāvēja arī zināms rūpniecības potenciāls un tika eksportētas ogles. Viens reģions — Laosa — palika neatīstīts un gandrīz vai neizpētīts.

1900.—1942. gads

Par nacionālisma rašanos un attīstību galvenokārt bija atbildīgs ārzemju imperiālisms. Ceļi un dzelzceļi, centralizētas valdības un pārvaldes sistēmas, rietumnieciska izglītība un idejas — tas viss veicināja opozīciju pret ārzemnieku valdīšanu.

Austrumindija

Nīderlandiešu valdīšana Austrumindijā bija augstākā mērā aizbildnieciska¹. 1903. gadā tika pieņemts decentralizācijas likums, saskaņā ar kuru vara no Nīderlandes tika deleģēta Batāvijas valdībai un no Batāvijas (tagad — Džakartas) vietējiem reģioniem. Nākamajā gadā sākās lokālas apspriešanās. Maz tika darīts, lai šo likumu ieviestu dzīvē, un indonēziešiem faktiski nebija nekādas lomas valdībā. Tā rezultātā 1908. gadā tika nodibināta pirmā nacionālistu organizācija. To nosauca par «Budi Utomo» («Cēlais mērķis»). Tā bija kulturāla organizācija, kurā ietilpa galvenokārt civilie ierēdņi un studenti no Javas, un tā vēlējās panākt gan labāku izglītību, gan lielāku skaitu indonēziešu valdībā. Taču «Budi Utomo» organizācijai bija ļoti īslaicīga nozīme, un tā nekad nekļuva par masu kustību.

Pēc četriem gadiem tika izveidota Sarekata islama savienība. Sākotnēji tā bija musulmaņu un indonēziešu organizācija, kas tika izveidota, lai cīnītos pret Ķīnas ekonomisko varu. Taču pakāpeniski tā kļuva par sociālistisku un nacionālistisku organizāciju. 1916. gadā tā pieņēma rezolūciju, kurā tika pieprasīta pašpārvalde. Tās biedru skaits toreiz sasniedza 350 000, līdz 1918. gadam tas pieauga līdz divarpus miljoniem, un daudzi no viņiem simpatizēja komunistiem. 1917. gada Krievijas notikumu iedrošināti, Sarekata islama savienības komunisti mēģināja pārņemt organizācijas vadību. Tas viņiem tomēr neizdevās,

¹ Daži nīderlandiešu kritizētāji teica: ja iedzimtais grib pakasīt galvu, tad viņam vispirms jādabū nīderlandiešu ierēdņa atļauja un tad jāsamekle cits nīderlandiešu ierēdnis, kurš parādītu, kā tas jādara. V. Purcell. *Revolution in South-East-Asia.*

un 1919. gadā viņi no tās atdalījās, lai izveidotu Indonēzijas komunistisko partiju.

Pirmā pasaules kara laikā Nīderlande bija neitrāla valsts, un tāpēc Austrumindija netika traucēta. Patiesībā augošais pieprasījums pēc dažādām precēm kolonijai nāca par labu. Ņemot vērā nacionālistisko aģitāciju, kas aizvien paplašinājās, Nīderlandes valdība 1917. gadā nolēma izveidot tautas parlamentu. Tas turpināja pastāvēt līdz 1942. gadam, bet tam piederošā vara bija ļoti neliela. Līdz 1927. gadam tā funkcionēja tikai sniegt ieteikumus un padošumus. Sākot ar 1927. gadu, vietu skaits pieauga, un šim parlamentam bija vēlēts vairākums, no kura trešā daļa bija indonēzieši. Bet, lai gan parlaments varēja ietekmēt politiku, ģenerālgubernators un viņa ministri nebija atbildīgi tā priekšā.

Divdesmitajos gados komunisti un Sarekata islamisti sacentās par līdera lomu nacionālistiskajā kustībā. Kopumā veiksmīgāki bija komunisti, tāpēc ka daudz mērenākie Sarekata islamisti koncentrēja uzmanību uz izglītību un ekonomikas un lokālām valdības reformām, un tā zaudēja galējo nacionālistu atbalstu. Komunisti mudināja uz streikiem, it īpaši pilsētās, un 1926.—1927. gadā uzsāka sacelšanos rietumu Javā un Sumatrā. Sacelšanās ātri tika apspiesta, tūkstošiem tās dalībnieku tika arestēti un apcietināti. Komunistu partiju pasludināja par nelikumīgu, un tā uz laiku panīka.

1927. gadā izveidojās trešā partija. Kāds jauns inženieris Sukarno noorganizēja Indonēzijas nacionālistu partiju. Viņu atbalstīja neliela rietumnieciski orientēta un sekulāra vidusšķira, un līdz 1929. gadam šajā partijā bija 10 000 biedru. Bet šajā gadā policija iebruka partijas apartamentos, Sukarno tika arestēts, un 1931. gadā partija tika likvidēta.

Trīsdesmitajos gados valdības represijas un preses cenzūra apspieda nacionālismu. Sukarno, Hata, Sjahrirs un citi nacionālistu līderi pēc īsa brīvības perioda tika apcietināti un noturēti cietumā līdz pat 1942. gadam. Un, neskatoties uz ekonomisko depresiju, kuras sekas bija bezdarbs, pazeminātas algas un pastiprināts nemiers, politiskās partijas tik un tā palika sašķeltas un vājas.

Malaja

Salīdzinājumā ar citām Dienvidaustrumu Āzijas zemēm Malajā līdz pat 1945. gadam tikpat kā nebija nacionālisma. Tam ir vairāki iespējamie cēloņi. Iedzīvotāju skaits bija neliels, un to veidoja trīs atšķirīgas tautības — malajieši, ķīnieši un indieši. Katra no tām vairāk tiecās pretnostatīt sevi pārējām nekā apvienoties pret britiem. Bez tam, izņemot Streitsetlmentu, briti tiešā veidā nepārvaldīja Malajas valstiņas. Valsts sadalīšana mazās valstiņās kavēja nacionālo jūtu attīstību, un relatīvi augstais dzīves līmenis, kā arī iespēja malajiešiem ieņemt augstu stāvokli valdības dienestā neveicināja politisko partiju veidošanos. Tāpēc, neņemot vērā komunistisko ideju izplatīšanos ķīniešu vidū un dažus streikus trīsdesmito gadu beigās, Malaja bija un palika mierīga zeme.

1909. gadā atbilstoši ar Siāmu noslēgtajam līgumam četri Malajas sultanāti — Perlisa, Kedaha, Kelantana un Trengganu — tika atdalīti no Siāmas un nodoti britu protekcijā. Šie četri sultanāti, tāpat kā Džohora, palika ārpus federācijas. Tajā pašā gadā tika izveidota federatīvo valstu federālā padome. Tajā ietilpa četri sultāni un rezidenti un četri neoficiāli locekļi.

Šī netiešās pārvaldīšanas sistēma darbojās gludi un ļāva Malajai ekonomiski attīstīties. Singapūra — tirdzniecības ceļu krustpunkts — kļuva par vienu no pasaules lielākajām ostām. Malajas uzplaukuma pamatā bija kaučuka un alvas rūpniecība. 1905. gadā tika saražotas 200 tonnas kaučuka, un šī rūpniecības nozare pirmo reizi kļuva ienesīga. Nākamajos piecpadsmit gados pieprasījums pēc kaučuka milzīgi pieauga, ieguldījumi atbilda šim pieprasījumam, un 1920. gadā tika eksportētas 200 000 tonnas kaučuka, kas ir puse no visai pasaulei nepieciešamā kaučuka. Nākamajos divdesmit gados ekonomiskā depresija pasaules galvenajās industriālajās valstīs samazināja pieprasījumu pēc kaučuka, un cenas kritās. Līdzīgi bija izvērsta alvas rūpniecība, un sevišķi 1929.—1933. gada lielās ekonomiskās krīzes laikā tā cieta no pārprodukcijas. Abas nozares tāpēc apzināti samazināja izlaidi, lai paceltu cenas.

Par spīti šīm ekonomiskajām grūtībām, dzīves līmenis Malajā salīdzinājumā ar pārējo Āziju bija diezgan augsts. Tas pievilka ķīniešu un indiešu imigrantus tik lielā skaitā, ka 1941. gadā ķīnieši bija nelielā pārsvarā, jo, lai gan

malajieši dominēja kontinentā, trīs ceturtdaļas no Singapūras lielā iedzīvotāju skaita bija ķīnieši. Tā kā malajieši bija satraukti, kopš 1930. gada tika ieviesta kvota ķīniešu vīriešu imigrācijai. Tomēr sievietes turpināja ierasties Malajā un ķīniešu imigranti tā vietā, lai uzturētos šai valstī tikai pāris gadus, tagad apmetās uz pastāvīgu dzīvi.

Indoķīna

Neapmierinātība ar ārzemnieku valdīšanu Indoķīnā izpaudās jau kopš franču okupācijas sākuma. Divdesmitā gadsimta pirmajos divdesmit gados neapmierinātību veicināja dažādi faktori. 1905. gadā Japānai, Āzijas lielvalstij, izdevās iespaidīga uzvara pār Krieviju; 1912. gadā ķīniešu nacionālisti darīja galu Mandžūru dinastijas valdīšanai. Kaut arī Indoķīnas iedzīvotāji pretojās franču valodas un kultūras uzspiešanai, šī kultūra viņiem iemācīja derīgas idejas no pašas Francijas revolucionārās pagātnes. Pirmajā pasaules karā aptuveni 100 000 Indoķīnas iedzīvotāju cīnījās Francijā un atgriezās ar tiešā ceļā iegūtām zināšanām par karu, ko viņi uzskatīja par eiropiešu pilsoņu karu un kurā franči tik smagi bija cietuši. No Ķīnas izplatījās komunisms, un daudzi domāja, ka Indoķīnas vērā ņemamā bagātība lielā mērā nāk par labu koloniālajai varai.

Augošais nacionālisms šad un tad sāka izraisīt niknus izvirdumus. 1916. gadā notika lielāka sacelšanās, kura tika bargi apspiesta. Ļoti traucējoša bija partizānu darbība Tonkinā. Taču visnopietnākā sacelšanās pret frančiem notika 1930. gadā, un cilvēks, kas to noorganizēja, bija Ho Ši Mins. Viņš bija dzimis Tonkinā 1890. gadā. Viņa tēvs bija bieži piedzēries sīks ierēdnis, kas pievienojās dumpinieku kustībai. Divdesmit viena gada vecumā Ho nonāca Eiropā ar kādu franču tvaikoni, uz kura kalpoja par virtuves strādnieku. Sešus gadus nostrādājis par viesnīcas pavāru Londonā, viņš devās uz Parīzi. Tur drīz vien viņš kļuva pazīstams kā vjetnamiešu nacionālists, kas darbojās kā lobists Parīzes Miera konferences laikā, lai Vjetnamai tiktu piešķirta neatkarība, gatavoja rakstus avīzēm, kā arī sarakstīja brošūru «Franču koloniālisms uz apsūdzēto sola». 1921. gadā Ho bija viens no franču komunistiskās partijas dibinātājiem. Divus gadus vēlāk viņš devās uz Krieviju, lai mācītos gan krievu valodu, gan revolucionārās

Indokīna, Malaja un Indonēzija

cīņas paņēmienus. 1925. gada sākumā Kantonā viņš sāka strādāt pie Borodina (sk. 483. lpp.) par tulku. Atrazdamies Kantonā, Ho nodibināja revolucionārās jaunatnes kustību — organizāciju, kurā tika apmācīti un sagatavoti vjetnamiešu nacionālisti. 1927. gada aprīlī, pēc Gomindāna un komunistu sašķelšanās, Ho atgriezās Maskavā, bet, iespējams, devās arī uz Siāmu. 1930. gada sākumā Honkongā Ho Ši Mins apvienoja revolucionārās jaunatnes kustību ar divām citām grupām un izveidoja Indoķīnas komunistisko partiju.

Pa to laiku tika nodibināta Vjetnamas nacionālistu partija, kas bija līdzīga Gomindānam tajā ziņā, ka tajā iesaistījās galvenokārt iedzīvotāju turīgākā daļa un vidusšķiras pārstāvji. 1929. gadā notika atentāta mēģinājums pret franču ģenerālgubernatoru, un 1930. gada februārī Jenbejā — cietoksni pie Sarkanās upes uz ziemeļiem no Hanojas — sacēlās vjetnamiešu karavīri un nogalināja savus franču virsniekus. Tam sekoja plaša zemnieku sacelšanās, ko vadīja komunisti. Annamā tika nodibinātas vairākas padomes. Taču franči šajā gadījumā bija pārāk stingri. Sacelšanos apspieda tā sauktais «baltais terors», un tūkstošiem dumpinieku tika nogalināti.

Nākamajos desmit gados Indoķīnā valdīja relatīvs miers. Bet 1940. gadā franču koloniālās administrācijas varu jūtami vājināja tas, ka Vācija bija sakāvusi Franciju. Šī situācija, kā arī Viši režīma fašistiskās tendences veicināja to, ka 1941. gadā tika pieņemts lēmums atļaut japāņiem Tonkinā būvēt trīs lidlaukus.

Japāņu okupācija, 1942—1945

Japāna pabeidza Dienvidaustrumu Āzijas zemju okupēšanu līdz 1942. gada maijam. Ātrums un vieglums, ar kādu šī okupēšana tika izdarīta, bija pārsteigums gan koloniālajām lielvalstīm, gan vietējām tautām. Pirmie bija par zemu novērtējuši japāņu karotāju spēku un kustības spēju un nebija pienācīgi sagatavojušies uzbrukumam, bet otrie bija uzskatījuši, ka viņu koloniālie valdnieki ir stiprāki, nekā īstenībā bija.

Franči nepretojās tam, ka japāņi okupēja Indoķīnu; patiesībā franču karavīri, ierēdņi un civilisti palika brīvi un turpināja pārvaldīt valsti. Līdzīgi tas bija Taizemē

(Siāmas nosaukums pēc 1939. gada), kad Pibuls Songrams tikai šķietami pretojās, lai paglābtu savu zemi no izpostīšanas. Japāņi drīz sagrāva britu flotes un armijas pretestību, un Singapūra tika ieņemta 1942. gada februārī. Nākamajā mēnesī padevās nīderlandieši, kurus jūtami bija novājinājis tas, ka pirms gandrīz diviem gadiem Nīderlandi bija okupējuši vācieši. Līdz maijam tika sagrauta arī britu pretošanās Birmā un amerikāņu — Filipīnās. Tā 1942. gada pirmajos mēnešos īsā sešu mēnešu laika posmā tika sagrautas Rietumu koloniālās impērijas, kuras neatlaidīgi tika veidotas visu iepriekšējo gadsimtu. Pēc šī trieciena to prestižs nekad netika atjaunots, vēl jo vairāk tāpēc, ka šim triecienam sekoja intensīva antirietumu propaganda.

Izņemot vienīgi Malaju, kura tika pārvaldīta kā kolonija, visās okupētajās zemēs japāņi izveidoja tādas valdības, kas labprāt sadarbojās ar tiem. Tomēr visās sešās zemēs pastāvēja arī pretošanās kustība, kura pakāpeniski kļuva aizvien spēcīgāka, japāņiem kara beigu posmā zaudējot spēkus.

Malaja tika ekspluatēta ekonomiskā ziņā. Bija ieviests obligātais darba dienests, lai nodrošinātu ostu un militāro objektu darbību. Kaučuka un alvas eksports samazinājās, tāpat ievērojami samazinājās arī pārtikas imports, un dzīves līmenis strauji kritās. Tajā pašā laikā kādi seši vai septiņi tūkstoši ķīniešu komunistu aizbēga džungļos un kalnos, kur ar britu militāro palīdzību viņi veidoja partizānu kustības kodolu cīņai pret japāņiem.

Kad nīderlandieši padevās Austrumindijā, indonēziešu attieksme pret šo faktu bija divējāda. Daži nostājās pret japāņiem un veidoja slepenas pretošanās organizācijas. Turpretī citi — Sukarno un Hatas vadībā — bija pārliecināti, ka labākais ceļš, kā iegūt neatkarību, būtu atbalstīt japāņus. 1943. gada martā otrajai grupai japāņi atļāva nodibināt Tautas spēka apvienību — visaptverošu nacionālistisku organizāciju. Turklāt no indonēziešu virsniekiem tika izveidoti aizsardzības spēki. Kara pēdējās dienās japāņi nolēma Austrumindijā piekopt tādu pašu politiku kā Birmā, Filipīnās un Indoķīnā. Tādēļ ar indonēziešu līderiem tika pārrunāti neatkarības noteikumi, kad tie 1945. gada 16. augustā pasludināja Indonēziju par neatkarīgu valsti.

Situācija Indoķīnā bija apmēram tāda pati kā pārējās Dienvidaustrumu Āzijas zemēs, vienīgais svarīgais izņēmums bija tas, ka kolaboracionistu valdību bija izveidojusi franču koloniālā vara. Šī situācija turpinājās līdz 1945.

gada martam, kad japāņi internēja frančus un pasludināja Vjetnamas neatkarību, iecerot par valsts galvu Annamas imperatoru Bao Dai. Bet tas nāca par vēlu gan frančiem, gan japāņiem, jo ap 1945. gadu tautas atbalstu bija guvusi Vjetmina organizācija. Šī organizācija, pazīstama arī ar nosaukumu Vjetnamas neatkarības līga, tika nodibināta četrus gadus agrāk Dienvidķīnā. To vadīja Ho Ši Mins un atbalstīja dažādu slāņu iedzīvotāji — no biznesmeņiem līdz zemniekiem. Tomēr dažus mēnešus pēc organizācijas nodibināšanas Ho arestēja ķīniešu nacionālisti, kuri, kā toreiz šķita, vērsās pret komunistiem daudz krasāk, nekā japāņi. Ho Ši Mins tika atbrīvots 1943. gadā. Viņš sāka veidot partizānu vienības, ko vadīja Vo Ngujen Ziaps, kurš savulaik bija apguvis partizānu kara taktiku Mao Dzeduna vadībā. Šīs vienības tika iesūtītas Tonkinas kalnos 1944. gadā, un tās cīnījās tik sekmīgi, ka līdz 1945. gada augustam, kad beidzās japāņu karš, Vjetmins kontrolēja teritoriju, kas vēlāk kļuva par Ziemeļvjetnamu.

Tāpat japāņu okupācijas trīsarpus gadi bija ļoti nozīmīgi Dienvidaustrumu Āzijas nacionālistiem. Koloniālā vara zaudēja lielu daļu sava prestiža, bet nacionālās kustības, izņemot atkal Malaju, bija veiksmīgi guvušas varu savās teritorijās, tā ka Lielbritānijas, Francijas un Nīderlandes autoritāte nemitīgi mazinājās.

Neatkarība, 1945—1977

Indonēzija

Saskaņā ar Potsdamas konferences lēmumiem britu karaspēks 1945. gada septembra beigās iegāja Austrumindijā kā pagaidu okupācijas armija. Tūlīt tika atbrīvoti 200 000 karagūstekņi, galvenokārt nīderlandieši. Gada beigās no Nīderlandes ieradās oficiālie pārstāvji, un līdz 1946. gada vasarai nīderlandieši atkal okupēja gandrīz visas Austrumindijas salas, izņemot Javu un Sumatru. Šajās divās salās turpināja darboties neatkarību ieguvušās Indonēzijas valdība prezidenta Sukarno vadībā. Kaut gan nīderlandieši Sukarno valdību neatzina, tā pieprasīja tiesības pārvaldīt visu Indonēziju, tas ir, visas salas, kas ietilpa agrākajā nīderlandiešu Austrumindijā.

1946. gada novembrī britu okupācijas spēki noorganizēja

politiskas sarunas, kuru rezultātā tika noslēgts nīderlandiešu un indonēziešu līgums. Nīderlandieši *de facto* atzina Javas un Sumatras Republiku, un tai kopā ar pārējām Indonēzijas salām bija jāveido federācija, kas pazīstama ar nosaukumu Indonēzijas Savienotās Valstis. Šo federālo valsti bija paredzēts pievienot Nīderlandei, un tā ietilptu Nīderlandes un Indonēzijas savienībā. Saskaņā ar šo līgumu, kas tika ratificēts nākamā gada martā, britu spēki atstāja Indonēziju.

Taču, par nelaimi, tas bija līgums tikai uz papīra, kas nenāca par labu nīderlandiešu un indonēziešu attiecībām, un neviena no pusēm nedomāja šo līgumu īstenot. Javas un Sumatras indonēziešu valdība vēlējās pārvaldīt visas salas, bet nīderlandieši bija nodomājuši gāzt šo valdību, cik drīz vien iespējams. Lai to panāktu, nīderlandieši divreiz īstenoja tā sauktās «policijas akcijas». 1947. gada jūlijā nīderlandiešu spēki uzbruka Javai un Sumatrai un ieņēma galvenās pilsētas un satiksmes ceļus. Šī akcija tūlīt izraisīja protestus visā pasaulē, it īpaši Āzijas valstīs, un augustā Apvienoto Nāciju Drošības padome pieprasīja uguns pārtraukšanu. Nīderlandieši parakstīja pamieru. Otra akcija notika 1948. gada decembrī. Iepriekšējos trīs mēnešus Indonēzijas valdība bija cīnījusies partizānu karā pret komunistiem. Izmantojot šos nemierus, nīderlandieši atkal okupēja Javu un Sumatru, šoreiz apcietinādami Sukarno un Hatu. Bet indonēziešu armija palika neskarta, un bija sagaidāms ilgstošs partizānu karš. Tomēr Drošības padome atkal pieprasīja uguns pārtraukšanu un ieslodzīto atbrīvošanu. Pasaules sabiedriskā doma, kuru vadīja Neru, pieprasīja, lai noregulējums būtu Indonēzijai labvēlīgs, un 1949. gada beigās šāds noregulējums tika panākts.

Sukarno un Hata tika atbrīvoti 1949. gada maijā. No augusta līdz novembrim Hāgā notika Apaļā galda konference. Šī konference pieņēma neatkarīgās Indonēzijas valsts konstitūciju, un šajā valstī bija jāietilpst visām nīderlandiešu Austrumindijas salām, izņemot Rietumu Jaungvineju. Indonēzijai bija jābūt federālai valstij. Daļēji to panāca Nīderlandē, cerot, ka tai būs vieglāk saglabāt ietekmi federālā, nevis unitārā valstī. Atbilstoši 1946. gada līgumam vajadzēja pastāvēt Nīderlandes—Indonēzijas savienībai un abām valstīm būt pakļautām vienam kronim. 1949. gada decembrī Indonēzija kļuva par neatkarīgu valsti.

Apstākļi, kuros tika panākta neatkarība, neveicināja

labas attiecības starp Indonēziju un Nīderlandi. Gada laikā pēc neatkarības iegūšanas Indonēzija mainīja savu konstitūciju, lai panāktu spēcīgāku izpildvaru un lai valsts būtu drīzāk unitāra nekā federāla, un 1954. gadā Nīderlandes—Indonēzijas savienība izjuka. Vēl pēc diviem gadiem Indonēzija, daļēji ekonomisko grūtību dēļ, atteicās maksāt savus parādus Nīderlandei, apgalvojot, ka šo parādu lielākā daļa radusies sakarā ar kara izdevumiem, kad nīderlandieši no 1946. gada līdz 1949. gadam karoja pret Indonēziju. Sekoja nīderlandiešu īpašumu un kompāniju nacionalizācija, un līdz 1960. gadam lielākā daļa nīderlandiešu bija spiesti atstāt Indonēziju. Visu šo laiku diskusiju avots bija Rietumu Jaungvineja (t. i., Rietumiriāna). Indonēzija apgalvoja, ka tā ir Austrumindijas sastāvdaļa, turpretī Nīderlandē uzsvēra, ka tās iedzīvotāji rases ziņā ir ļoti atšķirīgi. Iespējams, ka Sukarno izmantoja diskusiju uzmanības novēršanai no iekšējām problēmām, un 1962. gadā viņš pavēlēja Indonēzijas karaspēkam ieiet šajā teritorijā. Nīderlandē nodeva Rietumiriānu Apvienoto Nāciju pārvaldīšanā, un 1963. gada maijā tā kļuva par Indonēzijas sastāvdaļu.

Viena no galvenajām problēmām, ar ko prezidentam Sukarno nācās saskarties, bija dezintegrācijas draudi Indonēzijai, kura sastāvēja no 3000 salām. Kopš neatkarības iegūšanas bija notikušas četras lielākas sacelšanās — divreiz Molukā, Makasarā un Amboinā un divreiz Sumatrā — laikā no 1956. līdz 1960. gadam. 1956. gadā tika pieņemts decentralizācijas likums, kas atļāva lielāku vietējo autonomiju, taču draudi saglabājās.

1950. gada konstitūcija paredzēja demokrātisku valdību. Tomēr tam nebija panākumu. Līdz 1955. gadam tika nozīmēti pagaidu parlamenta locekļi un izveidotas vairākas sīkas partijas. 1955. gada vēlēšanās četrām galvenajām partijām — nacionālistu partijai, progresīvā islama partijai (jeb Sarekata islama partijai), ortodoksālo islamistu partijai un komunistu partijai — bija aptuveni vienāds spēku samērs. Tas nozīmēja, ka nemitīgi veidosies vājas un īslaicīgas koalīcijas valdības. Vienīgais vienojošais spēks bija prezidents Sukarno, kurš aizvien vairāk vilās demokrātijā.

1956. un 1957. gadā pieauga spriedze starp Javu un pārējām salām un starp labējā spārna partijām un komunistiem. Šajā situācijā Sukarno sacīja, ka Rietumu demokrātijai nav piemērota Indonēzijai. Tai esot nepieciešama

«demokrātija ar vadoni» vai «vadāma demokrātija». Līdz ar to parlamentārā valdība kļuva tikai par fasādi, kamēr 1960. gadā Pārštāvju palātu atlaida pavisam. Tika noorganizēta Tautas fronte, kuru veidoja Tautas konsultatīvais kongress un Augstākā padomdevēja padome, taču lēmumus pieņēma galvenokārt pats prezidents Sukarno. Šo virzību uz diktatorisku režīmu atbalstīja nacionālisti un komunisti, bet daudzas ietekmīgas grupas tam pretojās.

Demokrātija izrādījās nesekmīga ne tikai pieredzes trūkuma un pārāk lielā politisko partiju skaita dēļ, bet arī milzīgo grūtību dēļ, ar kurām Indonēzijai bija jāsaskaras. Šo grūtību vidū ekonomiskās grūtības bija vienas no nozīmīgākajām. Kaut gan Indonēzijai piederēja daudz izejvielu, dzīves līmenis nemaz neuzlabojās, drīzāk gan kritās. Tas notika galvenokārt tāpēc, ka strauji pieauga iedzīvotāju skaits, kurš 1964. gadā jau pārsniedza 100 miljonus. Vairāk nekā puse no šiem cilvēkiem apdzīvoja nelielo Javas salu, kura bieži vien cieta no pārtikas trūkuma. Lai gan ražas kopš 1945. gada bija pieaugušas par vienu trešdaļu, tomēr bija jāimportē rīss, un ārzemju valūtas rezerves saruka. Šajā periodā iestājās arī smaga inflācija, kas izraisīja plašu neapmierinātību.¹

Iespējams, ka viens no iemesliem, kāpēc Sukarno vērsās pret Malaiziju (sk. 551. lpp.), bija vēlēšanās novērst uzmanību no iekšējām problēmām. 1964. gadā Indonēzija uzsāka pret Borneo un Malajas piekrasti vērstu sīku uzbrukumu sēriju un 1965. gada janvārī izstājās no Apvienotajām Nācijām, tāpēc ka Malaizija bija kļuvusi par Drošības padomes locekli. Šo soli pilnībā atbalstīja komunistu Ķīna, un turpmākajos mēnešos šķita, ka Sukarno, kura veselība strauji pasliktinājās, arvien vairāk sāka balstīties uz spēcīgo Indonēzijas komunistu partiju.

1965. gada oktobrī armija apspieda komunistu uzsāktu apvērsuma mēģinājumu, kura mērķis bija valdības gāšana. Pirms tika atjaunota kārtība, dumpinieki nonāvēja sešus ģenerāļus. Šī apvērsuma mēģinājuma apstākļi palikuši nenoskaidroti, taču atbildība par to tika uzlikta Ķīnai un komunistu partijai, un turpmākajās nedēļās notika nežēlīgi

¹ 1966. gadā Sukarno, kurš tika kritizēts par nespēju apturēt inflāciju, piedāvāja posteni valdībā ikvienam, kurš spētu pazemināt cenas triju mēnešu laikā, ar noteikumu, ka neveiksmes gadījumā pretendents tiktu ieslodzīts cietumā uz desmit gadiem vai arī nošauts.

pretkomunistiski nemieri, ko pavādīja masu slepkavības. Pats Sukarno sacīja, ka tika nogalināti vairāk nekā 87 000 cilvēku. Notika uzbrukumi Ķīnas vēstniecībai un citiem tās īpašumiem, un attiecības starp Indonēziju un Ķīnu strauji pasliktinājās. Nākamajos astoņpadsmit mēnešos Sukarno pozīcijas pakāpeniski kļuva vājākas un no viņa politikas vai nu atteicās, vai arī to mainīja. 1966. gada sākumā notika ilglaicīgi studentu nemieri, kuri vērsās pret prokomunistu saglabāšanu Sukarno valdībā. Armija ģenerāļa Suharto vadībā pārņēma varu. Komunistu partija tika aizliegta, civilos dienestus un citas organizācijas attīrīja no kreisā spārna piekritējiem, un notika plašas komunistu slepkavošanas. Sukarno tika pakāpeniski piespiests atkāpties no amata, līdz 1967. gada februārī viņš nolika visas savas pilnvaras.

Pēc tam Sukarno faktiski dzīvoja mājas arestā līdz pat savai nāvei 1970. gadā. Viņš «dzīvoja pārmērīgā greznībā, bija augstprātīgs, nepastāvīgs, amorāls, augstu vērtēja pats savas iedomātās pārdabiskās īpašības, ko viņš pats uzskatīja par tiešu saikni ar Javas senajiem dievišķajiem valdniekiem»¹. Būdams spilgta un iedvesmas pilna personība, viņš bija devis Indonēzijai identitātes apziņu. Viņš uzskatīja sevi par Āzijas nacionālisma un antikoloniālisma dzīvu iemiesojumu. Nelaimīgā kārtā viņam trūka intereses un spēju ekonomikā, finanšu lietās un valsts pārvaldīšanā, bet ekonomiskā situācija, ko izraisīja valsts nepareizā pārvaldīšana, bija postoša. 1966. gadā inflācija pieauga līdz 600%, eksports bija samazinājies un tik tikko pietika naudas, lai maksātu ārējo parādu procentus. Šis drausmīgais ekonomiskais stāvoklis un Sukarno simpātijas pret Ķīnas komunistiem noveda pie tā, ka viņš zaudēja varu.

Suharto, 1967—1977. Tagad Indonēzijā valdīja militārā hunta, bet tās vadītājs ģenerālis Suharto drīz vien ieņēma augstāku stāvokli. Cēlies no zemniekiem, Suharto 1940. gadā iestājās nīderlandiešu armijā, bet pēc kara cīnījās pret nīderlandiešiem jau kā partizānu vadonis. Pēc neatkarības pasludināšanas viņš ieņēma aizvien augstākas militārā dienesta pakāpes un pēdējos Sukarno dzīves gados vadīja

¹ H. Mabeta raksts par Indonēziju. «The Times Supplement», 17 Aug. 1971.

Indonēzijas spēkus konfrontācijas laikā ar Malaiziju. Atšķirībā no Sukarno Suharto ir rāms un nepretenciozs, čakls un uzcītīgs, pārliecināts tradīciju piekritējs. Viņš tika pierādījis vērā ņemamas politiķa spējas laikā no 1967. gada līdz 1977. gadam.

Militārā valdība saglabājās, bet tā pakāpeniski kļuva mazāk uzkrītoša. 1968. gadā Tautas kongress piešķīra Suharto pilnu prezidenta varu uz pieciem gadiem. 1971. gadā notika vēlēšanas, kas bija tikai otrās kopš neatkarības iegūšanas, un valdības partija ieguva trīs ceturtdaļas balsu. 1973. gadā Suharto atkārtoti tika ievēlēts par prezidentu. Pakāpeniski tika atļauta lielāka diskusiju brīvība, un valdībā iekļāva vairāk civilpersonu, it īpaši ekonomistus.

Ekonomiskās problēmas bija milzīgas: augsta inflācija, zems ražošanas līmenis, pavisam neliels eksports un tā rezultātā — ārzemju valūtas trūkums. Tomēr Suharto politika bija visumā sekmīga: līdz 1969. gadam inflācijas līmenis tika samazināts līdz 4%, ražošana pieauga, pieauga arī ienākumi no naftas realizācijas un uzlabojās maksājumu bilance. Bez tam bija enerģiski mēģinājumi samazināt korupciju civilajā dienestā. Tomēr kā galvenā problēma vēl arvien palika iedzīvotāju skaita pieaugums, jo Indonēzijā ir piektais lielākais iedzīvotāju skaits pasaulē (1977. gadā 132 miljoni). Uzlabojās Indonēzijas attiecības ar kaimiņvalstīm, arī ar Malaiziju. Indonēzija piekopa neitralitātes politiku pasaules notikumos, bet, būdama naidīga pret Ķīnu un komunismu, tā tiecās būt draudzīgākās attiecībās ar Rietumiem.

Malaizija

Briti atgriezās Malajā 1945. gadā, un viņiem bija jārisina lielas rekonstrukcijas problēmas. Tās risinot, britu valdība vienlaikus sāka plānot izmaiņas konstitūcijā, kas veicinātu valsts apvienošanu un piešķirtu lielāku politisku varu Malajas tautai. 1946. gada janvārī tika pasludināti priekšnoteikumi Malajas savienības izveidošanai. Bija paredzēts, ka par savienības locekļiem kļūs deviņi malajiešu sultanāti, to skaitā arī Malaka un Penanga, bet Singapūra paliks atsevišķa Lielbritānijas kolonija. Sultāni tiks saglabāti, taču viņu vara būs pavisam neliela.

Taču šim plānam tūlīt radās opozīcija. Sultāni, baidīda-

mies, ka viņus varētu apsūdzēt par kolaboracionismu ar japāņiem, bija devuši piekrišanu, bet nu to nožēloja. Malajas iedzīvotāji viņus atbalstīja un īpaši iebilda pret politisko privilēģiju piešķiršanu ķīniešiem un indiešiem. Divu mēnešu laikā tika izveidota Malajas Apvienotā nacionālā organizācija — pirmā Malajas politiskā partija. Šo opozīciju atbalstīja arī daudzi britu civilie ierēdņi un parlamenta locekļi. Britu valdība piekāpās šai protestu vētrai, un Malajas savienība nekad netika izveidota. Tās vietā turpināja darboties pagaidu valdība līdz pat 1948. gada februārim, kad tika izveidota Malajas Federācija — daudz pieņemamāks valstisks veidojums.

Federācija bija līdzīga iecerētajai savienībai tādējādi, ka tajā tāpat ietilpa deviņi Malajas sultanāti kopā ar divām kolonijām, bet Singapūra palika Lielbritānijas kolonija. Katram sultanātam un kolonijai bija izpildvara un likumdošanas vara, un arī sultāni saglabāja ievērojamu varu. Arī federālajai valdībai piederēja izpildvara un likumdevēja vara, kurā tai bija neoficiāls, nevis ievēlēts vairākums. Britu pilnvarotais ministra pakāpē varēja neņemt vērā izpildvaras ieteikumus un varēja uzlikt veto likumprojektiem. Valdības darbība sadalījās starp centru un sultanātiem, bet vara vairāk nosvērās centra labā. Vēlēšanu tiesības, kas tika piešķirtas visiem federālajā teritorijā dzimušajiem un tiem, kas tajā bija nodzīvojuši piecpadsmit gadus, nāca malajiešiem par labu.

Federācija bija tikko sākusi darboties, kad komunisti izraisīja kritisku stāvokli. Kodols opozīcijā pret britu valdību bija ķīniešu komunistu partizāni, kuri kara laikā bija cīnījušies pret japāņiem. Triju gadu laikā kopš kara beigām komunisti bija noorganizējuši vairākus simtus streiku, bet 1948. gadā šo akciju vietā nāca vardarbības vilnis. Uzbrukumi no slēpņiem, vadu pārgriešana, uzbrukumi kaučuka plantācijām un policijas iecirkņiem — šādu un līdzīgu akciju dēļ 1948. gada jūnijā tika pasludināts ārkārtas stāvoklis. Britu un malajiešu policijas un karaspēka rīcību apgrūtināja gan biezie džungļi, no kuriem dumpinieki izdarīja uzbrukumus, gan tas, ka izklaidus dzīvojošie ķīniešu kolonisti palīdzēja komunistiem ar dzīvo spēku un pārtiku. 1951. gadā, kad tika nogalināts britu pilnvarotais, draudēja briesmas, ka likumība un kārtība varētu tikt sagrauta pavisam. To novērsa trīs faktori. Pirmkārt, sākot ar 1950. gadu, pūsmiljons ķīniešu kolonistu tika pārvietoti

uz apmēram 500 stingri apsargātiem ciematiem. Otrkārt, ģenerālis Templers, kas bija britu pilnvarotais no 1952. gada līdz 1954. gadam, ieviesa stingrus un noteiktus drošības pasākumus¹, kuri pamazām vājināja teroristu spēkus (to skaits ikreiz nepārsniedza 5 tūkstošus). Treškārt, malajieši nemaz vai gandrīz nemaz neatbalstīja komunistus, daļēji tāpēc, ka tie lielākoties bija ķīnieši, un daļēji arī tāpēc, ka briti gatavojās pieļaut zināmas pašnoteikšanās tendences.

1949. gadā tika izveidota Malajas ķīniešu asociācija. Pēc četriem gadiem šī ķīniešu partija apvienojās ar Malajas Apvienoto nacionālo organizāciju, kuru kopš 1951. gada vadīja Tunku Abduls Rahmāns, un izveidojās alianses partija, lai iegūtu ievēlētu vairākumu likumdevējorgānos. Pēc nelielām domstarpībām tas tika panākts. 1955. gada jūlijā, kad notika pirmās vēlēšanas pēc jaunās sistēmas, alianses partijai pievienojās Malajas indiešu kongress, un apvienotā partija ieguva 51 no 52 vietām. Pastāvot šādam nospiedošam vairākumam, premjerministrs Tunku Abduls Rahmāns sāka pieprasīt pilnīgu neatkarību. 1956. gada sākumā Londonā notika sarunas, un 1957. gada augustā Malaja kļuva par neatkarīgu valsti Sadraudzības sastāvā.

Malaja joprojām palika federācija ar divpalātu parlamentu centrā, kas sastāvēja no senāta un pārstāvju palātas. Vēlēšanas uz 104 vietām notiek ik pēc pieciem gadiem. Kopš 1959. gada, kad alianses partija ieguva 74 vietas un 1964. gadā — 89, iestājās politiska stabilitāte. Tunku Abdula Rahmāna — modernizētāja un nacionālista — stingrā valdība, kā arī valsts dabas bagātības nodrošināja ekonomisku uzplaukumu. Tūlīt aiz Brunejas Malajai bija augstākais nacionālais ienākums uz vienu iedzīvotāju visā Dienvidaustrumu Āzijā. Galvenie ražojumi joprojām bija kaučuks un alva, bet tika eksportēts arī daudz dažādu citu preču.

Singapūra, apmēram tikpat liela sala kā Mena un tikai apmēram pusotru kilometru no kontinenta, bija nošķirta no Malajas trīs iemeslu dēļ. Pirmkārt, trīs ceturtdaļas no Singapūras iedzīvotājiem ir ķīnieši; ja Singapūra tiktu apvienota ar Malaju, ķīniešu skaita dēļ malajieši kļūtu par

¹ Piemēram, tika piešķirta atlīdzība par dumpinieku sagūstīšanu. «Ir zināms gadījums, kad kāds terorists, iznācis no džungļiem, taksometrā aizbrauca līdz tuvākajam policijas iecirknim, nodeva sevi policijas rokās, pieprasīja atlīdzību par sevis izdošanu un to arī saņēma.» *L. A. Mills.*

minoritāti. Otrkārt, Malaja uzturēja spēkā muitas tarifus, bet Singapūra vēlējās uzturēt brīvu tirdzniecību, lai veicinātu tās ostas izmantošanu. Treškārt, briti gribēja saglabāt salu kā militāru bāzi Tālajos Austrumos. Tāpēc Singapūrā norisēja paralēls, kaut arī ne tik gluds konstitucionālais process kā Malajā, un 1959. gadā tā kļuva neatkarīga un Li Kuan Ju — Kembridžā izglītojis jurists un radikāls tautas rīcības partijas vadītājs — kļuva par tās premjerministru.

Taču Malaja un Singapūra ekonomiskā ziņā bija savstarpēji atkarīgas, un ģeogrāfisku apstākļu dēļ tika uzskatīts, ka tām būtu jāklūst saistītām arī politiskā ziņā. Tajā pašā reģionā atradās arī trīs mazattīstītās britu kolonijas — Ziemeļu Borneo, Bruneja un Saravaka. Ja šīs trīs kolonijas tiktu apvienotas federācijā ar Malaju un Singapūru, tad abas pēdējās valstis tiktu savstarpēji saistītas un malajieši saglabātu skaitlisko pārsvaru pār ķīniešiem. Tādēļ 1961. gadā Malaja ierosināja izveidot Malaizijas Federāciju. Nākamajā gadā sarunās Londonā tika panākta principiāla vienošanās par šo ierosinājumu, un britu komisija, kas veica aptauju, atzina, ka reģiona iedzīvotāji tam piekrīt. Singapūrā notikušais referendums atbalstīja šo plānu, bet vietējās vēlēšanās Ziemeļu Borneo un Saravakā uzvarēja partijas, kas atbalstīja Malaizijas izveidošanas ideju. Brunejas sultāns sākumā piekrita pievienoties jaunajai federācijai, bet vēlāk, pēc sacelšanās 1962. gada decembrī, viņš mainīja savu viedokli. Iespējams, ka viņš negribēja zaudēt ienākumus, ko deva naftas eksports.

Opozīcija Malaizijai nāca no divām pusēm: no Filipīnām, kas pieprasīja tiesības uz Ziemeļu Borneo, un vēl jo vairāk no Indonēzijas. Iemesli, kāpēc Indonēzija nevēlējās Malaizijas izveidošanos, vēl arvien nav droši zināmi. Dedzīgais pretkoloniālists Sukarno uzskatīja, ka Malaizija, pastāvot britu karaspēka un kapitāla klātbūtnei, ir britu neokoloniālisma politikas veidojums un ka iedzīvotāji to neatbalsta. Iespējams, viņš cerēja, ka vismaz Ziemeļu Borneo un Saravaka, un varbūt pat Malaja un Singapūra ar laiku kļūs par Indonēzijas sastāvdaļu, jo Indonēzijas un Malajas tautām ir viena un tā pati pamatvaloda un etniskā izcelsme. Šī jaunā lielā valsts, kurai varētu pievienoties arī Filipīnas¹,

¹ Plašākas Indonēzijas, Malaizijas un Filipīnu konfederācijas ideju princīpā bija atbalstījušas visas trīs valstis.

izveidotos par spēcīgu pretspēku iespējamai ķīniešu ekspanzijai. Vēl viens iespējamais iemesls ir tas, ka Malaizija, tāpat kā Rietumiriāna, sekmētu uzmanības novēršanu no Indonēzijas iekšējām problēmām.

Atbildot uz Indonēzijas kritisko attieksmi, 1963. gadā reģionu apmeklēja Apvienoto Nāciju misija un konstatēja, ka iedzīvotāji atbalsta jaunās federācijas izveidošanu. Rezultātā 1963. gada septembrī radās Malaizija, kuras pastāvēšanu stiprināja aizsardzības līgums ar Lielbritāniju.

Nākamie trīs gadi jaunajai federācijai bija bīstams periods. Pirmkārt, attiecības starp Malaju un Singapūru, kas nekad nebija bijušas īpaši labas, vēl vairāk pasliktinājās. Dumpji Singapūrā noveda pie tā, ka šī sala 1965. gada augustā atdalījās no federācijas. Otrkārt, Indonēzija uzsāka konfrontācijas politiku pret Malaiziju — propagandas, apvērsumu un partizānu kara politiku, kas nebija tālu no atklāta kara. Nelielas vienības no jūras izcēlās Malajas krastā, bija arī viens liels izpletņu lēcēju uzbrukums zemes iekšienē, notika bieži iebrukumi pāri robežai džungļos Borneo salā. Malaizijai palīgā nāca spēcīgs Sadraudzības (galvenokārt britu) karaspēks, karakuģi un aviācija, un ANO Drošības padome pieņēma rezolūciju (pret kuru balsoja Krievija), kas nosodīja Indonēzijas «klajo un nepiedo-damo agresiju». Taču politiskās pārmaiņas Indonēzijā samazināja Malaizijas pretinieku spēkus, un 1966. gada jūnijā Bangkokā Indonēzija un Malaizija parakstīja vienošanos par konfrontācijas izbeigšanu.

Arī attiecības ar Filipīnām nebija vienkāršas, un 1968. gadā tās vēl pasliktinājās. Nesaprašanās cēlonis bija Filipīnu pretenzijas uz Sabahu, agrāko Ziemeļu Borneo. Pār-runas par šīs problēmas atrisināšanu bija nesekmīgas.

Visbīstamākā pastāvīgā problēma, kas skāra federācijas Malajas daļu, bija saistīta ar attiecībām starp malajiešiem un ķīniešiem. Malajieši bija vairākumā, un valstī viņiem bija vadošs stāvoklis. Turpretī ķīnieši bija bagātāki un ekonomiski spēcīgāki. Apzinoties šo situāciju, valdība virzīja savu politiku uz to, lai sekmētu malajiešu iespējas un tādējādi paceltu viņu dzīves līmeni līdz ķīniešu līmenim. Piemēram, 1967. gadā tika pieņemts akts, kurš par vienīgo oficiālo valsts valodu Rietummalaizijā noteica malajiešu valodu. 1969. gadā visas Malaizijas pirmās vispārējās vēlēšanas notika atmosfērā, kad strauji pieauga antipātijas abu lielāko nacionālo kopienu starpā. Pēc vēlēšanām Kua-

lalumpurā uzliesmoja nopietni nemieri un ļaunprātīgas dedzināšanas, kas turpinājās piecas dienas. Nemieros tika nogalināti 200 cilvēki, galvenokārt ķīnieši. Malajas armijas attieksme vairumā gadījumu bija vienaldzīga. Valdība izsludināja ārkārtas stāvokli un līdz pat gada beigām valdīja saskaņā ar dekrētiem. Tikai tas mazināja spriedzi rasu starpā.

Malaizijai, tāpat kā citām Dienvidaustrumu Āzijas zemēm, nācies cīnīties ar komunistu dumpiniekiem. Nelielas partizānu grupas darbojās Saravakas džungļos un gar Taizemes robežu. Vispārēji komunisma ekspansijas draudi, kā arī acīm redzamā Lielbritānijas vēlme paātrināt tās militāro spēku aiziešanu no šī reģiona sekmēja Malaizijas sadarbību ar tās kaimiņiem — Singapūru, Taizemi, Filipīnām, Indonēziju, Austrāliju un Jaunzēlandi, lai koordinētu šī reģiona aizsardzību.

Neraugoties uz šīm daudzajām un dažādajām problēmām, Malaizija turpina pastāvēt. Lieli nopelni tās panākumos ir Tunku Abdulam Rahmānam — premjerministram no 1963. gada līdz 1970. gadam, cilvēkam ar lielu pievilcību, kuram uzticējās un kuru respektēja visas dažādās kopienas. Viņš atkāpās no amata 1970. gadā, un viņa sekotājs premjerministra amatā bija Tuns Abduls Razāks, kurš vairākus gadus bija atradies valdībai tuvās aprindās. Tuns Abduls Razāks nomira 1976. gadā.

Indoķīna

Vjetnama. 1945. gada augustā bija skaidrs, ka Vjetmins kontrolē Vjetnamas ziemeļdaļu. Annamas bijušais imperators Bao Dai, kuru japāņi pirms dažiem mēnešiem bija iecēlušī par neatkarīgās Vjetnamas valsts galvu, atkāpās no amata, un, kad Vjetmins Hanojā izveidoja valdību Ho Ši Mina vadībā, Bao Dai kļuva par šīs valdības «augstāko politisko padomnieku». Vjetmina valdība ātri vien okupēja Vjetnamas dienviddaļu, kura pirms tam septembrī, jau otru reizi šajā gadā bija pasludināta par neatkarīgu valsti.

Iepriekšējā gada jūlijā Sabiedrotās valstis Potsdamā bija nolēmušas, ka britiem dienvidos un ķīniešiem ziemeļos vajadzētu pārņemt Indoķīnas valdību no japāņiem. Tāpēc septembra beigās britu karaspēks ieradās Saigonā un pārliecinājās, ka to jau kontrolē Vjetmins, kaut arī ne tik stingri kā ziemeļus. Briti nekavējoties atbrīvoja frančus, kuri

drīz vien pārņēma valsts vadību. Ziemeļos savukārt ķīniešu nacionālistu karaspēks, kas lielāko daļu laika pavadīja sirodami, nedarīja neko, lai apturētu Vjetminu, kas ātri konsolidēja savus ieguvumus. Līdz 1945. gada beigām bija izveidotas visu līmeņu Tautas komitejas un tika veiktas sekmīgas reformas, ko atbalstīja Romas katoļu baznīca.

1946. gada sākumā britu un ķīniešu karaspēki tika izvesti, un franči un Vjetmins atradās aci pret aci. Martā abas valdības pieņēma vienošanos, pēc kuras Ziemeļvjetnamai vajadzēja būt brīvai valstij Indoķīnas Federācijas sastāvā. Bet vasarā Francijā izjuka sarunas par detalizētiem federācijas izveides jautājumiem. Jaunā franču konstitūcija, kas tika izstrādāta oktobrī, ietvēra visas aizjūras kolonijas Francijas Savienībā, un likās, ka tas izgaisinās visas cerības uz patiesu patstāvību. Abas puses gatavojās karam.

1946. gada novembrī sākās astoņus gadus ilgās cīņas, kas bija ļoti sivas un dārgi izmaksāja. Plaša mēroga incidentiem sekoja Haifonas bombardēšana. Franču kara flote to bombardēja no neliela attāluma, un tika nogalināti 6000 cilvēku. Turpmāko kauju gaitā franči parasti kontrolēja pilsētas un galvenos satiksmes ceļus, bet Vjetmins valdīja lauku apvidos. 1949. gadā franči mēģināja iegūt iedzīvotāju atbalstu, pasludinot Vjetnamu (ar Bao Dai atkal kā valsts galvu), Laosu un Kambodžu par neatkarīgām valstīm Francijas Savienības ietvaros; vienīgi ārlietas un aizsardzības jautājumi paliktu franču pārziņā. Taču šis pavērsiens nāca par vēlu, un tam bija ļoti niecīgs iespaids. 1950. gadā Indoķīnas problēma sāka figurēt aukstajā karā: Ķīna, Krievija un Austrumeiropas valstis atzina Vjetmina valdību, turpretī Rietumu zemes atzina Bao Dai vadīto jauno Vjetnamas valdību.

Pa to laiku militārā situācija, kas kara pirmajā pusē bija nonākusi gandrīz vai strupceļā, sāka strauji mainīties par sliktu frančiem. Franči saņēma ievērojamu finansiālu palīdzību no amerikāņiem, bet Vjetminam palīdzēja jaunā Ķīnas komunistu valdība, un tas spēja uzsākt ofensīvu. 1953. gada novembrī franču karaspēks ar lidmašīnām tika nogādāts Djenbjenfu kalnu ciematā uz ziemeļiem no Hanojas. Kauja par šo ciematu bija kara beigu fāzes kulminācijas punkts. Nākamajos četros mēnešos vjetminieši savilka spēkus ap cietoksni, līdz viņu pusē bija milzīgs pārspēks. Franču sakāve bija neizbēgama, un 1954. gada maijā viņi beidza pretoties.

Aprīlī, pirms Djenbjenfu krišanas tika atklāta Ženēvas konference par Koreju un Indoķīnu. Tajā piedalījās Lielbritānijas, Francijas, Savienoto Valstu, Krievijas, komunistu Ķīnas, Vjetmina, Vjetnamas, Kambodžas un Laosas pārstāvji. Lielbritānija un Krievija kopīgi vadīja konferenci. Franču militārā sagrave pastiprināja sajūtu, ka jautājuma risināšana nav atliekama, un līdz 1954. gada jūlijam konference nonāca pie lēmuma. Vjetnamai jābūt neatkarīgai valstij, pagaidām pārdalītai pa 17. paralēli; Vjetminam jākontrolē ziemeļdaļa, bet Bao Dai valdībai — dienviddaļa. Divu gadu laikā visā Vjetnamā jānotur vispārējas vēlēšanas. Kambodžai un Laosai jābūt neatkarīgām. Visām šīm valstīm jāaglabā neitralitāte aukstajā karā. Visbeidzot, starptautiskai komisijai, kuras sastāvā ietilps Polija, Kāna un Indija, jāpārtrauc šī lēmuma īstenošana.

Nodoms, ka abām Vjetnamas daļām vajadzētu apvienoties un izveidot vienu valsti, 1956. gadā netika īstenots. Pēc 1954. gada franču Indoķīnas vietā bija četras atsevišķas valstis. Ziemeļvjetnama ar aptuveni 16 miljoniem iedzīvotāju (galvenokārt Sarkanās upes deltā un gar jūras piekrasti) kļuva par komunistisku valsti ar prezidentu Ho Ši Minu prezidenta amatā. No šīs bāzes komunistu partizāni tika sūtīti uz pārējām trim valstīm — Dienvidvjetnamu, Laosu un Kambodžu, lai turienes iedzīvotājus kūdītu uz apvērsumiem.

Dienvidvjetnama teritorijas un iedzīvotāju skaita ziņā bija apmēram tikpat liela kā Ziemeļvjetnama. No 1954. gada līdz 1963. gadam valsti pārvaldīja Ngo Din Djems — nelokāms Romas katolis, kādas dižas vjetnamiešu ģimenes loceklis. Problēmas, ar kurām nācās sastapties viņa valdībai, bija milzīgas. Astoņos gados, kas pagāja, cīnoties pret frančiem, ekonomika bija totāli iedragāta un komunikāciju tīkls sagrauts. Kad franču administrācija devās projām, pastāvēja reālas briesmas, ka valsts varētu nonākt pilnīgā haosā. To aizkavēja Djema apņēmīgā rīcība, kuras rezultātā viņš kļuva par diktatoru. Taču vēlāk Djema, viņa brāļa Nhu un tā sievas¹ valdība kļuva despotiska, korumpēta un neefektīva.

Djems ar ASV atbalstu atteicās noturēt vēlēšanas, kurām

¹ Tāpat kā pārējie ģimenes locekļi, viņa apreiba no varas. «Vara ir brīnišķīga,» viņa mēdza teikt. «Totāla vara ir totāli brīnišķīga.» *D. Warner. The Last Confucian — a Vivid Account of the War in Indo-China.*

bija jānotiek pirms Vjetnamas apvienošanās. Rezultātā Vjetkongs (šādā vārdā bija nosaukti Dienvidvjetnamas komunisti) uzsāka partizānu uzbrukumus valdības pārstāvjiem un militārām iestādēm. Vjetkongs saņēma atbalstu un piegādes no ziemeļiem. Partizānu kara eksperta ģenerāļa Ziapa vadībā ziemeļvjetnamieši sūtīja piegādes pa Ho Ši Mina ceļu. Tā dēvēja neskaitāmas takas cauri austrumu Laosas džungļiem. Komunistu bāzes tika ierīkotas Laosā gar 1000 jūdžu garo Dienvidvjetnamas robežu un neapdzīvotajos džungļos ziemeļaustrumu Kambodžā. No šīm bāzēm ziemeļvjetnamieši iefiltrējās Dienvidvjetnamā, lai atbalstītu Vjetkongu. Viņu panākumi auga — ap 1962. gadu, iespējams, kādas trīs ceturtdaļas iedzīvotāju vai nu brīvprātīgi, vai draudu dēļ atbalstīja Vjetkongu.

Dienvidvjetnamas valdība centās celt dzīves līmeni, būvējot ceļus un dzelzceļus un veicot lauksaimniecības reformas. Tika būvēti stratēģiska rakstura ciemati cīņai pret komunistiem. Tie bija nocietināti ciemati, uz kuriem tika pārvietoti apkārtnes lauku iedzīvotāji. Tā bija militārā ziņā saprātīga politika, taču ļoti nepopulāra, jo iesaistīja iedzīvotājus cīņā un atšķīra zemniekus no viņu zemes. Djema nespēja izveidot stipru un efektīvu valdību izraisīja augošu neapmierinātību. 1960. gadā izgāzās militārā apvērsuma mēģinājums. 1963. gadā saspilējums pieauga arī tāpēc, ka budistu mūki žēlojās par Djema valdības īstenoto reliģisko diskrimināciju¹. Beidzot šī neapmierinātība noveda pie militāra valsts apvērsuma 1963. gada novembrī, kad Djems un Nhu tika nogalināti.

Djema režīma sākumposmā Savienotās Valstis cerēja uz stipras, nekomunistiskas valdības izveidošanu Dienvidvjetnamā, kas būtu kā aizsargvalnis pret komunisma izplatīšanos Dienvidaustrumu Āzijā. Amerikāņi nevēlējās militāri iesaistīties kaujās, un, partizānu karam sākoties, viņi gribēja dienvidvjetnamiešu armijai sniegt tikai palīdzību un konsultācijas, līdzīgi kā viņi tās agrāk bija snieguši frančiem. 1955. gadā ieradās pirmie ASV padomdevēji, līdz 1961. gadam viņu bija jau 1300. 1962. gadā jau bija acīmredzams, ka Djema valdība nespēj kontrolēt situāciju, un Savienotās Valstis sāka palielināt savus militāros

¹ Budistu mūki mēdza piesaistīt uzmanību saviem aizvainojumiem, izdarot publiskas pašnāvības — aplējuši drēbes ar benzīnu, viņi sadedzinājās.

spēkus šajā reģionā. 1963. gadā Dienvidvjetnamā bija jau 16 000 ASV militāro padomdevēju.

1964. gada pirmajā pusē amerikāņu valdība jaunā prezidenta Lindona Džonsona vadībā gatavoja slepenus plānus iespējamam gadījumam, ja nāktos pastiprināt spiedienu kā uz Vjetkongu, tā uz ziemeļvjetnamiešiem. Šajā jautājumā Džonsons bija mazāk agresīvs nekā Goldvoters, kurš bija viņa sāncensis prezidenta vēlēšanās (sk. 210. lpp.). 1964. gada augustā Tonkinas līča incidents sagādāja izdevību šos plānus īstenot. Ziemeļvjetnamiešu lielgaballaivas bija atklājušas uguni uz diviem Savienoto Valstu eskadras mīnu kuģiem. Vai tie atradās vai neatradās starptautiskajos ūdeņos — tas palika neskaidrs, bet pēc dažām dienām ASV senāts pieņēma rezolūciju, kas deva prezidentam tiesības pretoties bruņotam uzbrukumam un izmantot bruņotos spēkus, lai palīdzētu ikvienai valstij, kas lūdz palīdzību tās brīvības aizstāvēšanā. Tas ļāva Džonsonam strauji palielināt amerikāņu karaspēku Dienvidvjetnamā un bombardēt Ziemeļvjetnamu. 1965. gada martā krastā izcēlās pirmā ASV jūras kājnieku vienība. Līdz gada beigām Vjetnamā bija jau 150 000 amerikāņu karavīru. 1965. gada februārī sākās Ziemeļvjetnamas bombardēšana.

Laika posmā no 1965. gada līdz 1969. gadam Savienoto Valstu līdzdalība Vjetnamas karā sasniedza kulmināciju. Amerikāņu karavīru skaits pieauga līdz pusmiljonam. 1965.—1966. gadā notika sīvas kaujas, kurās piedalījās lieli karaspēka formējumi no abām pusēm. Komunisti uzbruka komunikāciju līnijām, militāriem mērķiem un rajonu pilsētām, taču kaujās cieta smagus zaudējumus. Dienvidvjetnamiešu armija iztīrīja ciematus no nevēlamiem elementiem, ieņēma tos, kā arī centās aizsargāt ciematus, bet amerikāņu kaujas vienības visumā sekmīgi vajāja un centās sagraut komunistu bruņotos spēkus. Tādēļ 1967. gadā komunisti galvenokārt praktizēja partizānu uzbrukumus un izvairījās no iepriekš izplānotām izšķirošām kaujām. Vjetkonga bataljons, dodoties uzbrukumā, mēdza sadalīties daudzās sīkās divu trīs cilvēku grupās, kuras pa dažādiem maršrutiem devās uz mērķi. Viņiem nebija aviācijas, tanku un artilērijas, bet bija teicami personīgie ieroči, mortīras, raķetes un zenītlozmetēji. Amerikāņi diezgan daudz izmantoja helikopterus gan uguns atklāšanai, gan karavīru transportēšanai. Ļoti smagi cieta civiliedzīvotāji. Kā tas parasti mēdz būt partizānu karā,

abas puses bija vienaldzīgas pret cilvēku ciešanām. Amerikāņiem un dienvidvjetnamiešiem bieži vien bija grūti vai pat neiespējami atšķirt vjetkongiešus no Dienvidvjetnamas civiliedzīvotājiem. 1968. gada martā Mailajas ciematā notikusī masu slepkavība ir piemērs ne vien tam, cik grūti ir atšķirt ienaidnieku, bet arī kādas deformācijas uzspieda šis karš. Ir liecības, ka meklēšanas un iznīcināšanas akcijā nocietinātajā Mailajas ciematā leitnants Kolijs nogalināja 109 neapbruņotus cilvēkus — sievietes un bērnus, kas lūdzās žēlastību un glābās grāvī. Šis briesmīgais notikums detalizēti tika aprakstīts avīzēs un par to tika stāstīts televīzijas intervijās. Tā ir viena no daudzajām zvērībām, kādas gan viena, gan otra puse pastrādāja Vjetnamas karā.

Amerikāņi gandrīz pilnībā kontrolēja gaisa telpu virs Vjetnamas, šeit viņiem tikpat kā nebija pretestības, izņemot kara beigu posmu. Tika nomestas ļoti daudzas bumbas. Dienvidvjetnamā aviāciju izmantoja, lai atbalstītu sauszemes karaspēku: piemēram, teritoriju bombardēja, pirms tai uzbruka sauszemes spēki, vai arī lietoja ķimikālijas, lai džungļu koki zaudētu lapotni. Tika bombardēts Ho Ši Mina ceļš, lai aizkavētu piegādes. Tika sagrauti atsevišķi objekti Ziemeļvjetnamā — spēkstacijas, tilti, ceļi, dzelzceļi, apgādes bāzes, rūpnīcas —, lai traucētu Ziemeļvjetnamai iespējas karu turpināt, kā arī lai aizkavētu krievu un ķīniešu piegādes dienvidiem. Amerikāņi daudzas reizes paziņoja, ka pārtrauks bombardēšanu, tiklīdz tiks apturēta komunistu iefiltrēšana Dienvidvjetnamā. Nākamais solis bija piespiest Ziemeļvjetnamu uzsākt sarunas par miera līgumu, ne tikai iznīcinot karošanas līdzekļus, bet arī graujot civiliedzīvotāju morālo stāvokli. Bombardēšana tomēr izrādījās neefektīva.¹ Tā nekavēja ražošanu un ne tikvien nesagrāva ziemeļvjetnamiešus morāli, bet panāca pretēju efektu — pieauga naidis pret Savienotajām Valstīm un apņēmība pretoties; tas piespieda arī Krieviju un Ķīnu turpināt piegādes.

Pirmajā vjetnamiešu jaunā gada dienā — 1968. gada 31. janvārī komunisti veica pēkšņu lielu ofensīvu. Vjetkongs okupēja amerikāņu vēstniecību Saigonā, notika uzbrukumi visām Savienoto Valstu un dienvidvjetnamiešu militārajām bāzēm, tika aplenktas svarīgākās pilsētas.

¹ Salīdziniet ar Sabiedroto karaspēka veikto Vācijas bombardēšanu Otrajā pasaules karā (71. lpp.)!

Uzbrukums bija pilnīgi negaidīts un sākumā bija ļoti sekmīgs. Tomēr martā amerikāņi un dienvidvjetnamieši bija pārņēmuši iniciatīvu savās rokās, un komunisti tika atspiesti atpakaļ. Rezultātā tika nogalināti 160 000 civiliedzīvotāju, nodarīti milzīgi postījumi, 2 miljoni bēgļu bija zaudējuši pajumti. Komunisti bija uz laiku novājināti, un 1968. gada maijā viņi piekrita sarunām ar Savienotajām Valstīm Parīzē.

Sarunas Parīzē turpinājās gandrīz piecus gadus, bet līdz pat 1972. gada rudenim progress bija niecīgs. Šajā ilgajā periodā, karam turpinoties, tika detalizēti izpētīti abu pušu rīcības motīvi un mērķi. Nebija skaidrs, vai komunistu rīcības galvenais motīvs bija komunisms vai ziemeļvjetnamiešu nacionālisms. Ho Ši Mina kustība pati uzskatīja, ka to bija izaicinājuši franči 1946. gadā un amerikāņi 1954.—1956. gadā. Kustība negatavojās pārtraukt cīņu, kamēr nebūs droši zināms, ka amerikāņu spēki tiks atvilkti un Hanoja viena pati varēs kārtot attiecības ar Saigonu. Tādējādi komunisti gribēja atbrīvot Vjetnamu no ārzemnieku dominējošās klātbūtnes un apvienot sadalīto valsti. Nav viegli novērtēt Ho Ši Mina tiešo lomu politikas veidošanā sešdesmitajos gados, bet viņa nāve 1969. gadā nemaz nemainīja Ziemeļvjetnamas mērķus. Ho Ši Mins bija viens no vecākajiem starptautiskā komunisma valstsvīriem. Aiz viņa maigā izskata slēpās ar asa, viltīga un cietsirdīga politiķa prātu apveltīts aprēķina cilvēks¹. Viņš bija nolēmis izcīnīt taisnību pasaules krāsainajiem cilvēkiem un pastāvīgi uzsvēra komunistiskās kustības pretkoloniālo raksturu.

Piecdesmitajos gados Savienotās Valstis turējās pie uzskata, ka tad, ja Dienvidvjetnama nonāks komunistu varā, tad arī pārējās Dienvidaustrumu Āzijas zemes kritīs gluži kā domino kauliņu rinda. Tomēr sešdesmitajos gados un septiņdesmito gadu sākumā nebija skaidrības, vai šī domino kauliņu teorija ir pareiza. Ap to laiku bija redzams, ka pasaules komunisms nav vienots un monolīts: bija tikpat daudz sāncensības pašu komunistisko valstu starpā kā starp komunistiskajām un nekomunistiskajām valstīm.

¹ «Gumijas korpēs, tunikā un vaļīgās biksēs viņš iešļūca istabā, trausls sērkociņš, ne cilvēks, uz āru izvērstām pēdām un šķidru bārdiņu, bet, pirms viņa izskats paspēja izraisīt smieklus, viņa klātbūtne pārsteidza un lika aizturēt elpu.» «The Observer», 7 Sept. 1969.

Bez tam bija skaidrs, ka vienota komunistiska Vjetnama stipri ietekmēs Laosu un Kambodžu, bet diez vai tā spēš ietekmēt citas valstis šajā reģionā. Galvenais amerikāņu rīcības motīvs bija nepieļaut Dienvidvjetnamas nonākšanu komunistu kontrolē — tas gluži vienkārši bija karš pret komunismu. Radās aizvien vairāk šaubu, vai šāds mērķis bija tās cenas vērts, ko nācās maksāt, — cilvēku nāve, īpašuma bojā eja un sociālā dezintegrācija Vjetnamā, ekonomiskās izmaksas un politiskā neapmierinātība Savienotajās Valstīs.

Pēdējais laika posms, kad amerikāņi bija iesaistījušies karā, bija no 1969. gada līdz 1973. gadam. Prezidenta Niksona mērķis bija samazināt amerikāņu karaspēku: 1970. gada decembrī tā lielums bija 350 000 vīru, bet 1972. gada septembrī — vairs tikai 40 000. Tā kā amerikāņi pamazām pārstāja piedalīties sauszemes kaujās, tika pastiprināti veidoti Dienvidvjetnamas bruņotie spēki. Laikā no 1969. gada līdz 1971. gadam kauju biežums mazinājās, un galvenās militārās akcijas norisinājās pie Dienvidvjetnamas robežām vai arī Kambodžā un Laosā, un šo akciju mērķis bija pārraut vai sagraut komunistu apgādes ceļus un bāzes. 1972. gada martā komunistu spēki pieņēma mainīja taktiku. Faktiski visa ziemeļvjetnamiešu armija uzsāka plašu ofensīvu, šķērsojot 17. paralēli, ar papildu uzbrukumiem Dienvidvjetnamas centrālajos un dienvidu rajonos. Amerikāņu karaspēks tagad bija samērā neliels, un ziemeļvjetnamiešiem bija svarīgi uzbrukt, pirms vēl Dienvidvjetnamas bruņotie spēki nebija kļuvuši pārāk spēcīgi. Tāpat kā tas notika 1968. gada Teta ofensīvas laikā, arī šoreiz komunistiem no sākuma ļoti veicās, un viņi okupēja plašus Dienvidvjetnamas apgabalus. Viņi bija tikpat labi apbruņoti kā dienvidvjetnamieši un daudz profesionālāki un apņēmīgāki. Patiesībā Dienvidvjetnamas sakāvi aizkavēja vienīgi milzīgais amerikāņu aviācijas pārsvars. Prezidenta Thieu bruņotie spēki bija sadrumstaloti, tiem bija slikta vadība un gandrīz nemaz nebija vēlēšanās pretoties. Rezultātā atkal bija milzum daudz kritušo civiliedzīvotāju un karavīru un lieli postījumi. Septembrī ofensīva beidzās.

Nākamajā mēnesī sarunas Parīzē starp ASV valsts sekretāru doktoru Kisindžeru un Ziemeļvjetnamas galveno pārstāvi sarunās Le Duk Tho pēkšņi kļuva cerīgākas. Opozīcija no Thieu puses (tas bija Dienvidvjetnamas prezidents kopš 1967. gada) novilcināja noregulējumu, tomēr 1973. gada

janvārī Savienotās Valstis, Ziemeļvjetnama, Dienvidvjetnama un Vjetkongss parakstīja vienošanos par uguns pārtraukšanu. Dienvidvjetnamiešiem un Vjetkongam bija jāpaliek pozīcijās, ko tie bija ieņēmuši uguns pārtraukšanas brīdī; viss Savienoto Valstu karaspēks bija jāizved sešdesmit dienu laikā, līdz tam laikam bija jāatbrīvo visi politiskie ieslodzītie; bija jārespektē Laosas un Kambodžas neitralitāte un abās šajās valstīs jāizbeidz karadarbība; bija paredzēta arī Vjetnamas atkalapvienošanās iespējamība. Cietumnieku atbrīvošana, armijas izvešana un vēlēšanas bija jāpārtrauc starptautiskai komisijai un apvienotai militārajai komisijai.

Tā beidzās amerikāņu tiešā līdzdalība karā, kurš bija sācies pirms 18 gadiem — 1955. gadā. Savienotās Valstis sasniedza savu mērķi tajā ziņā, ka Dienvidvjetnamā pie varas bija nekomunistiska valdība. Taču līgumā ne reizes netika minēts par ziemeļvjetnamiešu karaspēku Dienvidvjetnamā, jo ziemeļnieki nekad neatzina, ka viņu karaspēks atrodas dienvidos. Notikumu gaitai vajadzēja pierādīt, ka bez amerikāņu militārā atbalsta dienvidvjetnamieši nebija līdzvērtīgi pretinieki ziemeļvjetnamiešiem un Vjetkongam.

Uguns pārtraukšana netika ievērota. Patiesībā kaujas turpinājās nemitīgi kopš līguma parakstīšanas dienas, un starptautiskās komisijas tika ignorētas. Dienvidvjetnamas valdība kļuva arvien nepopulārāka savas korumpētības un militārās nemākulības dēļ. Tajā pašā laikā ziemeļvjetnamieši sāka savu militāro spēku, bruņojuma un piegādes tīkla izvēršanu pierobežas teritorijās. 1975. gada martā notika pēdējā komunistu ofensīva. Dienvidvjetnamiešu armija sabruka: notika masveida dezertēšana un dažviet nebija nekādas pretestības. Šajā haosa atmosfērā, bēgļiem cenšoties izvairīties no uzbrūkošās komunistu armijas, prezidents Thieu atkāpās no amata. Līdz 1975. gada aprīļa beigām komunistu spēki jau bija okupējuši Saigonu.

Tā beidzās karš, kas bija iesācies 1946. gadā. Vjetnamas iedzīvotāji nebija pazinuši mieru kopš japāņu okupācijas 1941. gadā. Par to, cik lielas bija viņu ciešanas, liecina bombardēšanas intensitātes salīdzinājums: Otrā pasaules kara laikā virs Lielbritānijas tika nomests 80 tūkstoši tonnu bumbu, bet laikā no 1965. gada līdz 1973. gadam virs Vjetnamas — 7 miljoni tonnu, tas ir gandrīz 90 reizu vairāk. Šis daudzums ir līdzvērtīgs 300 tādām atombum-

bām, kādas tika nomestas uz Japānu. Faktiski karš bija militārs strupceļš. Kamēr vien amerikāņiem būtu bijusi politiska vēlme palikt Vjetnamā, viņi netiktu padzīti. Tāpat amerikāņi nebūtu varējuši ar ieroču spēku sakaut Vjetkongu un tā ziemeļvjetnamiešu sabiedrotos. Politiski panākumi ir vissvarīgākie, taču Dienvidvjetnamas valdība nekad neguva savas zemes iedzīvotāju vairākuma politisku atbalstu. Karš Savienoto Valstu iedzīvotājos radīja vilšanos, vēlmi izolēties un atbalstīt neiejaukšanās politiku.

Laosa. Tikpat sekmīga bija Ziemeļvjetnamas komunistu iefiltrēšanās Laosā. Diez vai pasaulē ir kāda vēl neattīstītāka valsts par Laosu. Tās teritorija ir kalnaina un klāta bieziem mežiem, un tajā faktiski nav citu ceļu kā vien šauras džungļu takas. Šai valstij ar tās 3 miljoniem iedzīvotāju tika piešķirta neatkarība Francijas Savienības sastāvā 1949. gadā. Nākamajā gadā princis Sufanuvongs nodibināja prokomunistisku organizāciju «Patetlao» (Brīvā Laosa), un ar ziemeļvjetnamiešu palīdzību komunisti izvērša partizānu karu pret monarhistisko Laosas valdību (valdības vadītājs — princis Suvanna Fuma), kura saņēma Savienoto Valstu palīdzību.

1954. gada Ženēvas vienošanās noteica visu ārvalstu spēku izvešanu no Laosas un «Patetlao» un karaliskās armijas apvienošanu. No šī brīža līdz 1959. gadam pastāvēja nestabils pamiers: armijas nekad netika apvienotas, un «Patetlao» turpināja kontrolēt ziemeļu reģionu, bet valdību veidoja nedroša triju galveno konkurentu koalīcija — komunistiskais princis Sufanuvongs, neitrālais princis Suvanna Fuma un labēji noskaņotais princis Bons Oms. Šī koalīcija beidzot sabruka 1959. gadā, kad komunisti tika arestēti un valdību kontrolēja labējais spārns. No jauna sākās pilsoņu karš. To pavadīja politiskas jukas, un tas turpinājās līdz 1962. gadam, kad divas trešdaļas no Laosas atradās «Patetlao» kontrolē. 1962. gadā otra Ženēvas konference mēģināja restaurēt stāvokli, kāds bija pastāvējis 1954. gadā, no jauna nodibinot koalīcijas valdību prinča Suvannas Fumas vadībā un vienojoties par Laosas neitralitāti aukstajā karā.

Kaut arī šī neitrāli noskaņotā valdība palika pie varas, diemžēl bija liela personīga un politiska sāncensība, un cīņas sākās no jauna. Tomēr šo cīņu turpinājuma galvenais

cēlonis bija Ziemeļvjetnamas cenšanās par katru cenu saglabāt savus piegādes ceļus no Hanojas caur Laosas austrumdaļu līdz Dienvidvjetnamai. 1971. gadā Laosas premjerministrs teica: «Ja Hanoja zaudētu Ho Ši Mina ceļu, tā zaudētu karā dažu nedēļu laikā.» Visu Vjetnamas kara laiku Laosas austrumdaļa atradās komunistu kontrolē. Daudzviet stāvoklis bija svārstīgs, šad un tad notika smagas kaujas starp valdības spēkiem un «Patetlao», kam palīdzēja Ziemeļvjetnamas regulārā armija.

Kambodža. Tāpat kā Laosa un Vjetnama, Kambodža ieguva neatkarību 1949. gadā Francijas Savienības sastāvā, bet pilnīgu neatkarību — 1954. gadā. Šo vāji attīstīto lauksaimniecības zemi ar apmēram 5 miljoniem iedzīvotāju pārvaldīja princis Sianuks, kurš 1955. gadā atteicās no varas, lai vadītu pats savu politisko partiju. Šis rosīgais, pievilcīgais, impulsīvais, taču viltīgais valdnieks izveidoja stingru un populāru valdību, kas spēja saglabāt valsti vienotu un nodrošināt tai mieru, veicinot nacionālismu un demokrātiju un piekopjot neitrālu ārpolitiku.

Sianuks valdīja Kambodžā līdz 1970. gadam. Sešdesmitajos gados viņa galvenā problēma bija, kā saglabāt Kambodžas neatkarību un neitralitāti laikā, kad Laosā un Dienvidvjetnamā norisinājās karadarbība. Līdz 1963. gadam Sianuks saņēma ekonomisku palīdzību gan no Ķīnas, gan Savienotajām Valstīm. Laika posmā no 1963. gada līdz 1967. gadam viņš nosliecās komunistu pusē: amerikāņu palīdzība tika izbeigta un diplomātiskās attiecības ar Savienotajām Valstīm pārtrauktas. Tomēr 1967. gadā attiecības ar Ķīnu, kurā tolaik norisinājās kultūras revolūcija, kļuva vēsākas, un no Pekinas tika atsaukts Kambodžas sūtnis. Bez tam radās draudi, ka Kambodža varētu tikt ierauta Vjetnamas karā: ziemeļvjetnamieši un Vjetkongs izmantoja neapdzīvotos ziemeļaustrumu Kambodžas apgabalus kā patvēruma vietu un apgādes bāzes, Kambodžas ostas tika izmantotas komunistu apgādes nodrošināšanai, un 1969. gadā Sianuks pieļāva, ka vjetnamiešu komunisti kontrolē lielus viņa valsts apgabalus. Tajā pašā laikā vairākās provincēs aizvien vairāk aktivizējās Kambodžas komunisti — sarkanie khmeri. Šo iemeslu dēļ Sianuks atkal tuvinājās Savienotajām Valstīm, 1969. gadā tika atjaunotas diplomātiskās attiecības, un Sianuks paziņoja, ka Kam-

bodžas neatkarība pilnā mērā ir atkarīga no amerikāņu klātbūtnes Dienvidaustrumu Āzijā, kas dotu pretsparu komunistu spiedienam.

Tomēr 1970. gada martā notika labējo spēku organizēts apvērsums pret Sianuku, un to vadīja ģenerālis Lons Nols. Šo apvērsumu drīzāk bija izraisījusi neapmierinātība ar Sianuka personisko kundzību nekā viņa nesenā politikas maiņa. Sianuks devās trimdā uz Pekinu. Nākamajos piecos gados norisinājās pilsoņu karš starp labējiem ģenerāļa Lona Nola spēkiem un dažādajām khmeru dumpinieku grupām, kuras atbalstīja vjetnamieši. Gandrīz visu šo laiku lielākās pilsētas un vairums iedzīvotāju atradās valdības kontrolē, savukārt dumpinieki kontrolēja trīs ceturtdaļas lauku teritoriju. Lielākā daļa kauju bija koncentrētas pie šosejām, kas veda uz Pnompeņu — valsts galvaspilsētu, jo komunisti centās pārraut ceļus, pa kuriem pilsēta tika apgādāta. Pnompeņa beidzot krita 1975. gada aprīlī, divas nedēļas pirms Saigonas krišanas vjetnamiešu komunistu rokās. Pēc tam Pola Pota vadītais komunistisko ekstrēmistu režīms uzspieda savu varu, izdarot nežēlīgas masu slepkavības. Šis režīms savukārt tika atcelts 1979. gadā, kad lielāko daļu Kambodžas iekaroja un okupēja vjetnamieši.

1967. gadā piecas no reģiona valstīm — Indonēzija, Malaizija, Filipīnas, Singapūra un Taizeme — izveidoja Dienvidaustrumu Āzijas valstu asociāciju (ASEAN). Tās mērķis bija reģionālā, it īpaši saimnieciskā sadarbība. Sākumā asociācijas panākumi bija mazi un tās iespaids neliels. Tomēr pēc komunistu uzvarām Vjetnamā un Kambodžā 1975. gadā to sāka uzskatīt arī par valstu organizāciju, kas pretojas komunisma ekspansijai.

Centrālā Amerika un Dienvidamerika

Divdesmitā gadsimta sākums

Centrālā Amerika un Dienvidamerika stiepjas 7000 jūdžu garumā no ASV robežas līdz Hornas ragam, un tās teritorija divarpus reizes pārsniedz Eiropas izmērus. Kalni, kas klāj lielāko daļu teritorijas, atdala galvenos apdzīvotos centrus citu no cita un ļoti apgrūtina iekšējos sakarus. Lielākā daļa no izklienētajiem iedzīvotājiem ir eiropieši (galvenokārt spāņu un portugāļu izcelsmes), indiāņi, metisi un melnādainie. Izņemot vienīgi Brazīliju, kur runā portugāļu valodā, un Haiti, kur runā franciski, visas Latīņamerikas kopīgā valoda ir spāņu valoda, un visās valstīs dominējošā reliģija ir Romas katolicisms.

1900. gadā reģionā ietilpa deviņpadsmit republikas, kas parasti bija spāņu vai portugāļu impērijas sastāvdaļas. Dienvidamerikā bija deviņas republikas, kurās runāja spāniski, un Brazīlija, kuru agrāk bija pārvaldījusi Portugāle. Centrālajā Amerikā bija Meksika un piecās mazas valstiņas, kuras dažkārt necienīgi tika dēvētas par «banānu republikām». Karību jūrā atradās Kuba un Dominika un melnādaino apdzīvotā bijusi franču kolonija Haiti. Šī nodaļa galvenokārt veltīta Latīņamerikai, bet 1900. gadā reģionā ietilpa arī trīs Eiropas valstu kolonijas. Lielbritānija valdīja Britu Gajānā, Britu Hondurasā, Folklendu salās un vairākās Karību jūras salās, starp kurām galvenās bija Jamaika un Trinidada. Franči izmantoja Franču Gviānu kā noziedznieku soda izciešanas vietu. Francijai piederēja arī Gvadelupa un Martinika. Nīderlandieši valdīja Nīderlandes Gviānā (Surinamā).

Kuba un Puertoriko līdz 1898. gadam bija spāņu kolonijas. Visas pārējās Latīņamerikas zemes kļuva par patstāvīgām republikām ap 1820. gadu. Deviņpadsmitā gadsimta gaitā pārmaiņus valdīja gan anarhija, gan diktatūra. Neskaitāmos apvērsumos, kas bieži vien notika bez asinsizliešanas un bija visai nenozīmīgi, pie varas esošos nomainīja opozīcija. Tas nebija nekas pārsteidzošs, ka diktatūra, kas balstījās uz nelielu zemes īpašnieku slāni, tika uzskatīta par normālu pārvaldes formu. Spāņu un portugāļu valdīšanas laikā nebija iespējams iegūt pašpārvaldes pieredzi, un lielākā daļa iedzīvotāju uzskatīja, ka valdība ir nelielas valdošās šķiras prerogatīva. Bleikmors ir teicis: «Kad alternatīva bija anarhija, pat diktatūrai piemita savas priekšrocības, un autokrātiskā militārā līdera — diktatora — tradīcija tādējādi bija stingri nostabilizējusies. Tā arī šodien ir tālu no izzušanas.»¹ Tā kā diktatūra bija pierasta lieta, tad revolūcija tika uzskatīta par normālu varas iegūšanas līdzekli.²

Tomēr 1900. gadā lielākajā daļā valstu valdības bija efektīvas, tās atbalstīja zemes īpašnieki, armija, tirgotāji un ārzemnieki, kuriem bija vajadzīga stabilitāte. Bija neliels, bet nozīmīgs radikāļu mazākums, kas vēlējās ekonomiskas un politiskas pārmaiņas. Parasti viņi bija neapmierināti ar to, ka ārzemes kontrolēja valsts ekonomiku. Viņi gribēja brīvāku politisko sistēmu un sociālo reformu ieviešanu.

Visas valstis, varbūt izņemot tikai Argentīnu, ekonomiskā ziņā bija vāji attīstītas. Nedaudz tika izmantotas dažas izejvielas un lauksaimniecības ražojumi, bet pārstrādes rūpniecība attīstījās vāji. Visam reģionam trūka kapitāla un tehnisku zināšanu. Lielbritānija, kas spēja nodrošināt abas šīs lietas, 19. gadsimtā bija ieguldījusi milzīgus līdzekļus Latīņamerikā, jo tai, tāpat kā citām Eiropas valstīm, bija nepieciešamas izejvielas un lēta pārtika. Rezultātā augs pilsētas un ostas. Neraugoties uz to, pastāvēja pārāk liela atkarība no ierobežotajām eksporta iespējām, un bija nepieciešami daudz lielāki kapitālieguldījumi. Vāji attīstītās ekonomikas dēļ 1900. gadā iedzīvotāju lielākā daļa bija ārkārtīgi nabadzīgi.

¹ H. Blakemore. Since 1945, Aspects of Contemporary World History. Ed. J. L. Henderson.

² Ekvadorā tās 155 neatkarības gados notikuši vairāk nekā 50 apvērsumi.

Monro doktrīna, kas tika pasludināta 1823. gadā, noteica, ka Savienotās Valstis nedrīkst pieļaut jebkādu Eiropas iejaukšanos Latīņamerikas lietās. Neskatoties uz to, britu vara dominēja šajā reģionā visu deviņpadsmito gadsimtu. Pēc 1890. gada situācija tomēr mainījās. Savienotās Valstis, pēc tam kad bija beigusies ekspansija pašu valsts iekšienē, kļuva arvien uzmācīgākas ārzemēs. Vēl jo vairāk, ASV piemita sava spēka un vērā ņemamas turības apziņa, un tādēļ tās sāka apstrīdēt Lielbritānijas politiskās un ekonomiskās pozīcijas. Viens no veidiem, kā tas tika darīts, bija Panamerikas kustības izmantošana. Šīs kustības sekretariāts tika izveidots 1890. gadā, un 1899. gadā Vašingtonā notika pirmā Panamerikas konference. Kopumā Latīņamerika panamerikānismu tomēr uzņēma ar aizdomām, jo uzskatīja to par instrumentu Savienoto Valstu kundzības panākšanai.

Divdesmitā gadsimta sākumā Latīņamerikas vadošās valstis bija Argentīna, Brazīlija, Čīle un Meksika.

Argentīna

Līdz 1916. gadam Argentīnu pārvaldīja bagātu zemes īpašnieku ģimeņu oligarhija. Šī konservatīvā valdība bija laba tajā ziņā, ka tā nodrošināja stabilitāti un veicināja ekonomisko attīstību. Lielā mērā šo attīstību sekmēja britu kapitāls. Lielbritānija finansēja un 1900. gadā uzbūvēja Argentīnā dzelzceļu 16 000 km garumā. Britu šķirnes lopī, britu dzeloņstieplu žogi un gaļas saldēšanas ieviešana tā attīstīja lopkopību pampās, ka ap 1900. gadu 278 refrīžeratorkuģi kursēja starp Argentīnu un Lielbritāniju. Vērsās plašumā arī zemkopība, tā ka 1904. gadā graudu eksporta vērtība bija lielāka nekā liellopu gaļas eksporta vērtība.

Strauji pieauga iedzīvotāju skaits. Trīsdesmit gados līdz Pirmā pasaules kara sākumam Argentīnā ieradās 3 miljoni imigrantu — galvenokārt itālieši un spānieši. Galvaspilsēta Buenosairesā pletās plašumā, un pilsētnieku vidusšķira dzīvoja labklājībā. «Savas ārkārtīgi straujās ekonomiskās attīstības rezultātā ap 1900. gadu Argentīna bija pārāka par citām Latīņamerikas republikām.»¹

¹ G. Pendle. History of Latin America.

Brazīlija

Brazīlija, ceturrtā lielākā valsts pasaulē, ir plaša un samērā maz apdzīvota. Tajā ir daudzu dažādu rasu iedzīvotāji. Brazīlija kļuva neatkarīga no Portugāles 1822. gadā, un tai bija nācis par labu gandrīz 50 gadus ilga iekšēja miera un stabilitātes periods imperatora Pedro II valdīšanas laikā. Tomēr 1889. gadā armija ar zemes īpašnieku un baznīcas atbalstu piespieda Pedro atteikties no troņa, tiesa, pēc tam, kad viņš bija piekritis izdot likumu par verdzības atcelšanu. Divus gadus vēlāk jauna konstitūcija noteica Brazīlijas kā federālas republikas statusu. Vadošās ģimenes valdīja prasmīgi, un nācija, kaut arī tai vienmēr draudēja dezintegrācija, tomēr turējās vienota.

Divdesmitā gadsimta sākumā Brazīlijas ekonomika balstījās uz kafijas un kaučuka eksportu. 1900. gadā Brazīlija piegādāja trīs ceturtdaļas no pasaulei nepieciešamās kafijas un gandrīz visu pasaulei vajadzīgo kaučuku. Tā kā bija milzīgs pieprasījums pēc kaučuka, daudzi spekulanti kļuva ārkārtīgi bagāti. Bet ap 1912. gadu Tālie Austrumi, kur kaučuka kokus audzēja plantācijās, aizstāja Brazīliju kā pasaules galveno kaučuka piegādātāju, un Amazones krastos daudziem lielās turības vietā iestājās nabadzība.

Čīle

Čīle bija vadošā valsts Klusā okeāna piekrastē. Vara tajā, tāpat kā citur Latīņamerikā, piederēja zemes īpašnieku aristokrātijai, kas nodrošināja autokrātisku, bet prasmīgu valdīšanu.

1900. gadā lielākā daļa iedzīvotāju bija nodarbināti lauksaimniecībā, taču darbarīki bija tik primitīvi, ka pārtiku vajadzēja arī importēt. Lielāko daļu Čīles bagātību deva nitrātu un vara raktuves. Starp 1879. un 1883. gadu tika izcīnīts sekmīgs karš pret Peru un Bolīviju, lai iegūtu savā pārziņā nitrātu iegulas, kas tagad atrodas Čīles ziemeļdaļā. Izmantojot britu kapitālu, nitrāta bums ilga no 1883. gada līdz Pirmajam pasaules karam, un Čīle ieguva ievērojamu bagātību. Bet kara laikā Vācija sāka ražot sintētisku nitrāta aizstājēju, un šo ražošanu pārņēma arī citas valstis. Bums piepeši beidzās, un Čīle nu kļuva gandrīz pilnīgi atkarīga no Savienotajām Valstīm piederošajām vara raktuvēm, lai nodrošinātu sev ārzemju valūtu.

Centrālā Amerika un Dienvidamerika

Meksika

Laikā no 1876. gada līdz 1910. gadam Meksikā valdīja prasmīgais un nežēlīgais Porfirio Diass. Pēc neskaitāmiem dumpjiem un kariem Diass nodrošināja kārtību, izmantojot gan brutālu spēku, gan kukuļošanu. Šī drošība un stabilitāte nozīmēja zelta laikmetu lielajiem zemes īpašniekiem un ārzemju ieguldītājiem. Diass nomaksāja Meksikas parādus, viņš bija draudzīgi noskaņots pret Savienotajām Valstīm¹, un valstī ieplūda ārzemju kapitāls. Amerikāņu un britu ieguldītāji bija raktuvju un naftas lauku īpašnieki un izmantotāji. 1901. gadā Meksikā tika izdarīts pirmais sekmīgais naftas urbums, un līdz 1910. gadam Meksika bija pasaules galvenā naftas eksportētāja. Taču šis ekonomiskais uzplaukums notika uz tautas masu rēķina. Trīs ceturtdaļas iedzīvotāju iztika no darba lauksaimniecībā, taču 95 procentiem lauku iedzīvotāju zeme nepiederēja. Šis apstāklis kopā ar nepatiku pret ārzemju ieguldītājiem izraisīja revolūciju, kuras rezultātā Diass tika gāzts.

1900.—1978. gads

No 1900. gada līdz 1960. gadam gandrīz visu laiku Latīņamerikas iedzīvotāju lielākajai daļai dzīve turpinājās bez īpašām pārmaiņām. Ienākumu līmenis, dzīves apstākļi, izglītība un izpriecas joprojām palika ļoti zemā līmenī, vērtējot pēc Eiropas un Ziemeļamerikas standartiem. No otras puses, lielās pilsētas — tādas kā Riodežaneiro, Sanpaulo, Buenosairesā un Mehiko — baudīja modernās civilizācijas jaunākos sasniegumus. Kontrasts starp pilsētas un lauku dzīvi kļuva aizvien lielāks un izraisīja migrāciju no laukiem uz pilsētām, un tā savukārt radīja jaunu problēmu — graustu rajonus ap lielajām pilsētām.

Demokrātijas ieviešana bija saistīta ar lielām grūtībām — plaši izplatīto analfabētismu un nabadzību, masu noskaņojumu, ka «politika nav domāta viņiem», autoritārisma tradīciju un vispārīgo vēlmi, lai valdība būtu efektīva, kaut arī varbūt nedemokrātiska. Militāra iejaukšanās un revolūcija vēl aizvien bija diezgan parasta parādība. «Problē-

¹ «Nabaga Meksika — tik tālu no Dieva un tik tuvu Savienotajām Valstīm.» (Diass.)

ma, kas traucējusi daudziem demokrātiskiem Latīņamerikas līderiem, ir: kā gan sociālās reformas var īstenot ar parlamentārām metodēm, ja armija tam nepiekrīt.»¹ Divu veidu pārmaiņas tomēr ir notikušas. Pirmkārt, līdz ar pilsētu palielināšanos kopš 1930. gada radās jauna tipa diktatūra, kas savu varu balstīja vairāk uz pilsētu strādniekiem nekā uz zemes īpašniekiem. Otrkārt, kopš Otrā pasaules kara, kad vairs netika pieļauta armijas iejaukšanās politikā, diezgan bieži sāka parādīties simptomi, kas liecināja, ka bruņotajiem spēkiem radusies jauna atbildības sajūta un ka tie rīkojušies vairāk nacionālajās interesēs nekā varas sagrābšanas nolūkā.

Līdz piecdesmito gadu beigām Latīņamerika atradās pasaules politikas perifērijā. Šim reģionam nebija tikpat kā nekādas lomas nevienā no abiem pasaules kariem, kaut gan vairums valstu bija noskaņotas pret Vāciju. Abi kari ietekmēja Latīņameriku tādējādi, ka tā tika atgriezta no Eiropas kapitāla un ražojumiem. Tam bija divējādas sekas: pirmkārt, strauji pieauga imports no Savienotajām Valstīm, otrkārt, tika dots stimuls līdzekļu ieguldīšanai dažādās rūpniecības nozarēs, lai panāktu mazāku atkarību no rūpniecības ražojumu importa.

Cits nozīmīgs pasaules notikums, kas ietekmēja Latīņameriku, bija ekonomiskā depresija, kas sākās 1929. gadā. Tās rezultātā strauji saruka Latīņamerikas valstu eksports, un valdības attiecīgi samazināja savus izdevumus. Bezdarbam, ko bieži vien pavadīja strādnieku kustības aktivizēšanās un nemieri, bija tādas sekas, ka 1930. un 1931. gadā vienpadsmit valstīs notika revolūcijas. Trīsdesmitajos gados diktatūras ar spēcīgu nacionālistisku tendenci bija parasta lieta.

Sešdesmito gadu beigās un septiņdesmito gadu sākumā varbūt pati svarīgākā Latīņamerikas iezīme bija sprādzienveidīgs iedzīvotāju skaita pieaugums. No 1945. gada līdz 1962. gadam Latīņamerikas iedzīvotāju skaits pieauga no 130 līdz 216 miljoniem. Trīs procentu ikgadējais pieaugums sešdesmitajos gados bija augstākais pasaulē. 1970. gadā puse no iedzīvotājiem daudzās valstīs bija jaunāki par divdesmit gadiem, un nebija nekādu šaubu, ka tas nākotnē nenovēršami izraisīs cilvēku skaita milzīgu pieaugumu. Kopīga iezīme visam reģionam ir lauksaimniecības metožu neefektivitāte.

¹ G. Pendle. History of Latin America.

Iedzīvotāju pieauguma un lauksaimniecības atpalcības sekas bija graustu rajonu paplašināšanās ap lielajām pilsētām. Taču atrast darbu pilsētās arī bija ļoti grūti. Dažādu faktoru nelabvēlīga kombinācija — inflācija (dažās valstīs dažādos periodos pat kolosālos apmēros), samazināta ASV palīdzība, investīcijas tādās nozarēs, kur nav nepieciešams liels darbaspēks, un daudzos gadījumos vāja valsts pārvaldīšana — tas viss noveda pie milzīga bezdarba. Bezdarbs savukārt izraisījis vēl vienu visam kontinentam kopīgu iezīmi — milzīgu kontrastu starp bagātību un nabadzību. Apvienoto Nāciju ziņojumā 1970. gadā ir teikts: «Tie, kas atrodas sociālās piramīdas virsotnē, dzīvo uzkrītošā pārticībā, taču attīstības augļi tikpat kā nerasniedz plašās masas, kuru ienākumu līmenis ir pārsteidzoši zems. Šī plaīsa nevis samazinās, bet nemitīgi paplaīnās.»

Situācija bija tāda, kas varētu būt pamats revolūcijai. Patiesībā revolūcijas sākas tad, kad stāvoklis sāk jau uzlaboties un sociālā kārtība mainīties. Sešdesmitajos gados lielākajā daļā Latīņamerikas valstu izvērsās kreisā spārna kustība. Tomēr visumā tā nebija rezultatīva. Pastāvēja principiāla šķelšanās starp ortodoksālajiem komunistiem, kuri centās iegūt varu ar politiskām aktivitātēm, un partizānu cīņas piekritējiem, kas ticēja bruņotai cīņai. Tas atspoguļoja Maskavas—Pekinas konfliktu un novērsa apvienota revolucionāra spēka rašanos. Bez tam partizānu cīņas piekritēji centās pielāgot visai Latīņamerikai metodes, kas bija rezultatīvas Kubā tās īpašo apstākļu dēļ. Viņi galveno uzmanību pievērsa laukiem, taču atbalsts no konservatīvo zemnieku puses bija pavisam niecīgs. Nacionālās drošības spēki, kuriem amerikāņi bija iemācījuši lietot nemieru apspiešanas metodes, darbojās ļoti efektīvi.

Sešdesmitajos gados viens Latīņamerikas partizānu vadonis kļuva plaši pazīstams visā pasaulē. Ēs Gevara dzimis Argentīnā, kļuvis par ārstu un 1956. gadā pievienojās Kastro piekritējiem. Viņš bija viens no divpadsmit vīriem, kas palika dzīvi no tiem, kuri kopā ar Kastro izcēlās Kubas krastā 1956. gada decembrī. Ēs Gevara kļuva par Kastro pirmo vietnieku un taktikas izstrādātāju. Izmantojot savu pieredzi, Gevara sarakstīja daudz citēto grāmatu «Partizānu kara māksla». Tā pa daļai bija revolucionāra programma, pa daļai rokasgrāmata par to, kā kļūt par prasmīgu partizānu karotāju. Pēc tam, kad Kastro pārņēma Kubā varu, Gevara kļuva par rūpniecības ministru. Tomēr viņš

bija profesionāls un pārliecināts revolucionārs, kas, tāpat kā maoisti, ticēja zemnieku armijas spēkam. Viņu aizvien vairāk neapmierināja prozaiskais Kubas rūpniecības vadīšanas darbs, un 1965. gada aprīlī viņš pēkšņi pazuda. Nākamajos divos gados neviens nezināja, kur Ē Gevara palicis, taču vēlāk kļuva zināms, ka viņš, pārgērbies par plikpaurainu Urugvajas biznesmeni, devies uz Bolīviju. Tur viņš mēģināja uzkurināt revolūciju, bet šī viņa ekspedīcija bija slikti iecerēta un īstenota un cieta fiasko. 1967. gada oktobrī kādā apšaudē Bolīvijā viņš tika nogalināts. Ē Gevaram radās daudz dedzīgu piekritēju, un viņš kļuva par saistošu leģendu. Viņš bija iedvesmas avots ne tikai aktīviem revolūcijas piekritējiem, bet arī tiem, kas bikli ilgojās pēc politikas un sabiedrības atjaunotnes, kā arī jaunaļiem radikāļiem, kas tiecās pēc improvizācijas, uzbudinājuma un permanentās revolūcijas.

Sešdesmito gadu beigās partizānu kustība arvien vairāk koncentrējās pilsētās. Tās mērķis bija graut valdības autoritāti, pārliecināt cilvēkus, ka viņi tiek apspiesti un ekspluatēti, un mainīt politisko sistēmu. Vidusšķiras intelektuāļus, kas bieži vien veidoja partizānu grupas, bija grūti identificēt, un kādu laiku šī kustība uzplauka.

Viena raksturīga iezīme šai pilsētu partizānu kustībā bija tā, ka dažās Latīņamerikas zemju valdībās arvien vairāk tika iekļauti bruņoto spēku pārstāvji un neatlaidīgi tika grautas demokrātiskās institūcijas. Armijas vīri nāca pie varas tāpēc, ka politiķiem nebija izdevies atrisināt nacionālās problēmas, arī terorisma problēmu. Militārie režīmi pēc sava rakstura bija atšķirīgi. Daži centās tikai uzturēt drošību un pastāvošo kārtību, bet citi tiecās pēc visaptverošām reformām.

Viens tāds militārā apvērsuma piemērs, kas izraisīja visas pasaules interesi un bažas, bija Čīle. Sešu gadu laikā no 1964. gada līdz 1970. gadam Čīlē bija valdījusi kristīgi demokrātiska reformu valdība. Tad 1970. gadā par prezidentu ar 36 procentiem balsu tika ievēlēts komunistu Salvadors Aljende. Viņš izveidoja komunistu un radikālo partiju koalīcijas valdību. Aljendem, medicīnas doktoram, kam bija profesionālas zināšanas par trūcīgo ļaužu stāvokli, piemita patiesa popularitāte. Viņa reputācija balstījās uz piesardzību un prasmi izmantot kompromisus, uz viņa pragmatika spējām un tāda politiķa talantu, kurš dod priekšroku evolūcijai, nevis revolūcijai. Viņa valdība izrai-

sīja interesi visā pasaulē ar to, ka komunisti bija nākuši pie varas demokrātiskā ceļā. Tas bija tāds gadījums, kas lika apsvērt, vai ir iespējams komunismu apvienot ar demokrātiju. Aljende realizēja zemes reformu un rūpniecības uzņēmumu nacionalizāciju; pirmām kārtām tika nacionalizētas lielās vara raktuves, kas pirms tam bija piederējušas Savienotajām Valstīm. Tas neizbēgami radīja zināmu plaisu abu valstu attiecībās. Bez tam bija arī ievērojams preču trūkums, stipra inflācija, kas 1973. gadā sasniedza gandrīz 300%, kā arī pasaules cenu krišanās varam. Katastrofāli saruka rūpnieciskā ražošana, notika postoši streiki, un sākās masu vardarbības vilnis. Aljendem pietrūka politiska spēka, lai kontrolētu situāciju, un 1973. gada septembrī notika militārs apvērsums. Aljende pats gāja bojā prezidenta pils bombardēšanas laikā. Nākamajos četros gados ģenerāļa Pinočeta vadītā militārā hunta kļuva par sinonīmu represijām, kurās tūkstošiem cilvēku, ko turēja aizdomās par simpātijām pret kreisajiem, tika arestēti un spīdzināti.

Piecu valstu — Meksikas, Argentīnas, Urugvajās, Brazīlijas un Venecuēlas — piemērs noderēs, lai parādītu, kādi panākumi gūti dažādās Latīņamerikas daļās divdesmitajā gadsimtā un ar kādām problēmām šim reģionam nācās saskarties.

Meksika

Sacelšanās pret diktatoru Diasu 1910. gadā būtībā bija sociāla revolūcija. Tās mērķis bija izdalīt cilvēkiem zemi un samazināt ārzemnieku kontroli pār valsts ekonomiku. Šo sacelšanos veicināja neraža un valdības brutālā izrēķināšanās ar streikotājiem. Diasa gāšanai sekoja gandrīz nepārtraukts un nežēlīgs pilsoņu karš 10 gadu garumā, kurā zemi alkstošie zemnieki Zapatās vadībā cīnījās pret armiju un centrālo valdību. Pilsētas un lauki cieta milzīgus postījumus, un gāja bojā ceturtdaļmiljons cilvēku.

Tomēr nelielajā pārtraukumā 1917. gadā, kam par iemeslu bija spēku apsūkums, tika izstrādāta pašreizējā Meksikas konstitūcija. Tajā bija ietverti daži pārsteidzoši jaunievedumi. Zeme, derīgie izrakteņi un ūdeņi tika pasludināti par nācijas īpašumu; baznīcai tika aizliegts būt par zemes īpašnieci un piedalīties tautas izglītošanā, tika ierobežota

garīdznieku darbība; tika izveidots ļoti augstsirdīgs un progresīvs darba likumu kodekss.

Valdošā oligarhija vairākus gadus tikpat kā neņēma vērā šo konstitūciju, bet divdesmitajos gados Meksika pamazām kļuva par vienpartijas valsti, kuras mērķis bija ekonomiskas un sociālas reformas. No 1920. gada līdz 1924. gadam¹ Meksikā valdīja prezidents Obregons. Tika pārdalīts no jauna zināms daudzums zemes, atbalstīta arodbiedrību darbība, un notika plaša skolu celtniecība.

Pēc 1924. gada desmit gadus politiku noteica prezidents Kaljess. Šī perioda sākumā turpinājās zemes dalīšana, un 1925. gadā amerikāņu un britu naftas kompānijām nācās mainīt īpašuma formu — tās pārgāja uz 50 gadu nomas tiesībām. No 1926. gada līdz 1929. gadam valdība bija iesaistīta nīknā konfliktā ar baznīcu. Kaljess slēdza visas baznīcas pamatskolas, bet baznīca atmaksāja ar to, ka pārtrauca visus savus pakalpojumus. Kaljess bija arī atbildīgs par oficiālās partijas — revolucionāro institūciju partijas — izveidošanos 1929. gadā. Tajā bija pārstāvēti visu veidu viedokļi, izņemot galēji kreisos un labējos, un tā palīdzēja nodrošināt politisku stabilitāti.

Trīsdesmito gadu sākumā ekonomiskais un sociālais progress bija gauss, bet 1934. gadā revolucionāro institūciju partijas kreisais spārns pastāvēja uz ģenerāļa Kardenas izraudzīšanu par prezidentu. Kardena bija cilvēks ar necilu izcelsmi un revolūcijas atbalstītājs. Izrādījās, ka viņš bija stingrs valdītājs, kurš baudīja pilsētu un lauku strādnieku šķiras un armijas stabilu atbalstu. Viņa valdība bija ievērojama divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, zemniekiem tika pārdalīti 2 miljoni hektāru zemes (salīdzinot ar 0,8 miljoniem hektāru iepriekšējo 20 gadu laikā) un tika izveidotas lielas kolektīvās fermas, kuras saņēma no valsts finansiālu un tehnisku palīdzību. Otrkārt, 1937. gadā tika nacionalizēti dzelzceļi, kas līdz tam bija piederējuši lielākoties ārzemniekiem, un nākamajā gadā valsts pārņēma naftas kompānijas, neizmaksājot faktiski nekādu kompensāciju to īpašniekiem. Kardena, enerģisks un patiess cilvēks, ir izcila personība Meksikas revolūcijā.

Viņa sekotāji kopš 1940. gada visumā nebija tik radikāli, bet Meksikai raksturīga izcila iezīme, salīdzinājumā ar

¹ Tieši šajā laikā Djego Rivera, slavenākais Meksikas mākslinieks, uzgleznoja vairākas no savām freskām.

daudzām Latīņamerikas zemēm, ir bijusi tās politiskā stabilitāte. Politiskajā dzīvē ir dominējusi revolucionāro institūciju partija, vēlēšanās vienmēr gūstot nospiedošu balsu vairākumu. Uz sešiem gadiem ievēlētie prezidenti visi nākuši no valdošās partijas un nekad nav atradušies tālu no centra ne pa kreisi, ne pa labi. Tā, piemēram, prezidents Ordass, kas vadīja valsti no 1964. gada līdz 1970. gadam, bija ar konservatīvu tendenci, bet viņa sekotājs — prezidents Ečeveria (1970—1976) bija kreisāk noskaņots un runāja par fundamentālu reformu nepieciešamību. Revolucionāro institūciju partiju atbalstīja biznesa aprindas, spēcīgās un neatkarīgās arodbiedrības, Romas katoļu baznīcas konservatīvie elementi un zemniecība. Politiskā arēna visu laiku palikusi samērā mierīga, un valstī vērojama diezgan liela politiskā apātija. Militāristu, kā arī policijas loma ir tikpat kā nemanāma. Meksikā, atkal pretēji citām Latīņamerikas zemēm, pastāv biedrošanās un vārda brīvība. Attiecības ar Savienotajām Valstīm visu laiku bijušas labas.

Šī politiskā stabilitāte ir bijusi cēlonis un rezultāts ļoti straujai ekonomikas izvēršanai sešdesmitajos gados un septiņdesmito gadu sākumā. Meksikas ekonomika ir ļoti veiksmīga: ir daudzveidīga lauksaimniecība un derīgo izrakteņu ieguve, attīstīta rūpniecība, ievērojamus ienākumus dod tūrisms. Protams, bijis stabils progress industrializācijā, finansu stabilitāti uzturējuši zemie (izņemot 1976.—1977. g.) inflācijas tempi, un vispārējā ekonomiskā izaugsme nav pieļāvusi lielu iedzīvotāju skaita pieaugumu. Septiņdesmito gadu beigās arvien nozīmīgāki kļuva ienākumi no naftas eksporta. Valdība turpināja tādu politiku, ka Meksikai jāpārņem ārzemju firmas, taču stabilitāte valstī tomēr piesaistīja ārvalstu investīcijas. Meksika tika uzskatīta par visveiksmīgāko valsti Latīņamerikā, kas sasniegusi tādu stāvokli, kad ekonomika pati var nodrošināt savu izaugsmi. «Tā ir sekmīgas, nekomunistiskas sociālas un ekonomiskas revolūcijas paraugs zemu attīstītā valstī, un kā tādai tai nav analoga mūsu laikos. Varbūt Ataturka veiktie pārveidojumi Turcijā ir kaut kas līdzīgs.»¹

Tomēr attīstība sešdesmitajos gados bija nevienmērīga. Notika pārmērīga nacionālā ienākuma, rūpniecības un

¹ J. Joll. «The Listener», 9 April 1959.

finansu koncentrācija, atstājot plašas nabadzības zonas lauku apvidos. Pēdējos gados lielā starpība starp bagātību un nabadzību ir vēl vairāk pieaugusi. Lielākā daļa meksikāņu vēl joprojām dzīvo uz iztikas minimuma robežas, slikti paēduši, sliktos mājokļos, un daudzi no viņiem ir analfabēti. Patiešām, Meksika ir kontrastu zeme: modernas betona dzīvojamās mājas un dažu indiāņu cilšu alu mājokļi; spāņu biznesa valoda pilsētās un piecdesmit cilšu valodas kalnos. Mehiko ir rosīga, moderna metropole ar 6 miljoniem iedzīvotāju, bet to apjož netīri un nabadzīgi graustu rajoni.¹

1968. gadā pirmoreiz tika izteikta lielāka neapmierinātība ar pastāvošo kārtību. Mehiko notika olimpiskās spēles. Tieši pirms spēļu atklāšanas, kad pasaules uzmanība bija koncentrēta uz Mehiko, notika nopietni studentu nemieri, kuru laikā gāja bojā vairāki cilvēki. Studentiem bija akadēmiska rakstura sūdzības, taču galvenais tomēr bija vispārīga neapmierinātība ar pastāvošo režīmu. Nekārtības varēja uzskatīt arī par daļu no vispasaules studentu kustības, jo studenti ir «savas valsts kritiskā sirdsapziņa», taču ticamāk, ka meksikāņu studenti centās «uzpurināt» politisko sistēmu, atdzīvināt revolucionāro institūciju partiju un samazināt korupciju. Arī baznīcas liberālais spārns bija kritiski noskaņots pret valdības politiku, apšaubot, vai ekonomikas progresu drīkst pirkt par pārāk augstu sociālo cenu.

Argentīna

Ap gadsimtu miju vidusšķira, ko bija radījusi Argentīnas ekonomiskā attīstība, sāka pieprasīt godīgas vēlēšanas un lielāku līdzdalību valdībā. 1892. gadā tika nodibināta radikālā partija, kura vienu no saviem mērķiem sasniedza pēc divdesmit gadiem, kad tika īstenota vēlēšanu reforma, kas nodrošināja vispārējas vēlēšanu tiesības vīriešiem un aizklātu obligātu balsošanu. Tas izmainīja politikas veidolu, un 1916. gadā par prezidentu tika ievēlēts radikāļu līderis Irigojens.

¹ Skat. Oskara Levi divas saistošās grāmatas par dzīvi Mehiko graustos («Sančesa bērni») un meksikāņu ciematā («Pedro Martiness»). Pēdējā grāmatā aprakstītas arī cīņas 1910.—1920. gada pilsoņu karā.

Laikā no 1916. gada līdz 1930. gadam Irigojens divas reizes tika ievēlēts par prezidentu ar zemākās šķiras un vidusšķiras atbalstu. Tika īstenotas dažas sociālas reformas, un dzīves līmenis vispār paaugstinājās. Tā, piemēram, 1928. gadā Argentīnā bija vairāk automobiļu uz vienu iedzīvotāju nekā Lielbritānijā. Bet Irigojena šķietami radikālā valdība izrādījās nederīga. Viņa administrācija galu galā kļuva haotiska un korumpēta. Tas viss līdz ar 1930. gada depresijas sākumu izraisīja valsts apvērsumu, ko bez asins izliešanas veica armija. No 1930. gada līdz 1943. gadam atkal valdīja konservatīvie zemes īpašnieki, kurus savukārt gāza jauns militāristu dumpis.

Trīsdesmitajos gados dažās armijas daļās attīstījās stingri nacionālistiski un radikāli uzskati. Militāristi iztēlēja redzēja Argentīnu kā varenu, modernu valsti, kas dominē visā Dienvidamerikā un kuras valdība balstās uz rūpniecības strādniekiem, kuru skaits nemitīgi pieauga. Armija valdīja trīs gadus — no 1943. gada līdz 1946. gadam. Viens no valdības locekļiem bija pulkvedis Huans Perons, kurš kļuva par nenozīmīgās Darba un labklājības ministrijas vadītāju. Viņš pirms tam bija bijis militārais atašejs Musolīni laika Itālijā un ticēja diktatūrai, kas balstās uz strādnieku šķiru. Perons sabiedrībā cītīgi veidoja savu tēlu, gan dižodamies ar to, ka viņa draugi ir slaveni cilvēki, piemēram, futbolisti un motosportisti, gan īstenodams reformas. Viņš izveidoja spēcīgu arodbiedrību kustību un, būdams darba ministrs, pārraudzīja kolektīvos darba līgumus, kuros strādnieki parasti guva priekšrocības. Strādniekiem tika būvēti dzīvokļi, un visi algotu darbu strādājošie saņēma obligātu apmaksātu atvaļinājumu. Perons pieprasīja arī brīvas vēlēšanas.

Tas viss tika darīts ar iespējami lielāku sabiedrisku rezonansi, tā ka 1945. gadā militārā valdība, bīdamās no Perona popularitātes, viņu arestēja. Nekavējoties notika milzīgas demonstrācijas, ko noorganizēja Perona nākamā sieva Ēva, un viņš tika atbrīvots. Drīz pēc tam, 1946. gada februārī brīvās vēlēšanās, kas notika armijas pārraudzībā, Perona darba partija guva pārlicinošus panākumus, un Perons kļuva par prezidentu.

Perons bija Argentīnas prezidents no 1946. gada līdz 1955. gadam. Viņa valdība bija autokrātiska: opozīcija tika apspiesta un prese cenzēta. Valdība balstījās uz pilsētas strādnieku atbalstu, un tie bija organizējušies spēcīgās

arodbiedrībās. Valdība veicināja rūpniecības attīstību un mēģināja kontrolēt ekonomiku. Bet, lai gan britiem piedēvējušie dzelzceļi tika nacionalizēti, netika mēģināts nacionalizēt Argentīnas lielos lauku īpašumus, un lauku problēmas tika pamestas novārtā.

Pēc 1952. gada sāka pieņemties spēkā opozīcija. Tajā gadā trīsdesmit trīs gadu vecumā nomira Eva Perona, kas bija bijusi viena no Perona režīma virzītājspēkiem. Inflācija un novārtā atstātā lauksaimniecība samazināja eksporta apjomu, tādējādi izraisot ārzemju valūtas krīzi. Un ne jau tikai valdība kļuva arvien birokrātiskāka un korumpētāka, Perona autokrātiskās metodes satrauca baznīcu un armiju. Šī opozīcija tiecās pēc mērenākas un mazāk nacionālistiskas politikas. Tā, piemēram, ārzemnieki, kurus bija nobiedējusi Perona agrākā politika, tagad tika mudināti investēt savus kapitālus Argentīnā (tas nepatika armijas nacionālistiem). Notikumi nonāca līdz kulminācijai 1955. gadā. Izplatījās baumas, ka Perons nodomājis saviem atbalstītājiem — arodbiedrību aktīvistiem — izdalīt ieročus. Armija kopā ar floti sarīkoja sekmīgu apvērsumu, un Perons devās trimdā.

Nākamajos trīs gados Argentīnā atkal valdīja armija un peronisti tika atcelti no visiem svarīgākajiem amatiem. 1958. gada vēlēšanās, kurās vēl arvien spēcīgajiem peronistiem netika atļauts izvirzīt savus kandidātus, par prezidentu kļuva radikālis Frondizi. Pēc četriem gadiem Frondizi atļāva peronistiem piedalīties nākamajās vēlēšanās, un tie guva lielus panākumus. Rezultātā atkal iejaucās armija, atcēla no amata un apcietināja Frondizi, un visu nākamo gadu valdīja pati. No 1963. gada līdz 1966. gadam pie varas bija civilā valdība, bet tad no jauna iejaucās armija. Sociālās un ekonomiskās problēmas nebija atrisinātas, sāka atdzimt atbalsts Spānijas trimdā dzīvojošajam Peronam, un armija atzina, ka dogmatiska pieeja tikai rada jaunas problēmas.

Neraugoties uz to, ka no 1966. gada līdz 1973. gadam armija kontrolēja valdību, problēmas nemazinājās. Pirmajos četros šī laika posma gados prezidents bija ģenerālis Onganija. Politisko partiju darbība tika izbeigta, un uz kādu laiku iestājās stabilitāte. Bet stingrības un bardzības politika, kas visvairāk skāra provinci, izraisīja streikus un vispārējus nemierus. Onganija tika atcelts no amata, bet armijas ģenerāļi zaudēja autoritāti, jo acīm redzami neprata tikt galā ar problēmām. 1972. gadā inflācija sasniedza

60%, un bija ļoti augsts bezdarba līmenis. Ap 1970. gadu sāka darboties divas kreisā spārna teroristu grupas: Revolucionārā tautas armija, kas bija komunistiska, un *Montoneros* — peronistu partizānu grupa. Pieauga strādnieku atbalsts Peronam. Perona augstā reputācija sakarā ar ārzemju kontroles likvidēšanu, industrijas veicināšanu un palīdzību ekspluatētajiem strādniekiem apvienojās ar viņa otrās sievas Evas («Evitas») piemiņas pielūgsmi, kura bijusi ne tikai jauna un skaista, bet arī, pēc tautas domām, bija milējusi nabagos un ienūdusi bagātos. Eva bija pārveidojusi peronismu — divainu fašisma, nacionālisma un sociālisma sajaukumu — par reliģiju. 1972. gada nogalē Perons atgriezās Argentīnā. Viņš uzreiz nepretendēja uz prezidenta krēslu, taču 1973. gada septembrī ar 62 procentiem balsu tika ievēlēts.

Peronu ievēlēja, tautai izjūtot nostalgiju pēc viņa pirmās valdīšanas perioda. Bez tam militāristu reputācija bija zema, un Perona partija un viņa personība bija kā magnēts visdažādākajām disidentu grupām. Taču Perons bija jau 78 gadus vecs un slimoja ar sirdi. Vēlēšanu kampaņas laikā lielāko daļu darba veica Izabella Perona — viņa trešā sieva, kas kandidēja uz viceprezidenta amatu. Peronam bija atļicis pārāk maz laika, lai viņš kaut ko izdarītu. Pēc viņa nāves 1974. gadā par prezidenti kļuva viņa atraitne. Izabella Perona bija nepopulāra un nekompetenta valdības darbā, pret viņu opozīcijā bija gan kreisie, gan labējie, un drīz vien sākās politiska anarhija ar vardarbībām, streikiem un ekonomisku haosu. 1975. gadā inflācija uzkāpa līdz 900 procentiem. Nenovēršami iejaucās armija, un 1976. gada martā militārā hunta ģenerāļa Videlas vadībā gāza peronistu valdību. Bija acīmredzama nepieciešamība atjaunot likumību un kārtību. Taču šī procesa laikā armija un bēdīgi slavenās militarizētās policijas grupas izvērta teroru, kura laikā bez vēsts pazuda tūkstošiem cilvēku, kurus turēja aizdomās par simpātijām pret kreisajiem.

Argentīna ir tikpat liela zeme kā Indija, tās iedzīvotāju skaits 1967. gadā bija 22 miljoni. Tai pieder bagātīgi dabas resursi — liellopi, labība, nafta, derīgie izrakteņi, un tās iedzīvotāji ir samērā labi izglītoti, valsts ir būtībā industrializēta un tajā gandrīz nav bezcerīgas nabadzības. Tomēr kopš Otrā pasaules kara šeit valdīja ekonomisks sastin-gums, ko pavadīja bieži strādnieku nemieri, kā arī paļau-šanās liktenim. Inflācijas procents lielākoties bija augsts,

līdz ar to nebija stimula strādāt, organizēt un investēt kapitālu. 1967. gadā Gunters rakstīja par Argentīnas «nopietno intelektuālo, morālo un garīgo krīzi. Valsts rada iespaidu, ka tai ne tikvien trūkst noteikta attīstības virziena, bet ka tā ir pavisam apjukusi; tā šķiet kūtra, bezcerīga un nelaimīga.»¹ Argentīnai nav izdevies radīt prasmīgu un atbildības pilnu valdošo šķiru, kas spētu saprast un atbalstīt nepastāvīgo un nemierīgo tautu, kura vētrinai pauz savu sašutumu un ir gatava iznīcināt.

Urugvaja

Urugvaja ir neliela, kompakta valsts, no kuras 3 miljoniem iedzīvotāju (1960. gadā) 90% ir eiropiešu izcelsmes. Deviņpadsmitajā gadsimtā šajā valstī valdīja pastāvīgs politisks haoss, un 1880. gadā kāds militārs diktators, atkāpdamies no amata, sacīja, ka šī tauta nav pārvaldāma. Neilgi pirms tam tika ieviesta vispārēja bezmaksas izglītība, un tādēļ, divdesmitajam gadsimtam sākoties, puse no iedzīvotājiem bija lasītpratēji.

Izcila personība divdesmitā gadsimta Urugvajai vēsturē ir Hosē Batle i Ordonjess — dižs cilvēks un ievērojams valstsvīrs. Viņš bija žurnālists, kas rakstīja par politiskiem tematiem, kļuva par galvenās politiskās partijas līderi un laikā no 1903. gada līdz 1915. gadam divreiz tika ievēlēts par prezidentu. Savu pirmo prezidentūras periodu viņš uzsāka ar centrālās valdības autoritātes uzspiešanu. Savā otrajā valdīšanas periodā viņš īstenoja daudzas progresīvas reformas. Tika ieviestas vecuma pensijas un darbadienas ilgums samazināts līdz astoņām stundām. Tika atcelts nāvessods, tāpat arī vēršu cīņas. Tika reformēta izglītības sistēma un preseī dota brīvība. Viņš ierosināja arī nacionālizācijas politiku un prezidenta varas ierobežošanu.

Batle nomira 1929. gadā, taču viņa ietekme saglabājās. Urugvajā tika nacionalizēti ļoti daudzi rūpniecības koncerni, un 1952. gadā stājās spēkā jauna konstitūcija, saskaņā ar kuru tika atcelts prezidenta amats. Tajā laikā valsti pārvaldīja nacionālā padome deviņu cilvēku sastāvā. Seši no tiem pārstāvēja lielāko partiju. Piecdesmitajos gados Urugvaju uzskatīja par stabilu un progresīvu valsti, par

¹ J. Gunther. Inside South America, Hamish Hamilton, 1967.

tādu kā paraugrepubliku. Vairāk nekā sešdesmit gadu laikā nebija notikušas nekādas revolūcijas, un armija bija maza. Ienākumi no vilnas un gaļas nodrošināja finansiālu uzplaukumu.

Sešdesmito gadu sākumā ekonomiskā labklājība sāka kristies, un nacionālā padome tika sadalīta. Ap 1965. gadu bija jau iestājies ekonomisks sastingums, sākās milzīga inflācija un augošs bezdarbs, kuru dēļ bieži izraisījās streiki. Tādēļ tika nolemts atgriezties pie prezidentālas valsts pārvaldes. Saglabājot mieru un kārtību, tika mainīta konstitūcija, un 1967. gadā prezidents stājās pie savu pilnvaru pildīšanas. Tomēr ekonomika neuzlabojās. Sākās agresīvas ielu demonstrācijas un terora akcijas, ko veica pārdrošā pilsētas partizānu kustība *Tupamaros*, un tas izraisīja akūtu politisku un sociālu spriedzi. 1973. gadā konstitūcijas darbība tika apturēta un prezidents sāka valdīt vienpersoniski ar armijas atbalstu. Visus satrauca drošības un politisko represiju problēma, bet ekonomika pa to laiku turpināja pagrimt, un ārkārtīgi daudz speciālistu pameta valsti.

Brazīlija

Kad pirms Pirmā pasaules kara sabruka kaučuka rūpniecība, Brazīlijas ekonomika kļuva atkarīga no kafijas un kokvilnas ražošanas. Līdz ar pasaules ekonomiskās krīzes sākumu saruka pieprasījums arī pēc šīm precēm, un lieli nepārdotās kafijas krājumi tika sadedzināti. Šim notikumam sekojošie nemieri 1930. gadā izraisīja apvērsumu, un armija piešķīra prezidenta varu kādas dienvidu provinces gubernatoram Vargasam.

Prasmīgais un taktiskais valstsvīrs Vargass pārvaldīja Brazīliju 15 gadus — no 1930. gada līdz 1945. gadam. Viņa valdība bija autokrātiska, bet ne represīva. Tika veicināta arodbiedrību darbība un veikti pasākumi, lai atvieglotu pilsētu strādnieku likteni. Tika uzlabota izglītība un medicīniskie pakalpojumi. Vargass centās dažādot valsts ekonomiku, nodrošinot valsts atbalstu jaunu rūpniecības nozaru izvēšanai — tekstilrūpniecībai, ķīmiskajai rūpniecībai un tērauda ražošanai. Turpretī lauksaimniecība bija atstāta novārtā, un nabadzībā nonākušie laukstrādnieki plūda uz

pilsētām. 1945. gadā Vargass bija spiests atkāpties no amata.

No 1945. gada līdz 1964. gadam Brazīlija mēģināja attīstīt demokrātiju. 1950. gadā Vargass atkal tika ievēlēts par prezidentu, taču viņa valdība vispār izrādījās nekompetenta, un 1954. gadā viņš izdarīja pašnāvību. Piecdesmitajos gados notika lielas pārmaiņas rūpniecībā, un tika pieņemts svarīgs lēmums pārvietot galvaspilsētu no Rio-dežaneiro uz jauno pilsētu Brazilju, kas atrodas 960 km no jūras piekrastes. Par jauno galvaspilsētu Brazilju (kopš 1960) īpaši rūpējās prezidents Kubičeks. Šīs pilsētas atrašanās vieta tika izraudzīta ar nolūku attīstīt reti apdzīvoto Brazīlijas vidieni, jo trīs ceturtdaļas no 75 miljoniem valsts iedzīvotāju dzīvoja 160 km platā joslā gar jūras krastu. Brazīlija ir ievērojama ar savām spēcīgajām un netradicionālajām arhitektūras formām, liela daļa no celtnēm ir Oskara Nīmeijera projektētas.

Trīs gadu laikā līdz 1964. gadam Brazīlijā pasliktinājās politiskā situācija. Daļēji tas notika ekonomisko grūtību dēļ, bet galvenokārt — augstās inflācijas dēļ. Kreisā spārna pārstāvis prezidents Golarts (pēc diviem mērena kompromisa gadiem ar labējo spārnu) nolēma sākt jaunu politiku — piešķirt vēlēšanu tiesības analfabētiem (tādu bija apmēram puse no iedzīvotājiem), uzsākt nacionalizāciju un legalizēt komunistu partiju. Tas izraisīja militāru apvērsumu 1964. gadā, un demokrātijas eksperiments beidzās.

Nākamajos četros gados militārā valdība deva dažas politiskās tiesības. 1964. gadā sabiedrība lielā mērā atbalstīja armijas rīcību, bet 1968. gadā jau bija vērojamas opozīcijas pazīmes. Taču tas drīzāk bija pozitīva entuziasma trūkums attiecībā uz režīmu nekā vēlme kaut ko mainīt, bet studenti un liberālākie baznīcas pārstāvji izrādīja bažas par sociālo nevienlīdzību Brazīlijā. Dažādu sabiedrības slāņu neapmierinātība kļuva arvien skaļāka un agresīvāka. Tāpēc 1968. gada decembrī prezidents Silva ieviesa pilnīgu diktatūru, apturēja Kongresa darbību, ieviesa preses cenzūru un atcēla vēl atlikušās personas brīvības. Tādējādi notika atgriešanās pie absolūti autoritāras valdīšanas.

Sešdesmito gadu beigās aktivizējās labi organizēta pilsētas partizānu kustība. Tomēr atbalsts tai bija mazs, daļēji tāpēc, ka valdība vajāja saprātīgu attīstības programmu veidotājus, un daļēji tāpēc, ka militārās akcijas pret tero-

ristiem bija ļoti rezultatīvas. Desmit gados pēc 1968. gada armija nodrošināja stabilitu un stingru valdību. Politika atkāpās otrajā vietā aiz ekonomikas attīstības. Tikai desmitgades beigās biznesmeņu aprindās, baznīcas pārstāvju un atsevišķu armijas pārstāvju vidū radās vēlme atjaunot personas brīvības un atgriezties pie tiesiskas kārtības.

Autoritārā valdība tika atzīta tāpēc, ka kopš sešdesmito gadu vidus tai bija panākumi ekonomiskajā politikā. Ir tāds teiciens, ka «tikai viena lieta atbilst Brazīlijas lielumam — tās potenciāls»; minētajā periodā šo potenciālu sāka izmantot. Brazīlijas nodibināšana neapdzīvotajos džungļos pavēra ceļu zemes vidienes attīstīšanai un simbolizēja jaunas attīstības formas tālu prom no biezi apdzīvotās piekrastes joslas valsts dienvidos. Brazīlija ir piektā lielākā valsts pasaulē teritorijas ziņā un septītā — iedzīvotāju skaita ziņā. Amazones baseins ir gandrīz vai lielāks par Eiropu, taču tajā pēc statistikas datiem dzīvo tikai 120 000 indiāņu. Ir zināms, ka Amazones baseinā ir lielas derīgo izrakteņu rezerves, taču tā vēl arvien paliek noslēpumaina zeme. Lai attīstītu šo milzīgo teritoriju, bija nepieciešams uzlabot satiksmes ceļus. Septiņdesmitajos gados tika uzbūvēts Transamazonijas autoceļš. 1964. gadā Brazīlijā bija 12 000 kilometru autoceļu ar cieto segumu, bet 1976. gadā — jau 45 000 kilometru. Rūpniecības un lauksaimniecības attīstību vadīja kompetenti tehnokrāti, kuriem bija liela autoritāte un kam bija piešķirta liela rīcības brīvība. Ideoloģija nebija svarīga — valdīja tikai izdevīguma princips. Rezultāts bija nepieredzēta ekonomikas attīstība, ko paveica vairāk nekā 100 miljonu (1973. g.) lielā, pašpaļāvīgā tauta.

Šie ekonomiskie panākumi tika sasniegti par augstu cenu: pastāvot politiskām represijām un sociālai nevienlīdzībai. Pēc 1974. gada prezidenta Geisela valdība izvirzīja mērķi apkarot analfabētismu, uzlabot sabiedrības veselību un censties pareizāk sadalīt nācijas bagātības. Taču problēmas bija milzīgas. 1976. gadā vidusmēra brazīlietis nopelnīja tikai vienu astotdaļu no tā, ko attiecīgi nopelnīja vidusmēra brits. Vairākums brazīliešu pārtikas iegādei iztērēja 80 procentus no nopelnītās naudas, bet trīs ceturtdaļas iedzīvotāju nesaņēma pietiekamu uzturu. Dzīvokļu apstākļi bija ļoti slikti, it īpaši graustu rajonos, kas atradās lielo pilsētu nomalēs.

Venecuēla

Divdesmitā gadsimta sākumā Venecuēlu varēja uzskatīt par tipisku Latīņamerikas zemi. Iepriekšējā gadsimtā haosa posmi bija mijušies ar diktatūrām, un 1908. gadā vēl viens diktators — Huans Gomess — bija sagrābis varu. Viņš valdīja līdz 1935. gadam, un viņa laikā Venecuēlā tika atklāta nafta — šis valsts bagātības avots.

Neizglītotā metisa Gomesa diktatūra bija brutāla, taču iedarbīga, un tās laikā slepenpolicija, izmantojot terorismu un cenzūru, nepieļāva nekādas opozīcijas rašanos. «Andu tirānam» Gomesam lielā mērā palīdzēja milzīgo naftas lauku atklāšana 1913. gadā. Divdesmito gadu sākumā amerikāņu, britu un nīderlandiešu kompānijas plašā apjomā uzsāka šīs naftas iegūvi. 1938. gadā Venecuēla bija trešā lielākā valsts pasaulē, kas ražoja naftu. Ārvalstis par šīs naftas izmantošanu maksāja augstus nodokļus Venecuēlas valdībai, un tā nomaksāja visus ārējos parādus un kļuva ļoti bagāta. Taču šī bagātība neko nedeveja valstij kopumā. Citas ekonomikas nozares panīka, un dzīves līmenis tā arī palika ļoti zems.

Gomess nomira 1935. gadā, bet viņa valdīšanas sistēma turpinājās vēl desmit gadus. 1945. gadā jaunākie armijas virsnieki valdību gāza un iecēla civilistu valdību ar prezidentu Betankūru vadībā. Taču Betankūrs bija iecerējis pārāk straujas revolucionāras pārmaiņas. Tika izstrādāti plāni, kā sadalīt neapstrādātās zemes zemniekiem, palielināt nodokļus ārzemju naftas kompānijām, lai iegūtu līdzekļus sociālajiem pabalstiem, kā arī nepieļaut armijas līdzdalību politikā. Tas izraisīja vēl vienu armijas rīkotu valsts apvērsumu, un no 1948. gada līdz 1958. gadam militāro valdību vadīja nežēlīgais diktators Peress Hime-ness. Šajā laikā palielinājās ārzemju, it īpaši Savienoto Valstu investīcijas. Šie līdzekļi kopā ar valdības izdevumiem patiešām veicināja dažādu ekonomikas nozaru attīstību, un dažā ziņā uzlabojās arī dzīves līmenis, piemēram, tika uzbūvēti lieli dzīvojamo namu kvartāli strādniekiem.

1958. gadā cita jaunāko virsnieku grupa vērsās pret militāro diktatūru un atkal panāca civilās valdības izveidošanu ar prezidentu Betankūru vadībā. Sākās nepārtraukts demokrātiskās attīstības posms. Veselus 150 gadus līdz 1958. gadam neviens likumīgi ievēlēts prezidents nebija palicis pie varas visu savu pilnvaru laiku. Divdesmit gados

pēc 1958. gada attīstījās stabila daudzpartiju demokrātija. Betankūrs bija viens no nedaudzajiem sekmīgajiem demokrātiskajiem līderiem Latīņamerikā šajā gadsimtā, un arī viņa sekotāji ir nodrošinājuši labu valsts pārvaldīšanu. Neraugoties uz to, Venecuēlā joprojām ir milzīgs kontrasts starp ārzemju firmu moderno tehnoloģiju un zemnieku neiedomājamo nabadzību. Nafta dažus ir padarījusi bagātus, bet nav izzudusi nabadzība un skaudība un ar tām saistītās neatliekamās problēmas.

Amerikas Savienoto Valstu ietekmes pieaugums

Savienoto Valstu spēks un bagātība sāka dominēt Centrālajā Amerikā, Dienvidamerikā un Karību baseina zemēs divdesmitajā gadsimtā. 1898. gadā Savienotās Valstis bija sakāvušas spāņus un tā gadsimta sākumā kopš neilga laika bija okupējušas divas salas — Kubu un Puertoriko. Kuba un Puertoriko bija divas atlikušās teritorijas no kādreiz plašās spāņu impērijas Amerikā. Deviņpadsmitajā gadsimtā kubieši bieži sacēlās pret spāņu valdīšanu, un 1895. gadā sākās vēl viena sacelšanās, kas turpināja gruzdēt trīs gadus. ASV ne tikai simpatizēja dumpiniekiem, bet arī vēlējās pastiprināt savu ietekmi Karību jūras baseina zemēs. Tādēļ, izmantojot gadījumu, kad 1898. gadā Havanas ostā uzsprāga ASV karakuģis (vai tā bija nejaušība vai ne — tas nav zināms), ASV pieteica Spānijai karu, un trīs mēnešu laikā spāņu flote un armija bija sakauta. Spāņi aizgāja no abām salām. No 1898. gada līdz 1902. gadam Kuba atradās ASV militārā kontrolē, un, kad amerikāņi beidzot atstāja salu, ASV saglabāja Kubā savu jūras kara bāzi un tiesības zināmos apstākļos iejaukties Kubas iekšējās lietās. Puertoriko kļuva par Amerikas īpašumu, un tās iedzīvotājiem 1917. gadā tika piešķirta ASV pilsonība.

Daudzām jūras valstīm jau sen bija skaidrs, ka nepieciešams kanāls cauri Centrālajai Amerikai, lai savienotu Atlantijas un Kluso okeānu. Inženieris de Leseps un franči bija mēģinājuši šādu kanālu būvēt ap 1890. gadu, taču nesekmīgi. Prezidents Teodors Rūzvelts (sk. 188. lpp.) nolēma, ka Savienotajām Valstīm jābūvē kanāls un jākļūst par tā īpašnieci. Panamas zemes šaurums ir šaurākā vieta

pāri Centrālajai Amerikai, un tas piederēja Kolumbijai. Tādēļ Rūzvelts 1903. gadā lūdza, lai Kolumbija iznomā zemi kanāla būvēšanai, taču saņēma atteikumu. Drīz pēc tam Panamā notika aizdomīgi izdevīga sacelšanās pret Kolumbiju, un tās rezultātā proklamēto neatkarīgo republiku uzņēmās aizsargāt ASV armija. Panama tūlīt piekrita iznomāt Savienotajām Valstīm 16 km platu zemes joslu no viena okeāna līdz otram. Sākās kanāla būvēšanas darbi, un 1914. gada 3. augustā pa to izbrauca pirmais kuģis.

Rūzvelta attieksmi pret Kolumbiju (kas 1921. gadā saņēma no ASV 25 miljonus dolāru lielu kompensāciju) un citām Latīņamerikas valstīm izsaka vārdi: «Runā milīgi, bet nēsā līdzīgu lielu nūju.» Tā kā Monro doktrīna nepieļāva eiropiešu iejaukšanos Amerikas kontinenta lietās, Rūzvelts 1904. gadā šajā doktrīnā izdarīja nozīmīgu labojumu. Rūzvelta ieviestajā papildinājumā bija teikts, ka ASV patur sev tiesības iejaukties Latīņamerikas lietās, lai uzturētu tur kārtību. Šīs ziemeļamerikāņu politiskās akcijas galvenais nolūks bija nepieļaut eiropiešu iejaukšanos. Līdz 1930. gadam, kad no šīs politikas beidzot atteicās, notika Savienoto Valstu intervence piecās valstīs — Kubā, Meksikā, Dominikas Republikā, Haitī un Nikaragvā. Pēdējās trīs no minētajām valstīm amerikāņi okupēja uz ilgiem gadiem un šajā laikā apmācīja vietējos spēkus pārņemt valsts pārvaldīšanu pēc tam, kad viņi būs aizgājuši. Visos trīs gadījumos pēc ASV spēku izvešanas tika nodibinātas represīvas diktatūras. Prezidents Vilsons, kurš uz īsu brīdi bija ieradies Meksikā, teica, ka ASV neatzīs tādas valdības, kas tikušas pie varas nekonstitucionālā ceļā.

Monro doktrīnu un Rūzvelta papildinājumu latīņamerikāņi uzskatīja par aizsegu Savienoto Valstu veiktajām intervencēm. Šī reģiona valstīm bija savdabīga mīlestības un naida apvienota attieksme pret savu stipro kaimiņu, tāda attieksme, kurā apvienojās apbrīna par Amerikas bagātību, dzīves līmeni un demokrātisko valsts pārvaldīšanu ar nepatiku, kuru izraisījušas bailes un skaudība. ASV ietekme kļuva dominējošā ne tikai politiskā, bet arī ekonomiskā ziņā. Amerikāņu investīciju pieaugumu salīdzinājumā ar britu investīcijām no 1913. gada līdz 1929. gadam rāda šādi skaitļi:

	LIELBRITĀNIJA	ASV
1913.g.	4983 miljoni dolāru	1242 miljoni dolāru
1929.g.	5889 miljoni dolāru	5587 miljoni dolāru

Latīņamerikai šis «dolāru imperiālisms» bija nepieciešams, taču nepatīkams. Pendls raksturojis ASV attiecības ar Latīņameriku, it īpaši ar Kubu, šādi: «No ASV puses — labi nodomi un paštaisnība, ideālisms un savtīgums, šovinizisms un pārmērīgs komerciālisms; un no otras puses — pieredzes trūkums, nabadzība un korupcija, vēlēšanās saņemt ASV palīdzību un bailes no ASV kundzības.»¹

Opozīcija pret politisku iejaukšanos pēc 1933. gada izraisīja ASV politikas maiņu. Franklins Rūzvelts, runājot par «labā kaimiņa» politiku, piekrita, ka ASV neiejauksies nevienas valsts iekšējās lietās un sniegs Latīņamerikai ekonomisku un tehnisku palīdzību. Pēc Otrā pasaules kara prezidents Trumens un prezidents Eizenhauers piekopa līdzīgu politiku, ar to vienīgo atšķirību, ka viņu galvenais mērķis bija pasargāt Amerikas kontinentu no komunisma. Šī iemesla dēļ viņi labprāt atbalstīja vecmodīgās diktatūras, tādēļ ka tās nodrošināja stabilu antikomunistisku valdību. ASV politiku var ilustrēt, parādot tās attiecības ar četrām valstīm — Gvatemalu, Bolīviju, Kubu un Dominikas Republiku.

Gvatemala. Līdz 1944. gadam Gvatemalā valdīja diktatori. Tās ekonomikā dominēja spēcīgās Savienoto Valstu firmas, un gandrīz visi iedzīvotāji — indiāņi un metisi — bija bezzemnieki. Tad sākās revolucionārā kustība, kuras mērķis bija panākt sociālas un politiskas reformas, kā arī zemes piešķiršanu zemniekiem. 1950. gadā par prezidentu kļuva pulkvedis Arbenss. Viņa režīms balstījās uz armiju, organizēto strādnieku kustību un komunistiskās partijas organizāciju. Neapstrādātā zeme tika sadalīta bezzemniekiem, un ārzemju firmu strādnieki rīkoja streikus, lai panāktu augstākas algas un labākus darba apstākļus. Opozīcija pret Arbensa politiku faktiski panāca to, ka viņam vajadzēja vēl vairāk paļauties uz komunistiem, un Savienotās Valstis sāka bažīties, ka ļoti tuvu pie to robežām varētu izveidoties komunistiska valsts. Tāpēc 1954. gadā ASV sniedza atbalstu Gvatemalas bēgļiem, un tie iebruka Gvatemalā un gāza Arbensu. Nodibinājās jauna — labējo spēku diktatūra (kas nebija pret reformu), un pret komunistiem uzsāka tīrīšanas politiku.

¹ G. Pendle. History of Latin America.

Bolīvija. Gvatemalā ASV nolūks bija gāzt valdību, ko atbalstīja galvenokārt komunisti. Bolīvijā — gluži pretēji — ASV atbalstīja un palīdzēja kreisā spārna valdībai, kuras sastāvā bija arī komunisti. Bolīvija ir valsts, kas atrodas kontinenta iekšienē. Tās 3 miljoni iedzīvotāju ir nodarbināti galvenokārt lauksaimniecībā. Vienīgā nozīmīgā rūpniecības nozare ir alvas ieguve. 1940. gadā bijušais ekonomikas profesors Pass Estensoro nodibināja revolucionāru partiju. 1951. gadā šī partija uzvarēja vēlēšanās, taču armija neatļāva tai nākt pie varas. Tomēr nākamajā gadā pēc sekmīgas revolūcijas, ko noorganizēja raktuvju strādnieki, Pass Estensoro kļuva par prezidentu. Viņš tūlīt uzsāka vairākas reformas, arī alvas raktuvju nacionalizāciju un lielo zemes īpašumu sadalīšanu bezzemniekiem. Bet radās grūtības — alvas un lauksaimniecības preču ražošanas sāka pagrimt. Tad ASV nolēma atbalstīt režīmu, sagādājot Pasa valdībai ļoti ievērojamu ekonomisko palīdzību. Pass Estensoro līdz 1964. gadam palika faktiskais Bolīvijas pārvaldītājs.

Kuba. Kad 1902. gadā ASV militārā valdīšana Kubā beidza pastāvēt, amerikāņu politiskā un ekonomiskā kundzība turpinājās un bija izšķirošs faktors Kubas vēsturē divdesmitajā gadsimtā. Iespējamība, ka ikvienā nekārtību gadījumā ASV iejauksies ar militāru spēku, Kubas vadītājiem ļāva visu atbildību par notikumu gaitu novelt uz savu vareno kaimiņu, kas atradās 160 km uz ziemeļiem. Savienotās Valstis apzinājās, ka tām vajadzētu atbalstīt diktatorus, jo Kubas politiskās situācijas nestabilitātes dēļ jebkura alternatīva ātri vien novestu pie haosa un ciešanām.

Kubas ekonomiku kontrolēja ASV, kurām piederēja lielākā daļa labāko zemju, ko izmantoja cukurniedru audzēšanai, pute no dzelzceļa līnijām un lielākā daļa no elektrības un telefona līnijām. Piecdesmitajos gados ASV investīciju kopapjoms bija apmēram viens miljards dolāru. Pēc parastajiem salīdzināšanas standartiem — piemēram, ienākumi uz vienu iedzīvotāju, — Kuba bija viena no bagātākajām Latīņamerikas zemēm. Piecdesmitajos gados pusi nacionālā ienākuma deva rūpniecība. Taču Kubā eksistēja ārkārtīgi plaša plaisa starp bagātājiem un nabagājiem, kā arī ievērojams sezonāls bezdarbs cukura rūpniecībā, kura, būdama Kubas ekonomikas balsts, piecdesmitajos gados

bija nonākusi stagnācijas stāvoklī. Kreisie spēki pieprasīja reformas, bet Batistas nežēlīgās diktatūras laikā (no 1933. gada līdz 1958. gadam) bija zudusi ticība mierīgas sociālas revolūcijas idejai.¹

Viens no tiem, kas ticēja spēka lietošanas nepieciešamībai, bija Fidels Kastro. Viņš nācis no sabiedrības augšslāņa, studējis jurisprudenci Havannas universitātē un pirmo reizi mēģināja vērsties pret Batistas valdību 1953. gadā. Mēģinājums neizdevās, un Kastro tika notiesāts uz piecpadsmit gadiem cietumā. Tomēr pēc diviem gadiem, amnestijas rezultātā no cietuma atbrīvots, Kastro 1956. gadā uzsāka partizānu karu Kubas austrumdaļas kalnos. Pēc izskata viņš atgādināja bārdaino Robinu Hudu. Viņa līdzgaitnieku skaits nekad nepārsniedza 300, bet vienu brīdi bija tikai divpadsmit cilvēku. Tajā laikā Kastro bija radikāls nacionālists, kurš gribēja izbeigt ASV ekonomisko kundzību Kubā un sadalīt zemi zemniekiem. Pakāpeniski Batistas režīms sāka sairt, jo sabiedriskā doma vērsās pret teroristiskajām metodēm, ar kādām Batista apkaroja Kastro partizānus. 1958. gada decembra beigās Batista aizbēga uz Dominikas Republiku, un 1959. gada 1. janvārī trīsdesmit divus gadus vecais Kastro kļuva par Kubas vadītāju.

Drīz vien pasliktinājās Kubas attiecības ar Savienotajām Valstīm. 1959. gadā daudzi īpašumi un rūpnīcas tika nacionalizētas. Tā kā daudzas no tām piederēja amerikāņiem un tika piesolīta tikai ilgtermiņa kompensācija, ASV atriebās tādējādi, ka pārstāja pirkt Kubas cukuru. Līdz 1960. gada beigām valdība bija piesavinājusies visus ASV īpašumus Kubā. Pamazām Kastro valdībā mērenie tika aizstāti ar komunistiem, pa daļai tāpēc, ka pēdējie bija stiprāki, pa daļai tāpēc, ka šī organizācija bija vispiemērotākā, lai īstenotu Kastro politiku, un arī tāpēc, ka Kastro simpatizēja komunistiem. 1961. gadā Kastro pasludināja sevi par komunistu un šajā sakarā saņēma ievērojamu ekonomisku un militāru palīdzību no padomju bloka valstīm.

Daudzi Batistas atbalstītāji, kā arī no Kastro politikas cietušie meklēja patvērumu ASV. Ar Savienoto Valstu valdības ziņu šie cilvēki 1961. gada aprīlī mēģināja ieņemt

¹ «Revolūcijas (ar tām es saprotu visaptverošu sociālu apvērsumu) parasti notiek nevis tad, kad valsts ir nabadzīga, kaut gan var notikt arī tā; revolūcijas iemesls parasti ir stagnantā ekonomika un valsts pārvaldes orgānu vājums.» *Hugh Thomas*. «The Listener», 9 Jan. 1964.

Kubu, cerot uz tautas sacelšanos viņu atbalstam. Šāda sacelšanās nenotika, un iebrucēji tika pilnīgi sakauti. Kastro tika atbalstīts ne tikai viņa līdera talanta un propagandas prasmes dēļ, bet arī tāpēc, ka viņa sociālā politika paredzēja paaugstināt algas un samazināt dzīvokļu īri. 1962. gadā Kuba kļuva par centru pasaules lielajā krīzē, kad amerikāņi atklāja, ka krievi šajā salā uzbūvējuši raķešu bāzes (sk. 90. un 91. lpp.). Pēc 1962. gada Kastro joprojām palika pie varas, amerikāņu paciests un pamazām zaudēdams to popularitāti pasaulē, kāda viņam bija pirmajos valdīšanas gados. Daudzās valsts pārvaldīšanas jomās Kastro sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados tiešām paveica vairāk nekā jebkurš cits no Latīņamerikas līderiem. Bija ievērojams progress veselības aizsardzībā, izglītībā un zemes reformā. Korupcija valdībā tika likvidēta, un krāsainie, kuri bija viena trešdaļa no valsts iedzīvotājiem, guva daudz lielākas iespējas visās dzīves jomās. Kubā patiešām bija vairāk sabiedriskas brīvības. Kubas armija ir lielākā un labāk apbruņotā visā Latīņamerikā. No otras puses, — ekonomiskie panākumi ir niecīgi, palaikam vērojams liels pārtikas un citu patēriņa preču trūkums, un dzīves līmenis tā arī palicis zems. Nav politisko brīvību, un valstī ir daudzi tūkstoši politieslodzīto. Kastro vēl joprojām ir pāri citiem stāvoša personība, īsts diktatora tēls, iedvesmas pilns cilvēks, kam piemīt personības pievilcība un liels oratora talants.

Dominikas Republika. Ceturtais piemērs, kas rāda ASV neseno politiku pret kreisajiem režīmiem, ir Amerikas attiecības ar Dominikas Republiku. 1961. gadā Dominikā tika nogalināts prezidents Truhiljo — pēc tam kad viņš trīsdesmit vienu gadu bija vadījis korumpētu un tirānisku diktatūru. Tad tika nodibināta demokrātiska valdība, un ASV bija nodomājušas sniegt šai valstij dāsnu ekonomisko palīdzību. 1963. gada sākumā ar 64 procentiem balsu tika ievēlēts prezidents Bošs. Ar zemnieku, pilsētu strādnieku un zemākās vidusšķiras atbalstu viņš centās nodrošināt sociālo reformu kustību. Savukārt biznesa aprindas un cita veida privātīpašnieki apsūdzēja prezidentu par piederību komunistiem, un 1963. gada septembrī notikumos iejaucās armija. Bošs tika izsūtīts trimdā, bet armija iecēla jaunu civilo valdību, kas bija tai pa prātam. Tomēr pieauga

atbalsts Bošam, it īpaši jaunāko armijas virsnieku vidū. Beigu beigās Savienotās Valstis, baidīdamās, ka varētu rasties vēl kāda komunistiska kustība, līdzīga Kastro vadītajai, nosūtīja uz Dominiku 20 000 vīru lielu karaspēku, un atbalsts Bošam tika sagrauts.

Sešdesmito gadu sākumā vispārējais ekonomiskais stāvoklis Latīņamerikā pasliktinājās; daļēji tāpēc, ka kritās reģiona ražojumu cenas, daļēji ārkārtīgi straujā iedzīvotāju skaita pieauguma dēļ (sk. 571. lpp.). Tādēļ 1961. gadā prezidents Kenedijs izveidoja Progresā aliansi, kurā ASV apsoliņa lielu ekonomisko un tehnisko palīdzību tām Latīņamerikas valstīm, kuras piekops progresīvu reformu politiku. Šī palīdzība tika apsoliņa laikā, kad komunisma draudi, kas izplatījās no Kubas, šķita sevišķi lieli.

Sešdesmito gadu pirmajā pusē Progresā alianses ietekme šķita visai sekmīga. Diemžēl desmitgades beigās aliansē jau bija kļuvusi par «likumu, kas vairs nav spēkā». Nebija uzsāktas nekādas vērtīgas reformas, un ASV finansālā palīdzība tika samazināta. Piemēram, Freija valdība Čīlē laikā no 1964. gada līdz 1970. gadam tika uzlūkota kā alianses darbības paraugs — konstitucionāla valdība, kuras mērķis ir īstenot radikālas reformas. Taču problēmas bija pārāk lielas, un komunistu Aljendes ieviešana 1970. gadā un amerikāņiem piederošo vara raktuvju nacionalizācija tūlīt pēc tam bija milzīgs trieciens Savienoto Valstu prestižam.

Līdz 1970. gadam reģionālajā organizācijā dominēja Savienotās Valstis. Panamerikānisma vietā 1948. gadā bija nākusi Amerikas valstu organizācija (AVO). Tā ir valdību asociācija, kas apņēmusies vienoti pretoties jebkuriem ārējiem draudiem un kas vienojusies censties atrisināt jebkādas starpvalstu domstarpības bez Apvienoto Nāciju iesaistīšanas. 1961. gadā tika izveidota Latīņamerikas brīvā darba asociācija, kuras mērķis bija samazināt savstarpējos muitas tarifus, un septiņdesmitajos gados tika izstrādāti plāni reģiona kopējā tirgus izveidošanai. Taču septiņdesmito gadu sākumā Savienoto Valstu ietekme Latīņamerikā sāka strauji mazināties. Amerikas ideoloģiskā un politiskā kontrole šajā reģionā šķita tuvojamies savām beigām.

Pasaules organizācijas

Pasaules organizāciju attīstība

Pēdējo simts gadu laikā ir radušās vairāk nekā 1200 starptautiskas organizācijas, no kurām lielākā daļa nekādā veidā nav saistītas ar valdībām. Viena no pirmajām bija Starptautiskā telegrāfa savienība, kas tika dibināta 1865. gadā, lai regulētu telegrāfa, telefona un radio sakaru dienestus. Pēc tam tika dibinātas vēl citas organizācijas. Līdz 19. gadsimta beigām tika nodibinātas, piemēram, Vispārējā pasta savienība (1874. gadā), Pasaules meteorologu organizācija (1878. gadā), un Starpparlamentārā savienība (1889. gadā). Gadsimtu mijā faktiski visas valstis varēja piedalīties divās konferencēs, kas notika Hāgā, lai apspriestu galvenos politiskos jautājumus, it īpaši atbrūņošanās problēmas. 20. gadsimta gaitā starptautisko organizāciju skaits ir ārkārtīgi pieaudzis un aptver gandrīz visas cilvēka darbības sfēras. «Pasaule jau ir iepīta starptautisko asociāciju, federāciju un organizāciju tīklā.»¹

Labāki sakaru līdzekļi ir veicinājuši ciešākus kontaktus starp pasaules tautām, un sociālā un ekonomiskā nepieciešamība pēc lielākas koordinācijas un kooperācijas ir sekmējusi starptautisko organizāciju attīstību. Tautas, it īpaši 20. gadsimtā, kļūva arvien vairāk savstarpēji atkarīgas un saprata, ka ir nepieciešams saskaņot savu rīcību pasaules mērogā. Pieaugot šo grupu skaitam, attīstījās starptautiskās kooperācijas tradīcija. Tomēr tai pašā laikā pieauga spēcīgs un agresīvs nacionālisms, kas beigu beigās veicināja

¹ H. Nicholas. «The Listener», 14 Dec. 1961.

Pirmā pasaules kara izraisīšanu. Šā kara lielie cilvēku upuri un postījumi pārliecināja daudzus vadošos valstsvīrus, ka jāatbalsta ideja par miera uzturēšanas organizāciju, kurā varētu iestāties visas pasaules tautas. Rezultātā radās Tautu Savienība.

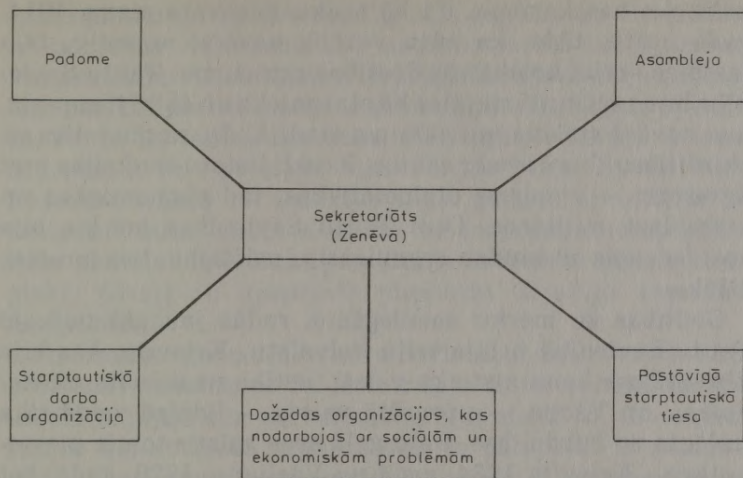
Tautu Savienība

Visievērojamākais Tautu Savienības atbalstītājs bija Savienoto Valstu prezidents Vilsons. Lielā mērā tas bija Vilsona ietekmes rezultāts, ka Parīzes Miera konferencē tika izstrādāti Tautu Savienības statūti un to principi tika iekļauti ikvienā līgumā, kas tika parakstīts pēc Pirmā pasaules kara. Statūtiem bija arī savi trūkumi, bet tas tomēr nozīmēja, ka Tautu Savienība ir atbildīga par to, kā tiks īstenoti daudzi parakstīto līgumu noteikumi, un tādēļ tā nevar tikt ignorēta. Kopumā konstitūcijas izstrādāšanā dominēja britu un amerikāņu idejas.

Tautu Savienības struktūra

Tautu Savienībā bija piecas struktūrvienības — Asambleja, Padome, Sekretariāts, Pastāvīgā starptautiskā tiesa un Starptautiskā darba organizācija. Ikviens Tautu Savienības loceklis (1924. gadā to bija piecdesmit) bija pārstāvēts Asamblejā. Tā apsprieda vispārējo politiku, un jebkuram lēmumam parasti vajadzēja būt pieņemtam vienbalsīgi. Padome bija Tautu Savienības izpildorgāns. Sākotnēji bija paredzēts, ka piecas lielvalstis — Lielbritānija, Francija, Itālija, Japāna un Amerikas Savienotās Valstis — būs Padomes pastāvīgās locekles un ka četras mazākas valstis tajā darbosies īsiem periodiem. Patiesībā Savienotās Valstis nekļuva par Tautu Savienības loekli, un mazāko valstu skaits Padomē 1922. gadā tika palielināts līdz sešām un 1926. gadā — līdz deviņām. Katram Padomes loceklim bija viena balss, un, tā kā lēmumiem bija jābūt vienbalsīgiem, pat mazajām tautām bija veto tiesības.

Sekretariāts nodrošināja mehānismu, kas izstrādāja Tautu Savienības lēmumus. Tā nelielo un efektīvo starptautisko ierēdņu štatu vadīja ģenerālsēkretārs. Pirmais cilvēks,

Tautu Savienība

kas ieņēma šo posteni, bija sers Eriks Dramonds no Lielbritānijas. Tautu Savienības galvenā mītne bija Ženēvā, bet Pastāvīgā starptautiskā tiesa atradās Hāgā. Tiesas sastāvā bija piecpadsmit tiesneši; tā nevarēja ne piespiest valstis stāties tās priekšā, ne uzspiest savus spriedumus. Starptautiskā darba organizācija sastāvēja no sekretariāta un ģenerālās konferences, kurā piedalījās četri pārstāvji no katras valsts — divi no valdības, viens — no darba devējiem un viens — no darba ņēmējiem. Šīs organizācijas mērķis bija vākt informāciju par darba apstākļiem visā pasaulē un, ja nepieciešams, pārliecināt valdības pieņemt likumus, lai šos apstākļus uzlabotu.

Tautu Savienības mērķis

Tautu Savienībai bija divi galvenie mērķi — pirmkārt, kopīgi rīkojoties, uzturēt mieru un drošību un, otrkārt, veicināt starptautisko kooperāciju ekonomikā un sociālajā sfērā. Saskaņā ar Tautu Savienības statūtu 10. pantu tās locekļi apņēmas «respektēt un aizsargāt pret ārēju agresiju visu Tautu Savienības locekļu teritoriālo integritāti un

politisko neatkarību». Tā kā spēku līdzsvars pirms 1914. gada nebija tāds, ka būtu varējis novērst agresiju, bija jāstājas spēkā kolektīvās drošības principam. Tautu Savienība bija nolēmusi rīkoties kā starpnieks un šķīrējtiesnesis, kas novērš strīdus jau sākuma stadijā. Ja, neraugoties uz šķīrējtiesu, karš tomēr sāktos, locekļi lietotu sankcijas pret agresoru — vispirms diplomātiskas, tad ekonomiskas un visbeidzot militāras. Otrs Tautu Savienības mērķis bija sasniedzams ar daudzu organizāciju palīdzību, kas minētas tālāk.

Grūtības šo mērķu sasniegšanā radās jau sākumā, jo Tautu Savienībā nebija triju lielvalstu. Krievija, kas bija kļuvusi par komunistisku valsti, netika uzaicināta pievienoties, un Vācija — uzvarētā valsts — līdzīgā veidā tika izslēgta no līdzdalības. Galu galā abas valstis tomēr pievienojās — Krievija 1934. gadā un Vācija — 1926. gadā, bet uz samērā īsu laiku: Krievija tika izslēgta 1939. gadā, bet Vācija izstājās 1933. gadā. Trešā lielvalsts — Savienotās Valstis — nekļuva par Tautu Savienības locekli tādēļ, ka Amerikas Senāts atteicās ratificēt Versaļas līgumu (sk. 191. lpp.).

Politiskā darbība

No 1920. gada līdz 1925. gadam Tautu Savienībai bija jānokārto daudzi strīdi starp Eiropas valstīm. Trīs gadījumos Savienībai tas izdevās. 1920. gadā sākās strīds starp Zviedriju un Somiju par Ālandu salu, kuras atrodas Botnijas līcī, suverenitāti. Tautu Savienība nosūtīja izmeklēšanas komisiju, kas nosprieda, ka salas uz zināmiem noteikumiem pienākas Somijai. Nākamajā gadā Tautu Savienībai tika lūgts noteikt robežu starp Poliju un Vāciju Augšsilēzijā. Tas bija apgabals ar jauktu iedzīvotāju sastāvu un svarīgs ekonomisks centrs. Tautu Savienības komisija nolēma, ka robežai jāiet caur Augšsilēziju, bet ka šis apgabals būs ekonomiska vienība, kuru Tautu Savienība pārraudzīs piecpadsmit gadus. Trešais strīds bija starp Grieķiju un Bulgāriju 1925. gadā. Grieķija iebruka Bulgārijā, Tautu Savienība pavēlēja noslēgt pamieru un pēc apstākļu izmeklēšanas nosprieda, ka Grieķija ir vainīga, un noteica reparāciju apmēru.

Divos strīdos šo gadu laikā Tautu Savienību pārspēja

Īpašo pārstāvju apspriede. Tas bija orgāns, ko Parīzē bija izveidojušas lielvalstis, lai nodarbotos ar jautājumiem, kurus nebija atrisinājuši miera līgumi. Pirmais jautājums bija par Polijas un Lietuvas pretenzijām uz Viļņas apgabalu. Tautu Savienība uzskatīja, ka Viļņa pienākas Lietuvai, bet pārstāvju apspriede bija Polijas pusē. Strīds starp Musolini Itāliju un Grieķiju 1923. gadā ir aprakstīts 36. lappusē. Itālija okupēja Korfu un pieprasīja no Grieķijas lielu kontribūciju. Kaut gan Tautu Savienība rīkojās enerģiski, pārstāvju apspriede piespieda Grieķiju samaksāt kontribūciju.

Divdesmito gadu vidū Tautu Savienībai tomēr veicās dažu problēmu risināšanā. Vēl jo vairāk — tās īstenotā Dancigas un Zāras apgabala pārvaldīšana bija efektīva. Citos gadījumos konkurējošā organizācija to pārspēja. Divdesmito gadu otrajā pusē Tautu Savienība tomēr kļuva par Eiropas diplomātijas centru. Pēc Lokarno līguma parakstīšanas Vācija iestājās Tautu Savienībā un ieguva pastāvīgu vietu Padomē. Briāns, Strēzemans, Čemberlens un daudzi citi ārlietu ministri bija Asamblejas un Padomes sapulču pastāvīgi dalībnieki. Ap 1927. gadu arī Savienotās Valstis un Krievija sāka piedalīties Tautu Savienības nepolitiskajā darbībā.

Viena no šā laika lielākajām problēmām bija — kā panākt atbrūošanos. Tautu Savienības aizgādībā tika izdarīti vairāki mēģinājumi, bet visi bija nesekmīgi. 1923. gadā tika sastādīts savstarpējās palīdzības līgums, ar kuru valstīm, kas vēlas atbrūoties, drošību garantētu Tautu Savienība, kuras locekļiem būtu obligāti jāpalīdz šīm valstīm uzbrukuma gadījumā. Nākamajā gadā Ženēvas protokols paredzēja automātisku arbitražu jebkurā strīdā. Gan līgums, gan protokols tika noraidīti. 1925. gadā Tautu Savienības Padome izveidoja komisiju, lai sagatavotos atbrūošanās konferencei. Tikai 1930. gadā komisijai izdevās izstrādāt konferences pamatprincipus, kas paredzēja karaspēka skaitliskā sastāva un militāro izdevumu ierobežošanu.

Neraugoties uz ekonomiskās krīzes radītajām problēmām, atbrūošanās konference tomēr notika 1932. gada februārī. Vācija nekavējoties iesniedza tai prasību par bruņojuma līdzsvaru ar Franciju. Kad prasība tika noraidīta, Vācija no konferences izstājās līdz decembrim, kad līdzsvara princips tika atzīts. Taču Francija vēlējās šo līdzsvara nodrošināšanu atlikt uz astoņiem gadiem, un

1933. gada oktobrī Hitlers paziņoja par Vācijas izstāšanos no konferences un no Tautu Savienības.

Vācija izstājās no Tautu Savienības dažus mēnešus pēc tam, kad to pašu bija izdarījusi Japāna. Japānas iebrukums Mandžūrijā 1931. gada septembrī ir aprakstīts 11. nodaļā. Ķīna vērsās pie Tautu Savienības, un tā pieprasīja, lai Japāna izstājas. Kad pēdējā atteicās, Tautu Savienība nosūtīja izmeklēšanas komisiju lorda Litona vadībā, un 1932. gada septembrī tika saņemts Litona ziņojums. Ziņojums nosodīja Japānu, tajā pašā laikā atzīmējot, ka situācija Mandžūrijā nav normāla, un ieteica izveidot šajā reģionā autonomu režīmu Tautu Savienības pārraudzībā. Kad ziņojums 1933. gada februārī tika akceptēts, Japāna izstājās no Tautu Savienības. Jautājums par sankcijām, kas piespiestu Japānu respektēt Tautu Savienības gribu, nekad netika izvirzīts. Eiropas lielvalstīm pašām bija pietiekami daudz savu problēmu, lai mēģinātu pielietot sankcijas pret tik spēcīgu jūras lielvalsti kā Japāna. Tautu Savienība tika ignorēta.

Pēc diviem gadiem bija notikums, kas galīgi sagrava Tautu Savienības autoritāti: Itālijas uzbrukums Etiopijai sīkāk aprakstīts 36. un 37. lappusē. 1935. gada oktobrī Tautu Savienības Padome un Asambleja nosodīja Itāliju un noteica tai sankcijas: tika aizliegts imports no Itālijas un aizdevumi tai; tika pārtraukts arī dažu preču eksports uz Itāliju, izņemot naftu, ogles un tēraudu. Kaut gan Savienotās Valstis un Vācija nebija aizlieguma objekti, iespējams, ka pielietotās sankcijas būtu devušas rezultātu, ja vien Etiopija būtu noturējusies ilgāk, taču 1936. gada maijā tās pretestība beidzās. Drīz pēc tam sankcijas atcēla. Tomēr zaudējumi tika nodarīti. Ne tikvien Itālija izstājās no Tautu Savienības 1937. gadā, bet arī pati ideja par sankcijām bija diskreditēta, kaut arī tās tika tikai daļēji pielietotas.

No tā laika Tautu Savienība bija tikai pasīva notikumu lieciniece, un tā neiejaucās krīzēs, kas notika Reinzemē, Austrijā, Čehoslovākijā un Polijā. Tās pēdējā dzīvības dzirksts bija manāma 1939. gada decembrī, kad par uzbrukumu Somijai no Tautu Savienības tika izslēgta Krievija. Asambleja vairs netika sasaukta, un 1946. gadā Tautu Savienība izjuka.

Sociālā un ekonomiskā darbība

Kopumā Tautu Savienības sociālā un ekonomiskā darbība bija sekmīgāka nekā tās politiskās aktivitātes. Mandātu komisija saņēma ikgadējus ziņojumus no tām valstīm, kas pārvaldīja bijušās vācu un turku kolonijas un kas bija uzņēmušās īpašus pienākumus pret šo teritoriju iedzīvotājiem. Tautu Savienība pārraudzīja valstis, kas bija piekritušas piešķirt tiesības savām nacionālajām, reliģiskajām vai valodu minoritātēm. Tautu Savienība sarīkoja divas pasaules ekonomiskās konferences, kurām nebija rezultātu. Sekmīgākas bija Tautu Savienības diskusijas par aizdevumiem Austrijas ekonomikas atjaunošanai pēc kara. Veselības organizācija nodarbojās ar holeru un tīfa uzliesmojumu apkarošanu kara izpostītajā Eiropā, kā arī vāca informāciju pasaules mērogā par slimībām, zālēm un uztura normām. Citas speciālistu aģentūras veica darbu, lai pārtrauktu bīstamu medikamentu un vergu tirdzniecību. Pētnieks Dr. Nansens kļuva par Tautu Savienības pilnvaroto bēgļu un emigrācijas jautājumos, un daudzi tūkstoši karagūstekņu tika repatriēti, un bezpavalstniekiem tika izsniegtas pases.

Tautu Savienības neveiksmes cēloņi

Ir daudz iemeslu, kādēļ Tautu Savienībai kā politiskai organizācijai neizdevās saglabāt mieru. Savā ziņā Tautu Savienības struktūra un principi bija neapmierinoši. Tā, piemēram, visām valstīm — gan spēcīgām, gan vājām — bija vienāda pārstāvība un vienādas balsošanas tiesības, un lielākajai daļai lēmumu bija nepieciešams vienprātīgs balsojums. Turklāt Tautu Savienībai nebija nekādu militāro spēku, un tādēļ tai nebija iespēju ar spēku piespiest ievērot tās lēmumus. Savienotās Valstis tā arī nekļuva par Tautu Savienības locekli, bet Krievija tajā iestājās tikai šīs organizācijas norieta posmā. Kaut arī Tautu Savienības locekles bija visas pasaules valstis, tā tomēr pārāk daudz uzmanības pievērsa tieši Eiropai. Bez tam, tā kā Tautu Savienības statūti bija ietverti līgumos, ar kuriem tika pielikts punkts Pirmajam pasaules karam, tad varēja domāt, ka Tautu Savienība bija tikai uzvarētāju valstu organizācija.

Galvenais Tautu Savienības izjukšanas cēlonis tomēr bija

tas, ka tās locekļi nepietiekami atbalstīja šo organizāciju. Tautu Savienības dibinātāji pietiekami nenovērtēja nacionālisma spēku. Itālija, Japāna un Vācija, kad tās jau bija spēcīgas, nevēlējās būt saistītas ar Tautu Savienības statūtu uzspiestajiem ierobežojumiem. Lielbritānija un Francija palika vienīgās Tautu Savienībā pārstāvētās lielvalstis un nebija tās aktīvas atbalstītājas. Lielbritānijas pārstāvis Sesils, viens no Tautu Savienības dibinātājiem, rakstīja: «Ārlietu ministrijas ietekmīgi ierēdņi neslēpa savu aizdomīgumu attiecībā uz Tautu Savienību.. Tautu Savienību oficiāli pacieta. Tā nekad nevienam nebija patikusi.»¹ Kā izteicies Tomsons, Tautu Savienība «pastāvēja tādēļ, lai atvieglotu un veicinātu sadarbību starp valstīm. Tā nevarēja likt tām sadarboties, ja valstis pašas to nevēlējās.»²

Apvienoto Nāciju Organizācija

Apvienoto Nāciju Organizācijas plānošana ilga četrus gadus — no 1941. gada līdz 1945. gadam. 1941. gada jūnijā valstis, kas cīnījās pret Hitleru, uzsvēra nepieciešamību pēc starptautiskas sadarbības, lai panāktu pasaulē mieru, un divdesmit sešas nācijas parakstīja 1942. gada janvārī pieņemto Vašingtonas deklarāciju, kas apstiprināja Atlantijas hartu un akcentēja vajadzību pēc savstarpējas sadarbības karā pret Berlīnes pakta valstīm. 1943. gada oktobrī Lielbritānijas, Ķīnas, Savienoto Valstu un Krievijas pārstāvji tikās Maskavā un nolēma izstrādāt detalizētu plānu starptautiskas organizācijas izveidošanai, kas aizstātu Tautu Savienību. Turpmāko mēnešu laikā izstrādātie plāni tika apspriesti Dambārtonoksas konferencē Vašingtonā 1944. gada vasaras beigās. Lielvalstis vienojās par organizācijas pamatstruktūru, bet vairāki jautājumi palika neizlemti, piemēram, jautājums par balsošanas procedūru. Šie jautājumi tika atrisināti Jaltas konferencē 1945. gada februārī. Jaltā tika arī nolemts, ka visām valstīm, kas pieteikušas karu Berlīnes pakta valstīm līdz 1945. gada 1. martam, piešķiramas tiesības iestāties.

Pēdējā konference, kurā tika veikti priekšdarbi Apvieno-

¹ Q. Cecil. A Great Experiment.

² D. Thomson. Europe since Napoleon.

to Nāciju Organizācijas nodibināšanai, notika 1945. gada aprīlī Sanfrancisko. Piedalījās piecdesmit valstis, un tika izstrādāta ANO harta, kurā tika noteikti tās mērķi, noteikumi un struktūra. Tajā teikts, ka Apvienoto Nāciju tautas apņēmās «pasargāt nākamās paaudzes no kara posta, kas viena mūža laikā jau divreiz nesis cilvēcei neizsakāmu nelaimi», un panākt cilvēktiesību ievērošanu, iedibināt taisnīgumu un likumību, veicināt sociālo un ekonomisko progresu. Jūnijā harta tika parakstīta, un 1945. gada 24. oktobrī Apvienoto Nāciju Organizācija oficiāli sāka savu darbību.

Apvienoto Nāciju Organizācijas struktūra

Apvienoto Nāciju Organizācijas struktūru veido seši galvenie orgāni: Ģenerālā asambleja, Drošības padome, Sekretariāts, Ekonomiskā un sociālā padome, Aizbildnības padome un Starptautiskā tiesa. Pamatā struktūra ir tāda pati kā Tautu Savienībai, taču detaļās ir nozīmīgas atšķirības.

Ģenerālajā asamblejā ietilpst visi ANO locekļi. Katru gadu septembrī tiek sasauktas regulāras sesijas, bet vajadzības gadījumā — ārkārtas sanāksmes. Ģenerālās asamblejas funkcijas ir diskutēt un pieņemt rezolūcijas par politiskām problēmām. Visām valstīm neatkarīgi no iedzīvotāju skaita ir vienlīdzīgas balsstiesības, taču rezolūcijas nav jāpieņem vienbalsīgi, kā tas bija Tautu Savienības Asamblejā. 1945. gadā lielvalstis vienojās, ka visi svarīgākie jautājumi tiks diskutēti un atrisināti Drošības padomē, nevis Ģenerālajā asamblejā. Taču Ģenerālā asambleja pakāpeniski kļuva nozīmīgāka, daļēji tāpēc, ka Drošības padome nonāca strupceļā, kas noveda pie rezolūcijas «Vienotība mieram»¹ pieņemšanas 1950. gadā, un daļēji tāpēc, ka bija ļoti pieaudzis Ģenerālās asamblejas locekļu skaits. 1945. gadā bija 50 locekļi, bet 1966. gada decembrī — 122.² Šis skaita pieaugums apgrūtināja lielvalstu iespējas Ģenerālajā asamblejā kontrolēt balsošanu. Valstis, kuras saistīja kopīga ideoloģija vai kopīgs ģeogrāfiskais stāvoklis —

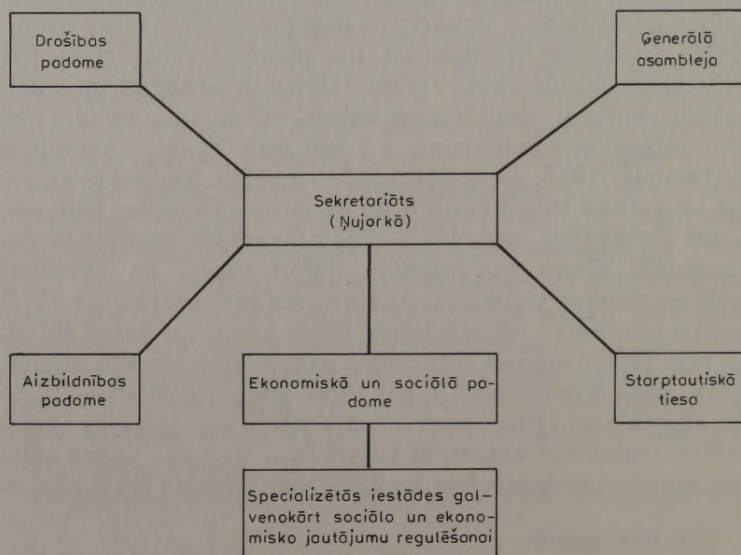
¹ Sk. 606. lappusi.

² Nepiedalījās komunistu Ķīna, Rietumvācija un Austrumvācija, Šveice, Ziemeļvjetnama un Dienvidvjetnama, Ziemeļkoreja un Dienvidkoreja.

komunisti, arābi, afrikāņi, aziāti, latīņamerikāņi, rietumeiropieši, ziemeļamerikāņi — centās savā starpā vienoties par to, kā balsot.

Līdz 1965. gadam Drošības padomē bija vienpadsmit locekļi, pieci pastāvīgi (Ķīna, Francija, Krievija, Lielbritānija un Savienotās Valstis) un seši nepastāvīgi — tos uz diviem gadiem ievēlēja Ģenerālā asambleja, katru gadu pa trim locekļiem. Lēmumu pieņemšanai bija nepieciešamas vismaz septiņas balsis, ieskaitot visu piecu pastāvīgo locekļu balsis, kuriem tādējādi piederēja veto tiesības. Kopš 1965. gada augusta nepastāvīgo locekļu skaits tika palielināts līdz desmit, un lēmumu pieņemšanai tagad bija nepieciešamas deviņas balsis. Lielvalsts veto tiesības nozīmē mazo valstu lemtspējas samazināšanu salīdzinājumā ar tiesībām, kas tām bija Tautu Savienībā. Taču jauninājums ir reālistisks solis, jo spēcīgās valstis nevar piespiest rīkoties pretēji savai gribai. Iespējams, ka Savienotās Valstis un Krievija nebūtu iestājušās Apvienotajās Nācijās, ja tām nebūtu veto tiesību.

Drošības padomes sēdes notiek daudz biežāk nekā Ģene-

Apvienoto Nāciju Organizācija

rālās asamblejas sēdes, un sākotnēji šī padome bija iecerēta neatliekamam jautājumam risināšanai. Apvienoto Nāciju locekļi vienojās akceptēt un īstenot Drošības padomes lēmumus. Veidojot ANO, bija domāts, ka pieci pastāvīgie locekļi rīkosies kopīgi, lai nepieļautu rupjus pārkāpumus pret mieru pasaulē. Sākās aukstais karš, un Krievija, kas Drošības padomē ar savu viedokli parasti palika mazākumā, bieži vien izmantoja savas veto tiesības, lai neļautu padomei rīkoties. Rezultāts bija tāds, ka Ģenerālā asambleja kļuva daudz nozīmīgāka, nekā sākotnēji bija iecerēts, un ka ANO locekļi biežāk meklēja drošības garantēšanu reģionālās organizācijās kā, piemēram, NATO, nekā Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1946. gadā Drošības padome izveidoja Militāro štābu komiteju, lai plānotu visas Apvienoto Nāciju kopīgās militārās akcijas, bet tā nevarēja vienoties par dalības naudu, kas dalībvalstīm būtu jāiemaksā par kārtības uzturēšanas spēkiem, un kopš 1948. gada komiteja nav darbojusies.

Sekretariāts darbojas ANO galvenajā mītnē Ņujorkā, un tajā ir aptuveni 4000 darbinieku. Tas ir ANO civilais dienests, un tā funkcijās ietilpst tulkošana, projektu sagatavošana, protokolēšana un citi kancelejas darbi, informācijas nodrošināšana delegātiem un Apvienoto Nāciju lēmumu noformēšana. Sekretariātu vada ģenerālsekretārs, kas ir Apvienoto Nāciju Organizācijas augstākais administratīvais ierēdnis. Ģenerālsekretāru uz pieciem gadiem ievēl Drošības padome un Ģenerālā asambleja. Līdz septiņdesmito gadu beigām šajā amatā bijuši četri cilvēki¹ — Trigve Lī no Norvēģijas (1946—1953), Dāgs Hammaršelds no Zviedrijas (1953—1961), U Tans no Birmas (1961—1971) un Kurts Valdheims no Austrijas (kopš 1971. gada²). ANO ģenerālsekretāram ir lielāka vara un atbildība nekā viņa priekšgājējam Tautu Savienībā. Hartas 99. pants nosaka, ka viņš var «iesniegt Drošības padomes izskatīšanai jebkuru problēmu, kas, viņaprāt, apdraud starptautisko mieru un drošību». Pēdējo divdesmit gadu laikā ģenerālsekretāra autoritāte ir ievērojami augusi.

¹ Pēc tam ANO ģenerālsekretārs no 1982. gada līdz 1991. gadam bija Havjers Peress de Kueljars (Peru), bet kopš 1992. gada — Butross Butross Gālji (Ēģipte). (*Tulk.*)

² Kurts Valdheims ģenerālsekretāra amatā bija no 1971. gada līdz 1981. gadam. (*Tulk.*)

Ekonomiskā un sociālā padome (ECOSOC) sastāv no divdesmit locekļiem, kurus ievēl Ģenerālā asambleja (līdz 1965. gada augustam — astoņpadsmit), un tās sēdes notiek divreiz gadā. Tā ir koordinējošs orgāns, kas ir atbildīgs par vairākām komisijām — iedzīvotāju, cilvēktiesību, sieviešu stāvokļa, narkotisko vielu, reģionālās ekonomiskās attīstības —, kā arī koordinē daudzu specializēto iestāžu darbību. Starptautiskā darba organizācija ir vienīgā, kas saglabājusies no Tautu Savienības iestādēm. Tautu Savienībai panīkstot, tā uzplauka, un tagad tās darbība ir paplašinājusies, ietverot ekonomisko plānošanu, nodarbinātības nodrošināšanu un sociālo nodrošināšanu. Padomē ir četras finanšu iestādes. Piemēram, Starptautiskais valūtas fonds tika izveidots 1946. gadā, lai uzlabotu starptautisko valūtu stabilitāti un darītu pieejamas tās valūtas, kas nepieciešamas tirdzniecībai. Starptautiskā attīstības asociācija tika izveidota 1956. gadā, lai veicinātu privātās investīcijas mazattīstītās zemēs.

Pārtikas un lauksaimniecības organizācija, kuras mītne atrodas Romā, darbojas, lai uzlabotu pārtikas ražošanu un sadali, nodrošinot tehnisku palīdzību un informāciju. Vispasaules veselības aizsardzības organizācijas darbs virzīts uz plaši izplatītu slimību novēršanu un ārstēšanu. Starptautiskā atomenerģijas aģentūra tika izveidota 1957. gadā Vīnē, lai veicinātu pētījumus par atomenerģijas izmantošanu mierlaika vajadzībām. Apvienoto Nāciju Izglītības, zinātnes un kultūras organizācija (UNESCO) ir atbildīga par daudziem un dažādiem projektiem, bet galvenokārt analfabētisma novēršanas un tautas izglītības jomā. Apvienoto Nāciju Bērnu fonda (UNICEF) darbība sākotnēji bija veltīta no Otrā pasaules kara sekām cietušajiem bērniem, bet kopš 1950. gada tas sniedz palīdzību valdībām bērnu labklājības nodrošināšanā.

Vēl viens no Apvienoto Nāciju Organizācijas galvenajiem orgāniem ir Aizbildnības padome. 1945. gadā tā bija atbildīga par vienpadsmit aizbilstamām teritorijām, no kurām lielākā daļa bija Tautu Savienības mandātteritorijas. Pakāpeniski šīs teritorijas kļuva neatkarīgas, un 1966. gadā bija palikušas tikai trīs: Jaungvineja un Nauru (ko pārvaldīja Austrālija), un dažas Klusā okeāna salas (ko pārvaldīja ASV). Padomei bija tiesības rīkot aptaujas un saņemt ziņojumus no valstīm, kuru pārvaldīšanā teritorijas atradās, kā arī apmeklēt attiecīgās teritorijas.

Starptautiskā tiesa ir gandrīz identiska Pastāvīgajai starptautiskajai tiesai, ko nodibināja Tautu Savienība. Tās sēdes notiek Hāgā tajā pašā namā, un tās sastāvā tāpat ir piecpadsmit tiesnešu. Spriedumus pieņem ar balsu vairākumu, un valstīm nav obligāti jāakceptē Starptautiskās tiesas jurisdikcija. Kopumā šai tiesai ir mazāk darba nekā iepriekšējai. Viena no svarīgākajām lietām, kas tai bija jāizspriež, bija jautājums par Dienvidāfrikas pārvaldīšanā esošo bijušo Vācijas koloniju Dienvidrietumāfrikā, kas tika nodota Dienvidāfrikai kā mandātteritorija pēc Pirmā pasaules kara. 1960. gadā Etiopija un Libērija, pārstāvot Āfrikas valstis, kam nepatika Dienvidāfrikas rasu politika, iesniedza tiesai sūdzību par to, kā šī valsts pārvalda tai nodoto mandātteritoriju. 1962. gadā starptautiskā tiesa nolēma, ka tai ir tiesības izskatīti šo lietu, taču pēc četriem gadiem pieņēma pretēju lēmumu. Šis un citi gadījumi apstiprina viedokli, ka Starptautiskā tiesa nav piemērota izšķirt strīdus mainīgajā pasaulē tādā aspektā, ka likums parasti cenšas saglabāt *status quo*.

1945.—1978. gads

Apvienoto Nāciju Organizācijas pirmajā darba gadā daudz tika diskutēts par procedūras noteikumiem, komiteju un komisiju dibināšanu, par pastāvīgās mītnes atrašanās vietu. Sākumā ANO izvietojās kādā sieviešu koledžā Ņujorkā, tad — pārbūvētā slidotavā Longailendā, līdz 1952. gadā tika pabeigta tās pašreizējā ēka Manhetenā uz amerikāņu miljonāra Rokfellerā nopirktā zemes gabala. 1946. gadā Norvēģijas ārlietu ministrs Trigve Lī tika ievēlēts par ģenerālsekretāru, un Drošības padome izskatīja pirmās sūdzības pret Krieviju par Irānu (sk. 364. lpp.) un pret Lielbritāniju par Grieķiju (sk. 77. lpp.).

No 1947. gada līdz 1950. gadam bija aukstā kara kulminācijas laiks, un Krievija Drošības padomē bieži izmantoja savas veto tiesības. 1947. gadā Lielbritānija iesniedza izskatīšanai Apvienoto Nāciju Organizācijā jautājumu par Palestīnu, un ANO nolēma sadalīt šo zemi starp arābiem un ebrejiem (sk. 317. lpp.). 1949. gadā komunisti aizdzina Čana Kaiši nacionālistisko valdību no kontinentālās Ķīnas uz Formozas (Taivas) salu, kur tā atrodas vēl joprojām. Toreiz Krievija ierosināja, ka Drošības padomē nacionālistu

Ķīnas pārstāvja vietā jābūt komunistu Ķīnas pārstāvim. Šis ierosinājums tika noraidīts, un Ķīnu turpināja pārstāvēt Formozas (Taivas) valdība. Protestējot pret komunistu Ķīnas ignorēšanu, Krievija nolēma boikotēt Drošības padomi un visus pārējos Apvienoto Nāciju orgānus.

1950. gada 25. jūnijā Apvienoto Nāciju komisija Korejā informēja Drošības padomi, ka Dienvidkorejā iebrucis Ziemeļkorejas karaspēks (sk. 507.—509. lpp.). Nekavējoties tika sasaukta Padomes sēde. Krievijai nepiedaloties, Drošības padome pieņēma rezolūciju, kurā aicināja pārtraukt karadarbību un lūdza visas Apvienoto Nāciju dalībvalstis palīdzēt šajā lietā. Pēc divām dienām Savienotās Valstis paziņoja, ka tās nosūtījušas Dienvidkorejai palīgā karaspēku, un Apvienotās Nācijas ieteica citām dalībvalstīm darīt to pašu. Galu galā sešpadsmit valstis nosūtīja karaspēku, un četrdesmit piecas valstis sniedza dažādu palīdzību. Tomēr Savienotajām Valstīm šeit bija galvenā loma, un Apvienoto Nāciju karaspēku komandēja amerikāņu ģenerālis Makārturs.

1950. gada augustā Krievija atgriezās Drošības padomē. Bija skaidrs, ka ANO spēja palīdzēt Dienvidkorejai tikai Krievijas pagaidu prombūtnes dēļ, un tāpēc rietumvalstis centās izveidot alternatīvu procedūru, kā Apvienotajām Nācijām rīkoties turpmāk, ja Drošības padome nevarēs pieņemt lēmumus, vienam no pieciem pastāvīgajiem locekļiem izmantojot savas veto tiesības. Tādēļ 1950. gada novembrī Ģenerālā asambleja pieņēma rezolūciju «Vienotība mieram». Tajā bija teikts, ka gadījumā, ja Drošības padome nespēj vienoties par iejaukšanos krīzē, tad jāsasauc Ģenerālās asamblejas ārkārtas sesija, un tai ir tiesības nepieciešamības gadījumā ieteikt lietot bruņotu spēku. Krievija uzskatīja šo rezolūciju par nelikumīgu.

1953. gada jūlijā ar pamiera parakstīšanu karadarbība Korejā tika izbeigta. Korejas konflikta atrisināšana bija cēlusi Ģenerālās asamblejas nozīmīgumu un visas Apvienoto Nāciju Organizācijas autoritāti. Tas arī palielināja atbalstu Savienotajām Valstīm, nepieļaujot komunistu Ķīnai iestāties Apvienotajās Nācijās. Kaut arī ģenerālsekretārs Lī bija atbalstījis to, ka Pekinai tiek piešķirta vieta Drošības padomē, viņš tomēr ieņēma stingru pozīciju pret Ziemeļkorejas agresiju. Sakarā ar to krievi viņu apsūdzēja par pakļaušanos Savienotajām Valstīm un Lielbritānijai, un 1951. gada februārī Krievija izmantoja savas veto

tiesības pret Lī atkārtotu ievēlšanu ģenerālskretāra amatā. Tā kā Savienotās Valstis paziņoja, ka tās savukārt izmantos savas veto tiesības pret jebkuru citu kandidātu, iestājās strupceļš, kamēr beidzot tika panākta vienošanās, ka Lī turpinās darbu vēl trīs gadus. Tomēr Krievija turpināja viņu boikotēt, un 1952. gada novembrī Lī paziņoja par savu nodomu atkāpties no amata. 1953. gada aprīlī par ģenerālskretāru tika ievēlēts Zviedrijas Ārlietu ministrijas ģenerāldirektors Dāgs Hammaršelds.

Izņemot Indokīnas notikumus, kur Apvienotās Nācijas nebija iesaistījušās, laikā no 1953. gada līdz 1956. gadam nebija nevienas citas nopietnas krīzes. Hammaršeldam bija iespēja izmantot šos relatīvi mierīgos gadus, lai stiprinātu pašāvēību un ticību sev. Par Trigvi Lī Nikolass ir teicis, ka «viņš izmantoja savu politisko varu drīzāk pārbagāti nekā apdomīgi».¹ Hammaršelds, būdams diezgan noslēpumains un rezervēts cilvēks, kura karjera bijusi saistīta gan ar ekonomiku, gan ārpolitiku, bija pārliecināts, ka diplomātiskajā darbā atklātībai jābūt minimālai. Tikmēr pieauga Apvienoto Nāciju Organizācijas locekļu skaits: no 1946. gada līdz 1954. gadam tas palielinājās no 52 līdz 63, un 1955. gadā pievienojās vēl 16 valstis. «Apvienotās Nācijas tajā laikā būtībā bija apspriešanās organizācija. Tā varēja debatēt, aicināt, ieteikt, pieticīgā līmenī veicināt labus darbus sociālajā un ekonomiskajā sfērā, bet tā nebija, politiski runājot, rīcības orgāns. Tās klātbūtne bija drīzāk zināma nekā redzama.»² Tāds bija stāvoklis, kad sakarā ar Suecas notikumiem sāka augt Apvienoto Nāciju vara un ietekme.

Līdz 1956. gada oktobrim Apvienoto Nāciju loma Suecas kanāla problēmas risināšanā bija pavisam niecīga (sk. 7. nodaļu). 13. oktobrī Krievija, izmantojot savas veto tiesības, nepieļāva pieņemt Drošības padomes izvirzītos sešus neapstrīdamos principus problēmas atrisināšanai. Tad 29. oktobrī Izraēla iebruka Ēģiptē. Nākamajā dienā Savienotās Valstis iesniedza Drošības padomē rezolūcijas projektu ar aicinājumu visām Apvienoto Nāciju dalībvalstīm atturēties no spēka lietošanas. Tomēr Lielbritānija un Francija izmantoja savas veto tiesības, un tad jautājums tika nodots izlemšanai Ģenerālajai asamblejai, pamatojo-

¹ H. Nicholas. The United Nations as a Political Institution.

² H. Nicholas. «The Listener», 11 Aug. 1966.

ties uz 1950. gada rezolūciju «Vienotība mieram». 2. novembrī Ģenerālā asambleja pieņēma rezolūciju, kurā aicināja pārtraukt uguni un atvilkt karaspēku. Ignorējot šo rezolūciju, pēc trim dienām Lielbritānija un Francija iebruka Ēģiptē, taču abas apgalvoja, ka izvedis karaspēku, ja Apvienoto Nāciju spēki spēs nodrošināt mieru starp arābiem un izraēliešiem un apmierinoši atrisināt kanāla problēmu. Tad Hammaršelds izstrādāja plānu Apvienoto Nāciju karaspēka (UNEF) izveidošanai, un 15. novembrī tā pirmais kontingents ieradās Ēģiptē. Karaspēkā bija ap 5000 vīru no desmit neitrālām valstīm. Briti, franči un izraēlieši pamazām atkāpās, un ANO karaspēks palika kā buferis starp izraēliešiem un ēģiptiešiem līdz pat 1967. gadam.

Suecas operācija cēla Apvienoto Nāciju Organizācijas prestižu. Organizācija bija spējusi sakoncentrēt starptautisko sabiedrisko domu uz četru iejaukto valstu rīcības novērtēšanu un bija pierādījusi, ka tā spēj atturēt tautas no īsta kara. Šis notikums bija precedents Kongo operācijai 1960. gadā. Suecas krīze bez tam sekmēja arī ģenerālsekretāra varas un ietekmes pieaugumu. Ārkārtīgi delikātā situācijā Hammaršelds bija licis lietā piesardzīgu, bet enerģisku diplomātiju. «Viņa iniciatīva, kā arī sarunu vedēja prasme un vadītāja spējas bija vitāli svarīgas ANO funkciošanās nodrošināšanai šīs krīzes laikā.»¹ Asambleja pilnīgi paļāvās uz Hammaršeldu, un radās iespaids, ka nācijas var savas problēmas «uzticēt Dāgam».

Vienlaikus ar Suecas krīzi notika ungāru revolūcija pret krievu kundzību. 28. oktobrī rietumvalstis izvirzīja Drošības padomē jautājumu par krievu draudiem Ungārijas neatkarībai, un 2. novembrī Naģis lūdza palīdzību Apvienotajām Nācijām. Pēc divām dienām Krievija uzlika veto Drošības padomes rezolūcijai, kas pieprasīja nekavējoties izvest krievu karaspēku no Ungārijas. To pašu rezolūciju pieņēma Ģenerālā asambleja, taču nekas netika panākts, Krievija vienīgi tika nosodīta par «Hartas pārkāpšanu». Apvienoto Nāciju nespēja iespaidot Krievijas rīcību pret Ungāriju pierādīja, ka tad, ja kāda lielvalsts nodomājusi ignorēt Apvienotās Nācijas un ja tai ir spēks to izdarīt, tad ANO ir bezpalīdzīga.

Laika posms no 1957. gada līdz 1960. gadam Apvienotajām Nācijām atkal bija relatīvi mierīgs. Hammaršelds tika

¹ H. Nicholas. The United Nations as a Political Institution.

otru reizi ievēlēts par ģenerāļsekretāru. 1958. gadā Drošības padome nosūtīja novērotāju grupu uz Libānu, jo no šīs valsts bija saņemta sūdzība par Sīrijas iejaukšanos tās iekšējās lietās. 1960. gadā ANO iestājās septiņpadsmit jaunas valstis, galvenokārt no Āfrikas. Tieši Āfrikā gadījās nākamā krīze, kurā tika iesaistīta Apvienoto Nāciju Organizācija.

1960. gada jūnija beigās Beļģija piešķīra neatkarību Kongo (sk. 416. lpp.). Dažas dienas vēlāk kongojiešu armija sarīkoja dumpi, un beļģu armija atgriezās valstī. 13. jūlijā Hammaršelds pārņēma iniciatīvu un lūdza sasaukt Drošības padomes sēdi, kurā tika pieņemta rezolūcija par Apvienoto Nāciju karaspēka izveidošanu. Šis karaspēks pazīstams ar nosaukumu ONUC (pēc nosaukuma pirmajiem burtiem franču valodā), un tā mērķis bija palīdzēt atjaunot kārtību tā, lai beļģu un jebkurš cits ārvalstu karaspēks atstātu Kongo. Pēc četrām dienām vairāk nekā 3000 Apvienoto Nāciju karavīru ieradās Kongo, un beļģu karaspēks pamazām atstāja šo zemi. Augustā Kongo premjerministrs Lumumba lūdza Apvienoto Nāciju karaspēku uzbrukt Katangai — valstij, kas bija atšķēlusies no Kongo. Hammaršelds neatzina Katangas tiesības atšķēlties, bet atteicās atļaut Apvienoto Nāciju karaspēkam uzbrukt provincei. Tad Lumumba meklēja palīdzību citur, arī Krievijā.

Šajā gadījumā Apvienoto Nāciju rīcība Kongo zaudēja Krievijas atbalstu, un Krievijas pārstāvji uzsāka personisku uzbrukumu ģenerāļsekretāram. Septembrī Hruščovs pats ieradās Ņujorkā un pieprasīja Hammaršelda atkāpšanos no amata. Ģenerāļsekretāra vietā viņš ieteica izveidot triju vīru direktorātu — tā sauktais «troikas» priekšlikums¹. Bet Hammaršelds atteicās atkāpties no amata. «Ar savu atkāpšanos,» viņš teica, «es pametišu ANO likteņa varā.. Ne jau Padomju Savienības vai kādas citas lielvalsts aizstāvībai vajadzīga Apvienoto Nāciju Organizācija, tā vajadzīga visām pārējām valstīm.» Mazās valstis atbalstīja Hammaršeldu, un krievi atsauca savu prasību.

Tikmēr Apvienoto Nāciju karaspēks Kongo palielinājās līdz kādiem 20 000 karavīru; tie bija izkaisīti šajā milzīgajā valstī bez labiem sakaru līdzekļiem. Bez tam Kongo bija ieradušies apmēram 500 eksperti, kas nodarbojās ar partikas sadali, kontrolēja sanitāro stāvokli un ūdens kvalitāti,

¹ Var būt neitrālas valstis, bet nekad nav neitrālu cilvēku (Hruščovs).

kā arī nodrošināja vadības darbu. Hammaršelds bija pārliecināts, ka Kongo ir potenciāls kaujaslauks cīņā starp Austrumiem un Rietumiem, kā arī starp dažādiem afrikāņu grupējumiem. 1961. gada februārī Apvienotās Nācijās viņam piešķīra plašākas pilnvaras novērst pilsoņu karu šajā valstī. Jūlijā ANO palīdzēja sarīkot Kongo dažādo politisko līderu kopīgu tikšanos, un 1961. gada septembrī Apvienoto Nāciju karaspēks iegāja Katangā. Šajā laikā arī pats ģenerālsekretārs atradās Kongo. Ceļā uz tikšanos ar Katangas prezidentu Čombi ģenerālsekretāra lidmašīna cieta avāriju, un Hammaršelds gāja bojā. 1961. gada novembrī ģenerālsekretāra amatā tika ievēlēts U Tans no Birmas. 1962. gada beigās ANO militārās operācijas pret Katangu beidzās sekmīgi, un vēl pēc diviem gadiem ANO karaspēks beidzot atstāja Kongo.

Kopš 1962. gada Apvienotajām Nācijām bijusi nozīmīga loma daudzu konfliktu atrisināšanā. Indonēzijas konflikts ar Nīderlandi 1962. gadā par Rietumiriānu aprakstīts 545. lappusē. ANO šo konfliktu ātri nokārtoja, un strīdus teritorija tika nodota Indonēzijai. Daudzkārtējie cīņi starp grieķu un turku kopienām Kiprā 1963. gada beigās (sk. 131. lpp.) lika Apvienotajām Nācijām 1964. gadā izveidot miera uzturēšanas spēkus. Tie sekmīgi darbojās veselus desmit gadus, taču tiem neizdevās novērst 1974. gada krīzi šajā salā.

1965. gadā izcēlās karš starp Indiju un Pakistānu Kašmiras dēļ (sk. 456. lpp.). Apvienotās Nācijās bija sekmīgi pārraudzījušas pamiera ievērošanu Kašmirā kopš 1949. gada, bet tām neizdevās šajā teritorijā sarīkot plebiscītu. 1965. gadā Pakistāna nolēma savas prasības panākt ar karaspēka palīdzību, un septembrī sākās karš ar Indiju. Drošības padome, kurā lielvalstis reiz nu bija vienprātīgas, pieprasīja uguns pārtraukšanu, nosūtīja uz abām valstīm savas misijas un panāca kauju izbeigšanu. Līdz Taškentas līguma parakstīšanai tika sekmīgi ievērots pamiers.

Vidējos Austrumos uz Ēģiptes un Izraēlas robežas Apvienoto Nāciju karaspēks uzturēja relatīvi mierīgu stāvokli veselus desmit gadus. Tomēr saspilējums šajā reģionā pamazām pieauga (sk. 320.—322. lpp.), un 1967. gada maijā Ēģipte lūdza izvest ANO karaspēku no šīs teritorijas. U Tanam nebija nekāda oficiāla pamata noraidīt Nāsera lūgumu, arī Izraēla atteicās atļaut izvietot ANO karaspēku savā robežas pusē, un tā karaspēks tika izvests. Pēc kādām

divām nedēļām notika sešu dienu karš starp izraēliešiem un arābiem. 1967. gada jūlijā neliels skaits ANO novērotāju tika nosūtīti uz Suecas kanāla apkārtni un Golānas augstienēm, un novembrī Drošības padome pieņēma rezolūciju nr. 242 (sk. 324. lpp.) par Vidējiem Austrumiem. Dr. Jarings tika nozīmēts par ANO vidutāju, lai panāktu vienošanos starp abām pusēm uz šīs rezolūcijas pamata. Tomēr sarunām nebija tikpat kā nekādu sekmju. 1973. gadā Vidējos Austrumos atkal uzliesmoja karš, un atkal Apvienotās Nācijās panāca pamieru, izvietojot ANO karaspēku gar ēģiptiešu un izraēliešu frontes līniju.

Vēl viens svarīgs Apvienoto Nāciju rūpju objekts bija Dienvidāfrika. Pēc sarunu pārtraukšanas starp Lielbritāniju un neoficiālo Rodēzijas mazākuma valdību Apvienotās Nācijās noteica ekonomiskās sankcijas pret Rodēziju (sk. 404. lpp.). Tomēr vairāku iemeslu dēļ Apvienotajām Nācijām neizdevās nokārtot strīdīgo Rodēzijas jautājumu. Līdzīgā veidā pavisam neefektīvas bija tās ANO rezolūcijas, kurās ne vienu reizi vien tika nosodīta Dienvidāfrikas aparteīda politika un tās kundzība pār Dienvidrietumāfriku.

Apvienoto Nāciju prestižs un ietekme kopš sešdesmito gadu vidus samazinājās, neraugoties uz ANO iesaistīšanos konfliktu risināšanā, bet dažkārt — tieši šīs iesaistīšanās dēļ. Bez tam ANO gandrīz nekādi necentās noregulēt daudzus nozīmīgus starptautiskus konfliktus: abas Berlīnes krīzes, Kubas raķešu krīzi, Ķīnas un Indijas robežsadaršmes, Čehoslovākijas okupāciju, Nigērijas un Biafras konfliktu, Indijas un Pakistānas konfliktu 1971. gadā, konfliktus Angolā, Mozambikā un Etiopijā. Īpaši zīmīga un uzkrītoša bija ANO neiesaistīšanās Vjetnamas konflikta noregulēšanā. ANO to nedarīja tāpēc, ka ne Ziemeļvjetnama, ne komunistu Ķīna nebija ANO locekles. Apvienotajām Nācijām neizdevās arī koordinēt pūliņus cīņā ar starptautisko terorismu, īpaši ar civilās aviācijas lidmašīnu nolaupišanu. Svarīgas starptautiskas sarunas, kā, piemēram, par atbrūņošanu, par Vidējiem Austrumiem, bieži vien notika bez ANO svētības. Visu šo iemeslu dēļ 1970. gadā, kad tika svinēta Apvienoto Nāciju divdesmit piektā gada diena, ANO plaši kritizēja par tās nenozīmīgo un neefektīvo darbību.

Šai neefektivitātei ir vairāki cēloņi. Pirmkārt, visos starptautiskos notikumos jārēķinās ar realitāti, ka lielvalstis ir sāncenses. Apvienotās Nācijās lielākoties spēj efek-

tīvi rīkoties vienīgi tad, ja lielvalstu intereses sakrīt, vai arī, ja tās nav īpaši ieinteresētas strīda objektā. Vjetnama ir piemērs tam, ka ANO nav spējīga rīkoties, ja superlielvalstu intereses nesaskan. Vēl viens ANO nespēka iemesls ir tas, ka līdz 1971. gadam Apvienoto Nāciju sastāvā nebija komunistu Ķīnas, kur dzīvo gandrīz ceturtdaļa no pasaules iedzīvotājiem. Tajā gadā Taivana tika izslēgta no Drošības padomes, un tās vietu ieņēma kontinentālā Ķīna. Pēc šī vājā punkta novēršanas tomēr sekoja vairākkārtēji Ķīnas un Krievijas konflikti. Austrumvācija un Rietumvācija par ANO locekļēm tika uzņemtas tikai 1973. gadā.

1964.—1965. gadā Apvienoto Nāciju Organizācija gandrīz bankrotēja, jo ļoti dārgi bija izmaksājuši Kongo operācija, Krievija, komunistiskās valstis, Beļģija, Francija un Dienvidāfrika apgalvoja, ka Apvienotajām Nācijām nebija īstu pilnvaru tur iejaukties, un tās atteicās maksāt savu daļu šajos izdevumos. Diskusija bija pamatā par to, ko Apvienotās Nācijas drīkstētu un ko nedrīkstētu darīt, nevis par to, kam par to vajadzētu maksāt.

Daži komentētāji uzskata, ka ANO pastāvīgajām amatpersonām nebija izdevies nodrošināt konstruktīvu vadību. Hammaršelds bija izcila pasaules mēroga personība, un viņa reputācija, laikam ejot, ir tikai augusi. Viņš bija iniciators, kas pārdomāti un neatlaidīgi paplašināja ģenerālsekretāra autoritāti un mainīja ANO darbības stilu. Viņš padarīja ģenerālsekretāra amatu par starptautisku spēku ar savām īpašām tiesībām. Divi viņa sekotāji šajā amatā bija pavisam citādi. U Tans (1961—1971) bija pacietīgs, savaldīgs un piesardzīgs starpnieks, nepolitiska amatpersona. Viņš palīdzēja saglabāt Apvienotās Nācijas pēc Kongo krīzes, bet, iespējams, par šīs organizācijas neefektivitātes cenu. Valdheims, kurš stājās ģenerālsekretāra amatā 1971. gadā, tāpat bija pacietīgs, strādīgs un diplomātisks, taču nebūt ne aktīvs. Daži uzskata, ka Apvienoto Nāciju Organizācijai jābūt daudz aktīvākai un biežāk jāuzņemas iniciatīva, ja tā grib kļūt par spēcīgāku un radošāku organizāciju.

Sešdesmitajos gados bija plaši izplatīts uzskats, ka Apvienotajām Nācijām vajadzētu izveidot pastāvīgus starptautiskus policijas spēkus, kas vienmēr būtu gatavi apspiest agresiju un sekmēt konfliktu atrisināšanu miera ceļā. Tomēr tādi spēki netika radīti. Bez tam tiek izteikts viedoklis, ka Apvienotajām Nācijām trūkst mehānisma, lai

atrisinātu strīdīgus jautājumus jau sākuma stadijā, pirms tie izvērtušies par militāriem konfliktiem. Kad ANO patiešām novērš karadarbības uzliesmojumus, miera uzturēšanas nolūks drīzāk ir «iesaldēt» problēmu, nekā to atrisināt.

Straujais ANO dalībvalstu skaita pieaugums sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados mainījis Ģenerālās asamblejas raksturu. Līdz 1976. gadam ANO bija 147 dalībvalstis. Katrai valstij, kaut arī mazai¹, ir viena balss, un tā var rīkoties pasaules arēnā. Daudzas no jaunajām valstīm uzskata Apvienotās Nācijas par forumu, kurā var īstenot savu cīņu pret koloniālismu un rasismu. Tas atspoguļojas pieņemtajās rezolūcijās, kas bieži vien ir nereālistiskas un neizpildāmas. Tas, ka tiek pieņemtas rezolūcijas, kuru izpilde nav panākama, grauj ANO prestižu un akcentē tās nespēku. Tā kā ANO bieži vien tiek izmantota tikai kā propagandas arēna, vairāku valstu atbalsts šai organizācijai kļuvis visai kūtrs.

Neskatoties uz visu to, Apvienotās Nācijas kļuvas par nozīmīgu un salīdzinājumā ar Tautu Savienību diezgan veiksmīgu organizāciju. Tai ne reizi vien izdevies nepieļaut sīku domstarpību pāraugšanu lielos konfliktos; tā ir funkcionējusi kā drošības vārstulis viedokļu izteikšanai² un kļuvusi par pasaules sabiedriskās domas paušanas forumu. Apvienoto Nāciju darbs sociālo un ekonomisko norišu koordinēšanā un vadīšanā kļūst arvien nozīmīgāks. ANO nav spēks pats par sevi. Tā vienīgi atspoguļo savu dalībvalstu spēku samēru, un tās tikumi un trūkumi ir pasaules tikumu un trūkumu atspulgs. Pastāv uzskats, ka «Apvienoto Nāciju Organizācija ir tik varena un iedarbīga, cik to vēlas tās dalībvalstis».³

Pasaules attīstība un iedzīvotāji

1966. gada maijā Apvienoto Nāciju ģenerālsēkretārs U Tans kādā radiointervijā izteica šādus divus apgalvojumus:

¹ Seiņeļu salu iedzīvotāju skaits ir 60 000, un šai valstij pieder viena balss, tāpat kā Ķīnai, kuras iedzīvotāju skaits ir 900 miljoni.

² Konors Kruzs O'Braiens, īru diplomāts, kurš ANO uzdevumā darbojās Kongo, izteicies, ka diskusijas Apvienotajās Nācijās ir rituāls aizstājejs cilvēka postošai darbībai.

³ Robert Rhodes James. Britain's Role in the United Nations, United Nations Association of Great Britain and Northern Ireland, 1970.

«Kopš Otrā pasaules kara beigām valda uzskats, ka bagātās valstis kļūst bagātākas, bet nabadzīgās — vēl nabagākas. Šī nemitīgi augošā plaisa starp bagātajiem un nabagajiem ir nopietnāks drauds starptautiskajam mieram un drošībai nekā jebkura cita atšķirība — vai tā būtu ideoloģiska vai nacionāla.

Pēc manām domām, saspīlējums, ko izraisa rasu diskriminācija vai atšķirīga attieksme pret baltajiem un melnajiem, ir daudz draudīgāks nekā pasaules sašķelšanās uz ideoloģiska pamata.»¹

Šie divi apgalvojumi ir savā starpā saistīti tādā ziņā, ka visumā bagātajās valstīs dzīvo baltie cilvēki, bet nabadzīgajās — krāsainie. Augošā ekonomiskā atšķirība viegli varētu novest pie eksplozīva saspīlējuma uz rasu atšķirības pamata. Attīstītajās Eiropas un Ziemeļamerikas valstīs lauksaimniecība ir produktīva un industriālā ražošana ir augstā līmenī, turpretī mazattīstītajās Āzijas, Āfrikas un Latīņamerikas valstīs lauksaimniecība bieži vien ir neproduktīva un rūpnieciskā ražošana ir vāja.

Šī atšķirība bagātības ziņā starp pasaules attīstītajām un mazattīstītajām zemēm kļuva ļoti skaidri redzama sešdesmito gadu sākumā. Tajā pašā laikā ievērojami pieauga pasaules iedzīvotāju skaits, it īpaši mazattīstītajās valstīs. Kristus laikā pasaulē dzīvoja aptuveni 250 miljoni cilvēku. Septiņpadsmitajā gadsimtā šis skaitlis bija divkārtšojies un sasniedzis 500 miljonus, un līdz 1850. gadam tas vēlreiz divkārtšojās. Nākamajos septiņdesmit piecos gados kopējais cilvēku skaits sasniedza 2 miljardus. Vēl pēc piecdesmit gadiem (1975) pasaulē dzīvoja jau 4 miljardi cilvēku, un lēš, ka gadsimta beigās pasaules iedzīvotāju skaits sasniegs 7 miljardus. Optimistiskākie demogrāfi uzskata, ka iedzīvotāju skaits nostabilizēsies pie šī skaitļa, taču pesimistiskākie paredz, ka cilvēku skaits sasniegs 11 miljardus.

Galvenais cēlonis šādam milzīgam iedzīvotāju skaita pieaugumam ir medicīnas zinātnes progress. Dažādi medikamenti un insekticīdi lielā mērā palīdzējuši samazināt tradicionāli nāvējošo slimību — malārijas, izsitumu tīfa, vēdertīfa, baku un holeras — izplatību. Līdz ar to pieaudzis mūža ilgums. Piemēram, indiešu meitenīte, kas piedzima 1947. gadā, varēja cerēt nodzīvot 27 gadus; 1971. gadā dzimušai meitenītei paredzamais mūža ilgums ir 50 gadu.

¹ U Thant. «The Listener», 12 May 1966.

Tādējādi vidusmēra indiešu sievietē tagad var nodzīvot visu savu reproduktīvo mūža posmu, un daudz vairāk viņas bērnu spēs pārciest bērnu infekcijas slimības un izaugt lieli.

Piecdesmitajos gados Apvienotās Nācijas daudz darīja, lai noteiktu šīs problēmas raksturu un apmērus, un daudzi specializētie dienesti sāka skaidrāk izprast iedzīvotāju skaita pieauguma saistību ar veselības stāvokli, izglītību, nodarbinātību un lauksaimniecību. Straujais iedzīvotāju skaita pieaugums un gausā saimnieciskā attīstība mazattīstītajās zemēs paplašināja plaisu starp šīm zemēm un attīstītajām valstīm. Tādēļ bija nepieciešams ne vien attīstīt daudzu valstu ekonomiku, bet arī regulēt šo valstu iedzīvotāju skaita palielināšanos. 1966. gadā Apvienotās Nācijas nodibināja Iedzīvotāju aktivitāšu fondu, kas nodrošināja finansiālu palīdzību, kā arī koordinēja un atbalstīja Apvienoto Nāciju aģentūru pūliņus šajā jomā. 1974. gadā Pasaules iedzīvotāju konference Bukarestē, ko sasauca ANO, piesaistīja uzmanību šīs problēmas neatliekamībai.

Apvienotās Nācijas bija iecerējušas, ka sešdesmitie gadi būs pirmā Attīstības dekāde. Tās mērķis bija palīdzēt daudzām valstīm panākt tādu iedzīvotāju pieaugumu, kas tām būtu pa spēkam. Lauksaimniecības produkcijas ieguve tika palielināta ar dažādām metodēm — apgāde ar labākām sēklām, mēslošanas līdzekļu nodrošināšana, lēto pesticīdu lietošana, uzlabotas lopu sugas un darba rīki; drenāžas un irigācijas ierīkošana un ūdens saglabāšana; produkcijas uzglabāšanas un tirdzniecības iespēju nodrošināšana; labāki sakaru līdzekļi un lēti kredīti; zemes īpašumtiesību reforma un brīvprātīgas kooperācijas pasākumi. Šī «zaļā revolūcija» daudzos pasaules reģionos likās daudzsološa. Lauksaimniecības un rūpniecības attīstības projekti prasa naudu. Lielu daļu no kapitāliem nodrošināja pašas mazattīstītās zemes, taču tās saņēma arī ievērojamu finansiālu un tehnisku palīdzību no bagātajām valstīm vai nu tiešā ceļā, vai arī ar starptautisko aģentūru starpniecību. Otrās ANO Attīstības dekādes laikā septiņdesmitajos gados vairāk uzmanības tika pievērsts mazākiem projektiem, kas bija saistīti galvenokārt ar lauku, nevis pilsētas attīstību, ar lauksaimniecības un mazo rūpniecības uzņēmumu, nevis smagās rūpniecības attīstību. 1964. gadā sāka darboties ANO Tirdzniecības un attīstības konference (UNCTAD) ar galveno mītni Ženēvā. Tās mērķis bija noskaidrot veidus, kā aktivizēt tirdzniecību starp pasaules bagātajām un

nabadzīgajām valstīm. Diemžēl trim šīs konferences sa-
nāksmēm — 1968. gadā Deli, 1972. gadā Santjago un 1976.
gadā Nairobi — neizdevās panākt nekādu reālu vienošanos
šajā jautājumā.

*Iedzīvotāji un ienākumi uz vienu cilvēku
1967, 1975—1976*

Tabulā norādīts 35 valstu iedzīvotāju skaits un gada ienākumi uz vienu cilvēku. 1978. gadā no septiņām valstīm ar vairāk nekā 100 miljoniem iedzīvotāju četras ir Āzijas valstis un viena — Latīņamerikas. Ievērojiet arī (a) šo piecu valstu pozīciju ienākumu tabulā un (b) to Eiropas un Ziemeļamerikas valstu skaitu, kuru ienākums uz vienu cilvēku 1975. gadā ir lielāks par 750 sterliņu mārciņām. Tāpat pieversiet uzmanību tām valstīm, kurās visstraujāk audzis iedzīvotāju skaits un ienākumi.

Valsts	Iedzīvotāji, miljonos		Valsts	Gada vidējie ienākumi uz 1 cilvēku sterli- ņu mārciņās ¹	
	1967	1978		1967	1975
Ķīna	716	933	Kuveita	1175	5713
Indija	514	638	ASV	1078	3147
PSRS	233	262	Zviedrija	729	3780
ASV	200	219	Šveice	725	3910
Pakistāna	120	77	Kanāda	692	3161
Bangladeša					
(1967. g. — Pa- kistānas daļa)	—	85	Austrālija	618	3139
Indonēzija	105	145	Francija	550	2855
Japāna	98	115	Lielbritānija	536	1832
Brazīlija	85	115	Nīderlande	450	2745
Lielbritānija	54	56	Izraēla	382	1616
Francija	48	53	Puertoriko	350	1606
Meksika	40	67	PSRS	318	993 ²
Spānija	32	37	Rumānija	254	ziņu nav
Ēģipte	31	40	Japāna	236	1928
Birma	25	32	Argentīna	232	927
Irāna	23	35	Dienvidāfrika	210	585
Argentīna	22	26	Spānija	189	1325
Etiopija	22	30	Čīle	161	312
Kanāda	20	24	Meksika	154	595

¹ Gada ienākums uz vienu cilvēku rēķināts pēc valūtas apmaiņas kursa 2 dolāri pret 1 sterliņu mārciņu, neņemot vērā inflāciju un sterliņu mārciņas vērtības krišanos.

² Šie skaitļi aprēķināti pēc cita principa nekā pārējie un nav izmantojami salīdzināšanai.

Rumānija	19	22	Kuba	129	480 ²
Dienvīdāfrika	18	28	Irāka	86	579
Kongo (Zaira)	16	28	Alžīrija	82	396 ²
Alžīrija	13	19	Brazīlija	79	547
Nīderlande	12	14	Irāna	75	800
Austrālija	12	14	Gana	74	231
Čīle	9	11	Ēģipte	54	156
Irāka	8	12	Ķīna	34	ziņu nav
Gana	8	11	Kongo	30	63
Zviedrija	8	8	Pakistāna	27	87
Kuba	8	10	Bangladeša	—	54 ²
Šveice	6	6	Indonēzija	25	100
Malavi	4	6	Birma	23	45
Puertoriko	2,6	3,3	Laosa	21	ziņu nav
Laosa	2,6	3,5	Indija	18	68
Izraēla	2,4	3,7	Malavi	17	62
Kuveita	0,5	1,2	Etiopija	15	45

Avoti: Population and Income per Person, 1967; Monthly Bulletin of Statistics, United Nations.

Grūtības, ar kurām bija jāstājas mazattīstītajām valstīm, bija ievērojamas: ja tika ieviesta modernā tehnika, tas bieži vien izraisīja bezdarbu; ja palielinājās produkcijas apjoms, preču cenas sāka kristies; kad 1973. gadā četrkārtējās naftas cena, trūcīgajām valstīm atlika mazāk naudas citu preču iegādei. 1972. gadā Ganai bija jāeksportē piecas tonnas kakao, lai samaksātu par vienu traktoru; tas bija piecas reizes vairāk nekā 1960. gadā. Iepriekšējo aizņēmumu procentu nomaksai bija jāizlieto ievērojama daļa no jaunaņemtās palīdzības. Patiešām, palīdzība no ārpuses bija vērtējama kritiski: bija jūtams, ka tā radīja pārāk lielu atkarības garu. Gandrīz nemaz nebija manāms, ka ekonomiskā palīdzība nodrošinātu panākumus saimnieciskajā attīstībā. Viena no galvenajām problēmām tomēr bija nepārtrauktais iedzīvotāju skaita pieaugums, kura dēļ visu attīstības sasniegumu rezultāti bija niecīgi vai maznozīmīgi. Draudīgi auga lielās pilsētu konglomerācijas, kas radīja milzīgu spiedienu transportā, dzīvokļu apgādē, izglītībā un visos parastajos pilsētas sociālajos dienestos.

Pagāja labs laiks, kamēr dažu valstu valdības saprata, ka nepieciešams ierobežot iedzīvotāju skaita pieaugumu. Romas katoļu zemēs Eiropā un Latīņamerikā nepatika lielākā daļa no ģimenes lieluma ierobežošanas paņēmieniem; dažas Āfrikas un Dienvidamerikas valstis uzskatīja, ka tajās ir par maz iedzīvotāju. Visās mazattīstītajās zemēs

ir grūti atrast tādas dzimstības ierobežošanas metodes, kas būtu lētas, viegli pieejamas un neizglītotiem cilvēkiem viegli saprotamas. Kaut arī izplatās ģimenes plānošana, tomēr septiņdesmitajos gados sāka valdīt uzskats, ka visefektīvākais veids, kā ierobežot iedzīvotāju pieaugumu, ir mainīt sociālos apstākļus tādā veidā, kas liktu vecākiem apsvērt optimālo ģimenes lielumu. Atturēšana no agrām laulībām, medicīnisko pakalpojumu pieejamība, dzīves līmeņa celšana, nodrošināšana vecumdienās, sociālais stāvoklis un ģimenes lielums — tie visi ir svarīgi faktori, kas ietekmē bērnu skaitu ģimenē. Sevišķi nepieciešams celt sievietes sociālo, ekonomisko un politisko stāvokli mazattīstītajās zemēs, un tāpēc jāmaina tradicionālā vīriešu attieksme un ietekme. Sieviešu izglītošana ir būtisks elements iedzīvotāju skaita problēmas atrisināšanā. Uzskata, ka minētie faktori veicinās mazāku ģimeņu rašanos, ko vēl jo vairāk paātrinās ģimenes plānošana.

Sešdesmitajos gados iedzīvotāju skaita pieaugumu uzskatīja par nabadzības cēloni. Arī septiņdesmitajos gados iedzīvotāju pieaugumu uzskatīja par nabadzības izraisītāju. Bija skaidrs, ka pozitīvai attīstībai un iedzīvotāju pieauguma ierobežošanai jānotiek vienlaikus. 1972. gadā liela uzmanība tika pievērsta vēl vienam šīs problēmas aspektam, kad Stokholmā notika Apvienoto Nāciju konference par cilvēkvidi. Attīstīto valstu pārmērīgā patēriņa dēļ pasaulē strauji samazinās dažādi dabas resursi. Visi apzinājās, ka, turpinoties līdzšinējām tendencēm iedzīvotāju skaita pieaugumā, industrializācijā, dabas piesārņošanā, pārtikas ražošanā un resursu sarukšanā, attīstības iespējas uz šīs planētas tiks izsmeltas simt gadu laikā. Kaut arī modernā tehnoloģija varētu līdzēt atrast jaunus izmantojamu resursu krājumus, būtu par maz laika, lai pasaules mērogā no teorētisko iespēju izvērtēšanas nonāktu līdz to praktiskai īstenošanai.

Lielā trijotne — Klemanso, Vilsons un Loids Džordžs — Parīzes Miera konferencē 1919. gadā

Nevils Čemberlens šķiet spraiģi argumentējam sarunā ar stūrgalvīgi un agresīvi noskaņoto Musolini

Ģenerālis Franko Spānijas pilsoņu kara laikā

*Ungārijas sacelšanās 1956. gadā.
Krievu pulkvedis cenšas aizliegt Rietumu žurnālistiem fotografēt*

*Prāga 1968. gada 21. augustā.
Čehu jaunieši — daži ar iepirkumu somām — kavējas tuvumā, kur
liesmojošas, improvizētas barikādes aptur padomju tankus*

*Cars Nikolajs II 1918. gadā, dažus
mēnešus pirms nošaušanas. Viņu
apsargā komunistu kareivji*

*Prezidents Nāsers uzrunā klātesošos
Asuānas aizsprosta būves pirmā posma nobeigšanas ceremonijā
1964. gadā. Hruščovs (pa labi) klausās runas tulkojumu. Zem
Nāsera portreta sēž Irākas prezidents Arifs*

Sinaja pussalā 1967. gadā.

*Sadeguši ēģiptiešu tanki, kravas automašīnas un karavīru
pārvadāšanas mašīnas gar izraēliešu karaspēka virzišanās ceļu
no Gazas uz Suecu*

*Prezidents Kārteris (ASV),
prezidents Sadāts (Ēģipte) un premjerministrs Begins (Izraēla)
Savienotajās Valstīs 1978. gada septembrī*

*Rodēzijas pretlikumīgā režīma
premjērministrs Jans Smits. Pa labi — viņa pēctecis bīskaps Muzoreva*

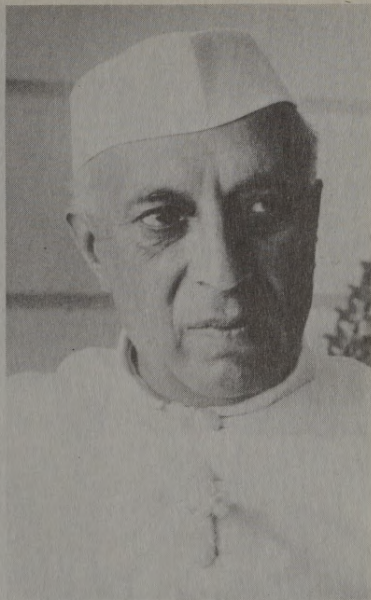
*Mugabes atbalstītāji svin viņa
uzvaru vēlēšanās Solsberi, Rodēzijā 1980. gada martā*

*Afrikāņu līderi tiekas Nairobi. No kreisās uz labo (pirmajā rindā):
Obote (Uganda), Nyerere (Tanzānija), Mobutu (Kongo),
Keniata (Kenija), Haile Selasije (Etiopija)*

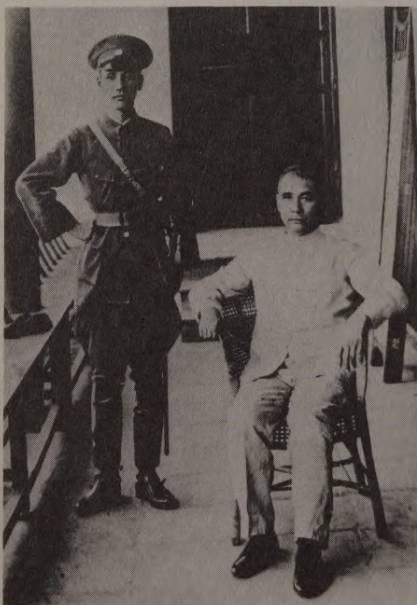
*Gandijs 1931. gadā Londonā Apaļā
galda konferences laikā*

Neru

Imperatora atraitne Ci Si ar galma dāmām 1903. gadā

*Čans Kaiši un
Suņs Jatsens 1923. gadā*

Kantonas sarkangvardi kultūras revolūcijas gados gatavojas mītiņam

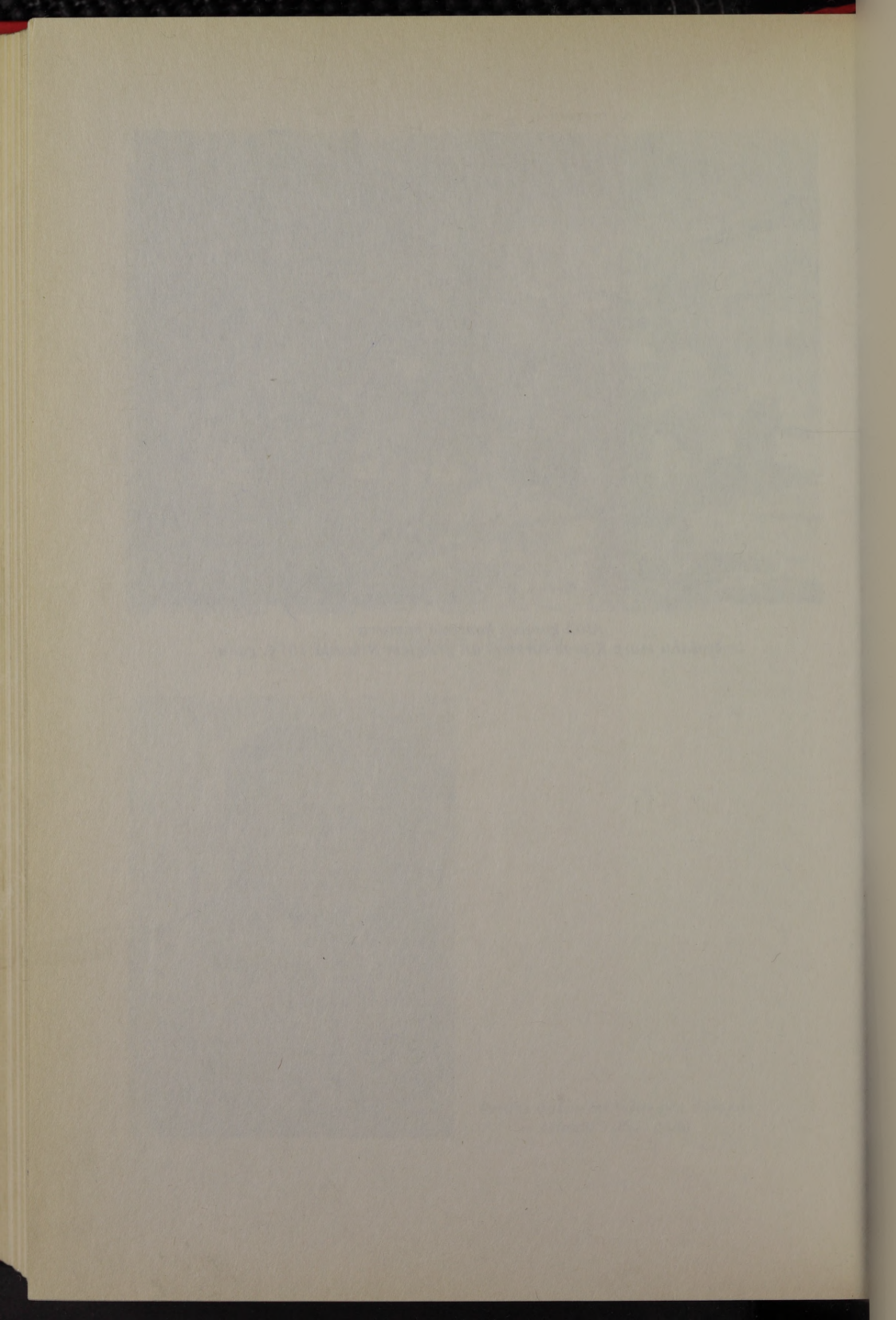
Hirosima 1945. gadā

*Perons dažus mēnešus pēc došanās
trīndā 1955. gadā*

*ANO karēivji kontrolē pamiera
ievērošanu starp Kipras turkiem un grieķiem Nikozijā 1974. gadā*

Vārdu rādītājs

- Abdilhamits II, 6
Abdulla, Jordānijas karalis, 305
Abduls Rahmāns, Tunku, 550—553
Abduls Razāks, Tuns, 553
Abisīnija, sk. Etiopija
Abūds, ģenerālis, 354
Adenauers, Konrāds, 85, 108, 113—115
Aduvas kauja (1896), 36, 378
Afganistāna, 7, 8, 302, 466
Āfrikas vienības organizācija 71, 409
Agādīras krīze (1911), 8, 300
Ajūbhāns, M, 456, 465—468
Alameinas kauja (1942), 66, 68
Ālandu salas, 596
Albānija, 5, 10, 12, 32, 36, 42, 59, 74, 81, 98
Alfonso XIII, Spānijas karalis, 39—40, 125
Alhesīrasas konference (1906), 8, 300
Aljende, S., 573—574, 592
Alžīrija, 68, 106, 107, 295, 313, 315, 359, 361—362
Amerikas Savienotās Valstis (ASV), 14, 19—20, 25—30, 31—32, 67, 124, 141, 5. nodaļa
 Krievija un, 177, 179, 181
 Lielbritānija un, 223, 237
 Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi un, 319, 324, 339, 341, 366
 Āfrika un, 406
 Indostānas pussala un, 451
 Ķīna un, 476, 488—491, 506—513
 Japāna un, 522—523, 527—532
 Dienvidaustrumu Āzija un, 555—564
 Centrālā Amerika un Dienvidamerika un, 567, 568, 570, 572, 574, 586—592
 pasaules organizācijas un, 594, 597, 602
Amerikas valstu organizācija (OAS), 592
Amritsaras slaktiņš (1919), 436
Anglijas un Japānas alianse (1902), 7, 299, 518
Angļu—franču vienošanās (1904), 8, 299
Angļu—persiešu (irāņu) naftas kompānija, 302, 314, 364, 366
Angola, 377, 384, 398—400, 427
anšluss, 27, 57
Antikominternes pakts (1936), 56, 169, 526
Apaļā galda konference (1930—1932), 439
Apvienotā Arābu Republika (sk. arī Ēģipte), 319
Apvienoto Nāciju Organizācija, 90, 131—132, 202, 317, 321—322, 323—324, 328—331, 364, 404, 416, 425, 427, 451, 507—510, 544, 552, 600—618
Apvienoto Nāciju Organizācijas Bērnu fonds (UNICEF), 604
Apvienoto Nāciju Organizācijas

- Izglītības, zinātnes un kultūras organizācija (UNESCO), 604
- Apvienoto Nāciju Organizācijas konference par cilvēkvidi, 618
- Apvienoto Nāciju Organizācijas Palīdzības un atjaunošanas pārvalde (UNRRA), 79, 120, 202, 318, 324
- Apvienoto Nāciju Organizācijas Tirdzniecības un attīstības konference (UNCTAD), 616
- Arābu valstu liga, 315—316
- Arafats, Jasirs, 320, 325, 329
- Argentīna, 567, 577—581
- Arifs, A. R., 320, 351
- armēņu masu slaktiņi, 6
- Ārmstrongs, N., 217
- Asiņainā svētdiena (1905), 148
- Asuānas aizsprosts, 339, 342—343, 354
- Atbrūņošanās konference (1932—1933), 54, 597
- Atlantijas harta (1941), 200, 600
- Austrālija, 22, 225, 290
- Austrija (1918), 43, 54—57, 74, 79, 86
- Austroungārija (1867—1918), 1, 5, 6—13, 13—25, 27
- Austrumāfrikas protektorāts, 376
- Austrumvācija (*Vācijas Demokrātiskā Republika*), 74, 75, 77—78, 82—83, 84—85, 87, 87—88, 90, 95—96, 100—101, 103, 114, 115, 117—119
- Azikive, B. N., 381, 391, 413
- Bagdādes pakts (1955), *sk.* Centrālā līguma organizācija
- Bahtiārs, Dr., 369
- Balkānu kari (1912—1913), 10—11
- Balkānu savienība (1912), 10
- Banda, Dr. Heistingss, 401—402, 427
- Bandungas konference (1955), 451, 510
- Bangladeša, 290, 460, 469—470, 471, 472—473
- Bārbers, A., 274, 279
- Basuto* (*Lesoto*), 290
- Batista, F., 590
- Batle i Ordonjess, Hosē, 581—582
- Batlers, R. O., 256
- Bečuanalenda* (*Botsvāna*), 290, 377
- Begins, M., 330, 334
- Belfūrs, A. Dž., 227, 236, 305, 309
- Belgradas konference (1977—1978), 95
- Bello, Sokotas Sardauno, 391, 413
- Beļģija*, 13, 14, 31, 48, 61, 70, 375—376, 382, 394, 416—418
- Ben Bella, A., 359—361
- Bendžedīds, Š., 362
- Benešs, E., 57
- Ben Gurions, D., 332—333
- Berija, L., 174
- Berlīnes vienošanās (1971), 118
- Bernšteins, K., 221
- Betankūrs, R., 585
- Betmans-Hollvēgs, T. fon, 2, 10, 12
- Bevens, A., 257, 260
- Beveridžs, V., 255, 270
- Bevins, E., 75, 254, 257, 260
- Bhuto, Z. A., 460, 468—472
- Biafra, 271, 414
- Bilovs, grāfs B. fon, 2, 8
- Birma*, 289, 542
- Birnss, Dž. F., 75
- Bismarks, princis Oto fon, 6
- Blūms, Leons, 44
- bokseru sacelšanās (1900), 477
- Boldvins, Stenlijs, 243—253
- Bolīvija*, 589
- Bons Oms, princis, 562
- Borodins, M., 482—483
- Bosnija, 5, 9, 10, 27
- Bota, L., 386
- Bota, P., 420
- Brants, V., 93, 117—119, 140
- Bratislavas konference (1968), 101
- Brazīlija*, 568, 582—584
- Brestļitovskas miera līgums (1918), 20, 24, 156
- Brežņevs, L., 92, 100—101, 118, 177—183
- Briāns, A., 43, 48, 597
- Briseles līgums (1948), 83
- Bruneja*, 533, 551
- Bukarestes līgums (1913), 11
- Bulgaņins, maršals N., 171, 173, 511
- Bulgārija*, 5, 9, 10, 12, 14, 27, 64, 71, 74, 75, 78, 596
- Būmedjens, pulkvedis H., 360—362
- Burgība, H. A., 313, 357—358
- Būru karš (1899—1902), 7, 225, 227, 372—373
- Buzija, Dr., 411—412

- Ceilonā (Šrilanka)*, 290
 Centrālā līguma organizācija (CLO/CENTO), 350, 367, 451, 466
 cionistu kustība, 303
 Ci Si, Ķīnas imperatora atraitne, 477—478
 Čans Kaiši, 203, 478, 482—491, 510, 513
 Čaušesku, N., 101
 Čehoslovākija, 27, 55, 57—58, 80—81, 93, 96, 98—102, 168, 339
 Čeka, 155—156
 Čelmsfords, lords, 436
 Čemberlens, Džozefs, 229—230, 372
 Čemberlens, Nevils, 57—58, 63, 243—254
 Čemberlens, Ostens, 48, 245, 597
 Čērčils, lords Rendolfs, 231
 Čērčils, Vinstons, 22, 63, 68—69, 73, 74, 75, 78, 231—232, 254—256, 261—262, 439
 Černiks, O., 100—101
 Čičisters-Klarks, Dž., 274, 276
 Čīle, 568, 573—574
 Čirau, virsaitis, 407
 Čombe, M., 416
- Dahomeja, 375
 Dajans, ģenerālis M., 322, 334
 dalailama, 453, 506
 Dales, Dž. F., 206, 509, 510
 Dambārtenkoks konference (1944), 600
 Danciga, 27, 59, 60, 597
 Dānija, 61, 140—141
 Dankva, Dr., 390
 D'Annuncio, G., 33
Dāņu Austrumindija, sk. Indonēzija
 Dauesa plāns, 48, 194
 de Golls, Š., 90, 104—113, 139—140, 360
 Delemīrs, lords, 383
 Desai, M., 456, 462
 de Valera, E., 241—242
 Diass, P., 570, 574
Dienvīdāfrika, 7, 271, 289, 292, 374, 385—388, 406, 419—429
 Dienvidaustrumu Āzijas līguma organizācija (SEATO), 451, 466, 509
Dienvīdrietumāfrika (Namībija), 427, 605
- Dienvīdslāvija*, 29, 32, 36, 39, 43, 64, 71, 74, 77, 80, 81—82, 86
 Djems, Ngo Din, 555—556
 Djenbjenfu (1954), 554—555
 Dogeras sēklis (1915), 24
 Dolfuss, E., 43, 55
Dominikas Republika, 591—592
 Donovena ziņojums par arodbiedrībām (1968), 269
 Dubčeks, A., 100—102
 Džjana Cina, 496, 513
 «Džeimsons reids» (1895), 7, 371
 Dženkinss, R., 267
 Džinna, M., A., 441, 464
 Džinnas jaun kundze, 467
 Džonsons, L. B., 210—215, 557
 Džordžs V, karalis, 233, 252, 434, 439
 Džordžs VI, karalis, 252, 261
 Džou Eplajs, 482—483, 488, 492, 496—497, 501, 504
- Ēberts, F., 45, 48
 ebreji (*sk. arī Izraēla*), 4, 46, 47, 52, 67, 303, 334—335
 Ečevits, B., 129
 Edvards VII, karalis, 7, 226
 Edvards VIII, karalis, 252
Ēģipte, 7, 64, 296—299, 301, 304, 311—312, 317 un turpmāk, 337—346, 353—354, 607—608, 610
- Eiropas aizsardzības savienība, 85
 Eiropas atomenerģijas apvienība (Eiratoms), 135—136, 139, 140
 Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija (EFTA), 136—138
 Eiropas ekonomiskā asociācija (Kopējais tirgus), 108, 111, 114, 135—143, 265, 270, 274—275, 283, 291
 Eiropas ekonomiskās sadarbības organizācija (OEEC), 80, 137 (kopš 1960. gada — Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija, OECD)
 Eiropas ogļu un tērauda apvienība, 85, 114, 115, 134, 139
 Eiropas padome, 86, 133, 134
 «eiropiešu» kustība, 115, 132—143
 Eizenhauers, D. D., 70, 87, 89, 90, 124, 205—208
 Elizabete II, karaliene, 261
 Elsbergs, D., 216, 220

- Entebes lidosta, uzbrukums tai (1976), 329
 «Entente Cordiale», 8
 «Eoka», 130
 Erhards, L., 114—116
 Eritreja, 36, 419
 Ērvins, lords, 437
 Eskvits, H. H., 18, 22, 231—250
 Eškols, L., 321, 333—334
 Etiopija (Abisiniija), 36—37, 64, 378, 418—419, 598
 Etilijs, K. R., 75, 256—261, 262, 443
 Evianas sarunas, 360
 Fahds, princis, 353
 Falkenheins, E. fon, 17
 Farūks I, Ēģiptes karalis, 337
 Fašodas krīze (1898), 7, 298
 Feisals I, Irākas karalis, 304—305, 306—308
 Feisals II, Irākas karalis, 349—350
 Feisals, Saūda Arābijas karalis, 329, 351—353
 Ferhats Abāss, 314, 315, 358
 Ferverds, H. F., 410, 423, 425, 428
 Filds, V., 403
 Filipinas, 187, 527, 551—552
 Fjume (Rijeka), 33, 36
 Folklandu salas, 24, 565
 Folkners, B., 276—277, 286
 Fords, Dž., 220—222
 Fords, H., 193
 Formoza (Taivana), 476—477, 491, 512, 517, 605—606
 Forsters, B., 406, 420, 427—428
 Fošs, maršals F., 19
 Francija, 1, 4—5, 6—13, 14—25, 25—30, 31—33, 41, 43—44, 48, 54—60, 61—63, 69—70, 83—87, 89, 91, 103—113, 168—169
 «Eiropiešu kustība» un, 132—143
 Krievija un, 158, 168—169
 Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi un, 295—300, 304—305, 305—306, 313, 315, 348, 356—362
 Āfrika un, 375, 381—382, 392—393, 405
 Ķīna un, 476—477
 Dienvidaustrumu Āzija un, 535, 539—541, 542—543, 553—555
 pasaules organizācijas un, 594, 602
 Francijas Ekvatoriālā Āfrika, 107, 381—382, 392—393
 Francijas Rietumāfrika, 107, 381—382, 392—393
 Francijas un Krievijas alianse (1894), 6, 13
 Francijas un Vācijas līgums (1963), 108, 115
 Francis Ferdinandss, Austrijas erchercogs, 11—12
 Francis Jozefs, Austroungārijas imperators, 5, 11, 19
 Franko, ģenerālis F., 40—42, 123—126
 Frenčs, Dž., 16, 17
 Fukss, K., 204
 Gagarins, majors J., 87, 212
 Gallipoli, 22—23, 29
 Gambija, 290, 374
 Gana, sk. Zelta Krasts
 Gandija, I., 456—463
 Gandijs, M. K., 434—444
 Gasperi, A. de, 121
 Gāzī, Irākas karalis, 308
 Gebelss, J., 48—49, 51
 Geitskels, H. T. N., 260, 262, 263, 264, 266
 Gereks, E., 102
 Ģērings, H., 47
 Gernikas bombardēšana, 41
 Gevara, Će, 572—573
 Gibraltārs, 124, 296, 300
 Gizenga, A., 416
 Glabs, ģenerālis Dž., 317, 347
 Gledstons, V. J., 6, 225
 Glenns, Dž., 212
 Goa, 451
 Goldvoters, V., 210—211
 Gomess, H., 585
 Gomulka, V., 97, 102
 Govons, ģenerālis, 413—416
 Grejs, E., 230
 Grieķija, 10, 14, 29, 36, 39, 59, 64, 77, 80, 127—128, 130—132, 143, 596
 Gvadelupa, 565
 Gvatemala, 588
 ģenerālstreiks (1926), 246

- Haginss, G., (vēlāk lords Mol-
verns), 385, 400—401
- Haile Selasije, Etiopijas imperators,
418—419
- Haiti*, 565
- Hāleds, Saūda Arābijas karalis, 353
- Halšteins, V., 115, 117, 135, 139
- Hammaršelds, D., 90, 416, 603,
607—610, 612
- Hamfrijs, H. H., 215
- Hārdings, lords, 434
- Hārdings, V. G., 192
- Hasans II, Marokas karalis, 356—
357
- Heigs, feldmaršals D., 17
- Helsinku vienošanās (1975), 95,
103
- Hendersons, 238
- Hercegovina, 9, 10, 27
- Hercls, T., 303
- Hercogs, Dž., 386—388
- Hilijs, D., 284
- Himeness, P., 585
- Himlers, H., 51
- Hindenburga līnija, 19, 20
- Hindenburgs, P. fon, 20, 48—50,
52, 151
- hinduisms, 430 un turpmākajās
lpp.
- Hirohito, Japānas imperators, 528
- Hirosima, 201, 528
- Hiss, A., 204
- Hitlers, Ā., 46—72
- Hits, E., 111, 140, 266, 274—275
- Hjūms, lords, 266, 274, 404
- Hodža, E., 98
- Holande*, sk. *Nīderlande*
- Homeini, ajatola, 368—369
- Hondurasa*, *Britu*, 565
- Honekers, E., 103
- Honkonga, 527
- Hors, S., 36
- Horti, admirālis M., 42
- Ho Ši Mins, 539—541, 543, 553,
559
- Hruščovs, N., 86, 87, 89—91, 92,
96—97, 171—178, 209, 342,
511, 609
- Hua Gofens, 513
- Huans Karloss, Spānijas karalis,
125
- Huphuets Boins, F., 392
- Husaks, G., 102
- Huseins, Hidžāzas karalis, 304,
311
- Huseins, Jordānijas karalis, 320,
326, 347
- Hüvers, H. K., 160, 192—196
- Ibn Saūds, karalis, 310—311, 351
- Īdens, A., 36, 75, 89, 253, 262
- Idriss, Libijas karalis, 362—363
- iedzīvotāji, pasaules, 614—618
- Igaunija*, 27, 169
- Impērijas ekonomiskā konference
(1932), 251
- Indija*, 91, 290, 9. nodaļa, 510
- Indoķīna* (sk. arī *Kambodža*, *Laosa*,
Vjetnama), 509, 535, 539—541,
542—543, 553—564
- Indonēzija*, 533—534, 536—537,
542, 543—548
- Inonu, I., 39, 128—129
- Irāka*, 298—299, 303—304, 306—
308, 315, 339, 349—351
- Irāna* (*Persija*), 7, 8, 299, 302,
314, 364—369
- Irānas šahs, sk. Mohammads Reza
Pehlēvi
- Irigojens, I., 577—578
- Īrija*, 2, 140, 141, 225, 241—242,
289
- Īrija, Ziemeļ-, 241—242, 273—
274, 275—276, 286—287
- Ironsi, ģenerālis, 413
- Islams, 38, 129, 130, 295, 299,
301, 311, 313—314, 330, 352,
355, 368, 380, 413, 431, 433—
434, 435, 440—444, 452, 505,
533, 536
- Itālija*, 1, 5, 6—7, 14, 25—30, 32,
33—37, 41, 48, 54—60, 62, 64,
75, 78, 80, 120—123, 200, 296,
299, 301, 594, 597, 598
- Izraēla* (sk. arī *Palestina*), 316—
337, 610—611
- Jahjahāns, ģenerālis, 468—470
- Jaltas konference (1945), 73, 600
- Japāna*, 7, 9, 25, 31, 63, 73, 141,
200, 405, 476—477, 480, 486—
489, 11. nodaļa, 541—543, 594
- Jarrings, G., 324
- «jaunais kurss», 197—199
- jaunturku revolūcija (1908), 6, 9,
300
- Jaunzēlande*, 22, 225, 290
- Jemena*, 320, 343, 351, 353
- Jitlandes kauja (1916), 24
- Jom Kippūr* karš (1973), 328—329

- Jordānija*, 305, 317, 319, 322, 339, 346—347
Juaņs Šikajs, 478—480, 519
jumta ligums (1972), 118
Junga plāns, 48, 194
- Kadāfi*, M., 345, 358, 363—364
Kādārs, J., 98, 99, 103
Kaetanu, Dr., 126, 398—399
Kalagens, Dž., 267, 283—289
Kambodža, 554—556, 560—561
Kameņevs, L., 162, 167
Kanāda, 225, 290
Kaps, V., 45
Kapureto kauja (1917), 23
Karamanlis, K., 127—128
Kardena, L., 575
Karero Blanko, admirālis, 125
Kārters, Dž., 222, 330
Kasablankas konference (1943), 69
Kasavubu, 394, 416—417
Kāsims, A. K., 320, 350—351
Kastro, Fidels, 90, 572, 590—591
Kašmira, 445, 452—454, 455, 460, 610
Kato, T., 521
Kauja par Angliju (1940), 63
Kaunda, K., 402
Keinss, Dž. M., 30, 245, 255, 257
Keiments, R. D., 376
Keloga pakts (1928), 48, 194
Kemals, Mustafa (Ataturks), 29, 37—39, 301
Kempbels-Banermens, H., 230—232
Kenedijs, Dž. F., 90—91, 208—210, 215, 264, 592
Kenedijs, R., 215
Kenjata, Dž., 396-398
Kenija, 272, 290, 303, 376, 382—383, 396—398
Kerenskis, A., 153—154
Kerzona linija, 74, 159
Kērzens, lords, 239, 432—433
Kings, Mārtins Lutērs, 207, 214
Kiplings, R., 225
Kipra, 130—132, 290, 610
Kirovs, S., 167, 174
Kisindžers, H., 216, 221, 222, 329, 406, 513
Kizingers, K., 116—117
Klemanso, Ž., 6, 25, 43
Klerids, G., 132
kodolieroči, 78, 83, 86—87, 89—95, 204, 528
- Kodolizmēģinājumu aizlieguma li-gums* (1963), 91, 107, 209
Kolčaks, A., 158
Kolijs, leitnants, 216, 558
Koloniju konference, Berlīnes (1884—1885), 371
Kolumbija, 587
 «Komekons» (Savstarpējās ekonomiskās palīdzības padome), 81, 98
 «Kominforms» (Komunistisko partiju informācijas birojs), 81, 96
Kongo (Beļģijas) (*Zaira*), 375—376, 382, 393—394, 416—418, 609—610
Kongo (Francijas), 300
Konoje, princis, 525
Konstantīns, karalis, 127
Kopējais tirgus, sk. Eiropas ekonomiskā asociācija
Koraļļu jūras kauja (1942), 527
Koreja, 84, 86, 204—205, 477, 507—509, 517—518, 519, 606
Korfu, 36, 597
Korņilovs, ģenerālis L., 154
Kosigins, A., 92, 177—178, 456
Koti, R., 106
Krēta, 64
Krievija (Padomju Sociālistisko Republiku Savienība), 1, 6—13, 14—25, 25—30, 55, 57, 61, 63, 64, 66—69, 71—72, 111, 141, 4. nodaja
 Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi un, 302, 319, 339—340, 345, 364, 367
 Āfrika un, 409, 419
 Indostānas pussala un, 451
 Ķīna un, 476—477, 506—513
 Japāna un, 518—519
 Dienvidaustrumu Āzija un, 558
 pasaules organizācijas un, 596, 597, 598, 608 un turpmākās lpp.
Kriģers, P., 6, 371
Kripss, S. R., 257, 259, 442
Kromers, lords, 297, 299, 301
Kuba, 90—91, 187, 208—209, 409, 419, 566, 572—573, 587, 589—591
kukluksklans, 194, 213
Kūlidžs, K., 192—194
 «kultūras revolūcija», 495—497
Kuveita, 299

- Ķīna, 177, 203—204, 409—410, 453—454, 460, 466, 10. nodaļa, 523—527, 601—602, 611
 Laknavas pakts (1916), 435
 Laosa, 554—563
 Laterānas vienošanās (1929), 35
 Latīņamerikas brīvā darba asociācija, 592
 Latvija, 27
 lauksaimniecība: Turcija, 39; Spānija, 40; Francija, 109, 111; EEA, 138; Krievija, 145, 156, 159—160, 164—166, 170—171, 176, 180; ASV, 186, 193—194, 197—198, 205; Lielbritānija, 225, 251, 258; Ēģipte, 341—342; Sudāna, 355—356; Alžīrija, 361—362; Irāna, 366—367; Indija, 448—450, 459; Pakistāna, 464; Ķīna, 476, 486, 497—502; Japāna, 517; pasaule, 615—616
 Lavāls, P., 36, 104
 Leites liča kauja (1944), 527
 lendlize, 200
 Leopolds II, Beļģijas karalis, 375—376
 Leņins, Vladimirs I. Uļjanovs, 146—162
 Liakats Ali Hāns, 464
 Libāna, 305, 308, 315, 317, 319, 326—330, 348—349
 Liberija, 378
 Libija, 7, 10, 111, 298, 301, 319, 362—364
 Lielbritānija, 1, 6—13, 14—25, 25—30, 31—33, 41, 48, 54—60, 60—62, 85—86, 140—141, 6. nodaļa
 Krievija un, 161, 168—169
 ASV un, 190, 200
 Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi un, 295—317, 338—341, 347, 352—353, 362—363
 Āfrika un, 371—381, 383—388, 389, 394—408
 Indostānas pussala un, 430—444
 Ķīna un, 476
 Japāna un, 515, 518, 523
 Dienvidaustrumu Āzija un, 535, 538—539, 542, 548—550
 Centrālā Amerika un Dienvidamerika un, 566—570
 pasaules organizācijas un, 594, 602
 Lielbritānijas un Krievijas vienošanās (1907), 8, 302
 Lielbritānijas un Vācijas vienošanās par jūras kara floti (1935), 55
 Lietuva, 20, 27, 59, 597
 Li Kuan Ju, 551
 Li Sin Mans, 507—509
 Litons, lords, 598
 Li, Trigve, 603, 606—607
 Loids Džordžs, D., 19, 24, 25, 231—243, 254, 300
 Lokarno līgums (1925), 32, 48, 245
 Lomes konvencija (1975), 142
 Londonas dokeru streiks, 226
 Londonas līgums (1913), 10
 Londonas līgums (1915), 14
 Lorens, T. E., 304
 Lovs, E. Bonars, 236, 238, 240, 242—243
 Lozannas līgums (1923), 29, 37
 Lūdendorfs, Ē. fon, 47
 Lugārs, lords, 380—381
 Luksemburga, 61, 84, 133, 141
 Luksemburga, R., 45
 Lumumba, P., 394, 416, 609
 «Lusitania», 24, 190
 Makarijs, arhibiskaps, 130—132
 Makārtijs, Dž. R., 205—206
 Makārturs, ģenerālis D., 204, 508, 528—530
 Makdonalds, Dž. Remzijs, 227, 244, 247—252, 310
 Makgoverns, senators, 217
 Makinlijs, V., 187
 Makmilans, H., 90, 263—266, 403, 425
 Maknamara, R., 216
 Malaizija, 290
 Malaja, 289, 534—535, 538—539, 542, 548—553
 Malāns, D. F., 388, 420
 Malāvi, sk. Njasalenda
 Maļenkovs G., 86, 171—173
 Malta, 290
 Mandžūrija (Mandžongo), 477, 487, 490, 524
 Manilas pakts (1954), 509
 Mao Dzeduns, 177, 481—514
 Markss, Kārlis, 146, 336, 481, 499
 Marnas kauja (1914), 17

- Maroka*, 7—8, 68, 296, 299—300, 315, 319, 356—357
Māršala plāns, 79, 106, 120, 127, 202, 206
Masariks, T., 57
Mau Mau, 396—397
Mauntbetens, lords L., 443
Maurīcija, 290
Mazuru ezeri, kauja (1914), 20
Mažino līnija, 56, 61
Meira, Golda, 334
Meksika, 570, 574—577
 «*Melnais septembris*», teroristu grupa, 325—326, 355
Melnkalne, 1, 10, 29
Menderess, A., 128—129
Meneliks, Etiopijas imperators, 378, 418
meņševiki, 147—154
Mesalī, Hādžs, 313
Mesinas kalns, 19
Metaksass, ģenerālis, 127
Midveja salu kauja (1942), 527
Miera korpuss, 209
Miki, T., 532
Mikojans, A., 511
Milners, lords, 239, 311, 373
Minčenci, kardināls, 97
Minhenes konference (1938), 58
minoritātes: Turcija, 5—6; *Eiropa pēc 1919. gada*, 30; *Spānija*, 124; *Kipra*, 130—132; *Īrija*, 235—236, 241—242, 273—274, 275—277, 286—287; *Sudāna*, 354—355; *Indija*, 9. nodaļa; *Nigērija*, 414; *Ķīna*, 505—506
Minto, lords, 433
Mirza, ģenerālmajors Iskanders, 465
Miterāns, F., 110, 112
Mobutu, ģenerālis, 417—418
Moda komisija (Redklifs), 273
Mohammads Reza Pehlēvi, Irānas šahs, 365—369
Mohammeds V, Marokas karalis, 356
Molē, G., 359
Molotovs, V., 75, 169, 173
Molvers, lords, sk. Haginss, G.
Monē, Ž., 106, 134
Monro doktrīna, 567
Montegjū—Čelmsforda reformas (1919), 436
Montgomerijs, feldmaršals B., 68—69
Morisons, H., 257, 262
Morlija—Minto reformas (1909), 433
Moslijs, O., 248
Mozambika, 377, 384, 398—399, 427
Mugabe, 407—408
Muhameds Alī, 214
Muhammeds, Bakši Gulāms, 452
Muhammeds, Gulāms (ģenerālgubernators), 465
Mukdenas kauja (1905), 519
Musādeks, M., 364—365
Musolini, B., 33—37, 55, 59, 62, 68
Muzoreva, biskaps, 404—408
nacistu—padomju pakts (1939), 59—60, 169
nafta, 280—281, 302, 329, 351—352, 362—363, 364, 366, 415, 532, 585
Naftas eksportētājvalstu organizācija (OPEC), 415
Nagasaki, 201, 528
Naģs, I., 96, 97—98
Nansens, F., 160, 599
Nāsers, G. A. 318—319, 320, 321—322, 337—345, 351
Natāla, 225, 371—374
Negībs, ģenerālmajors M., 337—338
Neru, Džavaharlāls, 434—455
Neru, M., 435, 437, 438
Nīderlande (Holande), 61, 533—534, 536—537, 542, 543—544
Nigēras kompānija, Karaliskā, 374—375
Nigērija, 271, 290, 374, 378—381, 391, 412—416
Nīkaragva, 587
Nikolajs II, Krievijas cars, 144—154
Niksons, R. M., 117, 208, 215—221, 513, 560
Nimeiri, Dž. M., 354—355
Nīrnbergas Likumi, 52
Nivels, ģenerālis R., 19
Njasalenda (Malāvi), 290, 378, 384, 400—403, 408
Njerere, Dž., 395
Nkomo, Dž., 402—408
Nkruma, K., 390—391, 410—411
Normandijas operācija (1944), 69

- Norvēģija*, 2, 61, 140, 141
 Novotnijs, A., 99—100
- Obote, M., 395
 Obregons, A., 575
 Oderas—Neises līnija, 74, 75, 118
 Odžukvu, pulkvežleitnants O., 414
 Omdurmānas kauja (1898), 297
 Openheimers, Dž. R., 206
 Ordass, G. D., 576
 Osborna lieta (1909), 233
 Otavas konference (1932), 289
- Padomju Sociālistisko Republiku Savienība, sk. Krievija*
- Pakistāna, 289, 290, 440—444, 451—453, 455—456, 460, 463—472
- Palestīna (sk. arī Izraēla)*, 298, 303, 304, 305, 309—310, 314—315, 316—337, 605
- Palestīnas atbrīvošanas organizācija (PAO), 320, 325—329
- Panamas kanāls, 4, 188, 586—587
- Pankhersta, E., 234
- panslāvisms, 9
- Papadopuls, pulkvedis, 127—128
- Papandreu, G., 127
- Pāpens, Francis fon, 50, 55
- Parīzes konference (1960), 89
- Parīzes miera konference (1919), 25—26, 191, 522
- Pārtikas un lauksaimniecības organizācija (FAO), 604
- Pasaules iedzīvotāju konference (1974), 615
- Pasaules karš, otrais (1939—1945), 60—72, 169—170, 200, 253—256, 314—315, 388, 440—442, 488—489, 526—528, 541—543
- Pasaules karš, pirmais (1914—1918), 14—25, 151—152, 190—191, 237—240, 303—305, 386, 434, 520
- Pasaules krīze (1929—1933), 195—197, 248
- Pastāvīgā starptautiskā tiesa, 595
- Pašendēlas kauja (1917), 19
- Patels, 444, 446
- Pauluss, F. fon, 66, 67
- Pērlhārbora (1941), 67, 200, 527
- Perona, Eva, 579—580
- Perona, Izabella, 580
- Perons, Huans, 578—581
- Petēns, maršals A. F., 18, 62, 103—104
- Pilsudskis, J., 42
- Pinočets, ģenerālis A., 564
- Plēve, V. K. fon, 147
- Polija*, 20, 22, 27, 32, 42, 54, 59, 60, 71, 73, 74, 75, 80, 96—97, 100—101, 102
- Pols Pots, 564
- Pompidū, Ž., 110—112, 140, 275
- Portsmutas (ASV) līgums (1905), 519
- Portugāle*, 32, 42, 126—127, 143, 377, 384, 398—400
- Potsdamas konference (1945), 75, 527, 553
- Primo de Rivera, H. A., 40
- Primo de Rivera, M., 39, 40
- Puankarē, R., 43
- Puertoriko, 187, 566, 586
- Rahmāns, šeihs Mudžīburs, 469, 472
- Rakoši, M., 77, 96, 97
- Ramfals, S., 294
- Ransimens, V., 57
- Rapackis, A., 88
- Rapallo līgums (1922), 161
- Rasputins, Grigorijs, 151—152
- rasu attiecības (*sk. arī* minoritātes), 9, 47, 206—214, 272—273, 385, 405, 407, 420—425
- Redings, lords, 437
- Redmonds, Dž. E., 235, 241
- Reino, P., 62
- Reinzeme, 25, 26—27, 56
- Rēms, E., 47, 52
- reparācijas, 27, 29—30, 31, 45—46, 48, 75, 77—78
- Rietumeiropas savienība (WEU), 86, 114—115
- Rietumiriāna, 545, 610
- Rietumvācija (Vācijas Federatīvā Republika)*, 73, 75, 77—78, 79, 82—88, 92, 113—120
- Rīgas līgums (1921), 159
- Rijādas vienošanās (1976), 349
- Riodeoro, 124
- Robertss, lords, 372
- Rodēzija, Dienvid- (Zimbabve)*, 292—293, 377, 384, 400—408, 611
- Rodēzija, Ziemeļ- (Zambija)*, 290, 377, 384, 400—403, 410
- Rodss, Sesils, 371—372, 377

- Rokfellers, Dž. D., 184
 Rokfellers, N., 221
 «Rolls Royce», 216, 279
 Romas—Berlīnes ass, 55—56
 Romas katoļu baznīca, 4, 5, 35, 39—40, 124
 Romas līgums (1957), 135
 Rommels, E., 64, 68
 Rozenbergi, J. un E., 204
 Rumānija, 11, 12, 14, 22, 29, 39, 43, 59, 64, 71, 74—75, 78, 98—99, 103, 117
 rūpniecība, pasaules krīze, 32, 49, 195—196, 248; «eiropiešu» kustība, 132—143; Francija, 106, 109—111; Rietumvācija, 114; Itālija, 120; Krievija, 145—146, 150, 160, 164—167, 170, 175—176, 179; ASV, 184, 193, 197, 211, 216; Lielbritānija, 223, 225, 237, 240—241, 245—246, 251—252, 258, 261—262, 267—268, 278—279, 282—286; Ēģipte, 341—343, 346; Alžīrija, 361; Irāna, 366—367; Indija, 449, 459; Pakistāna, 464; Ķīna, 476, 501; Japāna, 517, 531—532; Indonēzija, 548; Dienvidamerika, 572; Meksika, 576—577; Argentīna, 580—581; pasaule, 617
 Rūzvelts, Franklins D., 74, 196—201, 588
 Rūzvelts, Teodors, 187—188, 586—587
 Sadāts, A., 330—331, 345—346, 364
 Sadraudzība, 247, 265, 267, 270, 272, 289—294, 425, 427, 451
 Sadraudzības imigrācijas likums (1962), 272; (1968), 272—273
 Saharovs, A., 182
 Saīds Nūri, 315, 349
 Saiksa—Piko vienošanās (1917), 304
 Saimena komisija, 438
 Salazars, A. de O., 42, 126, 398
 Sarajeva, 11
 Saravaka, 533, 551
 Sato, E., 531
 Saūda Arābija, 310—311, 319, 351—353
 Serbija, 5, 9—13, 14, 29
 Sesils, lords, 600
 Sevras līgums (1920), 29, 37
 Siaņas vienošanās (1936), 488, 525
 Sianuks, princis, 563—564
 Silēzija, Augš-, 30, 596
 Simlas vienošanās (1972), 460
 Simonoseki līgums (1895), 517
 Singapūra, 290, 527, 538, 542, 548—551
 Singapūras konference (1971), 292
 Sīrija, 298, 304, 305, 308—309, 315, 317, 319—320, 321—322, 348, 349
 Sithouls, garīdznieks N., 405, 407
 Sjerraleone, 290, 374
 Smats, J. K., 386—388
 Smits, A., 294
 Smits, J., 403—408
 Snoudens, P., 248, 250
 Soarišs, M., 127
 Solsberijs, lords, 226, 227
 Solženicins, A., 167, 182, 183
 Somālija, 419
 Somija, 27, 61, 75, 78, 596
 Sommas kauja (1916), 18
 Soueto dumpis (1976), 424
 Soumss, lords, 408
 Spāks, P. A., 135
 Spānija, 32, 39—42, 56, 80, 123—126, 143
 spartakiešu sacelšanās (1919), 45
 Spinola, ģenerālis, 126, 399
 Staļingradas kauja (1942—1943), 67
 Staļins, Josifs Dž., 68, 74, 75, 81—82, 96, 162—175, 490
 Starptautiskā attīstības asociācija, 604
 Starptautiskā atomenerģijas aģentūra, 604
 Starptautiskā darba organizācija, 594, 604
 Starptautiskā telegrāfa savienība, 593
 Starptautiskā tiesa, 12, 605
 Starptautiskais valūtas fonds, 604
 Stolipins, P., 150
 Straidoms, 420
 stratēģiskā bruņojuma ierobežošanas, sarunas, 94
 Strēzas konference (1935), 55
 Strezemans, G., 46—48, 51, 597
 Suaress, A., 125
 Sudāna, 290, 296—297, 312—313, 337—339, 343, 353—356, 419
 Sudetija, 29, 57—58

- Suecas kanāls, 36, 296, 312, 322,
 323, 328, 339—341
 Sufanuvongs, princis, 562
 Suharto, ģenerālis, 547—548
 Sukarno, 543—547
 Suņs Jatsens, 478—483
 Suvanna Fuma, princis, 562
Svazilenda, 290
 Svoboda, L., 100—101
 Šabans-Delmā, Ž., 110
 Šarpevila, 423
 Šastri, L., 455—456
 Šehābs, ģenerālis F., 348
 Širaks, Ž., 112—113
 Šlifena plāns, 13, 16
 Šmits, H., 119—120
 Šūmanis, R., 134
 Šušnigs, K. fon, 55—56
Šveice, 1
- Tafts, V. H., 188—189
 taipinu sacelšanās (1850—1864),
 476
Taivāna, sk. *Formoza*
 Taizeme (Siāma), 7, 541—542
Tanganjika (*Vācu Austrumāfrika*
 līdz 1919. g.; *Tanzānija* pēc
 1964. g.), 290, 383—384, 394—
 395
 Tannenbergas kauja (1914), 20
 Tanžera, 8, 299—300
 Taškentas vienošanās (1966), 456,
 468
 Tautas frontes: Spānija, 40; Fran-
 cija, 44, 308
 Tautu Savienība, 27, 36, 54, 55,
 168, 191, 195, 594—600
 Tečere, M., 282, 289
 Teherānas konference (1943), 69
 Tenesi ieleja, 197—198
 «Tērauda pakts» (1939), 59
 Thieu, ģenerālis, 560—561
 Tibeta, 8, 302, 453, 480, 505—
 506, 510
 Tilaks, B., 433, 434, 436
 Tito, J., 41, 74, 77, 81—82, 96,
 101
 Tonkinas līča incidents (1964), 557
Transjordānija, sk. *Jordānija*
 Transkeja, 425
 Transsibīrijas dzelzceļš, 145—146
 Trejsavienība (1882), 6
 Trieste, 27, 77, 78
 Triju valstu antante, 8
 Trockis, Ļ. 147, 158, 162—164
- Trudo, P., 293
 Trumens, H., 74, 78, 79, 201—205
Tunisija, 68, 296, 313, 315, 357—
 358
Turcija, 1, 5—6, 6—13, 29, 32,
 37—39, 59, 77, 79, 128—130,
 130—132, 297, 301—302,
 303—304
 Ture, Seku, 393
- Uganda*, 290, 376, 383, 395—396
 Ulbrihts, V., 96, 103, 117
Ungārija, 27—29, 32, 42, 64, 71,
 74, 75, 77, 96, 97—98, 99, 608
Urugvaja, 581—582
 U Tans, 322, 603, 610, 612
- Vācija* (sk. arī *Austrumvācija* un
Rietumvācija), 1, 2, 6—13, 14—
 25, 25—30, 31—33, 41, 44—60,
 223, 237, 376—377
 Krievija un, 151—156, 161,
 168—169
 ASV un, 200, 237
 Lielbritānija un, 223, 237
 Ziemeļāfrika un Vidējie Aus-
 trumi un, 296, 300—302
 Āfrika un, 383, 405
 Ķīna un, 476
 pasaules organizācijas un,
 594, 595, 597
- Vācijas—Polijas pakts (1934), 54
 Vaitheids, E., 402
 Vaitlovs, V., 274, 277
 Valdheims, K., 603, 612
 Vargass, Ž., 582—583
 Varšavas pakts (1955), 87, 91, 93
 Vašingtonas deklarācija (1942),
 600
 Vašingtonas līgums flotes jautāju-
 mos (1922), 194, 523
Vatikāna pilsēta, 35
 Veicmans, H., 305
 Velenskis, R., 400—401
Venecuēla, 585—586
 Verdenas kauja (1916), 17—18
 Verēningas miera līgums (1902),
 373
 Versaļas līgums (1919), 26—30,
 45, 55, 57—59, 191
 Vestminsteras statūts (1931), 247,
 289, 387
 Vēstnieku konference (1913), 10,
 532
 Videla, ģenerālis, 580

- Vilhelms II, Vācijas imperators, 2, 7, 12, 24, 45, 300, 301
 Vilsons, H., 260, 262, 266—274, 275, 281—283, 403
 Vilsons, Vudro, 14, 20, 25, 189—192, 434, 587, 594
 Viļņa, 597
 Vimī kalnugrēda, 19
 Vispasaules veselības aizsardzības organizācija (WHO), 604
 Višinskis, A., 167
 Viši valdība, 62, 68, 103—104, 315, 541
 Vite, grāfs S., 145, 149
 Vjetnama, 209, 214, 216, 271, 512, 553—562
 Votergeita, 217—221

 Zaglūls, S., 311—312
 Zaira, sk. Kongo
 Zambija, sk. Rodēzija, Ziemeļ-
 Zanzibāra, 376
 Zāra, 27, 55, 86, 597
 Zelta Krasts (Gana), 290, 374, 378—380, 390—391, 410—412

 Ziaps, ģenerālis, 543, 556
 Ziemeļatlantijas Līguma Organizācija (NATO), 83—84, 91—92, 107, 115, 128
 Ziemeļrodēzija, sk. Zambija
 Ziemeļu Borneo (Sabaha), 533, 546, 551—552
 Zigfrīda līnija, 61
 Zijā-ul-Haks, ģenerālis, 471
 Zijā-ur-Rahmāns, ģenerālis, 473
 Zilonkaula Krasts, 375
 Zimbabve, sk. Rodēzija
 Zinovjevs, G., 162, 164
 Zululenda, 425
 Zviedrija, 2, 61, 596

 Ždanovs, A., 172
 Ženēvas konference (1954), 86, 509, 555, 562
 Ženēvas konference (1962), 562
 Ženēvas konference (1973), 329
 Ženēvas konference (1976), 406
 Ženēvas protokols (1924), 597
 Žiskārs d'Estēns, V., 112—113
 Žukovs, G., 66

Bibliogrāfija

Vispārīga literatūra

- BOYD, A. Atlas of World Affairs, 6th edn, Methuen, 1970.
CALVOCORESSI, P. World Politics since 1945, Longman, 1977.
CROWLEY, D. W. Background to Current Affairs, new edn, Macmillan, 1970.
ELLIOTT, F. A Dictionary of Politics, Penguin, 1973.
GILBERT, M. Recent History, Atlas, Weidenfeld & Nicolson, 1966.
HENDERSON, J. L. ed. Since 1945: Aspects of Contemporary World History, Methuen, 1966.
HOWARTH, T. Twentieth-Century History: The World Since 1900, Longman, 1979.
THOMSON, D. World History from 1914 to 1968, new edn, Opus Books, Oxford University Press, 1969.
WATT, D. C., F. SPENCER and N. BROWN. History of the World in the Twentieth Century, Hodder & Stoughton, 1967.
History of the 20th Century (Many eminent authors. Originally published in weekly parts. Profusely illustrated), Phoebus, 1976.

Eiropa

- BULLOCK, A. Hitler, a Study in Tyranny, Odhams Press, 1952, Penguin, 1969.
COBBAN, A. History of Modern France, Vol. 3, 1871—1962, Penguin, 1970.
CRAWLEY, A. De Gaulle, Collins, 1969.
CROUZET, M. The European Renaissance since 1945, Thames and Hudson, 1970.
EYCK, E. A History of the Weimar Republic, Harvard University Press, 1964.
FALLS, C. The First World War, Longman, 1960.
GRUNBERGER, R. Germany, 1918—1945, Batsford, 1964.
HIBBERT, C. Benito Mussolini, Longman, 1962, Penguin, 1975.

- JAMES, L., ed. *Europe* (Vol. I of *World Affairs since 1939*), Blackwell, 1965.
- KINROSS, LORD. *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Weidenfeld & Nicolson, 1964.
- LAQUEUR, W. *Europe since Hitler*, Penguin, 1972.
- MOWAT, R. C. *Ruin and Resurgence, 1939—65*, Blandford Press, 1966.
- POUNDS, N. J. G. and R. C. KINGSBURY. *Atlas of European Affairs*, Methuen, 1964.
- ROBERTS, J. M. *Europe, 1880—1945*, new edn, Longman, 1972.
- SHIRER, W. *The Rise and Fall of the Third Reich*, Secker & Warburg, 1960, Pan Books, 1968.
- SMITH, MACK. *Italy*, University of Michigan Press.
- TAYLOR, A. J. P. *The First World War: an Illustrated History*, Hamish Hamilton, 1963, Penguin, 1970.
- Origins of the Second World War*, Hamish Hamilton, 1963, Penguin.
- Struggle for Mastery in Europe, 1848—1918*, new edn, Oxford University Press, 1971.
- THOMAS, H. *The Spanish Civil War*, Eyre & Spottiswoode, 1961, 2nd edn, Hamish Hamilton, 1977.
- THOMSON, D. *Europe since Napoleon*, Longman, 1963, Penguin, 1970.
- THOMSON, D., ed. *Era of Violence 1898—1945* (*New Cambridge Modern History*), Cambridge University Press, 1960.
- WESTERN, J. R. *End of European Primacy, 1871—1945*, Blandford Press, 1965.
- WISKEMANN, E. *Europe of the Dictators, 1919—45*, Collins, 1967, Fontana (Harvester Press), 1970.

Krievija

- CHARQUES, R. *The Twilight of Imperial Russia*, new edn, Galaxy Books, Oxford University Press (N. Y.), 1974.
- CRANKSHAW, E. *Khrushchev*, Collins, 1966, new edn, Sphere, 1968.
- DEUTSCHER, I. *Stalin*, new edn, Penguin, 1970.
- DJILAS, M. *Conversations with Stalin*, Hart-Davis, 1962, Penguin, 1969.
- FRANKLAND, M. *Khrushchev*, Penguin, 1966.
- KOCHAN, L. *Making of Modern Russia*, Cape, 1962, Penguin, 1970.
- MOOREHEAD, A. *The Russian Revolution*, Collins, 1958.
- REED, J. *Ten Days that Shook the World*, Penguin, 1966.
- SHUB, D. *Lenin*, Penguin, 1966.
- SMITH, H. *The Russians*, Sphere, 1976.
- WESTWOOD, J. N. *Russia, 1917—1964*, Batsford, 1966.

Amerikas Savienotās Valstis

- FAULKNER, H. U. *From Versailles to the New Deal*, Oxford University Press.

- FREIDEL, F. *America in the Twentieth Century*, new edn, Knopf, 1965.
 NEVINS, A. and H. S. COMMAGER. *The Story of a Free People*, Oxford University Press.
 NYE, R. B. and J. E. MORPURGO. *History of the United States*, Vol. 2, Penguin, 1965.

Lielbritānija

- ENSOR, R. C. K. *England, 1870—1914*, Oxford University Press, 1936.
 JENNINGS, I. *The British Commonwealth of Nations*, Hutchinson, 1961.
 MARWICK, A. *The Explosion of British Society, 1914—70*, Macmillan, 1971.
 MEDLICOTT, W. N. *Contemporary England, 1914—1964*, Longman, 1967.
 MONK, L. A. *Britain, 1945—1970*, G. Bell and Sons, 1976.
 MOWAT, C. L. *Britain between the Wars, 1918—1940*, Methuen (University publications), 1968.
 PELLING, H. *Modern Britain, 1885—1955*, Nelson, 1960.
 POLLARD, S. *Development of the British Economy, 1914—50*, Arnold, 1962.
 TAYLOR, A. J. P. *English History, 1914—1945*, Oxford University Press, 1965, Penguin, 1970.
 THOMSON, D. *England in the Twentieth Century*, Cape, 1964, Penguin, 1970.

Ziemeļāfrika un Vidējie Austrumi

- AMIN, S. *The Maghreb in the Modern World*, Penguin, 1970.
 BULLARD, R. *The Middle East*, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1958.
 CHILDERS, E. *Common Sense about the Arab World*, Gollancz, 1960.
 GABRIELI, F. *The Arab Revival*, Thames & Hudson, 1961.
 KINGSBURY, R. C. and N. J. G. POUNDS. *An Atlas of Middle Eastern Affairs*, Methuen, 1966.
 KIRK, G. E. *Short History of the Middle East*, Methuen, 1964.
 LITTLE, T. *Egypt*, Benn, 1958.
 LONGRIGG, S. H. *Iraq, 1900—1950*, International Book Centre (U.S.), 1968.
 MANSFIELD, P. *Nasser*, Methuen, 1969.

Āfrika

- BOYD, A. and P. VAN RENSBURG. *An Atlas of African Affairs*, Methuen, 1965.
 CROWDER, M. *The Story of Nigeria*, 3rd edn, Faber, 1973.

- FAGE, J. D. An Introduction to the History of West Africa, Cambridge University Press, 1962.
- HEPPLE, A. Verwoerd, Penguin, 1967.
- HODDER, B. W. Africa Today, Methuen, 1978.
- INGHAM, K. A History of East Africa, Longman, 1965.
- KEPPEL-JONES, A. South Africa, 5th edn, Hutchinson, 1975.
- OLIVER, R. and J. D. FAGE. A Short History of Africa, Penguin, 1962.
- PERHAM, M. The Colonial Reckoning, Fontana, 1963.
- SAMPSON, A. Common Sense about Africa, Gollancz, 1960.
- SLADE, R. The Belgian Congo, Oxford University Press, 1961.
- WILLS, A. J. An Introduction to the History of Central Africa, 3rd edn, Oxford University Press, 1974.

Indija un Pakistāna

- BRECHER, M. Nehru, Oxford University Press, 1959.
- PANIKKAR, K. M. Common Sense about India, Gollancz, 1960.
- SPEAR, P. A History of India, Vol. 2, Penguin, 1970.
- STEPHENS, I. Pakistan, 3rd edn, Benn, 1967.
- TINKER, H. India and Pakistan, Praeger, 1962.

Kīna

- FITZGERALD, C. P. The Birth of Communist China, Penguin, 1970.
- PURCELL, V. China, Benn, 1962.
- SCHRAM, S. Mao Tse-tung, Penguin, 1970.
- WILSON, D. A Quarter of Mankind, Weidenfeld & Nicolson, 1966.
- WINT, GUY. Common Sense about China, Macmillan, 1960.

Japāna

- BEASLEY, W. G. The Modern History of Japan, 2nd edn, Weidenfeld & Nicolson, 1973.
- STORRY, R. A History of Modern Japan, Cassell, 1962, Penguin, 1969.

Dienvidastrumu Āzija

- BUTWELL, R. South East Asia Today and Tomorrow, Praeger, 1965.
- HALL, D. G. E. A History of South-East Asia, Macmillan, 1964.
- MILLS, L. A. Malaya, new edn, Greenwood Press (U. S.), 1973.
- PURCELL, V. Revolution in South-East Asia, Thames & Hudson, 1962.
- SHAW, A. G. L. The Story of Australia, Faber, 1962.

Latīņamerika

GUNTHER, J. Inside South America, Hamish Hamilton, 1967.

HUMPHREYS, R. A. Evolution of Modern Latin America, Oxford University Press.

PENDLE, G. A History of Latin America, Penguin, 1963.

Volumes on each country produced by the Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press.

Pasaules organizācijas

CECIL, Q. A Great Experiment, Cape.

NICHOLAS, H. G. The United Nations as a Political Institution, 5th edn, Oxford University Press, 1976.

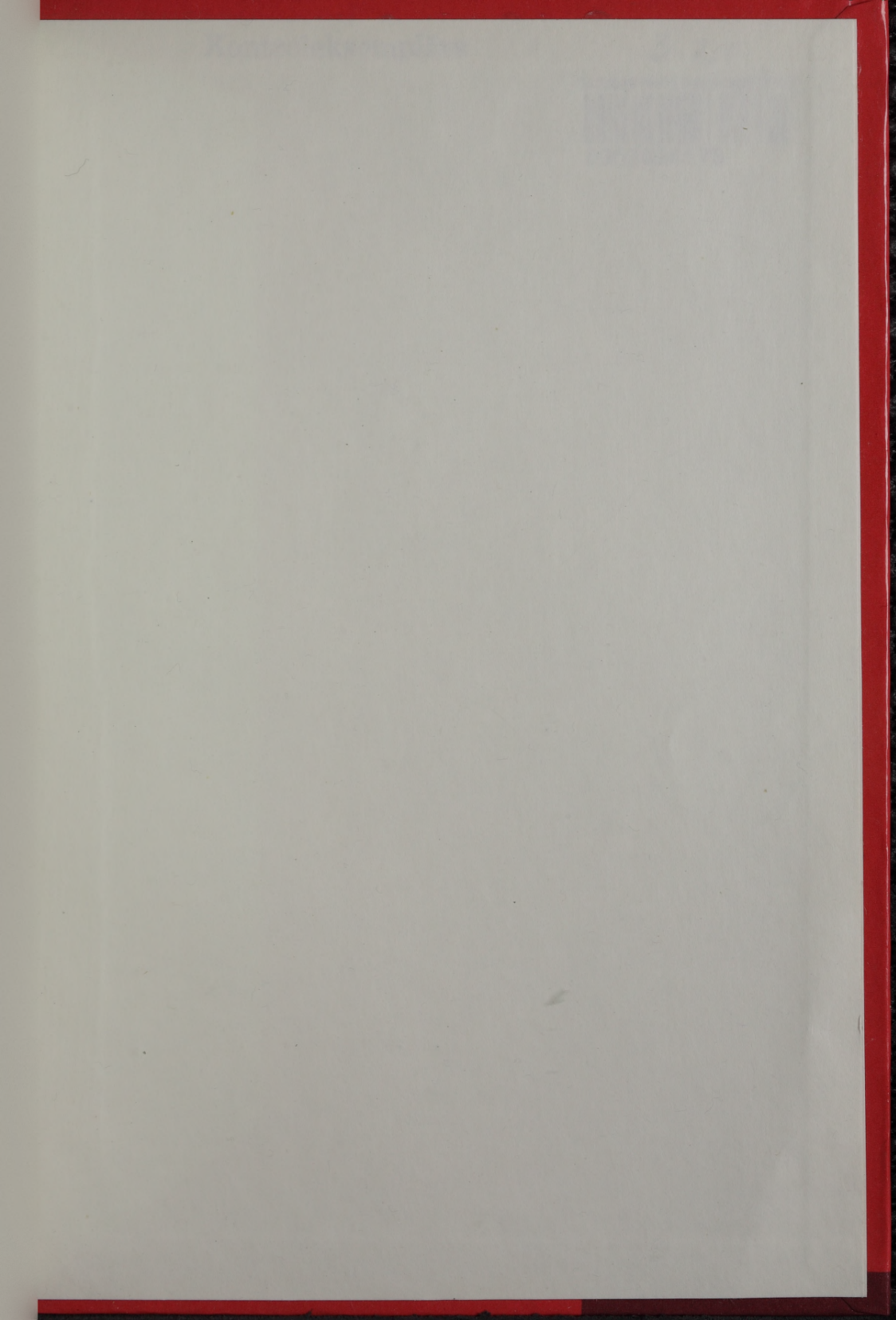
WALTERS, F. P. History of the League of Nations, Oxford University Press, 1960.

R. D. Kornvels
PASAULES VĒSTURE DIVDESMITAJĀ GADSIMTĀ

Redaktore Nora Bērziņa
Māksl. redaktors Eduards Groševs
Tehn. redaktore Ilga Klotiņa
Korektore Anita Poļakovska
Vāku zīm. Aldis Aleks

OBLIGĀTAIS EKSEMPĻĀRS

Apgāds «Zvaigzne ABC», SIA, K. Valdemāra ielā 105, Rīgā LV-1013.
Reģistr. nr. 2-1060. Red. nr. SH-213. Iespiests A/S «Preses nams»
tipogrāfija, Balasta dambī 3, Rīgā, LV-1081.

Kontroleksemplārs

3.20

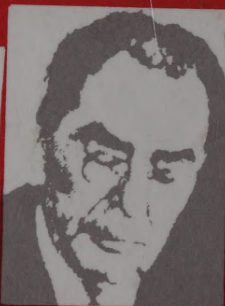
LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0303025173

96-4
L 75

PASAULES VĒSTURE DIVDESMITĀJĀ GADSIMTĀ

PIRMO REIZI LATVIEŠU VALODĀ DIVDESMITĀ GADSIMTA PASAULES POLITISKĀ VĒSTURE.

Grāmata tulkota no angļu valodas.

Lielbritānijā tā nākusi klajā 11 reīžu.

Izdevumā aplūkotas šādas galvenās divdesmitā gadsimta norises:

divi pasaules kari;

aukstais karš;

divas pretējas lielvaras - PSRS un ASV;

Kopējā tirgus attīstība;

politiskās krīzes Vidējos Austrumos un Āfrikā;

Indijas, Āzijas, Japānas un Dienvidamerikas ienākšana
pasaules politikas arēnā;

Ķīnas pārorientēšanās uz Rietumiem;

ievērojamu vispasaules organizāciju izveidošanās.

Katra valsts izdevumā apskatīta atsevišķi, taču to cieši iEAUŽOT pasaules kopējās vēstures kontekstā. Grāmata aptver laika posmu no divdesmitā gadsimta sākuma līdz 1978./79.g. mijai.

Izdevumu var izmantot par mācību līdzekli gan vidusskolēni, gan studenti.

Tas var noderēt par rokasgrāmatu ikvienam, kas vēlas iepazīt mūsu gadsimta svarīgākos politiskos notikumus no demokrātijas attīstības pozīcijām.

ISBN 9984-560-19-8

ZVAIGZNE ABC